De Afscheiding van 1834. Deel 4. Provincie Utrecht

C. Smits

bron
C. Smits, *De Afscheiding van 1834. Deel 4. Provincie Utrecht*. J.P. van den Tol, Dordrecht 1980

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/smit303afsc04_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

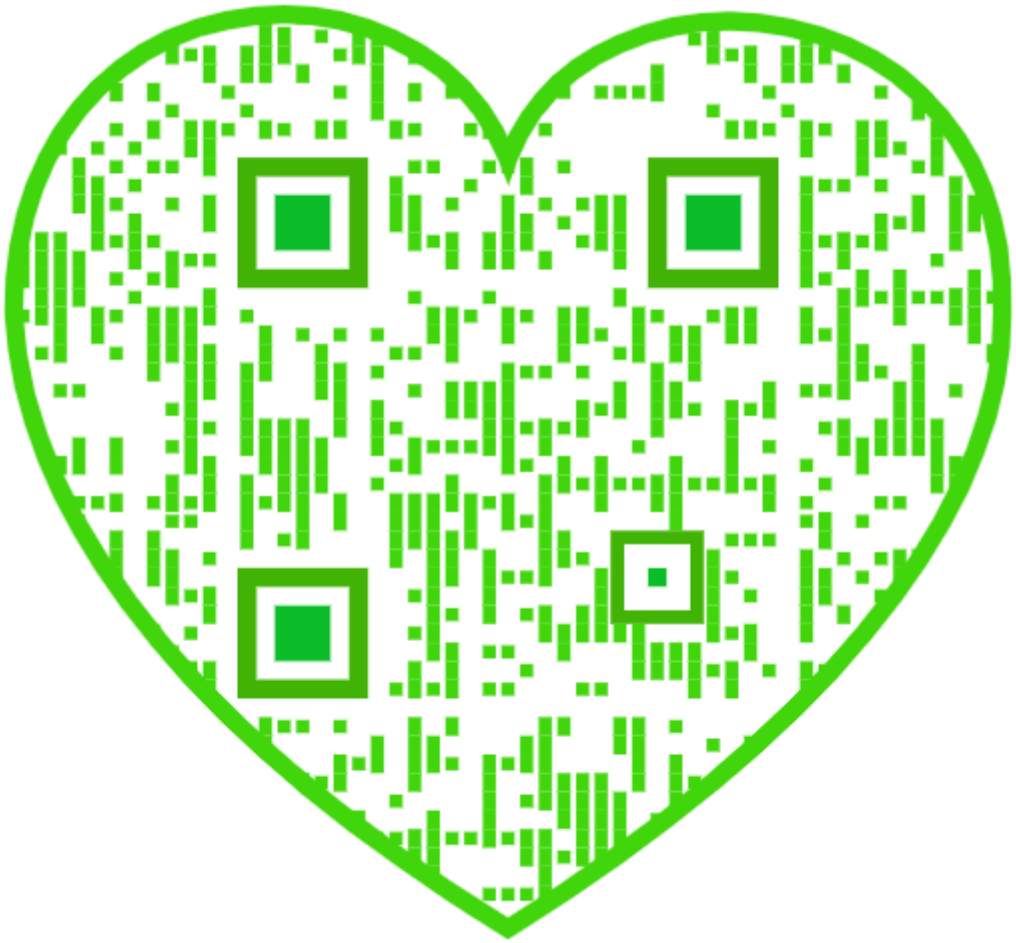

Zalig (zijn) die vervolgd worden om der gerechtigheid wil; want hunner is het Koninkrijk der hemelen.

Mattheus 5 vers 10

Opgedragen aan de nagedachtenis van

EVERT TAKKEN, ‘Meestersmid’, geboren te Odijk (U.) in 1797, geëmigreerd naar Grand Haven, Michigan, U.S.A. in het jaar 1854, overleden te Holland, Michigan in 1869

en van

GERARDUS VAN KLAVEREN PZN, geboren te Utrecht in 1888 en aldaar overleden in 1965

De eerste: ouderling, vervolgde, offerend have en goed voor de zaak van de kerk van Jezus Christus

De tweede: ervaren speurder in het verleden van zijn geboortestad, onvermoeide vorser in de Utrechtse kerkgeschiedenis, getrouw zoon van de Afscheiding

Beiden: dorstigen, drinkend van het water des levens om niet, horend naar wat de Geest tot de gemeenten zegt

Woord vooraf

Aanvankelijk had ik het plan, na mijn drie vorige delen over de Afscheiding van 1834, eerst een afsluitend boek te schrijven over de provincie Zuid-Holland.

Dat ik van deze volgorde ben afgeweken vindt zijn oorzaak in de omstandigheid dat mij enige jaren geleden werden aangeboden een uitvoerig manuscript en een aantal dossiers betreffende de Afscheiding in de stad Utrecht. Ik ontving deze stukken van de familie van wijlen de heer G. van Klaveren, te Amersfoort.

Gerardus van Klaveren Pzn werd in 1888 geboren te Utrecht en overleed aldaar in 1965. Na de hogereburgerschool te hebben bezocht, werd hij op 18-jarige leeftijd ambtenaar bij het Gemeentearchief te Utrecht, alwaar hij werkzaam bleef tot de pensioengerechtigde leeftijd.

In het Jaarboekje van ‘Oud-Utrecht’ (Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van Utrecht en omstreken) heeft Van Klaveren gedurende dertig jaren gepubliceerd. Men zie hiervoor de ‘Registers op de jaargangen 1924-1953’, Utrecht 1957.

Deze publicaties vallen in twee soorten uiteen: in de eerste plaats verzorgde hij de ‘Kroniek van Utrecht’ over de jaren 1923-1943; in de tweede plaats schreef hij in het tijdvak 1923-1952 diverse artikelen aangaande de geschiedenis van zijn geboortestad - de onderwerpen van deze opstellen vertonen een grote verscheidenheid.

Daarnaast heeft Van Klaveren zich echter gedurende vele jaren beziggehouden met het verzamelen van materiaal en het gereedmaken van een publicatie over de Afscheiding van 1834 in de stad Utrecht.

Daarbij dienen twee dingen te worden opgemerkt. Van Klaveren is hiermee begonnen in een tijd waarin het fotocopieer-apparaat nog niet bestond. Het heeft schrijver dezes verbaasd met welk een grote energie en vasthoudendheid Van Klaveren heeft gewerkt om alle gegevens betreffende zijn onderwerp in handen te krijgen. Wij denken daarbij niet alleen aan wat wordt bewaard in de archieven van de gemeente Utrecht, de Gereformeerde kerk, de Hervormde gemeente en de rechtbank te Utrecht, maar ook aan archieven die voor hem niet zo dicht bij huis werden gevonden - onder meer de collecties Departement van Hervormde Eredienst, Justitie en Staatssecretarie in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage.

In de tweede plaats dient te worden bedacht dat het archief van de Afgescheiden gemeente te Utrecht naar de mening van schrijver dezes één der belangrijkste en meest uitgebreide plaatselijke collecties is die we aantreffen als we de Afscheiding van 1834 willen beschrijven. Het feit dat ds H.P. Scholte van 1837 tot 1847 te Utrecht ‘stond’ (zonder aldaar ooit te zijn

bevestigd) is daaraan niet vreemd, zoals we nader zullen zien.

Het bleek niet mogelijk het manuscript Van Klaveren ‘Rondom de Afscheiding te Utrecht, 1829-1847’ alsnog uit te geven. Want enerzijds is het, hoewel in al zijn details belangrijk, te uitvoerig; anderzijds is het mede door het verschijnen van de vier delen van dr F.L. Bos, Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1836, Kampen 1939-1946, voor een niet-onaanzienlijk gedeelte achterhaald.

Gaarne hebben wij echter - na een door de familie Van Klaveren gedaan verzoek - bedoeld manuscript in dit boek verwerkt.

Uit overwegingen van piëteit en grote waardering voor de arbeid van Van Klaveren hebben wij gemeend zo spoedig mogelijk het thans gereedgekomen deel het licht te doen zien.

Verder willen we nog het volgende opmerken.

Aangezien de zo juist genoemde vier delen van dr. F.L. Bos verscheidene gegevens, voornamelijk rapporten, aangaande de provincie Utrecht bevatten, is afgezien van een opnieuw publiceren van dit materiaal. Wel is steeds en waar nodig naar het werk van Bos verwezen.

In den regel hebben wij het tijdvak 1834 tot 1869 beschreven. Indien daarvan werd afgeweken voor enige gemeenten, hebben wij dit telkenmale met redenen omkleed aangegeven.

De volgorde gevolgd bij onze ‘rondgang’ door de provincie Utrecht (waarbij op goede gronden ook Nijkerk, Scherpenzeel, 's-Graveland en Hilversum in behandeling komen) is min of meer die volgens de wijzers van de klok. Begonnen werd met Amersfoort en geëindigd met Hilversum.

De eerste vier hoofdstukken zijn noodzakelijkerwijs meer technisch en schematisch van aard dan de overige; zij zullen de gemiddelde lezer wellicht minder aanspreken dan de rest van het boek die over het leven van afzonderlijke gemeenten handelt.

Ik dank allen die mij op de één of andere wijze hebben geholpen bij het verrichten van het onderzoek dat voor het tot stand komen van dit boek noodzakelijk was. In het bijzonder wil ik hierbij noemen de ambtenaren van het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, het Rijksarchief in de provincie Utrecht, het Gemeentearchief van Amsterdam en van Utrecht, alsmede tal van kerkelijke en gemeentelijke autoriteiten in de provincie Utrecht c.a.

Achterin het boek is een register van personen alsmede een beperkt plaatsnamen-register opgenomen. Zoals dit gaat bij een publicatie handelend over de 19e eeuw: de exacte spelling van een naam kan niet altijd worden achterhaald en vertoont soms in de bronnen variaties. Voorbeelden hiervan in dit boek zijn: Kuiper (Kuijper, Kuyper), Hellinks (Hellings), IJserman (IJzerman).

Behalve de vermelding van literatuur en bronnen aan het slot, is direct na dit ‘Woord vooraf’ een lijst van bronnen etc. afgedrukt, waarnaar in de tekst bij herhaling wordt verwezen.

Dit werk heeft niet een typisch sociologische inslag. Ook heb ik niet opzettelijk bij alle personen die worden genoemd als leden van een Afgescheiden gemeente, het beroep aangegeven. Ik heb dit wèl gedaan, als het in de stukken was vermeld, bijvoorbeeld in de documenten van de rechterlijke archieven.

Naar mijn stellige overtuiging was de Afscheiding van 1834 geen sociologisch verschijnsel, maar een reformatie der kerk, door God, de Heere geschonken. Ik zeg dit ondanks het feit, dat ik werd geroepen tot het beschrijven van de vele twisten en verdeeldheden in tal van jonge gemeenten. Inderdaad is aan dit laatste geen gebrek geweest; men bedenke echter dat in de notulen van kerkelijke vergaderingen - en de beschrijving daarvan was in de eerste plaats ons doel! - niet het gehele leven des geloofs voor ons komt te staan. Als we in dit boek lezen dat in bijna elke gemeente er in het begin een crisis is geweest, dan kunnen we ons slechts verwonderen, dat het kerkverband der Afgescheidenen niet alleen is blijven bestaan, maar ook is uitgegroeid tot het geheel waarvan de geschiedenis mag verhalen.

Wat het maatschappelijke niveau betreft: na een studie van ruim elf jaar meen ik te mogen concluderen, dat er onder de Afgescheidenen weinig aanzienlijken werden gevonden - iemand als mr. A.M.C. van Hall vormt een uitzondering - maar dat er in menige gemeente wel één of meer gefortuneerden waren; verder treffen we een groot percentage kleine middenstanders aan; daarnaast lezen we ook van armen - maar waren die er in de jaren rond 1834 en daarna niet velen in ons land?

Haren-Gn., april 1979
C. Smits

Bronnen

A. Afkortingen (c.q. korte aanduiding), enige bijzonderheden en vindplaatsen betreffende bronnen, waarnaar in de tekst bij herhaling wordt verwezen

Van der Aa	A.J. van der Aa, Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden, Gorinchem 1839-1851. Enige gegevens aangaande een plaats bij het begin van een hoofdstuk zijn, tenzij anders vermeld, aan dit werk ontleend.
Bos	Dr. F.L. Bos, Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834, I-IV, Kampen 1939-1946.
A.R.A.	Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage.
Arr.rechtb Utr	Archief Arrondissementsrechtbank Utrecht (vanaf 1 oktober 1838). Rijksarchief Utrecht.
GKU	Archief Gereformeerde kerk te Utrecht (inventaris in bewerking). Gemeentearchief Utrecht.
Herv. Ered.	Archief Departement Hervormde Eredienst. Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage.
HO	Handelingen van de Opzieners der onderscheidene Gemeenten in de Provinciën Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland (alsmede van de provincie Noord-Holland; deze laatste zijn afgedrukt in DERDE DEEL, 333-365), tijdvak 1836-1840. Afschrift gemaakt door I. Overkamp, secretaris van ds. H.P. Scholte. Central College (Scholte Papers), Pella, Iowa, U.S.A.
HPVG	Handelingen der Vereenigde Gemeenten in de Provincie Gelderland-Boven, Oktober 1835 (1835-1864; hiaat van juni 1846 tot maart 1850). Archief Particuliere synode der Gereformeerde kerken in Gelderland (inventaris in bewerking). Gemeentearchief Arnhem.

NCVAmf	Notulen classis Amersfoort van de Chr. Afgescheiden gemeenten (na 1869 Chr. Geref. kerk) januari 1861 tot maart 1884. Archief Gereformeerde kerk te Amersfoort.
NCVArnh	Notulen van de classis Arnhem der Gereformeerde kerken 1835-1864. Archief Classis Arnhem van de Gereformeerde kerken 1843-1955, inv. no. 1. Door beschadiging van het eerste notulenboek kunnen sommige data niet worden bepaald. Gemeentearchief Arnhem.
NCVU	Notulen der classicale vergaderingen van de Gemeenten

	des Heeren te Utrecht, Amersfoort, Bunschoten, Hilversum, 's-Graveland, Loosdrecht, Westbroek en Achttienhoven, Zeist, Scherpenzeel, Nijkerk, Kockenge(n) 8 april 1847-21 dec. 1858; idem febr. 1859 - juli 1860; april 1861 - nov. 1879 (classis Amersfoort zelfstandig). Archief Gereformeerde kerk te Utrecht (inventaris in bewerking). Gemeentearchief Utrecht.
NNH	Notulen der Provinciale Kerkvergadering van de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Gemeenten in Noord-Holland (en Utrecht tot 3 april 1860). Archief Gereformeerde kerk te Amsterdam: no. 1. 29 mei 1840-3 sept. 1846; no. 2. 17 nov. 1846-1 april 1851; no. 3. 5 sept. 1854-29 april 1868; no. 4. maart 1869-19 april 1892.
NPVU	Notulen provinciale vergaderingen van de Afgescheiden kerken in de provincie Utrecht. Archief Gereformeerde kerk te Utrecht: (A) 1859, 1860; (B) sept. 1860-12 mei 1892 (inventaris in bewerking). Gemeentearchief Utrecht.
R.A.	Rijksarchief.
Rechtb Amf	Archief van de rechtbank van eerste aanleg te Amersfoort 1811-1838. Rijksarchief Utrecht.
Rechtb Amst	Archief van de rechtbank te Amsterdam. In het archief van deze rechtbank vinden we - vanwege het bij herhaling aantekenen van appel van de Afgescheidenen in de provincies Utrecht en Gelderland - tal van processtukken betreffende de rechtbanken van eerste aanleg te Amersfoort, Arnhem en Utrecht. Gemeentearchief Amsterdam (Rechterlijke archieven 1811-1838).
Rechtb Utr	Archief van de rechtbank van eerste aanleg te Utrecht 1811-1838. Gemeentearchief Utrecht.

B. Overige bronnen

Archief van de gemeenten:
Amsterdam, Amersfoort, Baambrugge (Abcoude), Bunschoten, De Bilt, 's-Graveland, Hilversum, Kockengen (R.A. Utrecht), Leersum, Linschoten, Loosdrecht, Nijkerk, Renswoude, Rhenen, Scherpenzeel, Utrecht, Veenendaal, Zeist.

Archief van de Hervormde gemeente te:
Amersfoort, Bunschoten, De Bilt, 's-Graveland, Hilversum, Kockengen, Leersum, Linschoten, Nieuwer-Ter-Aa, Nijkerk, Oud-Loosdrecht, Renswoude, Rhenen, Scherpenzeel, Utrecht (Gemeentearchief Utrecht), Veenendaal (R.A.), Westbroek, Woudenberg, Zeist.

Archief van de Gereformeerde kerk te:
Amersfoort, Baambrugge, Bunschoten, 's-Graveland, Hilversum, Kockengen, Nijkerk, Oud-Loosdrecht, Renswoude, Scherpenzeel, Westbroek, Zeist.

Archief van de Christelijke Gereformeerde kerk te:
Veenendaal, Zeist.

Archief classes Amersfoort, Rhenen-Wijk en Utrecht van de Nederlandse Hervormde kerk. R.A. Utrecht.

Tenzij anders aangegeven, bevinden de archieven zich ter plaatse.

Inleiding

Aangezien dit VIERDE DEEL[1] afzonderlijk kan worden gelezen, dat wil zeggen zonder de vorige delen te raadplegen, willen wij ook deze maal beginnen met een korte beschouwing aangaande de Afscheiding in het algemeen. In ons EERSTE DEEL gaven wij een meer brede inleiding.

In het jaar 1834 en in de jaren daarna, verlieten velen de Hervormde kerk. Voor zover deze personen toetraden tot een 'Afgescheiden gemeente', ook vaak 'Christelijke Afgescheiden gemeente' geheten, werden zij Afgescheidenen genoemd; hun tegenstanders gebruikten ook wel de naam 'Separatisten'. De 'beweging' die hen verenigde, noemen we: de Afscheiding van 1834.

Wij voegen hieraan toe, dat wij van harte geloven, dat de Afscheiding een reformatie der kerk is geweest.

Het woord 'Afscheiding' is ontleend aan een zinsnede van artikel 28 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, waar staat, dat het de plicht van alle gelovigen is 'zich af te scheiden van degenen, die niet van de kerk zijn'. Deze formulering gaat weer terug op Bijbelteksten als Openbaring 17 vers 2 en 2 Johannes vers 10 en 11.

De omstandigheden, die voornamelijk leidden tot de Afscheiding, kan men in twee punten samenvatten.

In de eerste plaats: door Koning Willem I werd in het jaar 1816 de Dordtse kerkenorde terzijde gesteld. Daarvoor in de plaats kwam een 'Algemeen Reglement van het Nederlands Hervormd Kerkgenootschap'. In strijd met hetgeen de Heilige Schrift ons leert over de zelfstandigheid der plaatselijke kerk, werd een landelijk genootschap gesticht - het oppergezag werd aan een synode gegeven. Het argument dat hierdoor aan de Afgescheidenen werd gegeven in hun strijd, was in ieder geval kinderlijk eenvoudig: men scheidde zich niet af van de kerk, maar van een door mensen gestichte organisatie.

Hierbij kwam - maar dit werd tot hoofdzaak: de in de kerk binnengeslopen dwaalleer werd getolereerd. Het oude ondertekeningsformulier, waarbij aankomende predikanten moesten verklaren

> dat wij van harte gevoelen en geloven dat alle de Artikelen en stukken der Leer in de Belijdenis en Catechismus der Gereformeerde Nederlandsche Kerken begrepen, mitsgaders de verklaring over eenige

1 Eerder verschenen: De Afscheiding van 1834, EERSTE DEEL, Gorinchem en 'Beneden-Gelderland', Oudkarspel 1971; TWEEDE DEEL, Classis Dordrecht c.a., Dordrecht 1974; DERDE DEEL, Documenten uit het archief van ds. H.P. Scholte, bewaard in Pella, Iowa, U.S.A., Dordrecht 1977.

> punten der voorzeide Leer in de Nationale Synode, Anno 1619 te Dordrecht gedaan, in alles met Gods Woord overeenkomen. Beloven derhalve, dat wij de voorzeide Leer naarstiglijk zullen leeren en getrouwelijk voorstaan...

werd in 1816 door een ander vervangen. De proponenten moesten in het vervolg onder meer ondertekenen:

> Wij ondergeteekenden verklaren... dat wij de leer, welke overeenkomstig Gods heilig Woord in de aangenomen Formulieren van Eenigheid der Nederlandsche Hervormde Kerk is vervat, te goedertrouw aanneemen en hartelijk gelooven.[2]

In feite was hierdoor de leervrijheid, die verscheidene predikanten en hoogleraren reeds geruime tijd voorstonden, in de Nederlandse Hervormde kerk aanvaard en gelegaliseerd.

Het behoeft ons derhalve niet te verwonderen, dat tal van Afgescheidenen, bij hun verlaten van de Hervormde kerk, spraken van de kenmerken van de ware en de valse kerk, volgens de artikelen 27-29 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. De Afgescheidenen moesten constateren, dat in de Hervormde kerk niet langer werd gevonden 'de reine predikatie des Evangelies'. Toen er getrouwe dienaren des Woords - als Hendrik de Cock, H.P. Scholte, G.F. Gezelle Meerburg, A. Brummelkamp en S. van Velzen - werden gesmaad, geschorst en afgezet, moesten zij tevens vaststellen, dat de leiding van de Hervormde kerk vervolgde 'degenen die heilig leven naar het Woord Gods, en die haar bestraffen over haar gebreken...' (artikel 29 Nederlandse geloofsbelijdenis). Zij verklaarden zich **niet** af te scheiden van de kerk des Heeren en: 'dus geen gemeenschap meer te willen hebben met de Nederlandsche Hervormde kerk, tot dat deze terugkeert tot de waarachtige dienst des Heeren en (spraken uit) tevens gemeenschap te willen uitoefenen met alle ware Gereformeerde ledematen, en zich te willen vereenigen met elke op Gods onfeilbaar Woord gegronde vergadering...'.[3]

In tegenstelling met de in het EERSTE en TWEEDE DEEL gevolgde methode hebben wij aan de 'vervolging en vonnissen' geen afzonderlijk hoofdstuk gewijd, maar de betreffende gegevens ondergebracht bij de hoofdstukken over de gemeenten.

In de eerste plaats vanwege het feit, dat de processen-verbaal en aanverwante stukken ons voor enige gemeenten méér leren, dan hetgeen in de notulen van kerkelijke vergaderingen wordt bewaard.

In de tweede plaats, daar in de gemeenten Bunschoten, Kockengen, Oud-Loosdrecht en Utrecht de vervolging veel meer verweven is geweest met

2 De tekst van het oorspronkelijke formulier vindt men in Ds. H. Bouma, Kerkenordening van De Gereformeerde Kerken in Nederland, Enschede 1948, 235 en 236; die van 1816 in Dr. W. Volger, De leer der Nederlandsche Hervormde Kerk, tweede druk, Franeker 1946, 41.

3 Acte van Afscheiding, Ulrum 13, 14 oktober 1834; men zie voor de tekst etc. van deze acte Dr. G. Keizer, De Afscheiding van 1834, Kampen 1934, 574-578.

het leven der gemeente dan in de Zuid-Hollandse steden en dorpen. Immers, de gouverneur van de provincie Utrecht, de oud-patriot mr. L. van Toulon (1767-1840), heeft medegewerkt aan een voor enige plaatsen maandenlang durende inkwartiering van soldaten bij de Afgescheidenen, zodat de vervolging zich niet alleen in de rechtzaal heeft afgespeeld.

Mr. Lodewijk van Toulon (1767-1840), gouverneur van de provincie Utrecht van 1831 tot 1840.

Wij weten, dat volgens enige artikelen van de Code Pénal - een wetboek van strafrecht, stammend uit de Franse tijd - het zonder toestemming van de hoge regering aan ‘gezelschappen’ of ‘genootschappen’ verboden was met meer dan twintig personen bijeen te komen, als men zich bijvoorbeeld wilde bezighouden met ‘voorwerpen van godsdienst’. De Afgescheidenen hebben terecht volgehouden, dat deze bepalingen niet sloegen op de samenkomsten van hun gemeenten, aangezien de grondwet vrijheid van godsdienst garandeerde.[4] Op overtreding van de ten onrechte toegepaste artikelen van de Code Pénal stond boete. Welnu, boeten zijn door de Afgescheidenen in ruime mate betaald. Maar daarnaast zijn hun bijeenkomsten op enige plaatsen uiteengejaagd door soldaten en zijn zij, zoals reeds aangeduid, op vreselijke wijze gekweld door soms maandenlange inkwartiering in hun kleine woningen.

4 Breder hierover EERSTE DEEL, 28-32, 84. Wij merken nog op, dat de rechtbank te Amsterdam op 17 mei 1836 uitsprak, dat de grondwet vrijheid van godsdienst garandeerde, en dat deze bepaling niet kon worden aangetast door een eventueel in te voeren gewone wet; Bos II, 206 en 207.

In dit boek zal onze aandacht zich onder meer richten op de rechtbanken te Amersfoort en op die te Utrecht.

Tot 1 oktober 1838 werden deze genoemd ‘rechtbank van eerste aanleg’ en met ingang van die datum: arrondissementsrechtbank. Aangezien de rechtbank te Amsterdam een eventueel hoger beroep tegen de uitspraak van genoemde colleges behandelde en zij de Afgescheidenen in den regel vrijsprak, verwondert het ons niet te zien dat de meeste zaken aangaande ‘ongeoorloofde godsdienstige samenkomsten’ van ‘Amersfoort’ en ‘Utrecht’ bij de rechtbank te Amsterdam werden aanhangig gemaakt. In het archief van laatstbedoeld college vinden we zeer vele processtukken betreffende de Afgescheidenen.

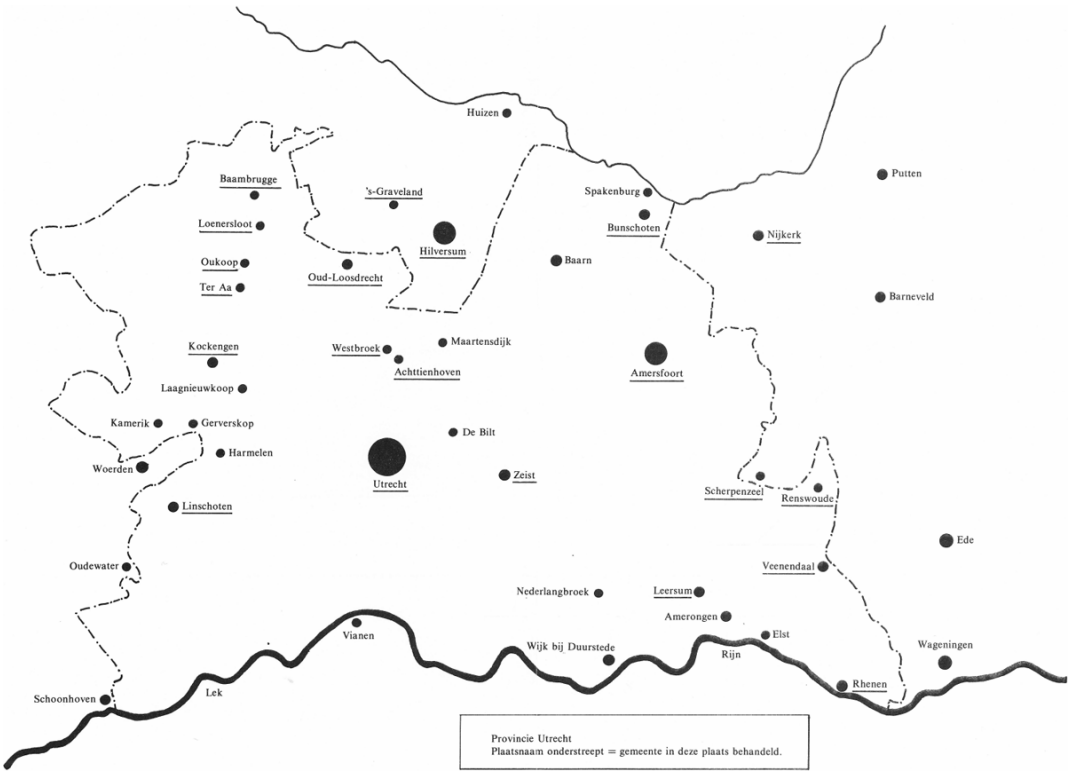

Provincie Utrecht
Plaatsnaam onderstreept = gemeente in deze plaats behandeld.

Hoofdstuk 1
Kerkverband

De kerkelijke indeling van de provincie Utrecht en randgebieden heeft, voor zover het de Afgescheiden kerken betreft, in de loop der jaren een aantal wijzigingen ondergaan.

Op de provinciale vergadering van 16 en 17 maart 1837 gehouden te Utrecht, waar tevens een aantal gemeenten uit Zuid-Holland afgevaardigd was, kwam de hierna te noemen indeling in classes tot stand.[1] Deze indeling, zeer waarschijnlijk gemaakt door ds. H.P. Scholte, moet in verband worden gebracht met de ondertekening van de zogenaamde 'provinciale kerkenorde 1837' en met de wens een request inzake vrijheid van godsdienstoefening te zenden aan de koning.

Classis Leiden: (Bodegraven, Gouda, Leiden, Noordwijk).[2]

Classis Woerden: Kockengen, Linschoten, (Woerden).

Classis Utrecht: Utrecht, Westbroek en Achttienhoven.

Classis Oud-Loosdrecht: Hilversum, Oud-Loosdrecht, Loenersloot, Oukoop en (Nieuwer) Ter Aa.

Classis Amersfoort: Amersfoort, Bunschoten.

Classis Rhenen: Rhenen, Scherpenzeel, Veenendaal.

De provinciale kerkenorde 1837 (slechts aanvaard in het gebied waar Scholte arbeidde) - niet te verwarren met de kerkenorde van de synode gehouden te Utrecht in 1837 - werd in de provincie Utrecht als volgt ondertekend.[3]

Classis Woerden: S. Niermeyer te Linschoten; G. van der Wilt en W. Griffioen te Kockengen.

Classis Utrecht: H.G. Klijn en E. Takken te Utrecht; C. van den Berg te De Bilt.

Classis Oud-Loosdrecht: F.H. Reijmerink te Oud-Loosdrecht; Gijsbert Haan te Hilversum; Aalbert van der Vliet te Oukoop c.a.

1 HO.

2 De tot Zuid-Holland behorende gemeenten zijn tussen haakjes geplaatst.

3 Kerkeördening van de gemeente Jesu Christi, welke zich heeft afgescheiden van het in 1816 opgerigte Nederlandsch Hervormd kerkgenootschap in de provinciën Zuid-Holland, Utrecht, een gedeelte van Noord-Braband en Gelderland, na voorafgaand onderzoek door de opzieners dier gemeente vastgesteld op de provinciale synoden, welke gehouden zijn in July en Augustus 1837, Amsterdam, 1837.

Classis Amersfoort: Evert de Neeling, Amersfoort.

Classis Rhenen: M. Heetveld te Rhenen; H. van der Biezen te Veenendaal; F. van Elst te Scherpenzeel (Gld.).

Wij zullen zien, dat de zo juist genoemde kerkelijke indeling te hoog was gegrepen. Wij komen haar in dit boek nagenoeg niet meer tegen. De gemeenten van de classis Rhenen bijvoorbeeld, waren uiterst zwak en klein; zij waren nauwelijks of nog niet de conventikel-vorm te boven gekomen.

Behalve de hierboven vermelde Afgescheiden kerken, worden in de provinciale notulen over het tijdvak 1836-1840[4] bijzonderheden gegeven van: 's-Graveland, De Bilt en Zeist.[5]

Ook in de provincie Utrecht brengen het optreden en de schorsing van Scholte (1840) grote deining te weeg. De verwarring is kort nà 1840 zo groot, dat het provinciale kerkverband in de provincie Utrecht nagenoeg geheel te niet gaat. Enige gemeenten - Kockengen, 's-Graveland, Zeist en een deel van de gemeente in de stad Utrecht - vormen de kerken van de groep Scholte. Enige anderen sluiten zich aan bij het kleine aantal Afgescheiden gemeenschappen in Noord-Holland. Kockengen en een deel van Oud-Loosdrecht zijn zelfs enige jaren aangesloten bij de Gelderse kerken. Wij komen op dit alles terug in de hoofdstukken, die over de afzonderlijke gemeenten handelen.

Reeds op 29 mei 1840 wordt de eerste vergadering van 'Noord-Holland en Utrecht' te Amsterdam gehouden.

Wij vinden hierover in het betreffende notulenboek, van de hand van ds. S. van Velzen, dan te Amsterdam, de volgende verklaring, welke voorin het boek is geschreven.[6]

> Ofschoon er ook reeds vroeger Kerkelijke Vergaderingen door de Christelijke Afgescheidenen Gemeenten of oud-Gereformeerde Gemeenten in deze Provincie[7] gehouden zijn - die vergaderingen hadden echter geen plaats op gezette tijden na eene bepaalde tusschenruimte, ook niet overeenkomstig den regel dat Classicale en Kerkeraadsvergaderingen daaraan onderworpen zijn,[8] maar naar goedvinden bij wijze van raadpleging en waaraan of aan welker oordeel de Kerkeraden zich in zoover gehouden achtten als het hun goed dacht. Van die voorgaande Vergaderingen was Ds. H.P. Scholte de Praeses, die echter met de twist, welke hij heeft aangestookt in deze Provincie, geheel het beheer verloren heeft, maar heeft verscheidene boeken in

4 HO.
5 Niet onmogelijk is, dat in de stukken uit bedoelde jaren een enkele maal De Bilt en Zeist met elkaar werden verwisseld.
6 NNH, boek no. 1. Enige gegevens op de nu volgende bladzijden zijn ontleend aan deze bron, alsmede aan de notulen over de jaren 1846-1851 en 1854-1868.
7 Noord-Holland.
8 In de zin van artikel 31 van de Dordtse kerkenorde; H. Bouma, a.w., 78 en 79.

> zijne bezitting gehouden, waaronder ook de aantekeningen door de vroegere Provinciale Vergaderingen van de Afgescheidenen in Noord-Holland.

Het is maar een klein gezelschap dat op 29 mei 1840 te Amsterdam bijeen is: afgevaardigden van de gemeenten te Amsterdam, Bunschoten, Hilversum alsmede te Westbroek en Achttienhoven. Urk en Hoorn hebben bericht van verhindering gezonden; van de aangeschreven gemeente te Zaandam is geen reactie ontvangen.

Aangezien de kerken in Noord-Holland en Utrecht te zwak en te klein in aantal zijn, tot het zelfstandig houden van provinciale vergaderingen, wordt besloten in de nabije toekomst samen te vergaderen, en wel tweemaal per jaar te Amsterdam.[9]

De kerkengroep stelt in 1840 twee classes in, namelijk de classis Amsterdam, omvattende Amsterdam, Hoorn, Urk, Zaandam; en de classis Hilversum: Bunschoten, Hilversum, Westbroek en Achttienhoven.

Geleidelijk sluiten zich èn in Noord-Holland èn in Utrecht enige gemeenten bij dit kerkverband aan. Wij beperken ons uiteraard tot de provincie Utrecht en hetgeen kerkelijk daarbij werd gerekend. Een deel van de Utrechtse gemeente zien wij voor het eerst in mei 1842 weer op de provinciale vergadering vertegenwoordigd, Oud-Loosdrecht in november van dat jaar.

In 1854 komt er een andere classicale indeling. Wij lezen in de classicale notulen van mei 1854, dat de éne classis in de provincie Utrecht ‘ter bevordering van orde in sommige zaken’ dient te worden gesplitst in de classes Amersfoort en Utrecht. Deze beide classes blijven echter nog gezamenlijk vergaderen tot en met het jaar 1860.

Eerst op 3 april van dat jaar worden ook de provincies Noord-Holland en Utrecht kerkelijk gescheiden. Wij vinden over dit laatste in de betreffende notulen van de provinciale vergaderingen het volgende

> Art. 8. Er wordt gesproken over de scheiding der Provincien N. Holland en Utrecht om voortaan niet meer als ééne te vergaderen, dewijl daartegen reeds klachten zijn ingebragt op de Synode, en nu welligt zal geprotesteerd worden door de broeders uit Groningen en Friesland, om reden dat wij als eene Provincie zamenwerken en nogthans uit ons geringe Perzooneel, als twee Provincien onze afgevaardigden zenden. Dit wordt in rondvraag (gebragt) en met algemene stemmen goedgekeurd, met dien verstande dat des voorjaars eene Commissie uit Utrecht de vergadering te Amsterdam de vergadering zal ondersteunen, en des najaars eene Commissie uit N. Holland die te Utrecht...

9 Nog in 1846 lezen we, dat enige gemeenten in de provincie Utrecht ‘aan de Provincie Noord-Holland kerkelijk (zijn) aangesloten, omdat in de Provincie Utrecht geene gelegenheid is eene voldoende Provinciale Kerkvergadering te kunnen houden’ (NNH; aantekening in notulenboek nr. 2).

Over het afzonderlijk vergaderen van de classes Amersfoort en Utrecht, vinden we in een notulenboek van eerstgenoemd verband - aangelegd 15 januari 1861 - de onderstaande ‘Inleiding’.

> De Christelijke Afgescheidene Gereformeerde gemeente in de prov. Noord-Holland en Utrecht, sedert haren uitgang uit het Hervormd genootschap, te zamen als ééne provincie vereenigd, zijn, op de laatste, in october gehoudene vergadering te Amsterdam[10] met wederzijds goedvinden van elkander gescheiden, zoo dat voortaan Noord-Holland te Amsterdam, en Utrecht te Utrecht zoude vergaderen.
> Tengevolge hiervan, is op de laatste vergadering te Utrecht besloten, dat dan ook voortaan, de twee klassis, waaruit de provintie van Utrecht bestaat, als de klassis van Utrecht en Amersfoort, afzonderlijk zouden vergaderen, en twee maal des jaars klassis zullen houden, terwijl er dan, eenmaal des jaars, dubbele klassis, en eenmaal provintiale vergadering zal gehouden worden, beide laatste te Utrecht.[11] De klassis van Utrecht zal bestaan uit de gemeenten van: Utrecht, Westbroek, Kockengen, Oud Loosdrecht, Hilversum en 's Graveland en klassikaal te Utrecht vergaderen.
> De klassis van Amersfoort zal bestaan uit de gemeenten van Amersfoort, Bunschoten, Nijkerk, Zeist en Scherpenzeel.

Wij zullen - zoals reeds in het ‘Woord vooraf’ vermeld - het leven van de Afgescheiden kerken behandelen **in het tijdvak 1834-1869;** althans voor de meeste gemeenten zullen wij laatstgenoemd jaartal aanhouden.

Op grond van het hiervoor beschrevene zullen wij, voor onze indeling, uitgaan van de beide **classes: Amersfoort en Utrecht.**

Vóór 1840 was er weliswaar geen sprake van deze kerkelijke ressorten en in het tijdvak 1840-1854 waren alle gemeenten van de provincie Utrecht verenigd in de classis (Hilversum)-Utrecht, maar de door onze gekozen indeling, heeft nu eenmaal het langst stand gehouden.

In het tijdschrift ‘De Stem’[12] treffen we het eerste statistische overzicht aan van de ‘Christelijke Afgescheidene Gemeenten’. Voor het jaar 1851 en voor de provincie Utrecht[13] is deze alphabetische ‘Staat’ als volgt.

10 Het besluit viel, zoals we hierboven zagen, 3 april 1860.
11 We lezen na 1860 echter slechts van gewone classicale en provinciale vergaderingen.
12 6 augustus 1851.
13 De gegevens aangaande Gelderland en Noord-Holland bevatten niets dat voor ons onderwerp van belang is.

gemeenten	**‘Namen der predikanten of vóórgaande ouderlingen of diakens’.**	**‘titels’**	**getal der zielen**
Achttienhoven	J. van Barneveld	ouderling	75
Amersfoort	‘vacant’	-[14]	248
Bunschoten	W. van der Kolk	ouderling	487
's-Graveland	J. Reijmerink	ouderling	-[14]
Hilversum	P. van Beusekom	ouderling	-[14]
Loosdrecht (Oud-)	F.H. Reijmerink	ouderling	87
Nijkerk	W. van Versteeg[15]	ouderling	31
Scherpenzeel	G.C. Renes	ouderling	36
Utrecht	P.J. Oggel	predikant	-[14]
Zeist	G.T. Meerdink	ouderling	100
			1064

In het (eerste) ‘Jaarboekje voor de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Kerk in Nederland’, van het jaar 1856, treffen we onder ‘Provincie Utrecht’ (blz. 20) de volgende gegevens aan.

Klasse Amersfoort[16]

gemeente	zielental
Amersfoort	180
Bunschoten	550
Nijkerk	100
Zeist	110

14 - = geen opgave ontvangen.
14 - = geen opgave ontvangen.
14 - = geen opgave ontvangen.
15 W. van Steeg.
14 - = geen opgave ontvangen.
16 Vermeld wordt tevens: predikant van Kockengen is A.G. de Waal, van Amersfoort M. van Apeldoorn, van Bunschoten N.H. Dosker en van Nijkerk W. Kaptein (Kapteyn); de andere gemeenten zijn vacant.

Scherpenzeel	40

Klasse Utrecht[16]

gemeente	zielental
Utrecht	180
Oud-Loosdrecht	100
-*	110
Westbroek	65
Hilversum	80
's-Graveland	80
Kockengen	230

Nog dient te worden opgemerkt, dat wij de gemeenten 's-Graveland en Hilversum zullen behandelen, hoewel zij liggen op het grondgebied van Noord-Holland; zij zijn, zoals wij reeds aanduidden, kerkelijk gedurende vele jaren aan Utrecht verbonden geweest. Het overeenkomstige geldt voor Scherpenzeel, provincie Gelderland.

Tenslotte: Nijkerk in Gelderland, heeft jarenlang (namelijk van 1850 tot

16 Vermeld wordt tevens: predikant van Kockengen is A.G. de Waal, van Amersfoort M. van Apeldoorn, van Bunschoten N.H. Dosker en van Nijkerk W. Kaptein (Kapteyn); de andere gemeenten zijn vacant.

* In Oud-Loosdrecht bevinden zich twee gemeenten, die beide onder dezelfde Klasse ressorteren.

de Doleantie-tijd) tot de provincie Utrecht behoord, en dus vanaf 1854 tot de classis Amersfoort. Daarom wordt ook deze gemeente in dit boek besproken.

De gemeente Putten daarentegen, die zich eerst in 1867 bij Utrecht aansluit, zullen we buiten beschouwing laten.

Evenzo de 'randgemeente' Uithoorn-Mijdrecht, half in Utrecht, half in Noord-Holland gelegen. Zij heeft na haar instituëring in 1852 jarenlang behoord tot de classis Amsterdam.[17]

Bovengenoemd aspect samenvattend: we zullen in dit boek vier gemeenten behandelen, die niet liggen op het grondgebied van de provincie Utrecht, namelijk Nijkerk en Scherpenzeel in Gelderland: 's-Graveland en Hilversum in Noord-Holland.

Evenals in andere delen van ons land, heeft het conventikel-wezen ook in de provincie Utrecht gebloeid. Bij de afzonderlijke gemeenten zullen we er - **voor zover dit mogelijk is** - op terugkomen. We denken hierbij aan plaatsen als Utrecht, Leersum, Amerongen, Rhenen, Scherpenzeel en Veenendaal. Helaas zijn de bewaard gebleven gegevens schaars.

Van Kruisgezinden en Kruisgemeenten bemerken we in Utrecht weinig. Slechts Linschoten heeft enige tijd behoord tot het verband van deze kerken. In Leersum noemt men zich in 1850 'Orthodoxe Christelijke gereformeerde gemeente' en één van de twee Afgescheiden groepen te Oud-Loosdrecht werd wel als Kruisgemeente aangeduid, maar tot aansluiting bij het zo juist genoemde kerkverband is het niet gekomen. Bekend is, dat (ds.) Bastiaan Sterkenburg van ongeveer 1865 tot 1875 een kring om zich heen verzamelde te Amerongen, die als 'Gereformeerde kerk' werd betiteld.[18]

Alvorens nu tot een nadere beschrijving van de Afscheiding in de provincie Utrecht c.a. over te gaan, willen we aan de op bladzijde 21 vermelde statistische gegevens onderstaand overzicht toevoegen.[19]

In de eerste kolom vermelden we het jaar (en eventueel de datum van instituëring. Niet steeds stemmen deze gegevens overeen met hetgeen wordt vermeld in de kerkelijke hand- en jaarboekjes. Met name is dit het geval als een gemeente niet lang na 1834 werd ontbonden en bijvoorbeeld in de Doleantietijd opnieuw werd geïnstitueerd.

De tweede kolom vermeldt de gemeenten die in 1836 een request verzonden,

17 Mijdrecht ligt in de provincie Utrecht, Uithoorn in Noord-Holland. Gedateerd 19 dec. 1864 richt de 59 leden tellende gemeente zich tot de Koning, teneinde te worden erkend; predikant is dan A. Zweedijk Pzn.; Herv. Ered., 21 dec. 1864, no. 22.

18 Veel meer dan Dr. F.L. Bos, Kruisdominees, Kampen 1953, 94 en 95, hierover vermeldt, is niet bekend.

19 De gemeenten te Doorn (instituëring 1860) en te Breukelen (1868) hebben we in dit boek niet behandeld, aangezien zij moeilijk als Afscheidings-gemeenten kunnen worden beschouwd. Voor de gemeente Lopik (1871) zie men: Gereformeerde kerk van Lopik - Honderd jaar, door J.G.M. Boon e.a., Lopik 1971.

waarin vrijheid van godsdienstoefening werd gevraagd. In een aantal gevallen is dit een eerste ‘levensteken’ van de betreffende gemeente.

Kolom drie tenslotte, geeft de datum van het koninklijk besluit, waarbij de gemeente werd erkend. Voor later ontstane kerken was het vragen van deze erkenning niet nodig. Renswoude en Hilversum hebben haar, na ingezonden request(en), nimmer verkregen. Loenersloot c.a. heeft slechts zeer kort bestaan, evenals Rhenen, en dat in een tijdvak dat erkenning nog weinig aan de orde was. Leersum, Linschoten en Scherpenzeel hebben haar nooit gevraagd.

In bijlage I zullen we nog enige statistische gegevens van de beschreven gemeenten vermelden.

gemeente	**1 instituëring**	**2 request 1836**	**3 erkenning**
classis Amersfoort			
Amersfoort	8. 1.1837	-	8. 9.1843
Bunschoten	26. 6.1836	-	5. 6.1841
Nijkerk	5.12.1837	-	11. 8.1850
Scherpenzeel	1836?	-	-
Renswoude	29. 6.1853		6. 1.1865
Veenendaal	1836[20]	-	25.10.1864
Rhenen	5. 6.1836[21]	-	-
Leersum	?	-	-
Zeist/De Bilt	26. 8.1838	+	17.11.1842
classis Utrecht			
Utrecht	18.12.1835	+	14. 2.1839
Westbroek c.a.	1.12.1836		21. 5.1857
Linschoten c.a.	1836[22]	+	-
Kockengen	1836	-	15. 1.1841
Loenersloot	1836	+	-
Baambrugge	7. 7.1863	-	-

20 Vergelijk hoofdstuk 10 (Veenendaal). De diverse kerkelijke Jaarboekjes geven 1861, 1864 en 1887.

21 De in enige kerkelijke Jaarboekjes vermelde jaartallen houden geen verband met ons onderzoek over het tijdvak 1834-1869.

22 De kerkelijke Jaarboekjes geven 4 april 1836. Op 23 mei werd echter de eerste kerkeraad bevestigd. Men zie hiervoor hoofdstuk 3 onder ‘Oud-Loosdrecht’ en hoofdstuk 26 (Hilversum).

Oud-Loosdrecht	23.10.1835	+	21. 1.1841
's-Graveland	1. 6.1839	+	19.11.1840
Hilversum	23. 5.1836[22]	+	-

22 De kerkelijke Jaarboekjes geven 4 april 1836. Op 23 mei werd echter de eerste kerkeraad bevestigd. Men zie hiervoor hoofdstuk 3 onder 'Oud-Loosdrecht' en hoofdstuk 26 (Hilversum).

Hoofdstuk 2
Rapporten van de Utrechtse, Hervormde classes betreffende het 'Separatisme' begin 1836; iets uit de acta (van de vergaderingen) van de ring Wijk

Hervormd Utrecht bestond in de jaren rond 1836 uit drie classes: Amersfoort, Utrecht en (Rhenen -) Wijk.

De archieven van deze classes en van de ringen waaruit zij waren (of nog zijn) opgebouwd, over de eerste helft van de vorige eeuw, zijn verre van compleet. Dit lot delen zij helaas met die van enige Afgescheiden gemeenten en classes in de provincie Utrecht.

In de rapporten over het 'Separatisme' opgesteld door de besturen van de drie genoemde classes, in antwoord op de vertrouwelijke aanschrijving van het 'Departement voor de Zaken van de Hervormde Kerk enz.' van 1 februari 1836, vinden we één van de eerste schriftelijke gegevens over de Afscheiding in de provincie die wij nu gaan beschrijven.

Wat bewaard is van deze rapporten en de correspondentie die aan het opstellen ervan voorafging, geven we hieronder in samenvatting weer.

1. Classis Amersfoort[1]

Aantallen personen etc. die zich hebben afgescheiden.

Amersfoort: 8 personen, waaronder 3 kinderen.
Baarn: 2; met hun kinderen.
De Bilt: 8.
Bunschoten: 6. Er bestaat vrees, dat het aantal daar zeer zal toenemen.
Eemnes Binnendijk: 12.
Lage Vuursche: 5.
Oud-Loosdrecht: 46 personen, waaronder 20 kinderen.
Tienhoven: 4.
Woudenberg: 1; kerkeraad bericht te vermoeden, dat hij met geld is omgekocht.

1 Vergelijk voor de rapporten van de drie classes: Bos III, 160-162. De twee rapporten van de Classis Amersfoort vinden we in Herv. Ered., 15 febr. 1836, no. 7 en 8 april 1836, no. 10. Men zie tevens: Archief Classis Amersfoort (Hervormd) - bewaarplaats R.A. Utrecht: Kerkvisitatierapporten over het jaar 1835.

De scriba van de classis voegt hieraan toe: ‘Voorts is mij uit mondelinge en schriftelijke mededeelingen gebleken, dat het grootste gedeelte dezer lieden behooren (!) tot de geringste standen; dat zij reeds langen tijd de openbare Godsdienstoefeningen niet meer hebben bezocht; dat veelen hunne kinderen aan den doop en het bijzonder onderwijs in de Godsdienst onttrokken hebben; en dat het formulier hunner schriftelijke afscheiding overal met weinige verandering in dezelfde bewoordingen vervat is; hetwelk eenig vermoeden van onderlinge correspondentie schijnt op te wekken’.

2. Classis Utrecht[2]

Aantallen personen etc. die zich hebben afgescheiden.

Abcoude: 1 persoon.

Baambrugge: geen opgave ontvangen.

Benschop: 8; daaronder een huisvader met zijn gezin.

Harmelen en Polsbroek: ‘...hier zijn geen verklaarde Separatisten; doch er bestaan samenkomsten op de zondagen van zodanigen, die niet meer te kerk komen.’

Jaarsveld: ‘...men vindt hier geen verklaarde Separatisten; doch er zijn, die niet te kerk komen en wellicht met Afgescheidenen van andere plaatsen in verband staan.’

Kockengen en De Haar: 2; zijn huisgezinnen. ‘Het voorbeeld wordt door velen toegejuicht en zal naar het zich laat aanzien vele navolgers vinden.’

Linschoten: 24 personen uit vier huisgezinnen. Hier bestaan twee verenigingen van Afgescheidenen ‘of die daarmee in betrekking staan’.

Lopik c.a.: 1; huisvader en gezin.

Lopiker-Kapel: 3 volwassenen; een huisvader met zijn gezin, een man met zijn kinderen, een vrouw met haar kinderen.

Maarssen: 4; houden bijeenkomsten op de zondagen.

Mijdrecht: ‘...sommigen, die tot afscheiding overhellen, houden verenigingen.’

Utrecht: 32 personen, waaronder 8 kinderen. ‘Houden twee afzonderlijke verenigingen, 's zondags onder kerktijd. Er is nog een vereniging van zulken, die niet of zelden ter kerk komen, maar de voorganger daar is nog tegen afscheiding. Verder nog drie andere conventikelen, die echter niet geregeld vergaderen.’

Vinkeveen: 2.

Wilnis en Oudhuizen: ‘...hier bestaat overhelling tot afscheiding.’

IJsselstein: 2; huisvaders met hun gezinnen.

Het classikaal bestuur constateert, dat er ongerustheid is onder de gemeenteleden ten aanzien van de ‘schijnbaar’ weifelende houding van de synode op haar laatstgehouden vergadering inzake handhaving der leer. Ook: ten aan-

2 Herv. Ered., 29 febr. 1836, no. 19.

zien van de handelwijze omtrent de Afgescheidenen gevolgd. Door dit laatste is de belangstelling in de zaak der Afgescheidenen toegenomen.

3. Classis (Rhenen-) Wijk[3]

Aantallen personen etc. die zich hebben afgescheiden.

Elst (bij Amerongen): 1; geen lidmaat. Aan zijn huis worden godsdienstoefeningen gehouden, waarbij men collecteert voor de afgescheiden armen. Deze oefeningen worden door velen van andere plaatsen, maar door weinigen uit Elst bezocht.

Leersum: er zijn geen 'openlijke Afgescheidenen' door schriftelijke afscheiding. Wél, die geen gezangen zingen en zich van het avondmaal onthouden; komen ter kerke. Evenwel zijn er ook 'die de Hervormde kerk, haar dienaren en getrouwe leken beschimpen.' Verder: 'Dat er één huis gevonden wordt, waarin zoo als men zegt, oefeningen plaats hebben, doch welks eigenaar getrouw ter kerke komt, en zijn kinderen eveneens niet tegenhoudt'. In het algemeen heerst in de gemeente een goede geest, vooral onder de aanzienlijken. Er is 'geen aanmerkelijke separatie te vrezen'. Het voorgaande betreft circa 20 personen bij 8 à 900 zielen van de gehele gemeente.

Nederlangbroek: één man met zijn vrouw. 'De man is zoute-vischverkoper; hij is een onzinnige dweper, maar heeft op de eenvoudigen weinig invloed.'

Rhenen: er zijn 8 volwassenen afgescheiden, alsmede enige kinderen. Deze personen zijn afhankelijk van hun medeburgers en 'sommige vervallen bij een mislukte Tabaks-teelt tot dadelijke behoefte, zoo niet tot armoede'. Het aantal dat zich nog niet afscheidt 'uit tijdelijke en geldelijke inzichten' is niet gering. In Rhenen zijn circa 1 februari 1836 enige 'zendelingen van elders' geweest, die 'provisioneel een kerkeraad hebben opgericht en het gebied der nieuwe gemeente bepaald hebben binnen den omtrek van zes uren'.[4] De rapporteur herhaalt, dat het aantal personen, dat volgens zijn inlichtingen, de afscheiding is toegedaan, niet gering is. Daaronder bevindt zich echter 'geen fatsoenlijk burger'.

Veenendaal: 6, behalve de kinderen.

'Aan het hoofd staat de zooveel gerucht gemaakt hebbende (Hendrik) van der Biezen, die niet nalaat om op de eenvoudigen te werken en als een zeer schadelijk voorwerp beschouwd wordt in de Gemeente, welke over 't geheel goed gestemd lijkt. Tijdens de openbare godsdienstoefeningen houdt hij Kathechisatie en oefeningen aan zijn huis, waardoor hij niet alleen velen uit de Kerk, maar sommigen uit de Kathechisatie van den Predikant houdt. Deze heeft zich daarover reeds aan den Burgemeester gewend, doch vruchteloos en men vreest, dat, zoo dit niet gestuit wordt, hij vele eenvoudigen zal aftrekken en aanleiding geven tot oproerige tooneelen, van glazen inslaan en dergel., 't welk al eens bij hem heeft plaats gehad.'

3 Herv. Ered., 25 febr. 1836, no. 9. Deze classis bestond in 1836 en bestaat thans nog (onder de naam Classis Doorn) uit de ringen Rhenen en Wijk (bij Duurstede).

4 Ds. H.J. Budding, geboren te Rhenen, heeft aldaar vaak gepreekt.

4. Iets uit de acta van de vergaderingen van de ring Wijk[5]

In het gebied van de classis (Rhenen-) Wijk zijn geen Afgescheiden kerken van enige omvang ontstaan. De drie gemeenten die we er aantreffen: Renswoude, Scherpenzeel (Gld.) en Veenendaal, komen tot de Doleantie van 1886 niet boven de 60 à 70 lidmaten.

In de acta van de ring Wijk - over het tijdvak 1833-1841 - vinden we enige neerslag van de geringe omvang van de Afscheiding in de betreffende gemeenten.

Hier volgt een enkele bijzonderheid.[6]

In 1833 houdt één van de predikanten een lezing met als onderwerp: Welke is de aard van het zich meer en meer openbarend mysticismus?

In 1836: 'Welke zijn de bewijzen vóór en tégen den Kinderdoop?' De kinderdoop, zo lezen we in het kort verslag, is gegrond op de oudheid en nuttigheid. Bovendien beveelt hij zich aan 'uit dezelfs aard, daar toch de kinderen in Gods genade deelden; wat zou dan betamelijker wezen dan dat zij daarvan het teeken ontvingen door den doop?'

In 1840 is het onderwerp: 'De verbastering, bijvoegselen en instellingen welke er in de Kerk tot haar nadeel zijn ingeslopen, nadat zij rust en voorspoed begon te genieten'. In hetzelfde jaar wordt gerapporteerd, dat de toestand der gemeenten over het algemeen gunstig is. 'Van de Separatisten had men geen lasten, en waren er geene van welke verslag kon gegeven worden, welke zich over het Separatisme in haar midden te beklagen hadden'.

In mei 1841: 'Van het Separatisme had niemand der tegenwoordige broeders eenige last in zijne gemeente'.

5. De gemeenten in Noord-Holland

Tenslotte een enkele opmerking inzake het gebied waarin de Noordhollandse gemeenten 's-Graveland en Hilversum liggen. Beide behoorden tot de Hervormde classis Amsterdam.[7]

Aantallen personen etc. die zich hebben afgescheiden.

's-Graveland: 5; één is een dienstmeisje te Amsterdam, de andere vier maken het gezin uit van F.H. Reijmerink te Oud-Loosdrecht. De Separatisten zouden talrijker zijn indien de geest der aanzienlijken minder goed was.

5 De betreffende stukken van de Classis (Rhenen-)Wijk berusten in het R.A. Utrecht. Geraadpleegd werden de no.'s 261, 261a: Acta van de Ringvergaderingen Wijk 1816-1840.

6 Degenen, die het archief van de Classis Wijk hebben geordend, tekenden aan, dat zij het archief van de Ring Rhenen 'niet hebben kunnen achterhalen'.

7 Bos III, 163 en 164. Bos verwijst naar Herv. Ered., 19 febr. 1836, no. 5.

Hilversum: 12; behoren meest tot de mindere stand. De bijeenkomsten zijn niet talrijk, doorgaans verdeeld.

Huizen: 2; deftige boerenstand; houden zich rustig. ‘Men verkeert niet met hen’.

Kortenhoef: 1. Velen onttrekken zich aan de openbare godsdienst en houden oefeningen.

Muiden: een ‘geringe scheepstimmerbaas’ (Pieter van Veen) houdt oefeningen, waaraan echter slechts vier inwoners, uit de geringe stand deelnemen.

Weesp: er is geen openlijke afscheiding, hoewel er zijn, die zelden of nooit te kerk komen.

Hoofdstuk 3
De requesten aan de Koning van eind 1836

In dit hoofdstuk behandelen we de requesten door de eerste Afgescheiden gemeenten in de provincie Utrecht c.a., in het tijdvak september tot december 1836 aan de Koning gezonden, teneinde vrijheid van godsdienst te vragen. De acht verzoekschriften zijn uniform van inhoud[1] en verwijzen naar een nagenoeg gelijkluidend adres, in september 1836 ingediend door de Afgescheidenen te Amsterdam.[2]

In de requesten wordt verklaard, dat de onderhavige gemeente zonder bezwaar van 's lands schatkist zal zorgen voor kerkgebouw, bezoldiging van de predikant en onderhoud der armen. Gevraagd wordt de vervolgingen ter zake van goedsdienstoefeningen te doen ophouden en aan de betreffende ‘openbare Magten in het Rijk’ te gelasten de godsdienstoefeningen te beschermen in plaats van te verstoren.

De requesten kunnen worden beschouwd als een eerste levensteken van enige gemeenten. Voor Gerverskop, Linschoten en Loenersloot mogen we wel zeggen, dat het adres één der weinige bewaardgebleven gegevens vormt. Aangaande Gerverskop krijgen we zelfs de indruk, dat aldaar in allerijl een gemeente is geïnstitueerd met het oog op het indienen van de verzoekschriften; want wij horen verder niet van haar bestaan en treffen de vijf ondertekenaars daarna aan als lidmaten van het naburige Kockengen. Daarom zullen we geen afzonderlijk hoofdstuk aan deze ‘gemeente’ wijden. Ook enige leden van Loenersloot hebben zich later aangesloten bij Kockengen.[3]

De adressen in de provincie Utrecht en Noord-Holland zijn een andere weg gegaan dan die in Zuid-Holland.[4] Zij werden weliswaar voor deze drie provincies gelijkelijk van de hand gewezen door de regering. Dit gebeurde onder meer op grond van het koninklijk besluit van 5 juli 1836 aangaande de Afgescheidenen en hun erediensten,[5] met de mededeling dat ‘op stukken van den aard als deze adressen, geen acht kan worden geslagen’. Maar in

1 Volledige tekst in EERSTE DEEL, 36-38; TWEEDE DEEL, 24 en 25.
2 Bos IV, 4, 5.
3 Wellicht hebben een paar gezinnen uit Loenersloot zich bij 's-Graveland en Oud-Loosdrecht aangesloten.
4 Archief Departement van Justitie, 3 november 1836, no. 4 geheim: missive van de gouverneur van Utrecht. We vinden dit stuk in Bos III, 402 en 403.
5 Voor de volledige tekst van dit K.B.: EERSTE DEEL, bijlage II, 402-404.

Zuid-Holland voegde de gouverneur bij de requesten - alvorens deze naar 'Den Haag' te zenden - de consideratiën van de betreffende burgemeesters. Uit laatstgenoemde stukken kunnen we veel leren aangaande de Afgescheidenen in Zuid-Holland.[6] In Utrecht en Noord-Holland moeten we het doen met de requesten alleen: een toelichting van de burgemeesters is niet gevraagd.[7]

We kozen in dit hoofdstuk voor de gemeenten een alphabetische volgorde.

De Bilt[8]

Ondertekening: J.A. Streng met 4 kinderen, C. van den Berg, W. Veenendaal, E. Zonnenberg, Hermanus Veenendaal, G. Veenendaal, Hm. Veenendaal,[9] Jannigje Niekerk huisvrouw van Hermanus Veenendaal, J. Stekelenburg, A. van der Velde.

Gerverskop[10]

G. Schreuder, C. Noordhoven, Klaasje de Wit huisvrouw van C. Noordhoven, Jan Barneveld, M. Klijn huisvrouw van J. Barneveld.

's-Graveland

Jacob Reijmerink, Frederik Reijmerink Jr., Frederik Reijmerink 'voor mijn zoon', Geesje Smink, H. Reijmerink, Hendrik Reijmerink, Jan Hafkamp, Melis Bos[11], Johanna van der Velden, Johanna Margreta Deppe.

Hilversum[12]

Gijsbert Haan (veehouder) en zeven kinderen, met zijn huisvrouw Marretje Pos, Jan Donker (wever), met zijn huisvrouw Aaltje Vlashof en een kind, Lourens Donker (wever), Cornelis Haan (wever) en een kind, Angenietje van Reenen weduwe Hogenbirk en vier kinderen, Lourens Boel (schaapherder), Gerrit Meijer (wever), Volkert van Kampen (wever), met zijn huisvrouw Maria van Kampen geb. Hogenbirk en een kind, Rijk Kruidhoed (daghuurder), met zijn huisvrouw Matje (Marretje) Hennipman en twee kinderen, Leendert van Kampen (wever), met zijn huisvrouw Catharina Suzanna Perreijn en vijf kinderen, Casparus Theodorus Feddes (wever),

6 Herv. Ered., 8 en 9 maart 1837, no. 9. Uitvoerig hierover in TWEEDE DEEL, hoofdstuk 2.
7 De onderstaande requesten worden bewaard: Herv. Ered., 11 maart 1937, no. 1 (geheim).
8 De Afgescheidenen te De Bilt en Zeist vormden later de gemeente Zeist.
9 Harmen Veenendaal.
10 Zoals reeds aangeduid zijn de vijf ondertekenaars een paar jaar later lid te Kockengen.
11 Mogelijk: Melis van den Bosch.
12 Dit is het enige adres in deze serie waarin bij de mannelijke ondertekenaars het beroep is vermeld.

met zijn huisvrouw Marretje Boshuizen, Trijntje van Kampen (zonder beroep), Maria Bos (dienstbaar), Cornelis ten Perik (schoenmaker) en een kind, Jan van Kampen (wever), Klaas Peet (schaapherder) en een kind, Philippus

(Lammert) Peet (kleermaker), Simon van Kampen (wever) en vier kinderen, (zijn huisvrouw) Metje van Ingen, Hendrik Dankelstein (winkelier), Anna (Geertruij) van Keulen.

Linschoten

Pieter Bergshoef met vrouw en twee kinderen, Joh.s Gersie met zijn vrouw en drie kinderen, Willemijntje Doesburg, W. Booij met twee kinderen, weduwe Kok, B. Js. Kok, C. Kok, Anna Catharina Kriege, Helena de Groot, S. Niermeijer met acht kinderen, K. Verdel met vrouw en vijf kinderen, G. Kriege met vrouw en vier kinderen.

Loenersloot[13]

Barent Karsemeijer ‘voor mij en mijn kinderen’; Jan Karsemeijer, Matje Karsemeijer, Jannetje Karsemeijer, Adriana Karsemeijer, Hilletje Karsemeijer; Albert van der Vliet ‘voor mij en mijn 6 kinderen’: Cornelis van der Vliet, Jan van der Vliet, Klaas van der Vliet, Aalbert van der Vliet, Maria van der Vliet, Aaltje van der Vliet; Jan Fokker, Elizabeth Fokker, Evertje Fokker; Hilletje Langendijk, Mensje Vermeulen, Juditje van Dijk, Arie Peet, Willem Peereboom, Jan van der Veer, Janus van Hoorn, Bartje van Dijk.

Oud-Loosdrecht

F.H. Reijmerink en zijn huisvrouw Aaltje Land, Willem Karsemeijer ‘als vader over de kinderen’: Jan Karsemeijer, Niesje Karsemeijer, Matje Karsemeijer, Marretje Karsemeijer, Metje Karsemeijer, Jaantje Karsemeijer; Jan Karsemeijer en zijn huisvrouw Aaltje Lamme, Aagje Vogel, Joosje Vogel, Ruth Groen, zijn huisvrouw Woutje Baas en hun kinderen: Aaltje Groen, Evertje Groen, Frederik Groen, Hendrik Groen, Andries Groen, Dirkje Groen; Jantje Land, Arie Warnaer, Harmen Boom, zijn huisvrouw Maria Slagt en hun kinderen: Evert Boom, Jacob Boom, Willem Boom; Klaas Pos, zijn huisvrouw Geertje Lamme en hun kinderen: Jacob Pos, Aaltje Pos; Brunis van den Berg, zijn huisvrouw Antje de Bree en hun ‘minderjarig’ kind Pieter Gerrit (van den Berg)[14]; Hendrik van Henten, zijn huisvrouw Klaasje Loenen en hun kinderen: Dirk van Henten, Ruth van Henten, Wijntje van Henten, Hendrik van Henten, Elia van Henten, Klaasje van Henten; Geertje Schipper, Aaltje Fabree, Manje Pos, Hendrik Pos, Evert Lamme, zijn huisvrouw Lammertje van Dooren en hun kind Matje Lamme; Barend Pos en zijn huisvrouw Trijntje Land, Barend van

13 De families Karsemeijer, Van der Vliet en Fokker alsmede Arie Peet zijn een paar jaar later lid te Kockengen. Hilletje Langendijk was de vrouw van B. Karsemeijer, Mensje Vermeulen van Aalbert van der Vliet.

14 Vermoedelijk: twee kinderen, Pieter en Gerrit.

den Bergh, zijn huisvrouw Gerbertje Bakker en hun kinderen Hendrikje van den Bergh, Neeltje van den Bergh, Abraham van den Bergh, Pieter van den Bergh, Jantje van den Bergh; Adrianus Tober, zijn huisvrouw Grietje Meijers en hun kinderen Adrianus Tober, Bastiaan Tober, Trijntje Tober; Hendrik Pos,

zijn huisvrouw Judikje Diesman en hun kind Geertje Pos; A(a)lbert Lamme en zijn huisvrouw Emmetje Sluiter, Arie Verburg en zijn kind Cornelia Verburg, Gerrit Pos, Aaltje Boom en één kind, Marretje Koopman, Klaas Klaasz Pos, Willem Oranjeboom, zijn huisvrouw Grietje Meijers en hun kinderen Cornelia Oranjeboom, Greetje Oranjeboom; Aart van den Berg, Hendrik Vogel, zijn huisvrouw Marretje Fabrie en hun kind Ruth Vogel; Nicolaas Pos met zijn kinderen Willem Pos, Jannetje Pos.

Utrecht

A.J. Betten met een kind, J. van Beuge(n), P. Horst, A. Hulstein, A. van Dorssen, Aaltje Putkamer, A.C. Tesselhoff, C.C. Dreibholtz, G. van Beuge(n) geb. Velthoen, G. van Werkhoven met zes kinderen, G.J. van Werkhoven geb. Ulerich, E. Takken met twee kinderen, H. Buskes, J. Vermeulen, Jacobus Hardenbol, M. Joh. Knobel, Gijs Hendriks, N. de Pater, J.H. Betten geb. van der Hagt, A. Steeklenburg geb. van den Ham, J. Hoedemaker, A.M. van Beuge(n) met vier kinderen, D.J. van Beuge(n) geb. Schouten, J.C. Waal met vier kinderen, W. Horst Jr. met vier kinderen, J.J. Kukuffsky, C.J. van Ekeris met drie kinderen, M. Sonnius, J. de Raad geb. Takken, C. Hellings met een kind, W. van der Hagt, A. Horst geb. Ubingh, weduwe J.F. IJserman geb. van Lent, J. Veldhuizen, J.J. Veldhuizen geb. Klomp, H. Evers, J. de Jong, weduwe Noordijk geb. Kuilenburg, C.G. Sonnius huisvrouw van B.H. Kranius, B.H. Kranius, C. Kuyper geb. van Schaik, D.B. Kuyper, Pieter Putkamer, C. van Lokhorst, H.G. Klijn Jr., H. Klijn geb. van Zutphen, J.A. van Asch, H.G. Klijn met een kind, C. Klijn geb. Verbrugh, C. Sonnius, M. de Raad, D. van Sturing, S. Takken geb. Horst, Antonia van der Tien geb. Kuilenburg, M. van Oos(t)-veen, J. Kuiper, H.M. van Vlaanderen geb. Kuiper, A. van Vlaanderen, G. van Kampen, Johanna van der Os, weduwe C. van den Dorpe.

Hoofdstuk 4
De door ds. H.P. Scholte geleide godsdienstoefeningen

Ds. H.P. Scholte (1805-1868) gedurende de eerste jaren na 1834 onbetwist de leider van de Afgescheidenen in de provincies Utrecht, Noord-Holland, Zuid-Holland en ‘Beneden-Gelderland’, vestigt zich - na te Doeveren, Genderen en Gorinchem te hebben gewoond - omstreeks 16 juli 1836 te Utrecht. Het is dus niet verwonderlijk, dat hij, gedurende de jaren 1835-1838, in een aantal gemeenten in de provincie Utrecht preekt en andere arbeid verricht. Bij de afzonderlijke gemeenten komen we op sommige van deze godsdienstoefeningen uiteraard terug.

In de ‘Lijst der texten waarover gepredikt is door ds. H.P. Scholte’[1], vinden we hierover het volgende.[2]

Baambrugge

1835	4 sept.	Bij mevrouw J.J. Zeelt. 's Morgens over Hebr. 12 vers 1,2.
		's Avonds over...
1836	12 juni	Bij mevrouw Zeelt gepreekt.
		's Morgens over Matth. 1 vers 21.
		's Middags over Lucas 1 vers 77.
1838	5 febr.	Idem.
		Eén kind gedoopt van C. van Harten.

Bunschoten

1837	18 juni[3]	Gepreekt in 't schip van Harmen Gert.

1 In het origineel - bewaard in Central College, Pella, Iowa (Scholte Papers) - is hieraan toegevoegd: ‘Pred. te Doeveren, Genderen c.a.’. De lijst is door Scholte aangelegd bij zijn bevestiging te Doeveren op 17 maart 1833 en loopt tot 31 december 1838.

2 Ook in dit hoofdstuk kozen we voor de gemeenten een alphabetische volgorde.

3 A. Blokhuis, Uit de oude doos - Wat een eeuw geleden in Bunschoten en Spakenburg is geschied, Spakenburg z.j., 46, geeft ten onrechte: 18 juli. Vgl. Bos IV, 278.

		's Morgens over Phil. 3 vers 10,11 en 1 kinderen gedoopt. 's Middags over Lucas 12 vers 32.

's-Graveland

1838	17 juni	's Morgens. Gepreekt over Zachar. 9 vers 11, 12. Vier kinderen gedoopt. 's Middags. Zondag 24 Heid. Catechismus.

Kockengen

1837	13 juni	Gepreekt over Luc. 19 vers 1-10 en gedoopt.
1838	30 aug.	‘Classicale vergadering van Utrecht’.

Linschoten

1838	17 mei	Onderhandeling met de kerkeraad te Linschoten en Oudewater ‘waarbij drie derzelver leeden verklaarden in de scheuring te volharden’.[4]

Oud-Loosdrecht

1835	23 okt.	Gepreekt ten huize van K. Pos; de kinderen gedoopt en ‘de kerkeraad der afgescheide gemeente bevestigd’.
	25 okt.	Te Amsterdam: een diaken van de gemeente te (Oud-) Loosdrecht bevestigd.
1836	22 mei	's Morgens over 1 Cor. 3 vers 11.
		's Middags over Matth. 6 vers 13b.
	23 mei	Gepreekt over Joh. 6 vers 56 en de kerkeraad van Hilversum bevestigd.
	21 aug.	Voor het eerst gepreekt in de ‘nieuwgereedgemaakte kerk’ - nadat de gemeente

4 Linschoten, Noordwijk en Woerden behoorden tot de eerste gemeenten die vanaf 1844 het kerkverband der Kruisgezinden vormden. Vgl. Bos, Kruisdominees, a.w., 23 v.

		reeds eenmaal er 's morgens was uitgejaagd - over Joh. 6 vers 68, 69. Na het eindigen der predicatie 'is de gemeente opnieuw verstoord door 7 dienders'.[5]
1837	11 juni	'In 't schip gepreekt 's morgens over 2 Cor. 13 vers 5 en gedoopt'.[6]
		's Middags over Hebr. 4 vers 6.
1838	17 juni	's Avonds: 2 kinderen gedoopt.
	23 nov.	Classicale vergadering.

Oukoop[7]

1837	12 juni	Gepreekt over Joh. 6 vers 68, 69.

Utrecht[8]

1835	8 juli	Bij E. Takken over 1 Petrus 2 vers 9.

5 Bos III, 390-392.
6 Bos IV, 278 en 279.
7 Van ongeveer 1836 tot 1840 heeft er een kleine gemeente bestaan te 'Loenersloot, Oukoop en Ter Aa'. Vermoedelijk had deze gemeente ook leden te Breukelen, Loenen en Vinkeveen. Nadat zij is ontbonden, treffen we haar leden aan te Kockengen en Oud-Loosdrecht.
8 Bij deze gemeente delen we niet steeds de tekst mee. De dienst van 8 juli 1835 is één der eerste, door Scholte, na zijn schorsing te Doeveren c.a., buiten zijn oorspronkelijke gemeente gehouden. Over bevestiging van ambtsdragers te Utrecht wordt in de lijst der teksten over de jaren 1835 en 1836, niet gesproken.

1836	7 aug.	's Morgens over Matth. 1 vers 21.
		's Middags over Luc. 1 vers 77.
	4 sept, 12 okt.	
1837	16, 17 mrt.	Provinciale vergadering van Utrecht te Utrecht.
	19 mrt.	‘Gepreekt in de kerk’ en drie kinderen gedoopt.
		's Avonds het heilig avondmaal bediend.
	28 mei, 30 mei, 4 juni, 7 juni.	
	25 juni	Vier kinderen gedoopt; 1 ouderling en 1 diaken bevestigd.
	7 juli	's Morgens bij E. Takken. ‘Onder het tusschengezang is de gemeente door de politie uiteengedreven’.
		's Middags gepreekt bij A.J. Betten.
	12 juli	Gepreekt bij Takken.
	2, 3 aug.	Prov. vergadering van Utrecht te Utrecht waarop ‘de kerke-ordening van Z.Holland is aangenomen’.
	13 aug., 17 sept., 24 sept.	
	28 sept.	Begin der synode te Utrecht. (11 okt. einde der synode).
	1 okt.	
	8 okt.	‘Voor de Synode gepreekt over 1 Cor. 3 vers 9-11’.
	22 okt., 5 nov., 8 nov., 12 nov.	
	10 dec.	's Morgens gepreekt over Hebr. 10 vers 23; ‘in het midden der predikatie uiteengedreven door de

		politie, doch 's avonds vervolgd...'.[9]
	17, 24, 25, 31 december.	
1838	7, 14, 21, 28 januari.	
	11, 18, 25 februari.	
	4, 18, 25, 28 maart.	
	4, 10, 15 april.	
	19, 20 apr.	Provinciale vergadering te Utrecht.
	22, 29 april, 6 mei.	
	20 mei	's Morgens: 1 kind gedoopt, '1 paar getrouwd'.
		's Middags: '1 Ouderling bevestigd, 2 leden afgesneden'.
	24, 27 mei, 10 juni, 24 juni.	
	1, 2, 8, 15, 22 juli.	
	5, 12, 26 aug.	
	2, 16, 30 sept.	
	7, 21, 28 okt.	
	4, 11, 18, 25 nov.	
	2, 9, 16 dec.	
	23 dec.	's Morgens: Rom. 8 vers 24,25. 'onder de predikatie uiteengedreven door den officier van den regtbank van Hees van Berkel met politie en militairen'.[10]
		's Avonds: bij E. Takken zondag 51 Heid. catechismus en

9 Bos IV, 176.
10 Bos IV, 333-343. De officier van justitie was mr. J.I. van Hees van Berkel (1806-1854).

		vervolg van Rom. 8 vers 24, 25. Eén lidmaat afgesneden wegens ‘verloochening en afval’.
	30 dec.	's Morgens en 's avonds gepreekt.

Veenendaal

1838	27 apr.	's Middags gepreekt over Joh. 13 vers 35. Daarna gehandeld met de gemeente over de aldaar bestaande verdeeldheid.

Westbroek

1838	18 mei	‘Vergadering met de gemeente Westbroek over de bestaande verdeeldheid. De kerkeraad heeft beloofd op de classicale vergadering te zullen koomen’.

Zeist

1837	23 juni	Een kind gedoopt.

Hoofdstuk 5
Amersfoort[1]

1. Het begin

In de stad Amersfoort heeft vanaf circa 1837 een kleine, maar standvastige Afgescheiden gemeente bestaan.

De burgerlijke gemeente telt in de jaren rond 1840 ongeveer 31000 zielen; de Afgescheiden kerk heeft in het tijdvak 1856-1886 haar ledental zien groeien van 180 tot slechts 350. Daarvóór was het aantal zielen nog kleiner, ondanks het feit, dat er ook wel leden woonden in de omgeving, bijvoorbeeld in Nijkerk en Baarn.

In het archief van de Hervormde gemeente van Amersfoort vinden we, dat zich in november 1835 als eersten afscheiden: Arie Kwint en zijn vrouw Helena Wilhelmina van der Elst, Hendrik van Doornik en zijn vrouw Everdina Rijka Schuileman; Gerrit van Doornik, Gijsbert van Doornik, Willemijntje van Doornik (doopleden); Gerrit van de Pijpekamp.

Aangaande deze 5 ‘lidmaten’ en 3 doopleden lezen we in de Hervormde notulen: ‘...zoodanige leden der Gemeente, die reeds sedert jaren bekend stonden de openbare godsdienstoefeningen moedwillig te verzuimen en aan hunne kinderen het bezoeken derzelve zoo wel als van de catechisatien te verbieden, ja aan sommigen derzelven de bediening des H. Doops te onthouden’. Uit deze formulering wordt wel duidelijk, dat er vóór november 1835 - ‘reeds sedert jaren’ - te Amersfoort een conventikel bestond. Uit dit gezelschap is de Afgescheiden gemeente voortgekomen.

In februari 1837 wordt door de Hervormde kerkeraad de afscheiding genotuleerd van: Evert de Neeling en zijn vrouw Martje van Bottenburg alsmede Johanna van der Elst.

Andere Afgescheidenen van het eerste uur te Amersfoort waren:[2]

A. van den Bos
Sander Melis van den Bosch
H. Cruyff

1 De inhoud van dit hoofdstuk is, behalve op ons eigen bronnenonderzoek gebaseerd op enige gegevens ontleend aan K. Deddens V.D.M. en anderen, Om 't heilig huis, Gedenkboek Afscheiding en Doleantie te Amersfoort 1837-1962, Amersfoort 1962.

2 Archief Gereformeerde kerk te Amersfoort, Eerste lidmatenboek.

Dirk Hendrik Dijkman (gehuwd met de reeds genoemde Willemijntje van Doornik)
J. Engeltjes
Hermanus van Haselen en zijn vrouw
W. Sandbrink
A. Heeck
Arie Jansen
Cornelis van Lummel en zijn vrouw
J. van de Pijpekamp
G. Meester
H. Meester
Jakobus Priem
Hendrik Roozendaal
Hendrik van Sloten
Gerrit Vastenhouw en zijn vrouw
Leentje van Beek
Gerrit Wijnands

2. Instituëring

In het eerste notulenboek van de Afgescheiden gemeente,[3] dat begint met 29 september 1841 lezen we:

'Door des Heeren bijzondere leiding en besturing kwam Ds. de Cock schoon anders woonachtig in Groningen in deze gemeente en diende dezelve tot uitleiding. Geroepen in 't begin van het jaar 1837 voor de regtbank van Amsterdam kwam hij aldaar en bevond aldaar dat men niets van hem wist waardoor hij een week in die stad moetende blijven besloot de Gemeente van Huizen[4] te voren door hem bevestigd nog eens te bezoeken hetwelk hij deed, en van daar door de Broeders aangezocht kwam hij ook te Bunschoten en door de militaire magt aldaar verhinderd het woord te spreken, geschiedde zulks door hem des Zaturdags in Zwartebroek en Zondags 2 reizen te Malenstein, waar de broeders van Amersfoort hem ontmoetende en verzoekende is hij nog des Avonds te Amersfoort gekomen en is aldaar nog dienzelfden nagt de gemeente gevestigd en zijn onder opzien tot den Heere verkozen als ouderling Evert de Neeling en als diaken Gijsbert van Doornik die in de vreze des Heeren dit ook hebben op- en aangenomen...'.

De Cock werd op 6 januari 1837 te Bunschoten 'verjaagd'. Op 6 en 7 januari preekte hij te Achterhoek (tussen Bunschoten en Nijkerk) en te Zwartebroek onder Voorthuizen. Op zondag 8 januari tweemaal te Malestein 'een boerenhofstede, een uur achter Nijkerk onder Putten'.[5]

3 Archief Gereformeerde kerk te Amersfoort.
4 Gelegen in Noord-Holland. In deze plaats heeft na 1834 slechts zeer kort een gemeente bestaan. Eerst na 1869 komt er een (dan geheten) Christelijke Gereformeerde kerk tot ontplooiing.
5 Vergelijk A. Blokhuis, a.w., 38 en 39.

Op grond van deze gegevens concluderen we: de Afgescheiden gemeente te Amersfoort werd op zondag 8 januari 183 7 geïnstitueerd door ds. H. de Cock.[6]

6 Het lijkt ons niet interessant te twisten over de vraag of 'dienzelfden nagt' betekent vóór 12 uur (dus op 8 januari) of ná 12 uur (op 9 januari).

3. De jaren 1836-1843

In een rapport van 26 maart 1840 lezen we: ‘Ook te Amersfoort bestaan vele Separatisten, waaronder sommige leden van den gegoeden middenstand behooren; zij gedragen zich intusschen tot nog toe naar de voorschriften der wet en vergaderen in drie of vier afzonderlijke huizen in onderscheidene oorden der stad, altoos onder het getal van twintig in elk dier woningen blijvende; en wanneer een hunner zoogenaamde predikanten aankomt, dan gaat hij die huizen rond’.[7]

Wij merken op, dat er niet ‘vele Separatisten’ te Amersfoort waren; nog in 1856 (‘Eerste Jaarboekje’, vgl. bladzijde 21) wordt vermeld, dat de gemeente 180 zielen omvat. Maar er zijn wellicht, evenals op andere plaatsen, sympathisanten geweest - conventikel-bezoekers - die zich niet van de Hervormde kerk hebben afgescheiden. Het is ook de vraag of altijd beneden de twintig personen werd vergaderd. Ten aanzien van de samenkomst van 4 maart 1840 lijkt ons dit onwaarschijnlijk.[8] Maar men kwam inderdaad op meer plaatsen bijeen: bij Arie Jansen in de Coninckstraat, bij de diaken Gijsbert van Doornik in de Slijkstraat en in een boederij ‘De Ganskuijl’ gelegen aan de Dorresteinseweg.[9]

Vast staat ook, dat de Amersfoortse Afgescheidenen nimmer zijn beboet - in de eerste jaren zullen er dus maar weinig ‘grote’ bijeenkomsten zijn geweest.

Op 4 maart 1840 heeft H. de Cock één of tweemaal te Amersfoort gepreekt. In een rapport, opgesteld naar aanleiding van de gebeurtenissen rond deze samenkomst(en) door de commissaris van politie, lezen we onder meer het volgende.[10]

Op 4 maart ging het gerucht, dat ds. De Cock godsdienstoefeningen zou houden, een huwelijk ‘voltrekken’ en kinderen dopen. ‘Dit heeft aanleiding gegeven, dat verscheidene lieden uit de gemeente Bunschoten naar hier zijn overgekomen; welk een en ander de aandacht van vele ingezetenen dezer stad heeft gaande gemaakt.[11] Te ongeveer zes ure, terwijl er een oefening in de Coninckstraat werd gehouden, verzamelde zich een menigte volks, hoofdzakelijk uit de geringste volksklasse bestaande, in de Slijkstraat voor de woningen van Hendrik van Doornik en I. van Leuven, alwaar enige Bunschoter boeren waren binnengegaan en na afloop der bovengemelde oefening alsmede eene vergadering zoude plaats hebben. Nadat deze menigte aldaar eenige oogenblikken had gestaan, is uit hun midden van alle kanten met steenen op de deuren en glazen dezer woningen geworpen, zoodat dezelve spoedig waren verbrijzeld, terwijl de daaruit komende personen als-

7 Rapport procureur generaal te Utrecht aan de minister van justitie; Bos IV, 399, 400.
8 Men zie hierna.
9 K. Deddens, a.w., 19,
10 Bos IV, 392.
11 In het Tijdschrift De Reformatie, 7e deel (1840), 238, wordt gesproken van circa 100 personen uit Bunschoten gekomen.

mede met steenen werden nagesmeten en door een gedeelte der menigte vervolgd wordende, verschillende baldadigheden moesten verduren. Bij mijne komst aldaar hebben deze baldadigheden dadelijk opgehouden, terwijl de menigte op mijne aanmaning zonder eenig geweld te hebben behoeven te gebruiken, uiteen is gegaan...'.

Tenslotte wordt vermeld, dat drie personen zijn gearresteerd en na verhoor weer vrijgelaten. Zij zullen door de rechter worden vervolgd.

Gedurende de jaren 1836-1840 verschijnen op de provinciale vergaderingen de ambtsdragers: Evert de Neeling[12] en H. van Haselen, ouderlingen; Gijsbert van Doornik, diaken.

Op de provinciale vergadering te Utrecht van 22 en 23 augustus 1839 wordt een brief voorgelezen van de gemeente Amersfoort.[13] Zij beklaagt zich de prediking des Woords en de bediening der sacramenten geheel te moeten missen 'tenzij de leden naar Utrecht komen, hetwelk voor hen te moeijelijk is...'.[14]

De president (ds. Scholte) zegt aan diaken G. van Doornik, dat 'wanneer de Gemeente aldaar behoefte heeft aan eenen leeraar, zij dan met vasten en bidden er een van den Heere mag vragen. Het bezwaar daarin was, dat de gemeente aldaar te behoeftig was, om eenen leeraar te onderhouden. De President merkt echter op, dat de Heere, wanneer Hij hun een leeraar schenkt, ook onderhoud schenken zal...'. De gemeente wordt voorts opgewekt tot het doen van een keuze.

In april 1840 wordt door ouderling Van Haselen gerapporteerd, dat de gemeente in 'broederlijke liefde en vereeniging leeft'.[15]

Op 17 december 1840 schrijft de kerkeraad een brief aan de dan sedert enige dagen geschorste ds. H.P. Scholte.[16] Het is duidelijk, dat Amersfoort meent, dat de schorsing terecht is opgelegd, en dat de gemeente kiest voor de Dordtse kerkenorde.

Op de vergadering van kerkeraad en gemeente van 29 september 1841 wordt dit laatste bevestigd doordat 'alle de vergaderd zijnde Leden' eveneens kiezen voor de D.K.O. Het zijn vijftien manslidmaten.[17] Op grond van deze vermelding en overeenkomstige gegevens mogen we het aantal leden der gemeente in die tijd stellen op hoogstens 75.

Een request aan de Koning, gedateerd 24 december 1841, en ondertekend

12 Evert de Neeling overlijdt te Amersfoort begin april 1838.
13 HO.
14 Midden 1836 is inderdaad een zwakke poging gedaan de Amersfoortse Afgescheidenen in Utrecht te laten kerken. In een request aan B. en W. van Utrecht vragen vele personen uit Utrecht en wijde omgeving - onder wie 10 Afgescheidenen met 6 kinderen uit Amersfoort - toestemming tot het houden van godsdienstoefeningen in bepaalde huizen te Utrecht. Vergelijk blz. 209 (ook noot 48).
15 HO, 24 en 25 april 1840.
16 In het DERDE DEEL is deze brief in zijn geheel afgedrukt; 269-272.
17 K. Deddens, a.w., 19.

door 16 manslidmaten, waarin erkenning van de gemeente in de burgerlijke maatschappij wordt gevraagd, wordt van de hand gewezen.[18] Onder meer wordt vermeld in dit stuk, dat H. Roozendaal ouderling is, en G. van Doornik en G. Vastenhouw diakenen.[19]

Reeds eerder in laatstgenoemd jaar, namelijk op 5 augustus, was aangekocht een huis met erf en tuin, staande aan de Langegracht 'in wijk Breul, Numero 297'.[20] Op deze plaats is jarenlang het enige kerkgebouw van de Gereformeerden te Amersfoort gevestigd geweest. Voor het pand werd betaald *f* 1550, voor twee huisjes die tegelijk werden gekocht *f* 700.

Als kopers treden op Hermanus van Haselen 'fabrikeur', Hendrik Roozendaal winkelier en Sander Melis(se) van den Bosch 'bouwman'.

Een van de bepalingen is: 'In afwachting van de erkenning derzelve gemeente door Z.M. den Koning en hoogst deszelfs approbatie van de tegenwoordige koop'.

Begin 1843 richt de gemeente zich opnieuw tot de Koning vragende 'toelating en erkenning... in de burgerlijke maatschappij...'.[21] Wij lezen verder: 'Zij hebben onderling verkozen als ouderling H. Roozendaal en als diaken G. Vastenhouw... terwijl zij na gunstige dispositie verkregen te hebben in de behoefte van een' Leeraar zullen trachten te voorzien.' Het request is getekend door 16 manslidmaten.

De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 8 september 1843.[22]

Op 18 augustus 1843 wordt het nieuwe kerkgebouw echter al in gebruik genomen. Men heeft het er blijkbaar maar op gewaagd. Ds. A. Brummelkamp preekt op die dag.[23] Op zich zelf reeds een grootse gebeurtenis, want de gemeente moest zich verder tevreden stellen met week aan week te horen preeklezen. Twee maanden daarvoor was het besluit genomen: ouderling H. Roozendaal mag wegens onbekwaamheid 'in het lezen voortaan in de openbare Godsdienst niet meer voorgaan'.[24]

De gemeente maakt wel ernst met het zoeken van een predikant. In 1842 begeert zij J. Veldhuizen, diaken te Utrecht als herder en leraar. De classis Hilversum heeft geen bezwaar om hem toe te laten tot 'het examen voor de predikdienst'.[25] Veldhuizen heeft zich echter nimmer voor het onderzoek aangemeld.

18 Idem, 22 en 23.
19 De naam van H. van Haselen (ouderling) is doorgehaald.
20 K. Deddens, 24 en 25.
21 Herv. Ered., 7 aug. 1843, no. 3.
22 Herv. Ered., inv. no. 1862: 'Alphabetisch Register der toegelaten gemeenten van Afgescheidene Christenen', K.B. 8 sept. 1843, no. 89.
23 Archief Gereformeerde kerk Amersfoort, notulen kerkeraad 8 juni 1843 (ingevoegd).
24 Idem.
25 NNH, 12 mei 1842. De classis Hilversum omvatte de gemeenten: Amersfoort, Bunschoten, Hilversum, Utrecht en Westbroek c.a. Notulen van de betreffende vergaderingen (dus van vóór 1847) zijn tot heden niet gevonden.

Uit gegevens van het jaar 1843 blijkt, dat er leden te Nijkerk wonen. Deze vormden vroeger één gemeente met de Afgescheidenen te Putten. Men wenst in Nijkerk opnieuw een gemeente te instituëren. Zoals we nog zullen zien in hoofdstuk 7 (Nijkerk), is deze echter eerst in 1850 tot stand gekomen.

Op 12 mei 1842 sluit Amersfoort zich weer aan bij het - na de twist met ds. H.P. Scholte c.s. - gereconstrueerde kerkverband van Noord-Holland en Utrecht. Althans van de gemeente van Amersfoort zien we op die datum voor het eerst sedert 29 mei 1840 afgevaardigden op de provinciale vergadering (gehouden te Amsterdam); en wel de ouderlingen H. van Haselen en H. Roozendaal.

Dit kerkverband omvat op genoemde dag de volgende gemeenten: Amsterdam, Andijk, Broek op Langendijk, Enkhuizen, Urk, Zaandam, Hilversum, Amersfoort, Bunschoten, Utrecht, Westbroek c.a.

De gemeente Amersfoort wordt zonder meer aanvaard.

4. Ds. Salomon Mozes Flesch te Amersfoort (22 nov. 1846 - okt. 1847)

Over het leven en de arbeid van deze predikant is reeds veel geschreven - we zouden wel kunnen zeggen: merkwaardig veel![26]

Wij moeten ons hier voornamelijk beperken tot ‘ds. Flesch te Amersfoort’, maar het is noodzakelijk eerst een enkel woord te schrijven over zijn levensgang.

> Salomon Mozes Flesch werd op 29 juni 1812 te Amsterdam geboren. Zijn ouders: Mozes Hartog Vles (men lette op de spelling) en Marianne Salomon van der Goen; Mozes Vles handelde in tweedehands kleding. Op 16 augustus 1837 treedt Flesch te Amsterdam in het huwelijk met Sara Izaak de Jongh, geboren op 19 augustus 1812 te Gendt (bij Nijmegen).
> In 1831 neemt hij deel aan de tiendaagse veldtocht en ook jaren daarna is hij in militaire dienst. Hij en zijn vrouw komen dan tot bekering, mede door het lezen van enige uit het Engels vertaalde tractaatjes.
> Te Broek in Waterland worden, begin 1841, beiden en hun zoon Mozes gedoopt in de Hervormde kerk. In 1843 verhuist het gezin naar Kampen. Vermoedelijk in deze plaats voegt de familie zich bij de Afgescheidenen. Vader Flesch gevoelt roeping predikant te worden en gaat daartoe de opleiding volgen bij ds. A.C. van Raalte te Ommen.
> Wij lezen in de notulen van de Afgescheiden gemeente aldaar - 13 juni 1844: ‘Op eene hartelijke belijdenis van door Gods almachtige genade tot de(n) Christus gebragt zijnde, worden met blijdschap en zielsverkwikking in de gemeente opgenomen Salomon Flesch en Sara de Jong(h) vroeger door God uit het Jodendom overgebragt’.

26 Dr. F.L. Bos, Kruisdominees, a.w., 111-122; Ds. K. Deddens, a.w., 28 v.; Kerkhistorische Kroniek, 6e jaargang (1969-1970) no. 1-4 artikelen van de hand van H.M. Stoppelenburg en J.J. Bouman. Laatstgenoemde is een achterkleinzoon van S.M. Flesch, namelijk een kleinzoon van de enige in leven gebleven zoon Jozua Flesch - de andere zonen stierven jong; TWEEDE DEEL, 134-152 en verder naamregister.

Als van Raalte naar Arnhem gaat in november 1844, teneinde daar het werk der

opleiding voort te zetten, volgt Flesch hem niet, maar hij gaat naar Hoogeveen en wordt leerling van ds. W.A. Kok. Dit gebeurt op 7 november 1844. Als student verricht hij hulpdiensten aan de Afgescheiden gemeente te Meppel in het tijdvak oktober 1845 tot mei 1846. In het voorjaar van 1846 wordt Flesch toegelaten tot de heilige dienst.
Het echtpaar Flesch vertrekt 30 mei van dit jaar met attestatie naar Elburg, waar Salomon Mozes de eerste predikant van de Afgescheiden gemeente in deze plaats wordt. Maar hij staat te Elburg slechts enige maanden.
De notulen van Amersfoort vermelden namelijk, dat hij reeds op 21 september 1846 werd beroepen. De eerste notulen, door Flesch te Amersfoort geschreven, zijn die van 25 november 1846.
Flesch schrijft erboven: ‘Na de bevestiging en intrede des Leeraars’. Uit één en ander volgt, dat hij op zondag 22 november 1846 te Amersfoort is bevestigd. Merkwaardig is, dat in geen enkel stuk de naam van de bevestiger wordt genoemd.[27]
Al spoedig rijzen er in Amersfoort moeilijkheden tussen predikant en gemeente. Hieronder schrijven we daarover meer.
Aan de classis vraagt Flesch hem te willen ontbinden van Amersfoort (6 oktober 1847).
Mevrouw J.J. Zeelt te Baambrugge, de bekende weldoenster der Afgescheidenen ‘ontfermt’ zich over hem. Op 21 oktober laadt hij zijn huisraad op en vertrekt, zonder van iemand afscheid te nemen, naar een woning van mevrouw Zeelt te 's-Graveland.
Na behandeling van zijn zaak op classicale en provinciale vergaderingen wordt Flesch van Amersfoort losgemaakt, maar blijft in een situatie van ‘censuur’.
In die dagen ontvangt hij een beroep van Dordrecht en van Harlingen. Hij neemt Harlingen aan en arriveert daar op 20 juni 1848.
Men weet in Harlingen - volgens de overlevering - niets van het gebeurde te Amersfoort.
De consulent T.H. Uitterdijk te Franeker, maakt echter bezwaar Flesch te bevestigen. Evenwel vangt laatstgenoemde zijn ambtswerk te Harlingen aan. Opnieuw komt - zoals we hieronder zullen zien - zijn zaak op de provinciale vergadering van Noord-Holland, en wel die van 2 november 1848. Uitterdijk en Flesch zijn aanwezig. Flesch belijdt schuld over al zijn verkeerdheden, de censuur wordt opgeheven en van de nodige attesten voorzien komt hij in Harlingen terug, waarna zijn bevestiging spoedig plaats vindt.
Begin 1849 - dus slechts enige maanden nadat zijn zaken zijn vereffend - wordt Flesch in Dordrecht beroepen en aldaar eind april bevestigd. In oktober 1850 wordt hij door de classis Dordrecht geschorst en op 5 maart 1851 afgezet als predikant.

27 Dr. F.L. Bos schrijft (Kruisdominees, a.w., 112) dat Amersfoort zich in die tijd had ‘onttrokken aan de invloed van Van Velzen’ en aan de zijde van Brummelkamp c.s. - de Geldersen - stond. Dit is niet juist. Sedert 1842 leefde Amersfoort in het verband van de Afgescheiden gemeenten van Noord-Holland en Utrecht, zoals we zagen. In de zaak van Flesch handelde de gemeente echter ‘alsof zij alleen stond’. Als bevestiger komt het meest in aanmerking ds. A. Brummelkamp.

Met zijn aanhang te Dordrecht vormt hij dan de ‘Kruisgemeente van de Kuipershaven’.[28]
Merkwaardig is, dat Flesch aanwezig is op de provinciale vergadering van Gelderland, die op 1 februari 1851 te Arnhem wordt gehouden.
Nog merkwaardiger is, dat hij en zijn groep door de vergadering van Gelderland worden aanvaard, en wel op 1 oktober 1851. Dit gebeurt zonder dat er hoor en wederhoor is toegepast.
Hierna sluiten Flesch en zijn gemeente zich aan bij het verband van de Kruisge-

28 Uitvoeriger hierover TWEEDE DEEL, hoofdstuk 8.

zinden.[29] Maar na een conflict ook in die kerkgemeenschap, verlaat Flesch Dordrecht op 7 november 1853.[30]
Zijn weg leidt dan naar Edam, waar hij ouderling wordt in de Afgescheiden gemeente. Begin 1854 wordt hij beroepen te Minnertsga, waar hij intrede doet zonder te zijn bevestigd.
Reeds de notulen van de kerkeraad der Afgescheiden gemeente te Minnertsga van 15 juni 1854 gewagen van een twist tussen Flesch en een ouderling.[31]
Op zondag 23 juli eten de drie zoontjes van het echtpaar Flesch giftige bessen. De 14-jarige Mozes en de 7-jarige Johannes overlijden. Mede tengevolge van een bezoek van de broer van Flesch keert de predikant terug tot het Jodendom.
Begin september 1854 verlaat het gezin Minnertsga en trekt naar Amsterdam. Daar herroept Flesch na korte tijd zijn terugkeer tot het Jodendom.
Al spoedig preekt hij weer voor een kleine groep, zowel te Amsterdam als te Ouderkerk aan den Amstel.
De familie zwerft vervolgens naar Zutphen en naar Tiel. In Tiel zoekt het gezin opnieuw contact met de Afgescheidenen. Flesch begeert weer predikant te worden. Zijn verzoek daartoe wordt afgewezen, zowel door een provinciale vergadering van Zuid-Holland als door de synode van Hoogeveen (1860).
Flesch breekt dan te Tiel opnieuw met de Afgescheidenen; hij verhuist in augustus 1860 naar Heukelum, waar het gezin zich voegt bij de Hervormde kerk. Van Heukelum gaat de ‘levensreis’ naar Gorinchem (april 1862), vervolgens naar Rotterdam.
Aldaar gaat Flesch voor in een groep, die zich heeft afgescheiden van de Kruisgemeente van C. van den Oever. Hij overlijdt op 9 december 1862, in de ouderdom van 50 jaar.
Zijn weduwe hertrouwt in 1863 te Dubbeldam en voegt zich bij de Afgescheiden gemeente te Dordrecht. Op 12 februari 1870 overlijdt zij te Dubbeldam.

Als wij meer in bijzonderheden de gang van zaken ten aanzien van ds. S.M. Flesch te Amersfoort volgen, vinden we het onderstaande.

Al spoedig komen er moeilijkheden. In het notulenboek blijkt dit uit een doorhaling - door Flesch - van de woorden: ‘op alle feestdagen en eens ter week’.

Volgens de notulen zouden deze woorden hebben gestaan in de brief waarmee Flesch het beroep aannam en slaan op de bediening des Woords. Flesch schrijft erbij: ‘niets van vermeld in aanne(e)m. Dus abuis van H. van Haselen’.

29 Ds. Flesch preekte in de Kruisgemeente te De Lier in mei 1852 en wel als ‘Kruisdominee’ van Dordrecht.
30 Als Flesch in augustus 1853 te Dordrecht de geboorte en het overlijden van een kind aangeeft, wordt als zijn beroep vermeld: boekhandelaar (Gemeentearchief Dordrecht, Acten van overlijden 1853).
31 Bos, Kruisdominees, a.w., 120.

Terloop vermelden we, dat in de notulen van 9 december 1846 staat, dat de predikant om de vier weken naar Nijkerk zal gaan ‘overeenkomstig het gedane verzoek en voorslag der gemeenteleden aldaar’.

Op 17 maart 1847 wordt het tractement van de leeraar met *ƒ* 100 per jaar verhoogd; het komt daardoor op *ƒ* 500. Uit de notulen van de kerkeraad bemerken we niet veel van een groeiend conflict. Maar na een gedeelte in het handschrift van Flesch, met als laatste kerkeraadsvergadering die van 30 augustus 1847, lezen we: ‘Den 4 october 1847[32] heeft onze leeraar Ds. S.

32 De classicale vergadering was die van 6 oktober 1847.

M. Flesch op de classikale vergadering bedankt langer leeraar te zijn van onze Gemeente en wel was de hoofdrede dat ZEW. den dienst voor Mevr. Zeelt te Baambrugge had aangenomen'.

De classicale notulen[33] vermelden aangaande ds. S.M. Flesch en de Amersfoortse gemeente het onderstaande.

8 april 1847. Aanwezig onder anderen ds. S. van Velzen te Amsterdam. Gemeld wordt, dat ds. Flesch te Amersfoort is bevestigd. In deze zaak is noch de classicale, noch de provinciale vergadering gekend.

De classis keurt dit handelen af. Ds. Van Velzen stelt voor, dat 'wij eerst met broeder S.M. Flesch over eenige geloofswaarheden zullen spreeken en dat vervolgens door ZE. eene predicatie zal gedaan worden'. Zowel de vergadering als ds. Flesch nemen dit voorstel aan. Na gehouden colloquium en preek (waarbij de tekst door Flesch wordt bepaald), wordt Flesch erkend als 'lid der klasse'.

6 oktober 1847. Aanwezig onder anderen - op verzoek van ds. Flesch: ds. S. van Velzen en de ouderlingen P. Niezen en S.C. Siemons, allen te Amsterdam.

Ds. Flesch verzoekt aan de vergadering ontslag als predikant van Amersfoort. Hij voert hierbij onder meer het volgende aan. Er is beloofd een studeerkamer bij zijn woning te bouwen; dit is niet gebeurd, tengevolge waarvan onder meer zijn boeken bederven door vocht. Hij heeft bezwaar tegen het gebruiken van 'armengeld' voor het betalen van zijn tractement. Een gedane belofte het tractement te verhogen 'bij welstand en vooruitgang' is niet nagekomen.

De overige leden van de kerkeraad verklaren het ontslag gaarne te zullen aanvaarden, daar 'Do. een eigenzinnigen man was, die met verachting der overige kerkeraadsleden in alles zijne eigene opinie volgde'. Er is ds. Flesch een ander huis aangeboden, maar dit is door het gezin niet aanvaard. Ook de tractementsverhoging is geweigerd, daar deze uit het armengeld zou worden betaald. Thans - zo verklaren de ouderlingen - is de gemeente door de handelingen van de predikant aan verdeeldheid en verwoesting prijs gegeven. Daarnaast sommen zij tien punten op, waaruit blijkt hoezeer naar hun mening de leraar afwijkt. Wij noemen hiervan: nalaten catechismus-prediking, aannemen leden zonder voorkennis van de kerkeraad, willekeurige uitoefening van de censuur, zonder medewerking van de kerkeraad 'uit notulen te schrappen of in te vullen', zich openbaar maken als een leugenaar en achterklapper, de kerkeraad 'bij het publiek ten toon stellen als dieven'. De classicale vergadering vat één en ander nogal rustig op. Wij vermoeden daarin de invloed van Van Velzen. Zij dringt aan op verzoening. De gemeente te Amersfoort zal voor een geschikte woning moeten zorgen.

Flesch echter wil niet van verzoening weten. Hij heeft nu buiten Amersfoort een geschikte woning en verklaart toch niet met de gemeente te kunnen leven. De rest van de kerkeraad neemt echter het voorstel tot verzoe-

33 NCVU.

ning aan. Aangezien geen oplossing kan worden verkregen, wordt de zaak verwezen naar de provincale vergadering.[34]

Provinciale vergadering van 4 november 1847. Op deze vergadering zijn van Amersfoort aanwezig: ds. S.M. Flesch, de ouderlingen A. Kwint en H. Roozendaal, alsmede de oud-ouderling H. van Haselen.

Ds. Flesch verklaart - nadat de zaak en haar behandeling op de classicale vergadering zijn geresumeerd - dat hij als predikant in de clássis wil blijven werken ‘om die Gemeenten te dienen in de Classis die hem zouden begeeren’. Ook ‘dat de Gemeente met zijne prediking den spot dreef’. De kerkeraad beweert dat ‘de prediking vol beschimping was tegen de Gemeente’.

Ná de classicale vergadering (6 oktober), die beide partijen tot verzoening maande, was ds. Flesch - aldus zijn verklaring - voornemens des zondags te Amersfoort te preken. Enige leden van de kerkeraad hadden zich echter vóór de godsdienstoefening in zijn woning vervoegd en van hem de verklaring begeerd, of hij zich voor het vervolg met de gemeente wilde verenigen. ‘Daarop had hij verklaard zulks nog niet te kunnen zeggen, maar dat hij nu bereid was om te preken’. Naar het kerkgebouw gaande, werd hem het preken belet: een oefenaar uit een andere plaats had reeds ‘de Predikstoel ingenomen’. Hij had toen het kerkgebouw verlaten en zich enige dagen daarna ‘met ter woon naar 's-Graveland begeven alwaar hem door Mevrouw Zeelt eene woning was aangeboden’. Als redenen voor deze spoedige verhuizing geeft ds. Flesch op, dat zijn gezondheid, blijkens een attest van een arts - hetwelk wordt overgelegd - door de woning te Amersfoort leed en dat het gure jaargetijde de bespoediging van het verhuizen noodzakelijk maakte.

De kerkeraad verklaart, dat ds. Flesch zaterdag had laten ‘rondzeggen’, blijkbaar ook bij mensen buiten de gemeente, zondag zijn afscheid te zullen preken. De ouderlingen en de diakenen hadden hiervan ‘ontstichting’ gevreesd.

Op donderdag 21 oktober is hij metterwoon uit de stad vertrokken, zonder bij enig lid afscheid te nemen. Nu preekt hij, volgens de ouderlingen ‘bij menschen buiten de gemeenschap der Kerk’. Om al deze dingen meende de kerkeraad verplicht te zijn ‘de kerkelijke tucht op Ds. Flesch toe te passen’. Beide partijen verklaren zich vervolgens bereid zich te onderwerpen aan het oordeel der vergadering.

Nadat nog is medegedeeld door de ouderling van 's-Graveland (J. Reijmerink), dat ds. Flesch aldaar wonende, scheuring in de gemeente veroorzaakt, wordt het volgende besluit genomen.

De kerkeraad - dat wil zeggen de ouderlingen en diakenen - zullen de censuur over ds. Flesch moeten opheffen en openlijk schuld belijden voor de gemeente vanwege het feit, dat zij hun predikant hebben verhinderd te preken. Aan Flesch zal worden vergund te 's-Graveland te wonen totdat

34 NNH.

hem te Amersfoort een goede woning zal zijn verschaft, terwijl laatstgenoemde zoveel mogelijk te Amersfoort de dienst zal moeten waarnemen en ook door de gemeente aldaar zal moeten worden beloond.

De ouderlingen van Amersfoort verklaren zich aan dit besluit te willen onderwerpen, maar ds. Flesch vraagt uitstel inzake zijn beslissing. Dit uitstel wordt vergund. De ouderlingen J. Veldhuizen te Utrecht en J. Hartog te Bunschoten worden als commissie aangewezen op de uitvoering van één en ander toe te zien. Indien ds. Flesch zich niet wil onderwerpen, zal hij 'als gecensureerd beschouwd worden'.

Op de **provinciale vergadering van 4 en 5 mei 1848,** gehouden te Amsterdam, komt de zaak ds. Flesch opnieuw aan de orde. Flesch zelf is door zijn ziekte verhinderd aanwezig te zijn. Hij vraagt per brief van de gemeente te Amersfoort te worden ontbonden en beroepbaar te worden gesteld 'in vereeniging der Kerk'.

Uit verschillende brieven en rapporten komt naar voren dat ds. Flesch 12 november 1847 aan ouderling J. Veldhuizen te Utrecht heeft verklaard, dat hij zich niet aan het besluit van de provinciale vergadering wilde onderwerpen, maar van Amersfoort wilde worden losgemaakt.

De commissie was toen niet, ondanks een reeds gemaakte afspraak, op zondag 14 november naar Amersfoort gegaan, aangezien ds. Flesch zich niet onderwierp. De commissie meende, dat, volgens het besluit van de provinciale vergadering, de ouderlingen en diakenen wel schuld moesten belijden. In plaats van dit te doen, had de kerkeraad echter, bij monde van ouderling A. Kwint, in de godsdienstoefening bekend gemaakt, dat hij uit naam van de provinciale kerkvergadering moest mededelen, dat ds. Flesch 'is gecensureerd geworden en tot den predikdienst niet mogt toegelaten worden'.[35]

Nadat Flesch zich op 25 januari 1948 vervoegd heeft bij de kerkeraad van Amsterdam (!) en daar 'raad' heeft gevraagd en verkregen, wendt hij zich tot de commissie en verklaart zich alsnog te zullen onderwerpen. Hij wil aan de gemeente te Amersfoort verbonden blijven 'mits dan ook aldaar de opgelegde schuldbelijdenis gedaan wordt' en hem een gepaste woning alsmede een voldoend tractement worden geboden. Ouderling J. Veldhuizen antwoordt hem echter, dat 'hij zich niet meer voor de nakoming van het Provinciaal besluit tot ontvangst van Ds. Flesch kon verantwoordelijk stellen, dewijl ZE. zich niet op den bepaalden tijd aan dat besluit onderworpen had'.

Bovendien: de ouderling is te Amersfoort geweest en heeft vernomen, dat Flesch aan leden, die tijdens diens predikantschap waren 'aangenomen', had geraden hun lidmaatschap weer op te zeggen en aan anderen, die 'gelden

35 Formeel was dit wel waar. Flesch zou namelijk bij niet-onderwerping 'als gecensureerd beschouwd worden', maar aan het adres van 'Amersfoort' wordt door ds. S. van Velzen terecht opgemerkt, dat de kerkeraad niet bevoegd was tot het doen van deze mededeling en dat van hém schuldbelijdenis was gevraagd.

op het Kerkgebouw hadden' had geadviseerd die op te vorderen.

Opnieuw worden gegevens verstrekt over het optreden van Flesch te 's-Graveland. Hij heeft 'buiten de Gemeente' gepreekt, een huwelijk bevestigd, gedoopt en het avondmaal bediend. 'Ook is het bekend aan de Vergadering dat hij te Amsterdam op eenen Zondag bij hen gepreekt heeft, die van de Gemeente zijn afgegaan en met den voormaligen ouderling Wormser vergaderen.'

De vergadering komt tenslotte tot de overtuiging, dat ds. Flesch van de gemeente te Amersfoort dient te worden losgemaakt. Zij besluit ds. Flesch als gecensureerd te verklaren 'hierin bestaande, dat hem voor eenen onbepaalden tijd de predikdienst ontzegd zal worden totdat hij van zijne misdraging belijdenis doet, dat de Classis van Hilversum[36] toezicht op hem tijdens zijne censuur houden zal...'.

Aan de kerkeraad van Amersfoort wordt bij vernieuwing opgelegd 'voor de Gemeente in het openbaar belijdenis te doen dat zij voorbarig heeft gehandeld in het verhinderen van ds. Flesch om te preeken en dat tevens aan de Gemeente bekendmaking zal geschieden, dat zij van ds. Flesch ontslagen is'.

Provinciale vergadering van 2 november 1848. Na een bezoek van ds. Flesch aan ds. S. van Velzen te Amsterdam schrijft laatstgenoemde aan de commissie voor de zaak Flesch, benoemd door de vorige provinciale vergadering, dat de gecensureerde berouw had betuigd over zijn handelwijze 'in kerkelijke gemeenschap te oefenen met afgekeerden'. Hierop had de commissie aan Flesch geschreven en gevraagd om 'mededeeling van zijne werkzaamheden onder de censuur en van zijne schuldbelijdenis'. Tevens had de commissie hem opgelegd een 'schuldbelijdenis-predicatie' te houden voor de classis van Hilversum en 'schriftelijk te melden aan hen, die door hem geraden waren om zich van de Gemeente te Amersfoort af te scheiden, dat hij toen door eenen verkeerden geestdrift werd gedreven en hun te vermanen om zich weer bij de gemeente te voegen.'

Alvorens echter deze brief in handen van Flesch was gekomen, had deze gedateerd 30 mei 1848 aan de commissie geschreven, dat hij protesteerde tegen zijn censuur 'erkennende wel niet in alles onschuldig te zijn, maar ook niet in alles wat hem in de censuurbrief gemeld was, schuldig te zijn'. Daarbij schreef Flesch 'dat hij uit hoofde van het opgeven van zijn werkzaamheden aldaar[37] en begeerte naar eene ordelijke gemeente eene beroeping naar de gemeente te Harlingen aangenomen had en uit kracht van noodzaak spoedig daarheen moest overgaan'. Kort daarna 'stonden de goederen reeds gepakt en was het schip in aantocht om hem over te brengen, terwijl deze reis door hem bespoedigd werd... omdat zijne Vrouw nabij hare bevalling was.'

36 Zoals we reeds zagen, omvatte deze classis ook de Afgescheiden gemeenten in de provincie Utrecht.

37 Bedoeld zal zijn te Amersfoort.

Op bovengenoemde vergadering is ds. Flesch echter aanwezig.

Ds. T.H. Uitterdijk, gekomen van Franeker, beroepen predikant van Amersfoort,[38] verhaalt de gang van zaken ten aanzien van het beroep van Flesch te Harlingen. Men meende aldaar, dat laatstgenoemde wettig leraar te Amersfoort was. Niet alleen door geruchten, maar ook op grond van het feit, dat Flesch geen attesten kon tonen, maakte de classis Harlingen bezwaar tegen zijn bevestiging en verwees hem naar de provinciale vergadering van Noord-Holland. Evenwel was Flesch met zijn ambtelijke arbeid begonnen.

Nadat hem het woord is verleend legt hij de volgende verklaring af.[39]

> '...dat hij niet alles zal of kan ophalen, wat tot zijne verontschuldiging dient, als zijne groote tijdelijke behoeften, de middelen tot verleiding om zich niet te onderwerpen, en aanvallen om niet in zijne zaak voort te gaan.... (Hij) belijdt schuld te hebben, hij had zich moeten onderwerpen aan het oordeel dezer vergadering. Hierbij was hij ernstig bepaald geworden, toen hij met krankheid in het ligchaam bezocht was. De Heere had hem getoond dat zijne ongesteldheid niet tot den dood was maar dat Hij hem had opgerigt, dewijl deze zaak, het belijden van schuld en de verzoening met de kerk hem nog te doen stond.
> (Hierop vraagt ds. Uitterdijk, wanneer dat berouw is ontstaan en of de prediking daarop is nagelaten? Ds. Flesch antwoordt:) Hij heeft bij zijne laatste ziekte dit berouw gevoeld en had toen de prediking ook verder moeten nalaten, maar de Kerkeraad te Harlingen drong op de prediking aan. Nogtans... is dit voortgaan te veroordeelen.'

Sommige leden der vergadering twijfelen aan de oprechtheid van de schuldbelijdenis van ds. Flesch. Maar de praeses, ds. S. van Velzen, verklaart 'dat hij geen onopregtheid in de belijdenis opmerkt, of men moest iemand van de grootste onopregtheid in zijn hart verdenken'. Besloten wordt dan, dat ds. Flesch - staande de vergadering - een brief zal schrijven, wegens de zaken waarover hij gecensureerd is.

In de tijd, dat Flesch hiermee, in een ander vertrek, bezig is, wordt gerapporteerd, dat de kerkeraad van Amersfoort schuldbelijdenis heeft gedaan, wegens het besluit in deze zaak genomen door de vorige provinciale vergadering. Dan wordt de brief van ds. Flesch, behelzende zijn schuldbelijdenis, gelezen. Niemand heeft op de inhoud enige aanmerking. Aanstonds daarna wordt Flesch van de censuur ontheven. Bericht van dit besluit zal worden gezonden aan de classis Hilversum en aan de provinciale vergadering van Friesland. Aan ds. Flesch zelf wordt 'getuigschrift gegeven, opdat hij te Harlingen kan bevestigd worden'. Het besluit wordt met algemene stemmen genomen.

38 Hij werd 5 november 1848 te Amersfoort bevestigd.
39 NNH, 2 nov. 1848, art. 5, 6 en 10.

Een droeve, en voor alle betrokkenen tijdrovende zaak is beëindigd. Zoals we zagen betekent dit niet, dat hiermee het laatste woord is gezegd inzake moeilijkheden rond de persoon van ds. Flesch.

5. Ds. T.H. Uitterdijk (5 november 1848-7 september 1851)

Al gauw nadat de provinciale vergadering heeft vastgesteld, dat ds. Flesch van de gemeente Amersfoort dient te worden losgemaakt,[40] wordt Tamme Hendriks Uitterdijk,[41] predikant te Franeker, door de gemeente Amersfoort beroepen.[42]

Zijn tractement, aanvankelijk *f* 500, wordt na een jaar *f* 636 per jaar 'waaronder alles is begrepen', dat wil zeggen, hij moet er zelf de huishuur van betalen.

In juni 1849 overlijdt de oud-ouderling H. van Haselen aan de cholera. In het tijdvak 1848-1851 zijn de volgende personen ouderling: A. Kwint, H. Roozendaal, Johannes Gijsbertus Grimbergen en G. Vastenhouw. Diaken zijn: G. van Doornik, G. Vastenhouw, H. Gerritse, J. Engeltjes en J.H. van den Hoven.

In deze jaren groeit de gemeente enigszins; de notulen van juli en augustus 1849 vermelden, dat 14 jonge mensen belijdenis doen en dat het aantal zitplaatsen moet worden uitgebreid.

Op 11 juni 1851 wordt een buitengewone kerkeraadsvergadering belegd, naar aanleding van een beroep, uitgebracht op ds. Uitterdijk.

De notulen vermelden in enigszins duistere bewoordingen: '...om onze Leeraar te onderhouden over zijn handelwijze eensdeels om bedekte handelingen en versmadende uitdrukkingen en naar ons oordeel en bewustheid leugenachtig... Hij had ons gezegd dat hij onverwachts de beroepsbrief had ontvangen...'. De kerkeraad betwijfelt dit en er zijn blijkbaar harde woorden gevallen, maar het incident eindigt met 'vergeven en vergeten'. Volgens de veelal summiere notulen van de kerkeraad is er tijdens het predikantschap van ds. Uitterdijk niet veel vermeldenswaardigs gebeurd. We willen er wel de aandacht op vestigen, dat laatstgenoemde tijdens zijn verblijf te Amersfoort een geschrift deed drukken getiteld 'Zamenspraak tusschen eenen Leeraar en eenen vriend, over de Afscheiding'.[43] Het geschrift is, naar de gewoonte van die dagen 'kerkelijk goedgekeurd' door de Visitatores librorum, de predikanten S. van Velzen, J. Nentjes en P.H. Eskes.

40 Men zie hiervóór; provinciale vergadering 4 en 5 mei 1848.

41 T.H. Uitterdijk werd 27 maart 1806 geboren te Rinsumageest (Fr.) als zoon van Hendrik Drewes Uitterdijk en Janke Alberts Roorda. Hij huwt Gepke Folkerts Wadman. In 1836 tekent hij te Drogeham een request van de Afgescheidenen aan de Koning. Hij staat in: Joure 1842, Franeker 1843, Amersfoort 1848, Alkmaar 1851, Joure (tweede maal) 1855, Schoonhoven 1861. Overleden te Schoonhoven 16 februari 1874.

42 Notulen kerkeraad 25 aug. en 7 sept. 1848.

43 Amsterdam (Hoogkamer & Comp.) 1850, 36 blz.; Kon. Bibl., pamflet 29210.

Over de inhoud vertelt ds. K. Deddens het volgende.[44]

> ‘In de eerste plaats de verdediging die de ‘leeraar’ geeft tegen de smaad, als zouden de afgescheiden predikanten alleen maar onbestudeerde mensen zijn. Wij hebben, zegt ds. Uitterdijk, nog wel geen erkende Theologische School (het was het jaar 1850, dus nog vier jaar voordat de School in Kampen zou worden gesticht...), maar toch wel scholen, waar men onderwezen wordt in die wetenschappen, die nodig zijn. En hij herinnert daarbij aan ‘Ds. T.F. de Haan, die ruim vijf jaar tevoren reeds als Onderwijzer verkoren en eene School opgericht had te Groningen, waar zij tot Leeraar worden opgeleid en onderwezen in die talen en wetenschappen, welke deze heilige bediening vereischt’.
> Van belang is vooral het gesprek dat de ‘vriend’ en de ‘leeraar’ voeren over de Kerk. Laatstgenoemde heeft gesproken over de sleutelen des hemelsrijk, waardoor het Koninkrijk der hemelen voor de gelovigen wordt opengedaan. Onder gelovigen moeten volgens hem niet verstaan worden zij die als koning Agrippa of Simon de tovenaar min of meer weten van de Schrift, maar zij, die met het hart de genade Gods in Christus Jezus aanvaarden en met de mond belijden.
> Maar dan werpt de ‘vriend’ tegen: ‘Moeten het alleen ware gelovigen zijn, die bij Uwe Gemeente aangenomen worden? Dan durf ik het niet wagen...’.
>
> Daarop komt dit merkwaardige antwoord: ‘Welneen, mijn Vriend! wij nemen ook anderen aan, dat zult gij toch wel hebben opgemerkt, gij hebt het tenminste wel kunnen opmerken, indien gij de leden onzer Gemeente eens aandachtig gade slaat. Doch wij hebben het liefst ware bekeerden...’.
>
> En als de vriend dan nog verzucht: ‘O Dominé! kon ik maar gelooven, dat ik er in de waarheid toe behoorde, dan zou ik er met meer vrijmoedigheid toe over kunnen gaan; en wat zou het mij anders baten? Het is maar beter, dunkt mij, zoolang te wachten; anders zou ik het welligt toch niet volhouden bij ulieden’ - dan geeft de ‘leeraar’ deze geruststellende verklaring: ‘Het ware een wenschelijke zaak, mijn Vriend! maar behalve dat, het is altoos beter ons bij die Gemeente en Kerk te voegen, waar de leer zuiver gepredikt en de andere kenmerken gevonden worden, al was het ook dat gij nog onbekeerd waart, dewijl de HEERE aldaar over die vergadering Zijnen zegen beloofd heeft’.

Ds. K. Deddens besluit dit gedeelte met:

> ‘Zonder tekort te doen aan verschillende goede opmerkingen die gemaakt worden, blijkt toch heel sterk hoezeer men in die tijd nog vast zat aan een subjectivistische gemeentebeschouwing, met alle gevolgen van dien!’

Al eerder had hij geschreven (pag. 30), dat het geschrift van Uitterdijk ons ‘een inzicht geeft in de heersende kerkbeschouwing van de afgescheidenen’.

44 K. Deddens, a.w., 30, 31.

6. Moeilijkheden

Hoewel de notulen van de kerkeraad - zoals reeds opgemerkt - summier zijn, worden we toch iets gewaar van moeilijkheden, gedurende de ambtsperiode te Amersfoort van ds. Uitterdijk. Onder meer uit de classicale notulen.

Als eind 1850 twee diakenen moeten worden gekozen, stelt de kerkeraad een viertal.[45] Enige gemeenteleden protesteren, men wil ‘rechtstreeksche

45 NCVU, 3 dec. 1850.

verkiezing door de gemeente, zonder tusschenkomst van den kerkeraad'. Gekozen worden Jan Engeltjes en Hermanus Gerritse. Ene K. Kruijff blijkt de voornaamste opposant te zijn.

De classicale notulen van 20 september 1851 vermelden, dat er moeilijkheden in de gemeente zijn naar aanleiding van het vertrek van ds. Uitterdijk. De kerkeraad wordt opgewekt tot verootmoediging.

In die van 11 december 1851 lezen we, dat er onrust heerst in de gemeente. Enige leden onttrekken zich aan de kerkdiensten. Zij hebben bezwaren en 'kunnen naauwelijks zien waar de Kerk is'. B. Kruijff dient bij dezelfde vergadering een stuk in, waarin staat, dat een kerklid zich slechts dient te onderwerpen aan het Woord Gods en aan vermaningen dáárop gegrond. Uit de formuleringen blijkt, dat er een (kleine) groep achter Kruijff staat. Maar het valt moeilijk op grond van de gegevens het afwijkende gevoelen te typeren.

In maart 1852 gaat er zelfs een classicale commissie naar Amersfoort. De classis constateert toenemende verbittering en men vreest scheuring. De commissie weet gelukkig de vrede enigszins te herstellen. Toch blijven zich leden onttrekken of 'verkeeren in dwaalbegrippen'.[46]

Begin 1853 voegen zich de diakenen J. Engeltjes en H. Gerritse bij de oppositie. Zij hebben bezwaren terzake van censuurgevallen. Engeltjes verklaart, dat de reeds geruime tijd geleden vertrokken ds. Uitterdijk 'een vals Leeraar was in leer en leven'.[47] Enige tijd later neemt hij deze woorden terug en een maand daarna wordt G. van den Burg diaken in zijn plaats.

Inmiddels is dan proponent M. van Apeldoorn[48] bevestigd als predikant van Amersfoort (9 oktober 1853). Hij dient deze gemeente tot 30 april 1865 en voor zover we kunnen nagaan, heeft hij zijn eerste gemeente, waar hij op 42-jarige leeftijd de herdersstaf opnam, met veel wijsheid geleid.

Korte tijd na zijn bevestiging sluiten enige te Huizen wonende leden van de Amersfoortse gemeente zich bij Hilversum aan. De afstand tot laatstgenoemde plaats is - ook hemelsbreed - aanmerkelijk kleiner. Genoemd worden A. Boshuizen, Cs. Spilt, D. Spilt, G. Spilt, D. Vos alsmede enige kinderen.

Reeds eerder, namelijk in 1850 hadden leden wonende te Neerlangbroek, eveneens uit overwegingen van afstand, gekozen voor Zeist. Bij het huidige wegennet is de afstand Langbroek-Amersfoort circa 18 km.

Amersfoort trok aanvankelijk zijn leden wel uit verre omtrek: Langbroek, Baarn, Huizen, Nijkerk!

46 NCVU, 3 juni 1852.

47 Notulen kerkeraad, 20 jan. 1853.

48 Maas van Apeldoorn werd 16 jan. 1811 geboren te Heerde (Gld.). In 1865 vertrekt hij naar Vrijhoeve Capelle. In 1871 van daar naar Kapelle-Biezelinge. Emeritus 1892. Overleden 23 jan. 1898. Wij vonden aangaande hem geen 'In memoriam'. Vóór dat Van Apeldoorn (op latere leeftijd) predikant werd, oefende hij het beroep uit van timmerman.
Men zie voor hem ook: Chr. W.J. Teeuwen, Wegen Gods in Gelre, Kampen 1935, 36 en 132.

Uit Neerlangbroek worden genoemd: Willem Schaap en huisvrouw; Neeltje Wieller; Bastiaan Knoppers en vrouw; Hendrika Catharina Wessels.

Inzake de moeilijkheden te Amersfoort vinden we verder het volgende.[49] Begin 1854 voegt koster G. van Doornik zich bij ‘diegenen, die zich met openbare daden, van onze kerkgemeenschap hebben afgescheiden en in het bijzonder vergaderen’. Het gezelschap komt bijeen in de kosterswoning, eigendom van de kerk!

Diaken Engeltjes verklaart dat ‘het gezelschap van afgescheurde leden moest bestaan, om de zuiverheid der Gereformeerde godsdienst te bewaren’, aldus de notulen van de kerkeraad. De leden zouden zich hebben afgescheiden omdat ds. Uitterlijk ‘onregtzinnige voorstellingen had’.

Ds. Van Apeldoorn tracht door onderwijzing de afgedwaalde leden tot beter inzicht te brengen, maar het ‘gezelschap’ blijft bestaan. Nogmaals vestigen wij er de aandacht op, dat uit de diverse notulen niet kan worden opgemaakt, welke de achtergrond van deze ‘afscheiding’ is geweest.

Engeltjes zegt tegen ds. Van Apeldoorn: ‘Gij hebt de koster verboden, om zich met dat gezelschap te vereenigen, doch nu zal ik mij er ook bijvoegen...’. Koster Van Doornik wordt ontslagen; daarop noemt hij de predikant ‘een huurling’ en de kerkeraad ‘een goddeloos rot’. Hij weigert de kosterswoning te verlaten. Deze zaak wordt voor de kantonrechter gebracht; maar dan ontruimt Van Doornik het huis vóór de uitspraak.

Diaken Engeltjes legt zijn ambt neer. De classicale notulen[50] vermelden dat ook Otto Broekhuizen en T. van Zwol niet meer tot de gemeente behoren; evenzo: S.M. van den Bosch. Laatstgenoemde heeft geld geleend aan de gemeente; hij schrijft: ‘De kerkenraad wordt verzocht om binnen twee dagen het geld, zijnde vijftig gulden te betalen, zoo zij niet als schelmen en bedriegers willen openbaar gemaakt worden’.[51] Er is geen geld in kas, en geen der kerkeraadsleden is in staat te lenen. Gelukkig, zo lezen we, neigde de HEERE het hart van de weduwe H. van Haselen, om het geld voor te schieten.

De geschiedenis van het gezelschap verdwijnt hiermee uit de notulen.

Na een moeilijke periode, waarin geen geschikte persoon kan worden gevonden om als tweede ouderling te worden benoemd, kan eind 1859 worden vermeld, dat de kerkeraad de volgende samenstelling heeft: ds. M. van Apeldoorn, praeses; A. Kwint, M. van den Berg, ouderlingen; G. van den Burg, W. van Haselen, J.H. van den Hoven, diakenen.

Na ds. Van Apeldoorn komt als predikant te Amersfoort J.H. Wiersma (1 okt. 1865-17 okt. 1869).[52]

49 In de volgende alinea's wordt geciteerd uit de (summiere) notulen van de kerkeraad gedurende het tijdvak 27 april tot 2 okt. 1854.
50 NCVU, 2 nov. 1854.
51 Notulen kerkeraad, 2 april 1855.
52 Geboren 1843. Predikant te Amersfoort 1865, Zierikzee 1869, 's-Hertogenbosch 1873, Schiedam 1875. Naar de Belgisch Christelijke Zendingskerk 1879.

Hoewel buiten het bestek van dit boek vallend, vermelden we hier nog, dat de volgende predikant was M. Bruininks, de voormalige ‘Kruisdominee’ van 's-Gravenzande.[53]

Hij moet een driftig iemand zijn geweest. Zijn ambtsperiode te Amersfoort eindigde met een schorsing van drie maanden.

In deze tijd scheidden zich opnieuw enige gemeenteleden af. Zij vormden de ‘Vrije Gereformeerde gemeente te Amersfoort’,[54] en meldden zich als zodanig bij de overheid aan. In deze kring trad een oefenaar als voorganger op. Circa 1880 brokkelde deze gemeente langzaam af en kwamen er verscheidene leden terug. Voor de kerkeraad rees de vraag, of de door de oefenaar bediende doop geldig was. De classis Amersfoort, om raad gevraagd, sprak uit, dat deze doop moest worden erkend.[55]

53 Men zie voor hem TWEEDE DEEL, 228 en 246.

54 Herv. Ered., 11 dec. 1874, no. 5.

55 K. Deddens, a.w., 44 en 45.
Nog vermelden we, dat eind 1864 J.A.H. Bousquet douarière van Iddekinge en G.J. Maas Geesteranus geboren Bousquet aan de kerkeraad mededelen dat hun 6 okt. 1864 overleden broeder Cornelis Anthonie Bousquet aan de gemeente heeft geschonken *f* 100 voor de kerk en *f* 100 voor de armen. Men zie voor het geslacht Bousquet: EERSTE DEEL, naamregister.

Hoofdstuk 6
Bunschoten

1. Inleiding

De burgerlijke gemeente Bunschoten, die ook Spakenburg omvat, telde circa 1800 ongeveer 840 inwoners. In 1834 was het aantal inwoners ongeveer 900. Middelen van bestaan waren: veeteelt, landbouw, visserij en het werken in verffabrieken (taanderijen). Er zijn dan 870 Hervormden en 30 Rooms-Katholieken.

Bunschoten heeft in 1858 in totaal 1354 inwoners; van deze wonen er 406 in het dorp Bunschoten, 801 in Spakenburg en 147 aan de Eemdijk.

De Hervormde kerk omvat dan 780 zielen, de Afgescheiden gemeente 566 zielen; 8 inwoners zijn Rooms-Katholiek.[1] In 1867 zijn er 780 Afgescheidenen te Bunschoten; dit is meer dan 50% van het totaal aantal inwoners.

In deze plaats is een Afgescheiden gemeente ontstaan, die tot ver na het jaar 1834, de grootste van de provincie Utrecht is geweest. In 1851 bestond zij uit 487 leden, bij een totaal aantal Afgescheidenen in de provincie van circa 1250 (inclusief 's-Graveland, Hilversum en Nijkerk). In 1877 telt de gemeente 1003 zielen, en eerst nà de Doleantie wordt zij overvleugeld door die in de stad Utrecht.[2] In percentages van de gehele bevolking blijft zij het ook dan winnen van laatstgenoemde kerk.

Te Bunschoten zijn in het tijdvak 1835-1841 spectaculaire dingen gebeurd. Het is jammer, dat juist in deze plaats zo weinig archiefstukken van de Gereformeerde kerk zijn bewaard gebleven. Bij een door ons ingesteld onderzoek bleek, dat de notulen van de 'Afgescheiden gemeente' eerst beginnen met 4 september 1868. In de hierna te noemen literatuur wordt gesproken van een 'lekke archiefdoos' en van 'wat er in het begin is vastgesteld is grotendeels of wel geheel in persoonlijk bezit van kerkeraadsleden gebleven'. Een door ds. J.H. Maatjes in 1866 aangelegde archieflijst noemt slechts acht nummers. Reeds toen konden geen notulen aangaande de eerste jaren worden vermeld.

In het archief van de Nederlandse Hervormde kerk van Bunschoten-Spakenburg is heel weinig te vinden over de periode 1837-1850.

1 Ontleend aan J. Koelewijn Dz. (nader te noemen in paragraaf 2 van dit hoofdstuk) 'Babbeltjes', no. van 15 aug. 1970.

2 Jaarboekjes van de Chr. Afgesch.e Geref. Kerk en (na 1869) van de Chr. Geref. Kerk, Kampen, over de genoemde jaren; vgl. ook blz. 21.

Tenslotte: in het gemeentearchief van deze plaats worden geen copieën van uitgaande stukken over de jaren 1813 tot 1880 bewaard.

Gezien het zojuist vermelde, is het een gelukkige omstandigheid, dat reeds in het verleden een gedeelte van de geschiedenis van de Afscheiding in Bunschoten is beschreven. Voor zover wij kunnen nagaan, zijn er ook ná 1936 nog belangrijke archiefstukken onvindbaar geworden.

Wij menen er goed aan te doen eerst een lijstje te geven van de literatuur, waaraan wij belangrijke, thans niet meer in de originele stukken te vinden, gegevens konden ontlenen. Daarnaast hebben wij onder meer geput uit Hervormde archieven en uit die van enige rechtbanken alsmede van het departement Hervormde eredienst.

2. Literatuur

Ds. J.H. Maatjes. Artikelen in het weekblad De Bazuin van 13 september tot en met 13 december 1867: De Afscheiding in Bunschoten.

Jacobus Beukers, Gedenkschrift van het ontstaan der Christ. Geref. Gemeente te Bunschoten, met een voorwoord van zijn broeder W. Beukers, Kampen 1883.

A. Blokhuis, Uit de oude doos - Wat een eeuw geleden in Bunschoten en Spakenburg is geschied; De Afscheiding, 26 juni 1836-26 juni 1936, Spakenburg zonder jaartal (1936).

J. Koelewijn Dz., Zijns verbonds gedachtig - Gedenkboek van het Gereformeerd onderwijs te Spakenburg bij het 75-jarig bestaan (1879-1954), Spakenburg 1954.

J. Koelewijn Dz., Babbeltjes over het kerkelijk verleden. Mededelingsblad Gereformeerde kerk (Vrijgemaakt) te Bunschoten/Spakenburg (redactie ds. W. van der Lingen), 1 augustus 1970-3 februari 1973 (54 artikelen).

3. De voorgeschiedenis[3]

In 1805 publiceerde de landsregering een nieuwe verordening tegen het houden van ‘ongeoorloofde oefeningen’. In Bunschoten, waar onder de Hervormden veel oefeningen werden gehouden, gaf deze verordening op 9 oktober 1806 aanleiding tot het volgende. ‘Broeder Frank Jacobus Poort[4] is bij den kerkeraad reeds jaren lang als oefeningmeester bekend... en tot het waarnemen der oefening nog onlangs door den tegenwoordigen Kerkeraad zoo ernstig aangezocht.’ Men vindt het verstandig de ‘Katechizeer- en oefeningmeester’ Poort een bewijs van aanstelling te geven. In deze jaren is de latere voorman van de Afgescheidenen Hendrikus Niezen, ouderling

3 De gegevens in het eerste gedeelte van deze paragraaf zijn ontleend aan de notulen van de kerkeraad van de Hervormde gemeente te Bunschoten.

4 Vader van de zo bekend geworden Jacobus Poort, leider van de “Zwarten”. Men zie verder in dit hoofdstuk.

in de Hervormde kerk. De verplichting in de eredienst de Evangelische gezangen te gebruiken wekt in deze gemeente weerstanden op, onder meer bij Hein de Graaf. In het jaar 1822 meent de kerkeraad, dat er meer toezicht moet worden gehouden op de catechisaties gegeven door de reeds genoemde Frank J. Poort. Inzonderheid: er mogen geen andere boeken worden gebruikt dan door de predikant zijn goedgekeurd. Lang duurt dit toezicht niet, want Frank Poort overlijdt in 1825.

Kort daarop vertrekt de predikant, ds. A. Schilt, naar Twisk, en wel in november 1826. Hij neemt het beroep aan 'wegens het aanhoudende twisten hetwelk alhier onder zommige onkundige gemeenteleden zedert jaaren een gewoonte schijnt geworden te zijn...'.

Wij vermelden hier nog dat in het jaar 1808 de kerkelijke gemeente Bunschoten, welke dus ook Spakenburg omvatte, bestaat uit 177 huisgezinnen, waartoe 838 personen behoren. Van deze personen zijn er 216 'ledematen'. Wij lezen van vele bejaarden, die nog geen lidmaat zijn; een deel van hen wil wel ter catechisatie komen.

In de notulen van de Hervormde gemeente is er een hiaat gedurende de jaren 1826-1836, terwijl - zoals reeds vermeld - in het tijdvak 1837-1850 nagenoeg niets is opgetekend.

Uit bovenstaande, zij het ook schaarse, gegevens, mogen we concluderen, dat het reeds voor 1834 in Bunschoten heeft gerommeld aan de kerkelijke hemel; vergissen wij ons niet, dan heeft het gezelschapsleven, met zijn mystieke inslag, er gebloeid.

In het kerkvisitatie-rapport over het jaar 1835[5] meldt de dan in Bunschoten staande Hervormde predikant, ds. J.M. Bredée, dat ouderling Hendrikus Niezen heeft geweigerd het stuk te tekenen. Deze heeft weliswaar nog niet 'voor zijn ambt bedankt', maar de predikant verwacht dat dit spoedig zal gebeuren.[6] Verder vermeldt het rapport, dat er 's zondags namiddag openlijk godsdienst wordt gehouden ten huize van de schoolmeester P.J. Beukers. Diens zoon, Jacobus Beukers,[7] heeft de hele winter gecatechiseerd, zonder toestemming van de predikant. Ds. Bredée die blijkbaar hulp nodig had, stelt begin 1837 zelf een catechiseermeester aan, namelijk Jacobus Poort, de zoon van Frank J. Poort. Deze wordt getypeerd als een 'bekwame jongeling'. Maar als Poort Jr. eind 1836 eveneens neiging vertoont zich bij de Afgescheidenen te voegen,[8] wordt hij vervangen door een andere catechiseer-

5 Archief Hervormde Classis Amersfoort (R.A. Utrecht), Kerkvisitatierapporten over het jaar 1835.
6 Het rapport is van begin 1836. Hendrikus Niezen scheidde zich af op 23 maart van dat jaar.
7 Men zie voor hem verder in dit hoofdstuk.
8 Jacobus Poort scheidde zich af op 23 januari 1837.

meester, namelijk Willem Rebel. Poort is ook enige tijd ouderling geweest. Overigens lukt het haast niet in het tijdvak 1835-1837 ouderlingen en diakenen te vinden. Bovendien klaagt ds. Bredée er in deze tijd over dat ‘veele goede gevers uit de kerk zijn gegaan’.[9]

De uitbreiding van de Afscheiding te Bunschoten is zonder twijfel bevorderd door de gebeurtenissen van zondag 23 oktober 1836. Op deze dag zou ouderling J. Poort in de Hervormde kerk als oefenaar optreden. Sedert enige tijd preekte ds. Bredée 's morgens en 's middags, terwijl Poort 's avonds optrad. Dit gebeurde met toestemming van de kerkeraad, van de predikant en zelfs van de consulent der gemeente. Geheel onverwacht werd echter op 23 oktober 1836 zowel aan de gemeente als aan Poort - die toen reeds merkbaar naar de Afscheiding overhelde - de toegang tot het kerkgebouw belet.

Enige niet-afgescheidenen te Bunschoten hebben over deze zaak een brief geschreven die terecht is gekomen in het archief van het classicaal bestuur van Amersfoort.[10] Zij stellen daarin de zaken voor, alsof door gescheidenen en niet-gescheidenen tezamen op eigen gezag op 23 oktober is geoefend in het Hervormd kerkgebouw. Bedoelde groep zou daartoe kaarsen hebben gekocht voor rekening van de kerk en tevens eigenmachtig beschikken over diaconie-goederen en -middelen. De brief is merkwaardigerwijze gericht aan de predikanten van Amersfoort; hij bevat een verzoek om hulp. Voor het goed verstaan van dit alles diene, dat er op 23 oktober 1836 reeds soldaten waren ingekwartierd.

Twee ingezetenen van Bunschoten wendden zich over de geschetste gebeurtenissen op 24 oktober tot de gouverneur van de provincie Utrecht. Hun schrijven[11] luidt als volgt.

> De ondergeteekenden L. Duijst,[12] Kerkvoogd en H. Schaap,[12], Notabel bij de gemeente der Herv. te Bunschoten, achten in de tegenwoordige omstandigheden, dat het hun plicht is, om met verschuldigden eerbied ter kennisse van Uwe Excellentie te brengen, dat onze ambtsbroeders onder geleide van den Wachtmeester Lamers en den Burgemeester Z. Hoolwerf bij missive van 23 dezer het gebeurde van dien dag in een hatelijken zin aan Uwe Excellentie hebben voorgesteld, en tegen onze toestemming gewerkt hebben.
> Het was aan de Notabelen en Kerkvoogden bekend, dat sedert eenigen tijd de ouderling Poort, met toestemming van den Consulent alsmede van den predikant en vollen kerkeraad, publiek in de kerk van Bunschoten oefening hield, als zijnde een veel beduidend middel om de zaak der scheiding te stremmen, gelijk dan ook met de daad bewezen is.

9 Brief aan Classicaal Bestuur Amersfoort, 8 dec. 1836.
10 Archief Herv. Classis Amersfoort; inventaris in bewerking (herziening), oorspronkelijk inv. no. 33, katern 44.
11 J. Beukers, a.w., 9-11.
12 Lammert Duijst en Harmen Schaap scheidden zich kort hierna af.
12 Lammert Duijst en Harmen Schaap scheidden zich kort hierna af.

Maar nu door tusschenkomende omstandigheden de predikant verkoos om zonder den ouderling Poort de huisbezoeking in de gemeente te doen, hoewel deze alsnog zulks nimmer geweigerd heeft, maakten zij, die weinig belang stellen in de wezenlijke welvaart der gemeente, van die gelegenheid gebruik en brachten het metterdaad zoo ver, dat de predikant zijn toestemming introk.
Poort, alsnog toestemming van Consulent en Kerkeraad hebbende, liet op verzoek van den Kerkeraad de gemeente als naar gewoonte komen tot de openbare plaats des gehoors. Doch, hoe Godtergend en rustverstorend! Terwijl het licht reeds ontstoken was en de gemeente tot aan de deuren van de kerk genaderd was, werd ons de ingang door een detachement rijdende artilleristen belet en op last van eenigen uit ons kerkelijk college, de deuren van het gebouw gesloten, terwijl er zeker een schare van meer dan 300 menschen schandelijk teleurgesteld werd. Uwe Excellentie gevoelt, dat uit zulk een geval de bedenkelijkste gevolgen hadden kunnen voortkomen; maar de alleszins vreedzame ingezetenen keerden wel bedroefd, maar rustig naar hunne woningen terug. Alleen heeft het die uitwerking gehad, dat er een aanzienlijk getal van de voornaamsten der gemeente tot de Separatisten zijn overgegaan en wij zien zeer duidelijk den ondergang der Hervormden bij zulk een handelwijs tegemoet. In de tegenwoordige omstandigheden wilden wij Uwe Excellentie nederig vragen, hoe in deze zaak te handelen en tevens verzoeken, om zoo veel mogelijk de verongelijkte burgers hun goed recht te beschikken.

Wij zijn Uwer Excellenties dienaren
L. Duijst.
H. Schaap.

Het moeten wel dagen van grote verwarring zijn geweest!

4. Het begin der Afscheiding

Op 28 december 1835 scheidden zich de twee eerste personen af van de Hervormde kerk te Bunschoten: Jacobus Baas en Jan Borten Hartog. Voor het goed verstaan der zaken geven we eerst nog enige belangrijke data. Wij komen op één en ander verder in dit hoofdstuk terug.

26 juni 1836.	De gemeente wordt geïnstitueerd door ds. H.J. Budding. Als eerste kerkeraadsleden worden bevestigd: **Jan Borten Hartog, Hendrikus Niezen,** ouderlingen; **Jakobus Beukers, Elbert Heijnen,** diakenen.

15 oktober 1836-29 november 1840.	Ononderbroken inkwartiering van soldaten bij de Afgescheidenen te Bunschoten en Spakenburg.
5 juni 1841.	‘Erkenning’ van de Afgescheiden gemeente door de overheid.

Wat het aantal zielen van de gemeente betreft, kan de volgende staat[13] ons inzicht geven.

datum	**aantal belijdende leden**	**aantal doopleden**	**totaal**
20.4.1836	21	17	38
1.1.1837	37	26	63
1.1.1838	66	74	140
1.1.1839	70	90	160
1.1.1840	86	107	193

We geven hieronder de namen van de eerste 96 Afgescheidenen, doopleden inbegrepen. De data van afscheiding (achter de namen vermeld) lopen van 28 december 1835 tot en met januari 1839. Niet alle doopleden zijn genoemd, voornamelijk niet die geboren zijn in de jaren 1836-1839.[14] De lijst is gemakshalve alphabetisch gehouden, namelijk om deze te kunnen vergelijken met die van de ondertekenaars van een request aan de Koning van 11 maart 1939.[15]

	Jacobus Baas; met zijn kinderen:	28.12.1835
	Francijntje Baas	idem
	Jan Baas	3. 4.1836
-	Jannetje Baas	3. 4.1836
	Rijkje Bakker (gehuwd met Tijmen Letter)	6. 1.1837
	Jacobus Beukers	13. 3.1836
	Cornelis Blokhuis	29. 1.1837
-	Aaltje Bos	20. 4.1836
	Aaltje van den Bos	22. 3.1836
	Rikkert van den Bos	22. 3.1836
-	Cornelia Buenk (moeder van Jacobus Beukers)	22. 3.1836

13 De aantallen in deze staat vermeld vinden we bij Blokhuis, a.w., 23, 55 en 111.

14 De gegevens zijn ontleend aan Blokhuis, a.w., ‘Aanhangsel’, 196-211; hierin vinden we ook veel bijzonderheden van genealogische aard.

15 De namen van de kinderen zijn in de meeste gevallen direct onder de naam van de vader geplaatst; in ieder geval van de doopleden. Een - teken vóór een naam betekent: komt niet voor bij de ondertekenaars van het request van 11 maart 1839 (vgl. paragraaf 10 van dit hoofdstuk).

	Jannetje Donkersteeg (gehuwd met Hendrikus Niezen)	22. 3.1836
	Lammert Duijst	23. 1.1837
	Berendina van de Geest (gehuwd met Hendrik Heijnen)	12. 9.1837
	Grietje de Graaf	23. 1.1836
	Jacob van de Groep	17. 6.1837
	Eibertje van Halteren (gehuwd met Petrus Poort)	17. 6.1837
-	Francijntje Hartog	23.10.1836
	Jan Borten Hartog; met zijn kinderen:	28.12.1835
	Adriaan Heijnen (!)	idem
-	Eibertje Hartog	idem
-	Petertje Hartog	idem
-	Willempje Hartog	idem
-	Wouterus Hartog	idem
-	Bort Hartog, gedoopt 26 juni 1836	-

	Lutje Hartog (gehuwd met Lammert Duijst)	23. 1.1837
	Marretje B. Hartog	1. 5.1836
	Marretje Hartog (gehuwd met Klaas Heek)	9. 2.1837
	Petertje Hartog	29. 1.1837
-	Steven Jansz. Hartog; met zijn kinderen:	23.10.1836
-	... (naam niet genoemd)	idem
-	... (naam niet genoemd)	idem
	Willem Hartog; met zijn kinderen:	23.10.1836
-	Francijntje Hartog	idem
-	Maria Hartog	idem
-	Frank Hartog	idem
-	Jan Hartog	idem
	Willemijntje Hartog	24. 1.1837
	Klaas Heek	23. 1.1837
	Jacobus de Herder	23.10.1836
	Hendrikje Heuveling, weduwe Zeger van der Kolk	7. 3.1837
	Elbert Heijnen; met zijn kinderen:	28. 2.1836
-	Bietje Heijnen	idem
	Geertje Heijnen (belijdend lid)	idem
-	Hendrik Heijnen	idem
	Hendrikje Heijnen	idem
-	Willempje Heijnen	idem
	Gijsbert Heijnen	23.10.1836
	Willem Heijnen	23. 1.1836

-	Geertje Hopman (gehuwd met Jacob Koelewijn)	... 1.1839
	Arres Huygen	7. 3.1837
	Gerrit Huygen; met zijn kinderen:	20. 4.1836
-	Hendrikus Huygen	idem
-	Jannetje Huygen	idem
-	Lourens Huygen	idem
-	Stijntje Huygen	idem
-	Klaasje R. Nagel (!) (huwt in 1839 met Jacobus Beukers)	20. 4.1836
	Jannetje Gerritsen Huygen	24. 1.1837
	Petertje de Jong	17. 6.1837
	Annette Wilhelmina Koelewijn (huwt met Adriaan Heijnen)	3. 4.1836
	Jacob Koelewijn; met zijn kinderen:	... 1.1839
	Dirk J. Koelewijn	idem
	Gerrit J. Koelewijn	idem
-	Annetta Koelewijn	idem
	Steven Koelewijn	24. 1.1837
	Willempje Koelewijn (gehuwd met Elbert Heijnen)	28. 2.1836
	Jannetje van der Kolk (gehuwd met Harmen Niezen)	23.10.1836
	Willem van der Kolk	23.10.1836
	Tijmen Letter	23. 1.1837
-	Jannetje Mooij (gehuwd met Jacobus Baas)	22. 3.1836
	Jannetje Muys	... 7.1837
	Evert Nagel	7. 3.1836

	Gijsbert Nagel; met zijn kind:	24.10.1836
-	Cornelis Nagel	idem
	Hendrikje Nagel	24. 1.1837
	Herremijntje Nagel (dochter van Gijsbert Nagel)	24.10.1836
	Evertje Niezen (gehuwd met Gerrit Huygen)	22. 3.1836

Harmen Niezen	24.10.1836
Hendrikus Niezen; met zijn kinderen:	22. 3.1836
Grietje Niezen	idem
Maas Niezen	idem
Aaltje Oudsten	1. 5.1836
Jacobus Poort	23. 1.1837
Petrus Poort	17. 6.1837
Reintje Poort (gehuwd met Willem Hartog)	2.10.1836
Willempje Poort	23.10.1836
Harmen Schaap	29. 1.1837
Jannetje Schaap	29. 1.1837
Machteldje Schaap	29. 1.1837
Anna Schut (gehuwd met Steven Jansz. Hartog)	23.10.1836
Harmen van Twillert	29. 1.1837
Jannetje Varenkamp (gehuwd met Harmen van Twillert)	26. 6.1836
Willemijntje Vedder	23. 1.1837
Antje Visscher	24. 1.1837
Evertje Wildeman (gehuwd met Jan Borten Hartog)	22. 3.1836
Maria Wildeman (weduwe van Frank Poort)	... 7.1837

In de lijst komt 29 maal het min-teken voor, dat wil zeggen: van de 96 eerste Afgescheidenen hebben er 96 - 29 = 67 het request aan de Koning van 11 maart 1839 getekend.[16]

16 Het request - men zie hiervoor paragraaf 10 van dit hoofdstuk - bevat dus deze 67 namen en 10 ‘nieuwe’; totaal 77 personen. Het verschil tussen beide verzamelingen leden moet worden verklaard uit: overlijden, verhuizen, bezwaren inzake het vragen van vrijheid, fouten in de leden-administratie etc. Wij menen dat de lijsten tezamen een goed beeld geven van de samenstelling der gemeente tot 1839, althans voor zover het belijdende leden betreft. Wij staan met opzet zo lang stil bij deze ‘tellingen’, aangezien - zoals gemeld - de oorspronkelijke kerkelijke administratie niet meer bestaat en wij de opbouw der gemeente slechts kunnen reconstrueren met behulp van het boek ‘Uit de oude doos’ en het genoemde request.

5. Gemeentelijk leven 1836 tot begin 1838[17]

Het grootste gedeelte van dit tijdvak werd gekenmerkt door vervolging.[18] Op 26 juni 1836 komt de Afgescheiden gemeente te Bunschoten tot openbaring. Op deze dag worden door ds. H.J. Budding[19] de vier op bladzijde 59 genoemde ambtsdragers bevestigd. Ook worden door hem twee[20] kinderen gedoopt, namelijk Bort, zoon van J. Borten Hartog en Jannetje, dochter van Jan Baas. Deze eerste officiële godsdienstoefening werd gehouden ten huize van Hendrikus Niezen aan de Nijkerkerweg.[21] Laatstge-

17 Tenzij anders vermeld, is de inhoud van deze paragraaf ontleend aan A. Blokhuis, a.w.
18 Over de inkwartiering en de vonnissen der rechtbanken handelen we vanwege de overzichtelijkheid in volgende paragrafen.
19 Op 1 april 1836 brak ds. H.J. Budding te Biggekerke met de Hervormde kerk. Men zie voor hem: J.H. Gunning, H.J. Budding - Leven en arbeid, Rhenen 1909.
20 J. Beukers, a.w., 8, spreekt van 12 dopelingen.
21 A. Blokhuis, a.w., 24 en 25.

noemde werd wegens het afstaan van zijn woning op 21 juli 1836 te Amersfoort veroordeeld tot een boete van *f* 20. Dit was het eerste vonnis, dat de Afgescheidenen te Bunschoten trof, maar de 63-jarige Niezen (landbouwer) werd in hoger beroep te Amsterdam vrijgesproken.

Op 11 september 1836 bedient ds. A. Brummelkamp het Woord en het heilig avondmaal. In de week daarop doen de ouderlingen met Brummelkamp voor het eerst huisbezoek bij alle gemeenteleden. Deze in het oog lopende gebeurtenissen leidden ertoe, dat mede door de houding van de gouverneur der provincie Utrecht 'rijdende artilleristen' naar Bunschoten werden gezonden. De soldaten kwamen voor het eerst op zondag 18 september, maar vertrokken 's avonds weer naar Amersfoort. Op zondag 9 oktober kwamen de artilleristen opnieuw, acht in getal; zij werden op maandag 10 oktober versterkt met 20 infanteristen. Op die dag moest het kleine getal Afgescheidenen aan 28 man kost en inwoning verschaffen, want de soldaten werden uitsluitend bij deze groep ingekwartierd.

Gelukkig vertrok de 'bezetting' weer op 11 oktober. Zaterdag 15 oktober rukte voor de derde maal een troep soldaten Bunschoten binnen en nu duurde de inkwartiering voort tot **29 november 1840!** In verband hiermee is het goed op te merken, dat er over deze inkwartiering tussen de autoriteiten nogal wat correspondentie is geweest.[22]

Wij zullen niet alles herhalen wat hierover reeds geschreven is, maar achten het van belang te citeren uit een rapport van de minister van justitie aan de Koning, gedateerd 5 november 1836.

'De ondergeteekende heeft ten aanzien van de in deze gedane voorzieningen geen consideratiën mede te delen. De inlegering van militaire manschappen bij degenen, die de bepalingen op het houden der godsdienstige zamenkomsten miskennen, acht hij voor alleszins doelmatig, en eene min of meer aanhoudende voortduring van de inlegering zelve zal naastdenkelijk voor ruim zoo knellend en bezwarend worden gehouden en vooral niet minder nut doen als eene regterlijke veroordeling tot boete.'[23] Uit deze opvatting, die door de minister van eredienst wordt gedeeld, kunnen we zien, hoezeer men de 'inlegering' beschouwde, niet slechts als een manier om de 'orde' te bewaren en de bepalingen van de Code Pénal te handhaven, maar bovenal als een straf aan de Afgescheidenen op te leggen.

De situaties tot welke de inkwartiering aanleiding heeft gegeven - zowel te Bunschoten als in andere plaatsen - zijn niet met een paar woorden te beschrijven. Maar het is niet moeilijk zich van het algemene patroon een voorstelling te maken: kleine, in de winter koude huisjes, waar eigenlijk geen plaats was voor nòg meer bewoners. Het ruwe optreden van de soldaten, gevloek bij de huiselijke godsdienstoefeningen, in sommige gevallen de vrouw des huizes in zwangere toestand, de man op zee. En dit alles in een tijd van armoede, gebrek en vele ziekten. De gemeente te Bunschoten is door genade, tegen de verdrukking in, gegroeid...

22 Bos, speciaal IV, 56-89; J.C. Rullmann, De Afscheiding, 200-205.
23 Bos IV, 59; Herv. Ered. 10 nov. 1836, no. 1 geheim.

Op zondag 18 juni 1837 preekt ds. H.P. Scholte tweemaal op zee, voor de mond van de haven, in een grote tjalk ten aanhoren van ongeveer 300 personen. Deze bevinden zich ten dele op schepen die zich om de tjalk hebben geschaard. Er worden ook kinderen gedoopt.

Vanwege de sterke vervolging te Bunschoten en in de provincie Utrecht in het algemeen, wijkt een deel van de gemeente bij herhaling uit naar het zeer nabije Gelderse gebied. De buurschap 'Achterhoek' op het grondgebied van de gemeente Nijkerk is hemelsbreed nog geen half uur gaans van het centrum van Bunschoten verwijderd. Maar als het moet lopen de Afgescheidenen wel verder. Wij komen in het hoofdstuk over Nijkerk op deze dingen nog terug, maar vermelden reeds hier het volgende.

12 december 1836. Ds. H. de Cock preekt te Nijkerk. Grote opkomst uit Bunschoten. In Nijkerk in die dagen circa 8 Afgescheidenen; deze zijn aangesloten bij Bunschoten sedert instituëring aldaar.

6 januari 1837. Ds. H. de Cock komt op bezoek te Bunschoten. Door militaire macht niet toegestaan te preken. Gaat met enige Afgescheidenen uit Bunschoten naar de buurtschap Achterhoek onder Nijkerk. Dienst wellicht in nacht van vrijdag 6 op zaterdag 7 januari.

7 januari 1837. Op deze zaterdag preekt De Cock in de buurtschap Zwartebroek, Voorthuizen, gemeente Barneveld.

8 januari 1837. Ds. de Cock preekt te Malestein, gemeente Putten.

6 februari 1837. Ds. de Cock preekt te Achterhoek. Vijf kinderen uit Bunschoten gedoopt.

8 augustus 1837. Ds. A. Brummelkamp preekt te Malestein. Eén kind uit Bunschoten gedoopt.

5 november 1837. Brummelkamp preekt te Malestein. Bediening van doop en avondmaal. Nijkerk zelfstandige gemeente.

29 april 1838. Ds. A. Brummelkamp te Malestein. Een groot gedeelte van de gemeente uit Bunschoten aanwezig. Doop van drie kinderen; huwelijksbevestiging van Aart Meester en Aaltje van den Bos.

Ook gaan de Bunschoters wel eens naar een samenkomst in de buurtschap Nekkeveld, gemeente Nijkerk, onder meer op 10 september 1839. Op deze dag preekt daar de consulent van de gemeente ds. S. van Velzen; er worden door hem elf kinderen uit Spakenburg gedoopt.[24]

In de jaren 1836-1840 vinden we afgevaardigden uit Bunschoten - J. Beukers en J. Borten Hartog - trouw op de provinciale vergaderingen, die onder praesidium van ds. H.P. Scholte worden gehouden, maar na de schorsing van laatstgenoemde is de gemeente aanstonds vertegenwoordigd op de vergaderingen, die, onder leiding van ds. S. van Velzen, het kerkverband weer gaan opbouwen. Laatstgenoemde is gedurende enige jaren consulent der gemeente geweest.

24 Voor de namen van deze 11 dopelingen en hun ouders: A. Blokhuis, a.w., 109.

Onder de op de voorgrond tredende slachtoffers van de vervolging moet in de eerste plaats worden gerekend Jacobus Beukers, diaken der gemeente. Deze had in 1828 zijn acte behaald als 'schoolonderwijzer van den derden rang' en had in 1837 negen jaar gewerkt als ondermeester op de school van zijn vader P.J. Beukers te Bunschoten. Nadat Beukers een aantal veroordelingen achter de rug had - waarover straks - ontving zijn vader het volgende schrijven.[25]

> Amersfoort, 19 Junij 1837
>
> Deze is dienende om u kennis te geven, dat de naar aanleiding van Art. 6 van het huishoudelijk Schoolreglement voor de provincie Utrecht, door mij verleende goedkeuring tot het opnemen van uwen ondermeester J. Beukers, wordt ingetrokken, u verzoekende en des noods gelastende, na ontvangst dezes denzelven als zoodanig niet verder op uwe school werkzaam te doen zijn, totdat door mij of door de provinciale Commissie van onderwijs, ten dezen nader zal zijn gedisponeerd. Van den ontvangst dezes, verzoek ik u mij berigt te geven.
> De Heer Burgemeester is door mij uitgenoodigd, mij van de niet nakoming van boven vermelden last onverwijld kennis te geven.
>
> De schoolopziener van het 3e district Utrecht,
> H.G. Schluiter

Reeds eerder had J. Beukers een schrijven ontvangen, dat hij ontslagen zou worden, als hij doorgang met zijn 'revolutionair' optreden. Immers, hij diende de Afgescheidenen als diaken en leidde vaak de godsdienstoefeningen, soms ook van meer dan twintig personen. Het hierboven weergegeven stuk leidde, zoals wel duidelijk is, tot zijn ontslag. Beukers heeft jarenlang de kinderen der gemeente catechetisch onderwijs gegeven. Hij overleed op 12 november 1849. De literatuur vermeldt niet, waarmee hij na zijn ontslag zijn brood heeft verdiend.

In de tweede plaats noemen wij Dirk Koelewijn, de gemeenteveldwachter van Bunschoten. Ook deze werd ontslagen, en wel op 10 oktober 1837. De officiële stukken hebben hierover weinig bewaard. Maar uit hetgeen in 'Uit de oude doos' wordt vermeld, krijgen we de indruk dat Koelewijn in het jaar 1837 hoe langer hoe meer gewetensbezwaren kreeg aan de vervolging van de Afgescheidenen mede te werken.

In 1837 schrijft luitenant van der Poort - de commandant van de 'bezetting' - aan de gouverneur van Utrecht 'dat Veldwachter Koelewijn gedurig de vergadering der Separatisten bijwoonde, ja zelfs een hunner was; redenen waarom hij verzocht dien man uit zijn betrekking te ontslaan'.[26] Inderdaad

25 Beukers, a.w., 24.
26 Blokhuis, a.w., 70.

kwam Dirk Koelewijn vaak in de samenkomsten van de Afgescheidenen; hij was dan wel gezonden door de burgemeester om te onderzoeken, of er niet meer dan 20 personen aanwezig waren, maar na zich van die taak (al dan niet) te hebben gekweten, schaarde hij zich tot het einde van de diensten onder de andere toehoorders.

A. Blokhuis schrijft over hem onder meer:

'Eén gebrek kon ik maar te weten komen. Hij had één ernstig gebrek... zijn gebrek was, dat hij geen negentien kon tellen... Als hij tijdens de vergadering kwam om er op te letten, dat de Wet niet overtreden werd, dan bleef hij steeds tot het einde toe. Hij werd een der hunnen. En als hij dan bij het aangaan der bijeenkomst aanwezig was, telde hij er negentien. Soms kwam dan ook nog een twintigste bezoeker - die vriendelijk verzocht om ook binnen te mogen komen - en dan keerde "Dirk de Booi" zich wel eens om.'

Wij weten niet of het precies zo is gegaan, maar het is wel duidelijk, dat - gegeven het feit, dat de overheid, zij het ten onrechte, meende de Afgescheidenen te moeten vervolgen - een veldwachter onder de geschetste omstandigheden niet wordt gehandhaafd.

Dirk Koelewijn moet dit alles hebben geweten, maar hij heeft gekozen voor de Heere en Zijn dienst. Als Koelewijn wordt ontslagen, dreigen kommer en gebrek.

En hoe redde 'Dirk de Booi' het met zijn zware gezin?

> 'Naar ik meen heeft hij zes zoons en drie dochters gehad.
> O, 't ging goed. Wel was er geen weelde in het gezin. Maar God zorgde...
>
> Ja in het kleine huisje, dat op de plaats stond, waar nu het royale huis van zijn kleinzoon Hendrik staat, was zegen - al was er geen overvloed.
> Moeder Steventje moest menigmaal zeggen - ja, kinderen, jullie voelt het in je maagjes, dat vader geen negentien kan tellen.
> 't Huisje was heel klein - één vertrek, waar Dirk ook het beroep van barbier moest uitoefenen...
> Dirk werd venter... paling, of garnalen en spiering - wat het seizoen maar meebracht. De klompen aan de voeten en dan baggerde Dirk de venter door de slijkerige, taaie kleiwegen heel gemoedereerd naar Amersfoort...
>
> En honger hadden zijn jongens, elk voor drie. Maar Dirk en Steventje waren tevreden en dankten God. Hij maakte 't wel.'[27]

Het derde slachtoffer was Gijsbert Nagel, in de volksmond 'Gijs de nachtwacht'. Deze verloor, nadat hij zich bij de Afgescheidenen had gevoegd, zijn betrekking op 12 februari 1838. Hoewel het ontslag, op grond van enige reglementen, daarna aanvankelijk werd omgezet in een schorsing voor de tijd van zes weken, werd het tenslotte toch bevestigd.

> 'Toen G. Nagel ontslag kreeg was dat onder toevoeging van deze liefelijke woorden: "En nu kun je hongerlijden!" - Ja, dat zeiden de menschen wel.
> 't Waren ook machthebbers onder de menschen. Maar er was nog hooger

27 Idem, 70-74.

dan gemeentebestuurders. Er was nog een heerlijker Machthebber - een Heer der Heeren, een Koning der Koningen...
Gijs Nagel kon zeggen: We hebben er geen kruimel minder om gegeten.'[28]

28 Blokhuis, a.w., 77 en 78.

6. Protest tegen artikel in het tijdschrift De Reformatie van augustus 1838

In augustus 1838 stond in De Reformatie een artikel van een niet bij name genoemde 'inzender' over het geloof.[29] In het zeer brede stuk - 27 bladzijden - zegt de schrijver onder meer, dat de Heilige Schrift ongeloof als ongehoorzaamheid bestraft (Lucas 9 vers 41). Verder wordt betoogd, dat geloof als gebod niet uit het oog mag worden verloren in de Afgescheiden kerken. Anderzijds wijst de schrijver er op, dat geloof een gave van God is. Maar in de voorbeelden die de schrijver geeft, komt te weinig naar voren, dat het geloof dit werkelijk is. Wordt hierop te weinig de nadruk gelegd, dan komt men - zoals aanstonds de critici van het artikel betoogden - in remonstrantse wateren.

Misschien dat de inhoud ervan reeds duidt op de naderende strijd over het geloof en zijn werkzaamheden, enige jaren later en waartegen de synode van 1846 (Groningen) in artikel 18 van haar acta uitsprak: 'Er is geleerd, dat de geloovigen zonder dadelijke opwekking van den Heiligen Geest, zich de beloften kunnen toeëigenen en daarmede werkzaam zijn en strijden tegen het ongeloof, zoodat een geloovige, die in dorheid verkeert, gelijk moet geacht worden aan eenen rijken gierigaard, wiens eigen schuld het is, als hij armoede lijdt. De Vergadering oordeelt: Dat God door Zijnen Heiligen Geest een geloovige steeds door vernieuwenden invloed moet bekwaam maken tot de oefening van geestelijke daden, en dat hij, zonder dien vernieuwenden en gedurigen invloed niet waarlijk geestelijk kan werkzaam zijn; doch het niet werkzaam zijn moeten de geloovigen zich tot schuld rekenen.'[30]

Aan genoemd artikel in De Reformatie danken we een brief door J. Beukers geschreven aan ds. Scholte, gedateerd 3 september 1838.[31] Het schrijven geeft tevens enige bijzonderheden aangaande de verstoring van de godsdienstoefening op zondag 12 augustus 1838. De brief luidt als volgt.

WelEerwaarde Heer!

Huiselijke omstandigheden hebben oorzaak gegeven, dat ik niet vroeger heb geschreven. UwEw. zal bij kennis geving het overlijden van mijne geliefde Moeder verstaan hebben. Nogmaals hartelijk dank voor de laatste dienst aan haar bewezen.[32]

Wat de gemeente aangaat wenschten wij wel is waar meer des Geestes wer-

29 Precies gezegd: Iets over het geloof naar deszelfs eigendommelijke aard; volgens de getuigenis des Bijbels. De Reformatie IV (1838), 67-93. Het artikel was van de hand van P.W. Lothes te Utrecht, eind 1837 overgekomen uit de Lutherse gemeente aldaar. Men zie voor deze zaak hoofdstuk 15, paragraaf 17.

30 Handelingen en besluiten der Synodale vergadering van de Ch. Afg.e Gereformeerde Kerk in Nederland... 1846 te Groningen, Amsterdam 1846, art. 18, 5°.

31 Origineel: Scholte Papers, Pella, Iowa, U.S.A., dossier 'General Correspondence A-Z'.

32 De moeder van Jacobus Beukers, Cornelia Buenk, overleed te Bunschoten 31 aug. 1838.

kingen te mogen zien maar overigens is er eensgezindheid en in de leere algemene overeenstemming.

Wij hebben in de Ref. Augst. 1838 - Een stukje gelezen over het geloof naar deszelfs eigendommelijken aard voorgesteld; maar konden ons met de onbijbelsche denkbeelden, daarin voorgedragen, volstrekt niet vereenigen. De Ouderling Hartog heeft hieromtrent met dominé Brummelkamp gesproken, en daarbij verstaan, tot onze hartelijke blijdschap, dat ZEerw. ook in dezen, met den Ouderling Lothes, op verre na niet eens denkt.

Echter hebben wij, op verzoek der gemeente en overeenkomstig de raad van Brummelkamp, om ons hierover te beklagen, in onze kerkenvergadering 11 Augst. J.L. besloten, om gelijk bij dezen geschied(t), onze bezwaren bij den Alg(emeenen) Corresp(ondent) H.G. Klijn in te zenden, en gelet op Art. 81 der Sin. Verh. Sept. 1837,[33] willen wij UwEw. ernstig verzocht hebben, om in het belang der Gemeente overeenkomstig de daar gemaakte bepalingen te handelen.

Overigens blijft de inkwartiering en vervolgingen voortduren. Zondag 12 Augst. J.L. was de gemeente vergadert ten huize van Jacobus Baas met meer dan 20 zielen. - De Burgmr. kwam met politie en gewapende magt en vond dat wij met één ziel boven het beruchte Twintigtal vergadert waren. - De Gemeente verzocht op het allervriendelijkst om, bij verwijderen van een persoon te mogen voortgaan maar de Luit....[34] sprak van zulks niet toe te laten en riep (zijnde niet in uniform) met het opsteken van zijne pet dat hij in zijn leven geen genoeglijker oogenblik kende, dan nu hij de weerlooze Afgescheidenen had mogen uiteendrijven. - Wij bevelen ons in Uwe voorbede. Ik ben na minzame groeten

Uw Veelverpligten Vriend!
Js. Beukers

Behalve deze (begeleidende) brief richt de kerkeraad van de gemeente te Bunschoten een fel protest tegen genoemd artikel in het door Scholte geredigeerde blad De Reformatie.[35]

Deze zaak dient ook op de provinciale vergadering van 7 maart 1839. Maar inmiddels is er dan een stuk van corrigerende aard in hetzelfde orgaan verschenen,[36] waarin wordt gezegd, dat er van onderscheidene zijden aanmerkingen op het artikel zijn gemaakt. De inhoud van de critiek is niet steeds ‘ongegrond’. De redactie heeft ook ‘liefdelooze stukken’ over deze zaak ontvangen. Het voornaamste van de correctie is, dat wordt gezegd, dat de

33 Handelingen van de Opzieners der Gemeente Jesu Christi etc. Utrecht 1837, Amsterdam/'s-Gravenhage 1838. In artikel 81 staat onder meer: ‘Tevens wordt aan alle predikanten, van wege de Vergadering, de zorg opgedragen, om het tijdschrift nauwkeurig na te gaan, opdat, in geval van gegronde aanmerkingen, hiervan melding gemaakt worde in een volgend nommer, hetwelk dan zal dienen, in plaats van de gewone manier, om kerkelijk goed te keuren.’

34 Naam niet ingevuld; vergelijk blz. 81 - luitenant Dinkelman.

35 Beukers, a.w., 35-45.

36 Tijdschrift De Reformatie 1838 (vierde deel), 326-336.

schrijver aantoonde ‘dat men gelooven mag en moet’, maar dat soms de voorstelling wordt gegeven, alsof dit voor de mens ‘een gemakkelijke zaak’ is.

Vermoedelijk heeft deze ‘polemiek’ er toe bij gedragen, dat de gemeente te Bunschoten zich enigszins van ds. H.P. Scholte heeft afgekeerd.

Op de provinciale vergadering gehouden te Utrecht 22 en 23 augustus 1839[37] is ds. S. van Velzen aanwezig als afgevaardigde van de gemeente te Bunschoten ‘welke gemeente hem tot hunnen Herder en Leeraar beroepen heeft’. Evenwel: feitelijk heeft dit ‘beroep’ - zoals in meerdere gevallen - niets anders betekend dan een consulentschap. Op de zoëven genoemde vergadering komt het ‘protest’ van de kerkeraad van Bunschoten tegen het artikel in De Reformatie opnieuw ter sprake, maar mede door vele andere moeilijkheden, die er dan zijn, komt er van een bespreking over de betreffende materie niet veel terecht.

7. De ‘Zwarte tijd’

In februari van het jaar 1840 ontwikkelde zich in Bunschoten een ‘opwekkingsbeweging’ waarbij gescheidenen en niet-gescheidenen waren betrokken. Voor de beschrijving van deze dingen zijn wij - behalve op enige ambtelijke rapporten - aangewezen op de brieven en overige verslagen, bewaard in de genoemde geschriften van J. Beukers en A. Blokhuis.[38]

Gedateerd 15 februari 1840 schrijft Jacobus Beukers aan zijn oom Peter Niezen, ouderling van de Afgescheiden gemeente te Amsterdam onder meer het volgende.

> Waarde Oom!
> Gij vraagt mij een kort verslag te geven van het grote werk der genade, dat onder ons plaats vindt. Dit zalig en belangrijk werk nam een aanvang op donderdag 4 februari 1840.
> Zondag 9 februari was ik, wegens lichte ongesteldheid, verhinderd met de gemeente op te gaan. De militairen waren die dag bijzonder streng in hun optreden. ‘De Heere kwam dienzelfden avond onder het dak van een lidmaat der gemeente Zijne genade en Zijn Geest in het hart van eene dienstmaagd uitstorten, zoodat zij luidkeels hare zonden beleed, God rechtvaardigde en Jezus als de algenoegzame, volzalige en bereidwillige Borg aan allen aanprees. Daar zulks in eenige jaren niet in die mate was geschonken, liep het huis van dien man opgepropt vol om te hooren verkondigen de daden en deugden des Heeren. De plaats der Godsdienstoefening liep leeg en ook de militaire macht volgde met 't oogmerk om den toeloop te keeren, maar tevergeefs... Tegen negen uren in den avond geraakte de menigte ten huize van Jan Baas en het behaagde den Heere, des vrouw des huizes met veel klaarheid over te brengen in

37 HO, 22 aug. 1839, art. 15.

38 Wij zullen op de volgende bladzijden niet **steeds** vermelden in hoeverre wij citeren. Het in eigen woorden weergeven van het door beide schrijvers genoemde is welhaast niet mogelijk. Wij vinden de ‘Zwarte tijd’ beschreven bij Beukers a.w., 59-63 en 66-70 alsmede bij Blokhuis a.w., 118-140.

Christus. Nu was de liefde in hun midden de banier, en stroomen der ontdekkende en hartvernieuwende genade daalden van uit het heiligdom af...

Dit duurde daar tot in den morgenstond. Maandag bleef het water laag, zoodat de visschers niet uit de haven naar zee konden. De Heere werkte in onderscheidene huizen en harten en tegen den avond geraakte de menigte bij J. Baas en Willem Koelewijn. Daar werden de een voor en de ander na, aan zichzelven ontdekt; eenigen kregen licht in den weg der verlossing voor zichzelven en zommigen vielen de snoeren in zeer liefelijke plaatsen, zoodat het geroep om Jezus en het gejuich der verlosten, voortdurend als een rookoffer naar den hemel opging. Tegen drie uren in den nacht klopte men mij het bed uit,[39] en zonder te wachten dat de deur openging, riep men: Beukers! Beukers! nu moet ik u vertellen, wat God gedaan heeft aan mijne ziel, en op een oogenblik was mijn huis opgepropt vol. De Heere was kenbaar in ons midden met den Geest der liefde uit te storten. Eenigen riepen: mijn hart overstelpt of berst van liefde; anderen vielen malkanderen om den hals en beleden en vergaven malkander de misdaden. Sommigen riepen hemel en aarde te hulp om des Heeren lof te vermelden. Met het aanbreken van den dag, zijnde Dinsdag, werd het werk der bekeering meer en meer algemeen en overvloediger. In meest alle huizen riep men om Jezus en er werden van uur tot uur in Sion geboren. Er heerschte eene buitengewone belangstelling. Vele visschers bleven uit zee. De huizen waren bij velen gesloten. Winkels en werkplaatsen stonden leeg of waren gesloten; met één woord, het is jubelfeest.

Nu riep er een: geef mij Jezus of ik sterf! of: o Jezus sla aan stukken de grendels van mijn ziel enz.; dan hoorden wij anderen hunnen zonden belijden en zich beklagen, dat zij zoo vele jaren de wereld of den Baäl gediend hadden. Daar prees men de aangevochtenen een vollen Heere Jezus aan. Ginds waren geheele troepjes die sommigen met de doeken boven het hoofd en als uitzinnig van blijdschap en hand aan hand sprongen en huppelden...

Peter![40] het is niet te beschrijven hoe het onder ons eenige dagen toeging en was ik geen ooggetuige geweest, dan zou ik mij de zaak onmogelijk hebben kunnen verbeelden. Men kon het gejuich der in God verblijden ruim drie kwartier uur ver horen.[41] De profetie van Joël kreeg onder ons hare vervulling. Dinsdagavond geraakten wij bij Wed. van de Geest, een der grootste herbergen. Eene ontelbare menigte was er bijeen, en het scheen alsof het werk meer bedaard stond te worden; maar tegen negen uren schoot de Heere eene genadepijl in het hart van een jongen van 16 jaren. De knaap vloog als een ter dood gewonde op en schreeuwde luidkeels: o God, dat is mij in 't harte. Hij scheurde in groote benauwdheid zijne kleeren van het lijf en riep van eeuwig verloren te zullen gaan, beleed zijne zonden, schreeuwende om Jezus en na slechts een uur al worstelende om genade te hebben geroepen, geraakte hij tot volle geloofsruimte en prees Jezus aan onder ouden en jongen. Er rees leven, buitengewoon leven in ons

39 Beukers was, zoals reeds vermeld, ziek; hij woonde de genoemde bijeenkomsten niet bij.

40 Boven de brief staat ‘Waarde Oom’. Toch lijkt het alsof Beukers deze oom aanspreekt met ‘Peter’; wellicht echter richt hij zich halverwege tot zijn neef.

41 Opmerkelijk! Ongeveer vier kilometer.

midden. Velen kregen klaarheid in den weg der verlossing en bij anderen braken de banden, zoodat de plaats van vreugde dreunde. Tegen 10 uren begon de Heere Zijnen Geest meer bepaald onder de kinderen te zenden en tegen 12 uren in den nacht waren er, zoo wij mogen gelooven, meer dan 20 kinderen van 6 tot 12 jaren van uit den dood in het leven overgegaan. Over het algemeen hadden deze kleinen een korten strijd en gingen meestal zacht en zalig over uit zichzelven in den Heere...
De kleinen grepen mij de handen en verzochten mij met hen te zingen. Ik zong met de lieve kinderen den geheelen nacht. Tegen twee uren in den nacht ging ik met ruim dertig kleinen aan de hand en op hun verzoek naar uwe ouders.[42] De lucht weergalmde van het gejuich der huppeldende menigte. Tegen 8 uren kwam ik met de kinderschaar tot aan het huis van den Burgemeester; de kleinen vonden zich opgewekt om den man een bezoek te brengen. Op een ogenblik was zijn huis vol. De kleinen hieven aan: ‘Ik ben met rijkdom overladen, wereldling ik heb

42 Vermoedelijk: Hendrikus Niezen.

een schat, enz.' en een uit hen, een meisje van 11 jaren, vermaande, bestrafte en waarschuwde hem met veel medelijden en zoo getrouw en gewichtig, dat alle omstanders zich verwonderden over de daden des Heeren.
Geheele huisgezinnen werden den Heere toegevoegd en zulks heeft geduurd dag en nacht tot aan Zaterdag den 15 dezer. Nu is het voor het tegenwoordige weer bedaard; echter blijft de Heere voortgaan met zondaars te bekeeren. Het getal dergenen die dezer dagen den Heere zijn toegevoegd, is niet te bepalen en het is niet vergroot als ik zeg dat er alleen in deze kleine gemeente ruim 100 zijn overgegaan van uit den dood in het leven, en daarvan zijn zeker meer dan 30 met veel klaarheid verzekerd geworden van hun aandeel aan Christus. Eenigen zijn zeer zoet en zalig door den Heere geleid en anderen hadden geweldigen strijd en worsteling. Sommigen werden zoodanig van den duivel gekweld, dat zij van helsche benauwheden de kleeren van het lijf scheurden, de steenen uit den grond trapten en niet dan met drie of vier man eenigszins te temmen waren. Veelal gebruikte men als middel voor zulken in hunne angsten, den eenen Psalm voor, den anderen na te zingen, totdat de aangevochtenen de banden braken.
Ik heb gezien van kinderen, die onder overtuiging en aanvechtingen verkeerden, dat er tien en meer kleinen zich om den worstelende heen schaarden en al huppelende zongen: 'o Jezus sla aan stukken enz.', niet rustende voordat ook zijne verlossing kwam, en als de banden van den bestredene braken, dan zag men hen in de handen klappen en roepen: al weer één binnen voor Jezus. De gemeente is Zaterdag met zes en veertig leden vermeerderd[43] en dagelijks worden er toegevoegd. De soldaten zien wij niet. Zondag, gelijk elken avond, waren de plaatsen des gebeds opgevuld met menschen. De vijanden knarstanden en maken zich bevreesd, dat wij hun kerkgebouw met geweld zouden innemen, waarom zij ook den schildwacht, die vroeger ons den ingang tot op 20 belette, geplaatst hebben voor hun kerkgebouw. Zondag stonden hunne deuren bezet met een dubbele wacht van gewapende soldaten. De vrede, liefde en eensgezindheid heerscht bij vernieuwing in de gemeente. Wij blijven u met dominé[44] wachten...'

Beukers vertelt, dat op maandag 24 februari 1840 ds. T.F. de Haan en ds. S. van Velzen in de gemeente kwamen. Zij deden de volgende dag 'in de gemeente met uiterst genoegen huisbezoeking'. Ds. van Velzen doopte tijdens dit bezoek zeven kinderen. Wij lezen niet, hoe zij reageerden op de uitzonderlijke dingen die enige dagen voor hun komst waren gebeurd.[45]

43 A. Blokhuis, a.w., 142, 143; daar wordt vermeld, dat 13 februari 1840 en vlak daarna circa 50 volwassenen en 30 kinderen 'overkwamen' uit de Hervormde kerk. In maart 1840: ruim 25 volwassenen en minstens 7 kinderen. Een totale groei in twee maanden van meer dan 112 zielen!

44 Ds. S. van Velzen en P. Niezen.

45 Wij menen overeenkomst te kunnen zien tussen de opwekkingsbeweging te Bunschoten en die te Nijkerk in de jaren 1749-1751 alsmede die in het jaar 1821. Men zie voor laatstgenoemde plaats het volgende hoofdstuk. Met prof. dr. D. Nauta - vergelijk hoofdstuk 7, noot 1 (blz. 100) - zijn wij van gevoelen, dat die te Nijkerk (1749-1751) een uitloper is geweest van de methodistische revivals in Schotland (Wesley, Whitefield) in het tijdvak

Gedateerd 10 maart 1840 schrijft J. Beukers opnieuw een brief aan zijn oom P. Niezen te Amsterdam. Wij citeren hieruit het volgende.

> Donderdagavond te 11 uren kwam A. Schaap, en was overstroomd van liefde, en sprak hoe de Heere bij vernieuwing geheel haar hart had willen nemen en al het oude weder was nieuw geworden. Vrijdag moest ik catechiseeren onder eene groote menigte, de Heere was aan elke plaats van samenkomst tegenwoordig en stortte bij vernieuwing Zijn Geest van liefde en ontdekking uit in veler harten. Meest bijzonder was des Heeren werk onder de kinderen der gemeente. Sommigen beleden hunne zonden, anderen schreeuwden om Jezus en velen riepen: 'mijn hart bezwijkt van sterk verlangen'. Het was mij onmogelijk de kleinen op hunne plaatsen te doen blijven; de een viel den ander om den hals. Zij klapten van blijdschap in hunne handen en zijn van 's middags vijf uren tot één uur middernacht onvermoeid bezig geweest, om huppelende en zingende de deugden des Heeren te verkondigen.
> Zondag was de Heere aan de plaatsen des gebeds met Zijne genade en Heiligen Geest zonderling tegenwoordig. De vijanden van 's Heeren werk en volk hebben ook hun uiterste pogingen aangewend. Uit het hiernevensgaande proces-verbaal, ingediend aan de rechtbank te Amersfoort, ziet gij hoe het Zondag in de gemeente toeging, maar de Heere gaf kracht naar kruis.[46] Toen de vijand als een stroom aankwam, richtte de Geest de banier op. De vrijmoedig- en onverschrokkenheid, die de Heere aan Zijne geplaagde erfenis gaf, was gelijk aan de dagen der martelaren. Kleine kinderen kropen de verwoede militairen door de handen. Sommigen, en daaronder ook vrouwen met kinderen op de armen, riepen, als de soldaten stonden met de bajonetten op hunne borst: ik ben verzekerd dat het u onmogelijk is mij te doorsteken. Hartroerend was het, zooals sommigen, en daaronder jonge kinderen, hunne vijanden vermaanden en hun met innig medelijden waarschuwden. Van kinderen ging het gebed op tot den Heere, Hij mocht zich ook over de vijanden ontfermen, en zij riepen luidkeels: Heere Jezus, vergeef het hun, want zij doen het in hunne blindheid. Het is de Heere die bewaard heeft, want anders waren er zeker dooden gevallen. Van Zondagmiddag af zien wij geen soldaten. De

1735-1742. Doordat ds. Hugh Kennedy, predikant van de Schotse kerk te Rotterdam, enige boekjes betreffende deze revivals vertaalde en inleidde, welke boekjes verscheidene drukken haalden, kreeg een groot aantal mensen in Nederland kennis van bedoelde gebeurtenissen. Wellicht zijn de werkjes van Kennedy ook te Bunschoten bekend geweest en op de gezelschappen voorgelezen.
Zonder een definitief oordeel te willen uitspreken over het door Beukers beschrevene, merken we op dat de Heilige Schrift van dergelijke gebeurtenissen niet spreekt. Toen Petrus de Heiland had verloochend, ging hij naar buiten en weende bitter (Mattheus 26 vers 75b). Hij zocht de eenzaamheid, maar maakte van de uitingen van zijn berouw niet een publieke vertoning.

46 Zondag 9 maart 1840; men zie verder in dit hoofdstuk - ook Bos IV, 393-395. Het bedoelde proces-verbaal, in verband met het gewelddadige optreden van militairen, is ondertekend door J. Baas en W. Poort, die zich beklagen, alsmede ambtshalve door de burgemeester Z. Hoolwerf.

gemeente vergadert van dien oogenblik, en gedurende den nacht, met honderden, zonder dat iemand komt om te storen.

Reeds een maand later heeft bij sommigen te Bunschoten de extase plaats gemaakt voor het aanhangen van allerlei onschriftuurlijke gedachten en het bedrijven van verkeerdheden. De leider van de beweging die dan ontstaat was de reeds genoemde Jacobus Poort, voormalig ouderling en oefenaar in de Hervormde kerk. Hij en zijn aanhangers worden de 'Zwarten' genoemd, de tijd waarin het hoogtepunt van hun optreden lag - de jaren 1840 en 1841 - de Zwarte tijd. Enige maanden nadat Poort zich bij de Afgescheidenen had gevoegd, wendde hij zich - namelijk op 30 september 1837 - tot de kerkeraad met het verzoek te mogen catechiseren. De kerkeraad besloot niet aan het verzoek te voldoen 'omdat er door Jacobus Beukers behoorlijk in voorzien werd'. Tijdens de behandeling van deze zaak of kort daarna bleek dat J. Poort de begeerte had predikant te worden.

Blokhuis schrijft: Bij Jacobus Poort kwamen ketterse gevoelens openbaar. En Poort kreeg aanhangers, onder meer Tijmen Letter. Hij wilde predikant

worden. Toen dit niet wilde gelukken, sprak hij uit, dat hij toch tot dit ambt zou geraken, en dat zonder er voor te studeren. Enige dagen later vertelde hij, dat de Heere hem wonderlijke openbaringen te aanschouwen had gegeven.

Behalve Jacobus Poort (met zijn vrouw Beerdje Huygen) en Tijmen Letter, vonden wij, dat tot de Zwarten hebben behoord Evertje Pruis, Reintje Poort (de zuster van J. Poort), haar man Willem Hartog en de pas op 13 februari 1840 overgekomen zoon van de burgemeester, Gijsbert Hoolwerf. Een veel groter aantal personen heeft de beweging aangehangen, maar doordat verscheidenen van hen met de kerk hebben gebroken, zijn hun namen niet meer te achterhalen.

We vinden bij Blokhuis:

'Men zegt dat de schilder in die dagen nogal zwarte verf verkocht. Onderscheidene personen vatten het voornemen op de plaats te verlaten. Als in de dagen der wederdoopers vatte de gedachte post om naar het Oosten te trekken. En werkelijk - al spoedig gingen eenige personen vol moed het Geldersche binnen. Heel ver schijnen ze niet gekomen te zijn - en al tamelijk spoedig waren ze terug.'

Op 13 april 1840 roept de kerkeraad schriftelijk de hulp in van enige ouderlingen te Amsterdam en van ds. S. van Velzen aldaar. De brief[47] wordt gericht aan laatstgenoemde.

> WelEerwaarde Heer!
> Wij hebben in de gemeente sedert eenigen tijd aangename dagen mogen genieten en de Heere werkt nog in sommige harten. Echter is het onder ons voor het tegenwoordige treurig gesteld. UEerw. kent Poort en zijne zuster Reintje; beiden hebben in deze dagen veel gesproken van buitengewone zaken, die de Heere hun openbaarde en doen telkens profetische voorzeggingen, waarmede wij ons zelden vereenigen. Evenwel werd daardoor de rust en de goede orde in de gemeente niet gestoord, gelijk thans onder ons plaats heeft.
> Gij weet, de begeerte van Poort was om predikant te worden, maar hij sprak te gelooven, dat hij tot dat ambt zou komen, zonder te studeeren, en dat hij bepaaldelijk de gemeente van Bunschoten zou dienen. Weinige dagen hierna verbreidde hij, dat de Heere hem te zien gaf, dat eerlang kerkelijke en wereldlijke regeeringen zullen vernietigd worden en de gemeente geen predikanten, ouderlingen enz. zal behoeven. Dat de banden van eenigheid en de Schriften onzer Godzalige vaderen behooren te worden vernietigd en de gemeente alleen zal lezen in het Woord Gods. Reintje voorspelde, dat in haar huis iemand zal bekeerd worden en daarbij dadelijk ten hemel opgenomen zal worden, alsmede dat zij, zwanger zijnde, een kind zal baren, dat bij de geboorte op eene duidelijke wijze zal spreken, enz. enz.
> Poort zegt een diep inzicht te hebben in de zonden van dit en het voorgaande geslacht, en daarbij van den Heere in last te hebben, om onder de geduchtste waarschuwingen de menschen aan te zeggen, om deze zonden te betreuren en alle afgoden weg te werpen. Betreffende het

47 Beukers, a.w., 68-70.

betreuren der zonden zegt hij te zien, dat beiden, mannen en vrouwen, zullen moeten gekleed wezen van het hoofd tot de voeten met een zwart rouwgewaad, zelfs paarden en wagens in het zwart te voeren, alsmede dat alle huizen der gemeente, van buiten en van binnen, behooren

zwart te wezen, enz. Aangaande de afgoden zegt hij, dat gouden en zilveren sieraden en vaten, alsmede goede meubelstukken en huissieraad, moeten worden vernietigd of verkocht om Babel vol te maken; hij gaat zelfs zoover, dat het eene schrikkelijke zonde is, spijs of drank te nuttigen uit gekleurd vaatwerk, enz. enz. Donderdag den 9 april begon J. Poort zijn meubelen te ruïneeren, sommigen te verbrijzelen, andere, zoals de klok en het kabinet, aftezagen en te schenden enz. Vrijdag scheen dit denkbeeld meer veld te winnen en niet ongelijk aan de beeldenstormerij, begon men in onderscheiden huisgezinnen te redderen, sieraden te verbranden en huismeubelen te verbrijzelen. Poort reed dien dag met een wagenvracht huisraad naar Amersfoort en maakte het aan geld. De kerkeraad heeft in dezen gedaan wat mogelijk was, om de verhitte gemoederen eenigermate tot bedaren te brengen en heeft reeds een goed deel der gemeente tot staan gekregen. Maar nu Poort en anderen met hem de vermaningen van den kerkeraad niet hooren en hun der christelijke tucht niet onderwerpen, maar tegen dezelve indrijven, zal UEerw. overtuigd zijn, dat wij in dezen uwen raad en hulp noodig hebben. Liefst hadden wij, dat gij in persoon kwaamt, of anders, dat gij ons door eenige letteren met uwen goeden raad wildet dienen en daarbij eene commissie uit uwen kerkeraad tot ons afzenden, liefst Niezen en de Haas.[48] Wij bevelen ons en de belangen der gemeente uwer voorbede aan.

Namens den Kerkeraad der Chr. Geref. Gemeente te Bunschoten,
J. Beukers, Secretaris

Reeds op 20 april kwam ds. Van Velzen, vergezeld van de ouderlingen P. Niezen en S.C. Siemons de gemeente Bunschoten bezoeken. Tot hun droefheid ervoeren zij, dat Beukers de zaken niet had overdreven en dat 'Poort zich in bijbelkennis kwam te verheffen boven de denkbeelden van onze randteekenaren[49] en van onze vaderen'. Hoewel sommigen der 'Zwarten' zich lieten overtuigen, heerste bij anderen 'een geest van opgeblazenheid en felle tegenkanting...'.

Op 22 september kwam ds. Van Velzen opnieuw naar Bunschoten. Ouderling P. Niezen was meegekomen. 'Velen der afgedwaalden bleven onbekeerlijk in hunne dwalingen en hunne ketterijen doorgaan. Sommigen waren zoodanig overgeleverd aan en zoodanig met dien verkeerden geest behept, dat zij de Apostolische brieven niet voor Gods Woord erkenden; terwijl anderen, die zoover niet durfden gaan, toch beweerden, dat zij die brieven niet hielden voor een regel in leer en wandel. Zij gevoelden zich in hun geweten vrij, als zij zich niet daaraan hielden. Zij stelden ver boven de brieven der Apostelen hun eigen ervaringen, droomen, gezichten en openbaringen.'[50] Toch had de arbeid van ds. Van Velzen en de ouderlingen van Bunschoten en Amsterdam ook vrucht. Een aantal personen kwam met berouw en schaamte tot de gemeente terug. A. Blokhuis eindigt zijn beschrijving van de Zwarte tijd als volgt.[51]

48 Peter Niezen en W. de Haas.
49 Bedoeld zijn de schrijvers van de kanttekeningen bij de Statenbijbel.
50 Beukers, a.w., 70, 71.
51 Men bedenke dat zijn boek verscheen in 1936, dat wil zeggen ruim 40 jaar geleden.

Anderen gingen echter voort en stapelden de eene dwaling op de andere. Zij bezochten de samenkomsten der gemeente niet meer - lieten hun kinderen onge-

> doopt en zonden ze ook niet naar school. De kinderen zouden van den Heere geleerd worden.
> Zoo zijn vele gezinnen, doordat vader en moeder volhielden en zich niet lieten overtuigen, steeds verder van de Kerk verwijderd. En menig gezin leverde later een aan tucht ontwend nageslacht op...
> Nog zijn in onze gemeente de naweeën van den zwarten tijd merkbaar. De verkeerde neigingen der 'zwarten', die zichzelf voor de allervroomsten hielden en leefden naar dat hun dwaze hart hun ingaf, groeiden aan. En van oude tijden is bekend, dat de overgrote vroomheid, die geen **rechte** vroomheid is - zich naast het meest plat natuurlijke bevindt.
> De Wederdoopers leveren ons in de geschiedenis daarvan de frappantste staaltjes. Ook bij Letter verzamelden zich op den Zondag als de gemeente vergaderde, eenige buurvrouwen, waarvan onderscheidene herhaaldelijk door den Kerkeraad moesten worden bezocht en vermaand.
> Daar zijn in enkele gezinnen schromelijke misstanden ontstaan en wie telt de afdwalingen?

In de Zwarte tijd waren de profetieën over het naderende wereldeinde en het naderende gericht niet van de lucht. Geen wonder, dat er af en toe explosies van angst werden gevonden. Eén van de voorspellingen van de Zwarten was, dat bij de komende wereldbrand de vlammen het eerst zouden uitslaan op de zee. Met grote snelheid zou de brandende zee de haven met de schepen aantasten en 'spoedig zouden van alle zijden de vurige vlammentongen de gansche aarde overdekken... De menschen waren soms met groote angst bevangen... Op gezelschappen kwam men bijeen en begon met plat op den vloer te vallen om dan de zonden aan elkander te belijden.'[52] Eén der gemeenteleden ziet op een warme zomeravond in 1840 de ondergaande zon de zee als in brand zetten. Hij rent daarop gillende het dorp binnen, luid roepende: De zee staat al in brand...

Het, na de crisis veroorzaakt door ds. H.P. Scholte, met veel moeite gereconstrueerde kerkverband, krijgt - in provinciale vergadering bijeen - in zijn eerste vier samenkomsten de zaak Bunschoten op zijn tafel. We vinden in de notulen:[53]

29 mei 1840. Is gesproken over de vreemde handelingen en onbijbelse gevoelens van sommige leden der Gemeente te Bunschoten. Reeds 42 leden zijn gecensureerd. De vergadering heeft geoordeeld dat de kerkeraad te Bunschoten in de gemeente overeenkomstig Gods Woord heeft gehandeld.

15 nov. 1840. De ouderling van Bunschoten verhaalt hoe de toestand der gemeente aldaar is. Sommigen onttrekken zich nog aan de gemeente, zij verwerpen de wettige regering, verachten de instellingen des Heeren en geven toe aan buitensporige gevoelens. Twee personen aldaar gaan zover dat zij de brieven van Paulus niet als Gods Woord willen erkennen. De vergadering heeft geoordeeld, dat zij behoren te worden afgesneden.

3 juni 1841. Sommige leden te Bunschoten hangen nog buitensporige gevoelens aan. Zij houden zich van de gemeente verwijderd en gedragen zich zo-

52 Blokhuis, a.w., 128 en 129.
53 NNH.

danig ‘dat daardoor de Gemeente in de wereld beschimpt wordt’. De vergadering heeft geoordeeld dat de kerkeraad te Bunschoten met die leden die reeds gecensureerd zijn zal voortgaan te handelen.

4 nov. 1841. De ouderlingen van Bunschoten hebben aan deze vergadering gevraagd hoe men handelen moet met die afgedwaalde leden die Gods Woord verwerpen en meer ongerijmdheden tegen Gods Woord plegen. Hierover is besloten dat zij de zodanigen zullen afsnijden wanneer zij onverbeterlijk voortleven.[54]

In stukken gewisseld tussen enige overheidspersonen, vinden we een aantal belangrijke, zij het beknopte gegevens inzake de ‘Zwarte tijd’.

1. Een brief van de burgemeester van Bunschoten aan de gouverneur van Utrecht, 14 februari 1840.

> Daar zich dezer dagen eenen geest van bijzonderen godsdienstijver in de gemoederen, zoo der afgescheidene als veelen der onafgescheidene ingezetenen deezer gemeente geopenbaard heeft, waarvan men moeijelijk een denkbeeld kan vormen indien men zulks niet ondervonden heeft, en moet vragen: wat wil toch dit zijn, - zoo heeft deze geestdrift veroorzaakt, dat op onbepaalde tijden telkens gezelschappen dezer zoodanigen bijeenkomen of zamenvloeijen om onderling over den geestelijken toestand huns gemoeds te spreken, hetwelk dan soms bij afwisseling met gebed of gezang gepaard gaat.
> Daar ik het nu om de rust in de gemeente te bewaren in deze omstandigheid niet geraden vind om deze particuliere gezelschappen, welke dikwijls van het eene tot het andere huis overgaan, door de gewapende magt te verstooren als dezelve het getal van 20 te boven gaan, dewijl ik overtuigd ben, dat zulks bloedige tooneelen zoude kunnen teweeg brengen, zoo vinde ik mij verpligt... hiervan kennisse te geven, terwijl het mij voorkomt om in deze omstandigheid gematigdheid te gebruiken, in afwachting dat de gemoederen in eene bedaarde stemming zijn gebragt, en de militairen intusschen te gebruiken tot voorkoming en rustverstoring in de gemeente.[55]

2. In een rapport van de procureur-generaal te Utrecht aan de minister van justitie, gedateerd 26 maart 1840 vinden we onder meer het volgende.

54 In dezelfde vergadering wordt naar voren gebracht, dat twee personen te Huizen die bij geen gemeente zijn aangesloten ‘nadat de Gemeente in gemelde plaats voor eenige jaren is uiteengegaan’, thans hun kind in Bunschoten hebben laten dopen, zonder dat nochtans de kerkeraad geneigd is de bedoelde personen als leden op te nemen. Ook de kerkeraad van Hilversum is daartoe niet bereid. De provinciale vergadering meent dat deze personen door Bunschoten moeten worden aanvaard. Ook uit andere bronnen weten we dat te Huizen heel kort een Afgescheiden gemeente heeft bestaan, en wel in de jaren 1836-1838. De gemeente (of het gezelschap) komt onder meer in het nieuws door processen gevoerd voor de rechtbank te Amsterdam in het jaar 1836. Er worden dan bijeenkomsten gehouden ten huize van Ebbe Kooij (69 jaar, landbouwer) en Isaac Kooij (56 jaar, landbouwer). Voorgangers zijn Jacob Couprie, ouderling te Amsterdam en Pieter van Veen, 41 jaar, wonende te Muiden. Laatstgenoemde oefende ook elders, bijvoorbeeld te Kockengen. (Rechtb. Amst., inv. no. 210: Vonnissen 1836, tweede halfjaar.)

55 Bos IV, 389.

> Volgens de ingewonnen berigten bestaat hetgeen tegenwoordig te Bunschoten gebeurt in dweeperij, welke meer en meer toeneemt. Men verbeeldt zich in eene godsdienstige vervoering te zijn, kruipt angstig langs den grond, gevoelt zich opeens verlicht, werpt eenige gewaande duivels van zich en vertoont zich als gelouterd dan in het openbaar, soms psalmen zingende en soms dansende en springende. Kinderen roepen elk die het dorp inkomt, troepsgewijze toe: Bekeert U! Men verbeeldt zich hemelsche gezigten en engelen te zien; dit gaat zoover, dat men zijn vee en alles verwaarloost om den ganschen dag tezamen te bidden, te zingen en te spreken wat de Geest ingeeft.
> ...Al het gebeurde wijkt daarin van het overige Separatisme af, dat het eerste zich door uitwendige teekenen van dweeperij naar buiten vertoont, terwijl het laatste meer binnen de huizen met godsdienstige bemoeijingen zich bezighoudt.
> ...Wanneer men met meerdere bedaardheid en tevens zoo het noodig was, met klem te werk ging, zoude het mij niet bevreemden, dat de verwaarloozing der tijdelijke en ligchamelijke behoeften vanzelve de verrukkingen van den geest zal doen bedaren, vooral wanneer het gebrek zal beginnen zich te doen gevoelen.[56]

8. De inkwartiering (15 oktober 1836-29 november 1840)[57]

Afgezien van de veroordelingen door in eerste instantie de rechtbank te Amersfoort - waarover meer in de volgende paragraaf - heeft deze inkwartiering gedurende meer dan vier lange jaren, in Bunschoten veel huiselijke en andere ellende veroorzaakt.

Wij willen hiervan in het onderstaande het voornaamste noemen.

De bedoeling van het zenden van soldaten was in de eerste plaats het beletten van het houden van samenkomsten door de Afgescheidenen met meer dan 20 personen. Daarnaast hoopte - zoals we reeds schreven - de overheid, overigens tevergeefs, door het 'knellende' van de inlegering, de Afgescheidenen tot andere gedachten te brengen. Immers de soldaten, in totaal ongeveer 20 in getal, werden uitsluitend bij laatstgenoemden 'ingelegerd'.

Reeds op 28 november 1836 wendt J. Beukers zich tot de gouverneur in Utrecht, met een klacht over het verstoren van een godsdienstige bijeenkomst op 20 november van niet meer dan 19 personen door de milicien Cornelis van der Meer. Commandant was toen de blijkbaar fel tegen de Afgescheidenen gekante luitenant Van der Poort.[58] Beukers schrijft: 'Overigens zijn de militairen gezegende werktuigen om Sion uit te

56 Bos IV, 399.

57 De gegevens van deze paragraaf zijn, tenzij anders vermeld, ontleend aan J. Beukers, a.w.

58 Aangaande deze Van der Poort vermelden Beukers en Blokhuis, dat hij kort daarna, in Bunschoten, krankzinnig werd. Ook in het Tijdschrift De Reformatie 1837 (eerste deel), 314 en 315 vinden we dat luitenant Van der Poort 'met krankzinnigheid (is) geslagen. Hij heeft het in dien toestand reeds uitgeschreeuwd, dat hij de gemeente Gods vervolgd heeft, en eeuwig rampzalig is.'

breiden, en wij verblijden ons iets voor den Heere en Zijne waarheid te mogen opofferen...'.[59]

Op 6 januari 1837 bezocht ds. H. de Cock de gemeente te Bunschoten. Aan-

59 Men vindt de brief van 28 nov. 1836 bij Bos IV, 108 en 109 (noot 39).

stonds werd er een wacht van vier soldaten geplaatst voor de woning van zijn gastheer, ouderling H. Niezen. Toen De Cock wilde preken, werd hem dit door een gewapende macht onmogelijk gemaakt. Zoals gemeld, leidde dit tot enige samenkomsten in het naburige Gelderland.

31 januari 1837. Tegen Jacobus Beukers, 30 jaar, onderwijzer der jeugd, wordt proces-verbaal opgemaakt op aangifte van eerste luitenant Van der Poort. Door Beukers zouden 'gewelddadigheden' zijn verricht bij de verwijdering van enige personen tijdens een godsdienstoefening in de woning van Willem Hartog. Ondanks het feit, dat Jacobus Beukers wordt beschuldigd door drie soldaten, die hun verklaringen onder ede doen, wordt hij door de rechtbank in Amersfoort vrijgesproken.

In maart van hetzelfde jaar zond de gemeente een adres aan de Staten-Generaal. Op goede gronden werd vrijheid van godsdienst en opheffing van de militaire inkwartiering gevraagd.[60]

14 mei 1837. Op deze zondag ontwikkelden de militairen grote bedrijvigheid. Zij werden geconsigneerd in een gebouw en aan de 'gastvrouwen en -heren' werd gelast de soldaten driemaal per dag eten te brengen. De Afgescheidenen weigerden op grond van het vierde gebod. Op deze pinksterdag werd er een samenkomst gehouden ten huize van het echtpaar Willem Hartog en Reintje Poort. Hoewel er minder dan 20 mensen waren, werd de vergadering gestoord door militairen, die een vrouw van buiten de gemeente Bunschoten 'buiten de deur wierpen'.

16 mei 1837. De gebeurtenissen van deze dag zijn merkwaardig te noemen. Twee militairen, ingekwartierd bij de vrijgezel Willem van der Kolk 'ontvanger der Eem- en Havengelden', genaamd Hermanus Drieling en Jacob Pronker, zouden zich sterk hebben misdragen. Men eiste het openen van de nagenoeg altijd gesloten voordeur. Vervolgens eisten beiden een afzonderlijke kamer. Daartoe werd het 'kantoor' van Van der Kolk ingeruimd. Ook moest aan één van beiden een ander bed worden gegeven. Als Jacobus Beukers 's avonds op bezoek komt, zegt hij te menen dat de bevelvoerende officier, eerste luitenant Constantinus Modestus van der Does, wel opdracht zal hebben gegeven tot dit optreden. Ook: 'Ik houd hem voor eenen lagen en gemeenen vent'.

Naar aanleiding van het gebeurde op 14 mei zegt Beukers tegen burgemeester Z. Hoolwerf - doelend op het niet-toelaten tot de godsdienstoefeningen der Afgescheidenen van personen uit naburige gemeenten - dat laatstgenoemde 'bedektelijk' of 'achterhoudend in de stukken en een Nachtuil was'.[61]

Tijdens de zitting van de rechtbank te Amersfoort op 8 juni 1837 houdt Beukers vol, dat de militairen hebben verklaard, dat de luitenant hen 'onder bedreiging van gevangenis tot dit alles noodzaakte'.[62] De rechtbank constateert belediging van de bevelvoerend officier (slechts ten aanzien van de uit-

60 Beukers, a.w., 17-20.
61 Bos IV, 168, 169.
62 Beukers, a.w., 23.

drukking ‘lagen en gemeenen vent’) en belediging van de burgemeester. Het verweer van Beukers tegen het laatste is, dat hij de woorden niet heeft gesproken tegen de burgemeester, maar tegen ‘den persoon van Hoolwerf’. De situatie was namelijk, althans volgens de verklaringen van Beukers, dat deze wel meer bij de burgemeester aan huis kwam, en reeds vele malen een openhartige discussie met laatstgenoemde had gevoerd. De eis van de officier van justitie - beslist een tegenstander van de Afgescheidenen - luidde: twee jaar gevangenisstraf! De uitspraak op 15 juni: vier maanden.

In hoger beroep, te Amsterdam, krijgt Jacobus Beukers een maand gevangenisstraf.

Beukers heeft in deze zaken mogelijk fouten begaan. Maar het mag een wonder worden genoemd, dat er in de vier jaren van inkwartiering niet bij herhaling veel erger dingen zijn gebeurd. De inhoud van enige brieven geschreven door en aan J. Beukers, tijdens zijn verblijf in een gevangenis te Amsterdam in juli en augustus 1837, is gelukkig bewaard gebleven.[63]

Uit de inhoud van de brief van Wouterus Beukers blijkt, dat tijdens de gevangenschap Jacobus Poort, Hendrikus Niezen en Jan B. Hartog oefenden. De militairen blijven postvatten voor de woningen waarin geoefend zal worden. Op een zondag in juli wordt er een jongen uit Eemnes geweerd, terwijl er nog slechts 4 of 5 personen aanwezig waren en de godsdienstoefening pas na drie kwartier zou beginnen.

Op 3 augustus schrijft Jacobus Beukers, dat hij bezoek gehad heeft van mr. A.M.C. van Hall en van ds. A. Brummelkamp. Hij besluit zijn brief als volgt.

> Ik wenschte wel, dat gij mijn buitengewone woning eens zien mocht; het is juist een beeld van de staat onzer zielen van nature en leert mij tevens, dat uitsluitende genade ongenoegzaam is, maar losmakende en vrijlatende genade onmisbaar blijft. Daartoe werke de genade Gods rijkelijk in onze harten; dit is de wensch en bede van hem, die uw voorbede verzocht hebbende, zich na welmeenende groeten ook aan de Uwen, Uwe ouders, Maas en Grietje, Reintje Poort, Annetta, alsmede aan mijne ouders en voorts aan allen, die Sion liefhebben, noemt... (De brief is geadresseerd aan Evertje Niezen, de vrouw van Gerrit Huygen, landman aan den Eemdijk.)

6 augustus 1837. Tijdens een godsdienstoefening ten huize van Jan Baas waren ook enige personen uit Huizen aanwezig. Een militaire patrouille eiste, dat de Huizers zich uit de woning van Baas zouden verwijderen. Toen dit niet spoedig gebeurde - want er lag geen enkele wettelijke bepaling aan deze eis ten grondslag - kwamen de soldaten de woning van Baas binnen en

63 Blokhuis, a.w., 60-69. Genoemd worden twee brieven door J. Beukers geschreven; één van zijn vader P.J. Beukers, van zijn broer Wouterus (later burgemeester van Bunschoten) en van Annetta Wilhelmina Koelewijn.

sleepten de aanwezigen de straat op. Een vrouw werd op schandelijke manier gestoten en enig huisraad werd met bajonetten vernield.

17 september 1837. Vergadering ten huize van Rijntje Poort. Een militaire wacht stond voor de deur en een gewapende soldaat was in het vertrek aanwezig. Jacobus Beukers, op 19 augustus uit zijn gevangenschap ontslagen, trad op als voorganger. Toen er 22 of 23 personen aanwezig waren, waartegen de soldaat in huis geen merkbaar bezwaar maakte, kwamen enige militairen onder leiding van zekere luitenant Veere de woning binnen en ontbonden de vergadering. Beukers werd het psalmboek uit de handen gerukt; hij werd bedreigd met de blanke sabel en door vier gewapende manschappen buiten de deur gezet.[64]

26 oktober 1837. Op deze dag wendde de gemeente te Bunschoten zich opnieuw tot de Staten-Generaal.[65] Met verwijzing naar het adres van maart van hetzelfde jaar klaagt zij bij voortduur het geweld te ondervinden van ‘de alleen bij afgescheidenen ingelegerde militairen’. En dit gebeurt ‘terwijl onze competente rechter verklaart, dat wij noch misdaad, noch wanbedrijf plegen.[66] Zij is overtuigd ‘dat hetgeen hun wordt aangedaan, strijdig is met de wetten des lands; verwoestend voor hunne burgerlijke en godsdienstige vrijheid, schadelijk voor de zedelijkheid hunner huisgezinnen, waarin het gevloek der militairen straffeloos moet geduld worden.’[67]

17 februari 1837. Op deze zaterdag werden Jacobus Baas, Jan Baas, Gijsbert Nagel en Willem van der Kolk door de politie, ondersteund door soldaten, uit hun woningen gehaald en naar het huis van arrest in Amersfoort gebracht. Na enige tijd werden zij voor de rechter van instructie gebracht, die hen na een uitvoerige ondervraging naar huis liet gaan.[68]

25 februari 1838. Een deel der gemeente vergaderde ten huize van het echtpaar Willem Hartog en Reintje Poort. Aanwezig waren 23 personen. Door de schildwacht - zo lezen we[69]

64 Wij willen opnieuw vaststellen, dat aan de Afgescheidenen met dit voortdurend storen en ontbinden van hun samenkomsten groot onrecht werd aangedaan. Toch vragen we ons af, of het niet verstandiger ware geweest, als men te Bunschoten had gehandeld als op andere plaatsen, waar men bijeenkwam in meerdere groepen, maar dan niet boven de twintig personen. Immers, juist te Bunschoten was niet slechts een politieagent of een veldwachter, maar een detachement soldaten ononderbroken in de weer met toe te zien op bedoelde samenkomsten.

65 Beukers, a.w., 27 en 28; vergelijk voor het eerste request (maart 1837) blz. 78.

66 Deze woorden slaan op de voortdurende vrijspraak in hoger beroep door de rechtbank te Amsterdam.

67 Hoewel geen rechtstreeks gevolg hebbende, werden de requesten van Bunschoten, Hattem, Oud-Loosdrecht en andere plaatsen niet door de Tweede Kamer genegeerd. Zij werden ter inzage van de leden gelegd. De zaak der Afgescheidenen kreeg daardoor meer aandacht. Bos IV, 168 (ook noot 33).

68 Uit de literatuur blijkt niet waarvan deze personen werden beschuldigd. Daar er geen vonnis wordt gevonden in het archief van de rechtbank van eerste aanleg te Amersfoort, moet worden aangenomen dat zij niet verder zijn vervolgd.

69 Beukers, a.w., 31.

werd dit ontdekt, waarop de veldwachter Loendersloot binnendrong en gelastte (aan de vergadering) uiteen te gaan. De gemeente bléef zonder een woord te antwoorden en niet lang daarna trad burgemeester Z. Hoolwerf en Luitenant Worm, met een detachement gewapende manschappen binnen. Deze zochten in woordenwisseling te treden; maar de gemeente ging voort te zingen uit Ps. 68 vs 15, en zij konden niet verstaan worden. De Luitenant kwam bij den spreker, ontrukte hem de Bijbel, sloeg dien vergramd toe en riep als bestorven van kwaadheid 'er uit maar'.
De manschappen van het detachement, meest bittere vijanden, gaven aan dit bevel een overhaast gevolg en wierpen de weerlooze kudde des Heeren op eene onzachte wijze buiten. Tafel en zitplaatsen keerden zij onderste boven, en daar de vrouw des huizes te midden van het rumoer haar kleine van ruim twee jaren uit het oog verloor, was dit kind bijna omgekomen. Maar de militair Bosch, die zich over het algemeen, zoo ook hier, in welvoegelijkheid onderscheidde, wist de kleine van tusschen de sporten eener stoel te redden. Een man in de belendende woning wilde door een kleine opening in den wand oogenschouw nemen van het gebeurde.[70]
De Luitenant zulks ziende, riep onder de gruwelijkste vloeken: 'steekt hem dood'. Gelukkig had de man zich weten te verwijderen eer een bajonetsteek door den wand drong.

13 maart 1838. Opnieuw - als op 25 februari - wordt een samenkomst van meer dan 20 personen ten huize van Willem Hartog uiteengejaagd.

19 maart 1838. Hendrik Koelewijn, visser, wordt door politie-beambten, ondersteund door militairen, uit zijn woning gehaald. Hij wordt naar het huis van arrest in Amersfoort gebracht en 'niet voor den volgenden dag door den regter van instructie over opgeraapte en niets beduidende beschuldigingen onderzocht. De rechter geen schuld vindende, keerde Koelewijn tot de zijnen terug.'

12 augustus 1838. Godsdienstoefening ten huize van Jacobus Baas. Aanwezig 21 personen. Toen de burgemeester kwam, vergezeld van politie en gewapende macht, verzocht voorganger Jacobus Beukers om na verwijdering van één persoon te mogen voortgaan 'maar de Luitenant Dinkelman sprak (namelijk tot de burgemeester), om zulks niet toe te laten en riep, zijnde niet in uniform, met het opsteken van zijne pet, dat hij in zijn leven geen genoeglijker oogenblik kende, dan nu hij de weerlooze Afgescheidenen had mogen uit een drijven.'

In het jaar 1839 ontstond er driemaal een crisis met opnieuw als centrum de woning van Willem Hartog. Deze woning maakte deel uit van één huis, waarvan het achterste gedeelte bewoond werd door M. Malestein. Laatstgenoemde was in die tijd de enige niet-afgescheidene die in de inkwartiering deelde. In de woning van Malestein had Jacobus Beukers een kamer gehuurd, die grensde aan een vertrek van Willem Hartog. Een soort schuif in het houten tussenschot maakte het mogelijk in het éne vertrek te horen wat in het andere werd gezegd. Reeds op 5 februari werd aan Beukers de toegang tot het vertrek ontzegd. Later op de dag werd deze zaak geregeld, maar

70 Men zie hierna bij 10 februari 1839.

inmiddels waren Dirk Koelewijn (Dirk de Booi) en Jan Baas uit de woning verwijderd. Baas werd daarbij door veldwachter P.J. Loendersloot

mishandeld. ‘Deze trok zijn sabel en onder het uitbraken van een serie vloeken dreigde hij Baas door het lichaam te stooten, dat zijn darmen er uit hingen.’

10 februari 1839. Op de morgen van deze zondag werd een gewapende schildwacht geplaatst in de woning van Malestein. Deze verklaarde order te hebben, ieder - behalve van het huisgezin van de bewoner - die de woning zou betreden, neer te schieten. Omstreeks negen uur kwam J. Beukers, vergezeld van twee niet-ingezetenen (verwanten van Malestein) bij de door eerstgenoemde gehuurde kamer aan. Zij werden niet toegelaten. De schildwacht Gerrit van Unen ging daarbij zo ver, dat hij zijn geweer laadde en op Beukers aanlegde. Na beklag bij de wethouder J. Heuveling werd de toegang alsnog aan Beukers verleend.

17 maart 1839. Vergadering ten huize van W. Hartog. Aanwezig 20 personen. De bevelvoerende officier gaf last de woning te verlaten.

21 april 1839. Godsdienstoefening ten huize van W. Hartog. Aanwezig 20 personen. In de aangrenzende woning - van W. Malestein - waren 2 personen. Niemand wilde de woning verlaten toen de burgemeester, vergezeld van luitenant Steenbergen en de veldwachter de kamer van Hartog betrad. Na enige discussie kwamen Steenbergen en een aantal soldaten ‘stormenderhand de woning binnen. De luitenant liet onder de gruwelijkste vervloekingen de weerlooze gemeente met den degen op het hart en de bajonetten op de borst uitdrijven.’

8 maart 1840. Godsdienstoefening bij Jan Baas. Nadat de wacht was vertrokken - de samenkomst duurde enige uren - groeide het aantal toehoorders aan tot ver boven de twintig. Kort na één uur kwamen de militairen opnieuw een onderzoek instellen. Na allerlei verwikkelingen werden alle aanwezigen uit het huis gejaagd. Dat wil zeggen een deel der militairen poogde dit te doen, maar enige anderen beletten de mensen de deur uit te gaan. ‘Sommigen wisten door het opschuiven der ramen naar buiten te komen en stelden zich zo in veiligheid. Toen plaatsten de militairen zich ook voor de ramen en beletten ook daar de menschen het huis te ontvluchten.... Sommige soldaten sloegen met de kolven der geweren er op los, anderen staken verwoed met de bajonetten om zich heen. 't Was een wonder, dat er geen dooden vielen... Van verschillende personen waren de kleeren aan het lijf vernield en gescheurd. Verscheidene anderen waren min of meer gewond. Op een gegeven moment laadde de soldaat Schoeiman, die woest scheen te zijn, zijn geweer en zou in de weerlooze hoop geschoten hebben - indien de andere soldaten hem toen niet vastgegrepen hadden... Het huisraad lag voor een groot gedeelte verbrijzeld. De meubelen geraakten, evenals eenige vrouwen onder de voet... Met geweld werden eenige burgers uit het huis op de straat geworpen en de woeste militair A. Halberstad stak verwoed zijn bajonet diep in het bovenbeen van Hendrik Koelewijn.’[71]

71 Beukers, a.w., 64-66; Blokhuis, a.w., 144-147; Bos IV, over deze en andere gebeurtenissen begin 1840, 390-392, 393-397.

5 april 1840. De gemeente vergaderde ten huize van W. Koelewijn. ‘Het lidmaat Annetta Wilhelmina Koelewijn, boven het beruchte 20-tal intredende, ontving door een militairen schildwacht een aanmerkelijke wond, haar toegebracht met eene bajonetsteek!’

Het einde van de ‘bezetting’ viel op 27 november 1840. Op die dag ontving de burgemeester een schrijven ‘dat Z.M. Koning Willem II zijn krijgsmacht niet wilde gebruikt hebben om Christelijk Afgescheidenen te vervolgen en gelastte daarin, om het te Bunschoten ingelegerde detachement voortaan niet meer tot dat einde te gebruiken.’

29 november 1840. Te 's morgens zeven uur vertrokken de militairen.

Reeds op 13 december preekte de consulent ds. S. van Velzen ten huize van Harmen Niezen, en bediende onverhinderd de sacramenten van doop en heilig avondmaal.

Na meer dan 4 jaren, na 1505 dagen, was er aan de inkwartiering en het bij herhaling gewelddadige optreden van de soldaten een einde gekomen. Bij alle ellende, die in deze jaren is doorstaan, is het niet te verwonderen, dat de grote spanning zich af en toe ontlaadde in het verder vertellen van merkwaardige gebeurtenissen.

A. Blokhuis verhaalt er van ‘Uit de oude doos’, in het hoofdstuk ‘Humor’. We lezen van Hendrik, zoon van Meindert Malestein. Deze had ongeveer het postuur van ds. S. van Velzen. Op een avond dat Van Velzen zou preken, deed Hendrik diens domineesjas aan en wandelde Spakenburg uit. Enige soldaten volgden hem en omsingelden het huis van Harmen Schaap, waar Malestein Jr. was binnen gegaan. Onderwijl werd door ds. Van Velzen in Spakenburg gepreekt en de doop bediend. Dit gebeurde nog wel in het huis van Gijsbert Hoolwerf, zoon van burgemeester Z. Hoolwerf.[72]

een wonder, dat laatstgenoemde ‘door de meesten zelf als Afgeschendene wordt uitgekreten’. Als niemand, de gouverneur van de provincie, de ministers van eredienst en van justitie alsmede de procureur-generaal te Utrecht, langer raad weet met de vervolging van de Afgescheidenen - namelijk in de Zwarte tijd, maart 1840 - krijgt de burgemeester de schuld voor een ontwikkeling, van hogerhand opgeroepen en in stand gehouden. ‘De Burgemeester - zo lezen we - is een eenvoudige boer, die met moeite zijnen naam kan schrijven, en voor wien men evenmin als voor den protestantschen predikant[73] aldaar immer eenigen eerbied heeft betoond noch zal betoonen in een op zichzelf gelegen dorp, alleen uit visschers en koehouders of veeboeren bestaande’.[74]

Toen ds. S. van Velzen bij één van zijn bezoeken door twee soldaten het dorp werd uitgeleid, werd hij vergezeld door de ijzersterke ouderling Jan

72 Bos IV, 397.
73 J.M. Bredée (1780-1855), eerder genoemd.
74 Rapport procureur-generaal te Utrecht aan minister van justitie, 26 maart 1840; Bos IV, 398-400.

Borten Hartog. Langs de Zeedijk, bij ‘De Laak’, de grens tussen Bunschoten en Gelderland gekomen, was de taak van de soldaten ten einde. Op dat moment barstte Hartog uit: ‘En nu oogenblikkelijk terug, of, wat let mij, dat ik de een in de zee slinger en de ander in de dijksloot?’ Volgens de overlevering was één woord van ds. Van Velzen voldoende, om Hartog te ontwapenen: ‘Hartog, denkt aan uw God’.

9. Vonnissen van de rechtbank te Amersfoort[75]

1. Als eerste vonnis, dat de gemeente te Bunschoten betreft, vinden we dat van 21 juli 1836, uitgesproken tegen Huibert Jan Budding ‘herder en leeraar der Christelijke Hervormde gemeente’ (!), wonende te Middelburg, thans tijdelijk ten huize van zijn vader te Rhenen en tegen Hendrik Niezen, 63 jaar, landbouwer, wonende te Bunschoten. Deze zaak betreft de samenkomst, waarin de gemeente werd geïnstitueerd. Wij vermeldden haar reeds eerder in dit hoofdstuk. Niezen werd tot *ƒ* 20 boete veroordeeld, terwijl Budding niet opnieuw wordt beboet, vanwege veroordelingen op dezelfde dag inzake samenkomsten te Rhenen. In hoger beroep, bij de rechtbank te Amsterdam, werd Niezen echter vrijgesproken.

Deze vrijspraak, in hoger beroep te Amsterdam, volgt voor **alle** hierna te noemen vonnissen van de jaren 1836 tot 19 april 1838. Met uitzondering van no. 6.[76]

2. 27 oktober 1836. Antonie Brummelkamp, 24 jaar, ‘Christelijke leraar, voormaals behoord hebbende tot de erkende Christ. Herv. gemeente, thans behoorende tot de afgescheidenen, wonende te Hattem’ en Hendrik Niezen worden wegens de bijeenkomst van meer dan 100 personen op 11 september 1836 te Bunschoten, veroordeeld tot betaling van respectievelijk *ƒ* 100 en *ƒ* 50.

3. Dezelfde datum. Willem Hartog, 32 jaar, visser. Samenkomst op 2 oktober 1838 te zijnen huize. *ƒ* 25 boete.

4. Dezelfde datum. Jan Baas, 32, visser te Spakenburg. Bijeenkomsten te zijnen huize op 5 sept., 9 en 10 oktober. *ƒ* 25 boete.

5. 13 april 1837. Jacobus Beukers, 30 jaar, onderwijzer der jeugd wordt gedaagd ‘op aangifte van den eersten luitenant Van der Poort der negende afdeeling infanterie’. Door Beukers zouden op 31 januari gewelddadigheden zijn verricht bij verwijdering van enige personen door militairen uit de woning van Willem Hartog. Vrijspraak.

75 Het archief van de rechtbank van eerste aanleg te Amersfoort (tot 1 okt. 1838) en dat van de arrondissementsrechtbank te Amersfoort (na 1 okt. 1838) berusten in het Rijksarchief te Utrecht. Voor de stukken van de pocessen in deze paragraaf genoemd: Rechtb. Amst., inv. no.'s: 547, 549, 551 en 554.

76 Vergelijk Bos III, 198 e.v. Hoger beroep bij het hooggerechtshof te 's-Gravenhage leidde steeds tot een veroordeling van de Afgescheidenen (A.R.A., Archief Hooggerechtshof 1811-1838, inv. no. 295).

6. 15 juni 1837. Jacobus Beukers wordt veroordeeld tot 4 maanden gevangenisstraf.
In hoger beroep: 1 maand.[77]

7. 5 oktober 1837. Jacobus Beukers en Willem Hartog zijn gedaagd wegens een bijeenkomst op 17 september 1837 ten huize van laatstgenoemde. Hartog krijgt *ƒ* 10 boete. Uit de processtukken blijkt dat luitenant W. Veeren de bijeenkomst met geweld heeft doen uiteengaan. Aanklacht van Reintje Poort, vrouw van Willem Hartog, over het optreden der soldaten. Jacobus Beukers is bedreigd met degenslagen. Getuigen: Jan Borten Hartog, Willem van der Kolk, de veldwachter Dirk Koelewijn en Grietje Niezen. De klachten van Reintje Poort worden niet ontvankelijk verklaard. We lezen: '...dat zulks onwaar was en hoegenaamd geene bedreigingen of mishandelingen door gemelden Officier hebben plaats gehad.'

8. 19 oktober 1837. Beklaagden Willem Hartog en zijn vrouw Reintje Poort. Bijeenkomst op 6 oktober. Hartog was afwezig ('op zee'). Boete voor Reintje Poort *ƒ* 12.

9. 1 maart 1838. Jacobus Baas wordt veroordeeld tot *ƒ* 10 boete voor het afstaan van zijn woning op 1 februari.

De processtukken geven nog de volgende bijzonderheden.

De samenkomst werd met geweld ontbonden. Eerst komt de veldwachter in de vergadering en maant aan uiteen te gaan. Eén der aanwezigen zou hebben geroepen: 'Smijt hem de deur uit'. Daarna 'liep het huis vol'. Circa 35 personen bijeen. Vervolgens gaan de veldwachter en de sergeant met een patrouille het huis binnen. Tot driemaal toe wordt gemaand uiteen te gaan. Jan Baas en Jacobus Baas beletten de ontruiming. Nadat ook de burgemeester en de luitenant zijn gehaald 'werd de vergadering ontbonden.... hetgeen dan ook geschiedde onder toeloop van eene meenigte van volk, waardoor zij de oorzaak waren, dat de rust gestoord werd'.

10. Dezelfde datum. Peter Aartje Vedder, schuitenjager, wonende te Bunschoten wordt wegens het beschikbaar stellen van zijn woning op 14 februari, veroordeeld tot *ƒ* 10 boete.

11. Dezelfde datum. Willem Hartog *ƒ* 10 boete; afstaan woning op 25 februari.

12. 19 april 1838. Willem van der Kolk, 37 jaar, 'landbouwer en ontvanger van het Eem- en havengeld' en Hendrik Koelewijn, 24 jaar, visser, zijn door luitenant Worm beschuldigd van het bezigen van beledigende uitdrukkingen jegens het te Bunschoten ingelegerde detachement infanterie. De rechtbank acht de beschuldigingen niet genoegzaam bewezen. Vrijspraak.

Door een verandering in de rechterlijke organisatie in ons land wordt er met ingang van 1 oktober 1838 geen hoger beroep meer aangetekend bij de rechtbank te Amsterdam.

77 Men zie in dit hoofdstuk blz. 78 en 79.

13. 25 oktober 1838. Jacobus Baas wordt veroordeeld tot *f* 10 boete, aangezien hij op 12 augustus zijn woning heeft afgestaan tot het houden van een godsdienstige samenkomst met meer dan 20 personen. J. Beukers wordt vrijgesproken, daar het niet bewezen wordt geacht, dat hij leider of één der leiders is geweest.

14. 10 april 1839. Samenkomst ten huize van Willem Hartog. Schuld inzake 'met meer dan 20 personen' wordt niet bewezen geacht. Bij deze zaak komt de aard van de woning ter sprake: kamer en belendende kamer (van andere woning) gescheiden door een tussenschot met openingen.[78]

15. 27 juni 1839. Volgens een proces-verbaal van 30 mei heeft de fuselier Cornelis de Goede, op wacht staande voor het huis van Willem Hartog 'een geweldige stoot in de zijde bekomen van beklaagde Maas Niezen'. Twee andere soldaten hebben verklaard dit te hebben gezien; zij hebben ook Niezen ter terechtzitting herkend. Er zijn echter getuigen a décharge. Jacobus Beukers, Willem van der Kolk, Rijntje Poort, Annetta Wilhelmina Koelewijn hebben M. Niezen 's avonds van 7 tot 10 uur (!) 'tijdens de oefening zien zitten voor eene opening in de muur, welke de woning van Meindert Malestein van die van Hartog scheidt'.[79] Meindert en Hendrik Malestein, eveneens in de woning van eerstgenoemde zijnde, hebben Maas Niezen ook gezien. Op grond van de zes tegenverklaringen wordt Niezen vrijgesproken.

10. Erkenning door de overheid

Aan de erkenning van de gemeente te Bunschoten is heel wat voorafgegaan. De procedure omvat het tijdvak 11 maart 1839 tot 5 juni 1841.

Na de erkenning van de Utrechtse gemeente, op 14 februari 1839, wendde Bunschoten zich op 11 maart 1839 tot de Koning met een request waarin 'toelating en erkenning in de burgerlijke maatschappij' werd gevraagd.[80]

Het verzoekschrift is nagenoeg van dezelfde inhoud als dat van Utrecht. De gemeente legt als 'huishoudelijk reglement' over dat van Utrecht.[81] Het trekt de aandacht, dat als gebouw 'voor de godsdienstoefening afgestaan' wordt genoemd de woning gemerkt B. no 6. Vermoedelijk wordt hiermee het huis van Willem Hartog bedoeld. De gemeente vraagt uitdrukkelijk te worden ontheven 'van de nog altoos voortdurende militaire inlegering'. Het request is, zoals we reeds eerder schreven, getekend door 77 personen. Behalve de 67 Afgescheidenen van het eerste uur, van wie we de namen in paragraaf 4 hebben vermeld, hebben de volgende 10 personen getekend.

78 Men zie de vorige paragraaf. De inkwartiering enz.
79 Men zie de vorige noot. Zoals reeds vermeld, had J. Beukers een kamer gehuurd in de woning van M. Malestein.
80 Herv. Ered., 13 mei 1841, no. 13.
81 EERSTE DEEL, 405-411.

W. Poort
Jacob Huygen
W. Blokhuis
A. van Ommen
Hendrik Koelewijn
Aaltje van de Geest
Maria Koelewijn
C. Vos
Gerritje Dekkers
A. Meester

Al spoedig, op 12 april 1839, kwam er enige reactie op het verzoekschrift.[82] De gouverneur van de provincie Utrecht liet weten, dat de mogelijkheid tot erkenning bestond, als Gerrit Huygen en Hendrikje van der Kolk geboren Heuveling[83] bereid zouden zijn 'hun persoon en bezittingen tot een waarde van 40.000 gulden te verpanden, als waarborgsom'. Hieruit kunnen we zien, dat beide genoemde personen de meest gegoeden der gemeente waren. De waarborgsom werd door de regering gebruikt als voorwendsel. De bedoeling was, op deze wijze een garantie te hebben inzake de verzorging der behoeftigen van de Afgescheiden gemeente. De gemeente is echter - begrijpelijk - niet op deze onbillijke eis ingegaan.

In september 1839 richt de kerkeraad zich tot de minister van eredienst, om er op te wijzen dat nog geen antwoord is ontvangen op het verzoek om erkenning.[84] Opgemerkt wordt, dat de gemeente in zielenaantal groter is dan de reeds erkende Utrechtse, meer dan 200 zielen telt en ruim in staat is in het onderhoud der armen en in de kosten van de eredienst te voorzien.

Een jaar later (!), in september 1840, komt er bericht dat de Koning bij besluit van 25 augustus, het verzoek heeft afgewezen.[85] De regering zegt bevreesd te zijn, dat de gemeente de gedane belofte inzake het onderhoud der armen niet zal nakomen; bovendien is er geen 'gepast gebouw' voor de godsdienstoefeningen. Dit laatste is voor de kerkeraad een aansporing te trachten tot kerkbouw te komen, waarover verder in dit hoofdstuk.

Zonder de moed te verliezen wendt de kerkeraad zich opnieuw tot de Koning. Het stuk is ongedateerd, maar is vermoedelijk in maart 1841 verzonden.[86] Het luidt als volgt.

> Aan Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden Groothertog van Luxemburg enz, enz, enz.
> Geven met den nedrigsten eerbied te kennen H. Niezen, J. Hartog, E. Heinen c.s., van het Hervormde Kerkgenootschap afgescheiden; inwoners van Bunschoten, dat wij op ons aan Z.M. indertijd ingedient adres van J. Beukers c.s. ter toelating tot het inrigten eener Christelijke Afgescheidene gemeente alhier, bij hoogstdeszelfs besluit van den 25 August. 1840, No.

82 Beukers, a.w., 53 en 54.
83 Weduwe Zeger van der Kolk, moeder van de 'ontvanger' Willem van der Kolk.
84 Beukers, a.w., 53 en 54.
85 Idem, 70.
86 Herv. Ered., 13 mei 1841, no. 13.

117, een afwijzend antwoord hebben bekomen, uit hoofde wij volgens de ontvangene informatien niet in staat zoude zijn, om in het onderhoud onzer Eredienst en onzer armen te voorzien, waarom zoo lang de voormelde bedenkingen niet zijn uit den weg geruimd, en wij ten genoegen der regering hebben doen blijken tot het onderhoud onzer Eredienst en armen in staat te zijn, aan ons verzoek niet kon worden voldaan.

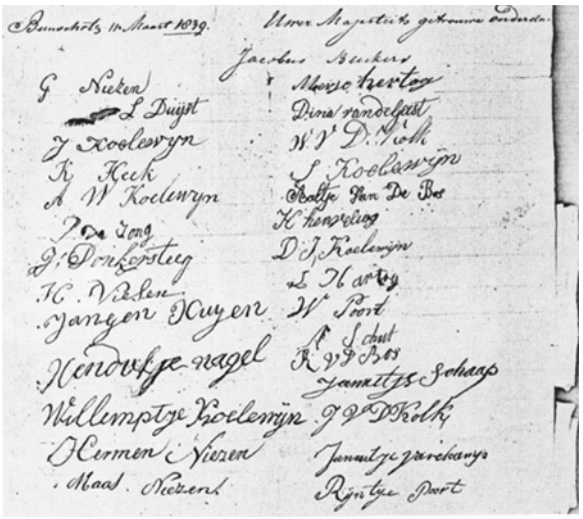

Ten gevolge dezer bedenkingen hebben wij dan in het laatst der maand October Jl. ons (ter wegruiming dezer bedenkingen) bij requeste aan Z.E. den Heer Staatsraad Gouverneur dezer Provincie Utrecht geaddresseerd, daarbij overleggende een staat van ontvang en uitgaven onzer armen gedurende 4 jaren waarvan het batig slot beliep eene som van *f* 428,59½ en wijders aanbiedende eene som van *f* 500,- ter waarborging voor de toekomst, met verzoek dit een en ander aan de Hooge regering ter kennisse te brengen, ten einde de verlangde vrijheid en erkenning te mogen bekomen. Doch alzoo ons tot heden hoegenaamd geen antwoord is toegekomen, wenden wij ons met nedrigen ootmoed tot Uwe Majesteit, daar wij vernomen hebbende door Uwer Majesteits besluit van 9 Januarij dezes jaar No. 2,[87] de gemaakte zwarigheid op ons in der tijd ingediend adres goedgunstelijk zijn weggeruimd, met eerbiedig verzoek dat het Uwe Majesteit alsnu moge behagen, op ons voormeld adres de verlangde erkenning te mogen bekomen.

't Welk doende enz.

H. Niezen

J. Hartog

E. Heinen

87 Men zie voor dit koninklijk besluit (9 jan. 1841, no. 23, Staatsblad no. 2) Bos IV, 421. In bedoeld besluit komt de bepaling voor, dat zal worden gevraagd: ‘Eene verklaring, dat zij in de kosten van hunnen eeredienst, mitsgaders in de verzorging van hunne behoeftigen, buiten bezwaar van het Rijk, zullen voorzien, zullende deswege echter geene andere waarborg worden gevorderd’.

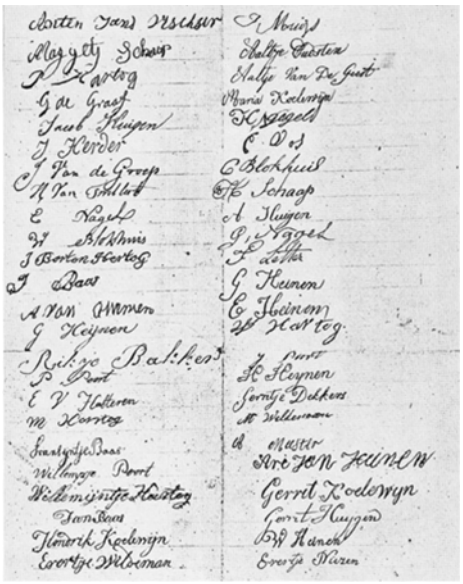

De ondertekening van het request aan de Koning, 11 maart 1839.

Enige maanden na verzending van dit stuk, wordt bericht ontvangen dat de gemeente is ‘toegelaten’.[88] Het koninklijk besluit is gedateerd 5 juni 1841. Het ademt de milde toon, die kenmerkend is voor vele stukken inzake de Afgescheidenen opgesteld na de troonsbestijging van Koning Willem II. ‘Het gebouw, het bijzonder huis of eenig gedeelte van hetzelve, door de

88 Beukers, a.w., 75-77; Herv. Ered., 11 juni 1841, no. 6.

adressanten, hetzij in eigendom of wel in huur of gebruik gekregen...' wordt geschikt verklaard. We zien, het is alles nogal ruim gesteld.

Het trekt de aandacht, dat in het request aan de Koning van maart 1841 de naam van diaken J. Beukers ontbreekt. Hier is geen sprake van toevalligheid. Uit een brief van Beukers, geschreven in juli 1841 aan een niet-genoemde 'vriend' blijkt dat deze bezwaar had tegen het vragen van vrijheid, toelating of erkenning, namelijk inzake de **wijze,** waarop dit was geschied.

In de brief[89] schrijft Beukers allereerst, dat men te Bunschoten de godsdienstvrijheid heeft verkregen 'ten kosten van onze dierbaarsten rechten'. Immers de Koning vergunt een gemeente op te richten, onder de naam van 'Christelijke Afgescheiden' met 'beding van nimmer op eenigen anderen titel aanspraak te maken.'

Hij gaat dan als volgt verder.

> Nu weten wij uit de historie, hoe duur onze vaderen den naam van Gereformeerden verkregen, en hoe men in de dagen der Remonstranten, Gen. 26 vs. 18, om dien naam kijfde. Maar onze vaderen konden naar 1 Kon. 21 vs. 3 niet gelijk wij van dit hun erfdeel afstand doen, (tevens) met afstaan van onze wettige bezittingen. Ik weet wel, het koninkrijk Gods is niet uiterlijk; evenwel zijn die bezittingen ons verkregen door den arbeid en het zweet onzer vaderen, en duiden wij het Hiskia kwalijk, dat hij 2 Kon. 18 vs. 15 en 16 voor Jeruzalem ruimte zocht met afstaan van zaken die wel niet tot het wezen van 's Heeren dienst, maar tot zijn uiterlijken tooi of welvaren betrekking had; en zullen wij onschuldig zijn in een gelijk geval, dat wij de offers van milddadigheid, aangebracht door onze vaderen, op zulk eene wijze afstaan? Ik denk neen. Bovendien is het beginsel, naar mij voorkomt, een zeker wantrouwen aan den Heere. Lezen wij 2 Sam. 6 vs. 6 en 7, dan, dunkt mij, is de zaak op ons toepasselijk. De Heere heeft zijne gemeente uitgeleid en in haar wederkeeren is zij door struikelen van hare voertuigen gekomen nabij den meest beduidendsten val. Dat des Heeren dienaars en allen die de zorg van 's Heeren ark is aanbevolen, een nauwkeurig toezicht nemen, is plichtmatig en loffelijk, maar om de struikelende gemeente, die in vele zaken onschriftmatig wandelt, door menschelijk vermogen te onderschragen of vasttestellen, is in den dienaar des Heeren den ijverigen Uzza gestraft, en ik vrees, dat het ook aan ons bezocht zal worden... 't Is waar, ik heb, door een verkeerden zin geleid, ook in dien weg gewandeld; maar van onze dwaasheid overtuigd, moet ik u raden, om niet in zulk een krommen weg te treden en ook wildet gij in dien weg, dan zult gij mij niet kwalijk nemen, dat ik uw verzoek afsla, omdat ik gewetenshalve daaraan niet kan voldoen. Echter begeert gij in den weg onzer vaderen uwe adressen aan Z.M. den Koning voor te stellen, dan ben ik bereid om u, waar zulks moet, te dienen.[90]

89 Beukers, a.w., 77-79.

90 Blijkbaar was aan Beukers advies of hulp gevraagd voor het opstellen van een request. Hij wijst het verzoek af, tenzij 'de weg der vaderen' wordt gevolgd.

11. Kerkbouw[91]

Reeds in het request van maart 1839 had de gemeente beloofd te zullen zorgen voor een ‘passend kerkgebouw’. In het schrijven aan de gouverneur

91 Beukers, a.w., 79; Blokhuis, a.w., 171, 175 en 177.

van de provincie Utrecht van oktober 1840 werd deze belofte herhaald.

Voordat de gevraagde vrijheid was verkregen werd echter al tot kerkbouw besloten. Op 7 mei 1841 werd, na aanbesteding, een aanvang gemaakt met de bouw. De aannemingssom bedroeg *f* 2500.

Het eerste kerkgebouw was gelegen in Spakenburg op de plaats, waar thans de conservenfabriek Van Halteren staat. Het bedehuis heeft dienst gedaan tot 1878, toen een tweede, grotere kerk werd gebouwd. De eerste kerk heeft vervolgens, na bij herhaling te zijn verbouwd en uitgebreid, van 1879 tot 1949 (!) de eerste gereformeerde lagere school te Bunschoten-Spakenburg gehuisvest.

Op 14 juni werden de fundamenten gelegd en op 20 september 1841 werd het nieuwe kerkgebouw in gebruik genomen. Voor de eerste maal preekte in het bedehuis ds. Pier Schaap uit Urk,[92] naar aanleiding van Psalm 84 vers 3: Mijn ziel is begerig, en bezwijkt ook van verlangen, naar de voorhoven des Heeren; mijn hart en mijn vlees roepen uit tot de levende God.

12. Samenstelling kerkeraad; J.W. Vijgeboom

Allereerst merken we op, dat van het tijdvak 1841-1869 lang niet zo veel valt te vermelden als van de eerste vijf à zes jaren.

Omstreeks 1846 heeft de kerkeraad de volgende samenstelling: J. Borten Hartog, Maas Niezen, ouderlingen; A. Huygen, W. Koelewijn, W. van der Kolk, H. van Twillert, diakenen.

Later wordt Z. van Halteren ouderling en H. Schaap diaken.[93]

Het eerste beroep door de gemeente uitgebracht was dat van 9 april 1842 op ds. Pier Schaap te Urk. Het tractement werd bepaald op *f* 550 en een vrije woning. Ds. Schaap heeft voor dit beroep bedankt.

Kort daarna - op 28 mei 1842 - gaat de gemeente over tot het beroepen van de oefenaar Johan Willem Vijgeboom.[94] Men hoopt, dat deze binnenkort zal slagen voor het examen om te kunnen staan naar het ambt van dienaar des Woords. Vijgeboom woont in die dagen te Groningen; hij neemt het ‘beroep’ aan; vermoedelijk vestigt hij zich eind 1842 te Bunschoten.

92 Pier Schaap geboren te Workum in 1810; predikant te Urk 1841; overleden 26 april 1843. Hij werd 4 juni 1841 op de provinciale vergadering van Noord-Holland geëxamineerd en toegelaten tot het herders- en leraarsambt. Kort daarna werd hij te Urk bevestigd.

93 Men zie voor de samenstelling van de kerkeraad etc.: Blokhuis, a.w., 185; Beukers, a.w., 84. Volgens laatstgenoemde moeten we aan bovenstaande lijst nog toevoegen, (vermoedelijk) tot het jaar 1883, de ouderlingen B. Hartog, W. Duist Jz. en de diakenen H. Niezen Jr., J. Duist Lz., W. Blokhuis, P. Koelewijn, J. van den Bos, J. Schaap, H. Huygen Gz., P.O.J. Hartog, R. Beukers.

94 Beukers, a.w., 80; Blokhuis, a.w., 179 en 180.

Nadat hij enige tijd in deze plaats heeft gearbeid, maakt - zoals we zullen zien - de provinciale vergadering van Noord-Holland bezwaar hem toe te laten tot het examen. Hij vertrekt daarna uit Bunschoten; tevens verdwijnt hij daarna nagenoeg uit het gezichtsveld van de Afgescheiden kerken. In 1845 overlijdt hij te Middelburg, waar hij dan woonachtig is.

Wij achten het niet onze taak in dit boek een volledig overzicht te geven van het leven en arbeid van Vijgeboom. Wij voegen hieraan toe: voor zover bekend. Anderzijds willen wij enige onbekende bijzonderheden naar voren brengen. Wij menen, dat het laatste woord over hem nog niet is gesproken. Het zou interessant wezen, zijn leven - beter gezegd zijn zwerftocht - eens van begin tot eind te volgen.

Johan Willem Vijgeboom werd in 1773 in het Duitse Ladbergen in het graafschap Teckelenburg geboren. Nadat hij in 1790 - dus op 17-jarige leeftijd - naar Nederland is gekomen, werkt hij onder meer in een tabaksfabriek in Rotterdam, wordt tuinmansknecht in Schoonderloo (Delfshaven), Hillegersberg en Schiedam. Daarna wordt hij veehouder, maar na zes jaar heeft hij zijn gehele bezit aan koeien verloren en heeft hij een niet-onaanzienlijke schuld.

In 1836 schrijft hij, dat hij 30 jaar op onderscheidene plaatsen heeft geoefend. Als oefenaar zien we hem in Groningen, Friesland, Gelderland, Zuid-Holland en Zeeland. Het meest bekend en ook het meest ingrijpend is zijn optreden in Axel (1823-1836).[95] Als de gemeente te Bunschoten met hem in relatie treedt is hij 68 of 69 jaar!

In de notulen van de provinciale vergaderingen van Noord-Holland en Utrecht, van 3 november 1842 (art. 9) lezen we over Vijgeboom het volgende.

De ouderlingen van Bunschoten verklaren

> dat zij verlegen zijn wegens de afwijzing van het examen van Willem Vijgeboom door de Provinciale Kerkvergadering van Drenthe.[96] Genoemde Vijgeboom is door de Gemeente te Bunschoten tot Herder en Leeraar beroepen en voor het tegenswoordige verkeerende te

95 Men zie voor J.W. Vijgeboom: Bos, naamregister; dr. P.J. Meertens, Johan Willem Vijgeboom, Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis N.S. XXVII (1935), 41 e.v.; dr. J. Wesseling, De geschiedenis van Axel, Groningen 1966, hoofdstuk XII.

96 'Handelingen van het Provinciaal Kerkbestuur van Drenthe der Chr. Gereformeerde Kerk in Nederland, Eerste Deel' (1836-1892). Thans bewaard in archief Theologische Hogeschool, Oudestraat, Kampen. Vergadering gehouden te Dwingelo 19, 20 en 21 oktober 1842. Er worden zes candidaten onder wie J.W. Vijgeboom 'voorgesteld'. De classis Leiden brengt schriftelijk bezwaren in tegen laatstgenoemde. Ook 'door de opgave van sommige broeders wegens zijn eigen verklaring... werden de bezwaren nog groter, waarom de vergadering oordeeld dat ZEd. die zaken eerst moet zuiveren.' (art. 3)

Groningen met het voornemen om tot de Bediening des Woords en der Sacramenten opgeleid te worden, heeft hij zich bij de Provinciale Kerkvergadering van Drenthe aangemeld om tot het examen toegelaten te worden. Op het gerucht van dit voornemen hebben eenige Opzieners en leden uit vele streken des lands brieven gezonden, hunne bezwaren behelzende tegen de voorgenomene toelating van W. Vijgeboom, aan den WEW. Ds. H. de Cock. Ook de Classis van Leijden was tegen deze toelating opgekomen, waarom ook Ds. S. van Velzen, vernemende dat het voornemen bestond om in Drenthe met dat examen voort te gaan aan die Vergadering geschreven heeft om toch niet voort te gaan met het examen dewijl naar zijn oordeel eerst de beschuldigingen naauwkeurig onderzocht moeten worden, die van zoo vele kanten en zelfs van eene Classis tegen W. Vijgeboom zijn ingebragt. Moet toch een opziener goed getuigenis hebben van degenen, die buiten zijn, hoeveel te meer moeten dan eerst de beschuldigingen van Opzieners onderzocht en weggeruimd worden alvorens de beschuldigde tot het predikambt kan toegelaten worden.

Ten gevolge van dit alles heeft het examen van W. Vijgeboom geen plaats gehad.

Thans stelt de Praeses voor om zooveel mogelijk zorg te dragen dat W. Vijgeboom niet onder verdenking blijve wanneer daartoe geene genoegzame reden is, en dat wij ook de Gemeente van Bunschoten, die Vijgeboom tot haren herder en leeraar blijft begeeren, zoo veel mogelijk helpen om, indien toch de beschuldigingen onderzocht en ijdel bevonden zijn, haar verlangen te verkrijgen.

Hierop oordeelt deze Vergadering dat de beschuldigde W. Vijgeboom zich behoort te vervoegen ter Provinciale Kerkvergadering van Zuid- Holland, uit welke Provincie de meeste beschuldigingen zijn ingebragt, opdat in tegenwoordigheid der beschuldigers de bezwaren onderzocht kunnen worden en dat ook de ouderlingen van Bunschoten aldaar tegenwoordig behooren te zijn om zelf te kunnen vernemen of die beschuldigingen gegrond zijn dan niet. De broeders van Bunschoten hebben dit aangenoomen.[97] Ds. P. Schaap heeft op zich genomen om aan de Vergadering in Zuid-Holland over deze zaak te schrijven en aan de broeders van Bunschoten het berigt te doen toekomen wanneer die vergadering zijn zal.[98]

97 Een moeilijke, zo niet kerkrechtelijk-onjuiste procedure! Beter ware geweest, dat Vijgeboom zich had gewend tot de beschuldigers, waaronder de classis Leiden een eerste plaats innam.

98 Vermoedelijk is het schrijven van ds. Schaap, als het al is verzonden, nimmer in behandeling gekomen. Juist in 1842 ontstaat een scheur in de kerken in Zuid-Holland, met als inzet de Dordtse kerkenorde en het optreden van ds. H.P. Scholte. Op 13 december 1842 komt het gereconstrueerde kerkverband voor het eerst samen in Schiedam. EERSTE DEEL, 318-324; TWEEDE DEEL, 74-80, 85, 86.

We weten niet precies wat de praeses van bovengenoemde vergadering heeft bewogen op 13 december 1842 naar Schiedam te gaan.

In ieder geval: ds. S. van Velzen is daar aanwezig op de eerste provinciale vergadering van het gereconstrueerde kerkverband,[99] hij wordt zelfs praeses van deze samenkomst en stelt onder meer de zaak Vijgeboom aan de orde. Opgemerkt dient daarij, dat van de gemeente Schiedam vier ouderlingen ter vergadering waren, van de kerk van Leiden drie en dat Rotterdam werd vertegenwoordigd door ds. S.O. Los en ouderling W. van Harten. Op de vraag van ds. Van Velzen, zegt ouderling H. Hasselman van Leiden 'bewijzen te hebben volgens notulen'. W. van Harten: 'Van Vijgeboom gaan in Rotterdam schrikkelijke geruchten, en dat met hem bekend zouden zijn eenen zekeren...[100] en Rodenrijs te Rotterdam (en) Arie van der Linden en Krommenhoek te Schiedam.'

Nadat andere zaken zijn besproken, lezen we in artikel 11 van de notulen, dat men is 'begonnen te onderzoeken de zaken betrekkelijk Vijgeboom' en

> zijn gehoord twee personen van Schiedam, welke geen kwaad van Vijgeboom konden zeggen. Verder de kerkeraad van Leiden gehoord hebbende, alsmede veele geruchten die deze en geene broeder van hem wel gehoord had, zoo ontstond bij de vergadering in 't gemeen de vrees of er niet iets waarachtigs van dit alles bestond, komende hierop neer, dat Vijgeboom niet eerlijk in zijn uiterlijk bedrijf zoude gehandeld hebben, en dat hij te Leiden kenmerken had nagelaten als of hij op eene verkeerde wijs in die gemeente had willen indringen om daar Leeraar te worden. Vijgeboom zelf binnen geroepen zijnde, heeft zich verontschuldigd[101], zoowel ten opzichte van het eerste, als ook van zijn schijn van indringing te Leiden.
> Waarop - hij buitenstaande - algemeen geoordeeld is dat er veel schijn van waarheid bestond aangaande al die beschuldigingen, en dat hierin zeker naauwkeurig behoorde gehandeld te worden, dewijl een Leeraar toch eenen goeden naam behoorde te hebben bij degenen die buiten zijn, en daarom besloten die zaak tot naauwer en nader onderzoek over te geven. Wordende Ds. S.O. Los verzocht, onderzoek te doen bij bovengenoemde menschen te Rotterdam, om dit aan Ds. van Velzen te berigten, 't welk Zijn WelE. op zich neemt.

Ds. S.O. Los heeft zich van deze taak gekweten door onder meer onderzoek te doen te Rotterdam en hierover te rapporteren op de provinciale vergadering van Noord-Holland en Utrecht, gehouden op 4 mei 1843, in het kerkgebouw aan de Bloemgracht te Amsterdam.[102] Als genodigden zijn daar ook gekomen ds. A.C. van Raalte te Ommen en ds. A. Brummelkamp te Arnhem. Zij zullen mede als examinatoren optreden bij een eventueel onderzoek van J.W. Vijgeboom. Ds. S.O.

99 Archief Gereformeerde kerk te 's-Gravenhage (bewaard in Gemeentearchief 's-Gravenhage). 'Notulenboek der Prov. Vergaderingen van de Chr. Afgescheiden Gemeenten in Zuid-Holland, 1842-1855'.
100 Onduidelijk. Vermoedelijk staat er "Parochië".
101 zich gerechtvaardigd.
102 NNH.

Los uit Rotterdam en ouderling J. Knock uit Schiedam zijn, als afgevaardigden van de kerkvergadering van

Zuid-Holland aanwezig ‘om correspondentie te houden’.[103]

Inzake J.W. Vijgeboom deelt ds. S. van Velzen mede, dat op de vergadering van Zuid-Holland, gehouden op 13 december 1842, de beschuldigingen tegen eerstgenoemde zoveel mogelijk zijn onderzocht; ook is hijzelve gehoord.

> Wel werd hij van oneerlijkheid beschuldigd, alsmede van verwarring te hebben veroorzaakt in de Gemeente te Leijden doch de eerste beschuldiging werd gegrond op het getuigenis van Opzieners die zulks van menschen vernomen hadden die reeds overleden zijn, terwijl andere Opzieners en leden der Gemeente te Schiedam, waar die oneerlijkheid zou bedreven zijn in den tijd dat Vijgeboom er woonde, verklaarden wel kwade geruchten te hebben vernomen, maar niet te weeten noch te geloven dat hij zich aan oneerlijkheid ooit schuldig gemaakt heeft. Vijgeboom zelve gaf zoodanig verhaal van de bedoelde gevallen dat hem daarover niets te laste kon gelegd worden. Wat de verwarring in de Gemeente te Leijden betrof, ook daarvan bleek uit het verhaal van Vijgeboom dat niet aan hem de schuld kon geweten worden. Nog was door Ds. Los onderzoek bij famielje en bekenden van Vijgeboom te Rotterdam in het werk gesteld nopens deszelfs vroeger levensgedrag, doch ook daaruit bleek niet dat hij van oneerlijkheid te beschuldigen was; alleen schijnt hij door veel geoeffend en rondgereisd te heben zijne affaire die hij in vroeger jaren had, te hebben veronachtzaamd.
> Uit dit alles bleek derhalve niet dat er genoegzame reden was om aan J.W. Vijgeboom de toelating tot het examen voor het Herders- en Leeraarsambt te ontzeggen. En dewijl de Gemeente te Bunschoten had aangedrongen op het examen, daarom was Vijgeboom tot dat einde in deze Vergadering gekomen en waren de Herders en Leeraars Brummelkamp en van Raalte met overleg van den Kerkeraad van Bunschoten als examinatoren gekozen.

Het slot van de behandeling van de zaak Vijgeboom op bedoelde vergadering geeft artikel 17 van de notulen.

> De broeders van Bunschoten verzoeken dat het examen van J.W. Vijgeboom tot het Herders- en Leeraarsambt voortgang hebbe. Hierop zijn de attestatien gelezen die door den Kerkeraad en Classis van Groningen betreffende dezen Broeder zijn afgegeven. Op deze attestatien werd echter door Ds van Raalte aanmerking gemaakt, dewijl

103 Terzijde merken we op, dat de predikanten Brummelkamp en Van Raalte bezwaar maken tegen het doen zitting nemen van deze twee personen, aangezien beiden zijn afgevaardigd door - naar hun oordeel - een ‘onwettige Provinciale Kerkvergadering... (die) tot scheuring leidt.’ Daartegen wordt opgemerkt, dat bedoelde vergadering - in tegenstelling tot een andere groep in Zuid-Holland - zich houdt aan de Dordtse kerkenorde en aan de besluiten van de synode gehouden te Amsterdam (1840). De andere kerken blijven bovendien, bij verwerping van deze kerkenorde en de synode-besluiten, de geschorste predikant H.P. Scholte erkennen.

> dezelve gegeven zijn, zonder dat de destijds tegen Vijgeboom bestaande beschuldigingen onderzocht of uit den weg geruimd waren. Voorts is door Ds. Brummelkamp een extrakt voortgebragt uit de notulen der Provinciale Kerkvergadering van Drenthe d.d. 19 October 1842 waaruit bleek dat sommige broeders aldaar bezwaren tegen Vijgeboom hebben ingebragt.[104] Deze zeide echter dat hem daar niets van bekend was, dat hij wel wist dat men uit Leijden beschuldigingen tegen hem had voortgebragt, doch niet dat uit Groningen of Drenthe beschuldigingen tegen hem ingebragt waren. Dewijl evenwel Ds. van Raalte verhaalde dat Vijgeboom zelve in die Vergadering was binnen geroepen en met beschuldigingen tegen hem bekend gemaakt was zoo streed de verklaring van Vijgeboom met die van Ds. van Raalte. Hierom is algemeen besloten om Vijgeboom niet tot het examen toe te laten.

We zien dat ‘de zaak Vijgeboom’ als een nachtkaars uitgaat. De 70-jarige vertrekt uit Bunschoten.

Hij overlijdt, zoals we reeds schreven, in 1845 te Middelburg.[105]

13. Gemeentelijk leven 1843-1869

Op de provinciale vergadering van 8 mei 1845, gehouden te Amsterdam, waar geen afvaardiging van Bunschoten aanwezig is, is een schrijven van genoemde gemeente ter tafel. De kerkeraad verklaart zich ‘in eenige punten betreffende de regeering der Kerk niet met de Amsterdamse broeders te kunnen vereenigen’.[106] Bunschoten heeft blijkbaar deze zaken reeds gebracht op de classicale vergadering van Hilversum, doch is daar in het ongelijk gesteld.[107] De provinciale vergadering spreekt uit zich te verenigen met de classis Hilversum; zij zal in deze geest schrijven aan de kerkeraad te Bunschoten. Het wordt niet duidelijk waarover het verschil precies loopt; het noemen van de besluiten van de provinciale vergadering van Noord-Holland van 6 juli 1843 geeft in deze slechts een vingerwijzing.[108]

De geschillen over de grenzen van de kerk, die de Afgescheiden kerken bij herhaling hebben beroerd, zijn ook Bunschoten niet voorbijgegaan. Op

104 Vergelijk noot 96 van dit hoofdstuk.

105 Nog eenmaal vinden we de nagalm van de zaak Vijgeboom, namelijk in de notulen van de prov. verg. van Noord-Holland en Utrecht van 2 nov. 1843. ‘De ouderling der Gemeente te Bunschoten (J. Borten Hartog) verhaalt welke geschillen tusschen ZEw. en zijne medekerkeraadsleden alsmede in de Gemeente bestaan over J.W. Vijgeboom. Dewijl evenwel de overige Kerkeraadsleden niet aanwezig zijn, wordt hierover geen besluit genomen.’

106 Vermoedelijk is bedoeld: inzake besluiten genomen op de provinciale vergadering gehouden te Amsterdam op 6 juli 1843.

107 De notulen van de classis Hilversum van vóór 1847 zijn tot op heden niet gevonden.

108 Men zie voor deze besluiten: Dr. H. Bouwman, De crisis der jeugd (met een ‘Woord ter inleiding’ van dr. C. Smits), Kampen 1976, 79-85.

de provinciale vergadering van 6 november 1845 deelt J. Borten Hartog mede, dat hij met zijn mede-ouderling Jacobus Beukers ‘niet overeenstemt in de beoordeling van de geregtigden tot den doop’. Beukers wil dat de doop ook zal worden bediend aan kinderen van diegenen, die zelf geen of nog geen belijdende leden zijn. De vergadering geeft de raad, dat de kerkeraad van Bunschoten, bijgestaan door ds. S. van Velzen, die leden van de gemeente, die geen belijdenis des geloofs hebben afgelegd en aangaande wie bij de ouderlingen ‘vrees bestaat om hen als leden te erkennen, ofschoon zij zich (zelven) rekenen bij de Gemeente’, zal onderzoeken. Wanneer ‘dezulken zullen blijken geene kenmerken van leden te hebben, zal hun aangezegd worden, dat zij daarvoor niet erkend worden; terwijl voorts alleen aan de kinderen der leden de doop bediend mag worden’. Met andere woorden: enerzijds worden de gedachten van J. Beukers niet veroordeeld, anderzijds wil men niet iedereen als lid beschouwen, die zichzelf als zodanig aandient. Wellicht hebben we hier nog de invloed van de ‘Zwarte tijd’, althans mede deze invloed. Blokhuis schrijft aangaande de jaren rond 1850, dat er ‘Zwarten’ terugkeerden, waarbij soms enige kinderen uit één gezin tegelijk werden gedoopt.[109]

De Zwarte tijd is in die jaren nog niet voorbij...

Eind 1850 is bijvoorbeeld Francijntje Zeeman ‘in hoge mate de gevoelens der Zwarten toegedaan’. Zij onttrekt zich aan de openbare eredienst en verwerpt alle vermaning. Reeds in vroeger tijd is zij ‘uit de gemeente geworpen’. Zij zal nu officieel worden afgesneden...[110] Begin 1851 wordt op de classicale vergadering medegedeeld dat Mengsje Schaap is gehuwd met de ‘bekende voorstander van de gevoelens der Zwarten’ Jacobus Poort.[111] Poort is geen lid der gemeente. Het huwelijk is niet kerkelijk bevestigd. Kan een kind van dit echtpaar worden gedoopt? Het oordeel van de vergadering is: kind kan worden gedoopt als de grootouders het ten doop houden.[112]

Eind 1847 is er nog een merkwaardig incident. Jacobus Beukers, die dan geen lid van de kerkeraad meer is, heeft buiten medeweten of toestemming van dit college een briefje - een soort attestatie - gegeven aan de gecensureerde leraar S.M. Flesch[113] te 's-Graveland woonachtig ten behoeve van de kerkelijke huwelijksbevestiging van twee personen die geen lid van de gemeente zijn. De bevestiging heeft plaats gehad te Zeist ‘waar geen gemeente is’. Beukers zal hierover worden vermaand.[114]

Na 1843 heeft de kerkeraad driemaal achtereen een beroep uitgebracht op

109 Blokhuis, a.w., 186.
110 NCVU, 4 september 1850.
111 Tweede huwelijk van J. Poort, na het overlijden van zijn eerste vrouw Beerdje Huygen; Blokhuis, a.w., 206.
112 NCVU, 6 maart 1851.
113 Men zie voor hem het vorige hoofdstuk (Amersfoort).
114 NCVU, 5 januari 1848.

ds. J. Nentjes te Urk. Geen van deze beroepen werd aangenomen.[115]

Philippus Hendrikus Eskes,[116] gekomen van Deventer, wordt de eerste predikant van de Afgescheiden gemeente van Bunschoten. Hij neemt op 25 oktober 1849 het op hem uitgebrachte beroep aan.

Enige weken later - 12 november 1849 - overlijdt de voortrekker van de eerste, moeilijke jaren Jacobus Beukers.[117] Op 24 maart 1850 wordt Eskes door de consulent ds. S. van Velzen, bevestigd.

We lezen over hem in de provinciale notulen van april 1851:

> Den 11 den Mei 1851 is de Herder en Leeraar Philippus Hendrikus Eskes overleden in den ouderdom van ruim 32 jaren, nalatende zijne weduwe met twee kinderen. De overledene had ruim een jaar bij de Gemeente te Bunschoten de dienst getrouw en met zegen vervuld. Onverwachts, terwijl naauwelijks zijne ziekte bij zijne Gemeente bekend was en hij zich te Zwolle voor bijzondere zaken bevond, is hij aan de pokken, hoewel gevaccineerd zijnde, overleden. Zijn huisgezin, zijne Gemeente en de Kerk lijden hierdoor een groot verlies.

Ook in de classicale notulen van 12 juni 1851 wordt met grote waardering over zijn persoon en arbeid gesproken.

Blokhuis vermeldt aangaande hem nog: ‘Op Zondag 4 Mei 1851 hield Ds. Eskes zijn laatste preek. Om bijzondere zaken werd hij naar Zwolle geroepen en vertrok dien Zondagavond nog. Op Dinsdag 6 Mei woonde hij met andere predikanten, daartoe door de Synode benoemd, een vergadering bij te Apeldoorn, met de Gereformeerden onder het kruis.’[118]

De tweede predikant van Bunschoten was Nikolaas Hermanus Dosker. Deze werd, komende van Groningen, op 9 mei 1852 door ds. J. Nentjes van Urk, bevestigd.[119] Hij heeft te Bunschoten met veel zegen mogen arbeiden.

115 Blokhuis, a.w., 185.

116 P.H. Eskes werd te Zwolle geboren op 17 nov. 1818; huwde Maria Mulder. Opgeleid te Hoogeveen door ds. W.A. Kok, geëxamineerd op de prov. vergadering van Overijssel in mei 1848. Bevestigd te Deventer 31 juli 1848.

117 In de overlijdensacte (R.A. Utrecht, overlijden gem. Bunschoten) staat onder meer: oud 43 jaar ‘buiten beroep’, geboren te Bunschoten. Aangevers zijn zijn vader Philippus Jacobus Beukers (71), schoolonderwijzer en Willem van Bruggen (42), onderwijzer, zwager van de overledene.

118 Blokhuis, a.w., 186. Ook: Verslag Synode Chr. Afgescheid.e Gereformeerde Kerk in Nederland, 23 april tot 1 mei 1851 (Amsterdam), Amsterdam 1851, 22. De commissie door de synode benoemd voor het houden van besprekingen met de Gereformeerden onder 't kruis bestond uit de predikanten P.H. Eskes, D. Postma en S. van Velzen. Ds. Eskes was lid van genoemde synode.

119 Men zie voor hem: Rev. N.H. Dosker, De Hollandsche Gereformeerde Kerk in Amerika, Nijmegen 1888; nader: ‘In memoriam’, geschreven door zijn zoon Henry E. Dosker. Dosker werd 18 juni 1820 te Amsterdam geboren. De naam Dosker komt van het Duitsche ‘Döcher’. Hij huwt 12 mei 1850 Wilhelmina Gezina de Ronden, uit welk huwelijk 10 kinderen zijn geboren. In 1846 begint hij zijn opleiding bij ds. T.F. de Haan te Groningen. Predikant te Groningen 1850. Bunschoten 1852. Almkerk en Nieuwendijk 1856. Harlingen 1862. Zwolle 1869. Dutch Reformed Church in de U.S.A. 1873. Overleden 1887 te Kalamazoo, Michigan.

Velen van de beweging van de Zwarten kwamen terug. Op 31 augustus 1856 preekt Dosker afscheid en vertrekt naar Almkerk, welke gemeente hem op 2 augustus voor de derde maal had beroepen.

In de streek om Bunschoten vond de Afscheiding weinig ingang. In deze jaren is er geen Afgescheiden gemeente in bijvoorbeeld Baarn, Huizen, Naarden en Bussum. Vandaar dat de Afgescheidenen uit de omgeving wel eens aansluiting bij Bunschoten zoeken. Circa 1852 zijn er 'als protest tegen de toenmalige prediking in de Hervormde kerk', huisoefeningen aan De Vuursche'.[120] Voorganger is zekere P. Vervat, een smid. Na zijn dood treedt Jacob de Ruig, een schoenmaker uit Soest, als voorganger op.

Ook te Baarn worden dan oefeningen gehouden. Sommige leden van het gezelschap behoren tot de 'Vrienden der Waarheid'.[121] Voor de kinderen wordt een zondagsschool gehouden. Het optreden van dit gezelschap leidt er toe, dat in 1876 een Gereformeerde kerk in Baarn wordt geïnstitueerd.[122] Zondag 29 maart 1857 deed ds. J. Bavinck, gekomen van Hoogeveen, zijn intrede. Hij arbeidde in Bunschoten tot 9 november 1862.[123] Van zijn arbeid in laatstgenoemde plaats is weinig bekend, althans is er weinig in archiefstukken van bewaard gebleven. Wel is na te gaan, dat tijdens zijn predikantschap de gemeente zich enigszins uitbreidde door overgangen uit de Hervormde kerk.

Reeds in 1851 moet het kerkgebouw worden vergroot; in 1868 wordt het opnieuw uitgebreid.

De beide volgende predikanten zijn geweest: Korstiaan Kleinendorst - 18 januari 1863 tot 30 mei 1865[124] en J.H. Maatjes - 8 oktober 1865 tot 8 januari 1870.[125] Ook tijdens de jaren dat deze dienaren des Woord arbeidden, zien we het zielenaantal van de gemeente regelmatig stijgen.

120 Lage Vuursche.

121 Organisatie - eerst in enige plaatsen, later landelijk - die van 1853 tot 1886 arbeidde 'tot handhaving van de leer en de rechten der Gereformeerde Kerk'. Chr. Encyclopaedie V, Kampen 1929, 655 en 656.

122 J. Koelewijn Dzn., 'Babbeltjes' etc., a.w., artikel van 23 jan. 1971.

123 Jan Bavinck - vader van prof. dr. Herman Bavinck - werd 5 februari 1826 te Emlichheim, Graafschap Bentheim (Dld.) geboren. Huwt in 1850 Gesina Magdalena Holland, geboren te Vriezenveen. Wordt opgeleid door ds. W.A. Kok te Ruinerwold en Hoogeveen. Van 1848 tot 1853 is hij predikant in Duitsland. Hoogeveen 1853. Bunschoten 1857. Almkerk-Nieuwendijk 1862. Kampen 1873. Emeritus 1903. Overleden 1909.

124 Korstiaan Kleinendorst, geboren 16 febr. 1820 te Westmaas. Predikant te Hoogeveen 1859. Bunschoten 1863. Putten 1865. Wezep 1869. Vlaardingen 1871. Arnhem 1879. Scheveningen 1884. Overleden 1892. Vgl. TWEEDE DEEL, 193-195.

125 Jan Hendrik Maatjes werd 27 augustus 1815 te Groningen geboren. Hij was eerst letterzetter; daarna werd hij - in 1837 - 'adjunct'-catechiseermeester in de Hervormde kerk te Groningen. In 1850 werd hij als catechiseermeester ontslagen. Was vervolgens werkzaam als evangelist in Friesland. In 1863 werd Maatjes predikant van de Afgescheiden gemeente te Britsum. Hij overleed te Bunschoten 8 januari 1870. Zijn eerste vrouw was Elisabeth Rozingh; zijn tweede A. Bouma. Men zie verder voor hem: Dr. J. Wesseling, Afscheiding en Doleantie in de stad Groningen, Groningen 1961, 27-29, 128-138; J. Koelewijn, 'Babbeltjes' etc., a.w., artikel van 20 nov., 4 dec., 11 dec. 1971; 8 jan., 15 jan., 29 jan. 1972.

Hoofdstuk 7
Nijkerk

1. Inleiding

In het jaar 1836 telde Nijkerk op de Veluwe ruim 6500 inwoners; circa 5300 waren Nederlands Hervormd, 1000 Rooms-Katholiek en 200 behoorden tot de Israëlitische gemeenschap.

Het was voor die tijd een flinke gemeente, waarbij we echter moeten bedenken, dat zij behalve het stadje Nijkerk een zevental buurtschappen omvatte.

Wat de Afgescheidenen betreft; er hebben er gewoond in onder meer Appel, Achterhoek en Nekkeveld. Een eenzame boerderij in de beide laatstgenoemde 'vlekken', dicht bij de grens tussen Utrecht en Gelderland, was meer dan eens de plaats van samenkomst voor de vervolgde Afgescheidenen van Bunschoten (hoofdstuk 6).

In de eerste helft van de vorige eeuw waren de middelen van bestaan: een niet-onaanzienlijke 'tabaksplanterij', landbouw, veerteelt en handel.

In 1821 wordt Nijkerk genoemd 'eene schoone en aanzienlijke plaats'. Tot de aangrenzende gemeenten behoren Putten, met tien buurtschappen, waaronder Hell met de boerderij Malestein; en Barneveld met onder meer het dorp Voorthuizen - dit laatste zal onze aandacht trekken door de buurtschap Zwartebroek.

2. De 'Nijkerkse beweging' van 1749-1751; ds. Gerard Kuypers[1]

Nijkerk is in het midden van de achttiende eeuw sterk in het nieuws geweest vanwege de 'Nijkerkse beroeringen' of de Nijkerkse beweging, waaraan de naam van ds. Gerard Kuypers onlosmakelijk verbonden is. Toen Kuypers in 1749 te Nijkerk kwam, vertoonde de gemeente aldaar in geestelijk opzicht een droevig beeld. Voornamelijk door de verbouw van tabak was grote welvaart ontstaan. Maar de Nijkerkers waren tegen de verzoekingen die deze meebracht, niet bestand gebleken. We kunnen daarbij voegen de algemene geestelijke inzinking van die jaren. 'De herbergen

1 We ontlenen de inhoud van deze paragraaf aan een tweetal hoofdstukken in D. Nauta, Opera minora, Kampen 1961 en wel: 'Gerard Kuypers', 86-119 en 'Een uitloper van de Methodistische opwekkingsbeweging in Nederland omstreeks het midden der achttiende eeuw', 120-138. Gerard Kuypers (1722-1798) was hulpprediker te Amsterdam 1744; predikant te Jutphaas 1745; Nijkerk 1749, Winschoten 1759, Scheemda 1760; hoogleraar te Groningen 1765-1798.

gingen een ongewone aantrekkingskracht uitoefenen. Zelfs de kerkeraadsleden begaven zich uit de kerk terstond naar de herberg'.[2] Toen, na de voorspoed, allerlei tegenslagen waren gevolgd, kwam er geen bekering ten opzichte van de veelal wereldse levenswijze. 'Alleen het kerkgaan had men nog niet verleerd; en een ernstige prediking werd in hoge mate op prijs gesteld.'[3]

Ds. Gerard Kuypers begon in 1749 aanstonds met grote ernst te preken. Daarnaast werd wekelijks een openbare catechisatie gehouden alsmede iedere zondagavond een samenspreking over godsdienstige zaken ten huize van één der leden. Bij dit laatste moeten we denken 'aan een onderzoek naar ieders vordering op de weg des levens'. Weldra, zo lezen we, was geen huis groot genoeg om alle belangstellenden te bevatten. Verscheidene personen gingen hun zonden zien en kwamen tot geloof in de Heere Jezus. In het begin gebeurde dit alles stil en in de 'binnenkamer'. Maar in november 1749 deden zich de eerste, meer spectaculaire verschijnselen voor. Tijdens een kerkdienst begon een oude vrouw luid te jammeren. Op maandag 17 november, tijdens een openbare catechisatie, ontstond er een hevige beroering. Tegen het einde van de samenkomst werd veel geween gehoord; 'ja omtrent of onder het geeven van den zeegen zommige, zeer bevreest zijnde en bevende, vielen neerder voor de voeten, konnende niet staan van weegen de beroering, die de levende indrukken hunner zielsnoden in hunne lichaamen werkte...'.[4]

Wij krijgen de stellige indruk, dat Kuypers op een juiste wijze op de gebeurtenissen reageerde. Volgens hem komen de meesten op een 'bedaarde' wijze tot zekerheid des geloofs; slechts enkelen veroorzaken grote 'beroeringen'. Kuypers weigerde alle benauwdheden en 'lichaamsberoeringen' te beschouwen als werktuigen van de Heilige Geest. Wie door hun optreden de verkondiging van het Woord Gods belemmerden, werden door hem uit de kerk gezonden 'ter tyd toe dat zy weer vatbaar zyn voor 't Woord'. Door deze en andere maatregelen komt er in 1750 en 1751 aan de beroeringen langzamerhand een einde.

Op grond van nauwkeurig historisch onderzoek[5] is langzamerhand komen vast te staan, dat de opwekkingsbeweging te Nijkerk een uitloper mag worden genoemd van de grote geestelijke opwekkingen die omstreeks 1742 in Schotland hun hoogtepunt vonden, en waaraan de naam van Whitefield onlosmakelijk verbonden is. Dat bedoelde gebeurtenissen spoedig in Nederland bekend werden, is te danken aan de arbeid van Hugh Kennedy, één der predikanten bij de Schotse kerk te Rotterdam, die een drietal werkjes over de 'revival' vertaalde en van een inleiding voorzag. De vertalingen zijn in de jaren 1742-1744 verschenen. Kennedy spreekt in één van z'n inleidingen de hoop uit, dat de Geestesbeweging, zoals hij de gebeurte-

2 Nauta, a.w., 92.
3 Idem, 92.
4 Idem, 93.
5 Idem, 120-138.

nissen typeert, ook naar Nederland moge overslaan. Dat zijn werkjes lezers vonden, kan moeilijk worden bestreden: één ervan heeft zelfs een zesde druk gehaald. Prof. D. Nauta schrijft naar aanleiding van de Nijkerkse beweging onder meer, dat zelfs in de **gedragslijn** van Kuypers trekken aanwijsbaar zijn, welke (niet bij Schortinghuis en wel) bij de Schotse predikanten voorkomen.

> 'Het instellen van een publieke catechisatie, het samenkomen met verschillende belangstellende gemeenteleden tot laat in de nacht in de pastorie, het openen van de gelegenheid voor bekommerden om met de predikant samen te spreken, de poging van Kuypers om in de brieven aan zijn ouders een soort van dagverhaal van het gebeurde te leveren, het streven om in elke predikatie zowel de verkondiging der wet als die van het Evangelie tot haar recht te doen komen, het nadruk leggen op de overeenstemming met wat de apostolische tijd in de Kerk te aanschouwen had gegeven, al deze dingen herinneren aan de gang van zaken bij de revival in Schotland.'[6]

3. De 'opwekking' te Nijkerk in 1821[7]

Hoewel niet zo spectaculair als haar voorgangster van 1749-1751 - wat de uiterlijke verschijnselen betreft: ook in het jaar 1821 heeft Nijkerk een opwekkingsbeweging gekend. In die tijd stonden er in genoemde plaats twee Hervormde predikanten: Bernardus Moorrees[8] en Johannes Schoonderbeek.[9] In een rapport van 1821, door beiden opgesteld, tekenen zij het kerkelijk leven te Nijkerk niet ongunstig. Zij spreken van een groot aantal, dat steeds de openbare godsdienstoefeningen bijwoont. En 'hoe vele ware Godvruchtigen werden steeds hier gevonden'.

In een geschrift van B. Moorrees lezen we, dat de gemeente 5000 zielen telde 'vele vromen, eene gemeente beroemd wegens hare gehechtheid aan de oude leer, aan het ware Christendom en zeer godsdienstig...'.[10] Anderzijds moeten beide predikanten in het hierboven vermelde verslag verklaren dat 'de zeden van het volk in het algemeen' te Nijkerk gelijk op vele andere plaatsen, in diep verval waren. De rustdag zo lezen we[11]

> werd door kopen en verkopen, door luidruchtige vreugde, dronkenschap en allerlei zedeloosheden ontheiligd; de straten waren vol van jongens en meisjes, niet om goed maar om kwaad te doen, die door

6 Idem, 138.
7 Deze paragraaf geeft enige hoofdzaken uit het artikel 'Een opwekking te Nijkerk in 1821' door dr. J. van den Berg, in Nederlands Archief voor kerkgeschiedenis, Nieuwe serie, deel 48 (1967), 293-312.
8 Bernardus Moorrees (1780-1860), 1807 predikant te De Vuursche, 1809 Bovenkarspel, 1815 Wijk bij Heusden, 1816 Nijkerk, 1831 Wijk bij Heusden, 1851 emeritus.
9 J. Schoonderbeek (1770-1827), 1795 te Opheusden, 1801 Lemmer, 1804 Nijkerk.
10 Bekeering en eerste levensjaren van... B. Moorrees, met een voorwoord etc., uitgegeven door W.J. Geselschap, Amsterdam 1862.
11 J. van den Berg, a.w., 295.

zingen van zedeloze gezangen, door vloeken, razen en tieren, de rustdag schonden.

De ‘vastenavondviering’ is één der grootste feesten voor het jonge volk. Men geeft zich dan over aan allerlei ‘losheid en ongebondenheid’, aan dronkenschap, vechten, snijden met messen etc. Evenals in 1749 moet worden geconstateerd, dat het ‘vrij opgewekte kerkelijke leven niet de kracht bezat om aan het voortleven van oude, primitieve volksgebruiken een einde te maken.’

In 1821 waren er in Nijkerk enige, reeds jaren bestaande ‘kleine Godsvruchtige gezelschappen, waarin men onderling sprak over den weg naar den Hemel en elkander opwekte tot geloof en Godsvrucht.’ Reeds in 1820 horen de predikanten, dat het bezoek aan deze gezelschappen sterk toeneemt; maar na de jaarwisseling 1820-1821 ontstaat er een enorme toeloop naar de samenkomsten. De ruimten kunnen de belangstellenden haast niet meer bevatten. Bijna op elke dag worden er bijeenkomsten gehouden. Ook het kerkgebouw is tijdens elke dienst overvol; het doophek, de trappen naar de preekstoel en elke lege plaats, waar men slechts staan kon, zijn door mensen bezet. Velen komen - aldus het verslag der predikanten - tot een innerlijke verandering, zich uitend in een groeiende kennis der ellende en in een vurig begeren naar de verlossing door Jezus Christus en naar een nieuw leven. De zondag in Nijkerk krijgt een ander karakter; de herbergen, te voren op de rustdag vol mensen, staan leeg... Algemeen wordt de kreet aangeheven: ‘Nijkerk is Nijkerk niet meer.’

Deze beweging wekte evenwel wantrouwen en afkeer bij enige ‘leidende’ figuren in de Hervormde kerk.[12]

Zonder te kunnen ingaan op de finesses van de correspondentie die één en ander tot gevolg had, delen we mede, dat op 6 maart 1821 Donker Curtius aan Janssen schreef: ‘...het is toch beneden het licht onzer dagen, dat zulke zotheden plaatsvinden’. Donker Curtius vreesde herhaling van de gebeurtenissen van rond 1750 en ook een uitbreiding van de beweging tot andere plaatsen. Ds. J. Paré te Barneveld en anderen kunnen echter weinig kwaad zeggen van de revival. Paré schrijft onder meer in maart 1821: ‘Eens is in een zoodanig gezelschap een woest geschreeuw ontstaan, dat echter tegengegaan is en schoon er wel op straat niet gebeden wordt, is het nochtans op het gelaat der menschen geteekend, wat er in de ziel omgaat.’ Uit rapporten van die tijd blijkt dat er in de winter van 1820-1821 vier grote en een aantal kleinere gezelschappen zijn, die in het geheel (mischien) wel door meer dan duizend mensen worden bezocht. Slechts door de beide predikanten en de twee geëxamineerde catechiseermeesters wordt ‘onderwijs en bestuur’ gegeven. Enige maanden later - in de zomer

12 Onder meer bij H.H. Donker Curtius (1778-1839), in die jaren secretaris van het Provinciaal Kerkbestuur van Gelderland; en bij J.D. Janssen (1775-1848), sedert 1815 secretaris en adviseur van het Departement van de Hervormde en andere erediensten. Vergelijk J. van den Berg, a.w., 297-310.

van 1821 - en ook daarna is de beweging in rustiger vaarwater terecht gekomen.

Evenals bij Bunschoten onthouden we ons - mede door gebrek aan gegevens - van een oordeel over deze opwekkingsbeweging. Voor zover we kunnen nagaan hebben de tijdgenoten haar beoordeeld vanuit de verschillende religieuze standpunten, die door hen werden ingenomen. Feit is, dat in de jaren 1821 en 1822 het aantal doopleden dat belijdenis des geloofs aflegde, aanmerkelijk groter was dan in de voorafgaande en volgende jaren. Anders dan in Bunschoten, scheiden zich in Nijkerk in 1834 en daarna slechts weinigen af van de Hervormde kerk. De gezelschappen blijven evenwel nà 1821 bestaan, maar er wordt nauwlettend acht gegeven, dat tijdens de samenkomsten de kerkelijke wetten niet worden overtreden. Aan de 'voorbidders' in de gezelschappen wordt duidelijk gemaakt, dat zij niets anders mogen doen dan 'bidden, lezen en zingen' en zich hebben te onthouden van het geven van 'onderricht en bestuur' aan anderen.

Tenslotte vermelden we bij deze geschiedenis, die aan de Afscheiding voorafgaat, het volgende. In juni 1821 deelt ds. B. Moorrees in de vergadering van de kerkeraad mede, dat door zekere Vijgeboom[13] in Nijkerk een oefening is gehouden. De predikant verzoekt elk lid van de kerkeraad er voor te waken 'dat de wetten van de Synode betreffende de oefeningen gemainteneerd werden, welk verzoek de vergadering heeft aangenomen.'

4. De 'oefeningen' van Frans van Coursel

Typerend voor het bestaan en voortbestaan van de gezelschappen nà 1821 is het optreden in Nijkerk van Frans van Coursel in de jaren 1831 tot 1836. Deze 'catechiseermeester', zoals hij zich zelf noemt, afkomstig van Ouderkerk aan den Amstel, voegt zich in 1836 bij de Afgescheidenen, maar in de bewaard gebleven stukken aangaande de gemeente te Nijkerk, vinden wij zijn naam niet.[14]

13 Johan Willem Vijgeboom. Archief Hervormde gemeente Nijkerk, notulen kerkeraad 7 juni 1821. Men zie voor Vijgeboom ook het vorige hoofdstuk.

14 In het bevolkingsregister van Nijkerk over de jaren 1829-1840 (Gemeentearchief Nijkerk) vinden we aangaande Frans van Coursel het volgende. Woont: Verlaat no. 229, daarna no. 398. Geboren te Ouderkerk aan den Amstel. Koopman in boeken. Gehuwd met Neeltje de Bruin, geboren te Nijkerk. Op 28 maart 1839 vertrokken naar Hoevelaken. Merkwaardig is, dat Van Coursel zich begin 1833 tot de Koning wendt, teneinde te verzoeken 'met een post begunstigd te worden'. Hij woont dan 2½ jaar te Nijkerk (Gemeentearchief Nijkerk, 'Brievenboek' 1833, no. 45 en 50). De burgemeester rapporteert naar aanleiding van het request, dat Van Coursel aanvankelijk het beroep van timmerman uitoefende, daarna dat van catechiseermeester. Sedert 1812 (?) enige handel in boeken. Zijn 'middelen van bestaan zijn thans uitgeput'. Wordt geschikt geacht voor 'bediening als concierge of soortgelijke'. In het archief van de Hervormde gemeente te Ouderkerk aan den Amstel vonden wij aangaande Frans van Coursel dat hij 7 okt. 1794 lidmaat is geworden. Hij is geboren circa 1775. Op 27 april 1825 eist hij, dat zijn naam uit het lidmatenboek zal worden uitgedaan. De kerkeraad doet daarvan afkondiging op 8 mei 1825.

In het jaar 1831 zendt hij het volgende, merkwaardige epistel aan de Hervormde kerkeraad.[15]

> Veel geachte eerwaarde kerkenraad van Nijkerk
>
> Ik zend u deese copey uit meyn ackten en in dat werk ik te Ouderkerk aan de(n) Amstel heb waargenomen en ook met de Goddelijke zeegen bekroont gezien.
> Zoo voor sterfbedden als dood daar ben ik door Gods genade als een middel in Gods hand heeft moogen diennen die nuuw al zalig juigchen in heerlijkheyd voor den troon van onze Gezegende God en Zaligmaaker onze Heere Jesus Kristus.
> Al wat op meyn copey geschreeven staad, wil ik gaarne bezweeren.
> Zoo Gij heden het van mey vordert bij God almachtig als waarheyd. Handel zoo met mey als Gij kunt verantwoorde wanneer Gijlieden met mey zult staan voor Jesus mijn Kooning en mijn God.
>
> Frans van Coursel.

Bijbehorende stukken ontbreken, zodat we in het ongewisse blijven aangaande aard en inhoud van de bedoelde copieën. Misschien ook is er slechts deze brief geweest.

In de notulen van de hervormde kerkeraad van 16 maart 1831 vinden we over deze zaak verder het volgende.

> Werd door den persoon van Frans van Coursel een eigenhandig afschrift ingediend van zijn Akten en Lidmaats-attestatie met verklaring van de waarheid derzelver ten allen tijde te willen bezweren.
> De vergadering besloot, genoemden persoon te berigten, dat men gaarne geloofde, dat het afschrift naauwkeurig en naar waarheid is, doch dat het als een getuigenis in zijne eigene zaak niets afdeed[16], en hij daarop niet als lidmaat der Gemeente kon worden aangeteekend.

Blijkbaar heeft Van Coursel zich kort daarna bij de kerkeraad vervoegd. In een tweede briefje[17] spreekt hij namelijk van een ‘vriendelijk onthaal’ toen hij in de vergadering van de kerkeraad verscheen. Van Coursel klaagt er over, dat in de Hervormde kerk van Nijkerk ‘een souverein gezag’ heerst verenigd met ‘de plaatselijke politie’. De ‘kattegezeermeester’ zal een waarschuwing hebben ontvangen niet door te gaan met het leiden van ‘oefeningen’. Hij schrijft verder

> Gij weet wel dat ik geen ander attestatie kan krijgen als ik U vertoond heb. Wees zoo goed en zoek mey nergens in te stooren in het stichten van de godsdienst.

Een derde briefje van hem luidt als volgt.[18]

15 Notulen kerkeraad 16 maart 1831.
16 Afdoen = betekenen, uitwerking hebben.
17 Notulen Herv. kerkeraad, 5 juli 1831.
18 Idem, 1 sept. 1831.

Nieuwkerk, 22 augustus 1831

Veel geachte eerwaarde Leerraaren en kerkeraad van de Gemeente te Nieuwkerk. Ik kan niet nalaaten U deese te zenden, daar de mensche hier te Nieuwkerk mey aaanspreeken langs de weegen en in de huysen om weer door openbaare oeffe-

> ninge haar te stigten gelijk ik voorleeden winter niet zonder de Goddelijke zeegen heb moogen doen. Zoo zijn er wel meer dan hondert Persoonen kleyn en groot, die het gaarne zouden zien dat ik zulks door Gods Genade weer deet en dat het met vol genoegen was van de eerwaarde Leerraare hier ter plaatse en de eerwaarde kerkeraad van deese plaats. Ik wensch wel gaarne schriftelijk te weeten hoe de de Leerraaren en de kerkeraad daar over denken of zey daarin de Gemeente haar genoegen daarin willen toestaan.
> Frans van Coursel, Cattechezeermeester der Griffermeerde Gemeente

Enige dagen daarna neemt de kerkeraad dit stuk voor kennisgeving aan. Op 23 april 1836 scheidt Van Coursel zich af. Dit gebeurt onder het predikantschap van C.C. Callenbach en S.J. de Hoest.[19]

5. De eerste Afgescheidenen te Nijkerk

Behalve

1. Frans van Coursel

scheiden zich, volgens de hervormde notulen, onderstaande personen af.

naam etc.	datum van de notulen[20]
2. Willem van Norden, schoenmaker, en	29. 9.1836
3. zijn vrouw Elbertje van den Heuvel	29. 9.1836
4. Evert van Tongeren, bezembinder, wonende in de buurt Kwadenbeek en	29. 9.1836
5. zijn vrouw Evertje van Beek	29. 9.1836
6. Christina Tijssen (Thijsen), weduwe R. van Aller	29. 9.1836
7. G.J. van Dijkhuizen[21]	29. 3.1837
8. Wouter J. van Steeg, ‘bouwman’	5.10.1837
9. Aaltje Kampveld	7.12.1837

19 Beide predikanten sympatiseerden met de Afscheiding, hoewel zij er niet toe overgingen. Zij behoorden tot degenen, die zich in 1842 met een adres wendden tot de Hervormde synode. Men zie: J.C. Rullmann, De strijd voor kerkherstel, derde druk, Kampen 1928, 19. Ds. Cornelis Carel Callenbach, geboren te Amsterdam, was een zwager van ds. George Frans (Gezelle) Meerburg (predikant te Almkerk van 1835 tot 1855).

20 De meeste brieven van de personen die zich afscheidden, zijn bewaard. Zij zijn één of meer weken eerder gedateerd dan de betreffende notulen.

21 Dit echtpaar wordt midden 1838 weer Hervormd.

10. Geertje (Gertjen) Abrahams, echtgenote van G.J. van Dijkhuizen[21]	4. 1.1838
11. Barend de Bruin[22]	1. 3.1838
12. Albert de Bruin[22]	... 2.1841
13. E. van Korlaar Azn.	2. 9.1841

21 Dit echtpaar wordt midden 1838 weer Hervormd.

22 Enige leden van het geslacht De Bruin hebben - evenals het gezin Wouter van Steeg - de kern gevormd van de groep Afgescheidenen te Nijkerk. In de jaren 1836-1850 woont het gezin De Bruin in de Kruidsteeg. Vermoedelijk is het huis van deze familie, of een gedeelte ervan, in 1850 omgebouwd tot een eenvoudig kerkje. De stamvader van het geslacht, Barend de Bruin, werd in 1757 geboren te Wierden (Ov.). Hij en zijn zoons oefenden het beroep van timmerman uit.

22 Enige leden van het geslacht De Bruin hebben - evenals het gezin Wouter van Steeg - de kern gevormd van de groep Afgescheidenen te Nijkerk. In de jaren 1836-1850 woont het gezin De Bruin in de Kruidsteeg. Vermoedelijk is het huis van deze familie, of een gedeelte ervan, in 1850 omgebouwd tot een eenvoudig kerkje. De stamvader van het geslacht, Barend de Bruin, werd in 1757 geboren te Wierden (Ov.). Hij en zijn zoons oefenden het beroep van timmerman uit.

Misschien is een enkele naam niet vermeld, maar vast staat, dat er van 1836 tot 1841 maar weinig Afgescheidenen te Nijkerk woonden. Bovendien komt de Afscheiding aldaar nà 1841 nagenoeg tot stilstand, zoals we nog zullen zien.

6. Vervolging

Zoals wij reeds in paragraaf 5 van het vorige hoofdstuk (Bunschoten) vermeldden, weken de Afgescheidenen van Bunschoten meer dan eens uit naar één van de buurtschappen van Nijkerk, Barneveld of Putten. In het Gelderse waren het althans niet de soldaten, die hun bijeenkomsten belaagden.

Op 12 december 1836 heeft ds. Hendrik de Cock in de gemeente Nijkerk gepreekt. In een proces-verbaal van de burgemeester van deze plaats[23] lezen we dat de samenkomst is gehouden ten huize van Evert van Tongeren, oud 28 jaar, van beroep bezembinder ‘wonende op Kwadenbeek’ - een buurt even buiten het oude Nijkerk, thans Spoorstraat. De bijeenkomst heeft geduurd van circa acht uur in de avond tot half twee in de nacht. De vergadering is gehouden in het voorhuis en op de deel. Hoewel er slechts ‘weinige Separatisten’ te Nijkerk zijn, waren er ongeveer 150 toehoorders, gescheidenen - ook uit het naburige Bunschoten - en nietgescheidenen. Op 13 december is De Cock met de diligence naar Zwolle vertrokken.

Verhoord worden Evert van Tongeren, de eveneens reeds genoemde A(a)lbert de Bruin, oud 26 jaar, timmermansbaas en Gijsbert Vedder. Eerstgenoemde verklaart onder meer ‘dat hij vermeende dat het laten spreken van Ds. De Cock niet verboden was, want (dat) vroeger veelmalen godsdienstige vereenigingen ten zijnent plaats hadden, te meer daar de Burgemeester der gemeente daar van niet onkundig, daar tegen nimmer eenig verbod deed.’ Evert van Tongeren en ds. H. de Cock worden door de rechtbank te Arnhem beboet, maar in hoger beroep door die te Amsterdam vrijgesproken.

Kort daarna komt De Cock opnieuw naar Nijkerk en omgeving.[24] Zaterdag 7 januari 1837 wordt het in Voorthuizen, gemeente Barneveld, bekend, dat laatstgenoemde zal preken in de woning van Jan Janssen van 't Hoff[25] ‘daglooner op den Saak in het Zwartebroek’. Het moet in verre omtrek zijn bekend geweest dat deze samenkomst zal worden gehouden, aangezien reeds aan de morgen van de zevende januari een persoon van ‘De Klomp bij Ede’ en vier of vijf mensen uit Scherpenzeel en Voorthuizen worden ge-

23 Rechtb. Amst., inv. no. 552. De stukken houden verband met het appel van een vonnis van de rechtbank van eerste aanleg te Arnhem; van de vonnissen van deze rechtbank is weinig bewaard gebleven.

24 Rechtb. Amst., inv. no. 551.

25 De spelling van de naam is hier en daar verschillend. We zullen deze persoon verder in dit hoofdstuk vinden als diaken en ouderling van de Afgescheiden gemeente te Nijkerk. Hij wordt dan genoemd Jan van 't Hoff.

signaleerd. Hun mededelingen brengen in het rustige dorp een aanzienlijk aantal mensen op de been.

De bijeenkomst begint om half zes in de middag. Het proces-verbaal van de burgemeester vermeldt, dat er een kind[26] is gedoopt, een paar uit Scherpenzeel is getrouwd en dat er een ouderling 'voor de gemeente Nijkerk is bevestigd'. Aanwezig waren personen uit Putten, Nijkerk, Scherpenzeel en Voorthuizen.

Vooruitlopende op wat we hierna zullen mededelen aangaande de instituëring van Nijkerk, merken we op, dat in Nijkerk en Putten in deze dagen nog geen zelfstandige gemeente was en dat deze ook niet op 7 of 8 januari werd geïnstitueerd. De Afgescheidenen in beide genoemde plaatsen waren sedert 26 juni 1836 aangesloten bij de gemeente te Bunschoten. Een ouderling 'voor de gemeente Nijkerk' kan derhalve niet anders betekenen dan: een ouderling van de gemeente Bunschoten voor de te Nijkerk wonende Afgescheidenen.

De volgende dag, zondag 8 januari 1837, leidt De Cock twee diensten ten huize van Lubbert van Malestein 'in de buurt van Hell', gemeente Putten. Beide samenkomsten worden bezocht door meer dan 200 personen. Door enige niet-Afgescheidenen wordt verklaard, dat onder meer aanwezig waren: Berend Gerritse van Beek, Renger van Dasselaar, Wolbert Westeneng en Harm Boeven. Een zekere Jacob Nuijen is aanwezig geweest, maar weigert inlichtingen te geven aan de burgemeester van Putten.

In het proces-verbaal vinden we nog de vage aanduiding, dat er een ouderling en een diaken zijn 'voorgesteld die na gedane stemming door hem (= H. de Cock) zijn opgeteekend'.[27]

Zowel na de bijeenkomst te Voorthuizen, als na de twee te Putten volgt een veroordeling door de rechtbank te Arnhem, en in hoger beroep vrijspraak te Amsterdam.

Als laatste noemen we de samenkomst gehouden dinsdag 10 september 1839; op de boerderij van Maatje Vedder, weduwe van Evert Hop, oud 65 jaar en haar oudste zoon Rijckert Hop, oud 34 jaar. De boerderij was gelegen in de buurtschap Nekkeveld.[28] Op genoemde dag zijn circa 150

26 Vermoedelijk een zoon van Jan Janssen van 't Hof. In het proces-verbaal staat nog, dat er 'diaconen werden benoemd'. Dit lijkt ons een misverstand.

27 Vermoedelijk zijn er een ouderling en een diaken gekozen voor de Afgescheidenen te Putten wonende, welke evenals die te Nijkerk, sedert 26 juni 1836 bij Bunschoten waren aangesloten. Het kerkelijke leven verliep in de eerste jaren na 1834 niet altijd volgens alle regels van het gereformeerde kerkrecht.

28 Wij ontlenen deze en de volgende gegevens aan verhoren door de burgemeester van Nijkerk. Deze verhoren zijn - merkwaardigerwijs - geschreven in een boek, dat tot titel draagt 'Verkopingsboek van de Gemeente Nijkerk 1804-1844' (Gemeentearchief Nijkerk). Thans staat in Nekkeveld nog een boerderij, bewoond door een familie Hop. De hofstede van 1839 is echter afgebroken. Het afgelegen Nekkeveld moet zich - zeker in de vorige eeuw - wel bijzonder hebben geleend voor een 'ongeoorloofde godsdienstoefening'.

personen in het achterhuis, op de deel etc. van de boerderij, aanwezig geweest. De meeste bezoekers komen uit Bunschoten en Spakenburg. Slechts 4 à 5 personen zijn inwoners van Nijkerk. Genoemd worden uit Bunschoten c.a., de ons uit het vorige hoofdstuk bekende personen: Jacobus Beukers ‘onderwijzer en oefenaar’, Jan Hartog, Elbert Heijnen, Willem van der Kolk en Hendrikus Niezen. Uit Nijkerk: Johannes Baltzer, schilder; Wouter van Bruinesse, dagloner; Willem van Norden en Wouter van Steeg. Beide eerstgenoemden zijn Hervormd, evenals Maatje Vedder en haar zoon. Laatstgenoemden hebben, blijkbaar uit sympathie met de vervolgde Afgescheidenen, hun boerderij op verzoek van Willem van der Kolk voor de godsdienstoefening beschikbaar gesteld.

De samenkomst wordt geleid door ds. Simon van Velzen van Amsterdam. Als, vóór de dienst begint, de politiedienaar Jan Lijnsvelt, op last van de burgemeester, de menigte sommeert uiteen te gaan, en Van Velzen een ogenblik aarzelt, zeggen - aldus het verslag - 5 à 6 Spakenburgers: ‘Kom laat ons nu maar voortvaren’. Willem van der Kolk voegt er aan toe: ‘Ik neem al wat er van te doen komt over mij, ik zal 't vergoeden en betalen’.

We weten uit andere bron,[29] dat Van Velzen bij deze gelegenheid 11 kinderen uit Spakenburg doopt. Volgens het verhoor worden enige Bunschoters en Spakenburgers tot lidmaten ‘aangenomen’.

7. Instituëring der gemeente

Het archief van de Gereformeerde kerk te Nijkerk begint eerst met 1887. Als datum van instituëring staat in kerkelijke jaarboekjes terecht vermeld 4 maart 1887. Op deze datum scheidde zich een groot aantal personen van de Hervormde kerk af. Wij komen op de ‘Doleantie’ te Nijkerk nog terug. Echter: vóór 1887 is er tweemaal een Gereformeerde kerk in Nijkerk geweest. Uiteraard onder andere namen, namelijk Christelijke Afgescheiden gemeente en Christelijke Gereformeerde kerk (deze laatste na 1869). De eerste gemeente heeft bestaan van 1837 tot 1840 of 1841. De tweede: van 1850 tot 1882. We zullen hun geschiedenis in deze en de volgende paragrafen voor zover mogelijk schetsen.

Jacobus Beukers schrijft in zijn ‘Gedenkschrift’, dat ds. A. Brummelkamp op 5 november 1837 ‘te Malestein onder de gemeente Putten’ preekte, bij welke gelegenheid de sacramenten werden bediend. Verder: ‘De gemeente Nijkerk, Putten en Voorthuizen, toen 21 zielen, werd eene gemeente op zichzelve. De verkiezing van den Kerkeraad had plaats en is ook op dien dag in zijn ambt bevestigd.’[30]

29 Blokhuis, a.w., 109.

30 J. Beukers, a.w., 28. Er is geen aanleiding aan de juistheid van dit bericht te twijfelen. Beukers heeft deze dingen van nabij beleefd en hij verwijst hier duidelijk naar de **notulen** van de kerkeraad der Afgescheiden gemeente te Bunschoten.

Vóór deze datum - zoals vermeld vanaf 26 juni 1836 - werden de Afgescheidenen van Nijkerk, Putten en Voorthuizen tot Bunschoten gerekend. Wij zullen 5 november 1837 houden voor de datum van instituëring. Echter: deze gemeente heeft slechts kort mogen bestaan. Zij zal zich hebben aangesloten bij de andere gemeenten in Gelderland, maar in de weinige archief - stukken van 'Boven-Gelderland' over de jaren 1836-1841 vinden we haar niet vermeld. Vermoedelijk is zij in 1840 of 1841 reeds uiteengevallen.

Het eerste bericht na die jaren vinden we in de provinciale notulen van Utrecht en Noord-Holland van 2 november 1843.[31]

We lezen in artikel 13: 'De ouderling van Amersfoort verhaalt dat eenige leden die te Nijkerk woonen en te Amersfoort zijn aangesloten en vroeger met de Christelijk Afgescheidenen die te Putten woonen eene Gemeente gevormd hebben, als eene afzonderlijke Gemeente wenschen te worden geördend. Hierop wordt geoordeeld dat bedoelde leden zich wegens die zaak tot de Provinciale Kerkvergadering van Gelderland hebben te wenden.' Noch uit de Gelderse notulen, noch uit de latere ontwikkeling krijgen we de indruk, dat dit laatste is gebeurd.

In de notulen van de Afgescheiden gemeente te Amersfoort van 16 augustus 1847 - in het tijdvak van ds. S.M. Flesch - lezen we, dat Wouter van Steeg en Barend de Bruin 'buiten verplichting (zijn) gesteld om te Nijkerk te regeeren wegens onregeerbaarheid aldaar.' Dit moet wel betrekking hebben op een situatie, als in paragraaf 6 genoemd: een ouderling en een diaken van de gemeente Amersfoort, speciaal voor de gemeenteleden te Nijkerk.

Het voornemen te Nijkerk een afzonderlijke gemeente te stichten, komt in 1850 weer ter sprake. Op 11 januari van dit jaar is er aldaar een bespreking met afgevaardigden van de kerkeraad van Amersfoort. Aanwezig zijn van Nijkerk: Wouter van Steeg, Barend de Bruin, Aalbert de Bruin (reeds genoemd); alsmede Herman van Steeg, Jan de Bruin, Peter de Bruin, Gijsbert de Rooij en enige echtgenoten. Uit Zwartebroek zijn aanwezig de reeds genoemde Jan van 't Hoff en Aart van den Bosch.[32]

De zaken blijven onbeslist, maar tijdens een bespreking op 29 januari verklaren de broeders van Nijkerk c.a. het volgende. Men wil met 8 manslidmaten een afzonderlijke gemeente doen instituëren. Voor de dienst des Woords wil men met Amersfoort 'gecombineerd blijven'. Er zijn één ouderling (Wouter van Steeg) en één diaken (Barend de Bruin) gekozen.[33] Dit behoudens 'approbatie' door de classis. Ook lezen we, dat er reeds een huis is aangekocht om te dienen als kerkgebouwtje. De classicale vergadering van 6 maart 1850 geeft toestemming tot de instituëring. De vergadering ziet wel bezwaren vanwege het kleine getal, en raadt daarom aan 'in communicatie met Amersfoort te blijven'.

31 NNH.

32 Deze gaan eerst midden 1851 van Amersfoort over naar Nijkerk.

33 Zoals we zagen waren beide personen reeds ouderling en diaken, namelijk van de kerk te Amersfoort.

In de notulen van de provinciale vergadering (Utrecht en Noord-Holland) van 2 mei 1850 lezen we: 'De Praeses (S. van Velzen) verhaalt dat te Nijkerk op de Veluwe eene gemeente door hem geordend is. Wegens het kleine getal der leden is daar slechts één ouderling en één diaken kunnen verkozen worden en is die gemeente met Amersfoort gecombineerd. De vergadering besluit dat deze Gemeente ook bij onze Provincie gerekend wordt.'[34]

Zonder een preciese datum te kennen, mogen we concluderen, dat de tweede Afgescheiden gemeente te Nijkerk is geïnstitueerd tussen 6 maart en 2 mei 1850.

Deze gemeente die, zoals we reeds schreven, bestaan heeft van 1850-1882, is steeds zeer klein geweest. Tussen 1856 en 1871 komt zij niet boven de 100 leden uit en in 1877 omvat zij slechts 40 zielen; in 1881 is sprake van 61 zielen. Aan de instituëring gaat vooraf het feit, dat in het jaar 1849 zich opnieuw enige personen van de Hervormde kerk afscheiden. We vinden in de hervormde notulen (en bij de ingekomen stukken) de namen van: Willemijntje van Aller, Dirkje van Beek, Jakobje van Beek, Teunis van de Bor, Geertje van de Grift, G. van de Kamp, Gijsbert Nijburg, Woutertje van Plaggenhoef, Hendrik Rouvoet en Hendrik Troost.

8. Kerkgebouw, erkenning

De classicale notulen[35] van juni 1850 vermelden, dat ds. T.H. Uitterdijk van Amersfoort de eerste is, die in het 'gereedgemaakte' kerkgebouw preekt. Dit gebeurt op tweede Pinksterdag, 20 mei 1850. Onder meer uit een request aan de Koning, gedateerd 23 februari 1850,[36] weten we, dat dit kerkgebouwtje heeft gestaan aan de Kruidsteeg.[37]

In bedoeld request vraagt de gemeente 'als eene Christelijke Gemeente... in de Burgerlijke Maatschappij te worden erkend'. Het koninklijk besluit waarbij dit verzoek wordt ingewilligd is dat van 11 augustus 1850, no. 70.[38] Vanwege het ontbreken van enig lidmatenregister van de 'tweede' Afgescheiden gemeente te Nijkerk, vermelden we hier de ondertekening van het request in haar geheel.

Van de reeds genoemde Afgescheidenen tekenen de volgende 18 personen.

34 De gemeente te Nijkerk wordt dus niet 'overgegeven' aan de 'Gelderschen' of 'Brummelkampianen' die van 1840 tot 1854 buiten het kerkverband stonden. Na de hereniging met de Geldersen wordt er een poging gedaan, Nijkerk bij het kerkverband van Gelderland in te delen. In 1856 wordt bepaald de gemeente 'bij de provincie Utrecht te laten ter oorzake van haren verren afstand.'

35 NCVU.

36 Herv. Ered., 26 april 1850, no. 9.

37 In het besluit tot toelating staat 'Kruidsteeg no. 1206, Kadaster Sectie B.' Aangezien de familie De Bruin ook in het korte steegje woonde, achten wij het niet onmogelijk, dat het gebouwtje aan deze familie heeft toebehoord (vgl. noot 22 van dit hoofdstuk). Het gebouwtje is kortgeleden afgebroken.

38 Herv. Ered., 17 aug. 1850, no. 1.

Willemijntje van Aller, Jakobje van Beek, Teunis van de Bor, Aalbert de Bruin, Barend de Bruin, Jan de Bruin, Peter de Bruin, Geertje van de Grift, Jan van 't Hof(f) (Voorthuizen), G. van de Kamp, Gijsbert Nijburg, Woutertje van Plaggenhoef, Gijsbert de Rooij, Hendrik Rouvoet, Herman van Steeg, Wouter J. van Steeg, Christina Thijs(s)en wed. R. van Aller, Hendrik Troost.

Tevens tekenen 10 nog niet genoemden:

D. de Graaf, H. de Graaf, H. Gijsbers, J. Kuijt, E. van Norden, A. Reinsen, A. van Steeg, A. van Steeg, G. van Steeg, A. Versteeg.

Wij mogen wel concluderen, dat de gemeente in 1850 ongeveer 30 belijdende leden heeft geteld.

9. Gemeentelijk leven 1850-1882

In het tijdvak 1850-1856 zijn de volgende personen ouderling: A. de Bruin,[39] J. van 't Hoff en Wouter van Steeg; diaken zijn: B. de Bruin, Gijsbert Nijburg, G. de Rooij en E. van Tongeren.[40]

Al spoedig ontvangt de kleine gemeente haar eerste predikant: ds. W. Kapteyn staat te Nijkerk van 30 januari 1853 tot 7 april 1856.[41] Tijdens zijn predikantschap ontstaat er een twist, die ten gevolge heeft, dat het aantal leden sterk vermindert.[42]

Eind 1851 wordt Jan van 't Hoff tot ouderling gekozen. Gijsbert de Rooij wordt diaken in de plaats van Barend de Bruin. Laatstgenoemde wordt namelijk niet **herkozen.** De familie De Bruin trekt zich één en ander nogal aan. Aalbert de Bruin schrijft erover aan de classicale vergadering; hij acht de gekozenen onbekwaam - zij zouden in eigen huis niet voorgaan in de gebeden. De classicale vergadering meent echter, dat beide broeders moeten worden erkend. Immers, de kerkeraad doet dit; ook wordt opgemerkt ‘dat er geen meerdere gaven zijn in de gemeente’.

Enige tijd later beschuldigt de oud-diaken Barend de Bruin, de in zijn plaats gekozen Gijsbert de Rooij ervan, antinominiaan te zijn. Hij heeft getracht de predikant W. Kapteyn van de bevestiging af te schrikken. Heeft ook geweigerd ‘het boek tot de Kerk behoorende over te geven’. Nadat hij - tevergeefs - een attestatie heeft gevraagd en onder censuur is gesteld, onttrekt hij zich ongeveer april 1854. Aan het eind van hetzelfde jaar beklaagt Aalbert de Bruin zich bij de classis over de behandeling van zijn broer Barend. Zijn klachten vinden geen ingang. Midden 1856 is de twist in de boezem van de gemeente Nijkerk nog steeds gaande. De classis zendt

39 Deze wordt althans tot ouderling gekózen.
40 NCVU, presentie van de vergadering in bedoeld tijdvak.
41 W. Kapteyn, geb. 1819. Predikant te Staphorst 1851. Nijkerk 1853. Coevorden 1856. Emeritus 1884. Overleden 1906.
42 NCVU, vergaderingen van 11 dec. 1851; 9 febr., 18 mei, 24 aug., 2 nov. 1854.

dan een commissie en deze rapporteert op de vergadering van 12 maart 1857. Zij meent dat A. de Bruin onder meer de diaken Evert van Tongeren vals heeft beschuldigd. De Bruin wordt ‘voorlopig ontslagen’.[43] Enige gemeenteleden, onder wie Jan de Bruin, Hendrik Rouvoet en zijn vrouw alsmede Peter de Bruin kiezen de zijde van A. de Bruin. Zij komen onder censuur, maar wat er verder kerkelijk met hen is gebeurd, blijkt uit de bewaard gebleven stukken niet.

Na enige jaren van weinig nieuws aangaande de kleine gemeente komt de tweede predikant - J.P. van der Maas staat van 12 mei 1867 tot 29 augustus 1869 te Nijkerk.[44]

Onze enige bron voor dit tijdvak wordt gevormd door de notulen van de classis Amersfoort.

Aalbert de Bruin en J. van der Pol zijn dan ouderling, Gijsbert de Rooij is diaken.

Ook in de jaren 1867-1869 ontstaat er twist in de gemeente.[45] Een deel der gemeente raakt bezwaard over de prediking. Ds. van der Maas zou ‘de Waarheid eenzijdig voorstellen’. De classicale vergadering, te hulp geroepen, kiest de zijde van de bezwaarden: de Waarheid mag niet eenzijdig worden voorgesteld. Ds. van der Maas belooft ‘ongelukkig gekozene uitdrukkingen’ te vermijden.[46] Een half jaar later (30 mei 1869) ligt er op de tafel van de classicale vergadering een brief ondertekend door 21 personen uit Nijkerk. Zij zijn geen lid van de gemeente, maar zij ‘getuigen met alle lof van de leer en de prediking van Ds. van der Maas’ en zij hopen dat hem spoedig recht zal worden gedaan. Laatstgenoemde wacht deze gehoopte ontwikkeling niet af, maar neemt het beroep van Beekbergen aan. Doordat Van der Pol en De Rooij weigeren het attest van ds. van der Maas te tekenen, neemt de verwarring in de gemeente nog toe.[47]

Na het vertrek van de predikant verzoekt de classicale vergadering aan oud-ouderling J. van 't Hoff, de gemeente te willen ‘voorgaan’, maar het blijkt dat deze door ouderdom en zwakte, daartoe veelal niet in staat is. Reeds dan gaan er stemmen op de gemeente te ontbinden, maar begin 1870 kan ouderling J. van der Pol een verblijdend verslag geven van het kerkelijk leven: er wordt weer liefde en vrede gevonden. Doch kort daarna komt er een nieuwe onenigheid.[48] Een van de voortrekkers, E. van Korlaar, heeft volgens sommige leden ‘gaven de gemeente te stichten’. Anderen hebben bezwaar tegen laatstgenoemde en de classicale vergadering meent terecht. Van Korlaar bedankt daarop ‘voor het oefenen’. Enige leden der gemeente

43 Aalbert de Bruin was vermoedelijk wel gekózen, maar nog niet bevestigd.
44 J.P. van der Maas, geb. 1825. Predikant te Zegwaard 1865. Nijkerk 1867. Beekbergen 1869. Borger 1876. Overleden 1889.
45 NCVAmf, 10 aug. 1869.
46 Onder anderen zijn bezwaard: J. van de Pol, Elbertje van Tongeren, A. Reinsen en J. de Bruin.
47 NCVAmf, 22 sept. 1869.
48 Idem, 29 maart 1870.

komen dan niet langer in de godsdienstoefeningen, maar gaan naar de Hervormde kerk. De zusterkerken geven nu de raad aan 'Nijkerk' zich 'bij de naburige gemeenten in te deelen'.[49]

De betrokkenen zijn daartoe vooralsnog niet bereid en verkiezen J. ten Kaate als diaken (1872).

Zonder veel levenskracht zet de gemeente haar bestaan voort. In 1879 wordt H. van Duinen ouderling. Maar de onenigheden blijven. In april 1879 zijn J. de Bruin en H. Rouvoet zeer ontevreden omdat éne Johs. Buitink 'die geheel buiten de gemeente staat de boeken der gemeente houdt.' Ook zijn er moeilijkheden over een door het vrouwelijk lidmaat E. van Tongeren, gevraagde huwelijksbevestiging. Aan het einde van hetzelfde jaar gaat er een classicale commissie naar Nijkerk. Zij vergadert met slechts zeven leden der gemeente. De diaken J. ten Kaate wordt ouderling en H. Knoppers diaken. De commissie kan niet anders dan vaststellen, dat de toestand der gemeente 'kwijnend' is. In 1880 wordt op raad van de classis - eindelijk - het kerkgebouw aangekocht. Voordien zal het gehuurd zijn geweest.[50] Het gebouwtje verkeert in zeer slechte staat. Er wordt steun gevraagd van de classis voor het bouwen van een nieuwe kerk op dezelfde grond. Uiteraard zijn de zusterkerken daartoe niet bereid, want 'de Gemeente verteert zich door onderlinge twisten'.[51]

Spoedig komt nu het einde. Op de classicale vergadering van maart 1881 wordt Nijkerk onder zorg of 'curateele' van de classis gesteld. Op 2 februari 1882 wordt geconstateerd, dat de gemeente is 'opgeheven'; de kerk zal moeten worden verkocht. Vanwege een geldlening etc. zal er niet veel geld overblijven.

Misschien dat dit het laatste zou zijn geweest, wat we zouden weten van de gemeente, ware het niet, dat het kerkgebouwtje werd verkocht aan de burgerlijke gemeente Nijkerk en dat het bij de verkoop op een bijzondere wijze is toegegaan.[52] Eerst op 22 februari 1884 verkoopt Adrianus van Haselen, graanhandelaar te Amersfoort, lasthebber van de leden van de 'ontbonden Christelijk-gereformeerde gemeente' te Nijkerk, het kerkgebouwtje, omschreven als: gebouw met woning, erf en tuin aan de Kruidsteeg B 1417 en 1418, groot 2 roeden en 90 ellen. Nadrukkelijk wordt vermeld, dat de gemeente is 'opgeheven' bij besluit van de classicale vergadering Amersfoort van 2 februari 1882.[53] De lastgevers zijn de leden van

49 Idem, 22 sept. 1871.

50 Wij spraken reeds eerder in dit hoofdstuk als vermoeden uit: gehuurd van de familie De Bruin.

51 NCVAmf, 18 nov. 1880.

52 Gemeentearchief Nijkerk. Acte van koop en verkoop 22 febr. 1884. Het bijzondere van deze verkoop is geweest, dat er door ontbinding der gemeente geen rechtspersoon meer bestond, zodat de individuële leden (of hun wettige erfgenamen) als verkopers optraden.

53 Verwezen wordt tevens naar een advertentie in het Weekblad De Bazuin van 16 febr. 1882. Uit de acte blijkt, dat het gebouwtje is **aangekocht** op 27 september 1880. De verkoopsprijs bedraagt ongeveer *ƒ* 1800,-.

de gemeente op het tijdstip van ontbinding, namelijk 2 februari 1882, of hun wettige erfgenamen. Uit de hieronder te vermelden namen zien we, hoezeer de laatste ledenlijst afwijkt van die, welke kon worden opgemaakt in 1850 (paragraaf 8 van dit hoofdstuk).

Dirkje de Graaf, weduwe J. de Bruin
Woutertje van Plaggenhoef, weduwe Hendrik Rouvoet en 7 kinderen
Gerretje van Steeg, weduwe Gijsbert de Rooij

Willempje van Dasselaar, echtgenote van Hendrik van Duinen
Dirk Dirksen
Hendrik van Duinen
Trijntje Dijkstra, echtgenote van Jannes ten Kaate
Cornelia Gerremans
Jannes ten Kaate
Take(n) ten Kaate, geb. 1862
Hendrikus Knoppers en 2 kinderen[54]
Antje Kreikamp
Willemijntje de Rooij, geb. 1862
Wouter de Rooij, geb. 1854
Harmen Rouvoet
Jannetje Rouvoet
Wilhelmina Splint (en 7 doopleden met de naam Splint)
Hillegonda Storm

Alleen de eerste drie worden ook in 1850 genoemd.[55]

10. De Doleantie te Nijkerk

Hoewel buiten het bestek van dit boek vallend, vermelden we in het kort, dat de 'Doleantie van 1886' te Nijkerk spectaculaire vormen heeft aangenomen.

Zelfs mag worden gezegd, dat Nijkerk **een** bakermat voor deze beweging is geweest. Niet vreemd hieraan waren de gebeurtenissen in de naburige plaatsen, namelijk te Voorthuizen, waar in 1884 mr. dr. Willem van den Bergh werd bevestigd, en te Kootwijk, waar hetzelfde in 1884 geschiedde met candidaat J.H. Houtzagers. Ook het optreden van de 'doleantie-predikant' G. Vlug te Nijkerk heeft de aard van de gebeurtenissen in sterke mate bepaald.[56]

In een ongedateerd stuk, behandeld op de kerkeraad van 6 april 1886, schrijven maar liefst 218 mannelijke en 166 vrouwelijke lidmaten aan de (Hervormde) kerkeraad, dat het de 'innige wensch en bede van hun hart is

54 Bastiaan Antonie Knoppers geb. 1877 en Neeltje Hendrina Knoppers, geb. 1880.
55 De lijst bevat 18 belijdende- en 13 doopleden. Dit is ver beneden het getal 61, genoemd in het Jaarboekje van de Chr. Geref. Kerk, Kampen, 1881. Maar uiteraard zijn niet alle doopleden vermeld, doch slechts de rechthebbenden, namelijk van wie vader en/of moeder was overleden.
56 G. Vlug, geb. 1843. Heerjansdam 1875. Broek op Langendijk 1878. Nijkerk 1880. Leiderdorp 1886 (Dolerend). Barendrecht 1891. Nijkerk 1896. Oldenbroek 1903. Overleden 1912.

geworden, dat ook gij eerwaarde Heeren en Broeders in de kracht des Heeren, en door Zijne genade U gedrongen mogt gevoelen onze gemeente uit de band en der organisatie van 1816 los te maken, en haar uit den weg der ongehoorzaamheid aan Christus en Zijn Woord in den weg der gehoorzaamheid aan Hem te leiden...'.

Het stuk heeft onder meer een tegen-adres ten gevolge, waarin, gedateerd 'April 1886' 311 lidmaten aan de kerkeraad verzoeken, de weg van het treden uit het kerkverband van de Nederlandse Hervormde kerk, toch niet in te slaan. Zij schrijven onder meer: 'Zij betreuren dit' - namelijk het verzoek van de 218 en 166 lidmaten - 'zeer en gevoelen zich gedrongen, om langs dezen weg te verzoeken dien weg niet in te slaan, zij toch hebben de Nederl. Hervormde kerk lief, niet alleen omdat zij daarin zijn geboren, gedoopt en belijdenis hebben afgelegd, maar ook en bovenal omdat door die kerk reeds zooveel zegen is verspreid.'[57]

Als datum van de Doleantie in Nijkerk geldt 4 maart 1887, aangezien op deze dag de schorsing van een groot aantal ouderlingen en diakenen uitgesproken door het Classicaal bestuur van Harderwijk, door de meerderheid van de kerkeraad, bijeen onder presidium van dr. W. van den Bergh van Voorthuizen, als onwettig werd aangemerkt. Dit betekende de definitieve breuk met de organisatie van de Hervormde kerk.[58]

Naar schatting van de (nieuwe) hervormde kerkeraad op 30 januari 1889, bedroeg het aantal Dolerenden ongeveer duizend. Volgens het Jaarboek van de Gereformeerde kerken in Nederland van het jaar 1900 was het aantal zielen van de gemeente te Nijkerk 2600. Er stonden toen twee predikanten.[59]

57 Beide stukken (met al de handtekeningen) berusten in het archief van de Hervormde gemeente te Nijkerk.

58 Breder hierover in J.C. Rullmann, De Doleantie in de Nederlandsch Hervormde Kerk der negentiende eeuw, Amsterdam 1916, hoofdstuk 1 en hoofdstuk 3, par. 7 ('De reformatie te Nijkerk').

59 Behalve 'Rullmann' moet hier de volgende literatuur worden genoemd.
- A. Middelkoop e.a. Gedenkt de vorige dingen; de Doleantie te Nijkerk na vijf en twintig jaar herdacht, Nijkerk 1912.
- J. van der Waals, De Gereformeerde Kerk van Nijkerk in Doleantie; Gelderse Kerkbode, 6 artikelen; 30 jan. tot 13 maart 1937.
- (Ds.) T. van 't Veld (Ede), De Doleantie in Nijkerk; in Hervormde Kerkbode (classis Harderwijk), 8 artikelen; 1 aug. 1963 tot 6 febr. 1964.
- Bibliografie van de gemeente Nijkerk, gestencild; Gemeentearchief Nijkerk.

Hoofdstuk 8
Scherpenzeel (Gld.)

Gedurende de eerste vijftig jaar van haar bestaan heeft de kleine Afgescheiden gemeente te Scherpenzeel nooit meer dan 40 zielen geteld. Nu was Scherpenzeel omstreeks 1834 een kleine plaats. Er stonden in het dorp en ook verspreid daarbuiten in totaal ongeveer 170 huizen, waarin circa 220 gezinnen woonden. Van der Aa schrijft dat er in 1847, 1200 mensen wonen, van welke er 1150 Hervormd zijn. Tot de Hervormde kerk behoren ook leden, die in de aangrenzende burgerlijke gemeente Woudenberg hun domicilie hebben.

Middelen van bestaan zijn de landbouw, de wolkammerij en het weven.

In de tijd van de Afscheiding is heer van het dorp mr. Petrus Johannes van Naamen van Scherpenzeel; hij is gehuwd met Machtelina Sophia Hooft. Predikant van de Hervormde gemeente is Jhr. Pieter Huibert Gerard Nahuijs; deze wordt in 1822 te Scherpenzeel bevestigd en gaat aldaar in 1853 met emeritaat.

Wij zullen eerst iets zeggen over het verblijf van Abraham Capadose te Scherpenzeel, aangezien we uit enige bijzonderheden een goede indruk krijgen van het geestelijk leven van deze plaats en haar omgeving, in de eerste helft van de vorige eeuw.

1. Abraham Capadose te Scherpenzeel (1831-1833)

Abraham Capadose[1] werd 22 augustus 1795 te Amsterdam geboren als zoon van Isaäc Haïm Capadose en Esther Mendes da Costa. Zijn familie behoorde tot de Portugees-Israëlitische gemeente.
Na onderwijs te hebben ontvangen op de Latijnse school te Amsterdam, ging hij in 1814 te Leiden wonen om geneeskunde te studeren. Tot zijn studievrienden worden Isaäc da Costa en Dirk van Hogendorp (1797-1845) gerekend. In Leiden volgt hij de lezingen van Willem Bilderdijk. Na op 24 juni 1818 te zijn gepromoveerd tot doctor in de geneeskunde, keerde hij naar Amsterdam terug.
Capadose ging wonen in het huis van zijn oom - een vermaard geneesheer - en bouwde een goede dokterspractijk op. Na zijn overgang tot het Christendom verloor hij vele patiënten en relaties, maar het was in de eerste plaats zijn slechte gezondheidstoestand, die hem in januari 1827 noodzaakte zijn praktijk op te geven.

1 Men zie voor hem: Abraham Capadose door David Kalmijn (dissertatie Utrecht), 's-Gravenhage 1955.

Op 20 oktober 1822 werd Capadose, tegelijk met Isaäc da Costa, te Leiden gedoopt door ds. L. Egeling. Zijn aanvaarden van het christelijk geloof betekende aanvankelijk in feite een breuk van de meeste leden van zijn familie.
Wij moeten hem rekenen tot één van de, zij het niet op de voorgrond tredende, leden van de Amsterdamse Réveilkring.
Op 18 november 1829 huwde Capadose, Adriana van der Houven, dochter van het op Huis ter Noot te 's-Gravenhage wonende echtpaar H.C. van der Houven en J.E. van Gennep. Adriana - 'Jeane' - schonk het leven aan drie kinderen: Esther, geboren 1830 te Amsterdam; Hendrik Christiaan, geboren 30 november 1832 te Scherpenzeel; Isaäc geboren te 's-Gravenhage.
Eind april 1831 verhuisde Capadose met vrouw en dochtertje naar Scherpenzeel. Hij wenste daar 'zijn gaven als evangelist te ontplooien'.[2]
Een zwakke gezondheid, het niet-slagen in het weer opbouwen van een dokterspraktijk, het te dure stadsleven en het verlangen 'stil buiten te gaan leven en in de gulle omgang met weinigen, maar met ons op 't smalle pad des levens wandelende vrienden, de dagen onzer voorbereidinge voor een nimmer eindigende gelukzaligheid door te brengen', deden hem van Amsterdam naar Scherpenzeel verhuizen.
In laatstgenoemde plaats werd de 'Zandenhoef' betrokken, eigendom van de reeds in dit hoofdstuk genoemde P.J. van Naamen.[3] Al spoedig begon Capadose met het houden van samenkomsten te zijnen huize, die langzamerhand een zeer grote omvang verkregen, waarover verderop in deze paragraaf. Door moeilijkheden bij het opnieuw huren van zijn woning gedreven, kwam Capadose er toe, te zoeken naar een huis in een andere plaats.
In mei 1833 betrok hij, met vrouw en kinderen, een woning aan de Princegracht te 's-Gravenhage.
Vanwege zijn zwakke gezondheid - asthmatische aandoeningen - verbleef hij in de jaren 1836 en 1837 in Zwitserland, waar zijn vrouw op 6 april 1837 overleed. In deze tijd schreef hij zijn 'Conversion de Dr. A. Capadose', door M.J. Chevalier in het Nederlands vertaald.
In januari 1839 hertrouwde hij te 's-Gravenhage met mejuffrouw Hendrika Jacoba Abrahamsz.
Drie jaar later ondertekende hij als één van 'De Zeven Haagsche Heeren' een adres aan de Hervormde synode, tegen de toenemende afdwalingen binnen de Hervormde kerk. Ook behoorde Capadose tot de 'Christelijke Vrienden' die in de jaren 1845-1854 geregeld te Amsterdam samenkwamen.
Hij wijdde zich gedurende het laatste gedeelte van zijn leven in sterke mate aan de evangelisatie, inzonderheid aan het zondagsschoolwezen.

2 Kalmijn, a.w., 61.

3 De 'Zandenhoef', gelegen in het centrum van Scherpenzeel, bestaat nog, zij het in sterk gerestaureerde vorm. Het is thans een bankgebouw. Uit de correspondentie van Capadose en zijn vrienden wordt niet duidelijk, waardoor de keuze op Scherpenzeel viel. Mogelijk hebben de 'vrienden van de Poll te Zeist' (Kalmijn, a.w., 62) die de familie Capadose in Scherpenzeel bij herhaling bezochten, de aandacht op het huurhuis gevestigd.

Ook was hij de stichter van de Vereniging van vrienden Israëls en van de Nederlandse protestantse vereniging. In enige publicaties bestreed hij de vaccinatie.
'Capadose heeft ondanks zijn zwakke gezondheid een vrij hoge leeftijd mogen bereiken en toonde tot zelfs in zijn laatste levensjaren een voor zijn doen bewonderenswaardige vitaliteit.'[4] Hij overleed te 's-Gravenhage 16 december 1874, oud 79 jaar.

Wat nu verder het verblijf van Capadose te Scherpenzeel betreft: onder meer het volgende is bewaard gebleven.

4 Kalmijn, a.w., 119.

Het waren te Scherpenzeel meestal eenvoudige lieden met wie werd kennis gemaakt.

Capadose schrijft in een brief van 20 mei 1831[5] aan Da Costa onder andere, dat de ware kinderen Gods die men er aantreft, eenvoudig, zuiver in de leer, gematigd en vol liefde zijn. Doch zij zijn meestal wat terneergedrukt en 'er lopen er velen die wel als Lazarus uit den doode opgewekt zijn maar op 't machtwoord des Heeren wachtende zijn - vele zuchten nog in Bethesda en zien te veel om naar **iemand,** die hen in 't badwater werpe in plaats van in 't geloof de hand des Verlossers aan te grijpen zonder vrees - doch ook dit moet gegeven worden.'

Capadose ontdekt te Scherpenzeel de conventikels. In juni 1831 wordt - voor zover we weten - voor het eerst gezelschap in zijn huis gehouden. Gesproken wordt van een bijeenkomst op een zaterdagavond waar 'de oude Renesse' en anderen aanwezig waren. Capadose sprak over 'de hervorming door Hiskia'. Men eindigde met de lezing van gedeelten van redevoeringen en predicatiën van Costerus 'Neerlands vloek en zegen'.[6]

Al gauw daarna wordt elke maandagavond ten huize van Capadose 'oefening' gehouden. Meestal gaat het gesprek 'over den weg der zaligheid'. Capadose heeft blijkbaar wel de gevaren van het vertellen van eigen ervaringen gezien.

Hij schrijft: '...het Woord legt den grondslag der bevinding en de bevinding strekt ter verzegeling van het Woord'. Hij achtte zich in zijn bevinding strikt aan het Woord gebonden.[7]

Kalmijn merkt onzes inziens terecht op, dat men de arbeid van Capadose moeilijk als 'evangelisatie' kan betitelen. Hij evangeliseerde onder de kinderen Sions. 'Had hij zich toegelegd op het opsporen en terechtbrengen van de afgedwaalden, dan zou hij een evangelist in de meest ware zin van het woord zijn geweest, maar nu ging hij werken onder degenen, die in het algemeen al voor "vroom" doorgingen.'[8] Bij sommigen van zijn vrienden (van de Réveil-kring) wekte zijn optreden enige bezorgdheid. Zo vreesde Groen van Prinsterer voor verkeerde opvattingen en twisten en hij meent dat 'het houden van oefeningen wel iets (is), dat in eene dergelijke landgemeente met zeer veel Christelijke wijsheid plaats hebben moet'.[9]

Op zondag 11 september 1831 werd des avonds ten huize van Capadose een gezelschap gehouden met 18 personen. Ook de bekende ds. F. Kohlbrügge was aanwezig. De beide oudste bezoekers waren 'de 83-jarige Renesse en de 85-jarige Willemijntje'. Met eerstgenoemde kan onzes inziens niemand anders zijn bedoeld dan Jan Renes Willemzoon, die in 1815 ouder-

5 De brieven van Capadose waaruit hier wordt geciteerd, alsmede die verderop in deze paragraaf worden genoemd (4 april en 17 oktober 1832) worden bewaard in het Réveil-Archief te Amsterdam, Verzameling-Da Costa.

6 Florentius Costerus, sinds 1656 predikant te Hoorn, overleden 1703. Schreef: Neerlandts vloek en zegen en deszelfs re-unie, Hoorn 1740.

7 Kalmijn, a.w., 66.

8 Idem, 63.

9 Idem, 63.

ling is in de Hervormde gemeente. Zijn zoon, Gerardus Cornelis Renes, die eveneens een bezoeker was van het gezelschap, treffen we later onder de Afgescheidenen aan.[10]

Al spoedig worden de oefeningen ook bezocht door mensen uit de omgeving van Scherpenzeel. Capadose ontvangt een brief uit Veenendaal, waarin de niet-onvermaarde Hendrik van der Biezen[11] voorstelt, aldaar een huis voor hem te kopen. De bedoeling is dat Capadose dan zijn arbeid in deze plaats zal voortzetten. Van der Biezen wil, met enige vrienden, over één en ander de volgende dag komen spreken. Capadose schreef aanstonds zowel het bezoek als de gedachte van verhuizing naar Veenendaal 'met beleefdheid maar met ernst' af. En 'de oude Renesse' verklaarde verheugd te zijn, dat Capadose voor het 'beroep' had bedankt.[12] Begin 1832 moet vanwege de grote toeloop naar het conventikel vanuit omliggende plaatsen, het aantal personen worden beperkt. In het vervolg zullen hoogstens 40 personen worden toegelaten. Maar hieraan wordt niet steeds de hand gehouden.

In februari 1832 levert Capadose - op aandrang van de predikant Jhr. Van Nahuijs, die het bedrijf van eerstgenoemde met lede ogen aanziet - een uit Amsterdam afkomstige attestatie in.[13] Hij vreest maatregelen tegen zijn oefeningen, die in strijd zijn met de kerkelijke reglementen en met de 'Code Pénal' van Napoleon, maar men laat hem (nog) met rust.

De volgende maand verschijnt als belangstellende toehoorder, op één van de maandagse samenkomsten, één van de Veenendaalse predikanten vergezeld van twee van zijn ouderlingen en een diaken.

In de herfst van 1832 is het zover, dat de heer van Scherpenzeel de huur aan Capadose opzegt, zij het ook met een termijn van een half jaar. Het optreden van laatstgenoemde ging hoe langer hoe meer de aandacht trekken. In Utrecht wilden studenten en 'gemeen volk' optrekken 'naar Scherpenzeel naar den Heer Capadose'.[14] De minister van eredienst adviseerde de Koning de bepalingen van de Franse wetgeving toe te passen, om de samenkomsten tegen te gaan.[15]

Op 15 april 1833 wordt Capadose door de kerkeraad 'ernstig onderhouden

10 Wij ontlenen enige gegevens aan het archief van de Hervormde gemeente te Scherpenzeel, nader aan het Doop-, Lidmaten- en Trouwboek van de betreffende jaren. Gerardus Cornelis Renes legde in 1831 belijdenis des geloofs af. Hij werd 8 juni 1808 geboren als zoon van Jan Renes Wzn. en Sophia van Bemmel. Van Jan Renes Wzn. wordt in de brieven van Capadose eenmaal gezegd: 73 jaar oud, en eenmaal: 83 jaar. Met 'Willemijntje' kan bedoeld zijn Willemijntje Wolfswinkel of Willemientje van de Kemp. Beiden werden 'bejaard' aangenomen, wat in Scherpenzeel (en andere plaatsen) in die tijd meer voorkwam. Op een gezelschap in Veenendaal treffen we nog aan: Willemijntje Veldhuizen uit Scherpenzeel; men zie ook blz. 147.

11 Men zie voor hem hoofdstuk 10 (Veenendaal).

12 Brief aan De Costa, 28 okt. 1831.

13 Lidmatenboek Herv. gemeente Scherpenzeel; 1832. Attestatie van A. Capadose, Amsterdam 23 febr. 1832; idem van zijn vrouw, 's-Gravenhage.

14 Bos 1, 169, 170.

15 Kalmijn, a.w., 68.

over zijn wangedrag'. Eerstgenoemde had namelijk met Pasen 'eene allerellendigste preek' van ds. Nahuijs gehoord en was daarover met hem gaan spreken. Toen de aanklacht een zaak van de kerkeraad werd, stelde deze zich achter zijn predikant. Bij de censura morum tijdens de kerkeraadsvergadering van 2 april 1833 vielen er 'aanmerkingen op het onrustig gedrag van A. Capadose'.

Al het bovengenoemde leidde er toe, dat - toen Capadose in mei 1833 naar Den Haag verhuisde en een lidmaatsattestatie aanvroeg - de kerkeraad uitsprak (22 juli 1833) dat Capadose oefeningen had gehouden 'verboden bij art. 14 en 15 van het reglement op het godsd.onderwijs'; 'dat die oefeningen en het verder gedrag van dien heer meermalen heeft gestrekt, om wanorde en verdeeldheid te wekken' etc.

Capadose ontvangt een attestatie, waarop vermeld staat, dat hij niet te beschuldigen (is) in de leer noch zedeloos van leven. Zijn beroep inzake deze formulering op het classicaal bestuur van Arnhem, leverde hem niets op. Dit college sprak uit dat Capadose zich geenszins heeft gehouden binnen de perken van een rustig lidmaat.[16]

Tot slot van deze paragraaf vermelden we hieronder het - voor ons doel - voornaamste uit een tweetal brieven door Capadose aan Isaäc da Costa geschreven. Enige zaken die erin vermeld zijn, noemden we reeds eerder. Maar wij achten het van belang een paar gebeurtenissen te beschrijven in de eigen woorden van Capadose.

Brief van 4 april 1832

> Ik wil U... melden, dat sedert mijne laatste (brief), de lieve Vrienden Van de Poll[17] weer een daagje bij ons hebben doorgebracht en wij toen te samen in zijn brommetje[18] naar Ede(n)[19] zijn gegaan. Meer dan eene zaak riep mij daar. Vooreerst had ik vernomen, dat er drie personen krachtdadig maar onder vrij vreemde omstandigheden waren bekeerd geworden. Twee Edensche, die een en ander maal op mijn Maandag tegenwoordig waren, hadden mij daar veel van verhaald. Ik ben dan daar eens aan huis geweest in Eden, maar hoewel ik er slechts kort kon vertoeven had ik echter genoeg gezien, om althans die eene, zijnde een dienstmaagd, zeer ernstig tot een wakend bidden op te wekken, om door de booze listen van den Satan niet te worden omgeleid. Verbeeld U, lieve Vriend, dat dat arm mensch plotseling was neergestort en onder vreeselijk uitroepen van angst en ellende haar staat als voor eeuwig rampzalig had uitgeroepen en dat had gedurende een groot uur, zoo ik vernam, geduurd, toen ze eensklaps uitriep weg Satan, weg zonden, weg wereld etc. en niet anders doet dan juichen, zingen, loven den Heer als haar

16 Breder hierover: Kalmijn, a.w., 73 en 74.
17 Niet kon worden nagegaan, wie precies bedoeld zijn met de 'vrienden van de Poll' (te Zeist, volgens Kalmijn, a.w., 62). Circa 1859 vestigde zich te Zeist de Amsterdamse familie Van de Poll, die aldaar veel bekendheid heeft gekregen.
18 Rijtuig met één paard bespannen.
19 Capadose schrijft Eden i.p.v. Ede.

Verlosser. Zoo zelfs dat ze dien eersten nacht niet was naar bed gegaan en onder een vloed van tranen den eenen psalm voor den anderen moest uitgalmen en zelfs had zij op twee andere vrouwen, die reeds lang in een bekrompen weg naar de ziel waren geweest, zulk een invloed, dat ook die in de ruimte gesteld werden en met haar den Heere loofden.
Gij voelt licht, dat zoodanig iets wel belangrijk was om nu eens van nabij te onderzoeken. Ik kwam in dat huis, sprak eerst de eene vrouw, en daar scheen 't mij een goed werk te zijn. Maar nu vroeg ik naar die dienstmaagd en die kwam voor; haar bijzonder dom en koud gelaat trof mij (ook vernam ik dat zij geen letter lezen kan en zeer weinig kennis van Gods Woord heeft). Naauwelijks had ik haar gevraagd of zij mij eens zou willen verhalen, wat dan aan hare ziel geschied was, of zij wierp zich half op de knieën, sloot de oogen dicht en ging op eene zingeringe toon met eene vreeslijke snelheid mij verhalen de meenigvuldige beloften die zij verkregen had. Dan was 't, Ik heb U gekend met eene eeuwige liefde; dan, bergen mogen wijken etc. Daar was volstrekt geen tusschenkomen aan. Maar de de naam van de Heere sprak zij volkomen zingende uit, zoo dikwijls dit plaats had.
Alleronaangenaamst, ja meer dan dit was de impressie die ik hiervan had, daar ik meen door ondervinding van zulke menschen meer gezien en gesproken te hebben, allerbijzonderst op de **geslotene oogen** te moeten letten. Hier althands kan ik U betuigen, dat 't mij scheen, als stond ik voor eene door 't dierlijk magnetismus spreekende ziele. Ik vernam later, dat zij zelve gezegd had, dat 't haar was als of zij in een wagen van vuur ware opgenomen en in de ronde gedraaid (!!). Waak, waak en bid, met die woorden viel ik haar in de rede: Wellicht, zeide ik, is er iets aan Uwe ziele geschied, maar daar loopt vreemd vuur onder en wij moeten tegen de listige omleidingen des tegenstanders zeer op onze hoede zijn.
Ik heb naderhand de man daar aan huis bij mij gehad en hij was 't met mij eens en ik meende hem te moeten aanraden alle gelegenheid dat zij diergelijke verhalen van hare bekeering aan anderen zou doen, te vermijden en in stilte af te wachten, biddend af te wachten wat de tijd verder hiervan zal openbaren.

Brief van 17 oktober 1832

Echter kon ik deze dag niet laten voorbijgaan zonder U de tijding mede te deelen, die U wellicht bevreemden zal, maar die Gij toch spoedig weten moet. Het is namelijk, dat ik mijn tent moet ineenrollen, de pinnen uit den grond nemen en van hier gaan met 1°. Mey, waar mij de Heere zal aanwijzen dat Hij mij hebben wil. De Heer van Scherpenzeel heeft bij zijn afscheidsvisite aan mijn vrouw verklaard dat wij zullen moeten verhuizen, en of wij van 1°. Nov. af gelegenheid zouden willen geven aan die 't huis zouden willen bezichtigen.

Ziehier de toedracht der zaken: Sedert een geruime tijd, 't is waar, den toeloop op mijn vergadering allengskens meer geworden. Alles echter met de **grootstmogelijke orde.** Alleenlijk 't uur van 't aangaan der vergadering, kan men vele menschen zien toesnellen tot de deur.
Maar nu een maand of wat geleden, Gij zult 't U wellicht herinneren, heeft op een avond een krachtdadig bekeerd jongmensch bij mij 't gebed gedaan, daar juist toen de oude Renesse absent was.
Naderhand is deze jongman aan 't oeffenen gegaan, eerst in de plaats zijner woning Neerlangbroek, alwaar de vrouw van de Schout te voren hem zeer vijandig, een van de eerste in zijn vergadering is. Daarna heeft hij ook op andere plaatsen geoefend, onder anderen te Driebergen - Gij weet, in die streek zijn zeer vijandige heren - ik heb 't immers ondervonden toen ik niet meer logis kon krijgen in 't tolhuis.
Nu, er werd algemeen verspreid: die man was een door mij uitgezondene, hoewel ik hem slechts nu en dan, als hij met zijn waar Scherpenzeel passeerde, had ge-

sproken.[20] Eenige weken geleden was hij bij mij geweest en mij verhaald van 't geen hem wedervoer; ik gaf hem den raad, dat hij zich dan toch beijvere om alleen naar de Schrift over de Waarheid te spreken en, gelijk ik steeds met naauwgezetheid geobserveerd heb, de ketterijen der leeraren... liefst onaangeroerd te laten, daar dit zelden tot stichtinge maar veeleer tot ophitsingen der gemoederen is. Eenige dagen daarna bij Mevr. Van Na(a)men zijnde, begint zij schoorvoetende te spreken,[21] dat haar man zoo vreeslijk te lijden heeft om onzen Maandag, dat hij van alle kanten daarvan onaangenaamheden had en dat dat praatje van dien jongman als een commissaire van mij, 't geen zij wel verzekerd was dat niet plaats had, veel kwaad deed.

Enfin, gedurende ons verblijf te Nijkerk, alwaar ik - hoewel van alle kanten, ook van beide leeraren - dringend aangezocht om een woord tot de goede lieden (oeffeningen) te spreken, 't zij bij Callenbach,[22] 't zij elders, dit steeds van de hand gewezen heb, was er te Scherpenzeel op de Maandagavond een wagen gekomen heel van Kuilenburg[23] met een aantal goede lieden, waarvan ik nu een allerinnigste brief heb, daar zij erg te leur gesteld waren mij juist toen niet in 't dorp te vinden.

Intusschen kwam Mr. van Na(a)men bij ons en hij sprak mij over die wagen en zeide mij hij zag nu gebeuren wat hij te voren gevreesd had en hij wilde dan ook liefst voor 1°. November zelve met mij daar over spreken opdat ik met niemand anders te doen zou hebben.

Hij kwam er echter niet geheel voor uit, wat hij bedoelde, hoewel wij 't wel eenigszins konden gissen.

De Maandag komt aan; wij vergaderden als naar gewoonte en ziet 't getal was zeker over de 80. Dit gevoelde ik zelve, dat niet langer gaan kon, vooral omdat 't voor mijne lieve vrouw zeer benaauwd werd. Ik besloot dan na rijp overleg, en ik mag zeggen biddend onderzoek, de vreemden van andere plaatsen komende te moeten - ondanks mij zelven want er waren kostelijke zielen en meestal hongerige naar waarheid en gerechtigheid onder - voortaan den toegang ontzeggen. Te meer daar de

20 Niet onmogelijk is, dat wordt bedoeld Willem Schaap, visboer, wonende te Sterkenburg. In september 1837 oefent Schaap ten huize van Willem Doornenbal, wonende aan de Langbroeksche Wetering. Op zondag 27 augustus 1837 preekt ds. A. Brummelkamp voor het gezelschap t.h.v. Doornenbal. Er wordt dan een kind van Willem Schaap gedoopt (Rechtb. Amst., inv. no. 549). Deze Willem Schaap woont later te Zeist (hoofdstuk 13). Hij is aldaar ouderling en gedurende ongeveer de jaren 1853 tot 1870 voorganger of oefenaar. In de notulen van de kerkeraad der Afgescheiden gemeente te Utrecht wordt één en andermaal gesproken van gemeenteleden te Neerlangbroek: Willem Schaap en zijn vrouw Neeltje Wieler; Willem Doornenbal en zijn vrouw Sophia Tegseling (Tijsseling?). In de notulen van 7 jan. 1840 lezen we dat de ‘mansleden’ te Neerlangbroek begeren Willem Schaap tot hun leraar te hebben, ‘doch hunne begeerte door redeneering schijnen omver te stooten’. Willem Schaap en enige anderen uit Neerlangbroek waren ook enige tijd lid te Amersfoort (vgl. hoofdstuk 5).

21 Uit andere brieven blijkt, dat mevrouw Van Naamen gaarne met Capadose godsdienstige gesprekken voerde.

22 Ds. C.C. Callenbach. Men zie voor hem en voor de conventikels te Nijkerk en omgeving hoofdstuk 7 (Nijkerk).

23 Culemborg.

laatste maal veel van mijne lieve Scherpenzeelsche vrienden geen plaats kunnende vinden, hebben moeten terugkeeren.
Ik meende... hoewel ik in oprechtheid betuigen kan, deze demarche niet ten gelieve van Van Na(a)men te hebben gedaan, hem echter daarvan kennis te geven, 't geen ik dan ook met een brief deed. Maar eenige dagen daarna kwam Mevr. eerst en nu gisteravond, terwijl ik de vergadering had, Mijnheer zelve en declareerde ons zoals gezegt is, dat wij slechts met 1°. Nov. het huis aan andere huurders ter bezichtiging zouden moeten gelegenheid geven.

> Het bevreemd mij niet; reeds lang geleden werd ik eens bijzonder bepaald bij de twee laatste verzen van de Handelingen[24] en zei toen reeds, dat ik niet dacht nog langer als twee Jaren zoude hier blijven. De Heere, wiens wij zijn, leide ons verder en geve ons met aanhoudend bidden zijne aanwijzing te volgen.
> Het gewichtige van de zaak zult Gij met mij beseffen, en met mij, als eene dierbare broeder in den Heere, Zijn aangezichte zoeken.

Ondanks ‘aandoenlijke liefdeblijken’ van de zijde van enige dorpelingen, die een huis voor Capadose willen bouwen, vertrekt hij met zijn gezin - zoals reeds vermeld - in mei 1833 naar 's-Gravenhage.

2. Het begin van de Afscheiding te Scherpenzeel

Het archief van de Afgescheiden gemeente begint eerst in 1850. De hervormde notulen van Scherpenzeel en Woudenberg bevatten slechts weinig gegevens aangaande personen die zich in het tijdvak 1834-1850 aan de Hervormde kerk hebben onttrokken.

Wat Woudenberg betreft: wij vinden in het archief aldaar een ongedateerde ‘Acte van scheiding’ van Frank van Elst (met zijn kinderen); van Sofya Geytenbeek, Teunis Geytenbeek en Barentje Prins circa mei 1842; alsmede van Dirkje Steenbeek. De beide eerstgenoemden vinden we later onder de lidmaten van de Afgescheiden gemeente. Anderen, onder wie misschien de overigen hierboven genoemd, hebben behoord tot de gemeente Zeist.[25]

Voor de eerste jaren zijn we aangewezen op enige schaarse gegevens in de notulen van de classicale en provinciale vergaderingen en op een - gelukkig! - bewaard gebleven historisch overzicht opgesteld door H.H. Schipper, circa 1898 hoofd van de Holevoetschool te Scherpenzeel. Over dit overzicht handelen we in de volgende paragraaf.[26]

Wij krijgen de indruk, dat de organisatie van de Afgescheidenen te Scherpenzeel, de eerste jaren na 1834 niet is uitgekomen boven een gezelschap, hoewel er sprake is van een ouderling en een diaken. De provinciale vergaderingen van Utrecht - onder praesidium van ds. H.P. Scholte - in de jaren 1836 tot 1840[27] worden bezocht door ouderling Frank van Elst.[28]

24 Handelingen 28 vers 30 en 31: En hij (Paulus) bleef de volle termijn van twee jaar in zijn eigen gehuurde woning, en ontving allen, die tot hem kwamen, predikende het Koninkrijk Gods, en onderricht gevende aangaande de Heere Jezus Christus met alle vrijmoedigheid, zonder enige belemmering.

25 In een ‘Verslag’ aan de Koning, gedateerd 5 januari 1841, schrijft ds. H.P. Scholte, dat van de gemeente te Zeist (70 zielen), er drie leden te Woudenberg wonen - DERDE DEEL, 207.

26 Deze ‘aantekeningen’ zijn geschreven in het eerste notulenboek (aanvangende 7 okt. 1850) van de Gereformeerde kerk te Scherpenzeel.

27 HO.

28 Een enkele maal is sprake van J. Ravesloot (diaken) en H. van Zanten (afgevaardigde). Maar dit lijkt ons een vergissing of verschrijving, aangezien Johannes Ravesloot, wonende in de buurtschap Ederveen, jarenlang ouderling is geweest van de veel dichter bij zijn woonplaats

Met zekerheid is niets te zeggen aangaande eventuele andere leden.

H. Schipper deelt mede, dat men in 't begin vaak bijeenkwam ten huize van Frank van Elst. Deze woonde - evenals enige andere leden - te Woudenberg, in de Achterstraat. Als plaats van samenkomst wordt verder vermeld de hoeve 'De Beek' bewoond door familie Lagerwey, die we bij het beschrijven van Renswoude opnieuw zullen noemen.

De notulen van de provinciale vergadering van Utrecht van 22 en 23 augustus 1839 leren ons het volgende.

> Art. 32. Scherpenzeel. De President leest een brief voor van F. van Elst, aldaar woonachtig, waarin hij zich verdedigt over zijne vereeniging met onafgescheidenen in de godsdienstoefening. A. van Zanten doet verslag, dat voorn. F. van Elst niet alleen de onafgescheidenen in de bijeenkomsten laat komen, waartegen niemand iets heeft in te brengen, maar dat hij deze als voorgangers in de gemeente plaatst, waarin de andere leden der Gemeente niet bewilligen. De President is, even als de andere Broeders, van oordeel, dat van Elst hierin ongelijk heeft, te meer, wanneer het waarheid is, dat die onafgescheidenen de bijeenverzameling der Kerk niet daarvoor erkennen. De President belooft verder aan van Zanten dat hij zoo spoedig mogelijk aan van Elst een brief zal schrijven.

Wij zien hieruit wel, dat Frank van Elst één van de voormannen is geweest. Tevens dat in 1839 het Scherpenzeel van Capadose nog springlevend is.

De kleine gemeente is in de jaren tussen 1839 en 1843 uiteengevallen. In 1843 vindt opnieuw 'instituëring' plaats, maar dan sluit de kerk te Scherpenzeel zich tot 1850 bij Gelderland aan.

3. De aantekeningen van H.H. Schipper

Van 1843 tot 1850 heeft de opnieuw-geïnstitueerde gemeente behoord tot de classis Arnhem.[29] Over de situatie in de provincie Gelderland in deze jaren zullen we bij de behandeling van Renswoude breder spreken.

Van Scherpenzeel bezoeken in genoemd tijdvak de classicale vergaderingen de ouderlingen Gerardus Cornelis Renes en Gerrit Steenbeek.

Bijzonderheden over de gemeente vinden we in de classicale notulen niet. Alleen dit: mét ds. A. Brummelkamp vraagt Scherpenzeel zich in 1848[30] af, of het niet goed zou zijn 'de vrijheid terug te geven', dat wil zeggen dat de gemeenten die aan de landsoverheid erkenning hadden gevraagd, zouden dienen te berichten, deze erkenning als niet gevraagd en niet verleend te zullen beschouwen. Deze gedachte vond weinig ingang.

liggende gemeente te Veenendaal. Hendrik van Zanten woonde, voor zover ons bekend, te Veenendaal en heeft de gemeente aldaar eveneens vele jaren als ouderling gediend.

29 NCVArnh, inv. no. 1.

30 Datum vergadering kan niet worden bepaald.

Overigens: Scherpenzeel vroeg in 1845 erkenning, maar deze werd geweigerd wegens een te gering getal leden en wegens ‘ligging’ in twee provincies, namelijk Gelderland en Utrecht (er waren immers leden te Woudenberg).

De gemeente heeft in 1845 een tweetal requesten aan de Koning gezonden, waarvan de inhoud en ondertekening niet kon worden achterhaald, aangezien beide stukken - na afwijzing - aan de betrokkenen werden teruggestuurd. In het archief Hervormde eredienst, wordt de gemeente, naar haar kerkgebouw, getypeerd als die 'aan den Holevoet nabij Scherpenzeel'.[31]

In het eerste notulenboek vinden we, zoals reeds aangeduid 'Eenige aanteekeningen, die in de notulen niet werden opgenomen'. Wij lezen:

> 'De eerste berichten, omtrent de stichting der Gemeente en het samenkomen der leden, zeer weinig in getal, zijn geput uit aanteekeningen van den heer Frederik den Uyl[32] (gestorven 1876) en door de familie bewaard.
> In 1843 in de maand April[33] is hier te Scherpenzeel de Gemeente der Oud-Gereformeerden opnieuw bevestigd geworden, en opzieners verkozen, en zijn voor de Class.vergadering te Apeldoorn onderzocht geworden of zij wel bekwaam werden gevonden tot dat werk, en zijn daarna door Ds. (A.) Brummelkamp bevestigd geworden op de boerenhofstede 'Ravenhorst' onder Renswoude,[34] waar hij preekte over Rom. 8: 13. Vele der bijeenkomsten, die vaak in 't geheim moesten gehouden worden, hadden plaats op de hoeve 'de Beek' bij Lagerwey onder Scherpenzeel.
> Later werden de vergaderingen, na het bijwonen der godsdienstoefeningen in de Hervormde kerk,[35] gehouden in het huis der Achterstraat (gem. Woudenberg) nu bewoond door Hk. van Bruggen, te dier tijde door Frank van Elst.
> Als vaste personen, die samenkomen worden nog genoemd Gerardus C. Renes, Gerrit Steenbeek, Fr. den Uyl, Fr. van Elst. Eenige personen, die nu (1898) nog leven, herinneren zich als kind met ouderen in die samenkomsten geweest te zijn. Werd oorspronkelijk het woord beurtelings door genoemde mannen gesproken, langzamerhand werd Ger. C. Renes de oefenaar, die alle zondagen preekte, soms afgewisseld door de Broeders den Uyl en van Elst. Het catechiseeren der jeugd werd uitsluitend door den heer den Uyl gedaan.
> In 1850 werd de gemeente te Scherpenzeel onder het ressort Amsterdam gebracht,[36] en werden de leden opgewekt een Kerkeraad te benoemen,[37]

31 Herv. Ered., 19 juli 1845, no. 1 en inv. no. 1859.
32 Aanvankelijk diaken en van 1864 tot aan zijn overlijden in 1876 ouderling der gemeente.
33 Op 7 juni 1843 bezocht G. Steenbeek voor het eerst een provinciale vergadering van Gelderland.
34 Ook thans is er in Scherpenzeel een Ravenhorsterweg.
35 Bedoeld zal zijn, dat men op zondag eerst de Hervormde kerk bezocht en daarna gezelschap hield.
36 De feiten zijn, dat op de provinciale vergadering van Noord-Holland en Utrecht, gehouden 2 mei 1850 (NNH), de ouderlingen G.C. Renes en G. Steenbeek verklaren, dat de gemeente te Scherpenzeel, die vroeger met 'Brummelkamp en de vergadering welke genoemden Leeraar aanhangt, kerkelijk vereenigd was' zich met de Afgescheiden kerken in Utrecht (en Noord-Holland) 'wenscht te vereenigen'. Zoals bekend, stonden Brummelkamp c.s. tot 1854 buiten het verband van de Afgescheiden kerken.
37 Hieruit kan worden afgeleid, dat er van 1843 tot 1850 geen kerkeraad was.

en geregeld aanteekening te houden van de vergaderingen van dien Kerkeraad.[38] Die eerste vergadering werd op 7 Oct. 1850 door Ger. C. Renes geopend met gebed en psalmgezang; Renes en Steenbeek werden tot ouderlingen benoemd, den Uyl tot

38 Voorin het eerste notulenboek lezen we nog: '1850 zijn wij Gemeente van Scherpenzeel vereenigt met Amsterdam en zijn daar opgewekt om geregeld kerkenraad te houden, Dat wij vroeger onder de Geldersche Broederen zoo stellig niet deden - maar wenschen te doen.'

diaken. Het geven van het leerstellig onderwijs zou voortaan onder elkander verdeeld worden. Zij zouden bij gebrek aan een geordend predikant oefenen of een preek lezen. Ook van der Elst wilde van tijd tot tijd nog wel eens 'oefenen'.
De vergaderingen werden nu in een localiteit aan de Holevoet gehouden[39] in een huis aangekocht door den Uyl en Steenbeek. Het was een langwerpig-vierkante zaal, 16 bij 7 Meter, met zeer lage planken-zoldering, klinkersteenen vloer en uiterst weinig licht. In de volksmond werd het gebouwtje 'Uilenkerk' genoemd, naar het gemeentelid Fr. den Uyl. Als koster der 'kerk' werd aangewezen Frank van Elst.[40] Het getal der hoorders nam wel veel toe, maar het getal lidmaten der gemeente bleef te gering om een voorganger van elders te beroepen.
Wel werd voorgesteld met Zeist samen een predikant te hebben, en die gemeente dan *f* 200 per jaar te restitueren, maar dit bleef zonder gevolg.[41]

Wanneer er een geordend predikant eener andere gemeente in de week voorging, was het locaal dikwijls vol, en dan was 't er erg benauwd. In 1862 trof de gemeente een zwaren slag doordat haar voorganger Ger. C. Renes, om gewichtige redenen, het dorp metterwoon verliet en zich in Leersum vestigde.
Gedurig wordt het voorstel gedaan om de kleine gemeente maar op te heffen, maar even standvastig wordt besloten zoo maar te blijven doorgaan.

In 1864 telde de gemeente de volgende leden[42]

Derk van den Burg	W
Frank van Elst	W
Arie Esser	W
Sofya Geytenbeek	W
Hendrik Geytenbeek	W
Herman Geytenbeek	W
Geertje Groenestein	W

39 H. Schipper zèlf heeft hier een noot geplaatst. 'Dit locaal met annexe-kosterswoning, is in 1891 verkocht en aangekocht door den Meester-Timmerman Hk. van den Broek, en ligt westwaarts van zijn timmerwinkel; de voorgevel is vernieuwd', etc.
Thans is de naam van 'aan de Holevoet': Holevoetplein. Indertijd was dit echter gemeente Woudenberg (prov. Utrecht) wat - evenals het geringe aantal leden - in 1846 de erkenning belemmerde.

40 Noot van H.H. Schipper: 'Na van Elst was de Wed. Hk. van den Broek 27 jaren kosteres.'

41 In de notulen - niet in het notulenboek - komt na deze vermelding een hiaat, en wel van 1852 tot 1862.

42 Wij hebben de namen in alphabetische volgorde geplaatst. S = Scherpenzeel, W = Woudenberg. Er waren 12 (belijdende) leden; met de kinderen mee: 40 zielen (volgens de Jaarboekjes van de Chr. Geref. Kerk, Kampen, rond deze jaren).

Cornelia Homoet	S
Maria Homoet	S
Gerrit Steenbeek	S
Anna Margaretha den Uyl	S
Frederik den Uyl	S

> Na den dood van (Gerrit) Steenbeek (1871) en van Frederik den Uyl (1876) werd de dienst geheel vervuld door den ouderling D. van den Burg, die gedrukte preeken voorlas.'

Tot zover voorlopig het relaas van de heer H.H. Schipper. Aan het einde van dit hoofdstuk willen we nog iets vermelden over het slot van zijn 'Aanteeekeningen'.

4. Enige andere bijzonderheden van het gemeentelijk leven 1850-1879

Reeds in de eerste notulen - 7 oktober 1850 - moet worden gewaagd van moeilijkheden, aangezien enige leden bezwaar hebben tegen de 'vereeniging' met de kerken in de provincie Utrecht. Deze leden zijn A. van Ginkel, A. Lagerwey en Johannes Vonk. Zij willen zich onttrekken aan de gemeente, want zij zijn ook bezwaard 'over het aanneemen van leeden die niet durfden erkennen van bekeerd te zijn.' Aangezien deze drie namen niet voorkomen in het bovengenoemde lijstje van 12 leden, moeten wij aannemen dat zij zich metterdaad hebben onttrokken.

In oktober 1851 komt Frank van Elst in de vergadering van de uit drie personen bestaande kerkeraad. Hij verklaart vroeger wel eens te zijn gevraagd 'om voor te gaan in de kerk, daar hij gedurig begeerte gevoelde om eens te oefenen, maar dat zulks tegenwoordig niet meer gevraagd wierd.' Van Elst stelt dan de vraag 'of zulks een besluit was van de synode of dat wij als kerkenraad daar tegen hadden.' Ouderling Renes zegt persoonlijk geen bezwaar te hebben, maar dat er gemeenteleden zijn, die dit wèl hebben.

We zien uit dit voorval eens te meer, hoe sterk aan het oefenen - zeker in de kleine gemeenten in de Geldersche Vallei en omgeving - werd vastgehouden.

Kort daarna is het gemeentelijk leven blijkbaar sterk achteruitgegaan. Zoals reeds gemeld zijn er geen notulen gemaakt tussen 1852 en 1862. In deze tijd komen er moeilijkheden met ouderling G.C. Renes. Deze legt zijn ambt neer en verhuist naar Leersum. Er zijn verder slechts notulen van 1 januari 1862, en daarna vinden we een tweede hiaat tot 2 januari 1868. Uit de notulen van de classis Amersfoort weten we, dat er enige tijd slechts één kerkeraadslid is geweest, namelijk de diaken F. den Uyl. Deze wordt in 1864 ouderling; tot diaken wordt dan gekozen Derk van den Burg.

Begin 1871 wordt Hendrik van den Berg tot tweede diaken gekozen. Het lijkt wel, of er in dat jaar enige opleving komt. Dit blijkt onder meer uit het feit, dat er in 1872 tachtig nieuwe stoelen voor de kerk worden aangekocht. Niet onmogelijk is, dat ook een aantal niet-leden kerkte.[43]

In de notulen van 5 januari 1873 lezen we dat de kerkeraad aan de manslidmaten voorstelt - althans vragenderwijs - over te gaan tot ontbinding van de gemeente. De vergadering is in grote meerderheid tegen dit voorstel.

Op 5 mei 1876 constateert de kerkeraad met smart, dat ouderling Frederik den Uyl door de dood aan de gemeente is ontnomen en 'nu reeds rust van zijnen arbeid, om het loon eens dienaars van den Heere te ontvangen.' De ter vergadering aanwezige kerkvisitatoren wekken de twee diakenen op, spoedig twee ouderlingen te kiezen, maar er wordt slechts één geschikte

43 Merkwaardig is, dat het Jaarboekje van de Chr. Geref. Kerk, Kampen, 1870, voor Scherpenzeel geeft: 125 zielen (in 1869: 40 en in 1871: 40). Vermoedelijk is het getal 125 een (druk)fout. Van een Kruisgemeente te Scherpenzeel en van een vereniging van deze met de Afgescheiden gemeente, in het jaar 1869, is niets bekend.

persoon gevonden. Midden 1876 heeft de kerkeraad de volgende samenstelling: Derk van den Burg, ouderling; Antonie Ravenhorst en Hendrik van den Berg, diakenen.

Eind 1879 is de gemeente de moeilijkheden van het kleine getal, de geringe steun van het kerkverband (classis Amersfoort) en de sfeer van het conventikel nog niet te boven, zoals moge blijken uit het simpele proza, dat wij hieronder zonder commentaar of verandering weergeven. De notulist moet H. van den Berg zijn geweest.

> Notulen van 12 december 1879.
> (Ouderling Derk van den Burg zegt, dat er verandering moet komen in de samenstelling van de kerkeraad.) Ik heb al drie jaar gedient; nu moet het een ander worden. Ik heb ook geen hart meer voor de zaak, als ouderling. Ik kan aan mijn roeping niet voldoen. Ik ben niet aan de gemeente verbonden. Ik kan met het volk niet leven. Antwoordt toch wel met wat.[44] Toen zeide hij: ja wel met sommigen. Toen zeide van den Berg: ik heb wel eens gedagt, gij moest op het gezelschap anders doen als gij doet. Gij praat altijd alleen. Gij moest elk eens aanspreken, dan hooren wij elk eens praten. Dat wilde hij niet. Toen zeide hij tot van den Berg: gij hebt haat tegen mijn vrouw, dat mag niet. Van den Berg zeide: daar ben ik niet vlak mede, daar kan ik mij niet mede vereenigen. Van den Burg zeide, dat ik een bedekt mensch was. Van den Berg, zei hij, gij weet wel dat ik het niet kan wezen.
> De vergadering gesloten met dankzegging door
> H. van den Berg.

Evenwel blijft ouderling Van den Burg ‘gedrukte preeken’ lezen.

Hoewel liggend buiten het tijdvak, dat wij in dit boek als regel aanhouden bij de beschrijving van de gemeenten, willen we een enkele bijzonderheid vermelden uit de jaren nà 1879. We doen dit met de woorden van het laatste gedeelte van de reeds eerder genoemde ‘Aanteekeningen’ van H.H. Schipper.

5. Het slot van de ‘Aanteekeningen’

> Zoo bleef de toestand tot het jaar 1887 toen Gerrit van Velzen van Amerongen[45] zich hier vestigde, en eerst als oefenaar, later als leerend ouderling tweemaal des zondags en eens in de week met eigen preeken de gemeente voorging. Andere oefenaars in deze jaren waren: de hervormde onderwijzer Muller te Veenendaal, ene Roelofsen te Lunteren, W. Vermeer die van 1888 tot 1890 hulpdiensten te Vianen verrichtte, en niet te vergeten de bekende Wulfert Floor te Driebergen. Bij testament van Fr. den Uyl was het der gemeente nog 25 jaar vergund kosteloos gebruik te maken van

44 Bedoeld zal zijn, dat Van den Burg desgevraagd antwoordt - zoals er ook verder staat: ‘wel met sommigen’.

45 Gerrit van Velzen werd geboren 1852. Aanvankelijk huisknecht te Amerongen. Oefenaar te Scherpenzeel 1887-1891. Ede 1891-1897. Predikant te Ede 1897. Lopik 1900. Zuilichem 1910. Middelharnis 1914. Emeritus 1928. Overleden 1939.

het locaal. Er werd steeds aangedrongen op het bouwen van een meer geschikt kerkgebouw, en de geschillen onder de leden der Ned. Herv. gemeente zijn daartoe het middel geworden. In dezen tijd der Doleantie[46] gingen een twintig-tal leden over en daaronder met aardsche goederen gezegenden. De nieuwe kerk, in 1888 gebouwd, staat op het erf van het

46 In de jaren 1886 en 1887.

huis, waarin Ger. C. Renes had gewoond.... De bouw en de grond hebben samen bijna *f* 6500 gekost. Tachtig stoelen zijn uit de oude kerk in de nieuwe overgebracht. De preekstoel, aan den noordkant, is aangekocht door Lagerwey van 'de Beek' en cadeau gedaan; hij had vroeger gestaan in de Ned. Herv. Kerk te Leusden. Hoe het geld bijeengebracht is, blijkt uit de notulen.
Een nieuw legaat van Mej. Maria Homoet bracht de gemeente in het bezit van eene doelmatige pastorie, waarvan 't alleen jammer is, dat zij zoo ver van de kerk is gelegen (oost-einde Zzijde).
Een kabinetorgel met sprekend front, geplaatst op eene galerij aan den ingang, werd voor *f* 350,- aangekocht op 16 juni 1888 bij Jan van Staveren te Nijkerk, door de heeren Van Velzen en A. Berendse, welke laatste (vroeger organist der 'groote' kerk) als lid der doleerende gemeente op zich nam gratis de betrekking van organist te vervullen. Dit orgel was afkomstig van Ds. S.J. de Hoest, Herv. Predikant te Nijkerk, bij wien het als huisorgel gediend had.
Op den 1 Augustus 1888 werden Kerk en orgel ingewijd, des avonds te 6 uur, met een leerrede uit Exodus 17: 15b door den Heer Van Velzen, waarbij de notabele inwoners van Scherpenzeel waren uitgenoodigd; het orgel werd door den organist ingewijd met het spelen en begeleiden van Psalm 33: 2.

Gerrit van Velzen (werd) 9 Jan. 1887 als oefenaar bevestigd door Ds. J. Schotel[47] van Haarlem; vertrokken als voorganger naar Ede; afscheid Juli 1891 met Deut. 30: 19.

Tenslotte vermeldt H.H. Schipper, dat de beide eerste predikanten van de gemeente waren: A. van Apeldoorn en O. Los.

A. van Apeldoorn[48] kwam van Coevorden en werd op 5 april 1892 bevestigd door ds. J.J. de Visser te Amersfoort. Hij hield zijn laatste preek op 28 juni 1896 en ging in april 1897 met emeritaat.

O. Los,[49] beroepen van Oud-Vossemeer, werd 8 november 1897 bevestigd door zijn zoon ds. S.O. Los te De Lier. Hij ging 1 augustus 1904 met emeritaat en overleed in het jaar 1909.

47 J. Schotel, geb. 1825. In 1872 predikant te Bergambacht. Diende enige andere gemeenten en ging in 1892 over naar de Christelijke gereformeerde kerk.

48 A. van Apeldoorn (1845-1934) diende de kerken te Almelo, Bolsward, Holten, Katendrecht (Rotterdam), Coevorden en Scherpenzeel.

49 O. Los (1842-1909) diende de kerken te Hardinxveld, Amstelveen, Steenwijk, Bergum, Colijnsplaat, Sleeuwijk, Oud-Vossemeer en Scherpenzeel.

Hoofdstuk 9
Renswoude

Heeft Scherpenzeel, hoewel liggend in Gelderland, steeds behoord tot de classis Amersfoort - bij Renswoude is het juist andersom. Althans: liggend in de provincie Utrecht, heeft de gemeente aldaar - evenals die te Veenendaal - tot circa 1900 behoord tot de classis Arnhem.

Voor Renswoude - dorp en de gehuchten Emmikhuizen, de Melm en het Monnikenhof - golden ongeveer 1840 de volgende aantallen. Grondoppervlakte 1852 hectare; 144 huizen bewoond door 188 huisgezinnen; 1040 inwoners.

Middelen van bestaan: voornamelijk landbouw en het steken van turf.

Wat het godsdienstige leven betreft: er waren een kleine 1000 Hervormden, enige Afgescheidenen - hun aantal is ons niet precies bekend - en ongeveer 40 Rooms-Katholieken.

Renswoude wordt in die tijd beschreven als één der schoonste dorpen van de provincie Utrecht; men vindt er fraaie huizen met grote tuinen.

Het feit, dat Renswoude tot de classis Arnhem behoorde, maakt het beschrijven van deze gemeente niet eenvoudiger. Immers in de provincie 'Gelderland-Boven' - deze benaming in tegenstelling tot 'Beneden-Gelderland' - zijn de archieven van provincie en classis van de eerste jaren in zeer slechte staat.[1]

Het begin van de Afscheiding te Renswoude ligt in het duister. In de Hervormde notulen etc. vinden we geen enkel bericht over personen die zich in de jaren 1834-1850 van de Hervormde kerk afscheiden. Wij kunnen niet verder gaan dan te zeggen, dat uit enige aanwijzingen blijkt, dat er reeds in 1844 Afgescheidenen te Renswoude wonen. In het archief van de Gereformeerde kerk ter plaatse vinden we als datum van instituëring genoemd 29 juli 1853 - waarover nader. Echter moet worden opgemerkt, dat we de gemeente in de eerste kerkelijke Jaarboekjes van de Chr. Afgescheiden Gereformeerde Kerk (vanaf 1856) niet vinden De eerste vermelding is in 1860: 40 zielen. Evenzo wordt pas op de classicale vergadering van 15 september 1858 (Arnhem) gesproken van ouderling G.J. Hendriks uit Renswoude. Toch zullen we als datum van instituëring aanhouden: 29 juni 1853 - tot het tegendeel is bewezen.

1 Zij bevinden zich te Apeldoorn (archief Gereformeerde kerk), Arnhem (NPVG en NCVArnh) en Zwolle (Gemeentearchief).

Voor we ons echter zetten tot de beschrijving van de geschiedenis van deze gemeente, willen we in het algemeen iets zeggen van de kerkelijke toestanden onder de Afgescheidenen in ‘Gelderland-Boven’.

1. De ‘Geldersen’

De ‘Geldersen’, omvattende de gemeenten in Gelderland -Boven, maar ook in Overijssel, gemeenten waarvan het grootste deel de invloed van ds. A. Brummelkamp en ds. A.C. van Raalte had ondergaan, hebben van ongeveer 1840 tot 1854 buiten het kerkverband van de Afgescheidenen gestaan. Reeds op de synode van 1840 werd de breuk duidelijk zichtbaar en zij werd eerst in 1854 op de synode gehouden te Zwolle geheeld. De controversen concentreerden zich op vragen aangaande de kerkenorde, het ‘ambtsgewaad’ (moet een predikant op een bepaalde wijze gekleed gaan, bijvoorbeeld met steek, mantel en bef?), maar ook aangaande de leer: doop, uitverkiezing, ingeschapen Godskennis etc.[2]

Wat de Dordtse kerkenorde betreft: we vinden een sprekend voorbeeld van de houding van ds. A. Brummelkamp, ds. A.C. van Raalte en C.G. de Moen in de nota etc. door hen opgesteld, nadat de synode van 1840 met de stemmen van de drie laatstgenoemden tegen, had besloten deze kerkenorde opnieuw te aanvaarden.[3]

In de notulen van de Afgescheiden gemeente te Ommen van 15 juni 1840[4] vinden we dezelfde gedachten terug, als door Van Raalte in de vergadering van de synode gebracht. We lezen namelijk in artikel 5:

2 Ook in het TWEEDE DEEL (176-186, 231-235) hebben wij over de ‘Geldersen’ geschreven, mede in verband met moeilijkheden in de gemeenten 's-Gravendeel en Barendrecht.
We noemen als literatuur over het onderhavige onderwerp: Handelingen van de synodale vergaderingen van de ‘Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk’ - Groningen 1846, Amsterdam 1849, Amsterdam 1851, Zwolle 1854; C. Veenhof, Prediking en uitverkiezing, Kampen 1959; G.M. den Hartogh, Geref. Theol. Tijdschrift 46e jrg., 88-126, 47e jrg. 88-111 en 145-166; J.C. Rullmann, De Afscheiding etc., 4e druk, Kampen 1930, 284-287.
In laatstgenoemd werk lezen we dat ds. A. Brummelkamp reeds in 1840 ‘wegens zijn ruime Evangelieprediking, niet het volle vertrouwen der broeders (genoot). Men meende in hem den Remonstrant te ontdekken.’ Op de synode van Amsterdam (1840) zou Brummelkamp, toen deze beschuldiging openlijk of bedekt werd gedaan, enige gedeelten uit de Dordtse Leerregels hebben voorgelezen, namelijk uit de verworpen dwalingen der Remonstranten. Ds. H. de Cock en ds. L.G.C. Ledeboer zouden hiermee hebben ingestemd. ‘Men was er dus leelijk ingevlogen...’, aldus Rullmann. Wij menen bij dit gedeelte een vraagteken te moeten zetten. In de eerste plaats vinden we over deze zaak, of mogelijk een variant ervan, in het geheel niets in het verslag der synode. Maar in de tweede plaats: wij menen, dat Rullmann hier de kennis van Hendrik de Cock onderschat. Deze zal ongetwijfeld de passages uit de Dordtse Leerregels hebben **herkend.** Immers, de gehele strijd van De Cock heeft gestaan in het teken van het handhaven van de Drie formulieren van enigheid, niet in de laatste plaats van de Dordtse leerregels. Vgl. G. Keizer, De Afscheiding van 1834, Kampen 1934, 188, 207-215, 234.

3 Verslag van de synode der Afgesch.e Gereformeerde Gemeente in Nederland... 1840 te Amsterdam, 's-Gravenhage 1841, 14-22.

4 Archief Gereformeerde kerk te Ommen.

> Is er gesproken over de poging van de Broeders van Velzen en de Cock om zoo mogelijk ware vereeniging met de afgescheurden[5] te bewerkstelligen waartoe door die Broeders eene opwekking geschreven was, om de Dordtsche Kerkordening aan te neemen... Is men eenparig van oordeel zich voortaan te onttrekken van de verlevendiging dezer twisten.

(En na een opsomming van de bezwaren tegen de Dordtse K.O.:)

> ...daar de Broeders de ondergeschiktheid van Kerkordening aan Gods Woord en de Stichting[6] uit het oog verliezen, zoo is men van oordeel hunne handelwijze... af te keuren, vreezende dat zij (een) zondige toevlucht neemen tot den arm van vleesch in stede van langs den weg der algemeene Biddagen tot God, weshalve wij geene bevordering en opbouw in geloof en liefde hieruit kunnen verwachten, maar het tegendeel...

(Tenslotte wordt in het artikel gezegd, dat slechts heil voor de kerk kan worden verwacht van wijsheid 'van boven')

> en niet van twistende vergaderingen...

Het is, dunkt ons, uit het bovenstaande duidelijk, dat hier belangrijke verschillen in inzicht aangaande de regering der kerk, tussen De Cock en Van Velzen enerzijds en de Geldersen anderzijds, naar voren komen.

Wij willen in deze paragraaf niet spreken over de verschillen in de leer - aangezien dit ons te ver zou voeren[7] - maar we willen er de aandacht op vestigen, dat in het optreden der Geldersen een zekere ordeloosheid tot uitdrukking komt. Zo treft het ons, dat op verscheidene 'dubbele' provinciale vergaderingen, namelijk van Gelderland en Overijssel,[8] ouderlingen en diakenen uit andere provincies aanwezig zijn. Als voorbeeld nemen we de vergadering van 10 maart 1850. Wij zien daar, als leden van de vergadering, afgevaardigden van de gemeenten te Kockengen en Oud-Loosdrecht in de provincie Utrecht gelegen. Deze gemeenten, die we tot 1854 aantreffen op de vergaderingen van de Geldersen - ook op de classicale te Arnhem - leefden afgezonderd van hun eigen kerkverband, en vonden als het ware een asyl bij de groep Brummelkamp c.s.

Eveneens op de vergadering van 10 maart is er een deputatie van Scharnegoutum in Friesland, waarbij ook de geschorste predikant W. van Leeuwen.[9] Gezegd moet overigens worden, dat de provinciale vergadering zich 'bevoegd, noch gemachtigd' verklaart diens zaak te behandelen. Verder verschijnt er een ouderling Van Leeuwen uit Hellevoetsluis. Deze wil worden geordend tot predikant. Er gaat een commissie naar zijn gemeente 'voor nader onderzoek'.

Beslist merkwaardig is, dat op de vergaderingen van 1 februari en 1 oktober 1851 ds. S.M. Flesch uit Dordrecht aanwezig is. Deze toch overduidelijk

5 Bedoeld zijn de (latere) Kruisgezinden in Kampen, Zwolle en omgeving.
6 Stichting in de zin van: opbouw der gemeente?
7 Men zie noot 2 van dit hoofdstuk.
8 HPVG.
9 Verslag synode Amsterdam 1849, Amsterdam 1849, 48-51.

terecht geschorste predikant wordt op de oktober-zitting zelfs als lid aanvaard.[10]

Ook behoorde tot het kerkverband van de Geldersen de Afgescheiden gemeente van de Hooigracht te Leiden, die vanaf 1851 werd bediend door ds. J.H. Donner, alsmede een kleine groep te Assen.

Volgens het eerste jaarboekje van de Afgescheiden kerken (1856) behoorden tot de classis Arnhem, waarvan volgens de officiële gegevens vanaf 1860 ook Renswoude deel uitmaakte, de volgende gemeenten: Arnhem (met 130 zielen), Velp (80), Tiel (73), Ommeren (61), Veenendaal (34), Putten (95), Beekbergen (132). Slechts vier van deze zeven kleine gemeenten hadden een predikant. Zonder twijfel een kerkverband dat Renswoude weinig steun kon geven.

2. Instituëring; de eerste Afgescheidenen

In deze paragraaf blijft een aantal vraagtekens staan. Zoals we reeds aanduidden geldt officieel als datum van instituëring van Renswoude: 29 juni 1853. Zo staat het ook in een ‘Overzicht of Voorrede’ in het eerste notulenboek. Nader: we vinden, dat op 15 april 1853 tot ouderling werd gekozen Gerrit Jan Hendriks. Hij werd ‘onderzocht’ op de classicale vergadering te Arnhem en op 29 juni 1853 door ds. G.W. van Houte (te Arnhem) in het ambt bevestigd. Op zich zelf lijkt ons deze mededeling niet voldoende om te zeggen, dat laatstgenoemde datum die van de instituëring is. Wij lezen namelijk in het eerste lidmatenregister, dat Geurt Pol (geboren 1798) en zijn zoon Jan Pol (1828) zich reeds in respectievelijk 1838 en 1852 ‘aansloten’. De notulen van de vergaderingen van de classis Arnhem spreken in 1844 over Afgescheidenen wonende te Renswoude. In 1857: in Renswoude zijn bijna of geen kerkeraadsleden te vinden. Niet onmogelijk is, dat Renswoude en het naburige Veenendaal aanvankelijk één gemeente of één conventikel vormden en dat in 1853 G.J. Hendriks ouderling werd van deze combinatie. Want voor het eerst op 15 september 1858 wordt in de classicale notulen gesproken van ouderling G.J. Hendriks van Renswoude; maar wat belangrijker is: het eerste lidmatenregister heeft behalve voor de no.'s 1 en 2 - de reeds genoemde Geurt Pol en Jan Pol - voor de met 3 tot 9 genummerde personen de toevoeging: aansluiting in 1858 en voor de nummers 10 tot 16: aansluiting in 1859. Bij alle daarna genoemde leden viel de aansluiting nà 1859. Wij vermoeden dichter bij de waarheid te zijn, als we zeggen dat de gemeente in 1858 is geïnstitueerd, dan dat we vasthouden aan 29 juni 1853.

Vóór we nu de eerste 44 Afgescheidenen noemen, ongeveer in de volgorde die we in het oudste lidmatenregister aantreffen, merken we op, dat in de

10 Men zie voor hem TWEEDE DEEL, hoofdstuk 7 en register van personen; ook dit deel hoofdstuk 5 (Amersfoort).

beginjaren een aantal leden te Lunteren woonde. Ook in 1869 is dit het geval, terwijl toch reeds in het jaar 1867 de ‘Gereformeerde Gemeente onder 't Kruis’ aldaar, zich bij het verband van de Afgescheiden kerken had aangesloten.[11]

(Een r voor de naam betekent: ondertekent het request aan de Koning van 1864)
Geurt Pol ‘aansluiting’ 1838
Jan Pol ‘aansluiting’ 1852

‘aansluiting’ 1858:
Geertje van 't Foort
Gerrit Jan Hendriks en zijn vrouw:
Gerritje van Butselaar
Hendrik Lagerwey
r Harmanus van Manen, wonende te Lunteren
Janna van Ravenhorst
r Willem Vermeer

‘aansluiting’ 1859:
Reintje Boom
r Jan van Butselaar
r Evert van Ginkel en zijn vrouw:
r Cornelia Steenbeek
Johannes Vonk
r Gerrit van der Woerd[12]
r Jan van der Woerd (en echtgenote)

‘aansluiting’ nà 1859:
r Aaltje van den Broek
r Jan Eijkelkamp
r Gerrit van 't Foort en zijn vrouw:
r Gardina van Soest
J. Hardeveld
r Hannes van den Hoorn
r Coenraad Kuypers (J.C. Kuiper?)
r Hillegonda Maria Jacoba Minderop (echtgen. van Gerrit van der Woerd)
r Jannetje van de Pol (‘weduwe van Ravesloot’)
Evert van Ravenshorst
r Dirk van der Voort en zijn vrouw:

11 We ontlenen één en ander aan ds. A. van de Beek, Door Zijn hand... Kerkgeschiedenis van de Gemeente Lunteren; uitgave van ‘De Hoeksteen’, Berkel en Rodenrijs z.j. De schrijver verwijst (pag. 32-34) naar een gedenkschrift uitgegeven ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Gereformeerde kerk te Lunteren. Daarin wordt weer geciteerd uit een opstel van zekere De Nooy, die in 1930 schreef over het ontstaan der Gereformeerde kerk. Op 5 augustus 1862 werd de Kruisgemeente te Lunteren ‘gesticht’. Zij zou zich hebben aangesloten bij de groep C. van den Oever. Verder moeten we ‘Lunteren’ laten rusten.

12 Gerrit van der Woerd stamde uit een familie, die reeds vier generaties vóór hem te Renswoude het beroep van schoenmaker uitoefende. Geboren te Renswoude 1831 en aldaar overleden 1889.

r H. Pater

‘aansluiting’ nà 1859, wonende te Lunteren:
Cornelis van Essen
Heintje van Essen
r Hendrik van Essen
r Bartus Evers
r Jan Evers
r Rijk Evers[13]
r D. Kelderman
Jacobje Klaassen
r Aart Lagerwey en zijn vrouw:
r Evertje van Soest
r Dirkje van Soest (echtgen. van H. van Manen)
r Gerritje van Soest
Hendrika Uit 't Veld
r Hendrik Veldhuizen
r Gerrit Voskuilen[14]
r Jacobje van Zeggelaar

3. Request aan de Koning; erkenning

Op 15 december 1864 richten de 29 belijdende leden, in de vorige paragraaf genoemd, zich tot de Koning met het verzoek als ‘eene Christelijke Afgescheidene Gemeente te Renswoude’ te worden erkend en als zodanig te worden beschermd. Het request wordt op 6 jaunari 1865[15] voor kennisgeving aangenomen. Volgens de dan geldende wetten wordt door de overheid geconstateerd, dat de gemeente bestaat. In de stukken vinden we aangaande de plaats van het kerkgebouw slechts, dat men tezamen komt in een ‘gedeelte van een bijzonder huis’. Het is de ‘woning’ gehuurd van G.J. Hendriks.

4. Kerkelijk leven 1858-1869

In de notulen van de classis Arnhem vinden we - behalve reeds genoemde zaken - als eerste levenstekenen van de gemeente Renswoude het volgende. In 1859 wordt aan Veenendaal de raad gegeven, aangezien de toestand van de gemeente aldaar ‘betreurenswaardig’ is, samen met Renswoude godsdienstoefening te houden. Daarbij zullen de samenkomsten merendeels in laatstgenoemde plaats moeten zijn. In hetzelfde jaar geeft de classis het advies aan Renswoude, Scherpenzeel en Veenendaal, samen een predikant te beroepen. Maar in januari 1860 klaagt ouderling G.J. Hendriks, dat de vereniging met Veenendaal wel in naam, maar niet metterdaad bestaat. Evenwel besluit de classicale vergadering (!), dat de gemeenten te Renswoude en te Veenendaal

13 In de notulen wordt bij herhaling geschreven: Eversen.
14 Tekent: Voskuilen; in de notulen ook: Voskuil.
15 Herv. Ered., 6 jan. 1865, no. 17.

voortaan als één gemeente zullen bestaan onder de naam van ‘Gemeente te Renswoude’. Ouderling Hendrik van Zanten, wonende te Veenendaal, zal het opzicht hebben over de aldaar wonende

leden en ‘deze zooveel mogelijk stichten’ terwijl de broeders te Renswoude ‘kerkelijke vergadering’ zullen houden en de armen te Veenendaal woonachtig zullen doen onderhouden door de gemeente.

Al spoedig blijkt echter, dat beide gemeenten hun eigen weg gaan. Pogingen tot vereniging met Scherpenzeel zijn geheel en al vruchteloos, daar deze gemeente - zoals we al zagen - in de classis Amersfoort/Utrecht wil blijven. Reeds in mei 1850 trekt, op verzoek van Renswoude en Veenendaal, de classis haar besluit inzake de vereniging tot één gemeente, in.[16]

In het tijdvak 1858-1864 treden als ouderling op: G.J. Hendriks, Aart Lagerwey (Lunteren), Geurt Pol, Willem Vermeer; nà 1864 ook: Gerrit van der Woerd, Rijk Evers en Gerrit van 't Foort.

Diaken zijn in de jaren 1858-1869: Gerrit van der Woerd, Rijk Evers, J. Eijkelkamp en Gerrit van 't Foort.

In 1864 maakt de jonge gemeente een vrij ernstige crisis door. De kerkeraad heeft dan de volgende samenstelling: G.J. Hendriks, A. Lagerwey, W. Vermeer, ouderlingen; G. van der Woerd, R. Evers, G. van 't Foort, diakenen.

De classicale vergadering van 3 augustus krijgt twee brieven uit Renswoude te behandelen. Eén van ouderling W. Vermeer inhoudende bezwaren tegen G.J. Hendriks en een brief van diaken G. van der Woerd met het verzoek zijn bediening als diaken te mogen neerleggen ‘om rede der onvereenigbaarheid met G.J. Hendriks’. Het blijkt - later wordt dit door een naar Renswoude gezonden commissie bevestigd[17] - dat ouderling Hendriks drie leden der gemeente ‘bij den kerkeraad heeft aangeklaagd’ wegens niet-geregeld opkomen tot de godsdienstoefening.[18] De kerkeraad, of de meerderheid van dit college, constateert, hierin geleid door broeder Hendriks, dat ‘aan die 3 leden niets meer was te doen’. Besloten wordt af te kondigen in de godsdienstoefening: ‘Dat die personen hunne kerkelijke attesten konden opvragen en zich bij eene andere naburige gemeente konden aansluiten.’

In het verslag van de commissie (die later het gehele verloop reconstrueert), van de hand van ds. I. Middel te Velp, lezen we: ‘Hierop hebben zich echter 13 personen aangemeld om hunne kerkelijke attestatiën, en ofschoon hiertoe niet regtstreeks grond was in het afgekondigd formulier, zoo hebben die leden dat echter daaruit verstaan; aan dit verzoek is echter door den kerkeraad natuurlijk niet voldaan, maar dit heeft de bestaande oneengiheid niet weinig bevorderd, althans daarna hebben een ouderling en een diaken hun ontslag gevraagd.’

16 NCVArnh, 8 mei 1860.

17 Het verslag van de commissie is geschreven in de notulen van de kerkeraad (12 aug. 1864); men zie ook NCVArnh, 25 okt. 1864.

18 Het wordt niet duidelijk, of bij de drie personen ook een lid van de kerkeraad was.

Deze zaak wordt echter, na een vergadering met de consulent der gemeente, ds. M. Sipkes te Beekbergen, uit de weg geruimd.

Maar hierna - zo blijkt op de genoemde classicale vergadering - is de rust in de gemeente niet teruggekeerd. Het 'ontslag' van de broeders W. Vermeer[19] en G. van der Woerd wordt niet aanvaard. Er zal een commissie naar Renswoude gaan. Er blijven aanmerkingen op de handelingen van G.J. Hendriks; vele leden 'achten hem onwaardig tot de bediening van ouderling'. Met name: Hendriks is op 1 januari 1864 tot ouderling herkozen - daarna is de ontevredenheid toegenomen.

De commissie, die op 12 augustus te Renswoude komt en de consulent (ds. I. Middel) op 17 augustus horen, dat Hendriks niet eens is herkozen met volstrekte meerderheid van stemmen. Er zijn 20 stemmen uitgebracht, waarvan 10 op Hendriks. Het blijkt, dat de gemeente geheel onkundig is van het begrip 'volstrekte meerderheid der stemmen', dat 3 stemmen door Hendriks 'niet in aanmerking zijn genomen' en dat geen der mansleden zich aanstonds kan herinneren hoeveel leden er in de vergadering waarin de verkiezing is gedaan, aanwezig waren etc.

De commissie dit alles vernomen hebbende, zo lezen we verder

> heeft broeder Hendriks gevraagd, waarom of van deze verkiezing geen gedetailleerd verslag in de notulen was opgenomen? daar het toch scheen uit de notulen dat men dit met andere vergaderingen zelfs zeer nauwkeurig had gedaan. Hierdoor was alle bewijs voor de wettigheid dezer verkiezing in het onzekere.
> Ook heeft de commissie hem onder het oog gebragt, dat deze handeling niet van willekeurigheid was vrij te pleiten, en voor den onpartijdigen beoordeelaar verdacht moest voorkomen, te meer omdat het hem bekend was, dat hoofdzakelijk al de oppositie tegen zijn persoon en wel speciaal tegen zijn ouderlingschap was; broeder Hendriks kon noch van het één, noch van het ander rede geven.

Op de reeds genoemde dag - 17 augustus - wordt, in overeenstemming met het gevoelen van de classis en van de overgrote meerderheid der manslidmaten opnieuw verkiezing gehouden voor ouderling. De verkiezing van 1 januari laatstleden wordt als onwettig gekwalificeerd. Aanwezig zijn 19 lidmaten, er worden 16 stemmen uitgebracht. Diaken G. van der Woerd is 13 maal gestemd, G. van 't Foort 2 maal, terwijl er 1 stem is uitgebracht op G.J. Hendriks. Zodat G. van der Woerd wordt benoemd. In plaats van laatstgenoemde wordt J. Eijkelkamp gekozen tot diaken.

Na enige dagen blijkt, dat G.J. Hendriks, die daarvóór reeds één en ander maal zijn bezwaren tegen de handelingen van commissie en consulent had geuit, met de afloop der zaken geen genoegen neemt.

Op de kerkeraadsvergadering van 30 augustus 1864 is er een brief van laatstgenoemde, waarin onder meer staat, dat het recht der gemeente 'in duigen (is) geslagen'. Hendriks onttrekt zich 'niet der Kerk, maar om gemeenschap te hebben met hen welke ten 1°. Hun eigen onderteekende Notulen met voeten trappen..., ten 2°. Omdat Kerkenraadsleden zullen dienen en leden als onbesproken zullen aangemerkt worden welke trouwe-

19 Ook deze wilde zijn ambt neerleggen.

loos hun Ampt en lidmaatschap hebben verlaten en door scheuring, leugen en een ergerlijk leven hebben verbeurd deze voorregten.' In een 'P.S.' deelt Hendriks onder meer mede, dat hij niet langer 'zijn boekenkast, tafeltje en lessenaar' aan de kerk in gebruik kan geven. Ook: 'Had gaarne borgtogt voor de huur der Godsdienstplaats daar wij sterfelijke menschen zijn, en handelingen ons leeren voorzichtig te zijn'.

Uit het laatste kan worden afgeleid, dat het 'kerkgebouwtje' eigendom was van Hendriks. De huur bedroeg *ƒ* 36 per jaar... Na enige weken wordt voor dit luttele bedrag door de kerkeraad borgtocht gegeven.

Evenwel blijft Hendriks weigerachtig het notulen- en lidmatenboek aan de wettige eigenaar te geven. Zodat ook later - bij het 'aanleggen' van het nieuwe notulenboek op 15 januari 1867 - moet worden genoteerd (inzake G.J. Hendriks): 'Heeft het aangeteekende of Notulenboek en Lidmatenboek, aan zich gehouden.' Deze stukken hadden ons veel kunnen leren aangaande de geschiedenis van de Afgescheidenen te Renswoude vóór 1858. G.J. Hendriks keert niet tot de gemeente terug. Hij en zijn vrouw verhuizen begin 1865 naar Hoevelaken.

Gelukkig kan in mei 1865 op de classicale vergadering worden gerapporteerd, dat de vrede in Renswoude is hersteld. Er is avondmaal gevierd, en de oud-ouderling Geurt Pol, die zich eveneens aan de gemeente wilde onttrekken, is met schuldbelijdenis teruggekeerd. Hij is spoedig daarna overleden.[20]

20 23 april 1865.

Hoofdstuk 10
Veenendaal

1. Inleiding

Veenendaal is ontstaan als een veenkolonie. Aanvankelijk lag de plaats in twee provincies. Vandaar dat ook in kerkelijke stukken wordt gesproken van 'Stichts-Veenendaal' en 'Gelders-Veenendaal'. Omstreeks 1840 stonden er ruim 500 huizen, bewoond door 4700 personen.

Van deze personen waren er 4000 Hervormd, onder wie 890 lidmaten; er stonden twee hervormde predikanten. Ook woonden er Evangelisch-Luthersen, Rooms-Katholieken en Israëlieten, in totaal 700.

Ongeveer twee derden van de bevolking woonde in het Utrechtse (Stichtse) gedeelte en één derde in de provincie Gelderland.

Over het ontstaan van de Christelijke Afgescheiden gemeente te Veenendaal zijn er enige misverstanden in omloop, wat niet zo wonderlijk is als men het onderstaande in aanmerking neemt.

De jaar- en handboekjes van de Gereformeerde kerken vermelden als data van instituëring 1861 en 7 november 1887.

De jaarboekjes van de Christelijke Gereformeerde kerken geven: 25 oktober 1864 en 19 december 1896. Afgezien van de Doleantie-datum (7 november 1887), die door ons niet is gecontroleerd, moeten we naar aanleiding van deze gegevens het volgende opmerken.

De Christelijk Afgescheiden gemeente te Veenendaal is reeds geïnstitueerd in 1836 en heeft - zij het ook met enige naamsverandering - tot heden ononderbroken bestaan.

Wij kunnen hiervoor onderscheidene bewijzen aanvoeren. Al begin 1836 scheidt zich te Veenendaal, zoals we nog nader zullen zien, aan aantal personen af van de Hervormde kerk. Op de provinciale vergadering van de Afgescheiden gemeenten te Utrecht gehouden op 26 februari 1836[1] is aanwezig Hendrik van der Biezen, gekwalificeerd als 'ouderling te Rhenen en Veenendaal'. Wij achten het niet onmogelijk, dat ds. H.J. Budding, die in het jaar 1836 veel optrad in Rhenen, Veenendaal en omgeving, de gemeente heeft geïnstitueerd. Verder: op 18 april 1836 gaat Frans Willem van Dee te Ommeren, na zich te hebben afgescheiden, 'kerken' te Veenendaal. En op 5 juni 1836 wordt het kind van laatstgenoemde gedoopt door ds. Budding in het nabije Elst (U.).[2]

1 HO.
2 Wij ontlenen deze gegevens aan: Dr. G. Keizer, Uit de geschiedenis der Gereformeerde kerken; Vuren-Herwijnen-Ommeren-Tiel, tweede druk, Kampen 1905, 36-47.

De notulen van de classis Arnhem van de Gereformeerde kerken vermelden van 1843 tot ongeveer 1898 (als Veenendaal overgaat naar de classis Amersfoort) steeds dat afgevaardigden van Veenendaal de classicale vergaderingen bezoeken.

Tenslotte: de jaarboekjes van de Afgescheiden kerken etc. vanaf 1856 maken ononderbroken gewag van het bestaan der gemeente, zij het ook dat het aantal leden in het tijdvak 1856-1890 varieert van 34 tot 62 zielen.[3]

Wij herhalen: de gemeente is geïnstitueerd in het jaar 1836; de preciese datum is niet bekend.

De vraag is nu waar het bovenvermelde gegeven '25 oktober 1864' vandaan komt.

Deze datum is geen andere dan die van de dispositie van de regering waarbij aan de gemeente 'wordt te kennen gegeven, dat het door hen gegeven berigt... wordt aangenomen als kennisgeving...'.[4] Deze datum heeft geen verband met jaar en tijdstip van instituëring. Uit de zojuist genoemde bronnen blijkt, dat aan het jaartal 1861 geen betekenis kan worden toegekend, noch wat betreft instituëring, noch wat betreft andere bijzondere gebeurtenissen in het bestaan der gemeente. De datum 19 december 1896 is die van het besluit van de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente (sedert 1869 Christelijke Gereformeerde kerk en sedert 1892 Gereformeerde kerk geheten) 'terug te keren tot de Christelijke Gereformeerde kerk en dus het verband met de Gereformeerde kerken te verbreken'.[5] De huidige Christelijke Gereformeerde kerk te Veenendaal mag zich dus, juridisch gezien, beschouwen als de voortzetting van de Afgescheiden gemeente van 1836.

In het jaar 1896 was er - zoals aangeduid - reeds een 'Doleantie-gemeente' te Veenendaal, immers sedert 7 november 1887. Deze kerk stond nà 1892 aanvankelijk bekend als de 'Gereformeerde kerk B'. Jarenlang is predikant van deze gemeente geweest ds. W. den Hengst (7 oktober 1894 - juni 1913). In laatstgenoemd jaar is ds. Den Hengst 'uitgetreden', bij welke stap hij werd gevolgd door een groot aantal leden van zijn gemeente. Tezamen stichtten zij de Gereformeerde gemeente te Veenendaal.[6]

3 Ook in het weekblad De Stem van 6 april 1854 wordt de gemeente genoemd; dit zonder opgaaf van het aantal zielen.

4 'Berigt' van 12 september 1864, waarbij de gemeente 'erkenning' en bescherming vraagt (Herv. Ered., 13 sept. 1864, no. 3).

5 Johannes van den Bosch c.s. mclden dit aan Ministerie van justitie. Het bericht van ontvangst is gedateerd 25 januari 1897. Stuk in het archief van de Chr.e Geref. kerk te Veenendaal.

6 Men zie: Uitgetreden. Rekenschap van gevoelens en handeling door W. den Hengst, te voren predikant bij de Gereformeerde kerken, thans leeraar der Gereformeerde gemeente te Veenendaal, Veenendaal 1913.
De Gereformeerde gemeente te Veenendaal, aangesloten bij het verband van de 'Gereformeerde gemeenten in Nederland' telt leden onder meer te Veenendaal, Achterberg, Amerongen, Ede, Leersum, Neerlangbroek en Renswoude.

Nog dient te worden opgemerkt, dat de notulen en lidmatenregisters van de Christelijke Gereformeerde kerk pas nà 1900 beginnen. Van het kerkelijke leven van de Afgescheiden gemeente van 1836 zijn er te Veenendaal nagenoeg geen archiefstukken bewaard gebleven. Slechts enige eigendomsbewijzen van de eerste kerkgebouwen en een kasboek van omstreeks 1875.

2. De voorgeschiedenis

Met ons onderwerp komen we terecht midden in één van de gebieden, waar in de gehele vorige eeuw het conventikel-wezen bloeide. Het gebied: Scherpenzeel, Leersum, Amerongen, Elst (U.), Rhenen en Ede, maar ook het aansluitende gedeelte van de Neder-Betuwe: Ingen, Ommeren en Lienden. In het volgende hoofdstuk - Rhenen - zullen we op deze dingen terugkomen. Het is duidelijk, dat de gelovigen in dit deel van ons land die het reeds in de tijd vóór 1834 in de Hervormde kerk niet meer kunnen vinden, elkaar kenden en elkaars gezelschappen opzochten. De Rijn vormde daarbij een in den regel gemakkelijk te nemen barrière. Het lijkt ons van belang op te merken, dat het conventikel-wezen hier ook in het begin van deze eeuw niet was verdwenen. Zo werd ons door bejaarde personen uit Veenendaal verzekerd, dat er circa 1919 te Veenendaal en omgeving nog wel twintig gezelschappen bestonden. Gedurende tientallen jaren is het geestelijke leven in deze streek langs de kerkgebouwen heen gegaan.[7] De ‘oude schrijvers’ waren en zijn tot op zekere hoogte nog in ere en rondreizende predikers als ds. Bastiaan Sterkenburg[8] en ds. L.G.C. Ledeboer waren graag-geziene en hooggeëerde gasten. Al vóór 1834 blijven op verscheidene plaatsen conflicten met de hervormde besturen over het houden van ongeoorloofde ‘oefeningen’ niet uit.[9]

Wat Veenendaal zelf betreft: reeds in 1817 wordt de 22-jarige wolkammer Hendrik van der Biezen door de Hervormde kerkeraad ernstig vermaand wegens het houden van oefeningen.[10] Aangezien hij daarmee doorgaat, komt hij enige tijd onder censuur. Op 6 oktober 1817 wordt door de kerkeraad besloten, dat zodra wordt vernomen ‘dat eenige Godsdienstige bijeenkomst buiten den openbaren Godsdienst, plaats heeft, eene Commissie zich derwaarts heen zal begeeven.’

De notulen van 21 februari 1819 vermelden dat H. van der Biezen ‘berouw toont’. De censuur wordt dan opgeheven. Maar hiermee is in de kronieken der kerkgeschiedenis het laatste woord over deze persoon niet geschreven.

7 Dr. G. Keizer, a.w., 36, 47 en 48.
8 Dr. F.L. Bos, Kruisdominees, Kampen, 81-96; EERSTE DEEL en TWEEDE DEEL, register van personen.
9 We noemen hier slechts de conflicten inzake de conventikels te Ingen en Lienden, waarin Dirk Lodder, ‘wolkammer’ uit Veenendaal, of uit het naburige Elst (U.), optrad. Bos I, 139-141.
10 Arch. Herv. gemeente Veenendaal. Handelingen van de kerkeraad 1741-1856, 15 juli 1817.

In oktober 1823[11] begeren Van der Biezen en Gijsbert van Barnevelt - eveneens een oefenaar - 'als lidmaat te worden geroyeerd'. Het wordt uit de hervormde notulen niet duidelijk waarom zij dit willen en na vermaning door de kerkeraad trekken zij hun verzoek in.

Merkwaardig is dat de dan 28-jarige Van der Biezen in hetzelfde jaar zijn eerste brochure uitgeeft: Eenige aanmerkingen op het leerboekje van A. Brink, in leven predikant te Leeuwarden, genaamd: Eenvoudig onderwijs in den Godsdienst.[12] In deze brochure zegt hij onder meer dat het leerboekje van A. Brink tegenwoordig bij velen de voorrang krijgt boven dat van Abraham Hellenbroek. Zijn critiek op het eerstgenoemde is onder meer, dat de leer van de Drieëenheid niet goed wordt behandeld. De leer van de praedestinatie en die der erfzonde worden verzwegen. Aan het slot schrijft hij: 'Ik voor mij kan echter niet zien, dat er eenig wezenlijk verschil gevonden wordt tusschen de leerwijze van Brink en die der Remonstranten.' (pag. 48) De brochure is opgedragen aan mr. Isaac da Costa, die - zoals bekend - in hetzelfde jaar zijn 'Bezwaren tegen den Geest der Eeuw' het licht deed zien.[13]

In februari 1824 wordt Gijsbert van Barnevelt door de kerkeraad geciteerd. Hem wordt gevraagd of hij catechiseert en oefent. Hij verklaart:[14] '...dat hij niet ontkennen konde, dat hij eenige leerlingen onderwees, om die des te beter in staat te stellen om bij den Predikant te antwoorden, maar dat hij niet oeffende; dat wel is waar hij een godsdienstig gezelschap hield, waarin hij met anderen over den godsdienst sprak maar niet oeffende.' Evenwel vraagt de kerkeraad of hij met deze twee zaken wil ophouden, zo niet dat 'hij dan zich zelven zoude moeten toeschrijven alle nadeelige gevolgen welke daaruit voor hem zouden kunnen voordvloeyen, daar deze vergadering hem niet meer sparen zoude.' Hem wordt gewezen op de mogelijkheid zich te laten examineren 'tot catechezeermeester'. De reactie van Van Barnevelt op één en ander wordt niet vermeld.

Tijdens een vacature - begin 1826 - ontgaat het aan het bestuur van de classis van Wijk (bij Duurstede) niet, dat er te Veenendaal weer wordt geoefend.[15] Hendrik Sukkel, Arie van Dikkenberg Bz. en Teunis van Koten hebben Dirk Lodder van Elst (U.) in hun huizen laten oefenen.[16] De drie

11 Idem, 17 okt. 1823.
12 Te Utrecht bij Kemink en Zoon, 1823; Koninklijke Bibliotheek, pamflet 25267.
13 De stijl van Van der Biezen - zoals gezegd van beroep wolkammer - is opvallend goed en sterk. De vraag rijst of en zo ja door wie, hij bij zijn schrijven is 'geholpen'.
14 Handelingen kerkeraad, 3 febr. 1824.
15 Idem 13 april 1826.
16 We vinden niet al de hiergenoemde personen later bij de Afgescheiden gemeente te Veenendaal. Keizer, a.w., 56 en 57, vermeldt dat Dirk Lodder zich na 1840 aansloot bij de 'Ledeboerianen, die over alle dorpen rondom Ommeren verspreid woonden.' Ook was er - volgens mededelingen van bejaarde personen ter plaatse - een gezelschap van 'Bakkerianen' (volgelingen van Daan Bakker, 1821-1885) te Achterberg, gelegen onder de rook van Rhenen, alsmede een conventikel te Amerongen. Van deze gezelschappen zijn geen archiefstukken bewaard.

beloven aan de kerkeraad, dat zij Lodder niet meer in hun woningen zullen laten optreden.

Van 1826 tot 1833 staat te Veenendaal (in één van de beide predikantsplaatsen) de orthodoxe Johannis Leijds Sr. (1770-1836).[17]

In oktober 1826 verzoekt Van der Biezen kerkelijke attestatie naar Utrecht.[18] Aangezien er sedert 1823 ‘geen bezwarende aanmerkingen tegen H. van der Biezen zijn’ wordt aan zijn verzoek voldaan. Hij moet òf niet zijn verhuisd òf enige tijd later zijn teruggekeerd in zijn oude woonplaats, want in 1835 is hij weer lid te Veenendaal en scheidt zich aldaar in 1836 af.

Aan het eind van hetzelfde jaar verzoekt de predikant aan alle kerkeraadsleden ‘naauwkeurig toezigt te nemen in alle de wijken der Gemeente, of ook in eenig huisgezin zoogenaamde oefeningen gedaan worden, en men dit ontdekkende terstond aan hem daarvan kennis te geven.’[19] Midden 1828 blijkt het aan de kerkeraad dat Dirk Lodder en Gijsbert van Barnevelt zich weer ophouden met ‘openbare oefeningen’. Na te zijn geciteerd beloven beiden het houden van oefeningen te zullen staken.

Het trekt onze aandacht dat in de vacature, die zal worden vervuld in oktober 1833 door ds. Hendrik Gann Dun, gekomen van Balk,[20] aanvankelijk een twaalftal wordt gemaakt, waarop de namen voorkomen van onder anderen: ds. C.C. Callenbach te Nijkerk alsmede van twee candidaten die zich als predikant bij de Afgescheidenen zouden voegen, namelijk G.F. Gezelle Meerburg en B. Fijnebuik.

In april 1835 wordt in een buitengewone vergadering van de kerkeraad Hendrik van der Biezen ontboden.[21] Vermeld wordt, dat hij de auteur is van ‘eenen in druk gebragte en uit zijn huis ten koop aangeboden Treurzang over het diep verval der Kerke Gods in onze dagen.’ In deze ‘zang’ doet hij ‘de schromelijkste betuigingen over de leer, wandel en handelingen van Predikanten enz.’[22] Aan Van der Biezen wordt gevraagd of hij de predikant dezer gemeente (ds. Gann Dun) in het oog had en iets te zijnen nadele wist in te brengen. Hij antwoordt geenszins de leraar van deze gemeente te bedoelen. ‘Alleen verzogt hij den Leeraar minder Evangelische gezangen te laten zingen bij de openbare godsdienstoefeningen.’ De predikant zegt dit niet te kunnen doen. Voorts wordt Van der Biezen broederlijk vermaand, de verkoop van het boekje wordt hem ernstig ontraden en hem wordt verboden te oefenen.

17 Men zie voor hem Bos IV, 554; EERSTE DEEL 260-263.
18 Handelingen kerkeraad, 15 en 22 okt. 1826.
19 Idem, 20 dec. 1826.
20 Ds. H. Gann Dun stond eerst te Balk 1830, vervolgens te Veenendaal (1833-1843) en diende daarna verscheidene andere gemeenten. Hij overleed 20 juni 1868. Men zie voor hem: De Bie en Loosjes, Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland, 's-Gravenhage...-1931, derde deel, 179.
21 Handelingen kerkeraad, 25 april 1835.
22 In Bos IV, 304, vinden we een tweetal citaten uit dit geschrift. Dr. Bos tekent hierbij aan, dat hij het niet heeft kunnen vinden. Vermoedelijk is het een klein geschrift geweest met als enige inhoud een (zeer) lang gedicht.

Er is nog een derde geschrift van H. van der Biezen, ‘Lidmaat der Gereformeerde gemeente’, bekend. Het is getiteld: De Christen dezer eeuw, in de waagschaal des heiligdoms gewogen, maar te licht bevonden.[23] Het thema van de brochure wordt aangegeven door de titel en door wat we lezen in de ‘Voorrede’: ‘Het zal er bij ons sterven er wat meer op aankomen of wij waarlijk een Christen zijn, dan of wij die schoone naam slechts uitwendig gedragen hebben... en er zal eenen anderen grond moeten zijn, waarop wij voor den rechterstoel van den vlekloos Heilige eenmaal zullen moeten vrijgesproken worden, dan die van deugdzaamheid en wandel in Christelijke liefde, waarop men ons thans zoo onzalig in slaap wiegt, om in de eindelooze eeuwigheid rampzalig te ontwaken.’

3. Afscheiding

Het verwondert ons niet, dat Hendrik van der Biezen de eerste Afgescheidene wordt in Veenendaal. Hij breekt 13 januari 1836 met de Hervormde kerk tegelijk met zijn broer Gijsbert.[24] Bij beiden wordt vermeld, dat zij zich met hun kinderen afscheiden.

Op 3 februari 1836 worden dezen gevolgd door:

Maria van Holland, echtgen. van H. van der Biezen
Hendrijntje van der Haar, echtgen. van G. van der Biezen
Antonetta Oltmans
Arie van der Pas
Otto van Rootselaar met zijn huisvrouw Janna de Waal en hun kinderen

In de notulen van 21 augustus 1836 wordt voor de derde en laatste maal van afscheiding van een kleine groep personen gewag gemaakt:

Alida Beekhof
Gerrit Boonzaaijer (keert op 12 dec. 1839 terug)
Wijntje van de Bovenkamp
W. Budding
Petronella van de Loosdrecht
J. van Ravenswaaij
Jannigje... (‘geen lidmaat’)

Het is echter niet zó, dat uitsluitend de 15 hierboven genoemde volwassenen met hun kinderen gedurende de eerste jaren de Afgescheiden gemeente te Veenendaal vormden. Want - zoals we nog zullen zien - sloten zich er ook personen uit Ede bij aan, terwijl volgens vage gegevens de gemeenten te Rhenen en Veenendaal enige tijd zijn samengevoegd geweest.[25]

23 Te Amsterdam bij J.H. den Ouden, 1828; Kon. Bibl. pamflet no. 25797.
24 Deze keert op 14 maart 1860 tot de Hervormde kerk terug.
25 In een stuk bewaard in archief Herv. Ered. (25 okt. 1864, no. 11) wordt gesproken van de Afgescheiden gemeente te Veenendaal, Ede en Rhenen.

De eerste kerkeraad telde voor zover we zeker weten de volgende personen: H. van der Biezen en W. Budding, ouderlingen; O. van Rootselaar, diaken. Wellicht is ook Johannes Ravesloot wonende in de buurtschap Ederveen reeds in de eerste jaren ouderling of diaken geweest.

4. Vervolging

De Afgescheidenen te Veenendaal en omgeving zijn in 1836 en 1837 enige malen beboet door de rechtbanken van eerste aanleg te Amersfoort en Arnhem, maar in appel door de rechtbank te Amsterdam vrijgesproken.

Zoals bekend heeft genoemd college te Amsterdam vele malen een vrijsprekend vonnis over Afgescheidenen geveld, dit tot groot ongenoegen van regering en enige leidende personen uit de Hervormde kerk. Grote bedragen aan boete zijn er dus in Veenendaal en omgeving niet betaald, maar niet mag worden vergeten, dat de verhoren en zittingen veel ongerief en tijdverlies met zich brachten voor de beschuldigden, en dat de kosten van de processen - gezwegen van de reis- en verblijfkosten - wél moesten worden betaald.

In de processen-verbaal van de burgemeesters van Veenendaal en Ede vinden we de onderstaande bijzonderheden.

Veenendaal, 15 en 22 mei 1836.[26]

Ten huize van Hendrik van der Biezen, wonende ‘in het Zand no. 195’ worden regelmatig ‘godsdienstige verenigingen’ gehouden, zo ook op beide genoemde data.

Op 15 mei wordt Van der Biezen aangetroffen zittend aan een tafeltje waarop een opengeslagen Bijbel. Als doel der bijeenkomst wordt opgegeven ‘om zich onderling door Gods Woord te stichten en daarover te onderhouden.’

Op 22 mei heeft Everardus Willem Septer, spinner, wonende in Gelders Veenendaal de leiding.

In beide gevallen zijn er meer dan 20 personen aanwezig. De burgemeester gelast de bijeenkomst te doen uiteengaan, maar hieraan wordt geen gevolg gegeven.

Van der Biezen verklaart voor de rechtbank, dat er al jaren godsdienstige samenkomsten worden gehouden te zijnen huize, en dat deze bezocht worden door ‘Afgescheidenen als niet-Afgescheidenen’. Dit getuigenis wordt bevestigd door een verklaring van de burgemeester.

We vinden in het gezelschap, behalve bovengenoemden de volgende personen.[27]

26 Rechtb Amst, inv. no. 547.

27 Achter de namen van de personen van wie we zeker weten, dat zij afgescheiden zijn, plaatsen we het teken (a).

Stichts-Veenendaal:
Abraham Anbeek, grutter
Aaltje Beekhof, vrouw van Jan Hardeman, schaapherder
Reijer Cirkel, grutter
Steven Cirkel, kleermaker
Willem van Harn, wolkammer
Klaas de Kamper, wolkammersknecht en
zijn vrouw Geertrui van de Bovenkamp
Willem van de Loosdrecht en
zijn vrouw Wijntje van de Bovenkamp (a)
hun dochter Petronella van de Loosdrecht (a)
Hendrik Nieburg, wolkammer en
zijn vrouw Gerritje Jansen
Otto van Rootselaar (a), wolkammer en
zijn zoon Maarten van Rootselaar, wolkammer
Teunis Verweij, wolkammer

Gelders-Veenendaal:
Gijsbert van der Biezen (a), wolkammer en
zijn vrouw Hendrijntje van der Haar (a)
Jacob van de Bovenkamp, wolkammer en
zijn vrouw Aartje van den Heuvel

Onder Ede:
Gerrit Bos, arbeider (a)
Robbert Bouwman, landbouwer
Wouter Hendriksen, arbeider
Antonetta Oltmans (a)
Johannes Ravesloot (a)
Teunisje Wolfswinkel (Lunteren)

Rhenen:
Johannes Hovestad (a)

Renswoude:
Wulfert van Apeldoorn, wagenmakersknecht
Gerret van Davelaar
Hendrikje van Dijk

Scherpenzeel:
Willemijntje Veldhuizen
Anna Margaretha den Uyl (a)

Proces-verbaal Ede, 9 augustus 1837.[28]

28 Rechtb Amst, inv. no. 549.

Samenkomst ten huize van Johannes Ravesloot, 24 jaar, landbouwer, wonende in de buurtschap Ederveen. De godsdienstoefening is gehouden op 4 augustus 1837; voorganger is ds. A. Brummelkamp. Er zijn drie kinderen gedoopt, en wel van J. Ravesloot, van Wouter Dekker, arbeider te Ederveen en van Frank van Elst, wonende onder Woudenberg.

5. Kerkelijk leven 1836-1840

Wat we hiervan weten - behalve het bovengenoemde - putten we uit de notulen van de provinciale vergaderingen van de provincie Utrecht over de jaren 1836-1840.[29] Ter Vergadering komen: H. van der Biezen, W. Budding en in de jaren 1838 en 1839 als 'afgevaardigde' Gerrit Bos.

Veel verheffends kan van de kleine gemeente in deze jaren niet worden vermeld. Hier en daar mag dan een vage aanduiding zijn van een contact met Rhenen, maar beide gemeenten moeten in deze tijd toch tamelijk op zich zelf hebben bestaan.

Midden 1836[30] wordt aangaande Veenendaal gerapporteerd, dat aldaar 'traagheid bespeurd wordt in de catechisatiën'. De kerkeraad wordt gemaand de gemeenteleden te bezoeken teneinde hen op te wekken 'ten opzigte hunner kinderen en onderhoorigen te gedenken aan hunne verpligting vrijwillig bij de bediening des H. Doops op (zich) genomen'.

Begin 1837[31] wordt gewag gemaakt van klachten tegen ouderling Van der Biezen, doch deze worden ongegrond bevonden. Opgemerkt wordt dat de godsdienstoefeningen te zijnen huize worden gehouden.

Verder horen we van een 'verkeerde handelwijze in het bestraffen van een persoon in de gemeente, waaruit groote verwijdering voortvloeide'. Van der Biezen belooft op de komende zondag in het openbaar deze persoon vergiffenis te vragen.

Ook wordt vermeld dat een diaken trouweloos zijn post heeft verlaten; hij zal worden vermaand. Ouderling W. Budding wordt van 'zijn post ontslagen, om redenen, die hij zelve opgegeven heeft, en door de vergadering wigtig genoeg geschat'.

Een trieste balans. Wij verklaren één en ander uit het feit - zoals nog nader zal blijken - dat de gemeente de eerste jaren haar karakter van conventikel niet is te boven gekomen.

De moeilijkheden blijven ook in de volgende drie jaren bestaan. In april 1838 worden er weer bezwaren en beschuldigingen tegen H. van der Biezen geuit. Ds. H.P. Scholte, praeses van de provinciale vergadering meent, dat de klachten gegrond zijn en dat eerstgenoemde onbekwaam is zijn ambt verder te bedienen. De provinciale vergadering besluit 'bij eenparige stemmen Van der Biezen te ontslaan' (!). Ook ten aanzien van diaken O. van Rootselaar zijn er zwarigheden. Deze zullen door een commissie bestaande uit ds. H.P. Scholte, E. Takken (Utrecht) en J. Beukers (Bunschoten) worden onderzocht.

Na 1837 zien we geen ambtsdragers meer op de provinciale vergaderingen van Utrecht. In maart 1839 moet de 'afgevaardigde' Gerrit Bos rapporteren 'dat in (zijn) gemeente alles in de war lag, dat er volstrekt geen vereeniging

29 HO.
30 HO, Utrecht 26 juli 1836.
31 Idem, 16 en 17 maart 1837.

bestond... De President stelt voor eene Commissie te benoemen, ten einde al de afgescheidenen te Veenendaal te onderzoeken, en te zien, wie al of niet tot de Gemeente behoorden, dewijl daaromtrent een groot bezwaar bestond; en dat alsdan den lidmaten zou aangewezen worden hoe te handelen overeenkomstig Gods Woord en de daarop gegronde Formulieren van Eenigheid.'

In aansluiting op ons commentaar hierboven spreken wij opnieuw de gedachte uit dat het voormalige conventikel te weinig heeft beseft, wat het is kerk te zijn.

In de laatste vermelding aangaande Veenendaal - 22 augustus 1839 - lezen we, dat er geen afgevaardigde is ter provinciale vergadering 'dewijl de gescheidenen aldaar geheel met elkaar overhoop liggen, en hoewel reeds meermalen daaraan gewerkt is door den President,[32] door Ds. A. Brummelkamp en door onderscheidene kerkelijke commissieën, er evenwel geene gemeentelijke vereeniging te bewerken is.'

6. De jaren 1843-1869

De notulen in het archief van de classis Arnhem van de Afgescheiden kerken[33] beginnen met een vergadering van 7 december 1843. Uit deze notulen blijkt dat Veenendaal zich nà 1840 heeft aangesloten bij het kerkverband in de provincie Gelderland. Veenendaal heeft naar deze vergadering twee 'afgevaardigden' gezonden: Johannes Ravesloot te Ederveen en J. Ravenswaaij. We krijgen niet de indruk, dat zij in het bijzonder ambt staan.

Gedurende de eerste jaren worden er in de notulen geen bijzonderheden gemeld. Alleen: af en toe komt J. Ravesloot ter vergadering. Op 24 november 1846 is ook éne Van Asperen aanwezig. Hij vraagt hoe er 'hereniging... herstel van de breuk in de gemeente...' zou zijn te bewerkstelligen. Ravesloot geeft als zijn mening te kennen, dat 'aller harten daartoe nog niet bereid zijn'.

Begin 1848[34] horen we dat Veenendaal nimmer 'vrijheid' of erkenning van de gemeente, aan de landsregering heeft gevraagd. Men had blijkbaar na 1840 de kleine groep ongemoeid gelaten. Deze zaak komt aan de orde, als de praeses der vergadering - ds. A. Brummelkamp - de vraag stelt 'of het niet goed ware de vrijheid terug te geven'. Veenendaal - hoewel zelf niet rechtstreeks bij deze zaak betrokken - meent deze vraag met 'ja' te moeten beantwoorden en 'keurt de wedergeving der vrijheid door andere Gemeenten goed'.

In 1850[35] blijkt dat er te Veenendaal een kerkeraad bestaat, althans J. Ravesloot is ouderling en Teunis Verweij is diaken. Eind 1852 is er opnieuw

32 Ds. H.P. Scholte.
33 NCVArnh.
34 Idem, 6 jan. 1848.
35 Idem, 9 jan. 1850.

een ‘breuk’ in de gemeente. Diaken Verweij ziet als enige oplossing het aftreden van de oude en het benoemen van een nieuwe kerkeraad. Er wordt een commissie benoemd voor deze zaak, maar wij lezen er in de volgende notulen niet meer over.

Als in maart 1857 ouderling Ravesloot gaat emigreren naar Noord-Amerika, ontvangt hij een attest van de classicale vergadering (!). Dit wijst er op - maar ook de notulen vermelden het nadrukkelijk - dat Veenendaal na zijn vertrek geen ‘opziener’ meer heeft. De gemeente is uitermate zwak en klein. Maar de classis meent dat de gemeente moet blijven bestaan; er dient zo spoedig mogelijk een nieuwe ouderling worden gekozen. Nog in hetzelfde jaar wordt deze gevonden in Hendrik van Zanten.

In 1859[36] moet de ‘afgevaardigde’ op de classicale vergadering rapporteren dat de toestand van de gemeente zeer betreurenswaardig is. Er is slechts een geringe opkomst en daardoor zijn er ook ‘geldelijke bezwaren’. Het oordeel van de classis is, dat men moet trachten samen met Renswoude godsdienstoefening te houden. Daarbij zal het zwaartepunt te Renswoude moeten liggen en zal men moeten ‘afstand doen’ van het kerkgebouwtje, gelegen aan de Gortsteeg (thans Gortstraat), welk gebouwtje niet het eigendom was van de gemeente. Maar al spoedig blijkt, dat er van deze samenvoeging niets terecht komt en dat beide gemeenten ieder hun eigen weg gaan.[37]

De interne moeilijkheden blijven. In de notulen van 11 januari 1860 lezen we, dat V. van Doornik en Teunis Verweij begeren ‘weer’ in de gemeente te worden opgenomen. Het advies van de classis luidt, dat dit kan ná schuldbelijdenis. In september van hetzelfde jaar moet het rapport kerkvisitatie vermelden, dat de gemeente in verval is. Er is in een heel jaar geen avondmaal gevierd. Er is één ouderling en een broeder staat deze ‘bij wijze van diaken terzijde’. Een jaar later kan echter worden gemeld dat er een diaken is: Teunis Verweij.

In het jaar 1864 komt er wat meer beweging in het gemeentelijk leven en het aantal zielen stijgt van 45 naar 62. Op 1 september van dat jaar richt men zich in een request tot de Koning, waarin de ondertekenaars vragen hen ‘als eene Christelijk Afgescheidene Gemeente te Veenendaal te erkennen en bescherming te verleenen’. De gemeente wil rechtspersoonlijkheid verkrijgen, teneinde een kerkgebouw te kopen of te stichten, dat op naam der gemeente staat. De burgemeester van Stichts-Veenendaal spreekt in een bijlage over ‘eene schuur, gelegen achter de huizinge van... (Teunis) Verweij, gelegen in de Gortsteeg... en hem toebehoorende...’. Dáár worden thans de godsdienstoefeningen gehouden.[38]

In het verzoekschrift zèlf staat onder meer, dat zij naast de Dordtse kerken-

36 Idem, datum niet te bepalen.
37 Men vergelijke het hierover opgemerkte in hoofdstuk 9 (Renswoude), blz. 136, 137.
38 Stuk bewaard in archief Chr.e Geref. kerk te Veenendaal.

orde ‘het Rhijnsburgsche reglement als het hunne aannemen’.[39] Reeds eerder - namelijk op 11 februari 1864 - wordt er een notariële acte gepasseerd, waarbij Hendrik van Zanten, Teunis Verweij en Jacobus Verburg,[40] in hoedanigheid van ouderling en diakenen van de gemeente kopen: ‘een huis, erve en tuin te Veenendaal (U.) kadastraal bekend in Sectie B no. 325, 325 bis en 326, om daarop, na erkend te zijn, eens kerk te stichten en de daarop staande gebouwen te blijven verhuren.’

Uit één en ander concluderen we in de eerste plaats, dat in februari 1864 de kerkeraad de volgende samenstelling had: H. van Zanten, ouderling; Teunis Verweij en Jacobus Verburg, diakenen. In de tweede plaats: één van de eerste plaatsen van samenkomst was een schuur aan de Gortsteeg. Daarna stichtte men een kerkgebouwtje aan de huidige Zandstraat.

Het request wordt als bericht van het bestaan van de gemeente voor kennisgeving aangenomen; dit op grond van de Wet op de kerkgenootschappen van 10 september 1853. Het is ondertekend door de volgende personen, onder wie wij geen of hoogstens 1 à 2 van de werkers van het eerste uur (1836) aantreffen.

N. van Aller
J. van de Bovenkamp
J. Brilman en
zijn vrouw H.E. van Weerdt met hun 5 kinderen
V. van Doornik
C. van Dijk
J. Lagerweij met 1 kind
V. Lagerweij
J. Mark met 4 kinderen
P. Mazurel en
zijn vrouw A.E. Molenaar[41] en 1 kind
D. Navest
C. Pellens
C. Severijn
Jacobus Verburg en
zijn vrouw M. van Essen met 1 kind
J. Verweij
Teunis Verweij[42] en
zijn vrouw Heiltje van Essen[43] met hun 6 kinderen
Hendrik van Zanten

39 Reglement van de Afgescheiden gemeente te Rijnsburg, aldaar vastgesteld 18 maart 1841. Het omvat 17 artikelen en kan worden beschouwd als een aanvulling op de Dordtse kerkenorde. Men zie voor request en reglement: Herv. Ered., 25 okt. 1864, no. 11.

40 J. Verburg woonde in Gelders-Veenendaal.

41 In een later lidmatenregister vinden we: Pieter Mazurel, geb. 1833, overleden 1910 en zijn huisvrouw Alida Elizabeth Molenaar, overl. 1914; beiden gekomen van Leiden in 1862.

42 Teunis Verweij werd geboren op 3 maart 1807.

43 Heiltje van Essen geb. 12 september 1822.

Voor de bouw van de kerk ontvangt de gemeente van de kerken der classis een som van *f* 340. Na 1867 lezen we niet meer van ouderling H. van Zanten; de gemeente ontvangt twee nieuwen: R. Verzeveld (ook 'Varsseveld' genoemd) en W. Bos; ene Verburgt wordt diaken.[44] Op 15 september 1869 melden de afgevaardigden van Veenendaal op de classicale vergadering te Arnhem dat de consulent der gemeente ds. J. Brummelkamp te Tiel, onlangs in de Hervormde kerk heeft gepreekt op hetzelfde uur als 'onze godsdienstoefening' wordt gehouden. Brummelkamp Jr. was al sedert 1866, af en toe, in de Hervormde gemeenten voorgegaan, onder meer te Delfshaven. Reeds begin 1870 wordt hij losgemaakt als predikant der gemeente Tiel en vertrekt hij naar Duitsland.[45]

7. Het 'kasboekje'[46]

In een kasboekje aangelegd omstreeks 1870 - één van de weinige archiefstukken van de Afgescheiden gemeente van vóór 1900 - vinden we iets over de komst van ds. A. Hazevoet[47] in 1872. Deze predikant was de eerste in de gemeente Veenendaal. Vóór 8 mei 1872 komt hij bij herhaling preken en met ingang van 16 mei 1872 ontvangt hij als tractement *f* 8 per week, later *f* 100 per kwartaal. Het boekje leert ons tenslotte dat in 1855 en daarna, de volgende oefenaars voor de gemeente optreden:... Rouw, J. Overduin (te Doorn van 1883 tot 1888), G. van Velzen,[48] H.N. Basoski (1859-1930; predikant te Moerdijk 1914-1922) en H. Fruchte (Zevenhoven 1869-1873, Lopik 1873-1885).

44 NCVArnh, vergaderingen 1868.
45 Dr. G. Keizer, Uit de geschiedenis der Gereformeerde kerken, a.w., 85-130.
46 Archief Chr.e Geref. kerk Veenendaal.
47 A. Hazevoet (1829-1888) heeft een afwisselende loopbaan gehad. Van 1851 tot 1856 is hij oefenaar te Oude en Nieuwe Wetering. Predikant te Haamstede 1856. Buiten bediening 1863. 'Hulpdocent' 1864. Zegveld 1868. Woerden (als reizend predikant) 1869. Veenendaal 1872. Rijssen 1885.
48 Men zie voor hem hoofdstuk 8 (Scherpenzeel), blz. 129, 130.

Hoofdstuk 11
Rhenen

1. Inleiding

De gemeente Rhenen omvat omstreeks 1834 - evenals thans: de stad Rhenen alsmede enige buurtschappen, waarvan we noemen Achterberg en Elst. De bevolking leeft in de eerste plaats van de tabaksteelt en de landbouw. Verder: er staan twee grutterijen, twee korenmolens, twee leerlooierijen, een steenbakkerij, drie wolkammerijen en een olieslagerij. In 1847 telt de plaats 3400 inwoners, van wie 3300 Hervormd zijn. Van der Aa vermeldt dat er dan 20 Afgescheidenen wonen. Dezen 'behooren tot dus verre tot geene gemeente'. Dit laatste gegeven brengt ons midden in ons onderwerp. De Afgescheiden gemeente te Rhenen heeft slechts kort bestaan. Zij is geinstitueerd, zoals we nog nader zullen zien, op 5 juni 1836. Na 1839 vinden wij van haar geen spoor meer; het kan niet anders of zij is in 1840 of 1841 ontbonden. Eerst in 1926 ontstaat te Rhenen een Gereformeerde kerk. Maar de oorspronkelijke Afgescheiden gemeente is na 1839 teruggevallen in de conventikel-vorm, waaruit zij zonder twijfel is opgekomen.

En aan gezelschappen was aldaar in het verleden geen gebrek, evenals - naar we zagen - in het naburige Veenendaal. Heden ten dage heeft Rhenenstad een tweetal Gereformeerde gemeenten, Achterberg een Oud Gereformeerde (met leden te Rhenen-stad), Elst zowel een Gereformeerde als een Oud Gereformeerde gemeente (met leden onder meer te Amerongen).

Van al deze gemeenten geldt dat er draden lopen naar de gezelschappen uit vroegere dagen en... naar het godsdienstige leven in Zeeland. Aan de Oud Gereformeerde gemeente te Achterberg zijn de namen verbonden van de predikanten G. van der Garde, L. Hubregtse en M. Ruben; aan die te Elst ook die van Daniël Bakker en Laurens Boone.[1]

2. De eerste Afgescheidenen

In september 1835 scheiden de volgende personen zich af van de Hervormde kerk te Rhenen-stad:[2]

1 Men zie voor deze vijf predikanten de 'Necrologie' in een Kerkelijk jaarboekje van de Gereformeerde gemeenten (in Nederland en Noord-Amerika), Zeist; bijv. in dat van 1972, 26-31.

2 Handelingen kerkeraad Hervormde gemeente, 4 sept. 1835.

Johannes van Daalen met
zijn huisvrouw Dorothea Keyzer
en hun kinderen
Dirkje Dirksen
Maarten Heetveld
Johannes Hovestad ook ‘in naam van zijne huisgenoten’

In 1836 worden zij gevolgd door:[3]
Hendriena Barendina Bodendijk
Dirk Heetveld
Carel de Jong
Maria Jonkers
Daniël Kok
Jan Hendrik Mol met
zijn huisvrouw Niesje Roest
Reijer van Ommeren
Hendrik van Waveren

Ook te Achterberg en te Elst scheiden zich enige personen af,[4] onder anderen Jan van Stoutenburg.

3. Vervolging

Als er geen vervolging zou zijn geweest, zou er uitermate weinig bewaard zijn gebleven aangaande de Afgescheidenen te Rhenen. Maar door de vele processen-verbaal, opgemaakt door de burgemeester, weten we niet alleen iets van het gemeentelijk leven, maar zijn ons ook enige belangrijke bijzonderheden over door de bekende ds. H.J. Budding geleide godsdienstoefeningen bewaard gebleven.[5]

Wij noemen enige bijzonderheden in chronologische volgorde. Werd de gemeente te Rhenen in de jaren 1836-1838 te Amersfoort veroordeeld tot boeten die varieerden van 8 tot 300 gulden,[6] voor de rechtbank te Amsterdam volgde in hoger beroep steeds vrijspraak.

9 april 1836.[7] Ten huize van Jan van Stoutenburg, tabaksplanter, wonende in de buurtschap Elst, is een godsdienstige vergadering gehouden van 40 à 60 personen uit de gemeente Rhenen, de omliggende plaatsen en uit de provincie Gelderland. Het

3 Idem, 10 febr. en 1 dec. 1836.
4 Een nader onderzoek naar bijzonderheden aangaande deze personen menen wij te moeten overlaten aan plaatselijk-geïnteresseerden.
5 Huibert Jacobus Budding werd in 1810 geboren te **Rhenen** en overleed te Goes in 1870. Men zie voor hem J.H. Gunning J.H.zn., a.w.; en H.M. Stoppelenburg, Een merkwaardig vijftal, tweede druk, Vianen 1969.
6 Rechtb Amf, Vonnissen 1836.
7 Rechtb Amst, Vonnissen 1836 (inv. no. 217), 1837 (inv. no. 218). Men zie voor de processtukken van deze data tot 17 juli 1836: inv. no. 551.

woord is gevoerd door Jan Hendrik Mol, Maarten Heetveld, beiden tabaksplanter en Hendrik van Waveren, blikslager.

10 april 1836.[7] Samenkomst ten huize van Jan van Daalen, tabaksplanter, wonende aan de Markt te Rhenen. Maarten Heetveld is de 'leider' van het gezelschap. De veldwachter, gezonden door de burgemeester, woont de vergadering bij. Heetveld spreekt er zijn blijdschap over uit dat 'het gezelschap is uitgebreid met één persoon'. Joh. Hovestad oppert, dat de veldwachter wel eens een spion zou kunnen zijn. Dorothea Keyzer, de huisvrouw van Van Daalen antwoordt het daarmee niet eens te zijn 'want dat een knecht gaan moet, waar hij gezonden werd'. De veldwachter rapporteert verder, dat door de aanwezigen 'over godsdienstige zaken werd geredetwist, waarbij geene eenstemmigheid van de gevoelens heerschte'.

12 april 1836. Verhoor van Jan van Stoutenburg inzake 'oefeningen' te zijnen huize. Hij verklaart dat H. van der Biezen en Dirk Lodder te Veenendaal vaak het gezelschap bezoeken. Joh. van Daalen wordt ouderling genoemd en M. Heetveld diaken. Bedoeld is: als zodanig verkozen, want ze worden eerst in juni bevestigd.

13 april 1836. Verhoor van M. Heetveld, H. van Waveren, J.H. Mol en J. van Daalen. Verklaren, dat er regelmatig vergaderingen worden gehouden in enige huizen. Rhenen en Veenendaal worden als één gemeente aangemerkt.[8] Merkwaardig is, dat de 'gemeente' ondersteuning verleend aan Willem van der Voorst, wonende onder Ingen (Betuwe) en dat vermeld wordt, dat tot het gezelschap behoort weduwe J. van Kalkeren 'onder Lienden'.[9] We zullen hierna nader bevestigd zien dat het gezelschap, dat te Elst en te Rhenen vergaderde ook leden telde in het ten zuiden van deze beide plaatsen gelegen deel van de Betuwe.

In juni en juli 1836 gaat ds. H.J. Budding bij herhaling in een godsdienstoefening in Rhenen en omgeving voor.

Op vrijdagavond 3 juni treedt Budding op in een samenkomst ten huize van J. van Daalen. De bijeenkomst is 'schriftelijk aangekondigd' onder meer te Veenendaal en te Kesteren. Uit laatstgenoemde plaats zijn aanwezig: Klaas den Hartog en huisvrouw, Jan de Haas, Peter van (den) Brink en juffrouw Draaijer. Uit Veenendaal zijn er enige personen, onder wie Dirk Lodder en Ot van der Meijden. Er wordt bekendgemaakt, dat er op zondag aanstaande driemaal vergadering zal worden gehouden te Elst. Dit bericht geeft de burgemeester van Rhenen aanleiding op zaterdag 4 juni de secretaris der gemeente naar ds. Budding te zenden. Deze vertoeft dan 'ten huize van deszelfs vader, de Heer Willem Budding, Wethouder dezer Stadt'. De secretaris waarschuwt Budding en tracht hem tevens te overreden niet door te gaan met de wetten van de staat te schenden; immers, zo zegt hij 'de

7 Rechtb Amst, Vonnissen 1836 (inv. no. 217), 1837 (inv. no. 218). Men zie voor de processtukken van deze data tot 17 juli 1836: inv. no. 551.
8 Van deze vereniging is in de practijk niets terecht gekomen.
9 Men zie voor de familie Van Kalkeren: G. Keizer, Uit de geschiedenis der Gereformeerde kerken, a.w., 48. Ook: Bos I, 139-141.

beste christen is de beste burger'. Volgens het proces-verbaal antwoordt Budding onder meer 'dat die zoogezegde onrust (waarvan de secretaris had gesproken) juist gewenscht was voor de zaak der kerk en dat het Gouvernement zich te veel de zaak in de kerk had aangematigd'. Verder antwoordt hij 'dat hij **zijne** roeping zoude volgen'.

Zondag 5 juni 1836 is ongetwijfeld één van de grote dagen geweest voor de Afscheiding in Rhenen en omgeving. Op deze dag zijn er drie samenkomsten gehouden te Elst, in de woning en de tabaksschuur van Jan van Stoutenburg.[10] Budding is driemaal de voorganger.[11] In de morgendienst verschijnen de burgemeester, de secretaris, een veldwachter en een 'gerechtsdienaar'. De burgemeester spreekt van 'een ontelbare menigte', daarna van meer dan tweehonderd personen. Hij vindt in de tabaksschuur 'eene tegen elkander aangedrongen meenigte, en zelfs de gebindten of zoogenaamde hanenbalken met enkele lieden bezet'. Bij zijn binnenkomen is Budding in gebed; dit duurt ongeveer een half uur. Daarna dringt de burgemeester door tot vlakbij de voorganger. Hij vindt deze, zittende op een stoel, in het midden van de schuur, vóór een tafeltje 'geplaatst op eene verhevenheid... op welk tafeltje een folio Bijbel lag opengeslagen, een kleine Bijbel in de hand houdende en gekleed in eene zwarte gekleedde Rok... en hebbende in eenen halven kring voor zich geplaatst Johannes van Daalen te Rhenen, Hendrik van der Biezen en (Otto) van Rootselaar te Veenendaal en Maarten Heetveld, insgelijks te Rhenen woonachtig, terwijl Jan Wijnen... benevens een ander, mij onbekend persoon, rugwaarts naar... Budding gekeerd, vóór en gedeeltelijk onder het gezegde tafeltje gezeten waren, en hetzelve als scheenen te schragen.' Als de burgemeester - H.H. van Deventer - tot Budding gaat spreken, wendt laatstgenoemde zich tot de vergaderde personen en zegt 'dat zijlieden zich stil en aandachtig zouden hebben te gedragen'. Aan ds. Budding wordt duidelijk gemaakt, dat hij in overtreding van de wet is. Aan Van Stoutenburg wordt gelast, de menigte onverwijld de woning te doen verlaten. Aan dit bevel wordt geen gevolg gegeven. Budding verklaart desgevraagd dat buiten hem, geen enkele persoon 'alhier eenige betrekking uitoefent'. J. van Daalen en H. van der Biezen zijn als ouderlingen en O. van Rootselaar en M. Heetveld als diakenen verkozen. Dat hij Van Daalen en Heetveld heden middag in die 'betrekkingen' zal bevestigen; 'terwijl het ten aanzien van Van der Biezen en Van Rootselaar nog onzeker was, of die alsdan daartoe roeping zouden hebben[12] - zoals Van der Biezen dan ook hierbij verklaarde, niet te geloven, daartoe de

10 Jan van Stoutenburg emigreert in 1846, oud 39 jaar, met vrouw en zeven kinderen naar de Verenigde Staten. De 'Staat van landverhuizers' 1847-1850 (R.A., Utrecht) vermeldt 'vertrek wegens godsdienstige begrippen'.

11 De diensten duren van 9 tot 12, van 1 tot 4 en van 6 tot 8 uur.

12 Van der Biezen en Rootselaar hebben blijkbaar zeer kort na dit tijdstip een besluit genomen; Budding bevestigt 's middags vier ambtsdragers. Zondag 5 juni 1836 is derhalve voor Rhenen de datum van instituëring.

roeping te zullen hebben - en dat hij overigens ook hedenmiddag vier kinderen zoude dopen'.[13]

Budding weigert de dienst te beëindigen en maakt daarbij de opmerking 'dat een ander mogt meenen, dat de Koning het regt had hem het houden dezer vergadering te verbieden, dat hij voor zich aan dat bevel niet zoude gehoorzamen, als zijnde alleen gehoorzaam aan zijnen God, den Koning der Koningen, welke aan zijne zorge had toebetrouwd die duizende - zich herhalende - die honderde menschen aldaar aanwezig, welke ieder oogenblik konden sterven, en wier eeuwig heil alzoo bij hem een alles overtreffend gewigt was; dat hij overigens steeds voorstond, den Koning te geven wat des Konings en God wat Godes is!'

Na deze woorden wendt de burgemeester zich tot de vergaderde menigte en gelast deze in naam des Konings 'onverwijld en vreedzaam' uit elkander te gaan, aangezien de vergadering in strijd met de wet wordt gehouden. 'Waarop eene mij onbekende vrouw, half opstaande, antwoordde, dat zij zulks wel verstond, maar in geenen deele dacht heen te gaan', aldus het proces-verbaal. Een gering aantal mensen, waarschijnlijk nieuwsgierigen, verlaat de tabaksschuur. Budding, die blijkbaar vindt, dat de burgemeester lang genoeg aan het woord is geweest, geeft dan op te zingen van Psalm 2, het eerste, tweede, derde, vijfde en zesde vers. Nadat deze verzen zijn voorgelezen, beginnen de aanwezigen te zingen. Burgemeester en secretaris vertrekken, de veldwachter en de gerechtsdienaar blijven.

In de processen-verbaal worden behalve inwoners van Rhenen, de volgende personen vermeld.

Veenendaal: Geurt Ariesse.

Amerongen: Hendrik van Barneveld, Jan Willem Draaijer, Hendrik van Remmerden, Gijsbert van Schaik.

Ingen: Jan de Haas, Willem van de Waal.

Lienden: Jan van Ommeren, de vrouw van Jan Westreenen.

Opheusden: Roelofje den Hartog.

Het staat wel vast, dat onder de ruim 200 aanwezigen meer nieuwsgierigen zijn geweest dan zij, die na de aanmaning door de burgemeester vertrokken. De veldwachter noteert nog, dat Budding 'de vergadering in het gebed bijzonder heeft gewaarschuwd tegen het ter kerk gaan,[14] als verkondigen de Leeraars leugens en tevens daarbij ten sterksten zijne afkeuring heeft gegeven van de tegenwoordige inrichting van het onderwijs der jeugd in de scholen.'

Het volgende tamelijk spectaculaire gebeuren voltrekt zich op zondag 10 juli.

13 's Middags werden niet 4 maar 5 kinderen gedoopt, namelijk een kind van J. Hovestad, Peter Vink (Rhenen), H. van der Biezen en van Frans Willem van Dee, Frans Hendrik geheten, uit Ommeren. Men zie voor F.W. van Dee, Keizer, Uit de geschiedenis etc., a.w., 45. In het boekje van Keizer wordt de onjuiste mededeling gedaan, dat de doopdienst werd bezocht door 2500 personen.

14 Bedoeld is: het naar de Hervormde kerk gaan.

Opnieuw worden er dan diensten geleid door ds. Budding, gehouden in de schuur van Jan van Stoutenburg in Elst. De eerste dienst duurt van 9 tot 1 uur (!) en wordt bijgewoond door 240 personen. De tweede van half 3 tot 5 uur; er zijn dan 350 toehoorders. 's Avonds wordt er nog een ‘bedestond’ gehouden, waarvan geen bijzonderheden zijn bewaard gebleven. Budding kondigt aan, dat er aanstaande woensdagavond te Rhenen een ‘boetpredikatie’ door hem zal worden gehouden. Uit andere bron[15] weten we dat dit op vrijdagavond eveneens is gedaan. Beide preken dienden ter voorbereiding op het heilig avondmaal van zondag 17 juli.

Budding is in die dagen te Rhenen wel bijzonder actief geweest. Zoals we weten uit zijn biografie van de hand van J.H. Gunning kende hij ook andere perioden. Namelijk als het hem inwendig dor en donker was - er waren weken dat hij in het geheel niet vermocht te preken.

Wij zien dat het aantal bezoekers toeneemt, maar ook komen er meer personen van buiten Rhenen, ja zelfs uit Dodewaard en Kesteren.

In het proces-verbaal aangaande zondag 10 juli worden onder anderen genoemd:

Uit Veenendaal: Evert van Kooten.

Amerongen: Cs. Blankesteijn, H. van Drosselaar, Aalbert van der Kolk, Cornelis Versteeg, Hendrik Versteeg, Hendrik van Viegen.

Scherpenzeel: Jan Heijnen.

Dodewaard: Jan Hovestad en huisvrouw.

Kesteren: Jan de Haas, Arie de Weert.[16]

Zondag 17 juli wordt er avondmaal gevierd. 's Morgens is er een dienst ten huize van Jan van Daalen en 's middags weer in de schuur van Jan van Stoutenburg. 's Morgens zijn er circa honderd personen aanwezig, 's middags tussen de vier- en vijfhonderd. Toch zijn er in het geheel niet meer dan 30 avondmaalsgangers, een bewijs te meer dat slechts een klein gedeelte van de bezoekers van de door Budding geleide diensten tot de Afgescheidenen behoorde.

Uit Kesteren is onder anderen aanwezig Jan van Doorn, Dirk Jager; uit Ochten: Hendrik Booms en uit Nijmegen een juffrouw Van Nas, een familielid van Budding.

Na de hierboven genoemde samenkomsten wordt het weer ‘rustig’ in Rhenen. Ds. Budding vertrekt. Er zijn na juli 1836 nog slechts twee processen gevoerd tegen de Afgescheidenen te Rhenen en onderhorige buurtschappen.

20 september 1837.[17] Er wordt een bijeenkomst gehouden ten huize van

15 Gemeentearch. Rhenen, Brievenboek 1836, 16 juli, schrijven aan gouverneur.

16 Op 12 maart 1836 werd de boerderij van Arie de Weert, tijdens een ‘oefening’ in brand gestoken; zij brandde geheel af. Keizer, Uit de geschiedenis etc., a.w., 41 en 42.

17 Rechtb Amst, inv. no. 554.

Jan Hendrik Mol, 56 jaar, tabaksplanter, wonende te Rhenen. Door Barend Hendrik Messink, kleermaker, 26 jaar, wordt een preek gelezen. Als de veldwachter komt, constateert dat er meer dan twintig personen aanwezig zijn en proces-verbaal opmaakt, zegt Mol: 'Zoals het God belieft, wij houden geene Vergaderingen buiten Gods wet'.

Op 7 april 1839 leidt ds. H.J. Budding twee godsdienstoefeningen ten huize van Reijer van Ommeren, oud 37 jaar, bakker te Rhenen.[18] Er zijn meer dan honderd personen. Opnieuw wordt de heilige doop bediend aan een kind - Hendrina - van Frans Willem van Dee uit Ommeren.

4. Gemeentelijk leven

Zoals we reeds schreven: nà 1839 vinden we geen enkel levensteken meer van deze gemeente, die in de zomer van 1836 door ds. H J. Budding is geïnstitueerd. Zij is drie jaren haar eigen weg gegaan. Van een vereniging met Veenendaal is niets terecht gekomen. In de notulen van de provinciale vergaderingen in de provincie Utrecht vinden wij nog enige berichten over verdeeldheden, die wijzen op verschijnselen van ontbinding. Vermoedelijk heeft de houding van ds. Budding - in 1839 brak hij met de Afgescheiden kerken - in Rhenen weinig samenbindend gewerkt. Zijn onbekookt optreden, bijvoorbeeld ten aanzien van de psalmberijming, gepaard met de bewondering die velen voor hem koesterden, kon in een kleine gemeente licht tot scheuring aanleiding geven.

In ieder geval: Budding heeft - vermoedelijk tijdens de genoemde diensten van 7 april 1839 - na het lezen van de tekst de godsdienstoefening verlaten en niet willen preken. Aan de avond van dezelfde dag doopte hij zonder medewerking en zelfs tegen de vermaning van de kerkeraad kinderen van mensen die wegens hun onbehoorlijk gedrag niet in de gemeente waren opgenomen.[19]

Voor zover we weten is J. van Daalen de enige ouderling geweest en M. Heetveld de diaken.

De 'provinciale notulen'[20] dan vermelden het volgende.

16 september 1836. Aangaande Rhenen wordt gerapporteerd dat sommige leden de onderlinge bijeenkomsten nalaten 'omdat de oude psalmberijming er niet gevonden wordt'.

Een half jaar later - 16 en 17 maart - horen we dat J. van Daalen niet is verschenen op de vergadering 'om rede in het huis van den Ouderling eene groote ergernis aanwezig was'. Er gaat een commissie naar Rhenen.

In september 1837 luidt het, dat degenen die zich van de gemeente blijven

18 Gemeentearchief Rhenen, Brievenboek burgemeester 1839, 9 april, proces-verbaal.

19 We kunnen ons moeilijk voorstellen, dat dit slaat op Frans Willem van Dee (paragraaf 3). Men zie voor deze kwestie ook DERDE DEEL, 173.

20 HO, provincie Utrecht.

onttrekken en met de ouderling en ook onderling niet willen verzoenen, na herhaalde vermaning, zo die ook vruchteloos is, onder censuur dienen te worden gesteld.

De situatie verbetert niet en in april 1838 verzoekt de ouderling - aan de provinciale vergadering! - van zijn ambt ontslagen te mogen worden.

Een jaar later - 7 maart 1839 - heerst in de gemeente nog dezelfde verwarring. Eén van de grootste zwarigheden is, evenals te Veenendaal, dat niet vaststaat, wie al dan niet tot de gemeente behoort!

Het laatste levensteken van de gemeente vinden we in de notulen van 22 en 23 augustus 1839. Er wordt een brief van ouderling Johannes van Daalen voorgelezen, waarin deze zegt onbekwaam en onwaardig te zijn voor zijn bediening. Ook is er een brief van diaken Maarten Heetveld en van Johannes Hovestad, lid der gemeente. Beide laatstgenoemden stellen Van Daalen voor als een ‘verwaarloozer van zijn ouderlingschap... als een scheurmaker en lasteraar’.

De gemeente zinkt terug in het conventikel-wezen waaruit zij is opgekomen...

Hoofdstuk 12
Leersum

Op de Utrechtse Heuvelrug heeft de Afscheiding weinig ingang gevonden. En zo komt het, dat we, nadat we bij onze 'rondgang' door de provincie Utrecht de streek rond Veenendaal en Rhenen hebben verlaten, ons al gauw onder de rook van de stad Utrecht zullen bevinden.

Weliswaar vonden we ook te Veenendaal en Rhenen slechts zwakke en kleine Afgescheiden gemeenten. Maar daar was het contact in het godsdienstige met de nabije Veluwe en Betuwe duidelijk merkbaar. Voor de rest van de Heuvelrug bestond deze 'ruggesteun' niet. Als we letten op menselijke factoren moeten we vaststellen, dat de bewoners van dit gebied traag waren in het godsdienstige, maar daarnaast in sterke mate onderhorig aan de meesters van de kastelen en de heerlijkheden. Zij aten hun brood en zij spraken hun woord.

Slechts weinige mensen hebben het aangedurfd zich te roeren in de zaak van de Afscheiding. Zo te Amerongen en te Leersum.

Wat Amerongen betreft: in hoofdstuk 11 (Rhenen) vermelden wij, dat enige inwoners uit deze plaats, in het jaar 1836, diensten geleid door ds. H.J. Budding, te Elst bijwonen.

Omstreeks 1865 moet hier een gezelschap hebben bestaan van personen die zich al dan niet de jure hadden losgemaakt van de Hervormde kerk en waarin (ds.) Bastiaan Sterkenburg voorging.[1]

Leersum telt op 1 jaunari 1847, 845 inwoners, van welke 829 Hervormd zijn en 14 Rooms-Katholiek.

Over afscheiding van de Hervormde kerk wordt in de betreffende archiefstukken nagenoeg niets gevonden.

Toch doet zich het merkwaardige feit voor, dat er in 1850 een Vrije afgescheiden gemeente bestaat, zoals moge blijken uit een request van genoemd jaar. Wij laten dit verzoekschrift hieronder in zijn geheel volgen.[2]

> Aan Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden.
>
> Geven met verschuldigde eerbied te kennen de ondergeteekenden,

1 Bos, Kruisdominees, a.w., 94.
2 Herv. Ered., 22 okt. 1850, no. 41.

allen leden van de Orthodoksche Christelijke gereformeerde gemeente van Leersum, provincie Utrecht;
dat zij verstoken zijnde van de voorregten aan andere gezindheden toegestaan, namelijk tot het toekennen van een tractement aan hunnen Leeraar, en vernemen op grond der wet gelijke regten te hebben, en ook niet kunnen gerangschikt worden onder de gemeenten van Christelijke afgescheidenen, maar zijn gebleven in dezelfde leer hunner voorvaderen;

dat zij vermeenen, als schot en lot aan den lande betalende,[3] ook aanspraak te hebben op de voorregten aan andere gezindheden toegekend; dat door hun eene afzonderlijke gemeente is daargesteld, en zij de oude gronden van 1618 en 1619 belijden;
dat zij tot uitoefening hunner Godsdienst, zonder eenige tegemoetkoming uit 's Lands kas, in bovengemelde gemeente eene Kerk hebben gesticht;
dat het hun moeijelijk valt om bovendien hunnen wettigen Leeraar te onderhouden of een jaarlijksch inkomen te verzekeren;
Redenen waarom de requestranten, zoo Kerkeraad, als leden van opgemelde gemeente de vrijheid nemen zich tot Uwe Majesteit te wenden, met eerbiedig verzoek dat het Uwe Majesteit moge behagen en van den Almagtige worden opgewekt, om hunner Leeraar, den Heer Laurens van Wijk een jaarlijksch tractement toe te kennen, tot een zoodanig bedrag als Uwe Majesteit zal goedvinden, en tot zijner onderhoud noodig is.
Leersum,
den 18 October 1850.
't Welk doende enz.
C. van Viegen } ouderlingen
H. van Lunteren } ouderlingen
H.D. Versteeg } diakenen
J. Lokhorst } diakenen
Hendrik van Vulpen
H. Wisman
J. van Laar
C. Blankestijn

Inzake de ondertekening: zondag 10 juli 1836 zijn te Elst (Rhenen) aanwezig - uit Amerongen afkomstig - Hendrik van Viegen, Hendrik Versteeg en Cs. Blankestijn.[4] Twee van deze drie personen zullen wel dezelfden zijn als enigen der ondertekenaars. Wat het request verder betreft, moet het worden gequalificeerd als een slag in de lucht. De grondslag der gemeente wordt zeer vaag aangeduid en zoals het stuk daar ligt kan geen andere conclusie worden getrokken dan dat de ‘gemeente’ acht zielen omvat.

Het is niet verwonderlijk, dat de regering het verzoekschrift afwijst ‘omdat

3 = hun belastingen betalend.
4 Hoofdstuk 11, blz. 158. In het proces-verbaal te Rhenen opgemaakt, kan gemakkelijk Amerongen zijn genoemd in plaats van het naburige Leersum.

de gemeente bij de Regering niet bekend is, en uit aanmerking der behoefte aan beperking der Staatsuitgaven, zelfs niet in aanmerking zou kunnen komen, al waren zij eene toegelatene gemeente.'[5]

Wat het meest de aandacht trekt in het request, is echter de naam van (ds.) Laurens van Wijk. Over deze oefenaar/predikant is nog steeds weinig klaarheid.

De notulen van de classis Gorinchem van de Afgescheiden kerken (1843) zeggen van hem, dat hij is 'geördend' door ds. L.G.C. Ledeboer. Hij zal niet worden toegelaten tot de prediking in de Afgescheiden gemeenten 'als zijnde op een onwettige eigenwillige wijze daartoe bevorderd, tegen alle ordonnantiën der kerk'. Omstreeks 1843 treedt hij eveneens op in de Bommelerwaard, onder meer te Gameren en Poederoyen.[6]

In een poging enige duidelijkheid ten aanzien van hem te verkrijgen, vermelden wij dat volgens onze nasporingen te Wijk, gelegen in het Land van Heusden, deze Laurens van Wijk zou zijn geboren op 22 maart 1803 als zoon van Cornelis Joris van Wijk en Maayke van Bergeijk.

Op 31 december 1836 huwt hij te Wijk Agnesia (Neeske) van Andel; zijn beroep is dan metselaar. Het huwelijk wordt op 1 (?) januari 1837 kerkelijk bevestigd.

Vermoedelijk heeft hij slechts kort - of in het geheel niet - te Leersum gewoond. In het gemeentelijk archief is niets aangaande hem te vinden.

Ook de 'Orthodoksche Christelijke gereformeerde gemeente' te Leersum verdwijnt uit de annalen.[7] Zij zal wel via één of meer conventikels zijn uitgemond in de thans aldaar bestaande Oud Gereformeerde gemeente. Aangaande Laurens van Wijk is nog bekend dat hij samen met ds. Ledeboer in 1844 een 'Biddagbrief' ondertekent.[8]

Dan, in de notulen van de 'Algemene Vergadering' van de Ledeboeriaanse gemeenten te Bruinisse gehouden 5 en 6 oktober 1853, komt onder artikel 7 het volgende vrij duistere gegeven voor:[9]

> Een brief ingekomen van Domeni L. van Wijk van Ommeren en van H.C. Blauw, zich noemende Domeni en toelichters betrekkelijk vereeniging met de belijdenis hoewel niet onderwerpelijk maar voor-

5 Herv. Ered., 29 okt. 1850, no. 7.

6 EERSTE DEEL, naamregister. Op blz. 332 namen wij een portret van hem op. Op het origineel, gevonden in de omgeving van Geldermalsen, staat als bijschrift: 'L. van Wijk Bedienaar des Goddelijken Woords'.

7 In het archief Hervormde Eredienst - oktober 1853 - vinden we nog een levensteken van de gemeente; tenminste naar alle waarschijnlijkheid. Op 5 en 6 oktober 1853 geven de Ledeboeriaanse gemeenten in een gebrekkig gesteld stuk aan de Koning kennis van hun bestaan. Onder de ondertekenaars is ook H.J. Janssen, diaken te Leersum.

8 H. Natzijl, Verzamelde Geschriften van Ds. L.G.C. Ledeboer, deel 1, Utrecht 1977, 540-544.

9 Tijdschrift De Schakel, Goes, december 1977; Overwegingen bij jubilerende Ledeboerianen en Kruisgezinden door J. Roodbeen en H.M. Stoppelenburg, 61-63.

> werpelijk waaromtrent besloten is niet te antwoorden dog dat de ouderling J. van Oort[10] aan L. van Wijk zoude schrijven dat het voorgenomen onderzoek van zijne handeling tegen zijn persoon is bevonden.

Hieruit blijkt dat Laurens van Wijk, als hij al is geordend door ds. Ledeboer, in 1853 toch met hem had gebroken.

Laurens van Wijk - hoewel een min of meer zwervend leven leidend - woont tot, althans begin 1860, te Wijk en Aalburg. Hij is dan weduwnaar; zijn eerste vrouw Agnesia van Andel overleed reeds in 1844. Op 4 mei 1860 treedt hij te Nijmegen voor de tweede maal in het huwelijk en wel met Aleijda Maria van Olst, wonende te Nijmegen, geboren in het naburige Andelst 22 november 1805. Als beroep van de bruidegom wordt opgegeven 'predikant'. Vermoedelijk is de 54-jarige bruid enigszins bemiddeld geweest. Het echtpaar woont enige jaren in de Hertogsteeg; zij houden daar een dienstbode.

Laurens van Wijk staat in de bevolkingsboekhouding van Nijmegen vermeld als 'Christelijk Afgescheiden'; zijn vrouw en de dienstbode zijn Nederlands Hervormd.[11]

Als een dochter van Laurens van Wijk gaat trouwen te Wijk[12] - 3 december 1864 - geeft de vader bij notariële acte toestemming. Het stuk is gedateerd 22 november 1864, de notaris woont te Amerongen, als beroep en woonplaats van Van Wijk staat vermeld 'Predikant bij de Christelijke Gereformeerde gemeente, wonende te Nijmegen'.

Hij overlijdt - wonende te Nijmegen - te Rhenen 9 december 1864.[13] Ook in de overlijdensacte vinden we 'Predikant bij de Christelijk Afgescheidenen'. Merkwaardig is, dat één van de aangevers van het overlijden te Rhenen is Jacob van Wijk, oud 39 jaar, metselaar, neef van de overledene, wonende te Wijk en Aalburg; de andere aangever is F.H. van Daalen, oud 44 jaar, tabaksplanter, wonende te Rhenen. De aanwezigheid van eerstgenoemde zou kunnen betekenen dat Laurens van Wijk te Rhenen enige dagen is ziek geweest; laatstgenoemde zal hebben behoord tot het geslacht dat wij ook in het hoofdstuk over Rhenen onder de Afgescheidenen aldaar vonden.

Tenslotte, in het weekblad De Bazuin van 23 december 1864 vinden we de volgende advertentie.

> Op het onverwachtst werd onze geliefde vader Louwerens van Wijk,

10 Bedoeld is de bekende onderwijzer Johannes van Noort, wonende te Honswijk (vergelijk hoofdstuk 19).
11 De gegevens in deze pericoop vermeld, worden bewaard in het Gemeentearchief van Nijmegen. Huwelijken 1860, Bevolking 1860-1890.
12 R.A. 's-Hertogenbosch, huwelijken Wijk en Aalburg.
13 R.A. Utrecht, overlijden Rhenen 1864.

dienaar des Goddelijken Woords, in den nacht van 9 december door den dood van ons en allen die hem van nabij gekend hebben, in den ouderdom van ruim 61 jaren weggenomen.
Jezus antwoordde eens op eene vraag van een Zijner discipelen Johan. 13:7. Dat Ik nu doe en weet gij nu niet; maar gij zult het na dezen verstaan. Dit is nog niet zelden voor de discipelen die leven, en altijd in den dood overgegeven worden om Jezus wil het antwoord op hun vraag.
Verblijdend evenwel zijn de gedachten aan den overledenen, die waarlijk op grond van het onbedriegelijk getuigenis Gods door den H Geest kon getuigen een vrijgemaakte te zijn door het bloed des Lams.
Namens de kinderen en behuwdkinderen door een vriend des overledenen.

Het trekt de aandacht dat de (tweede) vrouw van de overledene in deze advertentie niet wordt genoemd.

De gegevens genoemd in dit hoofdstuk inzake Laurens van Wijk, rechtvaardigen de conclusie dat hij in het tijdvak 1843 tot 1864 als predikant is opgetreden. Moge hij dan niet ‘geördend’ zijn door ds. L.G.C. Ledeboer (of door een ander), hij heeft zich wel gedragen als predikant en zich ook als zodanig uitgegeven. Voor zover we weten is dit laatste gebeurd - behalve in de Bommelerwaard - in de Betuwe en in het zuidoostelijke deel van de provincie Utrecht: Ommeren, Leersum, Rhenen, alsmede vermoedelijk in enige andere plaatsen waar zich kleine groepen Afgescheidenen bevonden.[14]

14 In het boekje van dr. G. Keizer, Uit de geschiedenis etc., a.w., wordt op blz. 57 gesproken van de ‘Ledeboerianen, die over alle dorpen verspreid woonden rondom Ommeren’. Te Achterberg ‘Over den Rijn’ waren er Afgescheidenen die behoorden tot de volgelingen van Daan Bakker uit Zeeland.

Hoofdstuk 13
Zeist

1. Inleiding

De gemeente Zeist, thans een grote plaats, waar meer dan 50.000 mensen wonen, was omstreeks 1840 al een flink dorp met 3500 inwoners. De gemeente telt dan vier heerlijkheden: Zeyst, Stoetwegen, Cattenbroek en Den Breul. Middelen van bestaan zijn landbouw en industrie.

De bevolking bestaat uit 2000 Hervormden, 110 Afgescheidenen, 300 Moravische broeders en 1100 Rooms-Katholieken.

In de archiefstukken die over de Afscheiding in de provincie Utrecht handelen, wordt aanvankelijk gesproken over een gemeente ‘aan de Bilt’.[1] En inderdaad lag in de eerste tijd het zwaartepunt te De Bilt, mede door het feit, dat men bijeenkwam in een woning (of in enige woningen) die, weliswaar nabij de grens van Zeist en De Bilt staande, nog juist op het grondgebied van laatstgenoemde plaats lag(en).

Wij hebben echter boven dit hoofdstuk niet geplaatst ‘Zeist-De Bilt’ of ‘De Bilt en Zeist’, aangezien na 1840 slechts sprake is van een Afgescheiden gemeente te Zeist. De Gereformeerde kerk te De Bilt is een Doleantie-gemeente, geïnstitueerd in 1887.

Wat de voorgeschiedenis betreft: merkwaardig is, dat er omstreeks 1750 in De Bilt een enigszins vermaard conventikel bestond. In de notulen van de Hervormde kerkeraad van dat jaar - 23 juni - lezen we bijvoorbeeld dat er samenkomsten werden gehouden ten huize van de koster Aart Bos. Eén dezer bijeenkomsten duurde van 's avonds na kerktijd tot 's morgens drie uur. Ook Jan van Barneveld uit Westbroek (vgl. hoofdstuk 18) komt oefenen; hij is vergezeld van enige personen uit Utrecht en Hilversum! Zijn huisvrouw houdt eveneens oefening. Zij logeert daartoe enige tijd ten huize van de koster.

2. De eerste Afgescheidenen te De Bilt en Zeist

In hoofdstuk 3 (de requesten aan de Koning van 1836) hebben we reeds kunnen lezen van enigen der eerste Afgescheidenen in de burgerlijke gemeente De Bilt.

1 HO, Utrecht, 2 en 3 aug. 1837, 24 en 25 april 1840 etc.

Hieronder noemen we de namen (met vermelding van enige bijzonderheden) van alle Afgescheidenen van het eerste uur, door ons gevonden, in de burgerlijke gemeenten De Bilt en Zeist. De lijst is gebaseerd op de ondertekening van genoemd request van 1836, op het nog te vermelden verzoekschrift aan de Koning van 1841, archief Herv. gemeente te De Bilt (Handel. van de kerkeraad, 6 okt. en 1 dec. 1836) en archief Herv. gemeente te Zeist (Lidmatenregister 1783-1861).[2]

De Bilt:	Cornelis van den Berg	
	Peter de Geest, arbeider	1847
	Gerrit Jakob Overeem	
	Jannetje de Roos, geboren Spelt	
	Jakob Spelt	
	Johannes Abraham Streng, schilder	
	met vier kinderen	1847
	Gerrit Veenendaal	
	Hermanus Veenendaal,[3] arbeider	
	en zijn vrouw Jannigje Niekerk, met 8 kinderen	1847
	Harmen M. Veenendaal	
	en zijn vrouw Jakomijntje Stekelenburg, met 2 kinderen	
	Willem Veenendaal, arbeider	
	en zijn vrouw Elizabeth Zonnenberg, met 4 kinderen	1847
	A. van der Velde	
Zeist:	Gerritje de Geest	
	Hendrik Matthias Harmelink	

2 Het jaartal 1847 achter een naam wijst op emigratie in dat jaar naar de Verenigde Staten. R.A. Utrecht, Staten van Landverhuizers 1847-1850.

3 Hermanus Veenendaal woonde ongeveer 800 meter uit de kom van het dorp De Bilt, aan de ‘Heilige Akker’, thans ‘De Akker’ genoemd.

en zijn vrouw Johanna Elisabeth Kramp	
Gerritje van den Heuvel	
Adrianus J. (van 't) Hoenderdaal, dienstknecht	1847
Jan Horst	
Cornelis Kraan	
Hendrik Meijers	
Hermanus van Riezen	
Hendrikus Ruijs	
Jan Smit	
Jacoba Lamberta Veenendaal	
Maria Cornelia Veenendaal	
Roberta Alida Veenendaal	
Salomon Zirkzee[4]	

4 Hij huwde Sybilla Alida van den Born.

3. Bijeenkomst september 1836

Op 18 september 1836 wordt er een 'bijeenkomst' gehouden ten huize van Hermanus Veenendaal, oud 36 jaar, wonende te De Bilt.[5] De vergadering wordt geleid door H.G. Klijn, kamerbehanger, te Utrecht. In totaal zijn 50 à 60 personen aanwezig, onder wie ook niet-afgescheidenen.[6] In het proces-verbaal van de burgemeester van De Bilt lezen we dat twee assessoren van de gemeente, vergezeld van een veldwachter en een 'dienaar der justitie' naar het huis van H. Veenendaal zijn gegaan. Aan de aanmaning uiteen te gaan, werd niet voldaan. Klijn antwoordde één der assessoren dat 'het lezen in den Bijbel niet was verboden'.

Veenendaal wordt door de rechtbank te Amersfoort veroordeeld tot een boete van *f* 25 vermeerderd met de kosten,[7] maar in appèl door die te Amsterdam vrijgesproken.[8] Naar aanleiding van de godsdienstoefening bericht de gouverneur aan de minister van justitie, dat 'bij eene onverhoopte vernieuwing van zulk eene bijeenkomst de maatregel van militaire adsistentie zal worden toegepast'.[9] En aan de burgemeester van De Bilt schrijft de gouverneur op 22 september,[10] dat 'aanstaande Zondag', dit is 25 september 1836, des morgens een militair detachement in genoemde gemeente zal arriveren. Mocht een bijeenkomst van meer dan twintig personen laten blijken niet te willen uiteengaan nadat dit gelast is, dan zal deze sommatie driemaal worden herhaald. Daarna moet de veldwachter 'de ontbinding beproeven' en wanneer ook dit vruchteloos zal wezen, dient de gewapende macht te handelen. Deze zal 'zorgvuldig in acht nemen, dat niet dan in den uitersten nood een voorzigtig gebruik van den sabel worde gemaakt'.

Uit een bericht van 25 september blijkt dat de 'Separatisten' die dag tweemaal bijeen zijn geweest, maar slechts met 8 en 14 personen.[11]

4. De eerste jaren; instituëring

De notulen van de gemeente zelf beginnen eerst met 26 november 1839.[12] Van de tijd daarvóór weten we één en ander via het archief van de Utrechtse

5 Rechtb Amst, inv. no. 556.
6 Behalve enige hierboven reeds genoemden, lezen we van: Teuntje van den Berg, huisvrouw van Gerrit van Dam; Willemijntje Doornenbal, weduwe Teunis van den Berg; Jan van Voorst, landbouwer, allen wonende te De Bilt. Verder is aanwezig Evert Schimmel, landbouwer te Maartensdijk. Teunis van den Berg en zijn vrouw W. Doornenbal worden 1 juni 1816 lidmaat van de Herv. gemeente te De Bilt (gekomen van Zeist). Vestiging vermoedelijk op De Blauwe Schorteldoek. T. van den Berg wordt in 1817 gekozen tot diaken, evenals ene Pieter Doornenbal. Beiden bedanken om 'voor hen gewichtige redenen' (Arch. Herv. gem. De Bilt, Handelingen kerkeraad december 1817).
7 Rechtb Utr, vonnissen 1836.
8 Rechtb. Amst, vonnis 5 jan. 1837 (inv. no. 217).
9 Bos III, 396.
10 Gemeentearchief De Bilt, ingekomen stukken, 22 sept. 1836.
11 Idem, Brievenboek, 25 sept. 1836.
12 Arch. Chr.e Geref. kerk Zeist.

gemeente.[13] Zeist was namelijk niet direct zelfstandig.

In de notulen van 10 juli 1838 lezen we dat de Utrechtse ouderlingen naar De Bilt zijn gegaan voor een samenspreking. Er waren 'weinige broeders tegenwoordig'. We weten dat reeds midden 1837 een kerkeraad is gekozen, maar de bevestiging van de drie gekozenen laat op zich wachten. De 'beroepene ouderling' C. van den Berg, 25 jaar oud, is na veel bezwaren in het midden te hebben gebracht 'eindelijk door hen opzieners der Gemeente van Utrecht bewezen, zonder dat hij Van den Berg evenwel geheel overtuigd is geworden, dat hij de roeping des Heeren moest aannemen. Voor censureren, huisbezoeken en andere zaken, die aan zijn ambt verbonden zijn, verklaarde hij zich onbekwaam. Ook had hij aanmerking op de openbare vergadering des Kerkeraads.'[14] Met de 'beroepene diaken' J.A. Streng ligt het moeilijker. Deze 'openbaarde veel verkeerdheid', zodat de Utrechtse opzieners 'uit aanmerking van de... zwakheid van den ouderling Van den Berg' hem onder censuur stellen. De diaken Hermanus Veenendaal zal de bediening waartoe hij geroepen is 'in de vreeze des Heeren aannemen en voortzetten, hoezeer hij zich ook ongeschikt verklaart.'

Kort daarna wordt een classicale vergadering gehouden, onder meer om 'de zaken te regelen in de gemeente aan de Bilt'.[15] De notulen van dinsdag 28 augustus 1838 vermelden dat 'op den voorgaanden dag des Heeren... in den voormiddag Godsdienstoeffening van dien dag plegtig (is) bevestigd en door de oplegging der handen ingezegend, de door de Gemeente aan de Bilt verkoorene kerkeraad en wel tot het opzienersampt Broeder C. van den Berg en tot diaken Broeder H. Veenendaal.

N.B. Vroeger behoorde de gemeente aan de Bilt geheel en al onder Utrecht, en dus onder het opzicht der ouderlingen te Utrecht. Door deze benoeming is het nu echter eene op zich zelve en onder eigen toezicht staande gemeente.'

Het is duidelijk dat (zondag) 26 augustus 1838 de datum is van de instituëring van de Afgescheiden gemeente te Zeist.

Op de provinciale vergaderingen in de provincie Utrecht[16] zien we in 1837 de 'beroepene diaken' J.A. Streng verschijnen, maar in december 1838 keert hij terug tot de Hervormde kerk. Ouderling C. van den Berg woont genoemde vergaderingen bij tot eind 1840.

Wat verder het gemeentelijk leven gedurende de eerste jaren betreft, het volgende.[17]

13 GKU, notulen kerkeraad.
14 Volgens artikel 36 van het Utrechtse 'huishoudelijke reglement' (EERSTE DEEL, 405-411).
15 GKU, notulen kerkeraad 17 juli 1838. Deze classis omvatte, voor zover we weten, slechts Utrecht en Westbroek c.a. De betreffende notulen werden niet gevonden.
16 HO.
17 Het hierna vermelde is ontleend aan 'Acta Boek van de Kerkeraads Vergadering van de gemeente (De) Bilt en Zeijst', aanvangende 26 nov. 1839 (archief Chr.e Geref. kerk Zeist).

Hendrik Harmelink (Hermelink), gekomen uit Utrecht, wordt in november 1839 aan de kerkeraad toegevoegd als secretaris.

We lezen van het besluit preken te lezen van Th. van der Groe en B. Smytegeld.

In oktober 1840 wordt besloten 'alle die bij de gemeente bekent staan als een Christen, toe te laten tot het Heilig Avondmaal'. Wij zien hierin de invloed van Scholte; in hoofdstuk 15 zullen we op dit onderwerp terugkomen.

Als Scholte geschorst is - december 1840 - wordt in de gemeente de vraag gesteld of de schorsing al dan niet wettig is. Twee leden verklaren haar onwettig, zes (uit De Bilt) wettig, terwijl vier leden geen stem kunnen uitbrengen.

In de eerste helft van 1841 voltrekt zich dan een scheur in de gemeente. 'Zeist' blijft Scholte trouw, terwijl enige leden van de toch al kleine groep, die in De Bilt wonen, zich van de gemeente verwijderen. Zeist blijft ook de meerdere vergaderingen van de groep-Scholte bijwonen, zoals die gehouden te Leerdam in april 1843 en te Noordeloos op 30 oktober 1844.[18]

In december 1840 geeft C. van den Berg als zijn begeerte te kennen, predikant te willen worden. Begin 1841 wordt er zelfs een beroepsbrief van de gemeente Zeist voor hem in gereedheid gebracht, maar dan treedt er bij hem aarzeling op. Vermoedelijk is het in de jaren 1840-1846 vrij gemakkelijk geweest predikant te worden in de kerken van de groep-Scholte.[19] Want, zonder dat Van den Berg zich heeft begeven tot de opleiding bij Scholte te Utrecht, dringt de gemeente er eind 1844 bij herhaling sterk op aan dat 'onze voorganger C. van den Berg in de volle dienst zal bevestigd worden'. Maar ook in dat jaar blijft laatstgenoemde weerstreven. Enige jaren daarna breekt hij met de gemeente.

5. 'Toelating' der gemeente

De toelating of erkenning door de landsoverheid van de Zeister gemeente heeft nogal wat voeten in de aarde gehad.

Bij koninklijk besluit van 14 februari 1839 werd de Utrechtse gemeente als eerste Afgescheiden kerk door de overheid erkend. Requesten van andere gemeenten, daarna ingediend, werden bij herhaling afgewezen, onder meer op grond van het gering aantal leden. Dit gebeurde ook met het verzoekschrift van Zeist.

Gedateerd 20 juli 1841 heeft de gemeente zich tot de Koning gewend[20] met het verzoek: 'Dat het uwe Majesteit behage hen met hunne kerkelijke organisatie, als eene Christelijke afgescheiden Gemeente in de burgerlijke Maatschappij toe te laten en te erkennen.' Slechts negen personen tekenen is

18 TWEEDE DEEL, 77-80.
19 Men zie hiervoor ook hoofdstuk 15, pag. 255.
20 Herv. Ered., 21 nov. 1842, no. 2.

het request. Dit geringe aantal verwondert niet, want inmiddels heeft de scheur zich in de gemeente voltrokken.

Daarvóór, namelijk in zijn 'Verslag' aan de Koning van 5 januari 1841[21] meldt Scholte, dat de gemeente te Zeist c.a. uit 75 zielen bestaat, van wie 30 ten avondmaal toegelaten: te Zeist 45, te Den Bilt 27 en te Woudenberg[22] 3 zielen. Verder lezen we: 'Zij is bereid om een gebouw, geschikt ter godsdienstoefening, in gereedheid te brengen. Voor het tegenwoordige wordt de godsdienstoefening gehouden in een geschikt gedeelte van een particulier huis. Ook in dit stuk komt naar voren dat Zeist - althans een deel van de gemeente - voor Scholte heeft gekozen in diens conflict binnen het kerkverband.

Naar aanleiding van het feit, dat slechts negen personen het request hebben ondertekend, worden er in 'Den Haag' een aantal stukken gewisseld, waarbij de vraag rijst, hoe groot het minimum-aantal lidmaten van een gemeente moet zijn, om voor erkenning in aanmerking te komen. De regering aarzelt tussen het kiezen van 20 (een vergadering beneden dit aantal was immers altijd geoorloofd) of het aantal van 10 meerderjarigen. Daarbeneden zou moeilijk van een gemeente en een publieke eredienst kunnen worden gesproken.[23]

In het genoemde request van de Zeister gemeente staat verder dat zij niet verenigd is met het adres dat de Koning is aangeboden 'vanwege eene Amsterdamsche vergadering in het laatste van het vorige jaar'. Bedoeld is het schrijven van de synode, gehouden te Amsterdam van 17 november tot 3 december 1840, waarin onder meer wordt verklaard dat de Afgescheiden gemeenten de Dordtse kerkenorde opnieuw hebben aanvaard. Ook dit is een bewijs, dat Zeist vóór Scholte kiest.

Tenslotte lezen we in het verzoekschrift dat de ondertekenaars verklaren: '...zij zijn voornemens om in de burgerlijke gemeente Zeijst een geheel nieuw Kerkgebouw in gereedheid te brengen op den zoogenaamden Heuvel.[24] De Burgemeester heeft geen certificaat van de ligging dier plaats willen afgeven, om reden het gebouw nog niet gereed is.[25] Zoo lang het Kerkgebouw niet gereed is, vergaderen zij ten huize van de Weduwe Van den Berg, tusschen de Bilt en Zeijst tegen over Klein Vollenhoven.'[26]

21 DERDE DEEL, 207.
22 De gemeente Woudenberg grenst aan Zeist.
23 Bos IV, 434 en 435.
24 Thans Voorheuvel geheten.
25 De burgemeester moest verklaren, dat het gebouw geschikt is en dat uit "het verlangde gebruik" geen hinder voor andere gezindheden te duchten is.
26 De familie Van den Berg (Cornelis van den Berg en zijn moeder) woonden op de pachtboerderij De Blauwe Schorteldoek te De Bilt - eigendom van F.C. van Bern, burgemeester van Zeist. Deze boerderij lag inderdaad tegenover Klein Vollenhoven (later: Berkenhoven), eveneens in de gemeente De Bilt. Men zie ook: artikel De boerderij 'De Blauwe Schorteldoek' in Bulletin van de Van de Poll-Stichting voor de Zeister geschiedenis, 7e jrg. no. 2, juni 1977.

In plaats van de gemeente te erkennen, doet de minister van eredienst via de gouverneur der provincie aan de burgemeester van Zeist de instructie toekomen,[27] op een 'vriendelijke en menschkundige wijze' aan de adressanten door overreding duidelijk te maken, dat zij te gering in getalsterkte zijn om een gemeente te kunnen vormen en hun voorts een vergunning naar letter b van het koninklijk besluit van 5 juli 1836 aan te bieden.[28] Aan de correspondentie die het ophouden van de erkenning voor Zeist, met zich bracht, ontlenen we nog enige bijzonderheden aangaande de Afscheiding ter plaatse.

De burgemeester schrijft aan de gouverneur op 2 december 1842 (de erkenning is dan juist verleend) onder meer het volgende.[29]

> '...Wat de Separatisten betreft - de ouderling Cornelis van den Berg heeft op mijn hofstede genaamd den Blaauwen Schorteldoek onder de gemeente de Bildt gewoond, en, niettegenstaande hij nimmer daartoe mijne toestemming had gevraagd, heb ik hem aldaar meer dan twee jaren **ongestoord** zijne godsdienstige vergaderingen laten houden - een blijk, dat ik niet zoo onverdraagzaam ben als men in het adres wil doen voorkomen.[30] Toen nu Van den Berg mijne hofstede willende verlaten en op Zeijst zullend komen wonen, met anderen een adres aan Z.M. gepresenteerd had, om als afgescheidene gemeente te worden erkend - heb ik hem, volgens UHEg. verlangen... de bedenkingen, welke... tegen het toestaan van des requestranten verzoek, ontleend uit derzelver gering getal, gemaakt werden, medegedeeld, doch hen daarbij te kennen gegeven, dat, indien zij de vergunning verzochten, waarvan in het 2e lid van het Koninklijk besluit van 5 July 1836... gesproken wordt, deze hun zou gegeven worden.
> In plaats echter ven dezen raad op te volgen hebben Van den Berg c.s. goedgevonden, een gebouw op den zoogenaamden heuvel op te rigten, en daarin zonder eenige vergunning godsdienstige vergaderingen te houden...'.

De burgemeester vermeldt vervolgens dat hij de afgelopen maanden bij herhaling proces-verbaal heeft opgemaakt - maar dat hij dit slechts eenmaal per zondag deed. Ondanks bevel van hogerhand, namelijk dat de bijeenkomsten volgens de wet met geweld moesten worden uiteengedreven, heeft hij dit niet gedaan 'maar mij bepaald bij het verzoek uiteen te gaan'.

Vele malen heeft de burgemeester aan hogere autoriteiten verzocht van het opmaken van proces-verbaal verschoond te mogen blijven, daar dit - onder andere in afwachting van de gevraagde erkenning - toch geen gevolgen meer zou hebben.

De burgemeester schrijft verder:

> 'De laatste reis heb ik aan de vergadering te kennen gegeven, dat, naar ik vernomen had, eenigen van hen zich hadden uitgelaten dat de Burgemeester

27 Bos IV, 435.
28 EERSTE DEEL, 401-403. De burgemeester kon deze vergunning, die zeer beperkende voorwaarden bevatte, verlenen.
29 Gemeentearchief Zeist, Brievenboek 2 dec. 1842.
30 Vermoedelijk slaat dit onder meer op het reeds vermelde, dat de burgemeester geen "certificaat" aangaande het te stichten kerkgebouw had afgegeven.

hunne vergaderingen alleen stoorde om hen te plagen; - doch dat ik hun thans moest zeggen, dit alleen te doen **op Hooger Order;** dat intusschen van den Berg van dit alles de schuld had, en mij die moeite veroorzaakte, daar hij, mij zulks vragende,

> de vergunning om godsdienstig te mogen vergaderen, in afwachting van Zijner Majesteits besluit, konde bekomen; - doch dat, zoo lang dit niet geschied was, de vereeniging onwettig bleef, de vergadering tevens afvragende, of van den Berg hierin wel handelde, dat ik althans zulks voor geen **godsdiensthouden** hield.'

Naar aanleiding van de uitlatingen van de burgemeester merken we op, dat door bijna geen enkele Afgescheiden gemeente is gebruik gemaakt van de mogelijkheid een 'vergunning' te vragen. Er waren te veel beperkingen - personen van buiten de gemeente mochten niet worden toegelaten, dus ook een predikant van elders niet; en de vergadering mocht in het algemeen niet het karakter dragen van een openbare godsdienstoefening.[31]

Inmiddels is het aan 'Den Haag' duidelijk geworden, dat van de Zeister gemeente 'het aantal leden buiten de kinderen, 18 bedraagt'.[32] De gemeente wordt dan erkend bij koninklijk besluit van 17 november 1842.[33] Hierin wordt onder meer vermeld, dat de gemeente 'hare openbare eeredienst zal uitoefenen in het gebouw staande te Zeijst op den grond toebehoorend aan Jan van Riezen'.[34]

6. Crisis

Zoals reeds aangeduid liet de schorsing van ds. H.P. Scholte, eind 1840, ook de gemeente te Zeist niet onberoerd. In 1841 onttrokken de meeste leden die te De Bilt woonden, zich, omdat zij vóór de schorsing waren; die te Zeist waren ertegen. Evenwel ging, zoals vermeld, de kerkbouw door. Op 8 april 1842 wordt de eerste steen van het gebouwtje gelegd door het oudste dochtertje van ds. Scholte, de in 1833 te Doeveren geboren Sara Johanna.[35]

Door het vertrek van enige gezinnen naar Noord-Amerika (vergelijk bladzijde 167) en door steeds geringer wordende opkomsten, hielden de godsdienstoefeningen in 1847 geheel op. Het kerkgebouw werd te huur of te koop aangeboden. Echter: een zendeling Werts, behorend tot een Engels zendingscomité, vertoevende in Utrecht, vernam van de droeve toestand der gemeente en huurde het kerkgebouw om daarin op zondag 20 mei 1847 voor het eerst na de sluiting te preken.[36] Werts[37] raadde aan studenten van de opleiding van ds. A. Brummelkamp te Arnhem te laten optreden. Er werd een commissie gevormd bestaande uit de broeders C. van den Berg, J. Horst,

31 Bos III, 319 en 320.
32 Herv. Ered., inv. no. 1860.
33 Idem, 21 nov. 1842, no. 2.
34 De kerkzaal van het gebouwtje aan de Voorheuvel had aanvankelijk een oppervlakte van circa 125 m^2. Het werd in 1955 afgebroken.
35 Men zie voor haar EERSTE DEEL, 56.
36 'Acta Boek' etc., a.w., na hiaat 11 nov. 1844 tot 20 sept. 1849.
37 Wij achten het niet onmogelijk dat de naam 'Werts' een verschrijving en verbastering is voor (dr. C.) Schwartz. Men zie voor hem J.C. Rullmann, De strijd voor kerkherstel, derde druk, Kampen 1928, register.

W.F. van 't Hoenderdaal en G.T. Meerdink. Om de veertien dagen liet men nu een student optreden. De eerste was P.J. Oggel.

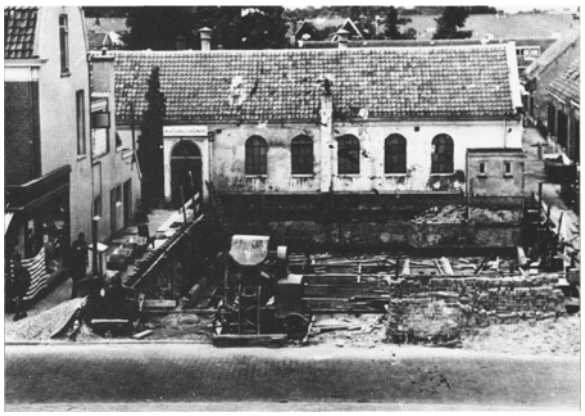

Foto gemaakt na afbraak van een winkelpand op de Voorheuvel te Zeist in 1955; de in 1842 gebouwde ‘Heuvelkerk’ is duidelijk zichtbaar. Foto archief Van de Poll-Stichting Zeist.
Achter de hoofdingang stond de kansel. Dáárachter was de consistorie met eraan grenzend de kosterswoning. Het gebouwtje bood - na een vergroting circa 1849 - plaats aan hoogstens 170 kerkgangers.

De ‘eerste steen’ gelegd door Sara Johanna Scholte. Abusievelijk is ingebeiteld ‘18½ jaren’. Het oudste dochtertje van ds. H.P. Scholte werd geboren 9 november 1833.

7. Pieter Jan Oggel (1829-1869)[38]

Pieter Jan Oggel werd op 18 juni 1829 te Axel geboren als zoon van Johannes Pieter Oggel en van Adriana Maria de Pree. In 1844 ging hij, na ongeveer een jaar onderwijs te hebben genoten bij ds. C. Steketee te Nieuwdorp (Z.), naar Ommen. Op 15-jarige leeftijd ving hij aldaar bij ds. A.C. van Raalte zijn 'theologische studie' aan. Uiteraard betekende dit niet meer dan het volgen van een vooropleiding. Al in november 1844 vertrekt Van Raalte naar Arnhem, om daar samen met ds. A. Brummelkamp de opleiding van aanstaande dienaren des Woords voort te zetten, of beter gezegd, meer systematisch ter hand te nemen.[39] De meeste studenten van Van Raalte volgen hun leermeester. Oggel wordt op een provinciale vergadering gehouden in Arnhem 11 mei 1849 geëxamineerd; hij wordt toegelaten te staan naar het ambt van dienaar des Woords. Op 17 juni 1849 wordt hij door ds. A. Brummelkamp te Zeist bevestigd als predikant van Zeist en Utrecht. Wij zullen bij de gemeente te Utrecht hierop nog terugkomen. De volgende dag wordt Oggel twintig jaar... Met name in Utrecht zal zijn taak zwaar zijn. Immers, er zijn daar twee gemeenten: de Scholtianen en de Veldhuizianen. De betekenis van Oggel te Utrecht is geweest, dat hij beide groepen heeft mogen herenigen.

In deze dagen schrijft hij aan zijn vader:[40]

> Gij begrijpt echter dat dit nogal wat kosten zal. Bij de Heere is uitkomst, ook tegen de dood. Mocht het echter gebeuren, het zou tot blijdschap wezen, want het rechtvaardig volk kan alleen dáár welig groeien, waar twist en wrok verdwijnt. En de verdeeldheid heeft in de afgescheiden gemeenten zooveel ellende en verwoesting gesticht dat de gevolgen ervan betreurenswaardig zijn. Mocht de Heere verandering geven en de Geest des levens uitzenden in de harten van al Zijn volk.

Wij laten nu rusten, in hoeverre deze analyse in overeenstemming is met de feiten in de betreffende periode. Bij de gemeente Utrecht zullen wij moeten constateren dat de 'Scholtianen' waren afgeweken van de kerkweg en dat de groep Takken-Veldhuizen op deze weg wilde blijven. Vaststaat, dat het optreden van de jonge, begaafde ds. Oggel zegenrijk heeft gewerkt. Zowel voor Zeist als voor Utrecht!

Reeds einde 1849 zijn er enige broeders uit Zeist en Utrecht ter classicale

38 J. Geelhoed te Goes heeft onder de titel 'Zeeuwen in Amerika' vijf artikelen aan hem gewijd in het Nederlands Dagblad van 8, 9, 11, 12 en 13 januari 1971.

39 Het 'Verbindingsformulier voor aankomende Predikanten' dat wordt gevonden voorin het eerste notulenboek van 'Gelderland Boven' (HPVG) is getekend door de studenten: J.W. ten Bokkel, J.F. Bulens, G.W. van Houte, W. Koopmann, J.W. Legrom, P.J. Oggel, Chr. Steketee Azn., A.C. Tris, A.G. de Waal, K. Wildeboer, I. Wildenbeest, G. Wissink en P.R. de Wit. Verder weten we dat D. Breukelaar, A. de Bruyne Jzn., J.H. Donner, H. van de Luyster Jr., C. van Proosdij en J.J. de Visser te Arnhem hebben gestudeerd. Deze opsomming is vermoedelijk niet volledig.

40 J. Geelhoed, a.w., Ned. Dagblad 12 jan. 1971.

vergadering.[41] Beide gemeenten hadden de laatste jaren nagenoeg buiten het kerkverband gestaan. De broeders maken bekend, dat zij zich met de classis willen verenigen ‘daar zij zich verklaarden eene gevestigde gemeente te wezen en ook de perzoon P.J. Oggel tot hunnen Leeraar beroepen hadden, welke reeds werkelijk onder hen te Utrecht en Zeist dienstbaar was.’ Aangezien ds. Oggel bezwaar heeft tegen het dragen van het ambtsgewaad, worden Zeist en Utrecht nog niet aanvaard. Ds. T.H. Uitterdijk van Amersfoort voegt ds. Oggel toe ‘dat hij nu buiten het Ligchaam der Kerk werkte’. Maar op de volgende classicale vergadering (6 maart 1850) verklaart ds. Oggel zich inzake het ambtsgewaad te onderwerpen. Utrecht en Zeist worden als gemeenten binnen de classis erkend, G.T. Meerdink als ouderling van Zeist, ds. Oggel als predikant van beide gemeenten.

Typerend is wat we vinden in de handelingen van de classis Arnhem, het centrum van de ‘Geldersen’ en van wie van buiten Gelderland daar een kerkelijk onderdak zochten, zoals we nog nader zullen zien bij de gemeenten te Kockengen en te Oud-Loosdrecht.

Oggel heeft blijkbaar na zijn bevestiging door ds. A. Brummelkamp geaarzeld, waarheen zijn gemeenten te voeren - naar Arnhem of naar de classis Hilversum. Zo vinden we hem op 4 juli 1849 (!) in de vergadering van de classis Arnhem.[42] Hij verklaart daar, dat een gedeelte van de gemeente waarin J. Veldhuizen voorgaat, met hem wil verenigen. Hieruit - en ook uit andere gegevens - blijkt duidelijk, dat P.J. Oggel werd bevestigd als predikant van de ‘Scholtianen’ te Utrecht.

In de notulen volgt dan de merkwaardige uitspraak ‘dat Oggel, voor zijn persoon, aan deze classis verbonden blijft, omdat hij door de Provinciale Vergadering van Gelderland en Overijssel is gezonden om kerken te vergaderen... doch dat hij het volk onder hetwelk hij arbeidt, daardoor niet aan deze Classis verbindt; noch gerekend wordt het te vertegenwoordigen’.[43] In de notulen van 8 september 1849 lezen we, dat er te Utrecht ‘meer vereeniging’ is met degenen, die gewoonlijk met de ‘gecensureerde ouderling Veldhuizen’[44] vergaderen. Utrecht en Zeist, zo meent men, kunnen zich slechts voorlopig bij de classis Arnhem aansluiten. Maar een groot deel van beide gemeenten wil dit niet en zoekt vereniging met de classis Hilversum. Hetgeen - zoals we hierboven zagen - einde 1849 al wordt voorbereid en begin 1850 tot stand komt.[45]

41 NCVU,... (onleesbaar) dec. 1849.
42 NCVArnh.
43 De groep Takken-Veldhuizen verkeerde weliswaar in grote verwarring, maar had zich reeds in 1842 bij het kerkverband Noord-Holland/Utrecht aangesloten.
44 In april 1849 was J. Veldhuizen geschorst als ouderling. Daarna werd hij afgezet en onttrok zich aan de gemeente. E. Takken was aanvankelijk ouderling na de breuk, maar trad af of werd afgezet door Veldhuizen in het conflict met deze. Na de hereniging met de Scholtianen nam hij zijn bediening weer op (vgl. hoofdstuk 16).
45 NCVU, 6 maart 1850.

Even typerend is, dat op de provinciale vergadering van Noord-Holland/Utrecht, gehouden op 2 mei 1850,[46] de praeses - ds. S. van Velzen - kan mededelen dat 'Ds. Oggel, die door Ds. Brummelkamp opgeleid is tot het Leeraarsambt en te Zeist was geplaatst, na eerst eene gemeente te hebben vergaderd te Utrecht, bestaande uit leden, die vroeger met ons vereenigd waren maar uiteen waren gegaan[47] en uit anderen,[48] zich met de bedoelde Gemeenten te Utrecht en te Zeist kerkelijk bij de Classis van Hilversum en alzoo bij geheel de Kerk, die op de Synode van 1849 vertegenwoordigd werd, aangesloten heeft.'

Ds. Oggel heeft te Zeist gestaan tot 16 april 1852. Daarna heeft hij alleen de gemeente te Utrecht gediend en wel tot 2 juli 1855. In 1854 wordt hij gekozen als vierde hoogleraar van de op te richten Theologische school te Kampen, maar hij bedankt.

Zijn afscheid te Utrecht was een gevolg van een door hem aanvaard beroep van de Hollands-Gereformeerde gemeente te Grand Haven (Michigan). Aldaar heeft hij gestaan van 1856-1859. Daarna te Pella (Iowa) van 1860- 1863 als predikant van de Reformed Church. Van 1868 tot 1869 is hij verbonden geweest aan Hope College in Holland (Michigan). Tengevolge van een ziekte overleed hij aldaar op 13 december 1869, op 40-jarige leeftijd.[49]

8. Gemeentelijk leven 1848-1869[50]

Over dit tijdvak valt van Zeist niet veel meer te vermelden dan reeds werd gedaan.

Al aanstonds na het opleven van de gemeente in 1848 moet het kleine kerkgebouwtje enigszins worden vergroot. De gemeente telt rond 1850 ongeveer 110 zielen en dit is jarenlang zo gebleven. In deze tijd heeft de kerkeraad, behalve ds. Oggel, de volgende leden: G.T. Meerdink en W. Schaap, ouderlingen; H. Meijers en W. Peereboom, diakenen.

In 1850 wordt de kerkeraad door de classicale vergadering vermaand geregeld te vergaderen, ook al zijn er weinig zaken.

Na het vertrek van ds. Oggel heeft de gemeente vijf maal een beroep uitgebracht, maar even zovele malen bedankte de beroepene. De gemeente ziet dan, na 1854, van verdere pogingen tot het verkrijgen van een predikant

46 NNH.
47 De groep Takken-Veldhuizen; vergelijk de noten 43 en 44 van dit hoofdstuk.
48 De "Scholtianen".
49 Nadat ds. Oggel uit Utrecht was vertrokken, diende hij - verblijvende te Axel - de gemeenten in Zeeuws-Vlaanderen. Eerst na het overlijden van zijn vader (1856) reisde hij met zes broers en een zuster naar de Verenigde Staten. Hij huwde aldaar een dochter van ds. A.C. van Raalte.
50 Gegevens ontleend aan NCVU en aan manuscript 'Uit de geschiedenis der Chr.e Geref. Kerk te Zeist' door (ds.) A. Z(wiep), Gemeentearchief Zeist.

af. Willem Schaap, aanvankelijk visboer, gekomen van Sterkenburg (Neerlangbroek)[51] dient de gemeente als oefenaar gedurende het tijdvak 1853-1870. In die tijd wordt het kerkgebouw aan de Voorheuvel het 'Schapenkerkje' genoemd.

9. Kerkelijk leven nà 1869

De tweede predikant van Zeist is H.W.J. van Baalen; hij staat aldaar van 1870-1872.

Na diens vertrek laat de kerkeraad de heer A.O. Schaafsma - een voormalig zendeling - optreden. Deze stond in die tijd in geen enkel verband tot de Christelijke Gereformeerde kerk (de naam die het verband van de Afgescheiden gemeente in 1869 had aangenomen). De classis Amersfoort verzocht daarom aan de kerkeraad de relatie met Schaafsma te verbreken, maar dit college besloot bij meerderheid van stemmen laatstgenoemde te handhaven. Dit betekende dat de heer Schaafsma voortging met preken en met het bedienen der sacramenten. De classis Amersfoort heeft op grond van deze feiten de kerkeraad afgezet op 2 september 1873.[52] Een aantal kerkeraadsleden en een deel van het toch al kleine getal der gemeenteleden onttrokken zich daarop aan het kerkverband en stichtten een eigen organisatie de 'Vrije Gereformeerde Vereeniging te Zeist'.[53] In 1870 telt de gemeente nog ongeveer 110 zielen, in 1890 circa 65.

Tenslotte het volgende.

In 1887 ontstond te Zeist een Doleantie-kerk.[54]

In 1892, het jaar van de vereniging van de 'Afgescheidenen' en de 'Dolerende' kerken in Nederland, werd, evenals op andere plaatsen, de Christe-

51 Men zie voor hem hoofdstuk 8 (Scherpenzeel).

52 'Uit de geschiedenis' etc., a.w., 4 en 5.

53 Herv. Ered., inv. no. 1860; hierin vinden we dat deze 'Vereeniging' in februari 1874 van de minister van justitie bericht ontvangt, dat de regering van de statuten heeft kennis genomen. In het gemeentearchief van Zeist wordt een brief bewaard (ingekomen 1 sept. 1873) waarin Gerrit Meerdink aan B. en W. van Zeist bericht 'met anderen' een stuk grond van de buitenplaats 'Veelzigt' te hebben gekocht. Het perceel is gelegen aan de 'Kerksteeg' of 'Doodenweg'. Adressant vraagt vergunning voor het bouwen van een lokaal tot het houden van Godsdienstoefeningen'. Dit 'lokaal' wordt het kerkje van de Vrije Gereformeerde Vereniging te Zeist.
Nadat de heer Schaafsma circa 1880 naar Enkhuizen was vertrokken verliep de 'Vereniging' enigszins. Maar zij bestaat als rechtspersoon nog in 1887. Dan huurt de Doleantie-gemeente het gebouwtje van de vereniging, totdat zij op 18 januari 1891 de Oosterkerk in gebruik neemt. Het gebouw aan de 'Kerksteeg' (thans Kerkweg) heeft daarna nog dienst gedaan als school en als fabriek. Sedert 1907 is het eigendom van de Nederlandse Protestantenbond, afdeling Zeist. De heer Schaafsma is in de Doleantie-tijd predikant geworden te Kralingen, daarna te Delfshaven; hij is overleden in 1896.

54 Men zie: 'De Heere wrocht mede' - Herinnering aan de Reformatie der Gereformeerde kerk te Zeist van voor 25 jaren. Reden uitgesproken door Ds. L. Adriaanse e.a., Zeist 1912.

lijke Gereformeerde kerk te Zeist Gereformeerde kerk A en de Doleantie-gemeente Gereformeerde kerk B.

Op 24 augustus 1896 nam de kerkeraad van ‘A’ het besluit ‘alle kerkelijke gemeenschap met de Gereformeerde Kerken in Nederland te verbreken en weder te keeren tot de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland. Hij verklaart hierdoor al wat sedert de getroffen vereeniging van 17 juni 1892 in gemeenschap met die Gereformeerde Kerken in Nederland is besloten als vernietigd en dus als niet gedaan te beschouwen.’

Zo werd de ‘A’ kerk Christelijke Gereformeerde kerk; zij behield al haar kerkelijke goederen, uiteraard inclusief het archief.

De ‘B’ kerk met degenen van de ‘A’ kerk die zich bij haar aansloten, werd de Gereformeerde kerk te Zeist.

Hoofdstuk 14
De Afgescheiden gemeente te Utrecht I - Inleiding. Voorgeschiedenis.

1. Inleiding

Bij de meeste Afgescheiden gemeenten is de 'voorgeschiedenis' gauw verteld. Overbekend is immers, dat velen in ons land reeds vóór 1834 innerlijk en zelfs de jure zich hebben losgemaakt van de Hervormde kerk. Evenwel kunnen we in de plaatsen waar sprake is van een voorgeschiedenis, in den regel slechts constateren, dat deze of gene latere Afgescheidene bezwaar maakte tegen een bepaalde gang van zaken - bijvoorbeeld de invoering van het reglement van 1816 - en dat hij, al dan niet als gevolg daarvan, bedankte bij verkiezing tot ouderling of diaken. In een aantal plaatsen komt ook het 'oefenen' aan de orde.[1]

De voorgeschiedenis te Utrecht is meer omvattend, zoals we in dit hoofdstuk zullen zien.[2]

We beschouwen 18 december 1835 als datum van instituëring van de Utrechtse gemeente. Op deze dag wordt de eerste kerkeraad door ds. H.P. Scholte bevestigd.

Het kerkelijke leven van de Afgescheidenen te Utrecht is in sterke mate beheerst geweest door de persoon en de arbeid van laatstgenoemde. Op 16 juli 1836 brengt hij weliswaar zijn domicilie over van Gorinchem naar Utrecht, maar eerst begin 1837 verhuist hij naar laatstgenoemde plaats.[3] Sedert midden 1836 zien wij hem - aanvankelijk af en toe en later meer geregeld - te Utrecht voorgaan, maar predikant is hij aldaar nimmer geweest, hoewel hij in deze stad gedurende tien jaar als predikant is opgetreden. Dit is één van de zaken, die het leven der gemeente hebben bepaald. Een ander gewichtig punt, waarop we moeten terugkomen, is het feit, dat de vervolging te Utrecht bijzonder hevig is geweest. Bij herhaling zijn de godsdienstoefeningen onmogelijk gemaakt of uiteengejaagd.[4] In dit opzicht betekent 14 februari 1839 een keerpunt. Immers op die datum werd de Afgescheiden gemeente te Utrecht door de Koning toegelaten en erkend. Toch is, in de keten der gebeurtenissen, ook dit feit weer oorzaak geworden

1 Zo te Scherpenzeel (Gld.) - hoofdstuk 8.
2 Bos I, 165-200.
3 EERSTE DEEL, 60-62.
4 Uitvoeriger hierover Bos II, III, IV passim.

van nieuwe moeilijkheden en crises. Wij denken hierbij aan het ontstaan van de Kruisgemeenten, maar bovenal aan de breuk onder de Afgescheidenen die bepaald werd door de vraag: huishoudelijk reglement (waarop de Utrechtse gemeente was erkend) òf Dordtse kerkenorde? In het jaar 1840 geraakt, zoals we zullen zien, de Utrechtse gemeente in grote verwarring door de ongereformeerde denkbeelden van ds. Scholte. Als einde 1840 hem de schorsing wordt aangezegd door een commissie benoemd door de kort daarvoor gesloten generale synode gehouden te Amsterdam, is dit kerkrechtelijk wel een vreemde figuur, maar de schorsing zou anders toch zijn geschied door de meerderheid van de kerkeraad.

De gemeente valt dan in twee groepen uiteen. Een deel kiest voor Scholte, de overige leden volgen de ambtsdragers E. Takken, J. Veldhuizen en A.M. van Beugen. De breuk wordt niet meer geheeld.

In 1847 verlaten ds. Scholte en een groot deel van zijn gemeente het vaderland; zij emigreren naar Pella, Iowa, U.S.A. Nog geen veertig leden blijven achter.

Scholte's gemeente staat van ongeveer 1840 tot 1847 buiten het verband van de meerderheid van de Afgescheiden kerken. Slechts met een gering aantal 'gelijkgestemde' gemeenten wordt contact onderhouden.[5] De groep Takken blijft het kerkverband trouw; vanaf mei 1842 is zij vertegenwoordigd op de vergaderingen van de gecombineerde provincies Noord-Holland en Utrecht.

Eerst in 1850 wordt, mede door de arbeid van ds. P.J. Oggel, de hereniging tussen de 'rest' van de gemeente van Scholte en de groep-Takken tot stand gebracht.[6] Deze gemeenschap telt in laatstgenoemd jaar echter slechts ongeveer 75 zielen.

Al deze zaken zullen we in dit en in de beide volgende hoofdstukken breder noemen.

Van 1850 tot 1869 komt het kerkelijk leven te Utrecht in rustiger vaarwater. Dit laatste tijdvak behandelen we in hoofdstuk 17.

Maar de gemeente blijft voor een stad als Utrecht tamelijk zwak. Volgens de statistische gegevens, die in 1856 beginnen, telt zij in dat jaar 180 zielen, in 1863 zijn het er 153 en in 1869 een kleine tweehonderd.

2. De Hervormde kerk te Utrecht ten tijde van de Afscheiding; predikanten

In 1829 omvat de gemeente te Utrecht ongeveer 24.000 zielen, van wie circa 10.000 belijdende leden zijn. Als men haar in de eerste helft van de vorige eeuw beschouwt, moet men wel tot de concusie komen, dat zij hetzelfde beeld vertoont als het geheel der Hervormde gemeenten van die tijd.

Zo deelde ds. R. Rodenburgh Mentz[7] bij het graf van zijn ambtgenoot

5 TWEEDE DEEL, 74-80.

6 Vergelijk hoofdstuk 13, paragraaf 7. Ds. P.J. Oggel stond van 1849 tot 1852 te Zeist en Utrecht en van 1852 tot 1855 te Utrecht.

7 Ds. Rutger Rodenburgh Mentz, geboren in 1797 te Huizum; stond te Utrecht van 1829 tot aan zijn emeritaat in 1861.

A. Francken[8] mede, dat deze diep verontwaardigd was ‘als zijne pogingen tot verbreiding van een verlicht, gemoedelijk en werkdadig Christendom door onkunde en onwil werden tegengewerkt’.[9] Twee jaren vroeger kenschetste hij ds. L. Dibbits[10] als een ‘voorstander van onbekrompenheid en vrijheid van denken, van liberaliteit in den waren zin’.[11]

Toen hij zelf zijn afscheidsrede hield, op 7 juli 1861, en daarbij sprak over: eenheid in denkwijze en begrippen, kwam hij tot deze slotsom: ‘...de eenheid der ware leden van 's Heilands gemeente grondt zich op éénheid in verstandelijke en gemoedelijke erkentenis van zekere waarheden, waarheden waarmede het Christendom staat of valt’, en hij achtte zich ‘vervreemd van alle bekrompene stelselzucht en allermeest van eene onverdraagzaamheid, die den broeder oordeelt en verdoemt’.[12]

Als dezelfde op 22 januari 1871 een ‘Vijftigjarige gedachtenisrede’ houdt, zegt hij, dat het door hem beleefde tijdperk zich onderscheidde door afscheiding ‘eerst van hen die, ten gevalle hunner gehechtheid aan de **letter,** meer dan aan den **geest** der Schrift en formulieren ons hervormd genootschap hebben verlaten’ en ook later door het zich afzonderen van anderen onder den naam van rechtzinnig of orthodox en het zich verzetten tegen de ‘godsdienstbegrippen van dusgenoemde vrijzinnigen of liberalen, en nog veel meer tegen de leeringen der zoogenaamde Modernen’.[13]

Van ds. L. Merens[14] haalde ds. W.J. Jorissen Mzn. onder andere deze woorden aan: ‘Ja ziele droefheid grijpt mij aan... wanneer meer het afgetrokken leerbegrip dan deszelfs hooge waarde en kracht voor het christelijk gemoedsleven op den voorgrond geplaatst wordt.[15] Een iets uitvoeriger tekening van hem vindt men in de auto-biografie van ds. S.H. Buytendijk:[16] ‘Ik kwam onder de prediking van dominee Lukas Merens. Hij was deftig, zacht en vriendelijk in zijn optreden, trouw in zijn bediening, en in heel zijn doen en laten een geestelijke wijding openbarende, welke ik in die mate

8 Ahasuerus Francken, geb. 1790 Nijmegen, overl. 1857 Utrecht; predikant te Utrecht 1826-1857.
9 Een woord bij het graf van den Hoog Eerw. Zeergel. Heer A. Francken, emeritus predikant bij de Ned. Herv. Gemeente te Utrecht. Door zijnen voormaligen ambtsgenoot R. Rodenburgh Mentz, Utrecht 1857, blz. 8.
10 Lambertus Dibbits, geb. 1796 Amersfoort, overl. 1856 Utrecht; predikant te Utrecht 1830-1856.
11 Een woord bij het graf van den Wel. Eerw. Zeergel. Heer L. Dibbits, predikant bij de Ned. Herv. gemeente te Utrecht. Door zijnen ambtgenoot R. Rodenburgh Mentz, Utrecht 1855, blz. 6.
12 R. Rodenburgh Mentz, Afscheidsrede gehouden in de Domkerk te Utrecht, op den 7den Julij 1861. Over 1 Cor. 12: 27. Utrecht 1861, blz. 13 en 14.
13 R. Rodenburgh Mentz, Vijftig-jarige gedachtenisrede, gehouden den 22 January 1871, in de Domkerk te Utrecht. Philemon vs 9 en 10; Utrecht 1871, blz. 14.
14 Lucas Merens, geb. 1795 Hoorn, overl. 1863; predikant te Utrecht 1822-1863.
15 Leerrede over Handelingen XX: 24-27. Ter gedachtenis van den WelEerw. Zeer gel. Heer L. Merens. Gehouden door W.J. Jorissen Mzn., predikant te Utrecht, den 16en Augustus 1863. Utrecht 1863, blz. 13.
16 S.H. Buytendijk, Bladen uit mijn levensboek, Nijkerk (1905), blz. 41, 42.

zelden in iemand aangetroffen heb. Ik zag tegen hem op als tot een heilige uit oude tijden... Ook was hij een goed theoloog, een bijbelsch man, die den nadruk lei op wat den Kristen allereerst noodig is. Hij hielp u tot kennis van zonden en ellende brengen, maar bestraald met het licht des Evangelies.... Waarbij kwam de omgeving van dezen apostolischen voorganger. Hij was toenmaals de eenige z.g rechtzinnige predikant te Utrecht, en had daardoor, wat wij noemden, zijn vaste klanten, die elkander kenden en zich onderling min of meer verbonden gevoelden.'

Over de predikanten in het algemeen merkt Buytendijk op: 'Utrecht heeft nooit liberale dominees gehad. Die er destijds stonden, waren welwillende mannen, maar in hun prediking bang zich aan koud water te branden, oud-supranaturalisten.'[17]

Behalve ds. Merens heeft vermoedelijk nog een predikant zich van zijn collega's onderscheiden: ds. O.C. Wolterbeek.[18] Blijkens een straks nader te noemen schrijven van de directeur van politie te Utrecht, gedateerd 26 oktober 1832, kwamen enigen van hen, die wij later onder de Afgescheidenen zullen ontmoeten, bij hem ter kerke. Maar zo dezen van hem enige bijzondere verwachting mochten hebben gekoesterd, dan zijn zij ongetwijfeld teleurgesteld. Want van een na zijn overlijden in druk verschenen gedicht[19] van zeven vier-regelige verzen luidt het vijfde:

> Rust zacht, gij, die met kracht, de dweepzucht wou bestrijden,
> En 't 'wee u, wee u!' tot den Fariseër sprak;
> Maar medelijdend badt, voor die zich af wou scheiden,
> En zóó den hechten band der Kerkgemeente brak.

Hoe echter bijna alle Utrechtse predikanten zich één hebben gevoeld met de heersende theologische richting - althans niet van het tegendeel hebben blijk gegeven - toch ging het voornemen van de Utrechtse hoogleraar J. Heringa,[20] de leermeester van enigen van hen, ook hun te ver. Deze wilde namelijk één der predikbeurten, die hij diende te vervullen, en wel die op 24 mei 1829, doen waarnemen door A. des Amorie van der Hoeven, sedert 1827 hoogleraar aan het seminarie van de Remonstrantse broederschap te Amsterdam. De predikanten vaardigden een commissie uit hun midden af, om te trachten prof. Heringa te bewegen, zij het dan 'uit hoofde van de gevreesde gevolgen' (!) van zijn voornemen te doen afzien. Maar deze zending bleef zonder gevolg.

17 Buytendijk, a.w., pag. 29.

18 Otto Coenraad Wolterbeek, geb. 1760 Zutphen, overl. 1836 Utrecht. Predikant te Utrecht 1798-1836.

19 Bij het graf van den WelEerwaarden Zeer Gel. Heer O.C. Wolterbeek, in leven oudsten leeraar der Ned. Hervormde Gemeente te Utrecht, overleden den 21 February 1836.

20 J. Heringa Ezn. (1765-1840), in 1794 benoemd tot hoogleraar te Utrecht 'eene benoeming die hij niet zonder strijd aannam, ook omdat zij hem de verplichting oplegde van het waarnemen van eenen vollen predikdienst' (De Bie en Loosjes, a.w., derde deel, 729-740).

3. De reactie van J.D. Ludwig

Het optreden, en het voornemen daartoe, van de remonstrantse hoogleraar heeft heel wat beweging veroorzaakt. In de vergadering van de grote kerkeraad van 18 mei 1829, belegd tot het houden van schriftelijke kerkvisitatie, werden reglementair voorgeschreven vragen ten opzichte van de ambtsdragers gedaan en 'op een voldoende wijze' beantwoord, zonder dat iemand enig bezwaar inbracht, echter met één uitzondering: de diaken J.D. Ludwig[21] meende predikanten en ouderlingen te moeten 'aanklagen van ontrouw aan eed en pligt', omdat zij naar zijn overtuiging 'niet verhoedden, dat op den volgenden Zondag een predikbeurt in eene onzer kerken door een Hoogleeraar, tot de Remonstrantsche Broederschap behoorende, zou worden waargenomen'.

Wij zullen niet alle verwikkelingen bespreken die het gevolg zijn geweest van deze aanklacht, maar slechts een enkele hoofdzaak noemen.[22] De kerkeraad vorderde van Ludwig schriftelijke indiening van diens klacht vóór de avond van de volgende dag. Ludwig voldeed hieraan en schreef, gedateerd 19 mei 1829, het volgende.

> Den ondergetekende Jacob Dirk Ludwig, Diaken der Nederduitsche gereformeerde gemeente te Utrecht, in den grooten kerkenraad van 18 Mei 1829, belegd ter beantwoording der schriftelijke kerkvisitatie, waarin onder andere vragen ook gevraagd is door den Preses L. Merens of ook iemand in die vergadering iets had aantemerken op het gedrag of de leere van predikanten en ouderlingen, geantwoord hebbende, Ja! is van hem verlangd door den Scriba A. Fran(c)ken zijne aanmerkingen schriftelijk in te leveren, waaraan hij, ondergeteekende als dan bij deze voldoet, al hoewel zulks alles door hem reeds mondeling was gedaan.
> Welligt had zijne aanmerking door eene of meerdere leden der gemeente geschiedt en hij, ondergetekende, daarvoor gespaard gebleven, had men behoorlijk de gemeente bekend gemaakt, dat er kerkvisitatie zou plaats hebben, daar het toch genoegzaam bekend was, dat op Zondag den 24 Mei 1829 den gereformeerden leerstoel beklommen zou worden door eenen Remonstrantschen Leeraar of Hoogleeraar. Om welke redenen den ondergetekende zich gedrongen gevoelt zijne aanmerkingen of aanklagte in te leveren tegen predikanten en ouderlingen zijner gemeente, als die door eed en belofte zich verbonden hebben te zorgen, dat de gereformeerde leer ongeschonden bewaard blijve en te waken, dat de zulken, die van buiten zoeken in te dringen, geweerd worden, meenende hij, ondergetekende, genoegzaam zeker te zijn, zulks het vaste voornemen te zijn, wordende hij hiervan volkomen verzekerd en in bevestigd door den Preses voorn., die daarvan kennis gaf in de volle vergadering namens professor J. Heringa E.z., met wien Zijn Eerw. zeide er over gesproken was, waarbij Z.Eerw. voegde te twijfelen, of wel verder er iets aan te doen was. Meenenden den ondergetekende, dat het weeren van onregtzinnigen

21 Jacob Dirk Ludwig werd gedoopt op 4 mei 1790. Zoon van Peter Ludwig en Catharina van Keeken. Omstreeks 1830 was hij goud- en zilversmid, wonende op de Ganzenmarkt. Hij voegt zich niet bij de Afgescheidenen.

22 Gemeentearchief Utrecht; arch. Herv. gemeente Utrecht, notulen kerkeraad van mei 1829 tot januari 1830.

niet bestaat in er over te spreken, zoo is den inhoud zijner aanmerkingen of aanklagte ontrouw aan eed en pligt.

Ongetwijfeld kon er kerkrechtelijk gezien enige aanmerking worden gemaakt op de door Ludwig gekozen methode. Het ware juister geweest deze zaak

informatief aan de orde te stellen en daarna te trachten de kerkeraad tot een uitspraak te bewegen.

Overigens: in de reeds genoemde vergadering van 18 mei stelde ook een ouderling het voorgenomen optreden van prof. Des Amorie van der Hoeven aan de orde en uitte de wens, dat dit 'zoo mogelijk mogte gekeerd worden, of, zoo dit niet konde, dat het dan zoodanig mogte worden gedirigeerd, dat Prof. van der Hoeven in eene buitengewone avondbeurt predikte'. De praeses deelde daarop mede, dat de door de predikanten in dezen verrichte moeite tevergeefs was geweest. In de voortgezette vergadering - op de morgen van de volgende dag - werd besloten een commissie uit de kerkeraad naar prof. Heringa te zenden 'ten einde Z.H.Ew. broederlijk den wensch der vergadering mede te deelen, dat Z.H.Ew. het voornemen niet volvoere'. De commissie meldde echter in haar rapport van 20 mei, dat haar bemoeiingen tevergeefs waren geweest.

De kerkeraad besloot nu 'provisioneel in deze zaak te berusten'. Hieruit blijkt wel, dat, wat de inhoud betreft, de klacht van Ludwig niet overdreven was.

Nadat de kerkvisitatoren in deze aangelegenheid waren gemengd, werd er door hun een poging gedaan, Ludwig te bewegen zijn aanklacht in te trekken.[23] Tijdens de betreffende vergadering verklaarde Ludwig dat hij 'zijne betrekking als lidmaat dezer gemeente opzeide'. Hij verliet daarop de bijeenkomst. Maar reeds de volgende dag schreef hij aan de kerkeraad, bij nader overweging tot de overtuiging te zijn gekomen, dat de kerkeraad 'gedaan heeft, wat hij voor het tegenwoordige doen kon'. Hij verklaarde zijn beschuldiging in te trekken. De kerkeraad eiste echter van hem dat hij dit **onvoorwaardelijk** zou doen. Ludwig schreef daarop dat 'zijne beschuldigingen gaaf teruggenomen' werden. De kerkeraad besloot nu op 10 juni 'in de thans ingekomen missive van br. Ludwig te berusten en daarmede alle vorige beschuldigingen als vervallen te beschouwen'.

Wij moeten aan het bovenstaande toevoegen, dat het Classicaal bestuur het optreden van de remonstrantse hoogleraar feitelijk veroordeelde. Het schreef namelijk op 25 november 1829 aan de kerkeraad van Utrecht dat het 'de uitoefening van den openbaren godsdienst voor onze gemeente door eenen leeraar, niet tot de Hervormde Gemeente behoorende, houdt voor eene daadzaak, strijdig met de vrijheid, de goede orde en de rust en vrede in onze Nederlandsche Hervormde Kerk'.

Op 4 januari 1830 werd door de kerkeraad een reglement vastgesteld, waarbij onder meer de regeling van de buitengewone predikbeurten werd opgedragen aan een commissie bestaande uit een predikant en drie ouderlingen.

Voor één aspect dienen we nog de aandacht te vragen.

Het geheel van de gebeurtenissen kan de indruk vestigen, dat het initiatief tot het optreden van Ludwig in deze zaak, niet bij hem zelf heeft gelegen, maar bij andere gemeenteleden met wie hij contact onderhield. Hierop kan

23 Notulen Herv. kerkeraad, 1 juni 1829.

duiden de passage in zijn brief van 19 mei 1829, waar staat dat **hij** er voor **gespaard** gebleven zou zijn, de aanklacht in te dienen, indien aan de gemeente behoorlijk zou zijn bekendgemaakt, dat er kerkvisitatie zou worden gehouden. Eén of meerdere leden der gemeente zouden dit dan wel hebben gedaan! Ook de wijze waarop hij zijn aanklacht intrekt, kan wellicht worden verklaard uit het feit, dat Ludwig - die we als gezegd later niet aantreffen onder de Afgescheidenen - niet van zins was, er voor zich zelf een halszaak van te maken.

4. Het conventikel van Keja, Klijn en Ludwig[24]

De laatste zinnen van de proclamatie van Koning Willem I, afgekondigd op 5 oktober 1830, naar aanleiding van de ontwikkeling van de Belgische opstand luidden: 'Te wapen, voor de zaak van orde en tucht. Te wapen onder ootmoedig en biddend opzien tot den almachtigen God, Die Nederland en Oranje zoo dikwijls uit de grootste gevaren heeft gered.'

Het zijn deze woorden waarbij J.D. Ludwig 'Oud diaken der Herv. kerk' en H.G. Klijn aansluiten, als zij zich op 4 oktober 1832 met een request tot de Koning wenden. Zij, en anderen, verenigden zich - zoals zij schrijven - vooral op de zondag na kerktijd, om gemeenschappelijk dát wapen aan te grijpen 'hetwelk boven alles, te allen tijde, krachtig bevonden is voor God', namelijk het gebed. Na alfoop der krijgsverrichtingen en de terugkeer der landsverdedigers bleven zij bijeenkomen, nu tevens 'tot opscherpinge van de kennisse der waarheid, des zuiveren geloofs, der liefde, der hope, en tot betrachting der voorvaderlijke deugden, in alle stilheid'. Zij constateren dat van hun samenkomsten zegen uitgaat en dat zij toenemen in getal. De zo gevreesde cholera eiste ook in Utrecht haar slachtoffers en beangstigde menigeen. Het aantal bezoekers der bijeenkomsten neemt dan zodanig toe, dat er vaak 100 tot 150 personen bijeen zijn.[25]

In het bovengenoemde request van Ludwig en Klijn lezen we verder:

> Dan, gelijk het in zulke gevallen gemeenlijk gaat, worden wij thans door zommige lieden lastig gevallen, die ons deeze vereeniging wenschten te verstoren en onze oprechte bedoelingen miskennen.
> Daar wij nu... niets anders wenschen dan in stilheid, alle eerbaarheid en godzaligheid bijeen te zijn, en geene andere leer belijden dan die van onze aloude Hervormde Godsdienst...,
> Zoo vervrijmoedigen wij ons, als Zijner Majesteits gehoorzame onderdanen, nederig bij deze tot Uwer Majesteits throon te naderen, van Uwe Majesteit beleefdelijk verzoekende, dat het hoogstdezelve mogt behagen, ons over onze bijeenkomsten te willen doen toekomen een gunstig blijk van Uwe Majesteits hooge goedkeuring ten deze, ten einde in dit ons godsdienstig werk ongestoord te mogen voortgaan en zoo wel voor onze

24 Enige requesten, correspondentie en ambtelijke stukken op de vergaderingen van dit conventikel betrekking hebbende, vinden we in Bos I, 165-205.

25 Brief van H.F. Kohlbrügge van 8 oktober 1832, Bos I, 168.

personen, als voor onze eigendommen die bescherming te erlangen, welke stille en rustige onderdanen door Uwer Majesteits wetten wordt verzekerd.

Het bovenstaande wordt niet geheel duidelijk, als er niet aan wordt toegevoegd, dat het gezelschap reeds enige overlast had ondervonden, en dat daarom was besloten bijeen te komen in een boerenwoning, gelegen aan de Daalsche Dijk (no. 31), buiten de Catharijnepoort.[26] Bekend is ook, dat het voornemen bestond om 'eene bidverzameling, sedert lang in de Elisabethstraat... gehouden... te verstoren...'.[27]

Echter, ook buiten de Catharijnepoort wordt men niet met rust gelaten. Op dinsdag 2 oktober 1830 trekt een aantal studenten naar de woning van Keja, om de oefening te verstoren, maar deze wordt niet gehouden. Zij trekken dan wel af, doch enige leden van het gezelschap vernemen, dat het plan bestaat, aanstaande zondag 7 oktober een tweede poging te doen tot verstoring van een te houden samenkomst. Dit is voor Ludwig en Keja aanleiding, zich op woensdag 3 oktober te vervoegen bij de directeur van politie te Utrecht. Zij krijgen echter van laatstgenoemde te horen, dat zij handelen in strijd met de bepalingen van het wetboek van strafrecht, als zij zonder goedkeuring van het 'Gouvernement' bijeenkomen met meer dan twintig personen, laat staan met 'somtijds meer dan honderd personen'. Het wordt uit de stukken niet geheel duidelijk, of de directeur van politie de raad heeft gegeven aan de Koning 'autorisatie' van de bijeenkomsten te verzoeken, dan wel dat Ludwig en Keja zelf hebben gezegd, dat zij deze zouden vragen ten einde op die manier bescherming van de overheid te kunnen ontvangen.[28] De dag volgende op genoemd onderhoud, wenden Ludwig en Klijn zich tot de Koning en besluiten in afwachting van het antwoord, de oefeningen op te schorten, althans niet bijeen te komen met een aanzienlijk getal.

Aan de avond van zondag 7 oktober verschenen 40 à 50 studenten bij de woning van Keja en klopten 'onzagt' aan de deur. Een in het huis aanwezige politieagent opende en deelde hun mede, dat er die avond geen bijeenkomst zou worden gehouden. Daarop verwijderden de studenten zich. Blijkbaar hadden deze belangstellende jongelieden er voor gezorgd, dat hun komst niet onbekend zou blijven.

Want enige honderden personen bevonden zich in de nabijheid. Volgens de officiële uitlating van de directeur van politie werden er 'geene ongeregeldheden' gepleegd; anderzijds werd, zowel door Ludwig en Klijn als door dr. H.F. Kohlbrügge bericht, dat het gepeupel over muren en heggen klom, zich over het erf verspreidde, tegen de deuren en de ramen sloeg, schreeuwde en schold, allerlei bedreigingen uitte alsmede voetzoekers en ander

26 De bewoner Johannes Ke(j)a, geboren 1793, was jager van de Leidse schuit; hij overleed te Utrecht 6 nov. 1842.

27 Bos I, 168 en 169. Een deel van de leden van het Utrechtse gezelschap kwam bijeen in de woning van E. Takken, grofsmid, later diaken en ouderling bij de Afgescheidenen.

28 De verklaringen in de verschillende brieven en rapporten zijn hier en daar tegenstrijdig. Vergelijk Bos I, 168, 181, 186 en EERSTE DEEL, 280.

vuurwerk afstak, waarvoor de aanwezige studenten geld zouden hebben verschaft. Het lawaai duurde enige uren. Van de zijde van de politie werd het maken van al dit geraas niet verhinderd.

Het 'slappe' optreden, eigenlijk werkeloos toezien, der politie, die de vrije hand had gelaten aan de oproermakers, moet deze laatsten aangemoedigd hebben. Ongetwijfeld is dit mede de oorzaak geweest, dat een week later veel ergere dingen gebeurden. Doch reeds in de week van 7 tot 13 oktober 'zijn verscheidenen huizen van hen, die op dit gezelschap kwamen, gestoord geworden, zoodat men met 4 à 5 personen godsdienstig bij elkander zijnde, verhinderd en aangevallen werd'.[29]

Maar dit alles was niets vergeleken bij wat Keja zondagavond 14 oktober ondervond.

Vroeg in de avond van het land komende (hij had waarschijnlijk voor zijn paarden gezorgd) en zijn woning naderende, vond hij daar een grote menigte mensen en jongens bijeen. Een dezer laatsten, de 16-jarige Leendert Gijbels, vroeg aan Keja of 'Domenie bloedworst van het nieuwe licht predikte' en voegde hem 'andere schimpende uitdrukkingen' toe. Nauwelijks binnen zijnde en zijn reeds aanwezige kennissen Jan de Jong en Zeger van Cuilenburg begroet hebbende, werd op de buitendeur geklopt: twee studenten vroegen toegang tot de 'kerk', maar werden afgewezen, evenals nog zes anderen, omdat er geen bijeenkomst werd gehouden. De terugkerende studenten werden met een luid hoera-geroep verwelkomd. Plotseling klonk een slag, gevolgd door glasgerinkel, en weldra regende het stenen door de ruiten. Wat daarvan nog heel bleef werd met stokken stuk geslagen. Een groepje jongens had een heining gedeeltelijk vernield en achter het erf verscheidene sparrestokken weggehaald. Genoemde Gijbels was tot 'kapitein' benoemd en op zijn bevel bestormden enige jongelieden de deur en liepen die open. Anderen klommen binnen door een geheel stukgeslagen venster; verscheidene stukken huisraad werden vernield. De baldadigheden en het tumult eindigden pas toen de door Keja te hulp geroepen politie verscheen.[30]

De gouverneur der provincie, nog dezelfde avond door de directeur van politie op de hoogte gebracht van het voorgevallene, richtte naar aanleiding daarvan op 15 oktober een vrij scherp schrijven aan burgemeester en wethouders, waarin hij er zijn verwondering over uitspraak, dat het voornemen tot de ordeverstoring aan de politie onbekend kon blijven, vooral na hetgeen reeds was geschied. Hij wilde er zijn oordeel niet over uitspreken, of het 'niet noodzakelijk was geweest, maatregelen van voorzorg ter verijdeling van alle pogingen, welke tot stoornis der openbare orde en rust konden leiden te nemen'. 'Ik hecht' - zo schreef hij - 'aan de ontdekking van de daders en aanstokers van het gepleegde misdrijf eene bijzondere belang-

29 J.D. Ludwig c.s. in een tweede request aan de Koning, gedateerd 17 okt. 1832: Bos I, 182.

30 Rechtb Utr, vonnis van 29 okt. 1832 en de daarbij behorende verklaringen van getuigen en beklaagden.

stelling, omdat hetzelve in allen opzigte de volstrekte afkeuring van alle weldenkenden ontwijfelbaar moet wegdragen'.[31]

De gebeurtenissen gaven - zoals reeds aangeduid - aan Ludwig c.s. aanleiding tot het zenden van een nieuw request aan de Koning, gedateerd 17 oktober 1832.[32] Wij lezen daarin over de aanval op het huis van Keja:

> ...men brak de vengsters af, verbrijzelde de ramen, sloeg de deur aan spaanders, klom binnen, men sloeg tafels, stoelen, spiegels, schilderijen, porcelein en glaswerk aan stukken, scheurde de gordijnen vaneen, men roofde eenige goederen, liep als razende in het huis rond, en wierp in hetzelve door de gebrokene ramen eene menigte van steenen, en dat ten aanschouwen van duizende menschen, welke zich rondom bij het huis bevonden; vele studenten speelden hier weder de hoofdrol.

Verder lezen we in het request:

> Thands loopen de geruchten, dat men aanstaanden Zondag het huis in den asch wil leggen.

Tenslotte: in het verzoekschrift komt, zoals we zagen, wel voor een schets van de overlast die men had ondervonden; verder een verzoek om bescherming; maar niet een duidelijk omschreven bede om goedkeuring voor het vergaderen als conventikel. Het bleef dus de vraag, hoe het antwoord zou zijn op het eerste request van Ludwig en Klijn.

Wat de bestraffing van (sommige van?) de daders van het gebeurde op zondag 14 oktober betreft: op maandag 29 oktober 1832 stond een 17-tal jongens terecht, allen aangeklaagd 'wegens baldadigheden en burengerucht, gepaard met verbreking van afsluitingen'. De jongste was 11 jaar, de oudste 20; uitgezonderd deze twee oefenden zij een beroep of werden voor een beroep opgeleid. Bovendien was aangeklaagd de 28-jarige Pieter Heine, werkman. Deze laatste zag zich, evenals de 20-jarige Johannes van der Linden veroordeeld tot een maand gevangenisstraf en een geldboete van 25 gulden. Acht anderen kregen 5 dagen gevangenisstraf, Gijbels (de 'kapitein') van beroep timmermansknecht, 8 dagen. Zeven jongens werden vrijgesproken.

Van de 'aanstokers' werd niet gerept. Slechts één van de acht studenten, die zich voordat de baldadigheden begonnen waren, aan de woning van Keja hadden vervoegd, was als getuige opgeroepen: hij verklaarde op die avond om half zeven met de vrouw van Keja te hebben gesproken en dat er onderwijl met 'voetzoekers en steenen tegen de glazen werd geworpen', maar dat hij geen mens heeft gezien!

Onder de ambtelijke stukken, die na zondag 14 oktober werden gewisseld, is er één voor ons onderwerp van bijzonder belang. Wij bedoelen het rap-

31 Bos I, 173 en 174.

32 Bos I, 181-183. Het request is ondertekend door J.D. Ludwig en 'Namens H.G. Klijn (door) L.J. Schadee'.

port van de directeur van politie te Utrecht aan het gemeentebestuur, gedateerd 26 oktober 1832.[33] Volgens genoemde politie-functionaris zijn de leden van het gezelschap mensen die 'tot het dweepachtige overhellen'. Zij menen dat alle Utrechtse predikanten, uitgezonderd O.C. Wolterbeek[34] met remonstrantse gevoelens zijn besmet en zij onthouden zich van het zingen der 'Evangelische gezangen'. Verder lezen we: '...dat zelfs volgens bij mij ingekomen berigten sommigen hunner die zich op den 14. dezer in de Geertekerk bevonden, ter bijwoning van het Heilig Avondmaal, hetwelk door den predikant Wolterbeek zoude gevierd worden, zich niet hebben ontzien om toen in plaats van dien onverwagt ongesteld geworden zijnde leeraar de Predikant Jorissen[35] optrad, allen de kerk te verlaten...'.

Maar afgezien van deze en dergelijke beschouwingen en mededelingen is het bedoelde rapport interessant, daar er een lijst bijgevoegd is van de 'voornaamste leden' van het conventikel - 'hebbende hij (= de ondergetekende) het niet raadzaam geoordeeld dezelve te teekenen, alzoo hij in zijne betrekking voor de complete zekerheid niet zoodanig kan instaan, dat hij dezelve tot in de geringste kleinigheid waarborgen wil...'.

Wij zullen de namen en de belangrijkste bijzonderheden van deze lijst hieronder weergeven.

Een (A) achter een naam betekent dat vaststaat dat de bedoelde persoon zich later bij de Afgescheidenen voegt.

H.G. Klijn (A), kamerbehanger op de Voorstraat.[36] 'Hij is op weg om door dweepzucht zijn tijdelijk bestaan geheel te verwaarlozen; volgens getuigenis van zijn buren weergalmt het huis de ganse dag van boetpsalmen.'
J.D. Ludwig, goud- en zilversmid op de Ganzenmarkt. Een zeer onverdraagzaam mens. Laat zich ten opzichte van de meeste (Hervormde) predikanten zeer ongunstig uit.
Louwerens Johannes Schadee, 'slagter' in de Slachtsteeg. Heeft weinig verstand. 'Deze drie personen staan bekend als hoofden van de vereeniging en als sprekers'.

Johannes Keja, schuitenjager buiten de Catharijnepoort.
Zoals bekend worden te zijnen huize de vergaderingen gehouden.
Frederik Wilhelm van Krieken, timmerman in de Jufferstraat.

33 Bos I, 184-188.
34 Men zie voor hem paragraaf 2 van dit hoofdstuk.
35 S.G. Jorissen (1791-1865); predikant te Utrecht 1831, emeritus 1860.
36 Hendrik George Rombach, gedoopt 22 nov. 1793 in de Lutherse kerk te Utrecht. Na de executie van zijn vader Johan Georg Christiaan Rombach nam hij de naam van zijn moeder aan. Vader Rombach werd op 3 mei 1794 voor het stadhuis te Utrecht ter dood gebracht, nadat hij iemand met een scheermes de keel had afgesneden (roofmoord). Niet onmogelijk is dat de leden van het gezelschap en ook de eerste Afgescheidenen in de smaad van de familie Rombach-Klijn deelden, blijkens de scheldwoorden 'Dominie Bloedworst' (vgl. bladz. 188). Literatuur: Sententie des doods tegen J.G.C. Rombach, Utrecht 1794 (Gemeentearchief Utrecht). H.G. Klijn was de eerste ouderling van de gemeente te Utrecht. In 1839 predikant te Kockengen, 1845 te Middelburg; naar de Reformed Church in de U.S.A. in 1849.

Evert Takken (A), grofsmid in de Elizabethstraat en zijn huisvrouw Sybilla Horst (A). ‘Ook ten huize van deze komen sommige leden veel bijeen.’

Simon van den Berg (A), schipper op Leiden in de Hardebollenstraat.
De huisvrouw van de schipper Van der Tien, buiten de Waardpoort.
Andr. van der Plaats, kuiper in de Pottestraat.
Cornelis Meurs, visverkoper in de Pottestraat.
Jan Veldhuizen (A), wolkammer 'over de Bakkerbrug'.
Willem Horst (A), rentenier, Oudegracht bij de Jacobibrug.
W. de Kof, kamerbehanger op de Steenweg en zijn huisvrouw.
J.G.H. Hoffman Mzn., banketbakker in de Schoutensteeg en zijn huisvrouw.
W.J. Eylenbosch, winkelier op het Oudkerkhof.
Johannes Mozes, visverkoper in de Rozenstraat.
Isac van Gorkum, boekhouder buiten de Waardpoort.
'Deze heeft somwijlen als voorlezer gefungeerd.'
Gijs van Arkel, steenwerker op de oven van mevrouw Rose, en zijn moeder.
Christiaan Rutgers, poppenmaker in de Lichtegaard.
E.A. van der Velde, poppenmaker op de Oudegracht bij de Geertebrug.
Anthony Grijff (A),[37] schoenmaker in het Catharijnesteegje.
Johannes de Jong (A), metselaar op de Oudegracht bij de Volderbrug.
Hub. Ring, particulier buiten de Catharijnepoort.
P.M. van Schaik, timmerman in de Boothstraat.
'Deze spreekt echter stellig tegen van er toe te behooren.'
Jan Bor, rentenier, Achter Clarenburg.
J. Vermeulen (A), schrijver aan de stadsveewaag.
H. Heister, brievenbesteller op de Nieuwegracht en zijn huisvrouw.
H.F. Kohlbrügge,[38] proponent, woonachtig aan de gewezen Plompetoren.
'Hoezeer deze de vergaderingen niet bijwoont, schijnt hij echter de raadsman der hoofden te zijn; hij wordt gehouden de steller van het rekwest en de bij de directie van politie ingediende memorie. Zeker is dat gezegde hoofden in de laatste dagen meer dan eens bij hem zijn geweest.'

De lijst is verre van volledig, want het gezelschap werd soms bezocht door over de honderd personen. Toch zal het wel zo zijn, dat de 32 hierboven vermelde namen - dr. H.F. Kohbrügge niet meegerekend - de vaste kern van het conventikel geven. Van negen personen weten we zeker dat zij tot de Afscheiding zijn overgegaan. Deze getalsverhouding - 9 tot 32 - is in overeenstemming met hetgeen we ook vinden in menige andere plaats waar gezelschap werd gehouden. Er zijn uitzonderingen, maar in de meeste gevallen voegde zich na 1834 slechts een klein gedeelte van dergelijke gezelschappen bij een Afgescheiden gemeente. De lijst geeft in ieder geval een - zij het onvolledig - inzicht in de samenstelling van het Utrechtse conventikel.

Zoals te verwachten krijgen J.D. Ludwig c.s. de gevraagde goedkeuring voor het houden van hun godsdienstige samenkomsten met meer dan twintig personen, niet.

37 Geboren 1793; voegt zich eerst begin 1847 bij de Afgescheiden gemeente.
38 Aan dr. Kohlbrügge werd in 1830 het lidmaatschap van de Herv. kerk belet. Men zie hiervoor: J. van Lonkhuijzen, Hermann Friedrich Kohlbrügge, Wageningen 1905.

Na veel overleg, waarin betrokken worden de ministers van eredienst, van justitie, van binnenlandse zaken alsmede de Raad van State, schrijft de 'Secretaris van Staat' op 13 januari 1833 aan eerstgenoemde:

'Onder... terugzending van... adressen van... J.D. Ludwig en H.G. Klijn te Utrecht... Strekkende om vergunning te bekomen tot het houden van godsdienstige bijeenkomsten van meer dan twintig personen, - heb ik, op 's Konings last, de eer Uwe Excellentie uit te noodigen, om vanwege Hoogst-denzelven aan den adressanten te kennen te geven, dat in hunne verzoeken niet kan worden getreden.'[39]

Ludwig, Klijn en hun medestanders zullen wel hebben gehandeld naar de door de Koning genomen beslissing. Van vergaderingen of bijeenkomsten boven het getal van twintig personen is na januari 1833 althans in de officiële stukken geen spoor te vinden. Voor de hand ligt, aan te nemen, dat men in veel kleiner getal dan voorheen tezamenkwam, en zonder dat de aandacht van buitenstaanders daarop viel.

Maar dat sommigen van de groep die het conventikel van Ludwig c.s. vormden met elkaar in verbinding bleven, is wel zeker. Men kan dit opmaken uit de brieven, die van enkelen bij de Hervormde kerkeraad inkwamen, toen de brochure van dr. H.F. Kohlbrügge: Het Lidmaatschap bij de Hervormde Kerk hier te lande mij willekeurig belet,[40] in maart 1833 het licht zag. Het zijn er vier.[41]

Twee briefschrijvers J. de Jong en J.G.H. Hoffman Mzn. bepaalden zich tot een woord van protest 'tegen de handelingen van den Utrechtschen Kerkeraad betrekkelijk (den) Heer H.F. Kohlbrügge'. De twee anderen, J.D. Ludwig en L.J. Schadee waren uitvoeriger. Beiden verklaarden de brochure 'gelezen en herlezen' te hebben en de handelingen van de kerkeraad in dezen 'onbijbelsch, onchristelijk en onrechtvaardig' te achten. Beiden schreven te protesteren 'als man en vader'. Ludwig voegde hieraan toe: 'Onverklaarbaar is het hem, hoe men bij zulke bezoedelingen zich durft te onderstaan, de gemeenschappelijke gebeden, de brekinge des broods en de aanbiedinge des bekers'; Schadee, dat hij de handelingen van de kerkeraad 'verfoeit en afkeurt'. De gelijkluidende uitdrukkingen geven blijk, dat er over het schrijven aan de kerkeraad aangaande deze zaak onderling overleg is gepleegd.

Tenslotte: Rullmann[42] vermeldt dat bij de begrafenis van Kohlbrügge's eerste vrouw - zij overleed te Utrecht op 12 februari 1833[43] - drie leden van

39 Bos I, 205.
40 Amsterdam 1833.
41 Gemeentearch. Utrecht, arch. Herv. gem. Utrecht, ingekomen stukken 29 en 30 maart 1833.
42 J.C. Rullmann, De Afscheiding in de Nederlandsch Hervormde kerk der 19e eeuw, vierde druk, Kampen 1930, 21.
43 DERDE DEEL, 281 en 282.

de verstoorde oefening de slippen van het lijkkleed droegen. De Utrechtse straatjongens moeten toen hebben geschreeuwd: ‘Daar zijn ze, die dominees in de afgescheiden kerk moeten worden.’[44]

De straatjongens hebben niet gelijk gekregen, maar de Afscheiding was toen wel zeer nabij. Voor wat Utrecht betreft, zullen we er in het volgende hoofdstuk van horen.

44 Buytendijk zegt in ‘Bladen uit mijn levensboek’, a.w., 51: ‘En zijn beide ijverigste aanhangers te Utrecht, waar hij (Kohlbrügge) destijds woonde, hadden veel van een ongelikten beer.’

Hoofdstuk 15
De Afgescheiden gemeente te Utrecht II (1835-1840)

1. Het begin

De protest-brieven, die aan de Hervormde kerkeraad te Utrecht werden gezonden in maart 1833 inzake de behandeling van dr. H.F. Kohlbrügge, waren één van de 'levenstekenen' der toekomstige Afgescheidenen.[1]

Dat te Utrecht ook meerdere van de vele kleine geschriften uit die tijd werden gelezen, kan slechts worden vermoed. Of de 'Briefwisseling tusschen twee hoogbejaarde vrienden, Filekklezius en Alethofilus, over de tegenwoordige geschilvoeringen in de Nederlandsche Hervormde Kerk',[2] die in 1834 uitkwam, hier meerdere lezers zou hebben gehad, omdat zij werd uitgegeven, 'te Utrecht, bij C. van der Post Jr'? Zij zal wel gelezen zijn, maar onder de toekomstige Afgescheidenen zullen de woorden van de schrijver, die zich zelf (bladzijde 47) 'zuiver gereformeerd' noemde, slechts zeer ten deele bijval hebben gevonden.

Hoe dacht de Hervormde kerkeraad over het ook aan hem toegezonden rondschrijven der synode, van 16 juli 1834?

Wij lezen hierin onder meer:

> Te gelijkertijd vermaant zij alle gemeentelijke, classikale en provinciale kerkbesturen, en noodigt dezelve uit, om met verdubbelde aandacht toe te zien, zoo wel ter eener zijde op het gedrag der leeraren, als ter anderer zijde, op alle woelingen van onruststokers en geheime opruijers, of van openbare klagers zonder genoegzamen grond: ten einde het misverstand der laatsten, door bedaard onderwijs en ernstige en liefderijke vermaning, onder Gods zegen, worde weggenomen, en de moedwil en scheurziekte der eerstgenoemden, door tijdige en gepaste aanwending der kerkelijke tucht, na voorafgaande broederlijke vermaningen, beteugeld, en, zoo mogelijk uit ons midden geweerd worde.

Wij vinden naar aanleiding van dit stuk in de notulen van de kerkeraad van 1 december 1834 slechts: 'Is ingekomen eene missive van de Algemene Synode, gerigt aan de predikanten en kerkeraden, houdende opwekking tot

1 Rullmann, a.w., 25, vermeldt, dat 'Kohlbrügge's vrienden' (dus vermoedelijk enige leden van het in het vorige hoofdstuk genoemde Utrechtse conventikel) aan ds. H. de Cock te Ulrum, aanstonds na diens schorsing in december 1833, een deelnemend schrijven zonden.

2 Op het exemplaar dat berusi in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht is aan de titel toegevoegd: 'door R. Speelman'. Reijer Speelman was tot 1817 Hervormd predikant te Barneveld.

bedachtzaamheid in het onderwijzen en tot toezigt betrekkelijk de woelingen in deze dagen.' Het is een reactie van de aard, die wij in menige andere Hervormde gemeente aantreffen.

Het eerste optreden van een afgescheiden predikant - ds. H.P. Scholte - is, voor zover we kunnen nagaan, geweest in de avond van woensdag 8 juli 1835.

In de 'Lijst der texten'[3] lezen we namelijk, dat Scholte op een terugreis uit Groningen te Zwolle preekte, onder meer vrijdag 26 juni; zaterdag 4 juli tweemaal bij mevrouw J.J. Zeelt op 'Postwijk' te Baambrugge en woensdag 8 juli eenmaal bij E. Takken te Utrecht.

Ongetwijfeld heeft laatstgenoemde samenkomst de zaak der Afscheiding in de stad Utrecht bevorderd. De gouverneur van de provincie Utrecht, mr. L. van Toulon, schrijft, gedateerd 18 augustus 1835:[4]

> Na sedert eenigen tijd te hebben opgemerkt dat er, hier en daar in mijne Provincie, bij sommige ingezetenen een zekere strekking bespeurd werd, om van hunne instemming met de gevoelens van den voormaligen predikant Scholte meer of min openlijk te doen blijken, en bij mijne onderhands aangewende pogingen, om zooveel mogelijk onderricht te verkrijgen van hetgeen deswege in de onderscheidene plaatsen van dit gewest mogt voorvallen, zoo meen ik tengevolge daarvan Uwe Excellentie niet te moeten onkundig laten, dat, gelijk een tijdelijk verblijf, door gemelde Scholte in ditzelfde gewest gehouden, reeds van zijne bewegingszucht en van de overhelling van eenige ingezetenen - ofschoon weinige in getale - tot zijne zoogenaamde godsdienstige gevoelens getuigde, die overhelling mij voorkomt toe te nemen...

Wij mogen het begin van de Afscheiding te Utrecht wel stellen op 9 september 1835. Gijsbert Hendriks wordt als eerste Afgescheidene vermeld in de notulen van de Hervormde gemeente. Zijn 'acte van afscheiding' luidt als volgt.[5]

> Aan den Kerkeraad van Utrecht die zich noemt gereformeert
>
> Den ondergetekende Gijsbert Hendriks, lidmaat der gereformeerde kerk in Nederland, verklaard bij desen vrijwillig en uit volle overtuiging om het bevel in Gods Woort te gehoorsamen, waarop zijne belijdenis rust, uit gedrukt in de nederlandse Geloofsbelijdenis art. 28 en 29 ons afteschеiden van degene, die niet van de kerke zijn, en te verenige bij de ware kerk, waar de Heere die ook wil vergaderen, den ondergetekende verklare dienten gevolge, dat hij zich afscheidt van dat bestuur, dat sedert den jaren 1816 de overvloedige kenmerke gedragen heeft en nog draagt, dat zij niet van de ware kerke zijn; den ondergetekende verzoeke op grond van art. 2 uwer kerkelijke wetten

3 'Lijst der texten waarover gepredikt is door Do. H.P. Scholte', verg. hoofdstuk 4.
4 Missive aan de minister van justitie, Bos II, 399 en 400.
5 Ingekomen stukken, 9 sept. 1835.

om zijn naam uit u lidmaatenboek uit te schrappen en wenscht zich in de kracht des drie enigen God volgens en overeenkomstig Gods Woord den Heere te diene even als onze brave voorvaderen, daar den ondergetekende van harte met hun gelove, dat alle onze formulieren van enigheid op dat eeuwige en onveranderlijke Woord Gods gegrond zijn.
Utrecht den 9 Sept. 1835
G. Hendricks

Behalve genoemde[6]
Gijsbert Hendriks, geboren 1803

scheiden zich op 9 september af:
Jan Veldhuizen, geb. 1797
Hendrik George Klein met
zijn vrouw Cornelia Verbruch en
hun dochter Elizabeth Maria Martha
Cornelis Johannes Stulting, geb. 1790 en
zijn vrouw Arnolda Broekman[7] met hun kinderen
Hermanus
Christiaan
Arnoldus
Nicolaas
Cornelis Johannes
Matthijs Johannes Knobel, geb. 1805[8]

De 13 hierboven genoemde personen, met uitzondering van Arnolda Broekman, worden gedateerd 9 september 1835 ingeschreven als lidmaat van de Afgescheiden gemeente.

Enige dagen daarna scheiden zich af:
Hendrik van Ammers
H.G. Klijn Junior en
zijn vrouw Helena van Zutphen
Evert Takken en
zijn vrouw Sybilla Horst
Pieter Putkamer
Johannes Leonardus Jacobus van Nieuwkasteel en
zijn vrouw Hendrika Stulting

En in het tijdvak oktober tot december 1835:
Dorothea van Storing
Jan de Jong en

6 De gegevens vermeld in de nu volgende lijst zijn ontleend aan de notulen van de Herv. kerkeraad van 14 sept., 19 okt. en 2 nov. 1835 alsmede aan een aparte lijst van Afgescheidenen en aan GKU, ‘Personeele Staat van de Christelijke Afgescheidene Gemeente te Utrecht’.
7 Wij vinden haar niet onder de leden van de Afgescheiden gemeente.
8 Deze scheidt zich niet af te Utrecht; hij vertrekt vóór 31 dec. 1839 met attestatie.

zijn vrouw Elizabeth Patist[9]

9 Niet in ‘Personeele Staat’.

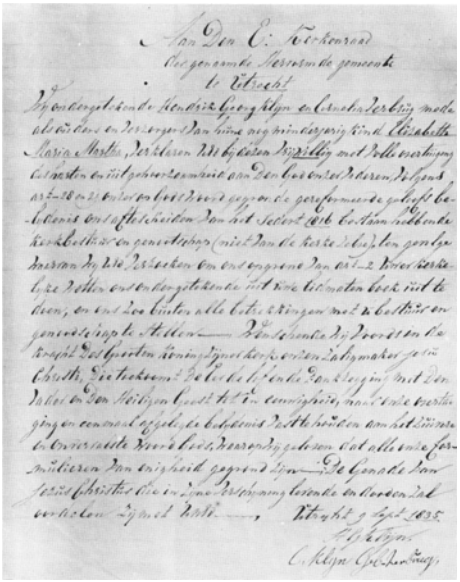

Facsimile van de ‘acte van afscheiding’ van H.G. Klijn en zijn vrouw Cornelia Verbruch.

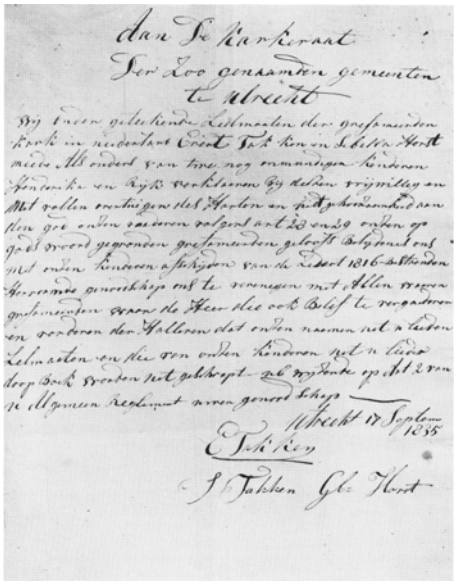

Aan De Kerkeraad
der Zoo genaamden gemeenten
te Utrecht

Facsimile van de ‘acte van afscheiding’ van het echtpaar Evert Takken-Horst.

Aaltje van Dorssen
Antonie Jacob Betten en
zijn vrouw Jacoba Hermina van der Hagt[10]
Willem (N.) van der Hagt, geb. 1808
Clara Carolina Dreibholtz
Adrianus Marinus van Beugen,[11] geb. 1798, met vier kinderen
Johannes van Beugen, geb. 1774

Volgens de Hervormde notulen scheiden zich in 1836 en 1837 af (in min of meer chronologische volgorde):

Adriana Ubingh, huisvrouw van Willem Horst
Lambertus Kamans
Jean Baptiste Miché en
zijn vrouw Gerarda Harmsen
met hun vijf kinderen
Johanna Elizabeth Kramp
J. (J.) Veldhuizen geb. Klomp[12]
A. van Veenendaal geb. Van der Velde[12]
Christiaan van Rekum
Willem van den Haak
Evertje Beukers
Willem van Duist met drie kinderen
Hendrik Glinderman
Susanna Margreta van der Wal[13]
Johanna Jacoba Gentenaar,[14] met vijf kinderen

Als we nu deze lijst vergelijken met de ondertekening van het request (door 60 personen) dat gedateerd 31 oktober 1836 aan de Koning werd gezonden - hoofdstuk 3 - dan merken we grote verschillen op. We kunnen deze alleen maar verklaren door de veronderstelling te maken, dat niet alle lidmaten van de Afgescheiden gemeente aan de Hervormde kerkeraad hebben geschreven. Daarnaast kunnen er gevallen zijn geweest van verhuizing. Ook waren er wellicht 'Afgescheidenen', die zich reeds vóór 1834 te Utrecht of elders van de Hervormde gemeente hadden losgemaakt.

Op grond van het zo juist genoemde verzoekschrift, komen we tot de conclusie, dat de Utrechtse gemeente eind 1836 een kleine 70 belijdende lidmaten telde alsmede circa 40 kinderen. Derhalve een zielental van ongeveer 110.

In bijlage II hebben wij, zo goed mogelijk, het lidmatenregister over het tijdvak 1835-1849 gegeven. Wij hebben dit gedaan vanwege vier belangrijke omstandigheden: het groot getal tuchtgevallen in de eerste jaren ('Afgesneden'), de scheur in de

10 Zij wordt niet genoemd in de notulen van de Herv. gemeente.
11 'Op de Voorstraat'; zijn vrouw Davarina Johanna Schouten voegt zich kort daarna bij de Afgescheidenen.
12 Niet in 'Personeele Staat'.
12 Niet in 'Personeele Staat'.
13 Echtgenote van Pieter Wilhelm Lothes.
14 Huisvrouw van Joh. Markus; ingeschreven 9 jan. 1838.

gemeente in het jaar 1841, de emigratie in 1847 en een aantal merkwaardige gevallen van lidmaatschap (onder meer van personen verwant met het Réveil).

Het trekt de aandacht, dat wij Jacob Dirk Ludwig, over wie wij in het vorige hoofdstuk uitvoerig spraken, niet onder de Afgescheidenen aantreffen.

In de notulen van de Hervormde kerkeraad van 19 oktober 1835 wordt melding gemaakt van een ingekomen brief van hem. Deze betrof dr. H.F. Kohlbrügge. 'Drie jaren lang gewacht hebbende na dat de zaak van den heer H.F. Kohlbrügge Th.Dr. bij den kerkeraad afgehandeld was, en naauwkeurig gadegeslagen hebbende het gedrag van Zijn Ed.', zo schreef Ludwig, achtte hij het zijn plicht, om 'als oud Diaken en lid der gemeente nevensgaand verzoek den kerkeraad aan te bieden, Namentlijk, om den Heer H.F. Kohlbrügge Th.Dr. als lidmaat der Ned. Ger. Gem. aan te nemen, aangezien een tijd van drie jaren nadat men Z.Ed. zulks geweigerd heeft genoegzame bewijzen opleveren aangaande zedelijk gedrag.' Verder schrijft Ludwig, dat er een kind van Kohlbrügge, van hetwelk hij toeziend voogd is, tot nu toe ongedoopt te gebleven. De kerkeraad antwoordde Ludwig met te verwijzen naar het besluit van de synode van 21 juli 1830, waardoor aan Kohlbrügge de toelating tot de Hervormde kerk was belet geworden en verklaarde verder, dat het kind van Kohlbrügge zou kunnen worden gedoopt mits in bijzijn van een onbesproken lid der gemeente als getuige. Uit het feit, dat Ludwig toeziend voogd was van een kind van Kohlbrügge, moge de nauwe band tussen beiden blijken. Aangenomen moet worden, dat Ludwig zich niet bij de Afgescheiden gemeente heeft aangesloten door de invloed van Kohlbrügge. Laatstgenoemde was, zoals bekend, fel tegen de Afscheiding gekant. De houding van Ludwig die onder Kohlbrügge's vrienden een vooraanstaande plaats innam, moet van remmende aard op de Afscheiding te Utrecht zijn geweest.

2. De gemeente geïnstitueerd

Op 11 december 1835 werd een koninklijk besluit uitgevaardigd, dat de afwijzing van een groot aantal requesten, ingediend door Afgescheiden gemeenten, betekende.[15]

In de Utrechtsche Courant van vrijdag 18 december 1835 werd het afwijzende koninklijke antwoord op de verzoeken 'om goedkeuring en bescherming van afgescheidene Hervormden' in zijn geheel afgedrukt en daarmee ook in Utrecht algemeen bekend gemaakt.

Juist op deze dag was ds. H.P. Scholte te Utrecht om de gemeente te instituëren door het instellen der ambten. Precies drie jaar later, 18 december 1838, werd dit feit door ds. Scholte aan de vergetelheid ontrukt door op de eerste bladzijde van een blanco register, dat blijkbaar pas in 1837 werd aangelegd en bestemd werd het oudste notulenboek van de Christelijke Afgescheiden gemeente te Utrecht te worden, de volgende mededeling te schrijven.[16]

15 Bos 11, 487; EERSTE DEEL, 28-34.
16 GKU, Notulen 1835-1840.

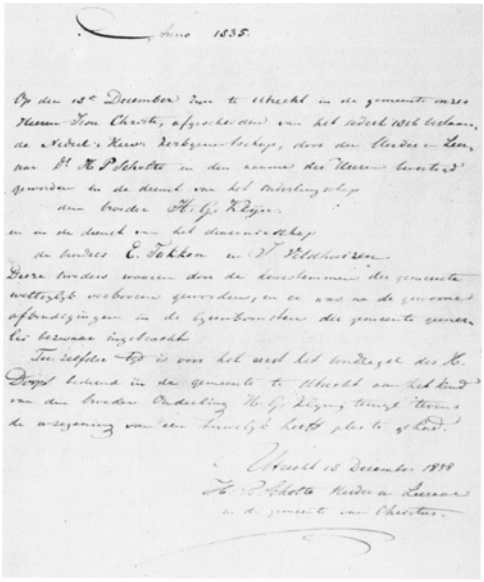

Anno 1835
Op den 18den December zijn te Utrecht in de gemeente onzes Heeren Jesu Christi, afgescheiden van het sedert 1816 bestaande Nederl. Herv. Kerkgenootschap, door den Herder en Leeraar Ds. H.P. Scholte in den naame des Heeren bevestigd geworden in de dienst van het ouderlingschap den broeder H.G. Klijn
den broeder H.G. Klijn
en in de dienst van het diaconieschap
de broeders E. Takken en J. Veldhuizen.

Deeze broeders waaren door de keurstemmen der gemeente wettiglijk verkoozen geworden, en er was na de gewoone afkondigingen in de bijeenkomsten der gemeente geenerlei bezwaar ingebracht.
Ter zelfder tijd is voor het eerst het bondzegel des H. Doops bediend in de gemeente te Utrecht aan het kind van den broeder Ouderling H.G. Klijn; terwijl tevens de inzegening van een huwelijk heeft plaats gehad.[17]
Utrecht 18 December 1838
H.P. Scholte Herder en Leeraar in de gemeente van Christus[18]

3. De nasleep van een terechtzitting

Op 23 oktober 1835 preekte ds. Scholte te Oud-Loosdrecht en institueerde hij aldaar de gemeente; tevens doopte hij drie kinderen.[19] Door de burgemeester werd van deze bijeenkomst van meer dan twintig personen procesverbaal opgemaakt en daarna eveneens van de samenkomsten op de zondagen 1, 8, 15 en 22 november en 13 december, bij welke ds. Scholte niet tegenwoordig was.

Op dinsdag 29 december 1835 ving de rechtbank van correctionele politie te Utrecht de behandeling van al deze zaken aan. Ds. Scholte en zijn medegedaagden ondervonden die dag geen overlast. De directeur van politie meldde zaterdag 2 januari 1836 aan de burgemeester en wethouders ‘dat toen de predikant Scholte gepasseerde Dinsdag den 29 December ll. zich naar de Regtbank van Correctioneele politie begaf en naderhand daarvan retourneerde, niemand eenige kennis of notitie van den Predikant of zijne medegedaagden nam, veel min hen eenig leed aandeed, evenzoo als zulks ook niet geschiedde toen hij en zijne medebeschuldigden zich op Woensdag den 30 December ll. opnieuw naar de Regtbank begaven’.[20] Maar al spoedig bemerkte men in de omgeving van het gerechtsgebouw een grote menigte. De directeur van politie vroeg en verkreeg daarop bijstand van de militaire hoofdwacht. Een sergeant en acht manschappen kwamen de acht agenten van politie en de twee dienaars der justitie versterken. Daardoor had de zitting zelve een geregeld en rustig verloop.

Na afloop der zitting verliet ds. Scholte vergezeld van een aantal personen uit Loosdrecht[21] en uit de stad Utrecht door de hoofdingang het gebouw - gelegen aan de Hamburgerstraat - ten einde zich te begeven naar het huis

17 Op 9 dec. 1835 huwden te Utrecht de Afgescheidenen J.L.J. van Nieuwkasteel en Hendrika Stulting. Getuigen waren onder anderen: Jan de Jong, metselaar en Jan Veldhuizen, fabrikant (!).
18 Wij merken op dat de dienst van 18 dec. 1835 niet voorkomt in de ‘Lijst der texten’ (vgl. hoofdstuk 4).
19 Vergelijk hoofdstuk 24.
20 Gem. archief Utrecht, notulen B. en W., 4 jan. 1836.
21 F.H. Reijmerink, W. Karsemeijer, Barend en Nicolaas Pos, Harmen Boom; ook C. Deteleff uit Amsterdam.

van Takken, meestersmid, aan de Elisabethstraat. ‘Een meer dan gewone toeloop van volk hem vergezellende, oordeelde men het raadzaam hem door een paar agenten en een geregtsdienaar te laten volgen.’ De menigte begeleidde hem langs de Korte Nieuwstraat en het Domplein. Onder de Domtoren gekomen, hief één uit het volk, zekere Leendert Mulhof ‘een zeer slecht sujet’ een geschreeuw aan en bewerkte dat de menigte begon te dringen. Een der agenten trachtte zich ‘van hem te verzekeren’ maar kon door het gedrag van de volksmassa dit voornemen niet ten uitvoer brengen. Ds. Scholte trachtte zich te redden door het koffiehuis van de weduwe Slangers binnen te gaan, maar een deel van de menigte volgde hem. Ook de agenten begaven zich naar binnen, om rust en orde te herstellen. Zij werden daarin verhinderd door degenen die naar binnen waren gedrongen, van welken een zekere Van der Wurf de leiding had. De poging om deze te arresteren mislukte door verzet van het publiek. Onderwijl dit alles gebeurde, werd Scholte uit de gelachkamer naar een bovenvertrek gebracht, waar hij de komst van een huurrijtuig kon afwachten. Toen dit rijtuig kwam, werd Scholte ‘door een bijzondere trap naar de straat... gebragt’. Maar het vertrek met de huurkoets ging met veel moeite gepaard ‘hebbende men zelfs den Heer Scholte, den agent van politie Ditmarsch en den geregtsdienaar Ulrich een slag toegebragt, hetwelk naderhand gebleken is door denzelfden Leendert Mulhof geschied te zijn...’.

Toen Scholte bij Takken in de Elisabethstraat aankwam, begon men uit de menigte met stenen te gooien, waardoor J.D. Ludwig[22] geraakt werd. Nadat Scholte het huis van Takken was binnengegaan, werden met stenen enige glazen ingeworpen ‘waarop men meende dat de menigte nog verdere baldadigheden zoude plegen en zelfs zoodanige demonstratien maakte, dat men zich meester van het huis zoude maken’. Opnieuw werd nu de hulp van de militaire hoofdwacht ingeroepen, waardoor verdere ongeregeldheden werden voorkomen.

Burgemeester en wethouders beëindigen een rapport over deze zaken aan de gouverneur[23] met de opmerking: ‘Uit al het vermelde meenen wij te mogen opmaken, dat de persoon van Scholte(n) met zeker gevolg en een opzienbarende predikantshoed over straat gegaan zijnde, dit de bedoelde ongeregeldheden heeft ten gevolge gehad.’ En de officier van de rechtbank deelde in een schrijven naar aanleiding van de ongeregeldheden mede,[24] dat daartoe ‘welligt heeft kunnen aanleiding geven of toebrengen, dat H.P. Scholte(n) na afloop dier teregtzitting verkozen heeft juist die deur van het gebouw der regtbank uit, en die straat door te gaan, alwaar het meeste volk zich bevond, hetwelk op het gerugt van zijne zaak was toegevloeid...’.

Hoewel enige bravoure aan Scholte in die tijd niet kan worden ontzegd,

22 Hoewel niet behorende tot de Afgescheidenen had J.D. Ludwig blijkbaar de zitting van de rechtbank bijgewoond en was hij daarna Scholte gevolgd.

23 Notulen B. en W., 31 dec. 1835.

24 Aan procureur-generaal bij het hooggerechtshof te 's-Gravenhage; A.R.A., archief Staatssecretarie, 11 jan. 1836, geheim.

menen wij toch te moeten schrijven dat hij in Utrecht geen waaghalzerij heeft gezocht, maar de sterke overtuiging had dat hij zich vrij zou kunnen vertonen en bewegen op de straten van de steden van zijn vaderland.

In een request aan de Koning van 31 december 1835, uit zijn woonplaats Gorinchem geschreven, legt hij van dit laatste ook getuigenis af, als hij schrijft:[25]

> Zoodat wij op den dag van gisteren wederom eene krachtige ondervinding gehad hebben van de uitwerksels der verlichting, en een bewijs, waar men eigenlijk onrust en verwarring zoeken moet: bij mij en mijne geloofsgenooten of bij onze tegenstanders; daar de gerechtelijke vervolgingen meer en meer voedsel geven aan het vooroordeel, tegen ons opgevat. Daar ik nu aanstaande Maandag 4 January 1836 weder na Utrecht moet vertrekken om Dinsdagmorgen voor de Rechtbank te verschijnen ter voortzetting der procedure, zoo is het bij deeze mijn eerbiedig verzoek, Sire! Dat het Uwe Majesteit mooge behagen zoodanige bevelen te geven, dat wanneer ik in naam des Konings gedagvaard ben, ik ook tevens op bevel des Konings door genoegzame macht beschermd mag worden tegen alle aanvallen op mijne personeele vrijheid.

De gouverneur van de provincie Utrecht, van één en ander ambtshalve op de hoogte gesteld, schreef aan B. en W. van Utrecht[26] onder meer: ‘De zaak is van eenen te ernstigen aard, dan dat ik mij niet zou kunnen voorstellen, dat UEd. dezelve alle uwe zorg zult waardig keuren en zoodanige voorzieningen nemen, waardoor herhaling van euvelmoed en van feitelijke aanranding van personen en eigendommen op de volledigste wijze kan worden tegengegaan of beteugeld.’

Nog dezelfde dag - 3 januari - schreven B. en W. aan de directeur van politie dat hij alle mogelijke middelen te baat diende te nemen, om Scholte te beschermen bij zijn aankomst op 4 januari en tijdens zijn verdere verblijf.[27] Als Scholte in de vroege morgen van deze dag met de diligence uit Gorinchem te Utrecht is aangekomen, staan de onderdirecteur en een inspecteur van politie gereed, hem naar het huis van de smidsbaas Takken te geleiden. Ogenblikkelijk kunnen soldaten uitrukken om bijstand te verlenen en twaalf extra nachtwachten zijn opgeroepen, om het huis van Takken te bewaken.

Op 6 januari kan de directeur van politie melden, dat er geen ongeregeldheden hebben plaats gevonden en dat Scholte met de diligence van één uur naar Gorinchem is vertrokken.[28]

De officier van justitie meldt op dinsdag 5 januari, dat de ‘zaamgevloeide menigte’ die niet minder talrijk was als laatstleden woensdag, bedwongen is geworden door de militaire macht ‘die in genoegzame getale zich in en rondom het locaal der teregtzitting bevond...’. Ds. Scholte was na afloop ‘eene der kleine ingangen van het locaal, welke des morgens gesloten was

25 Bos III, 47 en 48. Scholte richtte ook aan de gouverneur van de provincie een schrijven, waarin hij om bescherming vroeg (Notulen B. en W., 3 jan. 1836).
26 Notulen B. en W., 3 jan. 1836.
27 Idem.
28 Notulen B. en W., 6 jan. 1836.

gebleven, uitgelaten en naar zijn logement teruggekeerd zonder dat de menigte dit gemerkt heeft'. Er was 'niets van belang' voorgevallen.[29]

Wat echter de directeur van politie verzuimde aan B. en W. mede te delen (of was het hem onbekend gebleven?) vermeldde wel de officier: 'Alleen is in den avond van heden een der aanhangers van gezegden Scholte, die zich van het huis, waar deze laatste zich bevindt, naar zijn eigen huis op de Voorstraat te dezer stede begaf, toen hij[30] op zekere afstand van het logement van Scholte en uit het gezigt der in die nabijheid geplaatste Agenten van Policie was, door een hoop gemeen, meestal straatjongens, nageloopen en tot zijn huis vergezeld en voor nieuwlichter en dergelijke uitgescholden, doch welke hoop door eenige militairen spoedig is uiteengejaagd.'

Dient nog te worden opgemerkt, dat Scholte nimmer antwoord heeft ontvangen op zijn request aan de Koning, maar dat naar aanleiding ervan wel een groot aantal ambtelijke stukken zijn gewisseld. Vaststaat, dat de Koning bevel heeft gegeven ervoor te zorgen, dat Scholte 'tegen alle aanranding zou worden beveiligd'.[31]

Op 9 februari 1836 werden de hoofddaders van de ongeregeldheden op 30 december Leendert Hubertus Mulhof, Johannes Lambertus van der Wurf en Hermanus Johannes Mareschal door de Utrechtse rechtbank veroordeeld, de eerste, wegens weerspannigheid en het toebrengen van slagen, tot gevangenzetting in een huis van correctie voor de tijd van zes maanden en een geldboete van *ƒ* 8; de tweede wegens wederspannigheid tot gevangenzetting voor de tijd van 14 dagen en de derde wegens 'beleedigende rustverstoring' tot 5 dagen 'en zoo te zamen als ieder in het bijzonder tot betaling der kosten berekend op *ƒ* 31,68½'.[32]

4. De eerste helft van het jaar 1836

Indien de gemeente in dit tijdvak 'Godsdienstige samenkomsten' heeft gehouden van meer dan twintig personen, is dit gebeurd niettegenstaande de waakzaamheid van de politie, of... onder haar toelating.

Voor dit laatste vinden wij een aanwijzing in een brief van de directeur van politie,[33] maar ook in een mededeling van ouderling H.G. Klijn. Deze was

29 A.R.A., arch. Staatssecretarie, 11 jan. 1836, geheim.

30 Bedoeld zal zijn H.G. Klijn of A.M. van Beugen.

31 Bos III, 48 noot 3.

32 Rechtb Utr, vonnissen 1836. Het vonnis in de zaak van Oud-Loosdrecht werd door de rechtbank te Utrecht geveld op 19 jan. 1836. In hoger beroep te Amsterdam werden de beklaagden op 21 april 1836 echter vrijgesproken. De minister van justitie schreef op 30 april aangaande dit vrijsprekende vonnis, dat hij er 'bedenkelijke vruchten van verwachtte'. Vergelijk voor dit alles Bos III, 198-211.

33 Brief aan B. en W. geschreven 20 juli 1836: 'Ondertusschen komt het mij... voor, dat het beter zoude zijn die vergaderingen onder billijke voorwaarden te tolereren, dan dezelve te beletten, daar de ondervinding leert, dat in zoodanige Godsdienstige zaken de tegenstand eene verkeerde uitwerking doet en in tegendeel, wanneer men dezelve zijnen gang laat gaan, dezelve door den tijd allengskens te niet loopen...'. (Notulen B. en W. van Utrecht, 21 juli 1836.)

met ds. A. Brummelkamp en V. Koningsberger (Leiden) op 16 maart 1836 naar 's-Gravenhage geweest,[34] om het adres van de Synode van de Afgescheiden gemeenten (1836) aan de Koning te overhandigen.[35] Begin juli was daarop nog geen antwoord ontvangen; Klijn wendde zich daarom op 4 juli tot de Koning met een uitvoerig request, waarin hij de zaak der Afgescheidenen opnieuw bepleitte en een spoedig antwoord op het adres der synode verzocht. In dit request nu schreef Klijn deze merkwaardige woorden: 'In deze stad hebben wij niet te klagen, dat wij door de Politie worden vervolgd, en voor de regtbank gedagvaard; integendeel, indien zulks noodig is, beschermd men ons...'.[36] Toch neemt juist in deze tijd - juli 1836 - het maken van proces-verbaal en mitsdien de vervolging door de rechtbank een aanvang, zoals we in de volgende paragraaf zullen zien.

Wat het kerkelijk leven betreft: de gegevens aangaande deze tijd zijn schaars, daar de notulen van de kerkeraad - afgezien van een enkele aantekening - pas beginnen met 7 maart 1837.

De eerste provinciale vergaderingen, te Utrecht[37], werden gehouden op 26 februari en 22 april 1836. Ouderling H.G. Klijn is in de aanvang de enige afgevaardigde van de Utrechtse gemeente. Op de provinciale vergadering, gehouden 26 juli 1836, wordt gehandeld over de gemeente te Utrecht. Wij lezen in artikel 8 van de handelingen:

> Werd gesproken over de Utrechtsche Gemeente, welke, in de laatstgehouden zoogenaamde Academische feestelijkheden,[38] bijna geheel had medegedaan in het versieren en verlichten der woningen, waardoor een welgevallen betoond werd aan de gruwelen en buitensporigheden eener Godverloochenende en tegen Gods Gemeente woedende wereld. Ds. Budding[39] maakte aan de vergadering bekend, dat de gemeente door Zijn Eerw. bereids vermaand geworden was, om eenen dag af te zonderen ter gemeenschappelijke en openbare aanroeping van den Name des Heeren om vergiffenis van de overtredingen, en daardoor tevens aan de wereld getuigenis te geven van de waarheid der Goddelijke beloftenis aan Zijne Gemeente gedaan: de regtvaardige zal zevenmaal vallen, maar wederom opstaan.

34 De reis 'naar 's Hage en terug' had *f* 8,30 gekost, waarbij nog kwam *f* 1,30 voor 'vertering en aan de meid' (GKU, eerste 'Kasboek').

35 Het adres werd door H. Höveker (Amsterdam) en J. van Golverdinge ('s-Gravenhage) in 1836 uitgegeven.

36 Herv. Ered., 7 juli 1836, no. 7.

37 HO, provincie Utrecht.

38 De Utrechtse Universiteit werd gesticht 17 juni 1634. Van 12 tot 17 juni 1836 werd haar tweehonderdjarig bestaan op grootscheepse wijze gevierd. De gehele stad was versierd en menig huis was 's avonds geillumineerd. Naast academische plechtigheden, waren er gemeenschappelijke maaltijden, een 'maskerade', volksspelen, concerten, een vuurwerk etc. Volgens de beschrijving van ooggetuigen werd er tijdens de feesten veel sterke drank gedronken. Men zie: Dr. W.A.F. Bannier, Aanteekeningen met betrekking tot de viering van het tweehonderdjarig bestaan der Utrechtsche Hoogeschool in 1836 van de hand van Prof. Dr. G. Moll, in Jaarboekje van 'Oud-Utrecht' 1936, Utrecht 1936, 49-172.

39 Ds. H.J. Budding was kort daarvoor in Utrecht beroepen; hij was aanwezig op de betreffende provinciale vergadering.

De broeders betuigden eenpariglijk, dat zij van harte zouden wenschen dat de ge-

> meente van Utrecht mogte komen tot het besluit, om, in de vreeze des Heeren, zulk eenen dag af te zonderen.
> De broeder H.G. Klijn bragt hiertegen zijne bezwaren in: daar echter de beide predikanten moesten vertrekken, zijn de broeders vermaand nader over dit stuk te spreken en de overige zaken af te handelen.[40]

De vrederechter F.C. Muijsken te Maartensdijk - ijverige spion voor de minister van justitie mr. C.F. van Maanen - berichtte, dat op zondag 1 mei bij de smid E. Takken godsdienstoefening met 'opene deuren' gehouden is. En in een brief van 17 mei schrijft hij aangaande de Afgescheidenen:

> ...en duidelijk is het mij dat de gemoederen opgewonden worden, zooals mij nog blijkt, daar gisteren, Zondag, Budding naar Amersfoort zijnde, te Utrecht door den aldaar wonenden beruchten kamerbehanger Klein, ouderling bij de afgescheidenen, gepredikt is over de steeniging van Stephanus, en betoogd werd, dat overal gesproken wordt over het **zitten** van Jezus aan Gods regterhand, en alleen daar dat Stephanus Jezus zag **staande** aan Gods regterhand, ten blijke van bijzonder toezigt, en gereedheid om spoedig bijstand te bieden aan Zijne uitverkorenen, die om Zijnentwil lijden.[41]

Zoals reeds aangeduid: het eerste beroep door de jonge gemeente uitgebracht betrof ds. H.J. Budding. Het is merkwaardig, dat daartoe reeds werd besloten op 7 februari 1836, aangezien Budding eerst op 1 april 1836 met de Hervormde kerk brak.

Wij lezen in de aantekeningen die aan de notulen van de kerkeraad voorafgaan,[42] onder genoemde datum:

> Is in gemeenschap met de Kerkeraden der overige gemeenten in deeze provincie tot Herder en Leeraar beroepen den WelEerwaarden Ds. H.J. Budding, predikant te Bekerke in Zeeland, aan wien de beroepsbrief is toegezonden. Utrecht 27 February 1836.[43]
>
> H.P. Scholte, Herder en Leeraar in de Gemeente van Christus

Ds. Budding wordt geen predikant te Utrecht, maar zoals het zo vaak met hem is gegaan: hij laat lang wachten alvorens een beslissing te nemen,

40 '...de beide predikanten': Budding en Scholte. De handelingen vermelden over deze Utrechtse zaak verder niets.

41 De bedoelde tekst Hand. 7: 55, 56 wordt door de uitleggers verschillend verklaard. De door Klijn gegeven exegese bevat niets extravagants. De brieven van F.C. Muijsken aan de minister van justitie, bevinden zich in de Verzameling Van Maanen (Algemeen Rijksarchief), inv. no. 1-34; voor een deel zijn zij gepubliceerd door H.T. Colenbrander, Gedenkstukken der Algemene geschiedenis van Nederland, deel X, 5e stuk, 's-Gravenhage 1922, 610, 611, 616-619.

42 GKU, Notulen 1835-1840.

43 Vergissing t.a.v. de datum 27 februari is uitgesloten, aangezien in het reeds genoemde 'Kasboek' op dezelfde dag de frankering van de beroepsbrief is geboekt. Op 22 april 1836 is ds. H.J. Budding (voor het eerst) aanwezig op een provinciale vergadering van de Afgescheidenen te Utrecht.

althans deze aan de roepende gemeente(n) bekend te maken. Eerst de notulen van 21 maart 1837 maken er melding van dat ds. Budding voor het beroep van de provincie heeft bedankt.[44]

5. Het request van 13 juli 1836

Nadat het koninklijk besluit van 5 juli 1836, aangaande de Afgescheidenen en hun samenkomsten is verschenen,[45] beginnen de moeilijkheden te Utrecht eerst recht. Zij duren voort tot het einde van 1838. Als de gemeente op 14 februari 1839 door de Koning wordt 'erkend' is de vervolging althans te Utrecht voorbij.

In genoemd besluit van 5 juli 1836 stond dat de Afgescheidenen geen aanspraak kunnen maken op vrijheid van godsdienstoefening; de feitelijk opgerichte gemeenten zullen, als onwettig niet worden geduld.

In de provincie Utrecht - alsook in enige andere provinces - hebben de autoriteiten zich niet beperkt tot het doen opmaken van proces-verbaal aangaande bijeenkomsten van meer dan twintig personen, waarna in den regel veroordeling door de rechtbank volgde. Maar men heeft de vergaderingen in sommige plaatsen en bij herhaling uiteengedreven met behulp van de sterke arm, waarbij soms de hulp werd ingeroepen van soldaten. Wij zagen dit reeds inzake Bunschoten en we zullen er opnieuw over moeten spreken in dit hoofdstuk en bij de behandeling van Kockengen, Oud-Loosdrecht etc.

Op 13 juli 1836 dienen E. Takken en A.M. van Beugen een verzoek in bij burgemeester en wethouders van Utrecht, teneinde volgens het K.B. van 5 juli, onder zekere voorwaarden **toestemming** te verkrijgen tot het bijeenkomen met meer dan twintig personen.[46]

De requestranten geven hun verlangen te kennen met ingang van zondag 17 juli tezamen te komen te 9 en 6 uur ten huize van E. Takken in de Elizabethstraat, 's middags te 2 uur ten huize van A.M. van Beugen en bovendien te beginnen met 19 juli, dinsdagsavonds te 8 uur eveneens ten huize van Van Beugen. Zij voegen er aan toe, dat het is 'ter uitoefening onzer Godsdienst'. Door aan hun verzoekschrift te hechten een lijst van namen en woonplaatsen der 'tot hunne gezindheid alhier behoorende en derzelver aanhangers' meenden zij aan de bij genoemd besluit gestelde voorwaarden te hebben voldaan.

Het request werd afgewezen.[47] Op grond van het koninklijk besluit kón het

44 Hoewel er nagenoeg niets bekend is aangaande dit beroep van de 'provincie' mogen we wel veronderstellen dat dit de volgende gemeenten aanging: Amersfoort, Bunschoten, Hilversum, Kockengen, Linschoten, Oud-Loosdrecht, Rhenen-Veenendaal en Utrecht.

45 EERSTE DEEL, 402-404.

46 Notulen B. en W., 16 juli 1836.

47 Notulen B. en W., 1 aug. 1836.

ook niet worden ingewilligd. Immers dit besluit bedoelde niet, na aanmelding en verzoek, de Afgescheidenen hun godsdienst te laten uitoefenen, maar stond volgens letter b slechts toe - onder bepaalde voorwaarden - 'tot... oefening godsdienstig samen te komen'. Daarbij dienen, volgens een nadere interpretatie van het K.B., alle kenmerken van een eredienst, als bediening van doop, avondmaal etc., achterwege te blijven. De weg, aangegeven volgens letter a van het besluit, zou een veel langere blijken te zijn. Wilde een gemeente worden erkend, dan zou dit ook niet de zaak zijn van een plaatselijk bestuur, doch van de landsoverheid.

Ds. Hendrik Peter Scholte, geboren 1805 Amsterdam, overleden 1868 Pella, Iowa, U.S.A.

Maar wat het meeste treft in het verzoekschrift van Takken en Van Beugen - een omstandigheid die op zich zelf reeds voldoende was voor afwijzing en die getuigt van een zekere naïviteit van de indieners - is, dat 'op de lijst personen (voorkomen), die elders (wonen) en die zich dus tot de besturen hunner eigene woonplaatsen moesten vervoegen'.

Ongetwijfeld is voor de beschrijving van de Afscheiding in stad en provincie Utrecht deze lijst van namen het meest interessante aspect van het request. Het totaal aantal namen bedraagt 140, die der kinderen meegerekend.[48]

48 Aangezien we in bijlage II etc. de Utrechtse lidmaten noemen, volstaan we hier met het volgende. Uit Neerlangbroek worden vermeld: Willem Schaap en zijn vrouw Neeltje Wieller, Willem Doornenbal en zijn vrouw Sofia Tesseling (Tegseling of Tijsseling?); uit Vianen: Servaas Homburg, Dirk van Assen; uit IJsselstein: Adriana Schimmel, Pieter van Zwieten; uit Vleuten: Adriana van der Velden, Huig Thomas van der Velden; uit Maartensdijk: Lambertus Houthuizen en zijn vrouw Evertje Prosper; uit Westbroek: Pieter Barneveld; uit Achttienhoven: Wessel Barreveld en zijn vrouw Maria Verkerk, Willem van Ee; en niet te vergeten vele ons bekende namen uit Zeist, De Bilt en Amersfoort (!).

6. Verstoring van godsdienstoefeningen; vonnissen

Op zondag 3 juli 1836 preekte ds. G.F. Gezelle Meerburg van Almkerk des morgens ten huize van Evert Takken in tegenwoordigheid van 80 personen en 's middags bij A.M. van Beugen voor 115 personen. Op zondagmorgen 31 juli werd opnieuw een bijeenkomst gehouden ten huize van E. Takken, waarin de diaken J. Veldhuizen een preek las. Evenzo ten huize van Takken op 11 september - 80 personen, H.G. Klijn ging voor - en op 25 september.[49]

Van deze bijeenkomsten werd proces-verbaal opgemaakt door twee politieagenten, die weliswaar niet binnenshuis waren geweest, maar die zich hadden beperkt tot het waarnemen van de betreffende woningen. Zij hadden geconstateerd, dat er veel meer dan twintig personen naar binnen waren gegaan en dat er psalmen waren gezongen. De bijeenkomsten waren dus niet verstoord.

Uit de getuigenverhoren door de rechtbank afgenomen - op 12 oktober - blijkt, volgens de verklaring van Willem van der Hagt (27, slijter, wonende aan de Voorstraat) dat alle zondagen, dat wil zeggen zowel vóór als ná 3 juli, godsdienstoefeningen zijn gehouden ten huize van E. Takken. Takken zelf bevestigt dit en hij voegt er aan toe ‘dat hij ook nimmer zijn huis wenschte te sluiten voor menschen, die met hem godsdienstig bijeenkomen, daar hij vroeger ook de gezelschappen der Goddeloozen bezogt, maar door Gods genade daarvan is teruggekeerd’. Ook Van Beugen verklaarde des zondags zijn woning voor meer dan twintig personen te hebben opengesteld, en ‘dat hij door de genade Gods hoopt dit te zullen blijven doen overmits de kerkgebouwen, die hen toebehoorden, door anderen werden gebruikt’.

De rechtbank was zeer clement. Zij behandelde de bovengenoemde gevallen als één zaak en veroordeelde ds. Meerburg tot *ƒ* 25 boete en de vier andere beklaagden (Van Beugen, Klijn, Takken en Veldhuizen) ieder tot *ƒ* 4 benevens in de kosten met een totaal van *ƒ* 9,17.[50]

Op zondag 11 september 1836 werd voor de eerste maal een bijeenkomst der Utrechtse gemeente verstoord. Dit geschiedde op uitdrukkelijke last van de gouverneur.[51] Deze handelde weer op bevel van de minister van

49 Rechtb Utr, vonnissen 18 okt. en 9 nov. 1836; Rechtb Amst, inv. no. 554.

50 In hoger beroep te Amsterdam werden de vijf beklaagden vrijgesproken (19 jan. 1837). Bij dit proces te Utrecht worden nog gehoord als getuigen Corn. Joh. van Ekeris, 52, winkelier, won. in de Jeruzalemsteeg; Simon van den Berg, 70, schipper op Leiden ‘nog geen afgescheidene’; J.A. Streng te De Bilt; G. van Werkhoven, schildersknecht, in de Predikheerenstraat; Clara Dreibholz, Achter het Stadhuis; Hendrik Buskes, uitdrager in de Gortsteeg; de zoon van Klijn, Achter het Vleeschhuis.

51 Bos III, 385-403.

justitie, de reeds gedurende de Franse tijd tot hoge rechterlijke functies geroepen mr. C.F. van Maanen (1769-1849). Het had de gouverneur - zoals hij schrijft - verwonderd, dat de overheid te Utrecht zich beperkte 'tot het eenvoudig constateren (van de bijeenkomsten) bij proces-verbaal'.[52] Toen de directeur van politie vernam, dat er op zondagmorgen 11 september ten huize van E. Takken een vergadering zou worden gehouden en dat reeds een aantal personen bijeen was, gelastte hij in allerijl de daar nog aankomenden te doen terugzenden. De bijeenkomst was onder leiding van ouderling H.G. Klijn reeds begonnen, toen de beide onderdirecteuren van politie tijdens het gebed binnentraden en de aanwezigen bevalen uiteen te gaan. Aan deze aanmaning werd direct voldaan.[53]

Op zaterdagavond 24 september arriveert ds. A. Brummelkamp te Utrecht en begeeft zich naar de woning van Takken in de Elizabethstraat. Zijn komst blijft niet onopgemerkt. De volgende morgen[54] ziet een politieagent tussen half negen en negen uur 62 personen het huis van Takken binnengaan. Een onderdirecteur van politie, twee agenten en enige militairen van de hoofdwacht gaan daarop naar binnen en vinden op de eerste verdieping circa 100 Afgescheidenen bijeen. De mannen hebben plaatsgenomen in een achterkamer, de vrouwen in een voorkamer, in welke ook ds. Brummelkamp achter een tafel staat. Laatstgenoemde gaat juist voor in gebed, als de onderdirecteur binnentreedt. Daarna verzoekt de politieman de vergaderden uiteen te gaan 'waaraan na lang twijfelen echter is voldaan, terwijl de een dit en de ander weer iets anders te zeggen had'. Na het vertrek der aanwezigen blijft Brummelkamp 'die wat ontsteld scheen te zijn' op aanraden van de onderdirecteur nog enige tijd. Daarna gaat ook hij, door agenten van politie 'beschermd tegen de menigte en vooral jongens, die denzelfde volgde'. Of hij dadelijk de stad heeft verlaten is niet zeker. Wèl dat hij 's middags nog een godsdienstoefening leidt ten huize van L.J. van Voorst te Maartensdijk.

Op 16 oktober zijn, volgens een proces-verbaal, 's morgens tussen 9 en 10 uur opnieuw meer dan 20 personen aanwezig in de woning van Takken. De vergaderingen zijn op bevel van de politie uiteengegaan 'zonder dat daarbij de adsistentie der militaire magt is benoodigd geweest'. Des avonds heeft zich een aanzienlijke menigte verzameld voor het huis van Van der Hagt aan de Voorstraat - men verwachtte, dat aldaar een vergadering zou worden gehouden. Voor de verspreiding van deze menigte is wel militaire hulp noodzakelijk geweest.

Op 9 november wordt over al deze 'overtredingen' één vonnis geveld. Ds. Brummelkamp krijgt *f* 25 boete, E. Takken en L.J. van Voorst ieder *f* 8. Tijdens de terechtzitting spreekt Brummelkamp van 'Het Nederlandsch

52 Gouverneur aan B. en W. van Utrecht, 1 sept. 1836 (Notulen B. en W., 5 sept. 1836).
53 Notulen B. en W., 12 sept. 1836.
54 Men zie voor deze samenkomst en voor die hierna te noemen (16 okt. 1836): Rechtb Utr, vonnis 9 nov. 1836 met bijbehorende stukken.

Hervormde Godonteerend Kerkgenootschap'; hem wordt dan het woord ontnomen. In hoger beroep te Amsterdam worden opnieuw de beklaagden vrijgesproken.[55]

We mogen wel aannemen, dat de Utrechtse Afgescheidenen omstreeks 16 oktober 1836 hebben begrepen, dat het geen zin had in de gegeven situatie iedere zondag met meer dan twintig personen samen te komen en dan te beleven, dat de godsdienstoefening na tien of vijftien minuten werd uiteengedreven. We zullen zien, welke weg zij insloegen, teneinde - naar zij meenden - aan verdere vervolging te kunnen ontkomen.[56]

7. 'Aan het wereldlijk gezag onderworpen'

We mogen wel aannemen dat de toenemende vervolging te Utrecht er de oorzaak van was, dat de Afgescheidenen aldaar zich op 14 oktober opnieuw met een request wendden tot burgemeester en wethouders. Afgezien van aanspraak en slot had het request de volgende inhoud.

> De ondergeteekenden inwoners der stad Utrecht geven bij deze aan Ued.Achtbare(n) eerbiedig te kennen, dat zij als afgescheiden van het sints 1816 bestaande Nederlands Hervormde Kerkgenootschap hunne Godsdienst gemeenschappelijk boven het getal van twintig personen wenschen te oefenen volgens de aan Zijne Majesteit ingeleverde Formulieren van Eenigheid en Liturgie; te beginnen met de maand November aanstaande in het huis genaamd de Domselaarspoort[57] staande op de Oude gracht tusschen de Vie en Jacobibruggen wijk C no. 36, en wel des Zondags voormiddags ten negen ure, namiddags ten zes uren, en des Woensdags avonds ten zeven uren.
> Wij geven deze kennisgeving opdat UEd.Achtbare(n) volgens Zijner Majesteits besluit dato 5 Julij laatstl. daardoor in de gelegenheid zullen gesteld worden de noodige toestemming te verleenen, en het noodige toezicht te bevelen ten einde door kwaadwilligen de publieke orde en veiligheid niet worden gestoord...

55 Naar aanleiding van de bedoelde bijeenkomsten worden onder meer verhoord de Afgescheidenen: Gerrit van Werkhoven, schildersknecht en Marcus de Raad, broodbakker; men zie verder: Rechtb Amst, inv. no. 548.

56 Na 16 oktober 1836 is er een drietal samenkomsten uiteengedreven; in deze gevallen volgde ook een veroordeling. Het eerste vonnis was dat van 11 aug. 1837, naar aanleiding van een samenkomst in het huis van Takken op 9 juli 1837. Takken en Scholte krijgen ieder *ƒ* 8,- boete (Scholte mede vanwege twee andere samenkomsten). Het tweede vonnis (19 dec. 1837) betrof een godsdienstoefening op 15 oktober t.h.v. Willem Horst, 57, zonder beroep, en zijn vrouw Adriana Ubingh; voorganger was H.G. Klijn; Adriana Ubingh wordt vrijgesproken. Boete voor de beide andere beklaagden ieder *ƒ* 8,-. Het derde vonnis: 16 jan. 1838. Bijeenkomst 10 dec. 1837 in de woning van Ida Hermina Kuilenburg, weduwe van Bastiaan Noordijk. Boete voor deze en ds. Scholte, ieder *ƒ* 8,-. Men zie voor deze bijeenkomsten: Rechtb Utr, vonnissen op de genoemde data. In elk van deze gevallen volgde vrijspraak in appèl te Amsterdam (Rechtb Amst, vonnissen 1837 en 1838, inv. no. 218, 219).

57 Sommige stukken geven als spelling: Donselaarspoort, Dompselaarspoort.

Een rest van de huizinge Domselaarspoort (foto circa 1930).

Het request was getekend door J. Veldhuizen en 61 anderen, mede voor 41 kinderen.[58]

Alvorens verder te gaan, allereerst een enkel woord over 'het huis genaamd de Domselaarspoort'.

De reeds genoemde F.C. Muijsken schrijft in een brief van 8 september 1836 aan de minister van justitie,[59] dat

> ...de afgescheidene te Utrecht een ruim in eene grote tuin geleegen Huis, van ouds de Domselaars poort genaamd, uit de hand gekogt hebben, om tot eene kerk voor hun interichten. Zij moeten ruime Fondsen hebben. De Perceelen zijn thans zeer hoog in prijs te Utrecht, dan de kosten van verbouwing en daarbij is de bewoner voor afstand der nog lopende Huur...[60] geboden.
> Vroeger, met een toen aldaar wonende Familie verkeerende vernam ik het een voormalig Nonnen Klooster was, behorende tot de in de Nabuurschap staande Jacobi Kerk,[61] onder het Huys en Tuin bevinden zig nog zeer ruime Kluysen;[62] het Locaal is voor hun doel zeer geschikt. door andere gebouwen ingesloten heeft het door eene poort uitgang op de oude gragt en een uitgang aan de tegen overgestelde zijde, dus een moeylyk toezigt.

Al met al weten we toch niet zo veel van de huize Domselaarspoort. De opstal werd in het jaar 1839 voor een deel afgebroken om plaats te maken voor de rooms-katholieke St. Augustinuskerk, welke in 1840 in gebruik werd genomen. Vaststaat, dat er een uitgang was aan de zijde van de Oude Gracht en aan de zijde van de Varkenmarkt. Ook dat het echtpaar Klijn-van Zutphen er in 1837 is gaan wonen en daarna tevens ds. Scholte met zijn gezin.

Wat de aan- en verkoop betreft het volgende. Op 1 november 1836 kopen Jan Veldhuizen en Willem Horst het complex voor *ƒ* 7.750.[63] De opstal bestond volgens de oudste kadastrale kaarten uit drie delen - men vergelijke de bijgevoegde afbeelding - namelijk het ruime hoofdgebouw, een stal en een (kosters)woning. Aan de zijde van de Varkenmarkt bereikte men de ingangen door een poort en via een binnenplaats. Op 7 september 1838 verkopen de beide genoemde eigenaren - de gemeente kon voor haar erkenning geen onroerende goederen bezitten - de Domselaarspoort aan een tweetal rooms-katholieke priesters voor de som van *ƒ* 8.000.[64]

58 Notulen B. en W., 17 okt. 1836.
59 Vgl. noot 41 van dit hoofdstuk.
60 Onleesbaar; *ƒ* 1 mille?
61 Van een (oud) nonnenklooster, dat op de aangeduide plaats zou hebben gestaan, is niets bekend. Er kunnen in het huis wel enige tijd nonnen hebben gewoond.
62 Het huis bezat, als zovele te Utrecht, kelders die op de kaden of werven van de gracht (in dit geval de Oude Gracht) uitkwamen.
63 R.A. Utrecht, arch. kadaster Utrecht, Dagregister 131, acte no. 50.
64 Idem, Dagregister 152, acte no. 74. De notulen van de kerkeraad van 28 aug. 1838 spreken van een verkoop voor *ƒ* 12.000,-. Het verschil zou kunnen worden verklaard uit het feit, dat één van de beide eigenaars, namelijk Willem Horst, onder meer handelaar in onroerende goederen (hij woonde aan de Oude Gracht op aangrenzend terrein), een deel van het perceel voor zich zelf heeft behouden.

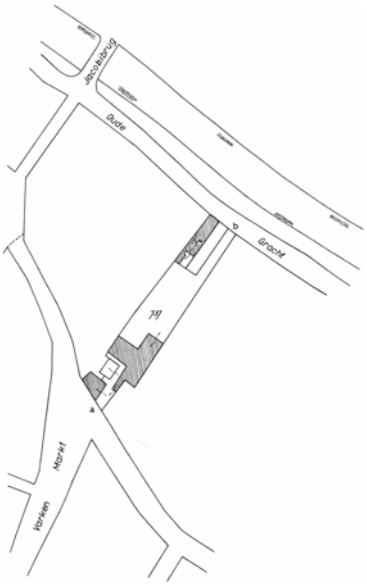

De ‘Domselaarspoort’ op een kadastrale kaart van circa 1832. Het complex draagt als nummer 737 en omvat drie opstallen. Er was een uitgang aan de Oude Gracht (b) en één aan de Varken Markt (a). Het gestreept-aangegeven perceel no. 694 aan de Oude Gracht, was de woning van de Afgescheidene Willem Horst. De kaart is opnieuw getekend door mej. I. Slager te Groningen.

Reeds op 17 oktober besluiten B. en W. aan de ondertekenaars van het genoemde request van 14 oktober 1836 te berichten, dat ‘aan hun verlangen, zoals hetzelve nu is ingerigt’ geen gevolg kan worden gegeven.

Het adres kwam niet overeen met de bepalingen van het koninklijk besluit van 5 juli 1836 en met de daarvan in de maand augustus gegeven nadere interpretatie. Immers, de adressanten hadden zich niet aangemeld ‘om als bijzondere personen, binnen 's huis tot hunne oefening Godsdienstig zamen te komen’, maar zich genoemd ‘afgescheiden van het... sinds 1816 bestaande Nederands Hervormde Kerkgenootschap’; zij hadden tevens gevraagd ‘om hunne Godsdienst gemeenschappelijk te oefenen’.

De tweede grond waarop de weigering berustte, was dat de requestranten die oefening verlangden ‘in een daartoe bestemd gebouw of bijzonder huis’, zodat het verzoek meer was ingericht volgens letter **a** van het koninklijk besluit. Wij gaan voorbij aan het feit, dat dit een duidelijk verkeerde interpretatie was.

Reeds een week later, 24 oktober, kwam een nieuw verzoekschrift bij het gemeentebestuur in behandeling.[65] Het was van de volgende inhoud.

> De ondergetekenden burgers en inwoners der stad Utrecht, nemen bij dezen met verschuldigden Eerbied, de vrijheid UEdel Achtbare(n) te verzoeken om na aanleiding van Zijner Majesteits besluit dato 5 July 1836 letter **b** als bijzondere personen binnenhuis tot onze oefening Godsdienstig zamen te komen, des Zondags voormiddags ten negen uuren, des namiddags ten twee uuren, des avonds ten zes uuren, en des Woensdags avonds ten zeven uuren, in de huizingen genaamd de Domselaarspoort, bewoond door H.G. Klijn Junior Wijk C No. 36, te beginnen met den 30ste(n) van deze maand.

Aan de stedelijke griffier werd nu opgedragen alle ondertekenaars te verzoeken hun handtekening te plaatsen in een daartoe ter secretarie berustend register, teneinde deze te vergelijken met die onder het verzoekschrift. Drie dagen later - 27 oktober - deelde de griffier mede, dat aanvankelijk enige van de mannelijke ondertekenaars waren gekomen, echter niet om hun handtekening te plaatsen, maar om te verklaren, dat zij dit onnodig achtten, omdat het niet in het koninklijk besluit werd voorgeschreven.[66] Maar H.G. Klijn en A.J. Betten waren op genoemde dag vrijwillig gekomen en hadden hun handtekeningen geplaatst. Zij hadden daarbij medegedeeld ‘dat het adres overeenkomstig §a van het tweede artikel des Koninklijken besluits, aan Zijne Majesteit te zenden, in gereedheid is’.[67] De griffier was bij deze

65 Notulen B. en W., 24 okt. 1836.
66 Idem, 27 okt. 1836.
67 Bedoeld is het in hoofdstuk 3 genoemde en besproken request.

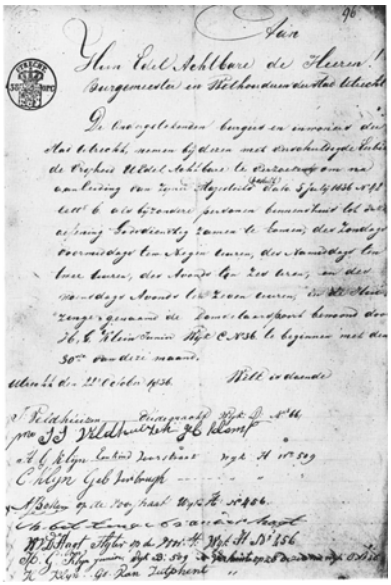

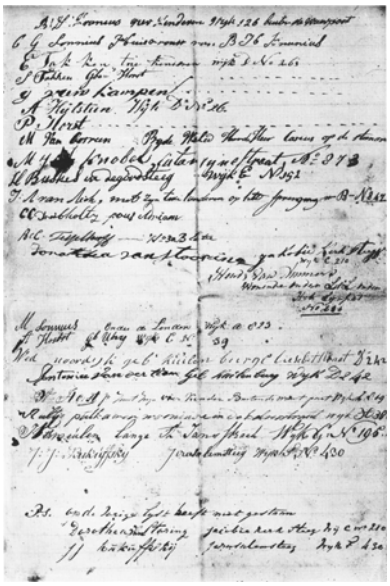

Het request aan burgemeester en wethouders van Utrecht, 22 oktober 1836.

gelegenheid met beiden overeengekomen, dat zij alle ondertekenaars ter secretarie zouden doen komen om hun handtekening onder het request aan de Koning te plaatsen. Over het tekenen in een register is - zonder dat dit met zovele woorden wordt vermeld - overeenstemming bereikt. Want op 10 november 1836 hebben alle ondertekenaars, met uitzondering van Simon van den Berg, zijn vrouw Anna Maria Fijth en Hendrik van Ammers, hun handtekeningen geplaatst, zowel in genoemd register als onder het verzoekschrift aan de Koning.[68]

Alle adressanten, behalve de genoemde drie, krijgen vergunning op de door hen gevraagde uren in het huis Wijk C no. 36 ‘met geslotene deuren boven het getal van twintig... in eene stille afzondering blootelijk tot hunne Godsdienstige oefening te zamen te komen, tot welk einde... aan elk der adressanten een bewijs van toelating zal worden afgegeven...’. De ambtenaren van politie zullen een ieder de toegang beletten, die niet, door vertoon van zulk een bewijs, van zijn bevoegdheid tot deelneming aan de samenkomsten doet blijken.

De samenkomsten mochten - zoals wij reeds zagen - niet gelijken op een eredienst, waaronder wordt verstaan, dat aan de adressanten uitdrukkelijk is verboden

> het houden van dezelfde of soortgelijke openbare Godsdienstoefeningen, als door de erkende kerkgenootschappen in bepaaldelijk daartoe bestemde openbare gebouwen worden gevierd, en tot welke elk en een iegelijk den vrijen toegang heeft; waarin een aan den geestelijken stand toegewijd persoon of leeraar, in geestelijk ambtsgewaad, optreedt, om het werk van de Eeredienst of Godsdienst te verrigten; voorts het inzamelen van gaven, tot instandhouding van de openbare Eeredienst, het bedienen der Sacramenten van doop, avondmaal enz.; de inzegening van het huwelijk, het aannemen van ledematen, en, in één woord, alles wat maar eenigszins kan gerekend worden tot Kerkelijke of Eeredienst te behooren... maar dat dezelve zamenkomsten zich enkel kunnen en behooren te bepalen tot het zoogenaamde Oefening houden... zonder daarbij verder eenige van die daden te verrigten, welke hierboven als de kenmerken en eigenschappen eener Godsdienstoefening of Eeredienst zijn opgegeven, of tot den kring der bemoeijing en werkzaamheden van de kerkbesturen van erkende Godsdienstige Genootschappen, als onder anderen het beroepen van leeraren en het benoemen van ouderlingen en diakenen, uitsluitend behooren...[69]

De verleende vergunningen werden dadelijk gebruikt: op zondag 13 november kwamen de Afgescheidenen op de bepaalde uren in het huis de Domselaarspoort bijeen en de volgende dag rapporteerde de directeur van politie, dat de bijeenkomsten ‘in alle stilte zijn afgeloopen en er... niet is gehandeld strijdig met de voorschriften’.

Alles scheen tot wederzijdse voldoening te zijn geregeld...

Op 9 februari 1837 richtten negen personen zich tot het gemeentebestuur met het verzoek ‘dat ook aan hen de vrijheid worde verleend, om tot het

68 Notulen B. en W., 10 nov. 1836.
69 Idem, 10 nov. 1836.

Godsdienstig gezelschap tot oefening te samen komende in de Domselaarspoort..., te worden toegelaten'. Geheel volgens de voorschriften door het landsbestuur gegeven - als nadere uitleg van het bij herhaling genoemde koninklijk besluit[70] - wordt aan de adressanten te kennen gegeven, dat zij 'met behoorlijke bewijzen zullen moeten staven, dat zij tot de werkelijke afgescheidenen van de Hervormde kerk behoren'.[71]

Opgemerkt moet worden, dat van een herhaling van het verzoek van de 'negen', met overlegging van de gevraagde bewijzen of verklaringen, in het archief van burgemeester en wethouders niets wordt gevonden. Het 'tijdvak' van het toegelaten gezelschap in de Domselaarspoort naderde reeds zijn einde...

Met opzet staan wij enigszins uitvoerig stil bij de zaak van de 'vergunningen'. Wij menen namelijk dat zij een merkwaardig onderdeel vormt van de geschiedenis van de Afgescheiden gemeenten, met name van die van de gemeente te Utrecht.

Onder meer de zojuist genoemde situatie laat zien, hoe onhoudbaar de gehele regeling was. Want enerzijds werd het eerste request (van 14 oktober) afgewezen, omdat de verzoekers spraken van 'afgescheiden' van de Hervormde kerk - zij moesten zich 'bijzondere personen' noemen; doch anderzijds dienden latere requestranten juist te bewijzen te behoren tot de 'groep' der Afgescheidenen.

Naar aanleiding van dit alles kan de vraag worden gesteld, of de beide partijen - namelijk het plaatselijk bestuur en de Afgescheiden gemeente - mogelijk één van beide, gedurende enige tijd hebben (heeft) gemeend, dat een zekere mate van vrijheid van godsdienst voor de Afgescheidenen was bereikt. Immers, het gemeentebestuur wist, dat de Afgescheidenen een **gemeente** wensten te zijn en laatstgenoemden waren zich dit niet alleen bewust, maar zij handelden reeds sedert december 1835 als zodanig, in het verkiezen en doen bevestigen van een kerkeraad, bevestiging van een huwelijk en het beroepen van een predikant.

Hoe stond ds. Scholte tegenover het stelsel der vergunningen?

Naar wij menen is het zonneklaar dat hij er fel tegen gekant was. Maar in de tijd, dat de verzoekschriften werden ingediend, is het contact tussen hem en de Utrechtse gemeente nihil geweest. Dit klinkt enigszins onwaarschijnlijk, aangezien Scholte circa 16 juli 1836 zijn domicilie naar Utrecht had overgebracht. Maar dit 'overbrengen' had slechts formele betekenis. Het had voornamelijk ten doel zich in bepaalde gevallen te kunnen onttrekken aan de vervolging door de Gorcumse rechtbank.[72] Tot begin september 1837 heeft hij feitelijk te Gorinchem gewoond,[73] uit de 'Lijst der texten' weten

70 Bos III, 362 (onder '4e vraag').
71 Notulen B. en W., 13 febr. 1837.
72 EERSTE DEEL, 104 en 105.
73 Idem, 60-62.

we dat hij aldaar heeft ziek gelegen van ongeveer 20 oktober 1836 tot eind januari 1837.[74]

Op 19 maart 1837 preekt hij - zoals hijzelf schrijft - te Utrecht 'in de kerk' en bedient er doop en avondmaal.

Reeds spoedig daarna verschijnt er in het Tijdschrift De Reformatie[75] een artikel: Libellatica of briefjesgebruikers in de 3de en in de 19e eeuw. In dit stuk - kennelijk van de hand van Scholte - wordt verhaald dat de 'vrijbrief' te Amsterdam, Utrecht en Zwolle is verstrekt. Dit geschiedt onder voorwaarden, die inhouden

> verloochening van genoegzaam alles, waardoor de gemeente des levenden Gods op aarde toonen moet, **die** gemeente en geen andere te zijn. Op de ingeleverde verzoekschriften aan de plaatselijke besturen, volgt dadelijk vergunning om bijeen te komen, onder conditie van geen gebruik te maken van de dienst van Herders en Leeraars, Ouderlingen en Diakenen; geen gebruik te maken van de H. Sacramenten, geen lidmaten aan te nemen, enz.

Heeft men de vergunning, dan kan men zonder vrees voor vervolging bijeenkomen,

> niet als **lidmaten** van **Christus** Kerk, maar als **bijzondere personen.** Politiedienaars staan aan de deur: staat iemands naam op de lijst, of heeft hij een briefje, hij wordt binnengelaten; is dat het geval niet, dan heeft een dienaar de magt den zich aanmeldenden persoon weg te jagen. Beantwoordt de vergadering niet aan de conditie's, dan wordt, dit spreekt van zelven, de vergunning ingetrokken, gelijk dit te Amsterdam en te Zwolle heeft plaats gehad, en denkelijk overal wel zal plaats hebben, waar de belijdenis des geloofs, dat de Heere **Christus** alleen Koning, Wetgever en Gebieder in en over Zijne Kerk, alléén Hoofd- en Leidsman der Gemeente is, meer geweest is dan lippenwerk of uiterlijk handschrift.

Daarna laat Scholte een 'Bewijs van toelating' afdrukken, zoals dit te Utrecht wordt verstrekt.[76]

Uit het bovenstaande wordt de overtuiging van ds. Scholte wat betreft de 'vergunningen' wel duidelijk. Zoals we zullen zien, is het systeem geen lang leven beschoren geweest.

Voor we deze paragraaf besluiten, vermelden we nog dat de zaak van de vergunningen met een enkel woord wordt genoemd in de notulen van de provinciale vergadering gehouden te Utrecht op 16 en 17 maart 1837.[77] We lezen:

74 Idem, 136, 137. In de 'Lijst der texten' (hoofdstuk 4) lezen we: 'October 20. Wederinstorting der ziekte, waardoor de bewusteloosheid voor de voorvallende zaken geduurd heeft tot op 1 January 1837... February 3. Voor het eerst weder op reis wegens de rechtbank te 's Hage.'

75 De Reformatie I, april 1837, 296-303.

76 Dit 'bewijs' staat in J. Verhagen Jr., De geschiedenis der Chr.e Geref. Kerk, Kampen 1881, 419.

77 HO. Behalve de Utrechtse gemeenten, waren enige Zuid-Hollandse kerken vertegenwoordigd: Bodegraven, Gouda, Noordwijk aan Zee en Woerden. Ds. Scholte was praeses; aanwezig waren ook ds. A. Brummelkamp en ds. A.C. van Raalte.

Art. 4. In de gemeente van Utrecht wordt bevonden huisbezoek en

catechisatiën hunnen geregelden gang te hebben, maar er worden aanmerkingen gemaakt over de wijze van vergaderen, als hebbende zich in dezen aan het wereldlijk gezag onderworpen.

8. De 'vergunning' opgezegd

Omstreeks april 1837 beginnen de bemoeiingen van ds. Scholte met de Utrechtse gemeente intenser te worden. Het kerkelijke leven wordt ook meer geregeld - tenminste voor zover de omstandigheden dit toelieten. De notulen van de kerkeraad beginnen - zoals reeds vermeld - met de vergadering van 7 maart 1837.

In een vergadering van de kerkeraad met 'vele mansledematen' gehouden op 18 april 1837 - in welke vergadering ds. Scholte niet aanwezig was - stelt ouderling H.G. Klijn voor 'of de Gemeente niet zoude overgaan tot het opzeggen der bestaande verbintenis met de Regering met betrekking tot de samenkomsten der gemeente'. Niettegenstaande het door ons genoemde vertoog van Scholte in De Reformatie en het oordeel van de provinciale vergaderng van 16 en 17 maart, wordt er geen meerderheid voor het voorstel van Klijn gevonden. De meeste broeders zijn van oordeel, dat de vergunning niet moet worden opgezegd 'doch dat men behoorde voort te gaan zonder om die verbintenis iets na te laten, waartoe de gemeente van den Heere Christus als zodanig verpligt en gerechtigd is'. Een houding die onmogelijk als verantwoord kan worden bestempeld. Bovendien: in de practijk ook onbestaanbaar. Want al wie zonder toegangskaart de 'oefening' wilde bijwonen, logee, buitenman of één van de afgescheiden predikanten, kon te allen tijde door een surveillerende politieagent worden geweerd.

Aan de avond van zondag 28 mei vatte de onderdirecteur van politie de pen op, teneinde aan burgemeester en wethouders mede te delen, dat de bijeenkomsten der Afgescheidenen 's morgens en 's middags 'behoorlijk' zijn gehouden, maar dat zij hebben kunnen goedvinden hun avondvergadering meer dan een uur te vervroegen, zodat door deze misleiding, toen de agenten met het toezicht belast op de gewone tijd aankwamen, de oefening reeds geruime tijd had geduurd. Het woord werd gevoerd door een aan de agenten onbekend persoon; later bleek dat deze 'de gewezen predikant' Scholte was.[78] De inhoud van deze mededeling was een duidelijk bewijs, dat de houding van de gemeente ten aanzien van het systeem der vergunningen was gewijzigd.

En inderdaad in de vergadering van kerkeraad en mansleden[79] van 26 mei

78 Notulen B. en W., 30 mei 1837.

79 In Utrecht is jarenlang op deze wijze vergaderd; namelijk de kerkeraad tezamen met de manslidmaten; laatstgenoemden hadden zelfs een 'raadgevende' stem. In het 'huishoudelijk reglement' van Utrecht (1839) was dit in artikel 36 vastgelegd.

1837 was opnieuw voorgesteld - door de kerkeraad bij monde van ouderling Klijn - ‘voor de vergunning’ te bedanken ‘dewijl het gebleken is dat men door die vergunning de Herders en Leeraars van de Gemeente weerde en de bediening der Bondzegelen mede verhinderde’. Bij rondvraag bleek dat de gemeente met bijna algemene stemmen van oordeel was, dat de verbintenis van de zijde der gemeente diende te worden verbroken en ‘dat men... verplicht was te betonen door daden dat de Gemeente gezind was aan hare publieke belijdenis vasttehouden...’. Aldus wordt vastgesteld.

Op maandag 29 mei besluit de kerkeraad, dat de opzegging der verbintenis zal geschieden door de bewoner der Domselaarspoort, H.G. Klijn Jr.[80]

Ds. Scholte schrijft het request; het draagt de (bovengenoemde) datum 29 mei 1837.[81] In dit stuk staat dat door H.G. Klijn Jr. de op 10 november 1836 gegeven vergunning wordt opgezegd met toestemming van de opzieners der gemeente en van het grootste deel der leden. Door zijn conscientie gedrongen moet hij belijden, dat hij, door zijn woning voor de onderhavige samenkomsten beschikbaar te stellen ‘lijnrecht strijdig gehandeld heeft met zijne gereformeerde geloofsbelijdenis’. Hoe hij daartoe was gekomen? Hij en velen zijner geloofsgenoten waren ‘in de waan’ dat de genomen maatregelen eigenlijk ten doel hadden de godsdienstoefeningen oogluikend toe te laten. De ondervinding had hun echter geleerd, dat zulks slechts een ‘inbeelding’ was. Want anderen, ‘die met ons wilden opgaan ter Godsdienstoefening’, werden door de dienaars der politie geweerd omdat zij geen kaart hadden. Een en ander had hen er van overtuigd, dat zij een ‘associatie’ vormden, verstoken van herders en leraars en het genot der sacramenten. Hij, Klijn, wenste zich echter te gedragen als lidmaat der ‘Christelijke Gereformeerde kerk in Nederland’.

Klijn had hiermee kunnen volstaan, maar hij - beter gezegd Scholte - deed meer. Hij verklaarde van nu af aan zijn huis te zullen openstellen voor ‘elke bijeenkomst ter Godsdienstoefening van de Christelijke Gereformeerde gemeente’. Daarbij verzocht hij ‘de noodige toezicht en bescherming te bevelen, welke de Grondwet aan onze Gereformeerde gezindheid, even goed als aan andere gezindheden waarborgt’, daarbij zich beroepende op de ‘competente rechter in het hoogste ressort’.[82] Tenslotte sprak Klijn zijn vertrouwen uit dat de burgemeester en wethouders ‘ons zoowel als alle andere inwoners een voorbeeld geven (zullen) van eerbied voor de wetten des lands en de vrijheid van deszelfs inwoners’.

Het door Scholte geschreven en opgestelde request van Klijn Jr. veroor-

80 H.G. Klijn Jr. (geb. 1816) was een zoon van H.G. Klijn Sr. en van Wilhelmina Henriette Kleine. Laatstgenoemde huwde na 1816 L.O. Nicasië te 's-Gravenhage (huwelijksacte, R.A. Utrecht, huwelijken Utrecht, 26 nov. 1834).

81 Notulen B. en W., 30 mei 1837; Bos IV, 167 en 168.

82 Deze woorden slaan op de herhaalde vrijspraak in appèl door de rechtbank te Amsterdam.

zaakte een grote deining in de ambtelijke hiërarchie in Nederland! Wij kunnen daarvan nu niet veel vermelden.[83] Wij beperken ons tot wat het stedelijke bestuur deed.

Bij de bespreking door burgemeester en wethouders in hun vergadering van 30 mei, van het request van Klijn Jr., werd ook in acht genomen een koninklijk besluit van 16 augustus 1824, Staatsblad no. 45, waarvan de tweede alinea luidde:

> Zonder daartoe alvorens toestemming te hebben verkregen zal het niet geoorloofd zijn om nieuwe kerken of gebouwen tot de oefening van de openbare eeredienst bestemd, te stichten of te bouwen noch om de reeds bestaande te herbouwen of aan dezelve eene veranderde inrigting te geven.[84]

Burgemeester en wethouders belegden op de volgende dag opnieuw een vergadering.[85] Uitgenodigd werden de onder-directeuren van politie en alle Afgescheidenen aan wie op 10 november een vergunning was verleend.

In de eerste plaats verscheen H.G. Klijn Jr., de ondertekenaar van de opzegging. Deze verklaarde onder meer, dat het stuk door Scholte geschreven was. Verder waren aanwezig 15 mannelijke en 8 vrouwelijke leden der gemeente. Allen verenigden zich met het opzeggen der vergunning, waarbij enigen te kennen gaven dat zij gaarne op de aangewezen voet zouden zijn voortgegaan ‘indien zij hadden kunnen ontheven worden van het verbod tot bediening der sacramenten’.

Nadat de Afgescheidenen waren vertrokken besloten B. en W. de vergunning in te trekken en te bepalen dat het huis van Klijn niet langer mocht worden gebruikt tot samenkomsten van meer dan twintig personen en dat om dit te voorkomen de plaatselijke militaire commandant zou worden verzocht voor dit huis twee schildwachten te plaatsen, één bij de ingang aan de Oude Gracht en één bij die aan de Varkenmarkt, met het consigne aan elk der ingangen behalve de huisgenoten niet meer dan tien personen toe te laten. De beide schildwachten zouden hun posten betrekken van 's morgens 5 tot 's avonds 11 uur. Verder zou de politie ‘een wakend oog (houden)... om voor te komen, dat niet in eenig ander huis of gebouw de gedachte bijeenkomsten boven het getal van twintig’ zouden worden gehouden. Aan de directeuren van politie werd opgedragen de vergaderingen zo nodig, met de sterke arm uiteen te drijven, waartoe, eveneens zo nodig, de hulp van militairen kon worden ingeroepen. De gouverneur der provincie gaf - evenals voor De Bilt in 1836 - de richtlijn, dat de politie in dit

83 Vgl. Bos IV, 168-172. De Koning deed op 23 juni aan de minister van binnenlandse zaken mededelen, dat betreffende de Utrechtse zaak ‘krachtdadige maatregelen’ in het werk dienden te worden gesteld.

84 Zeven maanden later zal de minister van justitie opmerken, dat bij bedoeld koninklijk besluit ‘geene straffen zijn bedreigd’. Ook, dat het bedenkelijk zou zijn een lokaal van de Afgescheidenen voor te stellen als een ‘kerk’, of de vereniging van de Separatisten te Utrecht als een ‘kerkelijke gemeente’ (Bos IV, 342).

85 Notulen B. en W., 31 mei 1837.

geval eerst driemaal moest bevelen uiteen te gaan. Daarna dienden de militairen ‘werkdadig’ te worden, daarbij ‘altijd zorgvuldig in acht nemende, dat niet dan in den uitersten nood een voorzigtig gebruik van de sabel of van de bajonet worde gemaakt’. De directeuren van politie waren door dit alles nog niet gerustgesteld.[86] Zij moeten hebben gedacht aan een situatie, waarbij de Afgescheidenen beslist zouden weigeren uiteen te gaan. Bij de dan uit te voeren actie zouden er gewonden en doden kunnen vallen, en dat terwijl bij herhaling de Afgescheidenen in appèl waren vrijgesproken, waarbij geoordeeld was dat zij niets hadden gedaan dat strijdig is met de wet of niet geoorloofd zou zijn volgens de grondwet. Daarom vragen zij schriftelijke en ‘stellige orders’. Zij vrezen terecht, dat **zij** anders nadien wel eens kunnen worden aangeklaagd wegens schending van de wet of van de grondwet. Waarop zij inderdaad van de gouverneur der provincie via B. en W. schriftelijk ‘stellige orders’ ontvangen.[87]

In de notulen van de eerste provinciale vergadering gehouden te Utrecht na deze gebeurtenissen,[88] lezen we, dat de vergaderde broeders verblijd werden met de mededeling dat ‘de Gemeente van Utrecht de verbintenis met het burgerlijke bestuur hebbende laten varen, in deze zaak bevonden wordt wederom regt te staan’.

9. De huizinge Domselaarspoort wordt ‘verhuurd’

Enige leden van de gemeente hebben blijkbaar gezocht naar een middel, de genomen maatregelen ten aanzien van de Domselaarspoort krachteloos te maken. Hoe zou men, met twee schildwachten bij het huis, toch kerkdiensten kunnen houden met aanzienlijk meer dan twintig personen?

Reeds zaterdag 3 juni 1837 presenteren A.J. Betten, A.M. van Beugen, M. de Raad en E. Takken een request aan het gemeentebestuur, waarin zij mededelen ieder een gedeelte van het huis de Domselaarspoort te hebben gehuurd en daarvan reeds ‘bezit’ te hebben genomen. De billetten der personele belasting zijn ook reeds ingevuld en getekend. Zij melden dit, omdat zij hebben gehoord, dat de toegang voor meer dan twinig personen zal worden belet. Tenslotte verzoeken zij dat de schilwachthuisjes, waarvan voornamelijk dat op de Oude Gracht de ingang in het hek belemmert, op een ‘onhinderlijke’ plaats mogen worden gesteld. Burgemeester en wethouders menen dat het stuk niet in aanmerking kan worden genomen. H.G. Klijn Jr. had zich op 29 mei als enige bewoner van het huis opgegeven; uit het request van A.J. Betten c.s. was niet gebleken, dat Klijn en

86 Idem, 3 juli 1837.

87 Notulen B. en W., 6 juli 1837. In het licht van deze ‘stellige orders’ moet worden gezien, de uitdrukking van de onderdirecteur van politie, gebruikt 10 juli 1837, bij het uiteendrijven van een godsdienstoefening, namelijk dat hij handelde als machine van de burgemeester, en deze van de gouverneur. Wij komen hierop nog terug.

88 HO, Utrecht, 2 aug. 1837.

evenmin de eigenaar van het huis (J. Veldhuizen) in de verhuring hadden toegestemd; verder is het niet waarschijnlijk te achten, dat er werkelijk enige huur is aangegaan, aangezien elk der requestranten een ander huis bewoont en daarin tevens zijn beroep of bedrijf uitoefent. B. en W. menen, dat de gehele voorstelling van zaken slechts dienen moet om de wet te ontduiken. Ook het noemen van de personele belasting maakt geen indruk, want de betreffende wet spreekt van gebruikers van percelen of van 'afzonderlijke gedeelten' daarvan. Van deze 'afzondering' is hier geen sprake.[89]

Naar we moeten aannemen hebben A.J. Betten c.s. - met als brein ds. H.P. Scholte - verwacht, dat, waar de Domselaarspoort nu aan vijf personen was verhuurd, ook toegang zou worden verleend aan vijf maal twintig, dat is 100 personen.

Zij geven zich, na afwijzing van hun request, nog niet gewonnen.

Op 9 juni dienen zij een nieuw request in.[90] Zij zenden daarbij een afschrift van een der inmiddels geregistreerde huurovereenkomsten en verklaren de beschrijvingsbilletten der personele belasting te hebben ingeleverd. Onomwonden schrijven zij, op de laatste rustdag - 4 juni - te zijn bijeengekomen ten huize van Takken, onder de prediking van ds. Scholte.[91] De bediening van Woord en sacramenten mogen zij niet ten gevalle van enig mens nalaten en zij wensen van God genade te ontvangen 'niet te vreezen voor hen, die alleen het ligchaam kunnen doodden, maar veel meer te vreezen voor Hem, die beide, ligchaam en ziel, kan verderven in de hel'.

Burgemeester en wethouders nodigden nu de adressanten uit in hun vergadering van 12 juni te komen en de originele huurcontracten te tonen. Daar lazen zij het request voor, door Klijn Jr. op 29 mei ingediend, waarmee de adressanten hadden verklaard in te stemmen en derhalve te hebben afgezien van de vergunning met meer dan twintig personen bijeen te komen. B. en W. bleven bij hun overtuiging, dat het zogenaamde huren van een gedeelte van de Domselaarspoort de strekking had de wet te ontduiken; het openstellen van genoemd huis voor de uitoefening van hun godsdienst was in strijd met het koninklijk besluit van 16 augustus 1824; en wat de prediking van ds. Scholte betreft: als de requestranten ds. Scholte hadden beroepen, zou dit in strijd zijn met het reglement op het beroepen van predikanten enz. - van een goedkeuring van een eventueel beroep was niets bekend...

Bovendien werd door de burgemeester[92] in deze vergadering de adressanten

> op eene nadrukkelijke wijze onder het oog gebragt het verkeerde van hunne handelingen in dezen, hen opmerkzaam makende, dat zij daartoe van buiten af worden aangezet, en dat zij dus niets meer

89 Notulen B. en W., 3 juli 1837.
90 Notulen B. en W., 12 juni 1837.
91 Scholte preekte die dag driemaal bij Takken: ''s morgens vroeg', 'ten 9 uur' en ''s avonds'. Ook op woensdagavond 7 juni werd gepreekt.
92 H.M.A.J. van Asch van Wijk (1774-1843), burgemeester van Utrecht van 1827 tot 1839.

> zijn dan het werktuig in deze stad, welke[93] daartoe helaas meermalen gebezigd werd van hen, die verkeerde bedoelingen hebben en dezelve te vergeefs op eene andere plaats durven ondernemen, en dat welligt de tijd al spoedig zal kunnen aanbreken, waarop hunne oogen geopend zullen zijn en zij misschien te laat, zich al offers zullen moeten beschouwen van de onbetamelijke inzigten van hen, door wie zij worden aangevuurd.

Na deze burgervaderlijke 'vermaning' kunnen de adressanten gaan. Ook hun tweede request wordt afgewezen,[94] zoals inmiddels wel duidelijk is. Hoewel niet kan worden ontkend dat het 'brein' achter dit alles ds. Scholte is geweest, en deze vaak een eigen aanpak van de zaken liet zien, moet worden gezegd, dat burgemeester en wethouders, als in zovele plaatsen, de geloofsstrijd van de Afgescheidenen, merendeels 'kleine luyden', niet hebben gepeild.

10. Het stedelijk bestuur en ds. Scholte

Men gaf echter de moed nog niet op. Een nieuwe poging werd ondernomen. Nu was het ds. Scholte zelf, die handelend optrad.

Op 28 juni 1837 zond laatstgenoemde 'domicilium hebbende bij E. Takke(n), Mr. Smit, in de Elisabethstraat' een request aan B. en W.[95] Hij verklaarde daarin, dat hij die dag had gehuurd het gedeelte, gemerkt no. 6 van het huis de Domselaarspoort, en dat hij dit gedeelte als zijn particulier eigendom wenste te gebruiken; dat hij, daar hij als Christen verplicht is, om niet alleen afzonderlijk, maar ook in gemeenschap met anderen God te dienen, daartoe van zijn woning wenste gebruik te maken en niemand, al dan niet behorende tot zijn godsdienstige gezindheid, wenste te weren. Verder schreef Scholte recht te hebben op het gebruik van beide ingangen; dat hij gezien had hoe die ingangen bezet waren door militairen, die aan verscheidenen de toegang hadden geweigerd enz.

Op 29 juni besloten B. en W. aan Scholte te berichten, dat zijn request niet in behandeling kon worden genomen. Onder meer meenden B. en W., dat niet was gebleken dat laatstgenoemde zijn domicilie naar Utrecht had overgebracht.

Eén en ander bracht Scholte er toe een nieuw request in te dienen, dat eveneens werd afgewezen.[96] Hetzelfde gebeurde met een derde verzoekschrift, gedateerd 25 september 1837.[97]

Gedurende ruim drie maanden bleef de situatie, ook ten aanzien van de

93 Wij lezen: welk werktuig.
94 Notulen B. en W., 12 juni 1837.
95 Notulen B. en W., 29 juni 1837.
96 Gedateerd 12 juli 1837; notulen B. en W. 14 juli 1837.
97 Notulen B. en W., 5 okt. 1837.

schildwachten bij het huis de Domselaarspoort, waar het gezin Scholte metterdaad woonde, ongewijzigd.

De gebeurtenissen van 16 januari 1838 dwongen Scholte echter zich opnieuw tot burgemeester en wethouders te wenden.[98] Wat was het geval? Sedert genoemde datum, zo schrijft Scholte, wordt 'een iegelijk zonder onderscheid gewelddadig uit die huizinge gekeerd'. Aan de avond van de 16e werd zelfs aan de medebewoners H.G. Klijn Jr. en diens vrouw de toegang tot hun eigen woning belet; ook de dienstbode overkwam dit. De volgende morgen gebeurde hetzelfde met achtereenvolgens de knecht van Scholte, de timmerman, de kuiper en de barbier. Ook aan Scholte zèlf, toen hij na te zijn uitgegaan terugkeerde, werd de toegang geweigerd.

Scholte richtte zich over al deze feiten niet alleen tot de stedelijke overheid, maar eveneens tot de Koning.[99]

Deze maal legden burgemeester en wethouders het request niet ter zijde. De brieven van Scholte hadden ook de vraag naar zijn wettig domicilie weer voor de aandacht geplaatst. Er ontwikkelt zich nu een correspondentie met het gemeentebestuur van Gorinchem,[100] die daarop uitloopt, dat B. en W. van Utrecht op 12 februari 1838 in het daarvoor bestemde register doen aantekenen, dat Scholte zich metterwoon te Utrecht heeft gevestigd.[101]

De gang van het verhaal even onderbrekende, merken we op, dat niettegenstaande het feit, dat twee schildwachten de toegangen van de Domselaarspoort bewaakten, de tweede Synode van de Afgescheiden kerken er van 28 september tot 11 oktober vergaderde. Ten getale van 24 verbleven de leden der Synode er gedurende die tijd dag en nacht; zij verlieten het huis niet teneinde te voorkomen, eenmaal buitenshuis zijnde, niet weer binnengelaten te worden.[102]

De situatie die Scholte beschreef in zijn bovengenoemde requesten van 17 en 18 januari 1838, heeft, ook naar zijn eigen verklaring geduurd van dinsdagavond 16 januari tot zaterdagmorgen 20 januari 1838.

Het zal wellicht altijd een raadsel blijven, hoe de zaak met het 'weren' van Scholte, zijn huisgenoten en een aantal personen die voor boodschappen aan de ingang Varkenmarkt kwamen, zich heeft toegedragen. Toch lijkt ons het gegeven, vermeld in enige ambtelijke rapporten aangaande deze zaak, niet onbelangrijk.

B. en W. berichtten op 29 januari 1838 aan de gouverneur, dat de bewoners van de Domselaarspoort zelf hadden verlangd dat er enige ver-

98 Idem, 18 jan. 1838.
99 De beide requesten, gedateerd 17 en 18 jan. 1838, zijn in hun geheel afgedrukt in DERDE DEEL, 202-204. Men zie ook het Tijdschrift De Reformatie 1838, III, 117-121, artikel onder de titel 'Zeldzame opsluiting'.
100 EERSTE DEEL, 60-62.
101 Notulen B. en W., 29 juni 1837 en 12 februari 1838.
102 S. van Velzen, Gedenkschrift der Chr. Geref. Kerk, Kampen, 113.

anderingen zouden worden aangebracht in ‘de primitieve bepaling omtrent het getal personen in de gedachte huizinge toe te laten’.[103]

Later - 16 mei - schrijft de procureur-generaal bij het hooggerechtshof aan de minister van justitie,[104] daarbij uiteraard puttend uit de juist genoemde Utrechtse bron, dat het oorspronkelijke consigne, gegeven aan de beide schildwachten, namelijk aan iedere ingang tien personen behalve de huisgenoten toe te laten, op verzoek van de bewoners van de Domselaarspoort zelf, was gewijzigd. Bevreesd ‘voor eenigen overlast der mindere klasse’ hadden zij verzocht, aan één der ingangen ‘in eene gemeene buurt[105] uitkomende’ (die aan de Varkenmarkt) niemand meer toe te laten. Aan de andere ingang werden toen twintig personen, buiten de huisgenoten, binnen gelaten. Het zou niet te verwonderen zijn, aldus het rapport ‘dat (Scholte) zelf, die aan de Schildwacht persoonlijk onbekend kan zijn geweest...’ aan de gesloten ingang kan zijn afgewezen.[106]

11. Voortgang en verstoring van godsdienstoefeningen

We zagen reeds dat na mei 1837 de huizinge Domselaarspoort niet meer toegankelijk was voor meer dan twintig Afgescheidenen tegelijk, en dat op zondag 4 juni voor het eerst weer godsdienstoefening werd gehouden in het huis van E. Takken. Het laat zich verstaan dat deze woning door de politie nauwlettend werd bewaakt. Zo op zondag 25 juni. De directeur van politie schrijft hierover, dat in één der bijeenkomsten ongeveer negentig personen zijn bijeen geweest.

Daarbij heeft men blijkbaar een middel weten te vinden om

> door de woning van een particulier[107] den toegang tot hetzelve te geven aan een grooter getal dan langs den gewonen weg geschieden kon. Dit heeft zich ontdekt bij het uiteengaan, als wanneer een grooter getal vertrokken is dan bij den ingang van het gebouw toegelaten was, wordende die en andere toegangen tot dat gebouw steeds bezet gehouden. Bij die gelegenheid was opgemerkt, dat zeker herkend persoon bij den aanvang dier bijeenkomst zich niet begeven had in hetzelve gebouw, maar met anderen in eene woning, het tweede

103 Notulen B. en W., 29 jan. 1838.

104 A.R.A., Arch. Staatssecretarie, 19 mei 1838, no. 23 geheim.

105 Een buurt bewoond door de “lagere volksklasse” (Van Dale, Nieuw Woordenboek der Ned. Taal, 1884).

106 Het is niet onwaarschijnlijk, dat er inderdaad zulk een verzoek is gedaan door de bewoners, bijvoorbeeld ter voorkoming van overlast, en dat dit van de zijde der militairen is aangegrepen, de bewoners te doen gevoelen, hoe onaangenaam hun het betrekken der wachtposten was. Dat dit allerminst een genoegen moet zijn geweest, blijkt wel uit het genoemde verslag van Scholte in De Reformatie. Hij schrijft: ‘Daar de schildwachten wegens de felle koude genoodzaakt waren om heen en weer te loopen ten einde zich voor bevriezen te beveiligen...’.

107 Vermoedelijk het huis van Ida H. Kuilenburg wed. Noordijk.

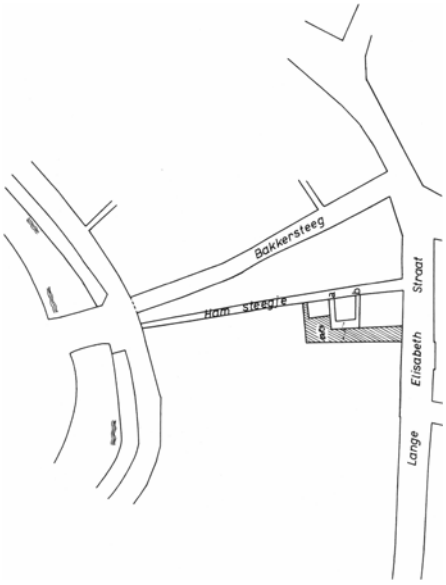

Fragment van een kadastrale kaart. De woning en de smederij van E. Takken, kadastraal C 1083. Het bijbehorende erf komt ook uit aan het ‘Hamsteegje’ (de poortjes a en b).
Opnieuw getekend door mej. I. Slager.

> van daar verwijderd, en echter gelijktijdig met de overigen uit hetzelve gebouw vertrokken was...[108]

Men zie voor het huis van E. Takken ook de hier afgedrukte schets.[109] Het door Takken bewoonde perceel had een oppervlakte van 138 m^2, zodat het verbaast dat er soms meer dan 100 kerkgangers werden ondergebracht. Het kwam met twee 'gangen of erven' uit in het Hamsteegje (thans Hamsteeg) 'met poortjes D 263 en D 266'. Bovendien was er links van het pand een poort, waarachter een brede gang was gelegen. Ook daaraan kwamen enige deuren van de woning en de smederij van Takken uit. Het is te begrijpen, dat de gemeente voortdurend in de vrees leefde, dat haar godsdienstoefeningen zouden worden uiteengejaagd. De plaatsen van samenkomst moeten in deze tijd wel voortdurend zijn gewijzigd. Eerst op 9 juli werd de bijeenkomst verstoord. Op die dag waren circa veertig personen, zowel wonende te Utrecht als uit de omgeving aanwezig in het huis van Takken. Door de aanwezigen werd, volgens de onderdirecteur van politie, dadelijk voldaan aan het bevel zich te verwijderen, zodat geen militaire bijstand was ingeroepen.[110]

Volgens het verslag gegeven door ds. Scholte,[111] was het verloop niet zo eenvoudig geweest. Er waren reeds vroegtijdig politieagenten bij de ingangen geplaatst, waardoor vele broeders en zusters verhinderd werden binnen te komen, maar er waren toch ongeveer 65 personen bijeen. Tijdens

108 Bos IV, 173 en 174; het stuk is gedateerd 26 juni 1837.

109 Evert Takken werd 25 maart 1797 te Odijk (U.) geboren als zoon van Rijk Takken en Evertje Lagerweij. Hij huwde 20 oktober 1830 te Utrecht Sybilla Horst, dochter van Willem Horst en Adriana Ubingh. Takken verkoopt - als hij met zijn gezin gaat emigreren - zijn huis in de Elizabethstraat op 28 april 1854 aan Adrianus van der Schuyt, smid.
In de 'Staat van Landverhuizers', prov. Utrecht 1854 (Centraal Bureau voor Genealogie, 's-Gravenhage) vinden we dat Evert Takken, 56 jaar, grofsmid, 'mingegoed', met vrouw en vijf kinderen vertrekt naar de Verenigde Staten. Takken heeft daar 'Vooruitzigten van meerdere werkzaamheden'. Volgens het gedenkboek 'Our First Century for Christ 1850-1950' (First Reformed Church, Grand Haven, Michigan), zonder plaatsnaam en jaartal (1950), was Evert Takken te Grand Haven één van de eerste ouderlingen van genoemde kerk. In de 'Classis Holland Minutes, 1848-1858' (Eerdmans, Grand Rapids, Michigan, 1950) vinden we dat Takken en ds. P.J. Oggel afgevaardigden waren van de gemeente te Grand Haven op de classicale vergadering van 8 okt. 1856 (pag. 217). De 'Handelingen van de Klassis Holland (Michigan) beginnende met de zitting van September 1859 tot Sept. 1867' (manuscript, bewaard in het archief van Western Theological Seminary, Holland Mi) vermelden dat Evert Takken aanwezig was als afgevaardigde van Grand Haven in de jaren 1860-1863 en in 1866. Evert Takken overlijdt te Holland, Michigan 26 juli 1869, oud 72 jaar. Hij en zijn vrouw liggen begraven op Pilgrims Home Cemetery aldaar, niet ver van de graven van ds. A.C. van Raalte en zijn familie. Aangezien er ook kinderen van Takken op deze begraafplaats liggen, is het niet onwaarschijnlijk dat het echtpaar Takken-Horst de laatste jaren bij één van deze kinderen heeft gewoond. Het geven van uitsluitsel inzake de kerkelijke positie van Takken aan het einde van zijn leven zou verder onderzoek vergen.

110 Notulen B. en W., 10 juli 1837.

111 Tijdschrift De Reformatie, deel II (aug. 1837), 115 en 116.

het zingen kwam de onder-directeur van politie met enige agenten binnen, begaf zich naar ds. Scholte en sprak enige woorden, die door het gezang niet werden verstaan. Hij rukte het psalmboek uit diens hand, waardoor het beschadigd werd. Dit boek - aldus Scholte - 'dat in den veldtogt tegen de Belgen altoos gebruikt en ongeschonden gebleven was'. Na afloop van het zingen beval de onder-directeur aan ds. Scholte de vergadering uiteen te doen gaan. Deze antwoordde, dat hij daartoe de lust noch de macht had, maar wel 'om de boodschap des Evangeliums tot zondaren te brengen'. Hij wilde de bewijzen der volmacht van de onder-directeur zien, namelijk om 'deze openbare godsdienstoefening te belemmeren, daar hij toch zeer goed wist, dat onze bevoegde Regter reeds meermalen vonnis had uitgesproken, waarbij wij onschuldig verklaard werden'. De onder-directeur antwoordde onder meer 'dat hij slechts machine was van den Burgemeester, en deze van den Gouverneur'. Onderwijl dit gesprek werd gevoerd, begon de politie 'machinaal' (= werktuigelijk) de vergadering uiteen te drijven, onder protest van Takken en Scholte.[112] Gedurende het verdere van de dag werden de ingangen van de woning van Takken door de politie bewaakt. 'Deze vervolging was weder aanleiding, dat een menigte volks voor het huis samenschoolde, zonder echter eenige schade te doen.' Maar in de middag kwam de gemeente ongehinderd samen, en wel ten huize van A.J. Betten in de Voorstraat. Woensdag daaraanvolgende was Takkens huis opnieuw plaats van samenkomst.

Op zondag 16 juli kwam de gemeente viermaal ongestoord bijeen onder het gehoor van ds. G.F. Gezelle Meerburg.[113]

Het is aanwijsbaar, dat na 9 juli de gemeente op verschillende plaatsen bijeenkwam.

Zo op 15 oktober 1837 ten huize van W. Horst aan de Oude Gracht. 's Morgens was er niets gebeurd, maar 's avonds tegen het einde der godsdienstoefening, om half negen, werd er gebeld. De vrouw des huizes begaf zich naar de deur en bemerkte een politieagent, die door een openstaand of opengeschoven raam naar binnen geklommen was, en de buitendeur voor de commissaris opende, waarna de aanwezigen met geweld uit het huis gedreven werden.[114]

In het relaas van deze overval[115] wordt door Scholte nog vermeld, dat 'de gemeente gedwongen is om in de huizen der leden bijeen te komen, dewijl

112 Men heeft gemeend dat deze overval te wijten was aan verraad door een der gemeenteleden. De notulen van de kerkeraad spreken van een extra vergadering op 11 aug. 1837. 'Voor de vergadering is geciteerd Pieter Putkamer, die beschuldigd was van verraad der Gemeente bij de Politie; de beschuldiger H.G. Klijn Jun. is in de vergadering gehoord, welke zeide hem dit door twee dienaars der Politie te zijn onderrigt. Putkamer heeft gezegd aan de zonde van verraad niet schuldig te zijn, en zich op de Alwetendheid Gods beroepen.'

113 Tijdschrift De Reformatie II (aug. 1837), 117.

114 Notulen B. en W., 16 okt. 1837.

115 Tijdschrift De Reformatie II (nov. 1837), 348 en 349.

het kerkgebouw... door militairen bewaakt wordt...'. Aan het einde volgt dan de mededeling: 'Den volgenden rustdag heeft de Koning der Kerk het weder alzoo beschikt, dat de gemeente te Utrecht de prediking van onzen Herder en Leeraar H.P. Scholte ongestoord in eene andere woning mogt hooren, terwijl de dienaars der policie elders ijverig bezig waren, om te bespieden, of er ook godsdienstoefening zou gehouden worden.'

Twee weken later kwam men bij J.A. van Asch, aan de Springweg, bijeen. Nog slechts weinigen waren binnengegaan, toen 'het gemeen begon de glazen in te werpen, en is daarmee voortgegaan, zonder door de policie verhinderd te worden, die bezig was om andere woningen te bespieden, of er ook meer dan twintig ingingen'.[116]

Men wist dus af en toe aan het speurende oog van de politie te ontkomen. Dit verklaart, dat nog slechts éénmaal in het jaar 1837, na 15 oktober, een bijeenkomst werd verstoord, namelijk op 10 december. Men was toen bijeengekomen op de zolder van het huis van wijlen de boekverkoper Kuilenburg in de Elizabethstraat. Ruim vijftig personen waren daar onder het gehoor van ds. Scholte, toen een onder-directeur van politie binnendrong. 'Niet dan schoorvoetende' werd door de meesten voldaan aan het bevel zich te verwijderen. De functionaris moest daarbij 'veel onaangenaams' horen. Echter weigerden enkelen, onder wie ds. Scholte, heen te gaan, zodat deze 'moest ondervinden, dat alleen klemmende middelen bij hen iets vermogen'. Maar uit voorzorg had hij verzocht aan de hoofdwacht, enige militairen bij wijze van patrouille naar de Elizabethstraat te zenden en zo was hij in staat geweest zijn bevel ten uitvoer te leggen 'hetgeen echter niet is kunnen geschieden dan met Scholte en Takken met geweld te doen noodzaken, om de gemelde zolder te verlaten'. Dit laatste geschiedde omdat Scholte en Takken 'vermeenden onverplicht te zijn eene plaats te verlaten, waar blijkbaar geene mogelijkheid meer bestond om iets te verrigten, wat de commissaris onwettig geliefde te noemen'. Bovendien zei Scholte, dat 'zijn competente regter' meermalen had verklaard, dat hij niets strafwaardigs deed, en dat hij van de politie 'eerbiediging van de bevoegde regterlijke uitspraak' vorderde.[117] Een Roomsgezinde - aldus het verslag in De Reformatie - die een verdieping lager woonde, ontving ds. Scholte op zijn kamer en toen de commissaris geteld had of er aldaar ook meer waren dan twintig, vertrok hij. Ds. Scholte sprak toen nog een kort woord. 'Eene menigte nieuwsgierigen was weder saamgeschoold voor het huis, doch bleef, uitgenomen eenige scheldwoorden, zeer bedaard.' Aan de avond van dezelfde dag werd in een andere woning de afgebroken prediking onbelemmerd vervolgd. Een week later - 17 december - werd de heilige doop bediend in een niet-gestoorde godsdienstoefening.[118]

Een heel jaar lang kwam men verder zonder verhindering geregeld bijeen,

116 Idem, dec. 1837, 409.
117 Notulen B. en W., 11 dec. 1837.
118 De Reformatie III (jan. 1838), 52 en 53.

waarschijnlijk eerst driemaal op een zondag. Want in de kerkeraadsvergadering van 24 april 1838 stelde ds. Scholte voor ‘op iedere dag des Heeren tweemaal Godsdienst te houden, des morgens om 9 uur en 's namiddags om ½ drie’, wat door alle aanwezigen leden werd goedgekeurd. Ook uit de ‘Lijst der texten’ - hoofdstuk 4 - blijkt dat Scholte regelmatig preekte. De samenkomsten werden, zoals reeds gezegd, gehouden ten huize van verschillende leden der gemeente, echter voor het merendeel bij Takken in de Elizabethstraat. Wij gronden dit laatste op een gegeven in de notulen van de kerkeraad van 1 januari 1839. De kerkeraad besloot toen om de dienstbode van Takken, die niet tot de gemeente behoort, jaarlijks *f* 6 te geven, omdat zij ‘ten dienste der gemeente veele moeite heeft door het houden der bijeenkomsten te zijnen huize’.

En toch schreef de gouverneur 24 december 1838 aan de minister van eredienst: ‘De vergaderingen der Separatisten in verboden getalen in de stad Utrecht hadden, althans naar het stilzwijgen der policie te oordeelen, opgehouden plaats te grijpen, (toen mij het weder aanvangen of het bestaan daarvan werd medegedeeld).’[119]

Alles overziende, moet worden gezegd, dat de rust gedurende bijna het gehele jaar 1838 enigszins onverklaarbaar blijft.

12. De laatste verstoring

Nog eenmaal slechts werd een godsdienstoefening verstoord, en wel op 23 december 1838, waarbij het optreden van de officier van justitie wel zeer de aandacht trok en dat zelfs leidde tot een aanklacht van ds. Scholte bij de betreffende rechterlijke ambtenaar.

Het huis de Domselaarspoort was verkocht aan de Rooms-Katholieken, en in de plaats daarvan was 25 augustus 1838 aangekocht het ongebruikt-staande kerkgebouw Soli Deo Gloria der Oud-katholieke gemeente aan de Oude Kamp met twee percelen aan de Nieuwe Gracht: de pastoors- en kosterswoning.[120]

De schildwachtposten waren half oktober zowel aan de Oude Gracht als aan de Varkenmarkt ingetrokken en naar de Nieuwe Gracht en de Oude Kamp overgebracht. Maar de gemeente kwam daar nog niet bijeen: op

119 Herv. Ered., 28 dec. 1838, no. 14.

120 Men zie de bijgevoegde afbeelding. Op 25 aug. 1838 kopen Willem Horst en Hendrik Glinderman, beiden leden van de Afgescheiden gemeente en wonende te Utrecht, van het kerk- en armbestuur der ‘Oud-Bisschoppelijke Klerezij’ te Utrecht, het complex voor *f* 10.800,-.
In de notariële acte wordt het als volgt omschreven.
1. Een huizinge, erve, grond en tuin uitkomende aan de Nieuwe Kamp... kadastraal B 316 en 317; 2. Een huizinge, erf en grond, met kelders en kluizen, mede aan de werf (dit is de kade aan de Nieuwe Gracht) uitkomende, gelegen naast het vorige perceel; kadastraal B 318.
Wat de grootte betreft: B 316 (kerk en erf) had een oppervlakte van 257 m^2; B 317 (de kosterswoning) 32 m^2; B 318 (pastorie en erf) 804 m^2. We zien hieruit dat het grootste gedeelte van de tuin tot de pastorie behoorde. (Archief Kadaster Utrecht, dagregister 153, acte no. 4).

6 november hield de kerkeraad in het nieuwe gebouw voor het eerst zijn vergadering, doch voor de bijeenkomsten der gemeente was het nieuwe kerkgebouw nog niet gereed. Tot half december maakte men gebruik van de Domselaarspooort ‘alwaar sedert dien tijd (= half oktober) de gemeente ongehinderd door politie of militairen bijeenkwam’.[121]

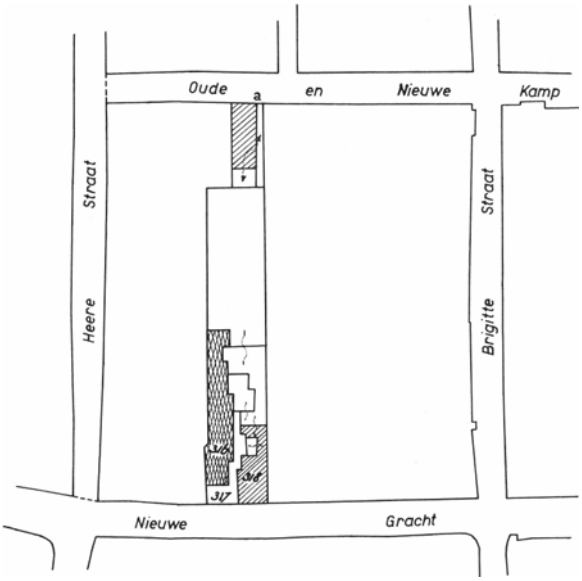

Gedeelte van één van de oudste kadastrale kaarten met daarop het gebouw Soli Deo Gloria c.a. aan de Nieuwe Gracht, en omgeving.
No. 316 is het kerkgebouw, de no.'s 317 en 318 zijn respect. de kosterswoning en de pastorie. Via een tuin was er een uitgang aan de ‘Oude en Nieuwe Kamp’ (a).
Met behulp van deze tekening kan vrij goed worden nagegaan, hoe de functionarissen van de justitie het gebouw zijn binnengedrongen op 23 december 1838 (dit hoofdstuk, blz. 237 tot 241).
Opnieuw getekend door mej. I. Slager.

121 De Reformatie V (febr. 1839), 114.

Toen de gemeente in die tijd het nieuwe kerkgebouw niet gebruikte, werden de wachtposten begin december ook daar ingetrokken. Dit gebeurde naar aanleiding van een schrijven van de gouverneur aan de burgemeester en wethouders van 1 december, waarin werd geconstateerd dat het onnodig was een niet-gebruikt gebouw te bewaken.

De kerkeraadsnotulen van 11 december 1838 vermelden: 'Wordt gesproken over de bijeenkomsten der gemeente dewijl de Domselaarspoort in deeze week moet ontruimd worden volgens het verkoopcontract. Is bepaald, dat dewijl de schildwachten voor het nieuwe kerkgebouw in de voorleden week zijn weggenomen, aanstaande rustdag aldaar bijeenkomst zal gehouden worden. Zoo de burgerlijke overheid dit mocht verhinderen, zal de bijeenkomst des avonds zijn bij den broeder ouderling E. Takken.' De verhindering bleef uit. De kerkeraadsnotulen van 18 december vermelden

> Met dankbaarheid aan onzen trouwen Verbonds God doen wij hierin voor een iegelijk, die deze notulen immer lezen zal, openlijk getuigenis van den onverwachten en ongedachten zegen welke ons op Zondag den 16 December is te beurt gevallen. Nadat de toegang tot ons nieuw gebouw door eenen schildwacht van voren en van achteren bezet is geweest van half October af, zijn dezelven den 5 December ten een uur na den middag op eens ingetrokken.
> Dientengevolge is naar het bepaalde in de vorige vergadering, op dien rustdag aldaar voor het eerst openlijk Godsdienstoefening gehouden. Daartoe is des morgens door Ds. Scholte gepredikt over de woorden van Paulus aan de Efeziërs: Hoofdstuk 5 v. 1 en 2, en des avonds over de bede van het gebed des Heeren Zondag 50. Beide malen is de bijeenkomst rustig afgeloopen en hebben wij ruime stof gehad, om den naam des Heeren te loven en te prijzen, Die ons niet alleen gedurende 3 jaren heeft staande gehouden en geschraagd, maar ons boven bidden en denken gezegend, en tot dusverre gebragt heeft.

Intussen verkeerde men geenszins in het denkbeeld, dat er geen gevaar meer was te duchten. Want men besloot diezelfde avond (18 december), op de eerste zondag van het nieuwe jaar (1839) het avondmaal te vieren in het kerkgebouw, zo de gemeente daar op de eerstkomende zondagen ongehinderd zou kunnen samenkomen, en anders dit te doen 'in eene bijzondere woning'. En tot dit laatste moest men werkelijk overgaan.

De op 16 december gehouden godsdienstoefeningen hadden de aandacht getrokken van onder anderen de gouverneur der provincie. Zeventig personen zouden aanwezig zijn geweest. De onder-directeur van politie antwoordde desgevraagd aan burgemeester en wethouders[122] dat het voor de politieambtenaren onmogelijk was, onafgebroken toezicht te houden op het nieuwe kerkgebouw van de Afgescheidenen. Hij verzocht opnieuw schildwachten bij de ingangen te plaatsen. Maar hetzelfde schrijven bevatte de mededeling, dat het de vorige dag - zondag 23 december - opnieuw noodzakelijk was geweest 'dwangmiddelen' aan te wenden. Daarbij was de assistentie van militairen ingeroepen. Gedurende het verdere gedeelte van die dag waren er schildwachten bij het gebouw geplaatst. De onder-directeur verzocht plaat-

122 Notulen B. en W., 24 dec. 1838.

sing van wachten ook voor de beide Kerstdagen,[123] in die zin, dat dezen aan de Oude Kamp niemand zullen toelaten en aan de Nieuwe Gracht 'hetzij door de deur van dat gebouw zelven of door die van het woonhuis ten zuiden daarnaast gelegen (door den afgezetten predikant Scholte bewoond en hebbende directe gemeenschap met het kerkgebouw) niet meer dan een getal van 30 (!) de toegang tot die kerk te verleenen'. Blijkens de verdere briefwisseling werden de gevraagde militairen niet alleen gedurende de Kerstdagen, maar ook op 30 december en volgende zondagen voor de ingangen geplaatst.

Uit het bovenstaande blijkt onder meer, dat Scholte de woning had betrokken, die getypeerd werd als de 'pastoorswoning' aan de Oude Gracht, Wijk A, no. 893. Het gezin Scholte heeft hier gewoond tot aan zijn emigratie in 1847.

Over de zondag 23 december 1838 toegepaste 'dwangmiddelen' is heel wat te doen geweest.[124] Het was een complete inbraak, waarna de godsdienstoefening werd verstoord. De onder-directeur van politie had zowel voor de ingang van het kerkgebouw aan de Nieuwe Gracht, als voor die aan de Oude Kamp, een agent doen plaatsen. Evenwel bleek te ongeveer half tien in de morgen 'dat weder een groot aantal personen, verre boven het geoorloofde getal, dat gebouw als 't ware binnengedrongen waren, en voor zoo veel hij (namelijk de agent aan de Oude Gracht) dit had te keer gegaan, hun door den gewezen Predikant Scholte gelegenheid gegeven was om door het woonhuis daarnaast gelegen en waarin deze zich bevond, hebbende dat woonhuis gemeenschap met die kerk, naar binnen te gaan'.

Toen de onder-directeur van politie van één en ander op de hoogte was gesteld, informeerde hij de officier van justitie en vroeg hem nadere bevelen. De officier deed de fungerende burgemeester en 'de verdere bevoegde authoriteit' opzoeken en uitnodigen 'zich naar de plaats van het misdrijf bij hem te voegen', maar tevergeefs, aangezien deze heren niet thuis waren. De officier en de onder-directeur gingen met enige politiedienaars naar de Nieuwe Gracht en vonden de toegang tot het kerkgebouw gesloten, de huisbel losgemaakt en de binnenluiken dicht; ook de deur van het woonhuis van ds. Scholte was gesloten. Een tuindeur in een buitengang aan de Oude

123 De maatregel op de Kerstdagen was geheel overbodig. In de kerkeraadsvergadering van 18 december werd gesproken over 'de zoogenaamde Kerstdagen, welke... door de wereld worden gevierd. Na een breedvoerig gesprek over het beginsel, dat wij door openlijke Godsdienst te houden zouden betoonen aan te kleven, is er met meerderheid van stemmen voortgekomen, om niets aan de gemeente te dien aanzien af te lezen; zoodat er dus op beiden dagen geene openbare bijeenkomst in de kerk zal gehouden worden.' Later op de avond wordt bepaald 'om bij voorbeeld met de feestdagen, die in de volgende week stilstand in de wereld veroorzaken, naar Maartensdijk te gaan.' Een zeer merkwaardig plan! Het zal wel niet de bedoeling zijn geweest, de tocht van een kleine 10 km, heen en terug te maken, en tevens in Maartensdijk - midden in de winter - enige uren in de buitenlucht door te brengen. Wij denken eerder aan een bezoek aan de ruime boerderij van L.J. van Voorst te Maartensdijk.

124 Bos IV, 333-339, 341-343.

Het poortje aan de Oude en Nieuwe Kamp dat 23 december 1838 werd geforceerd.
Foto Nederlands Dagblad, Tj. S. de Vries.

Kamp werd geforceerd en vervolgens een deur van een binnengang van het kerkgebouw. Ook een derde deur, in deze gang, die uitkwam in de kerkzaal werd opengebroken met gebruikmaking van een ijzeren koevoet. Ds. Scholte bevond zich op een preekstoel terwijl circa zeventig personen zijn gehoor vormden. De officier van justitie, zich eerst bekend makende als officier van de Koning, daarna als officier van de rechtbank,[125] gelastte de aanwezigen uiteen te gaan, onder mededeling dat 'wederstand tot schavotstraf zou kunnen aanleiding geven'. (!)[126] Schoorvoetend ging de vergadering uiteen, waarbij één der diakenen nog de gaven voor de armen in ontvangst nam. Ds. Scholte ging daarna de toestand opnemen en vond de toegang tot zijn woning geopend. Na die te hebben gesloten, begaf hij zich naar de tuin en vond daar een tiental gewapende militairen onder commando van een sergeant. Naar zijn woning teruggekeerd, liet hij daar enige gemeenteleden uit, waarvan een politieagent gebruik maakte binnen te dringen. Onmiddellijk daarna sloot Scholte de deur. De agent moest daarop via de geforceerde deuren vertrekken...

De volgende dag zond de gouverneur der provincie een verslag van het voorgevallende aan de minister van eredienst.[127] Hij merkte daarbij op: 'Het is ondertusschen niet te ontkennen, dat de autoriteiten in dit Gewest van vervolgzucht worden beschuldigd, terwijl die in andere provincien als verdraagzaam worden gesignaleerd.' Uit deze woorden en de volgende blijkt een zekere ongerustheid van de gouverneur. Hij vreesde voor 'bloedige toneelen'.

Door de verstoring was ds. Scholte zeer verontwaardigd en gekwetst. Hij diende een aanklacht in bij de procureur-generaal van het provinciale gerechtshof te Utrecht,[128] 'met dringend verzoek om handhaving der wet ter beveiliging van mijne woonplaats'. Scholte achtte de heer Van Hees 'die de aanvoerder was van de geheele troep' en de diender 'die naderhand mijn deur is binnengedrongen... schuldig aan de overtreding van de wetten die de onschenkbaarheid van het domicilium waarborgen en het misbruik van magt strafbaar verklaren'. Hij verzocht dat die personen 'zullen worden vervolgd en teregtgesteld voor dien regtbank waar dit zal behooren, opdat zulke de personeele, huisselijke en burgerlijke vrijheid verwoestende daden in het vervolg voorkomen worden'.

Deze aanklacht bracht de procureur-generaal in geen geringe verlegenheid. Hij zond 28 december een brief aan de minister van justitie, waarin werd gevraagd hoe te handelen.[129] De gevraagde instructie werd echter door laatst-

125 Mr. J.I. van Hees van Berkel (1806-1854). Van hem schreef Jhr. Mr. J. de Bosch Kemper in zijn Geschiedenis van Nederland na 1830, II, Amsterdam 1875, Letterkundige aanteekeningen, 38, 'met anderen zijne drift en onbesuisdheid betreurd' te hebben.
126 Bos IV, 336.
127 Herv. Ered., 28 dec. 1838, no. 4.
128 Bos IV, 336-338.
129 Idem, 338, 339.

genoemde niet gegeven.[130] Zowel deze als de minister van eredienst stelden de Koning voor 'in het verrigte te berusten'. Doch ook van vervolging van de Afgescheidenen werd in dit geval afgezien. De minister van justitie zag geen heil in een proces, op grond van de overtreding van het koninklijk besluit van 16 augustus 1824 inzake het stichten of inrichten van een kerkgebouw zonder toestemming van de Koning.[131] Maar dat ook overigens een vonnis achterwege blijft, vindt zijn oorzaak in de omstandigheid dat al spoedig na december 1838 de Utrechtse gemeente wordt 'toegelaten' en 'erkend', zoals we hieronder zullen zien.

13. Pogingen tot het verkrijgen van toelating en erkenning

Door het in de vorige paragrafen gegeven doorlopend verhaal van wat gebeurde ten aanzien van de godsdienstoefeningen der gemeente - we kwamen daarmee tot eind 1838 - moesten we enige andere zaken uit de jaren 1837 en 1838 laten liggen. Afgezien van allerlei gebeurtenissen in het leven der gemeente zelf, willen we nu eerst stilstaan bij enige adressen, door haar, al dan niet tegelijk met andere gemeenten, aan de Koning gezonden.

Op de provinciale vergadering van Zuid-Holland, gehouden te Gorinchem op 14 maart 1837 bood ds. Scholte aan een door hem opgestelde korte kerkenorde 'overeenkomstig den Woorde Gods zamengesteld'. Deze kerkenorde werd daarna gedrukt en aan alle kerkeraden 'ter naziening en goedkeuring' gezonden.[132] De provinciale synode van Zuid-Holland, gehouden op 18 en 19 juli 1837 te Dordrecht[133] nam, ondanks bezwaren tegen de gehele gang van zaken - een kerkenorde moet opkomen uit 'den boezem der geheele kerk' etc. - het concept aan, en besloot haar met een begeleidend schrijven aan de Koning te zenden.[134] Door ds. Scholte werd dit besluit eind augustus 1837 uitgevoerd. De begeleidende brief draagt als kenmerk: 'Santvoort, 23 Augustus 1837'. Scholte schrijft onder andere: 'De opzieners der gemeente in die provinciën waar deze Kerke-ordening is aangenomen, hebben het zich ten plicht gerekend daarmede voorttegaan, zoodra de Heere hen daartoe in de gelegenheid stelde; terwijl daardoor tevens het bewijs wordt

130 Idem, 341.
131 Vergelijk noot 84 van dit hoofdstuk.
132 HO, provincie Zuid-Holland.
133 Idem.
134 Deze kerkenorde werd uitgegeven door H. Höveker te Amsterdam (1837) en droeg de titel: Kerkeördening van de gemeente Jesu Christi, welke zich heeft afgescheiden van het in 1816 opgerigt Nederlandsch Hervormd Kerkgenootschap in de Provinciën Zuid-Holland, Utrecht, een gedeelte van Noord-Braband en Gelderland, na voorafgaand onderzoek door de opzieners dier gemeente vastgesteld op de Provinciale Synoden, welke gehouden zijn in July en Augustus 1837. Zoals bekend hadden dus ook Utrecht, Noord-Braband en 'Beneden-Gelderland' de kerkenorde aanvaard. Behalve de ondertekening in de classes - zie voor de provincie Utrecht hoofdstuk 1 - was zij gesigneerd door onder anderen ds. H.P. Scholte en mr. A.M.C. van Hall. Buiten het bovengenoemde gebied werd deze K.O. niet aanvaard.

geleverd, dat onze gemeente geensints onder het bewind staat van eene algemeene Synode.'

Hoewel deze woorden verschillende interpretatie toelaten menen wij toch te mogen zeggen, dat hierin de independentistische gedachtengang van Scholte doorklinkt.

Verder wordt de hoop uitgesproken, dat de vervolgingen zullen worden gestaakt.

Het schrijven besluit met de woorden:

> De adressen door de leden der onderscheiden gemeenten geteekend, om nevens de Kerke-ordening aan Uwe Majesteit te worden ingediend, zullen aan de respectieve gouverneurs der provincien worden verzonden.

Het schrijven bij de kerkenorde bevatte niet een bepaald verzoek. Ook de minister van eredienst, aan wie de Koning de stukken deed toezenden, vatte dit zo op en meende, dat zij slechts 'ter inleiding schijnen te moeten dienen van de adressen, welke... aan Uwe Majesteit ingezonden (zullen) worden'.[135] Verder noemde hij de kerkenorde een zonderling stuk. Ten tweede, constateerde hij 'gelijk de adressant Scholte ook opmerkt - (dat) er geen zoogenaamd algemeen Synode voor de Afgescheidenen meer bestaat en dus het werk der vorige Amsterdamsche vergadering in het niet is teruggekeerd. De oorzaak hiervan schijnt gelegen in het verschil in gevoelen, hetwelk zich onder deze lieden openbaart, iets, hetwelk zeker te verwachten was van menschen als zij zijn, maar echter nu spoediger reeds plaats heeft als men had kunnen berekenen.' In de derde plaats constateert de minister dat er nu drie richtingen zijn, namelijk de gemeente van Amsterdam, die onafhankelijk wil bestaan, de Separatisten onder leiding van De Cock in Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel 'en nu deze supplianten'.

Door verscheidene gemeenten werd daarna een uniform verzoekschrift ingediend. Uitgesproken werd dat de Afgescheiden kerken de Drie formulieren van enigheid aanvaarden en dat de betreffende gemeenten nu een reglement bezaten in de vorm van de bijgevoegde (provinciale) kerkenorde. Ook verklaarde men, dat 'wij ons nooit de titels van eenig genootschap willen toeschrijven; dat wij nooit eenig regt of aanspraak wenschen voor te wenden op eenige wettige goederen, inkomsten en regten van welk kerkgenootschap ook'. Tenslotte sprak men uit zelf te zullen zorgen voor de behoeften der godsdienstoefeningen, de bezoldiging der predikanten en het onderhoud der armen. Men meende - terecht - nu aan alle voorwaarden van letter a van het koninklijk besluit van 5 juli 1836 te hebben voldaan.

Zulk een uniform en gedrukt adres ondertekenden 51 leden der Utrechtse gemeente.[136] De datering is 18 augustus 1837.

135 Brief van 14 sept. 1837 met naschrift van de minister van justitie, gedateerd 6 okt. 1837 - Bos IV, 216-218.

136 Herv. Eredienst, 5 okt. 1837, no. 14. In de provincie Utrecht werden requesten gezonden door de Afgescheiden gemeenten te Amersfoort, Hilversum-Baarn, Kockengen, Linschoten, Loenersloot en Utrecht.

De gouverneur zond dit adres en enige andere 4 oktober 1837 aan de minister van eredienst met een zeer uitvoerig advies.[137]

Hoewel wij dit laatste stuk zeer belangrijk achten, is het toch te lang om hier te worden afgedrukt. De voornaamste gedachten zijn in het volgende genoemd.

De Afgescheidenen, aldus de gouverneur, zijn kennelijk niet tevreden met terug te gaan tot vóór 1816 of tot het door de Dordtse synode van 1618 en 1619 beslotene, maar zij gaan deels nog verder terug en betreden deels een weg, die nimmer door de Gereformeerde kerk in Nederland is ingeslagen. Verder gaf de gouverneur verschillende punten aan, waarin de (provinciale) kerkenorde afweek van of streed tegen de Dordtse.[138] Hij meende dat de Afgescheidenen in het tijdverloop van ruim één jaar - namelijk van de synode van maart 1836 tot juli 1837 - 'eenigermate van gevoelens veranderd zijn'. Zijn conclusies waren, dat de Afgescheidenen het ten aanzien van leer en kerkregering nog niet eens zijn; dat zij in onzekerheid verkeren over hetgeen in 1619 te Dordrecht is vastgelegd; en dat zij nog niet geheel hebben voldaan aan hetgeen bij het koninklijk besluit van 5 juli 1836 wordt gevorderd. Daarnaast stelde de gouverneur de vraag of een erkenning wel zou kunnen worden verleend 'zonder waarborgen voor de toekomst'. Het is juist deze kwestie die bij het erkennen van de gemeenten in de provincie Utrecht - evenals trouwens elders - veel gewicht in de schaal heeft gelegd. Zullen de Afgescheiden gemeenten werkelijk kunnen zorgen voor hun armen? Meer dan één autoriteit zag blijkbaar het schrikbeeld van een zich meer ontplooiende afscheiding van de Hervormde kerk - met zijn vaak vele en rijke diaconie-goederen - en daarmee gelijke tred houdende: een in toenemende mate overgaan van door de kerk ondersteunde armen in door de overheid bedeelden. Al met al meende de gouverneur dat het verzoek als 'een afzonderlijk kerkgenootschap' erkend te worden, diende te worden afgewezen.

Zoals wij zagen vond de poging van de Zuid-Hollandse synode, een kerkenorde samen te stellen, geen bijval buiten Zuid-Holland, Utrecht, 'Beneden-Gelderland' en Noord-Brabant. De provinciale vergaderingen die haar niet aanvaardden, meenden dat alleen een nationale synode een kerkenorde kon ontwerpen en vaststellen.

De tweede generale synode, gehouden te Utrecht van 28 september tot 11 oktober 1837, kwam in hoofdzaak voor dat doel bijeen. Het resultaat was een kerkenorde bestaande uit 100 artikelen. Zij werd voorafgegaan door een 'Voorrede' die de ondertekening droeg van ds. S. van Velzen als

137 Herv. Ered., 5 okt. 1837, no. 31.

138 In deze reactie openbaarden zich al aanstonds de kwade vruchten van het (in allerijl) aannemen van een van de Dordtse wel zeer sterk afwijkende kerkenorde. Verondersteld is, dat de gouverneur bij het opstellen van zijn beschouwing aangaande de kerkenorden de hulp heeft gehad van een Herv. predikant.

praeses en ds. H.P. Scholte als scriba.[139]

Aan alle gemeenten in Nederland werd een exemplaar gezonden.

In de notulen van de Utrechtse kerkeraad van 21 november 1837 lezen we: 'Ds. H.P. Scholte geeft als voorzitter aan de vergadering over de kerkordening door de laatstgehouden Synode vervaardigd, met verzoek die ernstig in het belang der Gemeente te onderzoeken.' In de stukken van de Utrechtse gemeente vinden we over deze kerkenorde verder niets. Uit andere bronnen is bekend - we komen daarop terug - dat Scholte er niets van moest hebben...

Ook voor andere gemeenten bracht zij de gewenste eenheid niet. Maar dit kwam vooral doordat men - anders dan Scholte - wenste terug te keren tot de Dordtse kerkenorde.

Ook van déze, door een nationale synode vastgestelde kerkenorde werd een exemplaar aan de Koning gezonden. Dit werd gedaan door ds. Scholte, op verlangen van de synode; immers laatstgenoemde was haar scriba. Maar de begeleidende brief van 18 december 1837 droeg een zeer persoonlijk karakter - om geen sterkere term te gebruiken. Zeker heeft deze bij de Koning geen gunstige indruk gemaakt.

Scholte schrijft[140] onder andere:

> Ik ben echter tevens verpligt Uwe Majesteit hierbij te doen opmerken, dat ik dit stuk alleen kan aanbieden als het werk dier vergadering, geensints als de aangenoome Ordening aller gemeenten in ons vaderland, dit zal eerst kunnen blijken uit de gevolgen. Uit eene vergelijking deezer kerkordening, met die welke bereids uit eenige provintieën... aan Uwe Majesteit is toegezonden, zal het duidelijk zijn in het 1 ste Hoofdstuk, dat de algemeene gronden dezelfde zijn. In bijzonderheden is er dit onderscheid, dat men in de provintiale Kerk Ordening gemeend heeft, geene bepalingen te moeten maaken, dan die dadelijk met Gods Woord en de daarop gegronde Formulieren van eenigheid konden bevestigd worden; dewijl daarin alleen duurzame eenigheid kan bestaan, omdat een iegelijk die den naam van Christus dragen wil, onderwerping aan dat Woord verschuldigd is.
>
> Daardoor oordeelden de opzieners in die provintieën, zoo veel in hen was, mede te werken tot uitbreiding van het eerste beginsel, vasthouding aan de Waarheid gepaard met waare verdraagzaamheid en vrijheid in mindere zaken. Deeze laatste Kerkordening heeft meerdere bepalingen en de ondervinding zal moeten leeren of alle de gemeenten die bepalingen voor de haare erkennen. Dit kan ik in allen gevallen U.M. verzekeren, dat eene Synode voor de afgescheidene Gereformeerden geensints is eene onherroepelijke kerkelijke rechtbank. Het kan in Gods hand een gezegend middel zijn tot ontwikkeling van waarheden, en tot eene daarop gegronde gemeenschappelijke overtuiging; maar wij kennen geene eenheid door Synodale dwang. Daarom heb ik ook geoordeeld mij niet aan die laatste

139 Kerkeordening ten dienste van de Gemeente Jesu Christi in Nederland. In orde gebragt door de opzieners dier Gemeente, in de Nationale Synode, gehouden te Utrecht den 28sten September en volgende dagen, Anno 1837, Amsterdam/'s-Gravenhage 1837.

140 Herv. Ered., 23 dec. 1837, no. 33.

vergadering te moogen onttrekken, en op de bijna eenstemmige keuze als scriba te moeten werkzaam zijn.

Ook in dit schrijven van Scholte - waarin hij onzes inziens niet is gebleven binnen de grenzen van zijn opdracht hem door de synode verstrekt - komt

zijn independentistische overtuiging duidelijk aan het licht. Na 1836 zal hij nimmer meer de gedachten van de Dordtse kerkenorde aangaande de regering der kerk mede middels kerkeraden, classes en synoden, aanvaarden. De vraag kan worden gesteld, in hoeverre de houding en de daden van Scholte de landsoverheid hebben beïnvloed, namelijk in het in de jaren 1837 en 1838 niet erkennen van de Afgescheiden gemeenten. Naar onze mening is deze invloed gering geweest. Want we sluiten ons aan bij dr. F.L. Bos, als hij schrijft: 'Waar de adviezen zoo uiteenloopen, ziet de Koning blijkbaar geen kans een goede oplossing te vinden. De zaak wordt aangehouden, tot in het begin van 1839 de Regeering uit de impasse komt door de handelwijze van Ds. Scholte.'[141]

Maand na maand verstreek, en nog steeds wachtten de gemeenten in de provincie Utrecht op een antwoord op hun in augustus 1837 ingediende verzoekschriften. Ouderling P.W. Lothes te Utrecht stelde in maart 1838 een nieuw adres op.

De kerkeraadsnotulen vermelden onder 20 maart 1838: 'De ouderling Klijn steld voor om het door broeder Lothes opgestelde adres aan de Gemeente voortelezen, dan in rondvraag te brengen om het te doen tekenen en zoo aan Z.M. den Koning op te zenden.' Eerst in de kerkeraadsvergadering van 8 mei 1838 wordt vermeld, dat het 'vroeger opgestelde adres heden aan Z.M. den Koning met de post verzonden is'. Het werd 26 april getekend door 43 leden van de Utrechtse gemeente, 44 van die van Oud-Loosdrecht (op 30 april) en door 56 leden van Bunschoten (op 7 mei).[142]

De kern van het request is een hernieuwde verdediging van het goed recht der Afscheiding, en als zodanig is het belangrijk. Vanwege de veelheid der stukken door de Utrechtse gemeente verzonden, moeten wij echter opnieuw van een brede weergave afzien. Wij noemen slechts het volgende gedeelte.

> Sire, wat staat ons nu meer te doen, dan ons nog eens op deze wijze persoonlijk tot Uwe Majesteit te wenden? Alle middelen zijn beproefd; zonder ons aanzoek hebben zich nog onlangs 173 achtingswaardige verkondigers van de zuivere leer der waarheid in Zwitserland, onze belangens aangetrokken; doch zonder vrucht. Hunne liefdevolle en naar het voorschrift des heiligen Evangeliums ingerigte pogingen, mogten niets baten. De Synodale commissie van het Hervormd Kerkbestuur heeft, zoo ver het verzoek om derzelver invloed bij de overheid aan te wenden aan de leeraars gerigt was, hen met een bits, ons zonder bewijs beschuldigend antwoord, afgewezen. Ja trotsch op de zegepraal over verdrukten, daar zij aan het departement van Justitie wiens intercessie de Synode reeds in het jaar 1834 heeft ingeroepen, eene sterke arm hebben, weigerden zij het voorstel, omdat het de afscheiding betrof, in overweging te nemen niet slechts, maar zelfs aan de broederlijke en gematigde aanvraag gehoor te geven. Trouwens, is door eene dergelijke beantwoording op de gemoedelijkste vertoogen van Leeraren uit hun eigen Kerkgenootschap reeds bij herhaling aangetoond, hoe weinig belang de handhaving der waarheid aan hen inboezemt.

141 Bos IV, 208. Men zie voor deze 'uiteenloopende adviezen' etc. pag. 206-272.
142 Herv. Ered., 6 juni 1838, no. 12/39.

In het verzoekschrift, dat in staatsrechtelijke zin geen nieuwe elementen

bevat, wordt - zoals wel van zelf spreekt - gevraagd om vrijheid van godsdienstoefening, zoals ook 'andere gezindheden die genieten'. Door de regering werd echter weinig aandacht aan dit request geschonken.[143]

Op 17 augustus 1838 werd een derde verzoekschrift aan de Koning gezonden. Het was opgesteld, althans het werd geschreven door P.W. Lothes, dan ouderling, en het werd door 51 leden der gemeente, zowel mannen als vrouwen, getekend.[144]

Ook dit stuk is zeer uitvoerig. Genoemd wordt het feit, dat de Koning op 24 augustus zijn verjaardag zal vieren; het zal dan tevens bijna 25 jaar geleden zijn dat 'Uwe Majesteit, van den Koning der Koningen het bestuur over het land uwer geboorte is opgedragen'. Opnieuw vragen de ondertekenaars vrije uitoefening van hun godsdienst. Tevens melden zij de aankoop van het reeds eerder genoemde gebouw of woonhuis cum annexis, dat doorvóór 'door de Oud-Roomschen tot eene kerk is gebezigd'. De samenstelling van de kerkeraad wordt medegedeeld - 3 ouderlingen en 2 diakenen (we komen hierop terug). Ook lezen we: 'Als Herder en Leeraar is onder ons tijdelijk werkzaam Ds. H.P. Scholte, alhier woonagtig.'[145] Na te hebben geschreven, dat de gemeente opgebouwd wordt in het allerheiligst geloof, lezen we iets dat betrekking heeft op de verdeeldheden in de gemeente en waarop we verder in dit hoofdstuk terugkomen.

> Dezulken onder de lidmaten die hunne belijdenis tegenspreken, en zich in wandel ontgaan, worden met getrouwheid, ernst en langmoedigheid van hunne verkeerdheden afgemaand. Bij voortgaan gecensureerd, en het gebruik der heilige bondszegelen ontzegd, en bij verharding in het kwaad, volgens Gods ordonantiën van de gemeente afgesneden.
> ...Neen, welke verkeerdheden, kwalijk gezinde menschen die zich bij de gemeente gevoegd hadden, ook aanrigten en willen doordrijven, zoo dat zij eenvoudigen medeslepen, wij voor ons, worden zelfs daardoor, van alle zijden meer en meer overtuigd, dat onze Gemeente, en overal waar getrouwe leden gevonden worden, de waarachtige Gemeente des Heeren Jesu Christi is. Wij verzekeren ons des te krachtiger, dat zij, die niet door den Heere afgescheiden zijn, iets menschelijks voor oogen hadden, toen zij tot die gewigtige stap overgingen; en door den Heer ook weder zullen worden afgedaan en te schande gemaakt. De moeijlijkheden hierdoor, voor de getrouw blijvende(n) in de gemeente ontstaande kunnen van onze zijde

143 Circa 25 mei 1838 schreef de minister van justitie, dat het request van Utrecht niets opmerkelijks bevat, of het moest wezen, dat het slechts door 43 personen uit Utrecht is ondertekend; de naam van Scholte ontbreekt. Het request van 18 aug. 1837 was door 51 lidmaten getekend; de minister zag in het geringere aantal een gevolg van interne moeilijkheden. Bos IV, 263.

144 Notulen B. en W., 10 sept. 1838; Herv. Ered., 25 aug. 1838, no. 84.

145 Ds. H.P. Scholte werd te Utrecht beroepen 26 april 1838. Ondanks een smeekbede van de manslidmaten van 2 april 1839 en een van de vrouwelijke lidmaten van ongeveer dezelfde datum, nam Scholte het beroep - zoals bekend - nimmer aan. Men zie voor de beroepsbrief en de beide andere stukken, DERDE DEEL, 27-29, 32-34.

beschouwd, het best worden tegengegaan, wanneer de waarlijk welgezinde(n), door de overheid als gemeente erkend worden.[146]

146 De oorzaak van het schrijven van deze woorden zal wel gelegen zijn geweest in de omstandigheid, dat de Utrechtse gemeente ervan op de hoogte was dat de 'interne moeilijkheden' bij de autoriteiten waren bekend geworden en dat men zich 'veel goeds van deze oneenigheid' voorstelde. Vgl. Bos IV, 302-308.

Burgemeester en wethouders van Utrecht om informatie en advies gevraagd, berichten op 10 september 1838 aangaande de ondertekenaars: '...onder dezelve zijn eenige deftige lieden van den Burgerstand, op wier gedrag geene aanmerkingen vallen, en die, hoezeer volhardende in de aankleving hunner begrippen, zich echter door geene ongeregeldheden doen kennen.'[147]

Het is duidelijk dat de autoriteiten te Utrecht de bestaande toestand beu zijn; zij hopen dat er een eind zal komen aan de vervolgingen, aan het uiteenjagen van de godsdienstoefeningen van rustige burgers. De strijd duurt reeds langer dan drie jaren. Als de overheid al zo oordeelt, wat zullen het dan bange jaren zijn geweest voor de verdrukte Afgescheidenen...

Evenwel laat de minister het adres rusten!

Er zal een vierde request van de Utrechtse gemeente nodig zijn voor het verkrijgen van erkenning en toelating. Dit zal als een capitulatie van Scholte c.s. worden beschouwd, maar het zal de regering uit de impasse brengen.

14. De Utrechtse gemeente toegelaten en erkend

Deze gebeurtenis heeft het leven van de meeste Afgescheiden gemeenten in ons land in sterke mate beïnvloed, ook in deze zin dat zij veel beroering heeft veroorzaakt. Daardoor was het nodig, dat we haar ook bij de beschrijving van andere gemeenten vermelden. Na al hetgeen anderen[148] en wij[149] er reeds over schreven, willen wij ons in deze paragraaf zoveel mogelijk beperken.

Eind 1839 neemt de Utrechtse kerkeraad - daarin vermoedelijk in sterke mate geleid door ds. Scholte - het initiatief tot het zenden van een nieuw, in belangrijke mate van vorige verzoekschriften afwijkend, adres aan de Koning.

Wij lezen in de notulen van 13 november 1838:

> Vervolgens is nog bepaald om de manslidmaten der gemeente... uit te noodigen... bij elkanderen te komen ten einde het Huishoudelijk reglement voor de gemeente voor te leggen en goed te keuren. Tevens ook over het daarbij te voegen adres te spreken en goed te keuren.

Een week later (20 november) wordt genotuleerd:

> Nog is aan de vergadering voorgelezen het aan de gemeente... voor te stellen adres, wegens de te doene vernieuwde poging bij Z.M. om vrijheid, bij het overgeven van het huishoudelijk reglement.

Daarna (27 november):

> Is gesproken over het teekenen van het adres aan Z.M., waarin br. Veldhuizen bezwaar vindt, omtrent den onvoorwaardelijken afstand van alle aanspraak op

147 Notulen B. en W., 10 sept. 1838.
148 Bijvoorbeeld: Bos IV, 330, 331, 339-341, 343-354.
149 EERSTE DEEL, 140-145.

> eenige goederen en inkomsten enz., hetwelk hij zeide wel voor zich zelfs, maar niet voor de nakomelingen te kunnen doen. Na hierover breedvoerig gesproken te hebben, is hem deze zaak, die in het geheele beginsel der afscheiding ligt, ter nadere overweging voorgesteld.

Tenslotte, de notulen van 4 december:

> Is gehandeld over het bezwaar van br. diaken Veldhuizen tegen het adres aan Z.M., welk bezwaar echter is weggenomen, zoodat voornoemde broeder zich bereid verklaard om het adres mede te teekenen.

Op 27 december 1838 werden adres en reglement, waarvan hierboven sprake is, ten stadhuize door 53 leden der gemeente getekend.

In het request[150] wordt onder meer verklaard, dat de Drie formulieren van enigheid zijn de uitdrukking van het gemeenschappelijk geloof; dat de gemeente met name genoemde ouderlingen en diakenen heeft verkozen en ‘ter erkenning als zoodanig aan Uwe Majesteit voorstelt’ - het overeenkomstige wordt gezegd van H.P. Scholte ‘vroeger predikant te Doveren, Genderen en Gansoyen’. Verder, dat bij het verzoekschrift is gevoegd een ‘huishoudelijk reglement’ en dat geen aanspraak wordt gemaakt op ‘eenige goederen, inkomsten, regten of titels van het Nederlandsch Hervormd- of eenig ander Kerkgenootschap’. Ook zal men geen aanspraak maken, voor eredienst of armen, op een toelage uit 's lands schatkist.

De ondertekenaars vragen te worden **erkend in de burgerlijke maatschappij** als een ‘Christelijke afgescheiden Gemeente’. De naam ‘gereformeerd’ is wel prijsgegeven, maar mr. A.W. van Appeltere schrijft ten dele terecht: ‘Ten opzigte van hunne bewering, dat de gemeente en hare opzieners reeds bestaan onafhankelijk van alle toestemming der Regering, dat zij geene **toelating,** maar alleen **erkenning** behoeven, hebben de supplianten in de daad **wel niets toegegeven,** maar het adres is in dat opzigt zoo kunstig bearbeid, dat men met de listige handelwijze van Scholte c.s. moet bekend zijn om zich daarvan te overtuigen, en dat de **schijn** geheel te hunnen voordeele is.’[151]

Bij request en ‘huishoudelijk reglement’ was een schrijven gevoegd van Scholte, waarbij deze mededeelde, dat 14 Afgescheidenen verhinderd waren geweest het adres op het raadhuis te tekenen; tevens vermeldde hij dat er in de gemeente 65 kinderen waren. In december 1838 moet de gemeente derhalve circa 53 + 14 + 65 = 132 zielen hebben geteld.[152]

Na allerlei ambtelijk overleg werd ds. Scholte, door de minister van eredienst getypeerd als ‘de ziel dezer geheele onderneming’, uitgenodigd op maandag 4 februari te onderhandelen met de secretaris en adviseur bij het departement van eredienst, J.D. Janssen, en wel aangaande het aanbrengen

150 Het origineel van het request en van het reglement wordt bewaard in het archief Staatssecretarie van 14 febr. 1839, onder no. 87.
151 Bos IV, 344.
152 Vergelijk bijlage II.

van enige wijzigingen in request en reglement.[153]

Deze wijzigingen zijn de volgende geweest.

1°. Scholte heeft op verzoek der regering ‘te erkennen’ gewijzigd in ‘toe te laten en te erkennen’.

2°. In artikel 2 van het reglement werd één woord toegevoegd (‘kunnen’), waardoor het bezwaar werd weggenomen ‘dat de afgescheidenen genoegzaam alle christenen als leden hunner gemeente wilden aanmerken’.[154]

3°. Het oorspronkelijke artikel 58 handelde over het aannemen van lidmaten uit andere gemeenten komende. Het was nodig duidelijk aan te geven, dat bedoeld werd alleen gemeenten, die ‘door de toelating des Gouvernements zouden gevestigd worden’, omdat bij eventuele erkenning der Utrechtse gemeente ‘geen andere nog zou geacht worden te bestaan’. Ds. Scholte stelde voor dit gehele artikel te schrappen. Hij deed dit zelf tijdens de conferentie, met vernummering van alle volgende artikelen 59 tot 81 in 58 tot 80.

4°. De regering maakte aanmerking op de benaming ‘huishoudelijk reglement’, welke het bestaan veronderstellen kon van een algemeen reglement, dat bij de regering niet bekend was. Ds. Scholte schrapte daarop het eerste woord.

Ds. Scholte verklaarde desgevraagd tevens, dat hij meende te handelen ‘in de geest zijner gemeente’, met andere woorden, dat hij zich gerechtigd achtte de genoemde wijzigingen aan te brengen.

In de kerkeraadsnotulen van 5 februari 1839 lezen we met betrekking tot de conferentie:

> De President doet verslag, dat hij op eene uitnodiging van den Minister van Eeredienst... een gesprek gehad heeft... betrekkelijk het opgezonden adres aan Z.M. Dat er een paar onbeduidende aanmerkingen waren op art. 2 en 3 welke door den President veranderd zijn... Dat men bovendien in art. 58 verlangde de inlassching van **erkende,** dat de President dit echter volstrekt geweigerd had als in zich bevattende eene miskenning van andere gemeenten. Dat hij echter had voorgesteld om het geheele artikel er uit te ligten, waarmede men genoegen had genomen. Alles onder voorbehoud dat deeze veranderingen werden goedgekeurd door de andere onderteekenaars, zullende in het tegenovergestelde geval door den President geschreven worden. Ten gevolge daarvan wordt in omvraag gebracht of de broeders hiermede vereenigd zijn. Niemand heeft eenig bezwaar maar stemt met de handeling van den President volkomen in.

Wel zeer spoedig na 4 februari, namelijk op de 14e van dezelfde maand, plaatste de Koning zijn handtekening onder het besluit, waarbij de ‘Christelijke afgescheidene gemeente’ te Utrecht in de burgerlijke maatschappij werd toegelaten en erkend.[155]

153 Het ‘huishoudelijk reglement’ - later ook wel ‘reglement’ genoemd - is afgedrukt in de vorm die het na de bespreking op het ministerie verkreeg, in EERSTE DEEL, 405-411. Het werd, met een voorrede van ds. H.P. Scholte, in 1839 te Amsterdam uitgegeven bij H. Höveker.

154 Voor uitvoeriger uiteenzetting: Bos IV, 345, 347-349. Ook hierna in deze paragraaf.

155 Archief Staatssecretarie 14 febr. 1839, no. 87.

De laatste bladzijde van het besluit met de handtekening van Koning Willem I, is hierna afgebeeld.

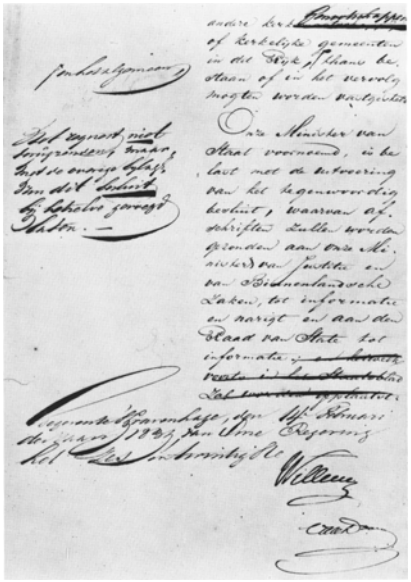

De laatste bladzijde van het koninklijk besluit van 14 februari 1839, waarbij de Christelijke Afgescheiden gemeente werd erkend.

Op deze plaats past een enkel woord over het zogenaamde (huishoudelijk) reglement.

Het werd door Scholte en zijn medestanders niet onder stoelen of banken gestoken, dat dit reglement de kerkrechtelijke regels bevatte van de Utrechtse gemeente en dat dit geschrift derhalve in de plaats was gekomen van de Dordtse kerkenorde.

Vastgesteld moet worden, dat er grote verschillen bestaan tussen deze beide, over de regering der kerk handelende stukken.

Wij noemen daarvan slechts het volgende. In artikel 2, dat reeds eerder aan de orde kwam, staat:

> Allen, die in den naam van den drie-eenigen God gedoopt zijn, hun geloof in Dien God belijden, en die belijdenis door hunnen wandel niet tegenspreken, kunnen in de gemeente als lidmaten erkend en aangenomen worden.

Afgezien van de vraag of het 'hun geloof in Dien God belijden' een juist criterium is voor de kerk om personen als leden te erkennen - de vragen te stellen bij het doen van openbare geloofsbelijdenis in de gereformeerde kerken omvatten méér - moet worden geconstateerd, dat de gekozen formulering tot eigenaardige consequenties kan leiden en te Utrecht heeft geleid. Wij komen daarop nog terug, maar vermelden hier slechts, dat in 1845 een geestelijk onvolwaardig meisje van 29 jaar niet (langer) als lid der gemeente werd erkend, aangezien zij haar geloof niet kon belijden.[156]

Vervolgens: artikel 36 drukt uit dat de kerkeraadsvergaderingen toegankelijk zijn voor de gehele gemeente; de manslidmaten 'zullen... altijd eene raadgevende stem hebben'. Dan: het weglaten van het oorspronkelijke artikel 58 betekende voor de structuur van het reglement beslist geen verbetering, want het was het enige artikel waarin althans een kerkverband werd aangeduid.

Tenslotte, in de definitieve vorm ontbreekt dus elke verwijzing naar een zodanig verband, laat staan dat bindende regels worden gegeven voor de wijze waarop meerdere vergaderingen - classes en synoden - zullen vergaderen en besluiten.[157]

Kortom, het reglement draagt op bepaalde punten een niet-gereformeerd en sterk independentistisch karakter.

De erkenning van de Utrechtse gemeente op grond van het adres aan de

156 GKU, Brievenboek 1838-1848, 3 febr. 1845.

157 Voor een zo belangrijke zaak, als uitgedrukt in art. 31 van de Dordtse kerkenorde, was uiteraard in het 'reglement' geen plaats. In het Tijdschrift De Reformatie III (juni 1838), blz. 359 en 360 heeft Scholte geschreven over het verschil tussen de synodale kerkenorde van 1837 en de provinciale van hetzelfde jaar (deze laatste vertoont dezelfde grondtrekken als het 'reglement'). Scholte zegt dat het voornaamste verschil tussen beide ligt in 'de trapsgewijze regering' die in de synodale k.o. naar voren zou komen en 'waardoor al de magt der kerkregering zich te zamen vereenigt in ééne synode...' etc. Bij Scholte moet toch wel een ernstig misverstand ten aanzien van gereformeerde kerkregering aanwezig zijn geweest.

Koning tezamen met het reglement, heeft, zoals we schreven aan het begin van deze paragraaf, in de Afgescheiden kerken grote beroering teweeggebracht. Deze ontstond niet zo zeer doordat Utrecht had gehandeld los van de overgrote meerderheid der zusterkerken.[158] De hoofdzaken waren en bleven de eerste jaren nà 1838: het prijsgeven van de naam 'gereformeerd' en daarmee van de pretentie - althans in de naam - voortzetting te zijn van de kerk der reformatie; én het verwerpen van de Dordtse kerkenorde.

Door het eerste - en daarmee verbonden het vragen van 'vrijheid' aan de overheid, alsof men een nieuw genootschap was - werd het vormen van zogenaamde Kruisgemeenten[159] in niet-geringe mate bevorderd. Naar aanleiding van het tweede - al dan niet de Dordtse kerkenorde als accoord van kerkelijke samenleving - ontstond er een scheur in het Afgescheiden kerkverband, een scheur die in 1847 voor een gedeelte verdween, toen Scholte met vele volgelingen emigreerde,[160] maar die eerst in 1854 finaal werd geheeld.

De vervolging was voor de Utrechtse gemeente begin 1839 voorbij, maar in de tijd daarna gaan zich donkere wolken boven haar samenpakken.

Ds. Scholte deed in de vergadering van de kerkeraad van 21 februari 1839 mededeling van de ontvangst van het koninklijk besluit van 14 februari. De gemeente is erkend 'zoodat voortaan de kerkeraad als zoodanig met het Gouvernement kan handelen'. Met 'als zoodanig' zal bedoeld zijn: als kerkeraad van een erkende gemeente. We lezen verder in de notulen:

> Daar hierdoor de weg gebaand is voor alle de gemeenten zoo draagd de President voor, een ontwerp van adres voor die gemeenten in de provincien Utrecht, Zuid-Holland en Gelderland welke geheel vereenigd zijn met het in deeze gemeente vastgestelde kerkelijke reglement. Na over de verschillende daarin voorkomende zaken gesproken te hebben, wordt het algemeen goedgekeurd.
> ...De President zal een brief in gereedheid brengen aan Z.M. in antwoord op het ontvangen besluit van 14 February 1839, No. 87 ten einde dezelve in de volgende vergadering te overwegen en dienaangaande te besluiten.

158 Tot hiertoe is niet gevonden, of er zusterkerken waren, en zo ja welke, die op de hoogte waren met de inhoud en het tijdstip van het indienen van request en reglement. Classicale notulen over de eerste jaren zijn uiterst schaars, maar in de provinciale notulen van Utrecht, Zuid-Holland, 'Beneden-Gelderland' en Noord-Holland, vinden wij vóór 27 dec. 1838 over deze zaken niets. Nadien werd het reglement snel bekend, omdat het gedrukt was. In de notulen van de provinciale vergadering van 7 maart 1839, gehouden te Utrecht, lezen we dat de Utrechtse gemeente is erkend. 'Voorts wordt gehandeld over de wijze, waarop de andere gemeenten zullen te werk gaan, teneinde dezelfde erkenning in de burgerlijke maatschappij te bekomen.' Opgemerkt dient te worden dat de predikanten Brummelkamp, De Cock, Van Raalte en Van Velzen aanstonds de erkenning zochten in dezelfde weg als de Utrechtse gemeente, zij het ook, dat het ingediende 'reglement' hier en daar variaties vertoont.

159 De Kruisgemeenten waren verenigd in een verband dat de naam droeg 'De Gereformeerde kerk in Nederland'. In 1869 verenigden de meeste Kruisgezinden zich met de andere Afgescheidenen tot de Christelijke Gereformeerde Kerk. Men zie: J. van Raalte, Wat was de Gereformeerde Kerk in Nederland?, Goes 1954.

160 Men zie hiervoor EERSTE, TWEEDE en DERDE DEEL, passim.

Bedoelde brief werd goedgekeurd en 28 februari 1839 verzonden.[161]

In dit schrijven wordt de Koning bedankt voor de spoedige en gunstige dispositie op het aan hem gedane verzoek. Verder vraagt de Utrechtse gemeente 'dat de weg gemakkelijk gemaakt moge worden voor diegenen hunner geloofsgenoten, die, in andere steden en dorpen verspreid, zich tot Uwe Majesteit zullen wenden...', uiteraard met hetzelfde verzoek tot toelating en erkenning van hun gemeente.

De reactie van de minister van eredienst, gericht aan de Koning, liet niet lang op zich wachten. De minister schreef op 9 maart, mede naar aanleiding van het 'ontwerp van adres' door Scholte opgesteld voor diens geloofsgenoten buiten Utrecht, dat vastgehouden diende te worden aan de bepalingen van het koninklijk besluit van 5 juli 1836, inzonderheid wat betreft: de aanwezigheid van een 'eenigszins aanmerkelijk aantal personen' in één bepaald dorp of één bepaalde stad, het bezitten van een gebouw of huis voor de eredienst bestemd en waarborgen voor het zélve zorgen voor eredienst en armen. Het oogmerk van de minister, baron F.W.F.T. van Pallandt van Keppel (1772-1853), wordt ook wel duidelijk: '...ten einde voor te komen, dat de geest van onrust en proselytenmakerij zich niet alom verspreidde door overal openlijke predikatiën te houden en onbeduidende gemeenten op te rigten...'.[162]

Zoals we in dit boek bij de behandeling van verschillende gemeenten kunnen zien, is inderdaad het zo juist genoemde koninklijk besluit 'in de engste zin uitgelegd en toegepast'.[163] Totdat na de troonsbestijging van Koning Willem II aan de Afgescheidenen een veel grotere vrijheid wordt geschonken. Aanstonds worden dan de maatregelen van inkwartiering ingetrokken en door het besluit van 9 januari 1841 worden de beperkende bepalingen voor het instituëren van een gemeente - legalisatie der handtekeningen, een 'eenigszins aanmerkelijk aantal', het bezit van een kerkgebouw en waarborgen voor het onderhoud van eredienst en armen - ter zijde gesteld.

15. Beroepingswerk; ouderlingen en diakenen in het tijdvak 1835 tot eind 1840[164]

Reeds eerder vermeldden wij dat 27 februari 1836 ds. H.J. Budding werd beroepen. Volgens de notulen van 21 maart 1837 bedankte hij.

Op 2 mei daaraanvolgende werd door Utrecht en enige andere gemeenten in de provincie, een beroep uitgebracht op ds. A.C. van Raalte, predikant te Genemuiden en Mastenbroek. Op 1 juli werd zijn bedanken bekend gemaakt. Ook deelden wij al mede, dat ds. H.P. Scholte 26 april 1838 werd beroepen. De beroepsbrief is getekend 28 april. De broeders Takken en

161 Bos IV, 356-358.
162 Idem, 359, 360.
163 Bos IV, 355. Men zie voor de verdere ontwikkeling, namelijk onder Koning Willem II: Bos IV, 408-435.
164 Tenzij anders vermeld, zijn de gegevens van deze en de volgende paragraaf ontleend aan GKU, notulen kerkeraad 1835-1840.

Lothes werden afgevaardigd deze aan ds. Scholte te overhandigen. Zij brachten ten antwoord ‘dat zijn WelEerwaarde de brief zou inzien’. Het beroep werd niet aangenomen.

Ongeveer een jaar later, 2 april 1839, werd aan Scholte opnieuw gevraagd zich aan de Utrechtse gemeente te verbinden. Hem werd toegezegd ‘boven en behalve vrije woning, eene jaarlijksche toelage... van ten minste vier honderd gulden’.[165] Deze zaak bleef onbeslist, tot Scholte op 27 augustus mededeelde, dat hij overwoog het beroep aan te nemen in combinatie met dat van 's-Graveland. Nadat de Utrechtse gemeente had duidelijk gemaakt, daarvan niet te willen weten, verklaarde hij ‘dat het hem hoe langs zoo meer duidelijk wordt, dat (hij) voor het tegenwoordige geene beroeping bepaaldelijk en uitsluitend voor eene gemeente kan aannemen’.

Van 1837 tot 1847 is het, als gevolg van dit gevoelen zo geweest dat Scholte te Utrecht woonde, daar allerlei ambtelijk werk verrichtte, predikanten opleidde, en vooral in de eerste jaren vele andere gemeenten in de provincies Utrecht en Zuid-Holland diende.

Zoals we zagen werd de eerste kerkeraad op 18 december 1835 door ds. Scholte bevestigd: H.G. Klijn, ouderling; E. Takken en J. Veldhuizen, diakenen.

Eind juni 1837 wordt E. Takken naast Klijn ouderling; in zijn plaats wordt A.M. van Beugen tot mede-diaken gekozen.

In mei 1838 kiest de gemeente P.W. Lothes als derde ouderling, maar deze treedt begin 1839 af wegens verhuizing naar Amsterdam.

Door het vertrek van H.G. Klijn december 1839 - hij werd predikant te Kockengen - en door dat van Cornelis van der Meulen[166] naar Middelharnis, is eind 1839 E. Takken de enige ouderling. Inmiddels, namelijk op 5 mei van genoemd jaar, waren twee nieuwe diakenen bevestigd.

De samenstelling van de kerkeraad eind 1840, als de gemeente uiteenvalt, was als volgt: E. Takken, ouderling; A.M. van Beugen, J. Veldhuizen, W. Horst Jr. en J.B. Miché, diakenen. De drie eerstgenoemden zijn het kerkverband trouw, de beide laatsten blijven bij de groep Scholte.

16. Predikantsopleiding

Wij herhalen hetgeen we ook in het EERSTE DEEL[167] schreven, dat de volgende elf personen bij Scholte te Utrecht, gedurende kortere of langere tijd, een opleiding tot predikant hebben gevolgd.[168]

165 Volgens het reeds eerder genoemde ‘Kasboek’ werd aan Scholte vanaf 1 aug. 1839 regelmatig *ƒ* 100,- per kwartaal uitbetaald.

166 Corneli(u)s van der Meulen werd te Utrecht door Scholte opgeleid tot predikant. Tijdens zijn verblijf aldaar fungeerde hij als ouderling. Ook Gerrit Baay, gekomen van Hoorn, was, zij het ook zeer kort, ouderling te Utrecht. Hij werd op 26 april 1840 predikant te Leerdam.

167 Pagina 165.

168 Een ‘n’ achter de naam betekent: geen predikant geworden.

Gerrit Baay
Hendrik Barendregt n
A.J. Betten
Wijnand Gardenier
Jan Hasselman n
D. Hoogendoorn n
Coenraad de Jong n
Hendrik George Klijn
Jacob Maasdam n
Cornelis van der Meulen
Christiaan Steketee

Gerrit Baay kwam op 3 maart 1840 uit Hoorn, waar hij ouderling was, naar Utrecht. Reeds op 24 en 25 april werd hij geëxamineerd op de provinciale vergadering, gehouden te Utrecht en bestaande uit afgevaardigden van de provincies Utrecht, Zuid-Holland, Gelderland en Zeeland.[169] Hij werd geëxamineerd door Scholte, Klijn en Van der Meulen. Beide laatstgenoemden waren toen reeds predikant. Baay werd 26 april 1840 te Utrecht bevestigd als predikant te Leerdam.

Ten aanzien van Betten (later predikant te Noordeloos), Gardenier (Wolphaartsdijk) en Steketee (Nieuwdorp) is niet gevonden waar en wanneer zij zijn geëxamineerd.

Aangaande H.G. Klijn en C. van der Meulen is heel wat meer bekend. Zoals we weten had Klijn de gemeente vanaf het begin gediend als ouderling. In augustus 1839 werd Klijn te Kockengen beroepen, nadat hij sedert november 1838 door Scholte was opgeleid. De meningen in zijn eigen gemeente waren zeer verdeeld. Sommigen meenden dat Klijn aan de Utrechtse gemeente verbonden moest blijven. Uiteindelijk ontving Klijn ‘toestemming’ zich aan de gemeente Kockengen te verbinden, onder de vreemde voorwaarden, zo nodig de gemeente Utrecht te helpen en Kockengen ‘zonder buitengewone wegen tot aan zijnen dood te bedienen’. Klijn en Van der Meulen (beroepen te Middelharnis) werden geëxamineerd in een vergadering van de kerkeraad (!) gehouden op vrijdag 22 en zaterdag 23 november 1839, zij het ook dat deze vergadering werd bijgewoond door kerkeraadsleden uit de classes van 's-Gravenhage, Dordrecht, Langerak en Zaltbommel.

Er waren drie predikanten uitgenodigd om, eventueel met ds. Scholte, het examen af te nemen: ds. A.C. van Raalte, deze had geschreven door ‘bezigheden’ verhinderd te zijn; ds. Brummelkamp kon wegens verhuisdrukte niet komen;[170] van de weinig-reizende G.F. Gezelle Meerburg was geen antwoord ontvangen. Het gevolg was dat Scholte als enige examinator optrad. De meeste van de gestelde vragen zijn bewaard gebleven.[171] De eerste dag duurde het examen met een ruime pauze tot twee uur in de

169 HO.
170 A. Brummelkamp nam 14 nov. 1839 afscheid te Hattem wegens vertrek naar Schiedam. Daar stond hij, zonder te zijn bevestigd van 11 dec. 1839 tot 18 juli 1842.
171 Notulen kerkeraad 22 en 23 nov. 1839.

nacht; de tweede dag leverden beide candidaten een predicatie over een opgegeven tekst. Beiden slaagden en werden de volgende dag, zondag 24 november 1839, ‘geordend tot den dienst des Woords en der Sacramenten’. Aan de gemeenten in Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel, (Boven-) Gelderland en Noord-Brabant werd kennis gegeven ‘dat het den Heere behaagd heeft volgens Zijn Woord twee nieuwe Herders en Leeraars aan Zijne gemeente te geven’.

In enige provincies - en ook te Amsterdam - verwekte deze mededeling echter geen vreugde; integendeel, men meende dat niet was gehandeld naar de geldende kerkelijke wetten. De gevolgen van één en ander zullen we bespreken in paragraaf 18.

Maar eerst willen we nog enige bijzonderheden geven aangaande het gemeentelijke leven in de eerste jaren.

17. Gemeentelijk leven tot eind 1838[172]

In de jonge gemeente hebben zich een aantal crisisverschijnselen voorgedaan, die wij, daar zij een zekere samenhang vertonen, in chronologische volgorde zullen behandelen.

In juni 1837 is er sprake van een zevental leden, dat de openbare bijeenkomsten van de gemeente verzuimt en daarvoor verschillende redenen opgeeft. Eén van hen, Willem van der Hagt, een zwager van (de latere predikant) A.J. Betten, verklaart dat hij geen ‘verzekerd geloof’ heeft. Hij wordt in augustus 1837 afgesneden. Twee anderen van het zevental maken bezwaar tegen de ‘toegangskaarten’ voor de Domselaarspoort, maar deze moeilijkheid verdwijnt als de gemeente breekt met het stelsel der vergunningen. Ook wordt vanuit de kleine ‘groep’ bezwaar gemaakt tegen de leer van de doop die Scholte zou huldigen. Als met name J. de Jong, J.L.J. van Nieuwkasteel, C.J. Stulting en J. Vermeulen geen gehoor geven aan het vermaan inzake hun verzuimen van de godsdienstoefeningen, worden zij van het avondmaal ‘geweerd’; dit gebeurt eind 1837.[173]

Daarna blijkt dat de bezwaren van deze vier zich concentreren op de prediking van ds. Scholte. In de vergadering van de kerkeraad - met de gemeente, zoals we reeds zagen en zoals in het (huishoudelijk) reglement van begin 1839 als regel zal worden gesteld - van 6 februari 1838 komt ouderling H.G. Klijn eveneens met bezwaren tegen de prediking. Klijn zegt, vermoedelijk in overeenstemming met de genoemde vier personen, dat ‘Ds. Scholte niet genoeg tot den onbekeerden zondaar het woord richtte om denzelven te vermanen en op te wekken en te nodigen om tot Christus te komen...’. Vermoedelijk is er een kern van waarheid geweest in deze

172 Tenzij anders vermeld, zijn de gegevens van deze paragraaf ontleend aan GKU, notulen kerkeraad 1835-1840.

173 Terloops vermelden we, dat er in deze tijd leden wonen te Vianen: Albertus Lodewijk Gerdessen met zeven onmondige kinderen en Philippus Homburg. Ook te Vleuten wonen enige leden, onder anderen Huibert van der Velden en Willem van Zoest.

bewering. Scholte had een kerkelijk ideaal dat naar labadisme zweemde. Zo zegt hij in deze tijd tot de ouderlingen, dat zij niemand tot lid moeten aannemen, die slechts uitspreekt Jezus als zijn zaligmaker nodig te hebben; neen, men zal moeten verklaren de Heere Jezus te hebben aangenomen, alleen dan wordt iemand zalig gesproken. Zulke opmerkingen hebben ongetwijfeld onder de 'bekommerde zielen' in de Utrechtse gemeente ontsteltenis gewekt.[174]

Een week later, 13 februari 1838, wordt de bespreking voortgezet. De bezwaarde J. de Jong formuleert zijn critiek op de preken van Scholte met bijna dezelfde woorden als ouderling Klijn heeft gedaan. Ook laatstgenoemde mengt zich, ten tweede male, in de discussie en beschuldigt Scholte dat zijn prediking niet in alle delen op Gods Woord en de Drie formulieren is gegrond, namelijk aangaande de uitwendige roeping of verkondiging van den Heere Jezus, met de opwekking en nodiging tot bekering en geloof. Als wij letten op de teksten die Klijn hierbij aanhaalt,[175] ontkomen we echter niet aan de indruk dat er ook bij hem niet voldoende klaarheid was aangaande de leer omtrent de kerk. Ook hij zag, als zovelen onder de Afgescheidenen, de gemeente als 'de gemengde hoop' van onverschillige, bekommerde en bevestigde Christenen. Hoe zegenrijk zou het hebben gewerkt, als er in die eerste tijd na 1834 méér predikers waren geweest, die ook ten aanzien van verbond en doop het volle licht van de Heilige Schrift hadden laten schijnen.

Scholte antwoordt op de zo juist genoemde beschuldigingen door te zeggen, dat de elementen die Klijn heeft genoemd wel degelijk in ál zijn preken worden gevonden 'echter zulks niet in dien vorm als bij vroegere predikanten het gebruik was, te weten, eene voorafspraak en verdeeling van den tekst, dan eene drooge verklaring en dan eene bizondere toepassing. Verder is door Ds. Scholte beweerd dat het hem niet vrij stond de leiding des Geestes te veranderen of tegen te werken en na nog lang en breed gesproken te hebben over de verschillen, is door Ds Scholte den ouderling Klijn beschuldigd van bedilzucht der leidingen des Heiligen Geest(es) en hem tevens vermaand en aangezegd, dat hij daarover bij den Heere verzoening nodig heeft...'. Besloten wordt nader op de zaken terug te komen. Tijdens de vergadering van 27 februari 1838 deelt Klijn mede, dat hij vele Bijbelplaatsen met ds. Scholte heeft besproken. Deze handelen 'over de prediking tot de wereld of (tot) onherborene menschen, over welke teksten de Leeraar en Ouderling hetzelfde gevoelen en gelooven, bestaande dus het verschil alleen in de gebruikmaking of toepassing'.

Onder de andere (aanwezige) gemeenteleden is de stemming op genoemde

174 Vergelijk ook de beroering in de Amsterdamse gemeente in deze tijd door een preek van Scholte, waarin hij zegt dat de rechtgeaarde gelovigen nog slechts weinig last hebben van hun oude natuur; DERDE DEEL, 82, 347-351.

175 We noemen: Spreuken 1: 20, idem hoofdstuk 8, Jona 1: 2, Matth. 28: 19, 22, Psalm 2: 12, Psalm 95: 7, 8; Dordtse leerregels: 2e hoofdstuk, art. 5, 3e en 4e hoofdstuk, art. 8 en 9.

dag als volgt: 16 stellen zich achter Scholte, 4 aarzelen of hebben geen mening, terwijl één lid, de eerder genoemde J.L.J. van Nieuwkasteel[176] zich fel tegen Scholte keert. Hem wordt tenslotte het zwijgen opgelegd, maar niet nadat hij heeft gezegd dat Scholte heeft beweerd 'dat zijne zending niet is tot de onherborene menschen maar tot de gelovigen alleen...'. Ook Van Nieuwkasteel haalt vele teksten aan om te bewijzen dat Scholte in deze zaak afwijkt van de Schrift. Merkwaardig is daarbij het volgende: als bewijs dat een mens kan 'geloven voor (hij) door den Heere bekeerd is' wordt genoemd Lucas 22 vers 32. In deze tekst staat, dat de Heere Jezus tot Petrus zegt: (Simon, Simon, ziet, de satan heeft ulieden zeer begeerd, om te ziften als de tarwe); Maar Ik heb voor u gebeden; dat uw geloof niet ophoude; en gij, als gij eens zult bekeerd zijn, zo versterk uw broeders.

Deze tekst wordt niet alleen ten onrechte aangehaald, aangezien hier juist wordt gesproken over aanwezig geloof (dat niet ophouden zal te bestaan), maar tevens worden wedergeboorte en dagelijkse bekering verward. Het woord 'bekering' zal in deze tijd voor Van Nieuwkasteel en vele andere Afgescheidenen wel nauw verbonden zijn geweest aan de term 'bekeringsgeschiedenis'.

Hoewel we niet kunnen zeggen, dat de gang van zaken ten aanzien van enige personen hierboven genoemd, uit de notulen geheel duidelijk wordt, kunnen we wel vaststellen, dat de moeilijkheden blijven.

Op 20 mei 1838 worden zowel éne S. van den Berg als J. Vermeulen afgesneden. Laatstgenoemde[177] had daarvóór, namelijk op 11 april 1838, nog een uitvoerige brief geschreven aan de kerkeraad.[178] Vermeulen heeft onzes inziens niet de rechte houding aangenomen in het 'conflict', want hij zegt dat zo 'men ons langer verontrusten wil' de brief aanstonds in de Utrechtsche Courant zal worden gepubliceerd. Hij noemt in zijn schrijven een vijftal punten van bezwaar.

Ten eerste: Scholte verkondigt niet de volle raad Gods door de dode zondaar niet te willen aanspreken en 'hem van Godswege uiterlijk te roepen'. Hij noemt in dit verband Ezechiël 37. De dorre doodsbeenderen worden op Gods bevel aangesproken, terwijl de profeet niet eens wist, of zijn woorden als gevolg zouden hebben, dat de beenderen 'levend' zouden worden.

Ten tweede: 'Dat... het bondzegel des Heiligen Doops, in de plaats der besnijdenis gekomen - zijnde dus voor alle kinderen - niet door hem (Scholte) aan allen bediend wordt, ergo strijdig met de leer der Gereformeerde Kerk.'

176 Van Nieuwkasteel wordt 7 okt. 1838 afgesneden, maar deze censuur is onzes inziens ten onrechte uitgeoefend. Na 1847 dient hij de (herenigde) gemeente jarenlang als ouderling.

177 Jan Vermeulen, geb. 1781, was schrijver aan de stadsveewaag. Zoals we eerder zagen, behoorde hij tot het conventikel van Keja, Klijn en Ludwig, dat reeds vóór 1834 bestond.

178 Zijn brief verwekte tamelijk veel opspraak, namelijk buiten de kring der Afgescheidenen. Hij is in zijn geheel afgedrukt in Bos IV, 302-305. Voor de reacties op het schrijven zie men Bos IV, 305-307.

Ten derde: Vermeulen heeft er bezwaar tegen, dat Scholte geen ambtsgewaad draagt. Overigens zou het een zotte vertoning zijn als laatstgenoemde ‘met zijn predikantshoed op zijn rijtuig de paarden mende en de zweep over dezelve legde’. De schrijver gewaagt ook van ‘de afgoden, welke in de armenzak moesten geworpen worpen’ - Scholte zou deze ‘ophopen’.[179]

Ten vierde: Scholte draagt altijd het teken van de tiendaagse veldtocht - een herinnerings-kruis - derhalve komt hij in zijn kleding wél uit voor de naam van de wereldse koning.

Ten vijfde: De schrijver heeft in de vier jaren dat hij afgescheiden is, Scholte nog nimmer bij zich aan huis gezien. Hij veronderstelt ‘dat zijne (Scholte's) bezigheden niet toelaten zijne leken te bezoeken... de veele bijzaken, die hij aan de hand houdt en waarin hij zijne eer steld, doen hem zijne kostelijke tijd verliezen’.

Eind april 1838 vraagt de onder censuur staande S. van den Berg het door hem aan de gemeente geleende bedrag van *ƒ* 1000,- terug. Dit geeft de kerkeraad aanleiding zich op 1 mei tot de gemeente te richten met een brief over de financiële toestand. Aan het stuk ontlenen we de volgende bijzonderheden.[180]

De huizinge Domselaarspoort werd in 1836 aangekocht voor *ƒ* 7750,-. Hierbij kwam aan kosten *ƒ* 1500,-. Totaal *ƒ* 9250,-. Door negen leden der gemeente is *ƒ* 6900,- bijgedragen in de vorm van leningen. Afgezien van enige andere posten zijn ‘de twee leden die met het beheer zijn belast in voorschot *ƒ* 2250,-’.[181] De kerkeraad vraagt aan de gemeente gelden, desnoods als lening, om de *ƒ* 1000,- (van S. van den Berg) en het bedrag van *ƒ* 2250,- te kunnen betalen. Verder: vaste bijdragen voor de jaarlijkse kosten - rente en belastingen - groot *ƒ* 525,-.

Hoewel er eind mei door de kerkeraad en manslidmaten (!) wordt besloten Van Ammers, De Jong, Van Nieuwkasteel en Stulting af te snijden, worden er in juni en juli nog ‘samensprekingen’ met deze vier leden gehouden. Van Nieuwkasteel laat in deze tijd weten, dat hij ds. Scholte niet wil horen preken; als er een andere voorganger, ‘hetzij opziener of lid’ optreedt, dan hoopt hij de godsdienstoefening bij te wonen.

In de vergadering van de kerkeraad van 12 juli 1838 is het opnieuw ouderling Klijn, die op meer dan één punt bezwaren inbrengt. Zo heeft hij bij voortduur bedenkingen tegen de prediking van ds. Scholte; hij acht de wijze van aanvaarden van br. P.W. Lothes - overgekomen uit de Lutherse kerk - niet juist en hij heeft bezwaren tegen de tuchtprocedure van C.J. Stulting. Reeds de volgende dag vergadert de kerkeraad opnieuw. Om de bezwaren

179 Dit zou betrekking hebben op een gouden sleutel, die een ‘wereldling’ in de armenzak had gedaan; de waarde was ongeveer *ƒ* 10,-. Scholte zou deze sleutel voor *ƒ* 11,- hebben ingekocht. Bos IV, 307.

180 GKU, Brievenboek 1838-1848, 4-9.

181 Deze twee leden waren J. Veldhuizen en W. Horst.

inzake het lichtvaardig aannemen van lidmaten weg te nemen, wordt besloten, dat ieder nieuw lid en ieder die toegang tot het avondmaal vraagt 'behoorlijk in al de leerstukken volgende de leidraad van het Kort begrip' zal onderzocht worden. Verder wordt bepaald, dat ouderling Klijn in de volgende vergadering schriftelijk zijn bezwaren tegen de leer van ds. Scholte moet indienen.

Op 17 juli heeft Klijn zijn 'protest' aangaande het afwijken van ds. Scholte in de leerstukken van 'de uit- en inwendige roeping' ingeleverd. Helaas vermelden de notulen niets over de inhoud van het stuk van Klijn. Dit is niet zo verwonderlijk, want die avond komt er een 'verzoening' tot stand, waarover wij lezen in de notulen van bedoelde vergadering:

> Na dezen avond in christelijke liefde broederlijk met elkander gesproken te hebben over de meeste der bezwaren in de beide voorgaande... vergaderingen genotuleert... hebben wij, een ieder voor ons zelven mogen gevoelen, dat de drie-eenige VerbondsGod zich in genade bij ons vertegenwoordigde. Het zingen van den door Broeder Klijn voorgestelden Psalm, zijnde den 133sten, mogt ons door Gods zegen in de stemming van broederlijke eensgezindheid bevestigen. En in het nagebed door br Klijn gedaan, legde deze opziener voorts zulk een getuigenis van verootmoediging voor den Heere aan den dag, ter zake van het niet mede vieren van het Avondmaal en de verkeerdheden welke bij hem waren, benevens deszelfs ernstige meeningen tot hartelijke genegenheid en liefde om samen als lidmaten van hetzelfde ligchaam, den Heere Christi te leven, en naar Zijne geboden te handelen, dat de President en de waarnemende Secretaris der vergadering, onder goedvinden van de overige broeders besloten hebben: 1°. om niet verder op iets van de bezwaren en het protest terug te komen; 2°. Zoo de Heere wil en wij leven het... Avondmaal zeer spoedig weder in de Gemeente te houden.

De vrede is getekend. Of de verschillen in de leer ook werkelijk met deze avond zijn verdwenen, wagen wij, gezien de verdere loop der geschiedenis, te betwijfelen. Maar van 'protesten' van Klijn horen we niet meer. Hij zal de komende jaren een, zij het gematigde, trouwe volgeling van Scholte blijken te zijn. In november 1838 begint laatstgenoemde met Klijn op te leiden voor het ambt van herder en leraar.

Op 21 augustus 1838 worden Wulfert Floor[182] en Hendrika Pothoven, bei-

182 Wulfert Floor, een bekende oefenaar uit de vorige eeuw in de provincie Utrecht, werd op 7 april 1818 te Sterkenburg, gem. Driebergen, geboren. Merkwaardig is, dat zijn naam enigszins anders luidde: Wulpherd Flooren. Ook de naam van zijn vader was Wulpherd Flooren (R.A. Utrecht, geboorten Driebergen 1818). In het boekje geschreven door Jac. Overeem 'De landbouwer van Driebergen, Het levensverhaal van Wulfert Floor', Utrecht 1961 (tweede druk) wordt de indruk gewekt, dat Floor belijdenis deed voor de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente te Driebergen (pag. 60). Dit is onjuist. Genoemd wordt de (Utrechtse) ouderling (P.W.) Lothes. Wulpherd Flooren, landbouwer, huwde 16 mei 1855, dus op 37-jarige leeftijd, in de gemeente Driebergen, zijn nichtje Jacoba Doornenbal, oud 29 jaar (R.A. Utrecht, huw. Driebergen 1855). Dit gebeurde na een verlovingstijd van precies 10 jaar (Overeem, a.w., 86). Wij krijgen de indruk dat hij zich na zijn huwelijk weer bij de Hervormde kerk aansloot. Nog steeds worden de 'Oefeningen' van Floor(en) herdrukt. Hij overleed te

den wonende te Neerlangbroek als lidmaten aangenomen. Bij deze kerkeraadsvergadering is ds. Scholte niet aanwezig. Nadat aangaande het onderzoek naar de kennis van beiden is genotuleerd, lezen we:

> Verder gevraagd en naar de kenmerken onderzocht of deze mondbelijdenis ook waarheid in het harte was. Waarop hoewel door den eersten der opgenoemde(n) minder volledig en overtuigend dan door den tweeden is geantwoord: dat ze zich als zondaren voor den Heere hadden leeren kennen en hartelijk begeeren en verwachten, om meer en meer door het geloof, hetwelk ze aanvankelijk mogten belijden van den Heer ontvangen te hebben, zich als verloornen in hen zelven, met al hunne zonden en schulden aan den Heere Christus Jezus over te geven, om van de zaligheid ook, voor hun verdient en verworven, verzekerd te worden. Waartoe ze de Heer bidden en hartelijk begeeren, om deze belijdenis door eenen godzaligen wandel te beleven.

Eind augustus 1838 deelt de kerkeraad aan de gemeente mee, dat het gebouw Domselaarspoort verkocht is aan de Roomsen voor *ƒ* 12.000,- en dat het 1 december moet worden ontruimd. Als nieuwe vergaderplaats werd, zoals reeds vermeld, aangekocht het leegstaande kerkgebouw Soli Deo Gloria aan de Oude Kamp met twee percelen aan de Nieuwe Gracht: een pastorie en een kosterswoning.[183]

In deze tijd komen voor het eerst de bezwaren naar voren die zullen leiden tot de scheur in de gemeente in 1841. Johannes Hoedemaker verklaart zich niet te kunnen verenigen met ‘al de nieuwigheden’ die de laatste maanden zijn ingevoerd. Bijvoorbeeld: ‘Het aanblijven der ouderlingen voor hun leven’ en het doen van afsnijdingen zonder het advies van een classicale vergadering in te winnen.[184] De vrouw van Hoedemaker, Evertje Beukers - zuster van Jacobus Beukers uit Bunschoten - verklaart niet langer aan het avondmaal te kunnen deelnemen ‘uit hoofde zij niet vereenigd lag met de leer en praktijk’.[185] Enige tijd geleden zou ds. Scholte in het gebed hebben gezegd, dat de vrouw van J.C. Waal tot de wereld behoorde. Haar voor-

Driebergen op 13 mei 1876, op 58-jarige leeftijd. Ook dan wordt vermeld dat hij van beroep landbouwer is (R.A. Utrecht, overlijden Driebergen 1876).

183 Dit complex werd kort voor de emigratie van het grootste deel der gemeente in 1847, verkocht voor *ƒ* 18.000,- (arch. Kadaster Utrecht, register 84E, acte no. 11).

184 Op 7 okt. 1838 werden Van Ammers, De Jong, Van Nieuwkasteel en Stulting afgesneden.

185 J. Hoedemaker en Evertje Beukers zijn de ouders van de zo bekend geworden (dr.) Philippus Jacobus Hoedemaker. Laatstgenoemde werd geboren te Utrecht 16 juli 1839. Nadat hij met zijn ouders in 1851 was geëmigreerd naar de Verenigde Staten, keerde hij in 1862 naar Nederland terug. Hij werd één van de grootste tegenstanders van dr. Abraham Kuyper. Dr. H. Kaajan schrijft in een artikel De Afscheiding in Utrecht, in het ‘Jaarboekje, Officiëele uitgave der Geref. Kerk van Utrecht 1935’, Utrecht 1935, pag. 5-14 onder meer, dat ten huize van J. Hoedemaker in de Vinkenburgsteeg, conventikel werd gehouden. ‘Juffrouw Hoedemaker... gold voor een innig-vrome vrouw en was een zielsvriendin van Budding en Ledeboer, die dikwijls in haar woning de vromen hebben gesticht.’ Dr. Kaajan vervolgt dan met een zinsnede die onzes inziens slechts anecdotische waarde heeft: ‘Bij den doop van haar kind Philippus Jacobus... kon Ds. Scholte bijna niet ophouden met bidden, pleitende op die beide namen.’

naamste bedenking gold echter het lid P.W. Lothes en zijn artikel in het Tijdschrift De Reformatie, getiteld ‘Over het geloof’.[186]

In de vergadering van 11 september en ook in enige in de maanden oktober en november, komt dit stuk in bespreking. Zoals in hoofdstuk 6 reeds is opgemerkt, is de fout in het artikel dat te weinig tot uitdrukking komt dat het geloof een gave Gods is. Vergissen wij ons niet, dan staat de pennevrucht van Lothes niet los van de strijd in de gemeente over de prediking van ds. Scholte, een strijd waarin Klijn, Van Nieuwkasteel en anderen zich hebben gemengd.[187] In de loop van de besprekingen wordt onder meer aanmerking gemaakt op de zinsnede door Lothes geschreven (pag. 70): ‘Iets dat de Heer schenkt en waartoe hij het vermogen geeft **moet** worden aangenomen.’ Aan Lothes worden dan drie vragen gesteld: of hij geheel en al verenigd is met de volgende leerstukken, zoals deze in onze formulieren van enigheid zijn voorgedragen - 1. Dat de mens van nature geheel onmachtig is om enig geestelijk goed te verrichten, ja zelfs te begeren; 2. Dat de Heilige Geest de enige en algehele Werkmeester is van alle geestelijke verrigtingen, zowel bij aanvang als bij voortgang; 3. Of de schrijver geheel en al verwerpt de verworpen dwalingen der Remonstranten? Lothes antwoord t op deze vragen zonder enige reserve met ja.

De critiek is toch niet vruchteloos geweest, want ds. Scholte schrijft op verzoek en met instemming van de Utrechtse gemeente aan de kerkeraad van Spakenburg ‘dat de schrijver het verkeerde van enkele uitdrukkingen op zich zelven genomen toestemt, en zoo hij het weder schrijven moest dezelve zoodanig niet bezigen zoude’.

Kort daarna gaat - zoals we reeds zagen - de gemeente haar nieuwe kerkgebouw aan de Oude Kamp (Nieuwe Gracht) betrekken. We weten maar weinig van aard en structuur van dit bedehuis. Iets erover vertelt Elise van Calcar-Schiotling.[188] Zij is van 2 oktober 1839 - de dag van haar belijdenis - tot 23 februari 1843 (afsnijding) lid geweest van de Amsterdamse gemeente; daarna wendt zij zich tot het spiritisme. Elise van Calcar verhaalt, dat zij en enige andere jongedames uit Amsterdam waren uitgenodigd de kerstdagen van het jaar 1839 te Utrecht door te brengen en kennis te maken met de Afgescheiden gemeente aldaar.[189] 's Morgens vroeg, terwijl het vroor dat het kraakte, vertrokken zij uit Amsterdam per diligence, en stapten af bij de boekhandelaar J. Hoedemaker.

> Daar scheen men ons en vele gasten verwacht te hebben. Met groote gastvrijheid werden er alle broeders en zusters welkom geheeten. Wij verkwikten ons met

186 De Reformatie IV (1838), 67-93. Vergelijk voor deze zaak hoofdstuk 6 (Bunschoten), paragraaf 6.

187 Wij kunnen ons haast niet voorstellen dat P.W. Lothes het stuk geheel zelfstandig heeft geschreven. Er werd in deze tijd wel meer ‘hulp’ verleend door een predikant bij het schrijven van een artikel of brochure.

188 J. Sikemeijer, Elise van Calcar-Schiotling, Haarlem 1921, 29 en 30.

189 Sikemeijer, a.w., 30-33.

> warme thee en broodjes en togen gezamenlijk naar het nette kerkje, dat Ds. Scholte naar zijn idee had laten inrichten... Het was een ruime zaal met een gangpad in het midden; ter weerszijden banken met vaste voetverwarming; niemand had er een bepaalde plaats, maar wie het eerste kwam kon de voorste banken bezetten en schoof tot de achterste plaats door; zoodoende was er geen voorrang of geloop of drukte of plaatsbewaarstersgedoe. De preek scheen ons wonderschoon en wij volgden Ds. Scholte naar zijn woning en bleven bij hem dineren. Rijst met bessensap en koud vleesch was altijd het sabbatsmaal, om de dienstbode gelegenheid te geven ook ter kerke te gaan...

Na te hebben verteld dat de avond werd doorgebracht bij de jonge weduwe van mr. A.M.C. van Hall die ‘een recht aantrekkelijke persoonlijkheid’ was, verhaalt Elise van Calcar nog iets over haar belevenissen op de tweede kerstdag.

> Den tweeden Kerstdag zouden wij weer bij Hoedemaker tezamen komen, waar vele vrienden van andere plaatsen en allerlei slag zouden vergaderen. Het huis van den boekverkooper was stampvol; overal hoorde men theologie... vooral in de groote keuken, waar de huismoeder met eigen hand spekpannekoeken zat te bakken voor elk die maar eetlust had. De koeken werden warm uit de pan rondgedeeld en smaakten ons overheerlijk, en ik moet zeggen dat ik er beter heugenis van heb dan van al de taaie leerstukken, die toen verdedigd en betwist werden door boeren en edellieden, want in de partij der Afscheiding gingen... eenige zeer aanzienlijke families mede, en dit gaf iets zeer pikants, ja soms iets komisch aan de ontmoetingen, die ik in die dagen aanschouwde. Dit réveil schudde letterlijk alle rangen en standen dooreen, en de rijke weduwe Mevrouw Zeelt[190]... zag men zitten naast eene vrouw, die mij als de godzalige overste der gootscheppers van Amsterdam werd aangewezen en op de vischmarkt niet misplaatst zou zijn geweest volgens hare kenschetsende brutale physionomie.[191]

18. De confrontatie met de Amsterdamse gemeente en de nasleep daarvan (eerste helft 1840)[192]

190 J.J. Zeelt te Baambrugge; men zie voor haar hoofdstuk 22.

191 Elise vertelt nog dat zij in het conflict in de Amsterdamse gemeente vóór Wormser c.s. koos. Zij nam deel aan een avondmaalsviering van deze groep. Scholte bediende het avondmaal; dit gebeurde in het huis van de familie Logeman - er waren circa 25 communicanten. In 1847 vroeg Scholte aan Elise mee te gaan naar Pella als onderwijzeres. Sikemeijer, a.w., 32 en 33.

192 Men zie voor de zaken genoemd in deze en de volgende paragraaf ook: DERDE DEEL, passim.

Na hetgeen reeds is vermeld over het wel en wee van de Utrechtse gemeente in 1839, valt hierover weinig meer te zeggen.[193]

Eind 1839 begint echter de confrontatie met de Amsterdamse gemeente.

Gedateerd 6 december 1839 schrijft de Amsterdamse kerkeraad aan de Utrechtse een brief, waarin bezwaren worden genoemd tegen de wijze waar-

193 In de kerkeraadsnotulen van 12 dec. 1839 tot 28 april 1840 wordt gesproken over pogingen Kockengen te verenigen met Utrecht, teneinde op deze wijze voor eerstgenoemde gemeente vrijheid van godsdienstoefening te verkrijgen. Bij Kockengen (hoofdstuk 20) komen we op deze zaak terug.

op H.G. Klijn en C. van der Meulen zijn ‘beproefd’ voor hun ‘ordening’ tot dienaar des Woords.[194] Op de synode van Utrecht 1837 was besloten dat aanstaande predikanten zouden worden beproefd op een provinciale vergadering en dat ‘daarbij minstens drie Herders en Leeraars moesten tegenwoordig zijn’. Amsterdam stelt voor de examinatie alsnog te doen verrichten op een vergadering waar minstens drie predikanten aanwezig zijn; zo niet, dan zal ‘Amsterdam’ ds. Klijn en ds. Van der Meulen niet kunnen erkennen.[195]

Scholte maakt een concept-antwoord op deze en een vorige brief die uit Amsterdam is ontvangen. In de notulen van 17 december 1839 lezen we dan het voor de ontwikkeling der dingen zo belangrijk en berucht geworden

> Artikel 9.
> Deze op de verschillende brieven door den President opgemaakte antwoorden gelezen en goedgekeurd zijnde, zal de WelEerwaarde Ds. Scholte die zelf in den Amsterdamsche kerkeraad overbrengen, ten einde de noodige inlichtingen te geven.

Scholte heeft inderdaad het antwoord zelf gebracht, en wel in de vergadering van de Amsterdamse kerkeraad van 21 december 1839. Ds. S. van Velzen, de predikant van Amsterdam, was die avond niet aanwezig, hij bevond zich in Friesland.[196] In deze brief komen twee hoofdzaken naar voren: de ordening van H.G. Klijn en C. van der Meulen alsmede het gedrag en de prediking van ds. Van Velzen.

Wat het eerste betreft: ds. Van Velzen is niet uitgenodigd als examinator daar hij zich ‘op de laatste provinciale vergadering zoo zeer door dwarsdrijven en dubbelzinnigheid (had) openbaar gemaakt dat deze niet kon gevraagd...’. Bovendien is het ‘Utrecht’ (lees: Scholte) niet duidelijk of Van Velzen wel predikant van Amsterdam is, of dat hij dit ambt nog bekleedt in Friesland. In Utrecht wil men alle notulen wel eens zien, die op deze zaak betrekking hebben. Dit ondanks een volkomen duidelijke brief over deze zaak geschreven door de Amsterdamse kerkeraad, gedateerd 26 april 1839 en de bevestiging van Van Velzen te Amsterdam door ds. H. de Cock op 16 juni van genoemd jaar.

Wat ds. Van Velzen aangaat: de beschuldigingen tegen hem in het onderhavige schrijven geuit, hebben zeer verreikende gevolgen gehad. Wij noemen uit de brief de volgende passages.

194 GKU, notulen kerkeraad 17 dec. 1839.

195 Ongeveer 6 dec. schrijven ook J.A. Wormser, D.A. Budde, H. Höveker en D. Lijsen, aangeduid als ‘de minderheid van den Amsterdamschen kerkeraad’ een brief aan Utrecht’, waarin zij zich van dit schrijven distanciëren (notulen kerkeraad 17 dec. 1839).

196 GKU, Brievenboek 1838-1848, brief van 18 dec. 1839. Wij hopen deze brief in zijn geheel te publiceren in het VIJFDE DEEL. Een interessant punt is of Scholte wist dat Van Velzen niet aanwezig was. Hoe dit ook zij, het was een ongelukkige omstandigheid. Maar het is onzes inziens duidelijk, dat Scholte - gezien zijn opdracht - de brief op de avond van 21 dec. moest brengen, al dan niet in de aanwezigheid van Van Velzen.

> Nu moeten wij nog de opmerking maken, dat het gedrag van Ds. van Velzen niet vrij te pleiten is van **dubbelzinnigheid, twistgierigheid** en **heerschzucht,** en dat UEerw. daarvan de speelbal zijt, tot verderf der gemeente. ZWEerw. teekent als president eenen brief, waarin wij gewezen worden op besluiten van de Utrechtsche Synode van 1837, en ZWEerw. weet zeer goed dat de daargestelde kerkordening niemand verbindt, dan die dezelve wil aannemen; terwijl ZWEerw. zelf op de provinciale vergadering van Noord-Holland, dato 30 Augustus van 1838,[197] het voorstel gedaan heeft - Art. 5 - **dat ieder vrij zal zijn in het stuk van kerkordening,** hetgeen door die vergadering werd ingestemd.[198]

In dezelfde geest wordt nog menige beschuldiging tegen Van Velzen gericht, waarbij termen als: zucht tot heerschappijvoering, het gedurig verdraaien van woorden en zinnen, het niet ophouden van wenden en draaien, worden gebruikt.

Maar de kern van de brief is toch gelegen in het onderstaande.

> Het smart ons bovendien te moeten hooren, dat de gemeente van Amsterdam beroerd wordt door inwendige verdeeldheid, dat er klagten oprijzen, als verkondigt Do Van Velzen slechts een geraamte van leerstellige waarheden, zonder den levendigen Christus, zonder den levendmakenden Geest, zonder het levendige en werkzame geloof.

Tenslotte: ook de volgende woorden mogen er wezen!

> De aanhaling van de bijbelteksten in uwen brief doet ons zien dat Do Van Velzen wel woorden naziet, maar niet derzelver kracht verstaat. De geheele brief toont ons, dat onder den schijn van te waken voor het welzijn der gemeente, eene heimelijke spijt verkropt wordt, van niet als de eerste geacht te worden, terwijl deze teleurstelling gewroken wordt, door de poging om diegenen te verwerpen, welke de Heere aan zijne gemeente gegeven heeft.

Tijdens het bezoek door ds. Scholte gebracht aan de Amsterdamse kerkeraad op 21 december, moet hij toegeven dat hij (in de eerste plaats) de persoon is, die de bezwaren tegen de prediking van Van Velzen op de Utrechtse kerkeraad heeft gebracht.

In een verklaring, gedateerd februari 1840, uitgegeven door de Amsterdamse kerkeraad[199] lezen we:

197 Bedoeld is maandag **13** aug. 1838. Vgl. DERDE DEEL, 350-352.

198 Ds. A.C. van Raalte vroeg op deze vergadering, of hij ‘vrijheid heeft in te willigen, dat Overijssel zich houdt aan de kerkordening van Dordrecht.’ Dit om de Kruisgezinden tegemoet te komen en de wind uit de zeilen te nemen. Daarna stelde Van Velzen voor ‘dat ieder vrij zal zijn in het stuk der kerkordening.’ (DERDE DEEL, 350-352.) Uiteraard kreeg, toen dit voorstel werd aangenomen, Van Raalte het fiat van déze vergadering. Tevens werd, vermoedelijk door Van Velzen, het voorstel gedaan een generale synode bijeen te roepen, om opnieuw aangaande de kerkenorde te beslissen. Van Velzen heeft met zijn woorden niet de bandeloosheid willen bevorderen. Sedert 1838 hield hij vast aan de begeerte de Dordtse kerkenorde weer te doen aannemen.

199 De schorsing van vier kerkeraadsleden der Chr.e Afgescheidene Gemeente te Amsterdam, 's-Gravenhage 1841, 44-46.

Voorts kwamen er nog zoo vele hatelijke uitdrukkingen voor, dat wij aan Ds. Scholte het zwijgen moesten opleggen, en hem zeiden dien brief te zullen overwegen wanneer onze Leeraar zelf tegenwoordig zoude zijn.

De Utrechtse notulen van 7 januari 1840 geven over het bezoek van Scholte het volgende.

> De President doet verslag van de toedragt der zaken in den Amsterdamschen kerkeraad en van hun gehouden gedrag bij het voorlezen van den door ons hun toe-toegezonden brief, en welke onwettige en heerschzuchtige handelingen zij zich daarna hebben veroorloofd. ZijnWelEerwaarde leest ter bevestiging van dit zijn oordeel twee brieven voor: een van den geschorsten diaken H. Höveker en een van den geschorsten ouderling Wormser.

Wat was het geval?

Vier Amsterdamse kerkeraadsleden J.A. Wormser, D.A. Budde, H. Höveker en D. Lijsen wilden niet instemmen met een brief in antwoord op die van 17 december 1839 uit Utrecht. In dit schrijven wordt het spreken van 'Utrecht' over de prediking van Van Velzen als laster getypeerd.

Op 3 januari 1840 worden de vier geschorst. Zij vormen aanstonds een tegen-kerkeraad. Reeds op 24 januari 1840 gaven zij een 'Bekendmaking' in het licht, waarin zij zichzelf noemen 'De Kerkeraad der Christelijke Afgescheidene Gemeente te Amsterdam'. Tevens belegden zij, onder leiding van Scholte, een 'provinciale vergadering van Noord-Holland' op 21 en 22 februari 1840, ten huize van de geschorste ouderling D.A. Budde.[200]

De kerkelijke behandeling van het optreden van ds. Scholte in de zaken van Amsterdam en van het gedrag van de vier Amsterdamse kerkeraadsleden werd aanvankelijk verricht in een vergadering van 'Opzieners' gehouden te Amsterdam op 6 en 7 maart 1840.[201]

Door deze vergadering werd het optreden van ds. Scholte inzake het aannemen van het beroep door Van Velzen naar Amsterdam veroordeeld en werd van eerstgenoemde geëist 'herroeping van de beschuldiging tegen de prediking van Ds. van Velzen: naardien ZijnE. niets heeft kunnen bewijzen van hetgeen hij beweerd heeft'.

Van de kerkeraad van Amsterdam werd gevraagd: herroeping van de (overijlde) schorsing van de vier ambtsdragers. En van dezen: 'Erkentenis dat zij onregtmatig gehandeld hebben in het daarstellen van zoodanige afzonderlijke bijeenkomsten, die kennelijke strekking hebben tot scheuring der Gemeente...'.

Echter, op de provinciale vergaderingen van Noord-Holland, gehouden op 29 mei en 5 november 1840,[202] wordt de kerkeraad van Amsterdam geheel in het gelijk gesteld. Uitgesproken wordt daarbij dat het oordeel van de vergadering van 6 en 7 maart 1840 diende te worden hersteld. Ook de synode van 1840 te Amsterdam bevestigde de schorsing.[203]

200 De notulen van deze vergadering zijn afgedrukt in DERDE DEEL, 353-365.

201 Men zie: Verslag van de Vergadering van Opzieners der Gemeente Jesu Christi, gehouden den 6 en 7 Maart 1840 te Amsterdam, 's-Gravenhage 1840.

202 NNH.

203 Verslag van de Synode der Afgescheidene Gereformeerde Gemeente 1840, Amsterdam/'s-Gravenhage 1841, 44-46.

Keren we terug tot Utrecht.

In de kerkeraadsvergadering van 14 januari 1840 deelt Scholte mede, dat de vier geschorste ambtsdragers in hun bedieningen zullen voortgaan. 'Een groot aantal tegen die schorsing protesterende' houdt met hen godsdienstoefening. Het is duidelijk, dat Scholte achter deze groep en hun optreden staat. Ouderling Takken oppert zijn bezwaren tegen de handelwijze van de 'vier' en, al staat het niet letterlijk in de notulen, tegen de morele steun door Scholte gegeven. Evenwel blijkt uit de notulen van de volgende weken, dat geen der Utrechtse kerkeraadsleden zich duidelijk durft te distanciëren van de brief van 17 december 1839 geschreven aan 'Amsterdam' en van de houding van Scholte.

De verdeeldheid over één en ander in de gemeente treedt echter sterk aan het licht, als er op 17 maart wordt voorgesteld avondmaal te houden. Enige leden maken bezwaar 'bij de bestaande breuke met de Amsterdamsche gemeente'. Deze zaak blijft hangende, maar op 7 april komt het voorstel weer aan de orde. Het is opnieuw ouderling Takken die bezwaren heeft. Hij verklaart zich gedrongen te gevoelen 'eerst naar Amsterdam te gaan, en voor de meerderheid des Amsterdamschen kerkeraads zijne schuld te belijden dat hij onvoorzigtig gehandeld heeft in de opneming der beschuldigingen tegen Ds. Van Velzen, en alsdan ten gelijke tijde dezelfde meerderheid ook nogmaals bij hunne zondige handelingen te bepalen...'.[204]

In het kader van de verdeeldheid in de Utrechtse gemeente moeten we ook zien de preek die ds. G. Baay, te Leerdam, in de maand mei houdt. Takken, Van Beugen en Veldhuizen brengen als bezwaar in tegen genoemde predicatie, dat Baay de gemeente heeft beschuldigd vleselijk te zijn, alsmede kittelachtig van gehoor, dat zij de Gezalfde des Heeren aanrandt en dat er wordt gelasterd. Vermoedelijk sloeg dit alles op de groeiende oppositie tegen Scholte. Echter: Baay zou zich na afloop van de dienst nader hebben verklaard. Hij zou niet de 'gansche Gemeente alzoo beschouwd hebben'; het smartte hem dat 'zijne goede bedoeling niet begrepen was'! Men laat deze zaak dan maar rusten.[205]

Op 23 juni 1840 stelt Scholte voor om binnen twee weken avondmaal te vieren. Ook deze maal neemt ouderling Takken het woord. Opnieuw geeft hij zijn voornemen te kennen naar Amsterdam te reizen om schuld te belijden. Maar gehoord hebbende dat ds. Van Velzen te Westbroek zou komen preken, zo is hij daarheen gegaan en heeft met laatstgenoemde gesproken over de zaken die de Afgescheiden gemeenten in toenemende mate gaan beroeren. Takken heeft bevonden, dat ds. Van Velzen 'zeer stichtelijk en godzalig gepredikt heeft'. Blijkbaar heeft Takken in de gemeente van West-

204 Dit laatste zal betrekking hebben op het schorsen van de vier ambtsdragers. Toch zal eigen schuldbelijdenis Takken wel het zwaarst hebben gewogen.

205 Notulen kerkeraad, 19 en 26 mei 1840.

broek het avondmaal gevierd. Ook J. Veldhuizen en Hendrik Buskes hebben dit gedaan. Toch heeft laatstgenoemde achteraf bezwaren gekregen. Ouderling Takken zou wel wensen dat 'Utrecht' schuldbelijdenis deed en dat er pogingen zouden worden aangewend tot wegneming van de breuke.

Scholte zegt niets van zijn beschuldigingen te kunnen terugnemen. Als het blijkt, dat de meningen verdeeld zijn over een avondmaalsviering, zegt Takken dat hij zal berusten. Toch blijkt al zeer spoedig de onmogelijkheid tot de viering te komen. Want nieuwe moeilijkheden vragen de aandacht. Nog in dezelfde vergadering wordt diaken J. Veldhuizen er van beschuldigd te Westbroek te hebben gezegd, dat ds. Scholte niet de volle raad Gods verkondigt. Veldhuizen antwoordt 'dat dit geen nieuws is, want dat hij dit vroeger reeds gezegd en bewezen heeft...'. Op een volgende vergadering moet laatstgenoemde zich hierover nader verklaren. Waartoe dit leidde zullen we in de volgende paragraaf zien.

19. De tweede helft van het jaar 1840

In de komende kerkeraadsvergaderingen lukt het Veldhuizen niet zijn beschuldigingen duidelijk te formuleren. Op 7 juli krijgt hij onverwachts 'hulp' van J. Hoedemaker die zegt 'dat Ds. Scholte niet beantwoordt aan hetgeen eenen dienstknecht des Heeren wordt voorgeschreven in Ezechiël 33...'.[206] Veldhuizen zegt daarop 'Ezechiël 33 alleen daartoe niet noodig te hebben, maar dat het uit de geheele gereformeerde leer kan aangetoond worden, dat Ds. Scholte in leer en praktijk afwijkt'. Maar ook dan brengt Veldhuizen het niet tot een duidelijke ontwikkeling van zijn beschuldiging.

Echter:

> Verder beschuldigd hij ZWEerw. van afwijking in de praktijk, dat hij namelijk de tafel des Heeren voor iedereen openzet, zonder dat zij tot de Afgescheidene gemeente behooren.

Ongetwijfeld heeft Veldhuizen met deze beschuldiging meer grond onder de voeten gekregen.

De praeses, ds. Scholte, antwoordt laatstgenoemde 'dat hij genoodigd heeft volgens het formulier des Avondmaals, en waarvan aldaar verklaard wordt dat God degenen, die alzoo gezind zijn, gewisselijk in genade wil aannemen, en voor waardige medegenooten der tafel Zijns Zoons Jesu Christi houden'. Veldhuizen protesteert tegen deze gedachtengang en zegt dat er zo een houding wordt gekweekt van zich niet af te scheiden om de hoon en de smaad der wereld te ontgaan. De aanwezige gemeenteleden blijken verdeeld te zijn in deze zaak. Duidelijk wordt in deze vergadering het afwijkende gevoelen van Scholte; maar we zien ook de wrange vruchten van het verdoezelen van de grenzen tussen kerkeraad en gemeente.

206 In Ezechiël 33 wordt gesproken over het waarschuwen van de goddeloze. Scholte zou niet of te weinig de 'onbekeerde zondaar' aanspreken.

Het lid Hoedemaker dringt er tenslotte bij de ouderling Takken op aan ds. Scholte te schorsen. Enige leden steunen dit voorstel.

Op de volgende vergadering - 14 juli 1840 - leest Scholte een stuk voor waarin hij zijn denkwijze blootlegt 'omtrent degenen, die men tot het Heilig Avondmaal volgens Gods Woord behoort toe te laten'.

De inhoud van het stuk van drie bladzijden folio is samengevat deze, dat Scholte meent, juist op grond van Gods Woord, de belijdenisgeschriften en de liturgische formulieren, dat allen die als gelovigen bekend staan tot het avondmaal moeten worden toegelaten 'in elke bijeenvergadering van geloovigen, die zich met afscheiding van het Hervormd Kerkgenootschap te zamen vereenigd hebben...'. Scholte gelooft door een zodanige gedragslijn te volgen te tonen 'dat de uitwendige kerkelijke ongelijkvormigheid der geloovigen niet te wijten is aan hem (d.i. Scholte) en aan diegenen, die met hem de gemeenschap in Christus stellen boven de uiterlijke gelijkvormigheid' maar aan degenen die hoewel gemeenschap in Christus erkennende, zich nochtans verzetten tegen deelneming aan het avondmaal door degenen die niet tot de gemeente behoren.

Nadat dit stuk door Scholte is voorgelezen, zegt hij dat hij het eerst op de volgende vergadering in bespreking zal geven. In de tussenliggende dagen zal ieder lid het kunnen bestuderen. Aanstonds daarna doet hij een voorstel 'hetwelk ten doel heeft diegenen van de lidmaten der gemeente van de stemming op de kerkeraadsvergadering uit te sluiten, die voortdurend het gebruik van het avondmaal, ja zelfs de godsdienstoefeningen verzuimen.' Ongetwijfeld is dit een poging van Scholte geweest, zich te ontdoen van de oppositie, eventueel van personen, die zich wel eens voor zijn schorsing zouden kunnen uitspreken.

Scholte doet nog een voorstel. Hem is ter ore gekomen, dat er een vergadering is geweest bij de diaken Veldhuizen, die ten doel had 'verbintenissen te maken, waaruit... verdeeldheid in de Gemeente moest veroorzaakt worden...'. Hij stelt voor degenen, die daar aanwezig zijn geweest te vermanen en bij verharding het avondmaal te ontzeggen. Diaken Veldhuizen zou naar aanleiding van de bijeenkomst 'tweetongig' hebben gesproken. Als dit waar zou wezen, zou hij moeten worden ontzet van zijn ambt.

De tegenaanval is overduidelijk op gang gekomen...

In de volgende vergadering verantwoordt Veldhuizen zich niet. Hij stelt wel aan Takken de vraag, wat deze van de bijeenkomst te zijnen huize gehouden, denkt. Takken kan er niets onwettigs in zien, maar meent bovendien, dat de praeses eerst met Veldhuizen had moeten spreken, alvorens de zaak in de openbare kerkeraadsvergadering te brengen.

Op 28 juli 1840 leest ouderling Takken een stuk voor, waarin hij de gedachten van Scholte aangaande de toelating tot het avondmaal van nietgescheidenen bestrijdt en weerlegt.

Takken begint met onder meer te zeggen, dat 'Het er toe gekomen is wat op de laatste provinciale vergadering is voorgesteld' om bij de bediening van het avondmaal te nodigen 'welke niet met ulieden volgens 1 Cor. 1

vers 10 zijn tezamen gevoegd in een en denzelfden zin...'.[207] Vanwege de belangrijke argumenten die Takken naar voren brengt, laten wij het grootste gedeelte van zijn vertoog volgen.

In aansluiting op het bovengenoemde spreekt hij van

> dezulken, die in eenen band van ellende verkeeren en leven, waarvan de Apostel ons afmaant om met dezulken niet te eten. Dezulken zijn buiten, die (op wie) de kerkelijke tucht nooit kan worden toegepast. En wanneer de regering der Kerk, naar Art. 28 en 32 onzer Christelijke geloofsbelijdenis niet gaan kan, men zou ten Avondmaal doen komen, die Christus en Belial te gelijk dienen of zamenvoegen. Hoe toch heeft de Satan de zinnen verblind, om over te gaan tot het toedienen des Avondmaals aan zulken, die te teeder van gemoed zijn om aan de tafel der liberalen te gaan,[208] maar toch wel het Doops-Sacrament aldaar aan hunne kinderen laten toedienen. Ach! bidt God dat Hij dien liberalen geest uit u uitdrijve, en dat toch geene half gebakkenen worden uitgenoodigd, noch zulke menschen, die, half gezuurd van den liberalen dienst, tot de innigste gemeenschapsoefening met Christus op en aangenomen. Ja, hoe kan men tot de bediening der zigtbare Gemeente Christi toelaten die menschen, welke geen belijdenis van hun geloof in die Gemeente hebben afgelegd, hetwelk toch alleen de deur is, waardoor men tot de Gemeente inkomen kan en hare voorregten genieten.
>
> Waarde Broeders, ik geloof niet dat Gods Waarheid en onze belijdenisschriften, die overeenkomstig die Waarheid zijn, zulke handelingen billijken, maar dezelve integendeel niet toestaan en veroordeelen... zie Art. 27 (Nederlandse geloofsbelijdenis) waarin wij gewaar worden, dat in zuivere deelen der Gemeente Christi nooit iemand tot de Sacramenten is toegelaten dan na belijdenis voor den Heere en Zijne Gemeente. Zie ook Art. 30 met Art. 32 en het Doopsformulier aan bejaarde personen, wat daarmede geleerd wordt ter voorkoming van ergernis, niet alleen voor de Gemeente, maar ook voor degenen, die buiten zijn; opdat alles eerlijk en met orde geschieden mag. De uitspraken des Heeren zijn: die mij belijden zal voor de menschen, die zal Ik ook belijden voor mijnen Vader, die in den Hemel is; en: laat uw licht schijnen voor de menschen, opdat zij uwe goede werken zien, en uwen Vader in den Hemel verheerlijken.
>
> Het is niet genoeg bijwoner te wezen om deel te hebben aan de goederen der huisgenooten, en die huisverzorger, die zich vermeet daarvan iets aan vreemdelingen te geven, maakt zich schuldig voor den Huisheer, en ergert de huisgenooten; wordt dus strafbaar, en tot hem zal niet komen: over weinigen zijt gij getrouw geweest, over velen zal ik u zetten; (doch des Heeren naam is genadig).
>
> Valt er echter door het bestuur des Heeren een broksken van de tafel des Heeren voor een hondeken, dat is, die zich voor den Heere als een onwaardige heeft leeren kennen, dan zal het voor den zoodanigen die

207 Het is niet duidelijk welke provinciale vergadering hier wordt bedoeld.

208 Bedoeld is de Hervormde kerk.

gunstige uitwerking wel hebben, dat hij het regt van huisgenoot en kindschap door toedoen van den Huisheer zal doen kennen, en de vreugde zal alzoo in het huisgezin vermeerderd worden, en de Broeder of Zuster volgaarne geplaatst zien aan de ronde tafel: want in de veelheid der onderdanen bestaat des Konings heerlijkheid; waarom wij dagelijks bidden.

Ziet hoe de bondszegelen van der Apostelen tijden af bediend zijn geworden, en gij zult vernemen dat de Sacramenten niet vóór, maar na de belijdenis werden toegediend, gelijk zulks zeker is van drie duizend op den Pinksterdag, bij welke de Apostelen dagelijks van huis tot huis gingen brood breken. Ziet hoe en wanneer den moorman, den stokbewaarder, Cornelio en Lydia de bondszegelen werden toegediend: allen, nadat zij belijdenis hadden gedaan en de Gemeente toegevoegd waren, zijnde van een en denzelfden zin, van een en hetzelfde gevoelen,

> zoodat zij als één hart en eene ziel in belijdenis en wandel zich openbaarden.
> Allen, die met mij tegen die verkeerde praktijk zijn, en dezelve daarom moeten tegenstaan, hebben Gods Woord en de praktijk der Kerk tot hunne leering, terwijl de teksten, die schijnen voor de verkeerde handelingen te zijn, al hare kracht verliezen, zoo de Bijbel met den Bijbel vergeleken wordt.
> De Heere beware ons allen die over de schapen van Christus gesteld zijn, om dezelve te weiden naar Zijn Woord; want anders zullen wij niet anders dan misdragten voortbrengen; het zullen slechts Egyptische kikvorschen zijn, die het te water en te land kunnen houden. Dan is ons handelen als Gemeente dwaasheid. Waartoe dan die versmading en vervolging tot hiertoe geleden! En waartoe dan die opwekking des Heeren: 'Gaat uit mijn volk, opdat gij aan hunne plagen geene gemeenschap ontvangt'. Broeders, ziet toe dat op de Gemeente niet toepasselijk wordt hetgeen de Apostel aan de Galaten moest voorhouden: Zijt gij met den Geest begonnen, en eindigt gij met het vleesch?

Wat het verdere verloop der gebeurtenissen in de tweede helft van 1840 betreft: in de beschrijving daarvan moeten wij ons beperken.

Nadat het stuk van Takken is voorgelezen, maakt hij nog enige opmerkingen van pastorale aard, waaruit blijkt dat hij eenheid en vrede zoekt, echter niet boven de waarheid van Gods Woord. Ook zegt hij, bezwaar te hebben tegen sommige uitdrukknigen van Scholte, in zijn preken gedaan. Deze had namelijk sprekende over degenen die niet tot de dienst des Woords opkwamen daar zij 'in de gronden van de leere der zaligheid niet met Ds. Scholte overeenkomen', gezegd dat zij vijanden van Gods Woord zijn.

Reeds op de vergadering van 4 augustus 1840 willen enige broeders dat ouderling Takken zal presideren.

Wij kunnen deze gang van zaken - afgezien van de interne moeilijkheden - niet losmaken van het verslag van de 'Vergadering van opzieners' gehouden te Amsterdam op 6 en 7 maart 1840, opgesteld door ds. A. Brummelkamp. Op deze vergadering en in het verslag werd Scholte veroordeeld wegens zijn gedrag in de Amsterdamse zaken en werd hij opgewekt, zolang hij niet tot schuldbelijdenis zou zijn gekomen, zich van ambtelijke arbeid te onthouden.[209]

In de vergadering van de kerkeraad van 11 augustus zijn ook aanwezig ds. A. Brummelkamp, alsmede B. de Boo en P.F.A. Wigny uit Dordrecht. Eerstgenoemde is door Takken, ook overeenkomstig de begeerte van ds. Scholte, uitgenodigd. Gesproken zal worden onder meer over het 'Verslag' van Brummelkamp, bovengenoemd.

De diakenen A.M. van Beugen en J. Veldhuizen verlaten de vergadering, als, ondanks hun protest, ds. Scholte presideert.

Deze vergadering brengt wel enige interessante bijzonderheden aan het licht, maar de partijen komen in geen enkel opzicht tot elkander. Ook daarna blijven in de gemeente stemmen opgaan, die zeggen dat Scholte moet worden geschorst. Het is

209 Breder hierover: EERSTE DEEL, 151.

ook in deze tijd dat ouderling Takken voorstelt in het vervolg ‘gesloten kerkeraadsvergadering’ te houden, om de

onaangenaamheden die uit de gedurende de laatste jaren gevolgde methode voortvloeien, te vermijden. Maar zijn voorstel wordt verworpen.

Op de provinciale vergadering van Zuid-Holland, Utrecht, Zeeland en Beneden-Gelderland, gehouden op 30 en 31 oktober 1840,[210] stelt Scholte de vraag naar de toelating tot het avondmaal van personen, die 'nog niet van het Hervormd Kerkgenootschap zijn afgescheiden' aan de orde. Hij kan naar Utrecht terugkeren met de mededeling, dat de overgrote meerderheid van de afgevaardigden zich achter hem stelt.[211]

In de maand november 1840 groeit de onenigheid binnen de gemeente. Soms komen daarbij minder belangrijke zaken aan de orde, maar het is duidelijk dat het onderlinge vertrouwen niet meer wordt gevonden.

20. Schorsing van ds. H.P. Scholte; scheuring in de gemeente

Van 17 november tot 3 december 1840 werd te Amsterdam - zoals bekend - een synode gehouden,[212] waarop de Dordtse kerkenorde weer verbindend verklaard werd voor het kerkverband en waarop werd besloten (artikel 18) dat een commissie naar ds. Scholte zou worden gezonden om 'in vereeniging met den Kerkeraad te Utrecht, hem te vermanen tot terugkeering van zijne ongeregeldheden, tot openlijke erkentenis van de zonden waarover hij bestraft is, tot vereeniging met de Gemeente en tot aanneming van de Dordtse Kerkeördening, gelijk dezelve thans gesteld is. Ingeval echter Ds. Scholte hieraan geen gehoor wil geven, dat hij als dan geschorst worde'.[213] Dit besluit en de uitvoering ervan is niet geheel in overeenstemming geweest met het gereformeerd kerkrecht. Immers, juist volgens de Dordtse kerkenorde kan slechts een kerkeraad een ambtsdrager schorsen. De eerste jaren na 1834 gaven echter wel vaker ontsporingen te zien. Maar van deze zaak is toch wel iets meer te zeggen. Ten eerste: in de Utrechtse gemeente was reeds bij herhaling uitgesproken dat Scholte moest worden geschorst. De synodale commissie heeft niets anders gedaan dan drie van de vijf Utrechtse ambtsdragers (1 ouderling en 2 diakenen) over het dode punt te helpen. In de tweede plaats: Scholte was niet de wettige predikant van de gemeente te Utrecht: hij beschouwde zich als ambtsdrager van de provincie Utrecht, Zuid-Holland en Beneden-Gelderland. Het was dus niet te verwonderen dat het kerkverband zich met zijn optreden bemoeide. Evenwel: het was een tijd van verwarring - 'de crisis der jeugd'.

De commissie door de synode gezonden bestond uit ds. H. de Cock, ds. L.G.C. Ledeboer en ouderling Gijsbert Haan te Hilversum. Op dinsdag 8 december 1840 kwam dit drietal te Utrecht, terwijl ds. Scholte uitstedig was. 's Avonds werd toen een bespreking gehouden met de kerkeraadsleden E. Takken, A.M. van Beugen en J. Veldhuizen. Woensdag 9 december

210 HO.
211 Na de breuk in de Afgescheiden kerken eind 1840, begin 1841, bleek, dat de meeste afgevaardigden Scholtiaan waren.
212 Verslag van de Synode... 1840, Amsterdam, a.w.
213 Breder hierover - en enige citaten: EERSTE DEEL, 151-157.

werd gesproken met Scholte te zijnen huize. Na veel geharrewar - wie er wel en wie er niet bij zouden tegenwoordig zijn - kreeg de commissie, alleen met Scholte zijnde, gelegenheid haar missie te volbrengen en 'geene verootmoediging noch erkentenis vindende', werd hem tenslotte door ds. De Cock aangezegd in de naam des Heeren, dat hij in zijn bediening als leraar geschorst was. Maar reeds donderdag 10 december 'had Scholte... die van zijnen aanhang en die wankelmoedig waren aan zijn huis vergaderd, en had hen gesterkt of door hem zelve of door de zijnen om met hem vol te houden'.[214] In aansluiting daarop wordt er de volgende dag - vrijdag 11 december - vergadering van de kerkeraad gehouden, als van ouds in tegenwoordigheid der gemeente.

Takken, Van Beugen, Veldhuizen en Hoedemaker komen pas na het gebed ter vergadering.

De twee eerstgenoemden vragen waarom zij samengeroepen zijn. Zij zullen de vergadering niet als een samenkomen van de kerkeraad beschouwen. Zij komen ook niet op verzoek van ds. Scholte 'dewijl zij dezen als geschorst daartoe geene magt toekennen'. Maar zij zijn gekomen op verlangen van de diakenen W. Horst en J.B. Miché.

Scholte zegt 'dat hij tot een geschikt einde wil komen, dewijl er na de verledene week nog geene wettige kerkeraadsvergadering geweest zijnde, en ZijnWelEerwaarde tot dusverre nog President zijnde... nu de stemmen... wilde opnemen, ten einde te zien of hij daarmede[215] nog langer zal voortgaan, zich in geen opzigt willende op- of indringen, maar, wanneer het blijkt, dat de meerderheid zulks verlangt zich gaarne wil verwijderen naar eene andere gemeente, waar hij bewust is dat zijne dienst hartelijk begeerd wordt'.

Ouderling Takken beschuldigt daarop de diakenen Horst en Miché alsmede enige andere leden der gemeente onder wie A.J. Betten en C. Steketee, 'dat zij komplotten en eenen aanhang hebben zoeken te maken met... bij vele leden der gemeente rond te gaan en met hen eene afzonderlijke bijeenkomst te houden'.

Betten, het woord verkrijgende, leest een 'Protest' voor. In dit stuk constateert hij, dat drie leden van de kerkeraad 'gerugsteund' door de commissie van de algemene synode ds. Scholte in zijn bediening hebben geschorst. Hij wekt laatstgenoemde echter op zijn ambtswerk voort te zetten. Vooreerst meent hij, dat de Amsterdamse vergadering, waar de provincie Utrecht niet vertegenwoordigd werd, geen macht heeft 'in onze Provincie en gemeente te handelen en eenen Herder en Leraar onverhoord te veroordeelen en te schorsen'. Verder zijn er, aldus Betten, in de gemeente geen redenen bekend, die aanleiding zouden kunnen vormen voor een schorsing. Wel zijn er leden die elke gelegenheid aangrijpen om zijneerwaarde tegen te staan. Het 'Protest' was inmiddels getekend door de diakenen W. Horst en J.B. Miché, alsmede door de leden (alphabetisch): L. van Bergeijk, A.J.

214 EERSTE DEEL, 154, 155; Verslag Synode 1840, a.w., 63 en 64.

215 Namelijk met zijn ambtsbediening.

Betten, J. van Beugen, G. Brandenburg, H. Buskes, F. Cup, H. Dingemans, W. Dingemans[216], C.J. van Ekeris, J.M. Grashuis, G. Hendriks, D. Hoogendoorn[216], A. Hulstein, H.G. Klijn Jr, J.J. Kukuffsky, W. Overeem, I. Overkamp, M. de Raad, Chr. Steketee, G. van Werkhoven.

Na een vrij lange discussie werd door diaken Horst het voorstel gedaan om 'aangezien het grootste deel der Gemeente tegen eene schorsing van Ds. Scholte protesteert, te besluiten, om op de gewone wijze, even als vroeger geschied is, voorttegaan, en alsdan gezamenlijk te arbeiden dat de zaken behoorlijk aan het licht gebragt, onderzocht en beoordeeld worden'. Kort daarna verlaat Veldhuizen de vergadering; Takken en Van Beugen hebben dit al eerder gedaan. De achterblijvenden besluiten met algemene stemmen dat ds. Scholte aanstaande zondag 'op de gewoone wijze zal voortgaan in de bediening'. De andere tegenstanders - naast de drie kerkeraadsleden - waren blijkbaar al niet meer aanwezig in deze vergadering. Het is duidelijk dat een breuk in de gemeente nu welhaast onvermijdelijk is.

Evenwel geven Takken, Van Beugen en Veldhuizen de hoop nog niet op, dat er terugkeer zal komen.

Op dinsdag 15 december 1840 is er weer een vergadering van kerkeraad en gemeente. Merkwaardig is, dat ds. L.G.C. Ledeboer bij het begin aanwezig is. Na het gebed door Scholte verlaat hij de vergadering.

Opnieuw leest A.J. Betten een uitvoerig stuk voor, waarin hij de schorsing van Scholte als onwettig typeert, zijn eigen gedrag in het doen tekenen van het 'Protest' verdedigt en alle schuld voor de ellende en verdeeldheid in de gemeente werpt op enige leden, mensen met een 'masker' - bij wie wordt gevonden 'verdeeldheid tegen de zuivere prediking van Gods Woord'. Na een brede bespreking verklaarden Takken, Van Beugen en Veldhuizen zich te scharen aan de zijde van de Amsterdamse synode en haar uitspraak te erkennen.

Daarop vroeg Scholte aan Takken of 'hij van plan is te doen hetgeen hij Zondag gedaan heeft'. Er was namelijk op zondag 13 december een godsdienstoefening gehouden ten huize van J. Hoedemaker. Ds. Ledeboer had gepreekt en het avondmaal bediend. Takken was opgetreden als ouderling, Van Beugen en Veldhuizen hadden de dienst van diakenen verricht.[217] Takken gaf op bovengenoemde vraag ten antwoord, dat hij niet weet hoe in het vervolg te handelen; Veldhuizen verklaarde geen plan te hebben des zondags afzonderlijk te vergaderen; Van Beugen verklaart 'nog niet vereenigd (te zijn) afzonderlijk te vergaderen'.

In de kerkeraadsvergadering van 22 december vroeg Scholte aan Takken, wat er na al het gebeurde zal moeten geschieden. Deze wilde eerst zijn

216 Wordt niet genoemd in de eerste lidmatenregisters. Zie bijlage II. D. Hoogendoorn werd opgeleid tot predikant; vgl. blz. 255.

216 Wordt niet genoemd in de eerste lidmatenregisters. Zie bijlage II. D. Hoogendoorn werd opgeleid tot predikant; vgl. blz. 255.

217 Dit optreden van Takken c.s. was weinig in overeenstemming met het gereformeerde kerkrecht. Op z'n zachtst gezegd was daarbij sprake van overhaasting.

mening niet zeggen, maar toen Veldhuizen zei te protesteren ‘tegen het voortgaan van Ds. Scholte in elke betrekking’, viel hij, evenals Van Beugen, hem bij. Miché en Horst meenden, dat deze drie kerkeraadsleden ‘niet kunnen voortgaan in de bediening’. Scholte was dezelfde mening toegedaan ‘na hunne vereeniging met de vergadering van Amsterdam, dewijl de Gemeente alzoo geopenbaard heeft, dat dezelve den tot hiertoe betreden weg in kerkelijke zaken wenscht te blijven volgen’.

Reeds een week later (29 december 1840) brengt Scholte een schriftelijk met acht redenen omkleed voorstel ter tafel, de drie kerkeraadsleden uit hunne bedieningen te ontslaan. De kern van genoemd voorstel is dat Takken, Van Beugen en Veldhuizen ‘zich hebben veroorloofd om eene van... (de) Gemeente afzonderlijke kerkelijke gemeenschap te aanvaarden, en ten gevolge daarvan te vorderen, dat de overige leden des Kerkeraads, ja de geheele Gemeente zich aan die gemeenschap onderwerpen’.

Scholte deelt nog mede, dat ds. S. van Velzen hem heeft bezocht en hem heeft gezegd dat het geschrevene in De Reformatie een leugen is. Vermoedelijk zal er meer zijn besproken, maar uit dit gegeven blijkt dat Van Velzen de reis van Amsterdam naar Utrecht er voor heeft overgehad om te trachten zijn voormalige wapenbroeder tot beter inzicht te brengen.

In de vergadering van 5 januari 1841 werd de behandeling van het voorstel-Scholte voortgezet. Takken ontzegde ds. Scholte het recht zulk een voorstel te doen; hij wilde zo'n voorstel niet eens horen ‘maar wanneer hij (Scholte) in den welverordenden weg in de bediening kan voortgaan, door het doen van schuldbelijdenis of door zich voor eene vergadering te regtvaardigen, dat hij alsdan over zoodanig voorstel wil handelen; zeggende verder dat hij ZijnWelEerwaarde in dezen weg niet als lid van den kerkeraad erkent’. Verder verklaarde Takken voornemens te zijn om catechisatie te houden. Tenslotte bracht hij een boodschap van ds. Brummelkamp over, dat er ‘gelegenheid is om eene vergadering te beleggen, waarop Ds. Scholte zich zou kunnen verantwoorden, zoodra hem (Ds. Brummelkamp) het verlangen daartoe slechts te kennen gegeven wordt’.

De laatste vergadering welke degenen die het kerkverband trouw bleven en daarmee de lijn van de Afscheiding vasthielden, bijwoonden, was die van 2 februari 1841. Aanwezig waren ook de door Scholte opgeleide predikanten G. Baay (Leerdam), H.G. Klijn (Kockengen) en C. van der Meulen (Middelharnis). J. Veldhuizen was ziek.

We lezen in de notulen:

> Art. 4. De WelEerw. H.G. Klijn acht het noodzakelijk om de Brs. Takken en Van Beugen en ook Veldhuizen, wanneer hij hier tegenwoordig was, te vermanen, gelijk ZijnWelEerwaarde dan ook ernstiglijk doet, om zich niet te onttrekken aan de bijeenkomsten der Gemeente, maar integendeel voortaan met de Gemeente op te komen... Doch deze vermaning wordt door voornoemde Broeders niet aangenomen.
> Art. 5. Na vele woordenwisselingen hieromtrent wordt de vergadering... gesloten.

Met deze samenkomst wordt de breuk tussen de ‘Scholtianen’ en de groep Takken definitief. Maar eerst op 24 mei 1842 schrijft de kerkeraad van de groep-Scholte een brief aan Takken, Van Beugen en Veldhuizen waarin staat dat zij, op grond van het feit, dat zij zich gedurende meer dan een jaar aan de openbare saenkomsten hebben onttrokken, uit hun bedieningen worden ontslagen, onder ernstig vermaan terug te keren van hun dwaling, en met de betuiging dat de kerkeraad hen bij hun ‘bekeering en verootmoediging’ met blijdschap en toegenegenheid weer als lidmaten zal ontvangen.

Volgens een ruwe schatting telde de groep-Scholte begin 1841 90 personen, de groep-Takken 63 zielen.[218]

Over het wel en wee van beide gemeenschappen - gedurende de jaren 1841-1850 - lezen we in het volgende hoofdstuk, maar de gegevens over dit tijdvak zijn betrekkelijk schaars.

218 Vergelijk begin bijlage II.

Hoofdstuk 16
De Afgescheiden gemeente te Utrecht III (1841-1849)

1. De groep-Scholte tot de emigratie in 1847[1]

Nadat de scheur in de gemeente definitief was geworden - zoals we zagen op 2 februari 1841 - vergaderde de kerkeraad niet meer elke week, maar zeer ongeregeld. Bijvoorbeeld: na de vergadering van 25 oktober 1841 kwam hij eerst op 3 mei 1842 opnieuw bijeen. Wij vermelden enige bijzonderheden uit deze tijd. In 1840 verhuist de zo bekende oefenaar en voorman van de Afscheiding te Veenendaal, Hendrik van der Biezen (geboren 1794)[2] met zijn gezin naar Utrecht en sluit zich aldaar bij de gemeente aan. Hij verkeert in behoeftige omstandigheden en daarom ontvangt hij van de diakenen een tweernmolen[3] in bruikleen. Maar midden 1841 voegt Van der Biezen zich bij de groep-Takken. Zijn 'wekelijksche bedeeling' die hij zelf moet halen, of door één van zijn kinderen laat halen, wordt dan - vanzelfsprekend - ingetrokken.

De notulen van 19 oktober 1841 vermelden dat Scholte mededeling doet van een briefwisseling tussen hem en ds. S. van Velzen. Scholte leest de brieven voor en gewaagt van een bijeenkomst. Het één noch het ander heeft tot 'vereeniging' geleid.

Hoewel er na het heengaan van Takken geen ouderling meer in de gemeente is[4], duurt het tot oktober 1843 voor een gemeentelid met het voorstel komt, een ouderling te verkiezen. Hieruit kan men zien, welk een verwarring er heerste in de groep-Scholte. Op 27 oktober wordt Isaac Overkamp tot ouderling gekozen en kort daarna bevestigd.

Op 23 januari 1844 overlijdt Sara Maria Brandt, de vrouw van Scholte, oud 38 jaar, na een ziekte van vier dagen. En[5]: 'Terwijl de Gemeente op Zaturdagmorgen den 27sten aan het sterfhuis vergaderd was, om het stoffelijk overschot onzer ontslapene zuster ter aarde te bestellen[6], ontvingen wij de tijding van de langverwachte en ook door haar gewenschte

1 In dit hoofdstuk wordt bij herhaling verwezen naar: GKU, notulen kerkeraad 1841 tot 1849.
2 Vergelijk hoofdstuk 10.
3 Een eenvoudig spin-apparaat.
4 Behalve ds. Scholte die als 'president' optrad, waren er slechts twee diakenen: W. Horst en J.B. Miché.
5 Notulen kerkeraad 29 jan. 1844.
6 Zij werd begraven in de grafkelder van de familie Schuyt op de Eerste begraafplaats te Utrecht.

verlossing uit een ligchaam der zonde en des doods van Mevrouw de Weduwe van Hall, Helena Suzanna van Schermbeek.'[7]

Zoals we reeds aanstipten - bladzijde 251 - is er in deze tijd een merkwaardig uitvloeisel geweest van de leer van Scholte aangaande de kerk.

In artikel 2 van het reglement van de Utrechtse gemeente stond, zoals we zagen

> Allen, die in den naam van den drie-eenigen God gedoopt zijn, hun geloof in Dien God belijden, en die belijdenis door hunnen wandel niet tegenspreken, kunnen in de gemeente als lidmaten erkend en aangenomen worden.

In februari 1845 schrijft Scholte een brief die moet dienen voor de burgerlijke overheid.[8] Scholte verklaart hierin, dat een geestelijk onvolwaardig meisje geen lid van de gemeente is en kan zijn. Duidelijk is dat deze maal de voornaamste reden om zó te schrijven, is geweest een poging te ontkomen aan hoge lasten voor de diaconie.

Wij lezen:

> De ondergeteekende... geeft bij dezen getuigenis, dat Lourens van Bergeijk en Jobje Koejemans, echtelieden... den 13 Augustus 1839 als leden van bovengenoemde Gemeente zijn ingeschreven. Hunnen oudste dochter, Adriana Maria van Bergeijk, toen reeds meerderjarig en verbijsterd in het verstand, is echter niet als lidmaat der Gemeente opgenomen, dewijl volgens de in de maatschappij erkende inrigting dier Gemeente alleen dezulken als leden kunnen worden erkend en aangenomen, die belijdenis van hun geloof afleggen en die belijdenis door hunnen wandel niet tegenspreken (Art. 2). Daar wij nu zulk eene belijdenis en wandel van een zinneloos mensch niet kunnen vragen, zoo kon ook die oudste dochter niet als lidmaat worden erkend en aangenomen. Daarenboven worden, volgens Art. 4 de jonge kinderen, die gedoopt moeten worden, evenzeer als lidmaten erkend en worden als zoodanig gedoopt. Daar echter een volwassen zinneloos mensch niet onder dit rubriek betrokken kan worden, zoo bestond er geene enkele reden, waarom voornoemde Adriana Maria van Bergeijk als lid van bovengenoemde Gemeente kon worden erkend en aangenomen. Nu heeft deze Gemeente wel op zich genomen om zonder bezwaar van 's lands schatkist in het onderhoud van hare eigene behoefte te voorzien, maar zij heeft zich niet verbonden om zinnelooze menschen die van andere plaatsen komen, ten haren laste te nemen; weshalve de... Gemeente... ook niet kan treden in het opnemen van eene verpligting ten aanzien van voornoemde Adriana Maria van Bergeijk, als nooit tot die Gemeente behoord hebbende. De ondergeteekende is derhalve van oordeel, dat zij niet anders kan gerekend worden als te behooren bij de algemeene armen... De ondergeteekende rekent het bovendien zeer wenschelijk, dat zij spoedig in verzekerde bewaring gesteld worde, dewijl haar bijzondere lust is om

7 Men zie voor haar de roman van Gera Kraan-van den Burg, Brandende harten, vijfde druk, Kampen 1961.

8 GKU, Brievenboek 1838-1848, 3 febr. 1845.

alles in het vuur te werpen, haar verblijf in huis, bij eene moeder die het grootste gedeelte der week met haar alleen is, hoogstgevaarlijk maakt voor de geheele buurt.

In maart 1845 worden Jan Willem David Krantz (29)[9] en zijn zuster Maria Hendrika Elizabeth Krantz (25), beiden geboren in Maastricht, lid van de

9 EERSTE DEEL, 56.

De grafkelder van de familie Schuyt op de Eerste begraafplaats te Utrecht. Hierin werd Sara Scholte-Brandt in 1844 begraven. Foto Nederlands Dagblad, Tj. S. de Vries.

gemeente. Twee maanden later wordt bekend gemaakt, dat ds. Scholte en M.H.E. Krantz in het huwelijk zullen treden. Het huwelijk is burgerlijk voltrokken te Utrecht 13 juni 1845 en aldaar kerkelijk bevestigd 16 juni door ds. A. Brummelkamp te Arnhem.[10]

Kort daarna onttrekt J.B. de Pinto, Israëliet, zich aan de gemeente. Hij is tot de overtuiging gekomen, dat de toediening van de doop niet aan de kleine kinderen der gelovigen moet geschieden 'maar alleen aan zoodanige geloovigen... die belijdenis van hun geloof in Christus hebben gedaan'.[11] Begin augustus zegt de ouderling I. Overkamp, dat hij sedert enige tijd 'eene aanmerkelijke verslapping en achteruitgang in de gemeente heeft opgemerkt': wereldgelijkvormigheid, geringe zorg voor de opvoeding en verachtering in het bezoek van de catechisatie. Als hierin geen verandering komt, vreest hij 'dat het spoedig met deze Gemeente op niet zal uitloopen'. In de bespreking hierover wordt een ieder vermaand 'niet als achterklappers gebreken en ongestalten aan anderen bloot te leggen en uit te meten, maar zich overeenkomstig des Heeren voorschrift, onder biddend opzien tot God, regtstreeks tot zijnen Broeder of zijne Zuster te wenden...'.

Een week later maakt Hendrik Buskes er bezwaar tegen, dat de wet niet elke zondagmorgen wordt voorgelezen. Hem wordt geantwoord, dat hierover geen 'vaste bepaling' mag worden gemaakt 'dewijl voor zoodanige bepaling geen grond in Gods Woord gevonden wordt'. In september 1845 zal worden getracht het kerkgebouw te verwarmen door een in de kelder geplaatste kachel 'waaruit de warmte door middel van buizen in de kerk gebragt en tevens alle kwade dampen weggenomen zouden worden'. Ongetwijfeld een plan dat van vooruitstrevendheid getuigt.

Daar de aanstaande winter een donker vooruitzicht opent voor de geringere standen door het mislukken van de aardappeloogst, stelt ds. Scholte voor, gedurende de komende maanden eenmaal per week een bidstond te houden, en de opbrengst van de collecten van die avonden uit te delen aan de behoeftigen die zich daartoe zullen aanmelden 'zonder onderscheid te maken, tot welke godsdienst of kerkgenootschap zij behooren'.[12]

Een poging tot het oprichten van een lagere school voor de jeugd van de kerk - in de vorm van een diaconieschool - in april 1846 gedaan, wordt niet met resultaat bekroond.

Op 30 november 1846 wordt in de kerkeraadsvergadering gerapporteerd, dat J.W.D. Krantz, de broer van mevrouw Scholte, deze opzet haar man niet te volgen naar Noord-Amerika. En met dit bericht komt de emigratie van een aanzienlijk deel der gemeente in zicht.

Scholte heeft zijn zwager het huis ontzegd. Ook heeft Krantz zijn jongste zuster, Huberdina (26), die eveneens het voornemen heeft naar Amerika

10 Idem, 56 en 57. Getuigen waren de genoemde J.W.D. Krantz, A.A.W. Schuyt (in EERSTE DEEL staat abusievelijk Schuijl), W. Horst en I. Overkamp.
11 Notulen kerkeraad, 16 juni 1845.
12 Idem, 29 sept. 1845.

te gaan ‘op de laagste wijze bejegend, zelfs in vloek- en scheldwoorden zich uitgelaten en haar eindelijk met een ijzeren tang in de rug geslagen, en toen zij het ontvlugtte achter na gesmeten heeft...’.

Op de gebeurtenissen vooruitlopende: na bij herhaling te zijn vermaand wordt Krantz op de laatste zondag voor het vertrek van Scholte c.s., van de gemeente afgesneden.[13]

Zonder dat het besluit in de notulen wordt genoemd, blijkt eind 1846 en begin 1847 uit tal van gegevens, dat bepaald is dat het kerkgebouw aan de Nieuwe Gracht zal worden verkocht, en dat het ‘overschietende geld... zal besteed worden ter overplaatsing (lees: vervoer naar de Verenigde Staten) van de behoeftige leden der Gemeente’.

Inderdaad is het complex bestaande uit kerk, pastorie, kosterswoning en erven ongeveer 15 februari 1847 door de eigenaars W. Horst te Utrecht en Hendrik Glinderman te Vianen[14] verkocht, en wel voor de som van *ƒ* 18.000,-. Bepaald werd dat niets mag worden weggenomen dan al wat ‘tot uitoefening van de Eredienst der Christelijke afgescheidene gemeente... strekt’.[15]

Het besluit aangaande de betaling van de overtocht voor behoeftige leden heeft blijkbaar in enige gevallen moeilijkheden opgeleverd. Hoorden alle opgroeiende kinderen, ook die zich weinig aan de kerk laten gelegen liggen, nog in volle rechten tot de gemeente? Eind december 1846 brengen enige broeders naar voren, dat ‘van den beginne zou bepaald zijn dat de behoeftige **huisgezinnen** in de Gemeente voor het overschietende geld... naar Amerika zouden worden overgevoerd, en dat er niet gesproken is (van) **de leden** der Gemeente; waarom zij zouden begeeren dat men zich aan de eerste bepaling hield, aangezien anders vele huisgezinnen, waarin geen geloovige moeder gevonden wordt, zouden moeten achterblijven, gelijk het ook voor sommigen bezwarend zou zijn te vertrekken, als zij hunne niet geloovige kinderen moesten achterlaten’. De notulen spreken verder niet van deze zaak, maar wij krijgen de indruk dat men zich wel aan de ‘eerste bepaling’ heeft gehouden.

Als de dag van de emigratie nadert, betekent dit dat ook de enige ouderling I. Overkamp en één van de beide diakenen J.B. Miché eerlang zullen vertrekken.

Vrijdag 5 februari 1847 worden Jacob Maasdam (33)[16] en Albertus Anne

13 Idem, 1 maart 1847.

14 H. Glinderman had zich in 1841 aan de gemeente onttrokken.

15 Koper werd F.H.C. Drieling, rentenier te 's-Gravenhage (overschrijving 20 febr. 1847, archief Kadaster Utrecht, Register 84E, acte no. 11). Volgens financiële gegevens aangaande de landverhuizing, bewaard te Pella, Iowa, kregen de emigranten van de opbrengst *ƒ* 5000,-. De rest zal in handen zijn gebleven van de eigenaars, die in 1838 de aankoop hadden gefinancierd.

16 Men zie voor hem ook EERSTE DEEL, naamregister. Maasdam emigreerde in 1849 met vrouw en kinderen naar Pella.

Willem Schuyt (46)[17] tot ouderling gekozen. Reeds op zondag 7 februari worden zij in hun dienst bevestigd. De gang van zaken bij hun verkiezing typeert opnieuw - en tot het laatst - de situatie in de groep-Scholte.

Want we lezen in de notulen van 1 februari 1847:

> Hierbij worden ook diegenen, die met ons één ligchaam in Christus uitmaken en daarom ook met ons den dood des Heeren in het Heilig Avondmaal verkondigen, en in deze stad woonachtig zijn, opgewekt om insgelijks in deze hunne stem uit te brengen...

De laatste notulen voor de emigratie - van de hand van I. Overkamp - zijn die van 1 maart 1847.

Naar de Verenigde Staten, merendeels met eindbestemming Pella, Iowa, vertrekken een kleine 70 zielen.[18]

De meeste leden van de gemeente te Utrecht reizen in de groep van circa 800 personen, die onder leiding van Scholte het vaderland verlaat, met de 'Catharina Jackson' van Rotterdam naar Baltimore. Het schip vertrekt één van de eerste dagen van april 1847.[19]

2. Het vertrek van ds. H.P. Scholte en zijn gezin

De Scholte's maakten de reis niet op één van de vier zeilschepen die de 800 andere emigranten vervoerden. Zij reisden eerst naar Liverpool en vandaar per stoomboot naar Boston. De anderen gingen in Baltimore aan land. Het was dáár dat Scholte zijn mensen weer ontmoette.

De Utrechtsche Courant[20] van 26 februari 1847 bevat een advertentie met de mededeling dat op woensdag 10 maart en de volgende dag vóór het huis aan de Nieuwe Gracht Wijk A no. 894 'een groot gedeelte van een deftigen en aanzienlijken inboedel' zal worden verkocht. Eerst in de courant van 3 maart (en ook in die van 8 maart) wordt daarbij vermeld, dat deze boedel behoort aan ds. Scholte.

In dezelfde courant van 8 maart lezen we dat op dinsdag 9 maart en de drie volgende dagen een belangrijk gedeelte van de bibliotheek van ds. Scholte zal worden verkocht.

Zelfs nu Scholte het vaderland verliet, kon men hem niet met rust laten. Een 'Evangelisch Christen' zond hem nog een 'Afscheidsgroet' op rijm na, spoedig gevolgd door een 'Tweede Afscheidsgroet' in nog iets kreupeler rijm door een 'geloovig Evangelisch Christen'. Beide makers gaan, evenals

17 A.A.W. Schuyt behoorde tot een vooraanstaande familie. Hij was eerst op 1 febr. 1847 lid van de gemeente geworden. In 1848 vertrekt hij met vrouw en dochtertje naar Duitsland.

18 Vergelijk bijlage II.

19 Het boek Souvenir History of Pella, Iowa, geschreven door G. Stout en anderen (Pella, Iowa, 1922) geeft een, zij het ook niet geheel nauwkeurige, passagierslijst van de vier schepen, 34-44.

20 Gemeentearchief Utrecht.

VERKOOPINGEN.

BELANGRIJKE BOEKVERKOOPING.

Bij de Boekhandelaren KEMINK EN ZOON, te Utrecht, is op FRANCO aanvraag, à 10 Cents te bekomen:

CATALOGUS

VAN EEN BELANGRIJK GEDEELTE DER

BIBLIOTHEEK

VAN DEN WEL EERW. ZEER GEL. HEER

H. P. SCHOLTE,

V. D. M.

(733) *** Meerendeels bestaande in: *THEOLOGISCHE, LETTERKUNDIGE en REGTSGELEERDE WERKEN*, enz. enz., waaronder: *WETSTEIN, Novum Testamentum, Suicri Thesaurus, Scholgenii Horae*, een *complet exemplaar van Bilderdijks Werken*, enz. enz., alsmede eene belangrijke verzameling van ONGEBONDEN BOEKEN, welke met Copijregt zullen verkocht worden. Eene fraaije verzameling van PLATEN, PENNINGEN, CURIOSITEITEN, de in koper gegraveerde Platen van Luther en Mr. A. M. C. van Hall, beiden gegraveerd door Bierweiler, enz. enz. Welke verkooping zal plaats hebben op Dingsdag den 9. Maart, en drie volgende dagen, des avonds ten half 6 uur; ten overstaan van den Notaris NICOLAAS DE GRAAF, residerende te Utrecht, ten huize van de Boekhandelaren KEMINK EN ZOON. Alles te bezigtigen op Maandag den 8. Maart 1847, van des voormiddags 9 tot des namiddags 4 uur.

(724) *** Woensdag 10. Maart 1847 en volgenden dag, voormiddags te 10 uur, zal men voor de Huisinge binnen Utrecht aan de Nieuwe Gracht, Wijk A. No. 894, publiek aan de meestbiedenden om kontant geld, ten overstaan van den Notaris *STEVENS* te Utrecht, verkoopen: Een groot gedeelte van eenen deftigen en zindelijken INBOEDEL, bestaande onder anderen in: moderne Canapé's, Tafels, Stoelen, Bureau, Commode, Linnen- en Boekenkasten, staand Horlage, Vazen en Ornamenten, Spiegels en Prentenlijsterijen, Lakwerk, Bedden, Dekens en Matrassen, Vloerkleeden en Karpetten, Mangel, Pers, Porcelein, Glas en Aardewerk, Koper, Tin, Blik, IJzer en Manufacturen, enz.

Behoorende aan den Wel Eerw. Heer SCHOLTE, Predikant bij de afgescheidene Christelijke Gemeente te Utrecht, zich zullende begeven naar Noord-Amerika.

NB. Te bezigtigen daags voor den verkoop van des morgens te 10 tot des namiddags te 4 uur.

Twee advertenties in de Utrechtsche Courant van 8 maart 1847.

de uitgever(s) onder anonimiteit schuil. In de Utrechtsche Courant van 19 maart werd de verschijning van de eerste afscheidsgroet per advertentie medegedeeld. Het is merkwaardig, dat vlak daaronder geplaatst werd de advertentie betreffende de beruchte 'Kermisprent'.[21]

De eerste groet begint als volgt:

> Vaarwel, gij rustelooze zwerver!
> Reeds lang genoeg betreedt uw voet
> Het land, dat, naar de spreuk der vaadren,
> Slechts de Eendragt magtig maken moet.

De tweede afscheidsgroet is grotendeels een variant op de eerste. De beginregels luiden:

> Vaarwel, gij rusteloze Elia!
> Reeds lang genoeg betreedt uw voet
> Het land, dat, naar de spreuk der vaadren,
> Den Bijbel en de vrijheid hoedt.

Voor de kermisprent werd de volgende advertentie geplaatst.

> Bij C. Campagne te Tiel, ziet het licht:
> Eene
> KERMISPRENT
> waarop wordt voorgesteld het droevig relaas der miserien op eene reis van
> GEESTELIJKE LANDVERHUIZERS
> naar
> NIEUW-LUILEKKERLAND
> door
> HOCUS POCUS
> Met twee Karrikatuurplaten.
> Motto. Vr. Waarom is de Toren van Babel gebouwd?
> Antw. Om een naam te maken.
> Nieuwe Catechismus.
> Prijs 40 cents.
> Al wie iets waarlijk geestigs omtrent de geestelijke landverhuizing naar Noord-Amerika wil zien en lezen, schaffe zich dit werkje aan, en hij zal het niet onvoldaan uit de hand leggen.

21 De beide afscheidsgroeten kunnen worden gevonden in de bibliotheek van de universiteit van Utrecht (Godgeleerde twistschriften aangaande de Afgescheidenen - drie bundels F 651-653). De 'kermisprent' is grotendeels afgebeeld in J.C. Rullmann, De Afscheiding etc., Kampen 1930, tussen de bladzijden 208 en 209; voor de beschrijving ervan zie men de bladzijden 210-214.

3. De ‘rest’ van de groep-Scholte 1847-1849

Na de emigratie bestond de groep-Scholte te Utrecht nog slechts uit circa 50 personen. Een paar maanden later omvat zij hoogstens 27 belijdende leden.

Vermoedelijk heeft zij financieel min of meer gedreven op de bijdragen van diaken W. Horst, aanvankelijk fabrikant en later handelaar in onroerende goederen.

In het gemis van een plaats van samenkomst werd begin mei 1847 voorzien door het huren van een huis aan de Springweg, wijk B. no. 790, dat gedurende een paar jaar door het Diaconessenhuis was gebruikt, maar dat na de verplaatsing van deze inrichting naar de Breedstraat leeg was gekomen.[22]

Toen in 1849 het Diaconessenhuis van daar naar een nieuw gebouw op de Oude Gracht verhuisde, kocht W. Horst het huis aan de Breedstraat, wijk H no. 300.[23] Begin juni begonnen de samenkomsten aldaar, hoewel er nog allerlei voorzieningen moesten worden getroffen. Dit gebouw stond later bekend als Begijnekerk; het werd in 1937 verkocht en vervangen door de Tuindorpkerk.

Op 16 februari 1848 wordt er een kerkeraadsvergadering gehouden, als van ouds in tegenwoordigheid van de manslidmaten. Het is een kleine schare: J. Maasdam (ouderling), A.A.W. Schuyt (ouderling), J.J.K. Lindeman (ouderling)[24], W. Horst (diaken), Jacobus Blanke, Isaac van Gorcum, Hendrik de Leur en Herman van der Stoop. Ouderling Schuyt gaat eerlang vertrekken. Deze avond wordt besloten ds. H.J. Budding, dan te Groningen, te schrijven. Het is niet zo zeer een beroepsbrief, maar gevraagd wordt of ds. Budding beroepbaar is en of een beroep zou kunnen geschieden zonder enige kwetsing van de gemeente te Groningen. Wij lezen niet van een door Budding gezonden antwoord - op 12 juni 1848 neemt hij afscheid van zijn gemeente en vertrekt, zij het ook voor slechts drie jaren, naar Amerika. In dezelfde vergadering wordt voorgesteld de zondagmiddagdienst af te schaffen vanwege de geringe opkomst. Het voorstel wordt verworpen. Maar dan is het dieptepunt ook bereikt!

Enige maanden later[25] zoekt men contact met student P.J. Oggel en met de gemeente te Zeist, die hem denkt te beroepen. Met beide partijen wordt overeenstemming bereikt. Pieter Jan Oggel wordt geëxamineerd te Arnhem op 11 mei 1849. Hij neemt het beroep zowel van Zeist als van Utrecht

22 A.A.W. Schuyt, ouderling, berichtte het betrekken van het huis aan de Springweg aan B. en W. (notulen B. en W., 11 mei 1847). Men zie voor de huizen Springweg en Breedstraat ook: M.E. Kluit. Nader over het Réveil, Kampen 1947, 126-129.

23 J.J.K. Lindeman ‘secretaris’ bericht op 8 juni 1849 namens de ‘Afgescheiden’ gemeente aan het gemeentebestuur dat de godsdienstoefeningen in het vervolg aldaar zullen worden gehouden (notulen B. en W., 9 juni 1849).

24 Wij lezen niet van zijn verkiezing.

25 Notulen kerkeraad 27 sept., 1 okt. 1848, 18 juni 1849.

aan op een tractement van *f* 400,- per jaar en vrije woning. Hij zal in Utrecht komen wonen en zal zijn werkzaamheden gelijkelijk over beide gemeenten verdelen.[26] Zijn leermeester ds. A. Brummelkamp bevestigt hem op 18 juni als predikant van beide gemeenten.

Reeds in september 1849 is er contact met de groep-Takken. De besprekingen die dan worden gehouden mogen tot hereniging leiden, zoals we in een volgende paragraaf zullen zien.

Begin 1850 wordt de herenigde gemeente in het kerkverband opgenomen. Vanaf die tijd zien wij haar vertegenwoordigd in de provinciale vergaderingen van Noord-Holland en Utrecht en in die van de classis Hilversum (-Utrecht).

4. De gemeente aan te duiden als 'groep-Takken' in de jaren 1841-1849

Zoals we zagen scheidden zich begin 1841 ongeveer 63 zielen af van de groep-Scholte. Gezegd mag worden dat zij het kerkverband trouw blijven en in de lijn van de Afscheiding volharden.

Er is echter maar weinig aangaande het wel en wee van deze groep bewaard gebleven. Vermoedelijk tengevolge van een interne strijd is tot heden niets gevonden van een archief van deze gemeente over het tijdvak van negen jaar, dat wij in deze paragraaf beschrijven. Er is vermoedelijk aanvankelijk ook geen vaste vergaderplaats geweest. In 1849 was er, zoals we nog zullen zien, een gehuurd gebouw waar de samenkomsten werden gehouden.

Wat wij weten van deze gemeente, putten we uit classicale en provinciale notulen en uit een ambtelijk rapport. Dit laatste zullen we nu eerst bespreken.

Op 23 september 1841 schrijft de directeur van politie te Utrecht aan burgemeester en wethouders, dat er op zondag 19 september een godsdienstige vergadering is gehouden 'in eene hooischuur gelegen in den Lauwerecht, toebehoorende aan den Heer Hoogeveen'.[27] Aldaar waren ongeveer 200 personen bijeen, van wie een 'groot aantal van buiten de stad'. Voorganger was ds. Albertus C. van Raalte[28] 'zijnde gekleed geweest in het gewaad eens predikants'. Er is avondmaal gevierd en er zijn kinderen gedoopt. Er wordt verteld 'dat het voornemen zoude bestaan, om na eenig tijdverloop tot hetzelfde einde bijeen te komen en dat al verder de leden dier vereeniging zijn afgescheidenen van de afgescheidenen of wel anti-Scholtianen, terwijl onder hen zouden opgemerkt zijn Takken in de Eliza-

26 Men zie voor de persoon van P.J. Oggel en zijn arbeid te Zeist ook hoofdstuk 13 (Zeist).
27 Notulen B. en W., 23 sept. 1841.
28 In het stuk staat 'zekeren Baars van Raalte'.

bethstraat, de vrouw van den slagter Beugelaar in de Lange Jansstraat, Van Deventer, bestelder aan het schietschuitenveer en Veldhuizen in de Koorstraat te dezer stede woonachtig'. De directeur van politie vraagt aan B. en W. instructies, hoe te handelen indien dit soort bijeenkomsten zich zal herhalen. Hoewel het rapport wordt opgezonden aan de gouverneur van de provincie Utrecht, wordt er verder geen gevolg aan gegeven. De groep-Takken is, door welke oorzaak dan ook, niet vervolgd. Uit het stuk blijkt, dat de godsdienstoefening door een groot aantal personen, ook van buiten Utrecht, is bezocht. Waarschijnlijk is, dat onder hen ouders van dopelingen zijn geweest. De mogelijkheid pas-geborenen te laten dopen, was in die tijd in de provincie Utrecht gering voor degenen die het kerkverband waren trouw gebleven.

De groep-Takken is voor het eerst vertegenwoordigd op de provinciale vergadering van Noord-Holland en Utrecht, gehouden op 12 mei 1842.[29] In het tijdvak 1842-1849 zien we daar verschijnen J. Veldhuizen (diaken, daarna ouderling), E. Takken (ouderling), J.L.J. van Nieuwkasteel (diaken). In de notulen van de provinciale vergadering vinden we de volgende bijzonderheden.

12 mei 1842. De gemeente te Amersfoort begeert J. Veldhuizen tot haar herder en leraar. Daartoe is nodig, dat de provinciale vergadering verklaart, dat Veldhuizen tot het examen kan worden toegelaten. De broeders van de classis Hilversum[30], die met de persoon in kwestie bekend zijn, verklaren geen bezwaar te hebben, waarna de vergadering de toelating tot het examen geeft. Echter: de notulen vermelden verder niets over deze voornemens.

2 november 1843. 'Is ingekomen een brief van den Kerkeraad te Utrecht, meldende dat de broeders aldaar verhinderd worden om op deze vergadering te komen, maar zeer verlangen dat er middelen beraamd worden om diegenen te vereenigen die met ons het pad willen bewandelen dat door onze Vaderen betreeden is.' Het is niet duidelijk waarop deze woorden slaan. Er zijn twee mogelijkheden: men wilde aandringen op het doen van vernieuwde pogingen tot hereniging met de Scholtianen[31]; of men doelde op de Kruisgezinden. J. Veldhuizen voelde zich namelijk tot deze groep aangetrokken.

Na laatstgenoemde datum komt er een hiaat in de vermelding van gegevens over de Utrechtse gemeente (groep-Takken). De oorzaak daarvan vinden we in een preambule, door ds. S. van Velzen geschreven in het tweede notulen-

29 NNH. Het gereconstrueerde kerkverband in deze provincies omvatte in het jaar 1842 nog slechts de gemeenten Amsterdam, Amersfoort, Hilversum, Oud-Loosdrecht, Utrecht en Westbroek c.a.

30 NCVU; de notulen van de classis Hilversum (Hilversum/Utrecht) die zijn bewaard gebleven, beginnen eerst met 8 april 1847 (vergelijk blz. 10 en 11).

31 J. Veldhuizen was afgevaardigde geweest, althans als zodanig benoemd, naar de synode te Amsterdam van 26 juli tot 2 aug. 1843, welke vergadering, zoals bekend, onverrichterzake uiteen ging.

boek van de provinciale vergaderingen. De datering van dit bericht is 17 november 1846.

We lezen:

> Uit laatstgenoemde provincie (Utrecht) was voor eenige tijd ook de Gemeente in de stad Utrecht... alhier aangesloten, maar in die... plaats... is door twist en verwarring de Gemeente uiteen gegaan, zoodat aldaar geen Kerkbestuur aanwezig is.

Door gebrek aan gegevens kunnen we ons geen goed beeld vormen van de kleine gemeente in de jaren rond 1845. In die tijd moeten tot de kerkeraad hebben behoord: E. Takken en J. Veldhuizen, ouderlingen; J. Hoedemaker, diaken. Wellicht is J.C. Waal in 1848 ouderling geworden en J.L.J. van Nieuwkasteel diaken. Van A.M. van Beugen die vóór en kort na de breuk diaken is, horen we niet meer. Wij krijgen de indruk, dat in deze jaren Veldhuizen enige van zijn mede-ambtsdragers verdringt. Zoals we zullen zien wordt hij tenslotte afgezet. In de provinciale notulen van 4 mei 1848 lezen we, dat ds. Van Velzen is uitgenodigd door de Utrechtse 'kerkeraad' het avondmaal te komen bedienen. Hij heeft echter bezwaar dit te doen, daar 'de voormalige ouderling E. Takken en de vroegere diaken J. Hoedemaker beschuldigingen tegen den ouderling J. Veldhuizen uitbrengen'. Dan is er nog een schriftelijke verklaring van een lidmaat 'die den ouderling Veldhuizen beschuldigt van volharding, niettegenstaande belofte van afstand te zullen doen, in een onbehoorlijken geldhandel, waardoor des Heeren naam en volk zou gelasterd worden'. Ds. Van Velzen heeft gezegd dat de beschuldigingen eerst op de vergadering van de classis Hilversum moeten worden gebracht. Maar Takken en Hoedemaker hebben dit niet gedaan. De vergadering wil de beschuldigingen niet in behandeling nemen, en meent dat het avondmaal kan worden bediend. Wij vermoeden dat de bezwaren van ds. Van Velzen door dit alles niet zijn weggenomen geweest. Voorlopig behoudt Veldhuizen nog het veld...

In de provinciale vergadering van 3 mei 1849 verklaart hij de opleiding tot het leraarsambt te begeren. Hij wil zich daartoe begeven naar ds. W.A. Kok te Hoogeveen. Hem wordt de raad gegeven zich 'liever ter opleiding te begeven bij Ds. de Haan als bij Ds. Kok, dewijl de eerste beter de vereischte kundigheden om toekomende Leeraars op te leiden, bezit'. Ook spreekt Veldhuizen over zijn mede-ouderling. Hoewel deze niet met name wordt genoemd, moet J.C. Waal (50) bedoeld zijn. Deze oefent soms als hij de gemeente voorgaat, een andere maal leest hij 'eene predicatie van eenige Godzalige schrijver'. Het lezen bevalt beter dan het oefenen, aldus Veldhuizen. Hij ontvangt de raad aan zijn ambtsbroeder te zeggen niet te oefenen, maar te lezen. Oók als de plannen inzake de opleiding van Veldhuizen doorgaan, en laatstgenoemde dus geruime tijd niet in de gemeente aanwezig zal zijn.

Maar zover komt het niet, want reeds op de classicale vergadering (Hilversum) van 29 mei 1849, waar Veldhuizen zelf aanwezig is, wordt medege-

deeld dat deze voor vier weken is geschorst, aangezien hij zijn vrouw heeft geslagen en geschopt. Meer uitvoerig lezen we over deze zaak in de notulen van de provinciale vergadering van 1 november 1849. Veldhuizen gaat voort 'in zijne weerstrevige weg'. Na de vorige vergadering is er 'groote verandering in zijne toestand gekomen. Verregaande oneenigheid met zijne Vrouw[32] tot slagen of dadelijkheid toe en waarmede de burgerlijke regter gemoeid is, werd betreffende Veldhuizen vernomen'. Na zijn schorsing - voor vier weken - heeft hij schuld beleden. In plaats van zich echter te begeven in de gewone bijeenkomsten der gemeente onder leiding van J.C. Waal, heeft Veldhuizen eerst met enige leden op een andere plaats samenkomsten gehouden. Toen de vier weken van de schorsing voorbij waren, heeft de kerkeraad van Utrecht 'gesterkt door dien van Amersfoort' hem wegens betoonde ongehoorzaamheid niet van de censuur ontheven. Daarop heeft Veldhuizen zich het gebouw, dat voor de gemeente is gehuurd, met de goederen toegeëigend en is begonnen met in het kerkgebouw 'met degenen die zich om hem vereenigden' godsdienstoefeningen te houden. De overige kerkeraadsleden en degenen die hun getrouw bleven, werden gedwongen op een andere plaats bijeen te komen. De vergadering is van oordeel, dat Veldhuizen nogmaals zal moeten worden gemaand de kerk en de goederen der gemeente, waaronder diaconie-gelden, aan de kerkeraad over te geven. Hij zal moeten worden afgezet als ouderling en de censuur zal dienen te worden gecontinueerd.

In de provinciale vergadering van 2 mei 1850 wordt namens de classis Hilversum meegedeeld, dat Veldhuizen na zijn afzetting heeft verklaard 'niet tot ons te behooren en zich met hen vereenigd heeft, die zich de Gereformeerden onder het kruis noemen'. Ook houdt hij de goederen der gemeente in zijn bezit. Vastgesteld wordt dan dat Veldhuizen niet meer tot de gemeente behoort. Tenslotte wordt de raad gegeven dat 'de diakenen te Utrecht desnoods bij insinuatie[33] van een deurwaarder moeten trachten de kerkelijke goederen terug te krijgen'.[34]

Na deze droeve geschiedenis met een voortrekker van de Afscheiding te Utrecht, is ook voor de groep-Takken de hereniging onder leiding van ds. Oggel aanstaande.

32 Deze behoorde, voor zover na te gaan, niet tot de Afgescheidenen.

33 Gerechtelijke aanzegging.

34 Wij vermoeden dat het optreden van Veldhuizen er de oorzaak van is, dat er geen archiefstukken van de groep-Takken zijn bewaard gebleven. Wij vonden geen civiel proces aangaande de kerkelijke goederen. Veldhuizen zal na enige tijd de gemeente wel het gebruik van haar bezittingen hebben gelaten. Zijn vrouw Jacoba Klomp eiste na mishandeling, op 14 mei 1849 scheiding van tafel en bed. Zij spreekt verder van voortdurende 'zeer harde behandeling' (het paar huwde in 1824) en de 'grofste beleedigingen'. Zij beroept zich op de bekentenis van haar echtgenoot gedaan in de classicale vergadering van 29 mei 1849. Bij vonnis van 19 april 1850 wordt haar eis evenwel afgewezen (R.A. Utrecht, archief arrondissementsrechtbank, vonnissen 1849 en 1850).

5. De hereniging van de beide groepen van Afgescheidenen eind 1849

Op 21 september 1849 wordt er een vergadering gehouden, waarin behalve ds. Oggel ook enige leden van de beide groepen Afgescheidenen aanwezig zijn. We lezen de namen van onder anderen Hendrik Buskes, J. Hoedemaker, W. Horst, J.J.K. Lindeman, Markus de Raad, Evert Takken en Albertus van Vlaanderen. In totaal zijn er 13 personen.

De president, ds. Oggel, 'doet een voorstel waarom en waartoe deze vergadering is strekkende, namelijk tot vereeniging der afgescheidenen, welke een geruime tijd van elkander verwijdert zijn geweest, door tusschenkomende omstandigheden'. Hoedemaker vraagt op welke grondslag de 'vereeniging' zal worden tot stand gebracht. De president antwoordt: op de belijdenisschriften der Gereformeerde kerk en de Dordtse kerkenorde.[35] In de bespreking over het voorstel heeft niemand aanmerking. Het wordt met algemene stemmen aanvaard. En daarmee is de hereniging in principe een feit geworden. Daarna rijst de vraag hoe er een kerkeraad zal worden gevormd. Besloten wordt vooralsnog één ouderling en één diaken te kiezen. En 'daar Takken reeds van den aanbeginnen tot de bediening des ouderlingschaps verkozen en bevestigd is geweest en Horst het diakensampt tot heden toe heeft bediend, zoo wordt met algemeene stemmen goedgevonden, dat Br. Takken zijne bediening weder opnemen zal en Br. Horst zal blijven voortgaan...'.

Tenslotte wordt in deze vergadering met 10 tegen 3 stemmen gekozen voor 'geslotene kerkeraadsvergadering'. We gaan voorbij aan enige moeilijkheden die bij de 'ineensmelting' van de beide gemeenten moesten worden overwonnen. Eind maart 1850 wordt J.L.J. van Nieuwkasteel gekozen tot tweede diaken. De kerkeraad bestaat dan uit ds. Oggel; E. Takken, ouderling; W. Horst en Van Nieuwkasteel, diakenen. Zoals ook in bijlage II is aangeduid, omvat de gemeente kort na de hereniging naar ruwe schatting - een andere is niet mogelijk - 75 zielen. Zij breidt zich daarna onder de prediking van ds. Oggel betrekkelijk snel uit. Het eerste 'Jaarboekje' van de Afgescheiden gemeenten (1856) vermeldt: 180 zielen. Ook het kerkverband aanvaardt de herenigde gemeente alsmede die te Zeist, waar - zoals we zagen - ds. Oggel eveneens predikant was.[36]

Na 1849 gebeuren er in het leven van de 'Christelijke Afgescheiden Gereformeerde Gemeente' te Utrecht niet meer zulke spectaculaire dingen als in het tijdvak 1835-1849.

Gelukkig maar! Een tijd van rustige ambtelijke arbeid en bearbeiding kan beginnen.

Daarover zullen wij nog één en ander mededelen in het volgende hoofdstuk.

35 In de marge staat: 'met uitzondering van het afgaan om de twee jaren des kerkenraads, hetwelk niet mag geschieden'. Het is duidelijk, dat deze woorden op enig tijdstip na het schrijven der notulen zijn toegevoegd.

36 Bij deze aansluiting moest ds. Oggel verklaren het 'ambtsgewaad' te zullen dragen. Men zie het daarover vermelde bij Zeist (hoofdstuk 13).

Hoofdstuk 17
De Afgescheiden gemeente te Utrecht IV (1850-1869)

1. Ds. P.J. Oggel te Utrecht (17 juni 1849-2 juli 1855)[1]

De herenigde gemeente wordt opgenomen in het kerkverband - zoals we reeds zagen. De vraag naar de aansluiting òf bij de classis Hilversum òf bij 'Gelderland' wordt gesteld op een gemeentevergadering eind 1849. Er worden 14 stemmen uitgebracht: 8 stemmen voor Hilversum, 3 tegen Hilversum en 3 'tegen alle banden'. De gemeente is nog niet tot rust gekomen! Dit blijkt eveneens, als de vraag opnieuw aan de orde komt: mogen ook niet-afgescheidenen deelnemen aan het avondmaal? Dan blijkt dat de manslidmaten hierover zeer verschillend denken. Ds. Oggel vindt echter een formule die ieder bevredigt; de kerkeraad zal in het vervolg

> in het openbaar een iegelijk nodigen ter toenadering, maar hun dan ook... doen verstaan, dat zij die toenaderen zich ook gansch moeten onderwerpen onder het juk Christi en der gemeente.

Met ingang van 16 april 1852 verbindt ds. Oggel zich geheel aan Utrecht en is hij niet langer meer predikant van de gemeente te Zeist. Het bedienen van beide gemeenten met hun vele 'buitenleden' is hem blijkbaar te zwaar geworden. Daarbij kwam dat de gemeente te Utrecht geleidelijk aan uitbreidde.[2]

Wat de 'buitenleden' betreft, noemen we als voorbeeld dat er in Vianen in de jaren 1850 tot 1852 een kleine gemeente bestond die bij Utrecht steun zocht. In 1850 lezen we dat de Afgescheidenen aldaar een ouderling en een diaken willen kiezen. Maar zij willen niets van de Dordtse kerkenorde weten. In 1852 is er een ouderling: H. Glinderman en een diaken: ...van Nimwegen. Zij wachten blijkbaar op de vereniging tussen de 'Geldersen' en de andere Afgescheidenen. Zij kunnen niet verklaren dat de Drie formulieren van enigheid in alles overeenkomen met Gods Woord. De classis Hilversum (Utrecht) laat hen weten, dat zij met dit gevoelen niet door het kerkverband kunnen worden aanvaard.

1 Voor de in dit hoofdstuk vermelde gegevens is gebruik gemaakt van onder meer: GKU, notulen kerkeraad 1849-1856, 1863-1865.

2 De notulen van 25 juli 1850 vermelden dat Johannes Samuel d'Ancona lid van de gemeente wil worden. De kerkeraad meent hem niet te kunnen aanvaarden 'om reden zijne groote onkunde'. Men raadt hem zich te laten onderwijzen. Nog in hetzelfde jaar treffen we hem aan als lid van de Afgescheiden gemeente te Schoonhoven. Men zie voor hem TWEEDE DEEL, bijlage V, 412-414.

In 1852 keren enige personen, die waren blijven vergaderen met de afgezette ouderling J. Veldhuizen, terug. Veldhuizen c.s. hebben enige tijd een 'Gemeente onder het kruis' gevormd. Deze term komt slechts één maal voor in de Utrechtse notulen, maar daarnaast vinden we een levensteken van deze groep in de notulen van de 'Algemene vergadering' van de Kruisgezinden in de jaren 1851 en 1852. In beide samenkomsten is er sprake van het bestaan van een Kruisgemeente te Utrecht; een lastbrief is echter niet ontvangen, ook is er geen afgevaardigde.[3] J. Hardenbol, J.J. Kukuffskij en... Hageman zijn onder de terugkerenden.

Begin 1853 moet het kerkgebouw aan de Breedweg worden vergroot. De verbouwing van het huis, dat diaken W. Horst aan de gemeente zal 'overgeven' voor *f* 6000,- zal *f* 4000,- kosten. Het totaal-benodigde bedrag van *f* 10.000,- zal moeten worden geleend à 4%.[4]

Merkwaardig is - zoals we reeds zagen op bladzijde 232 - dat Evert Takken, de meestersmid en ziel van de Afscheiding te Utrecht, in 1854, op 56-jarige leeftijd, met vrouw en kinderen emigreert naar de Verenigde Staten.

Nu de enige ouderling van de gemeente gaat vertrekken, neemt de kerkeraad het besluit dat het aantal ouderlingen zal worden gebracht op twee, en het aantal diakenen op vier. Na de verkiezing die in juli wordt gehouden, is de samenstelling van de kerkeraad als volgt: ds. P.J. Oggel; Johannes Coenraad Waal, Hendrikus Hermanus van der Stoop, ouderlingen; W. Horst, J.L.J. van Nieuwkasteel, Klaas Kamphuis en Cornelis Johannes Stulting[5], diakenen.

In hetzelfde jaar ontvangt ds. Oggel een benoeming tot hoogleraar aan de op te richten Theologische school te Kampen. Maar hij bedankt. Zijn weg leidt, evenals die van Takken naar de Verenigde Staten. Op 2 juli 1855 neemt hij afscheid van Utrecht. De bestemming van zijn reis is Grand Haven (Michigan).[6]

Ongeveer tegelijk met hem gaan ouderling J.C. Waal en diaken J.L.J. van Nieuwkasteel de stad Utrecht metterwoon verlaten. Ook zij gaan naar de Nieuwe wereld.

3 Dit alles blijft in het vage. De notulen van de 'Algemeene vergadering' gehouden van 28-30 mei 1850, Den Helder 1850, vermelden in bijlage 1, dat ds. C. Kloppenburg te Amsterdam 'op verzoek van zekeren Veldhuizen' te Utrecht, de doop heeft bediend, zonder dat er aldaar een gemeente was gesticht.

4 Mevr. J.J. Zeelt te Baambrugge verstrekte een bedrag van *f* 11.000,- in de vorm van een hypothecaire lening; vermoedelijk kwamen de kosten *f* 1000,- hoger uit. Ook moest meubilair worden aangeschaft. In 1865 werd de hypotheek door de erfgenamen van mevr. Zeelt opgezegd. W. Horst neemt haar dan over.

5 C.J. Stulting emigreerde naar de U.S.A. Hij is één van de voorouders van de bekende Amerikaanse schrijfster Pearl S. Buck. In haar boek 'The Exile' vertelt zij over het leven van haar voorouders in Utrecht (vgl. M.C. van Hall, Drie eeuwen - De kroniek van een Nederlandse familie, Amsterdam 1961, 58).

6 Men zie voor hem ook hoofdstuk 13 (Zeist).

2. Het tijdvak 1855-1865

Na het vertrek van ds. Oggel worden er onderscheidene pogingen gedaan opnieuw een predikant te verkrijgen. Ds. J.H. Donner (Leiden) en ds. A.G. de Waal (Kockengen) bedanken. Als proponent W.J. Weijenberg op een drietal is geplaatst, tekenen zes leden der gemeente protest aan.[7]

Ook nu blijkt weer dat de oude zuurdesem nog werkzaam is. Hun argumenten zijn, dat als candidaat Weijenberg predikant zou worden te Utrecht, voor scheuring moet worden gevreesd. Een deel der gemeente zal zich dan scharen 'onder de Banieren van de Leeraars onder het Kruis'. Onze gemeente, zo zegt het zestal, verschilt van andere. Zij is gering en nietig. Zij moet gestut en gedragen worden door 'degenen die niet tot ons behooren'. Blijkbaar vrezen de bezwaarden dat Weijenberg niet zou 'aanslaan' bij een deel der gemeente en bij een aantal 'bijwoners'.

Tenslotte wordt 10 januari 1856 ds Theeuwis Egberts de With te Leiden beroepen met 18 tegen 6 stemmen. De kerkeraadsnotulen vermelden dat hij het beroep aanneemt en dat hij zijn dienstwerk op 9 maart zal aanvangen.[8]

De notulen van 3 maart 1856 zijn de laatste die in het boek 'Handelingen van de Opzieners der Gemeente Jezu Christi te Utrecht van 1849 tot **1856'** zijn vermeld. Het volgende, bewaard gebleven notulenboek omvat het tijdvak 6 januari **1863** tot eind oktober 1865.

Met andere woorden: er zijn geen notulen over de tijd dat ds. De With te Utrecht stond. Er is een hiaat van begin 1856 tot begin 1863.

Wat aangaande hem bekend is van zijn ambtswerk aldaar, weten we uit classicale en provinciale stukken.[9] In de notulen van de classis Hilversum/Utrecht van 27 oktober 1858 vinden we, dat ds. De With kort daarvóór werd geschorst. De beschuldigingen luiden dat hij het zevende gebod heeft overtreden, daarna herhaaldelijk zijn schuld 'onder aanroepen van Gods heilige naam en onder dure betuigingen en zware verwenschingen ontkend en geloochend' en verder onrechtvaardige censuur geëist en tegen beter weten toegepast op een lidmate der gemeente, die het eerst over zijn zonden had gesproken. Ds. de With komt in de vergadering en belijdt schuld. Zowel de gemeente te Utrecht als haar predikant willen 'de banden verbreken'. De classicale vergadering staat aan de kerkeraad toe met ds. De With te spreken over 'losmaking'. Een classicale commissie constateert dat het 'ontslag' van ds. De With van de gemeente, wederzijds is aangenomen.[10] Men wil niet tot volledige afzetting overgaan, maar 'zoo zacht mogelijk met hem handelen'. Hij wordt op advies van de commissie voor zes weken geschorst 'gevende... (hem) aan de Goddelijke voorzienigheid over

7 Notulen kerkeraad, 5 en 11 nov. 1855.
8 In 'Honderd veertig jaar gemeenten en predikanten van de Gereformeerde kerken in Nederland', Utrecht/Goes 1974 - bladzijden 94 en 161 - staat vermeld dat ds. Th. E. de With op 1 juni 1856 afscheid nam te Leiden en op 8 juni intree deed te Utrecht. Deze data zullen wel de juiste zijn.
9 Men zie voor hem ook EERSTE en TWEEDE DEEL, register van personen.
10 NCVU, 10 febr. 1859.

of het haar moge behagen (hem) den een of anderen tijd in de bediening op te nemen'. Na de 'zes weken' zal ds. J. Bavinck (Bunschoten) een 'belijdenispredicatie' houden. Daaronder verkerende, zal ds. De With van de schorsing ontheven zijn.

Begin 1859 ontvangt hij een beroep van de gemeente te Gameren. Als datum van 'losmaking' vonden we 13 maart.[11] De intrede te Gameren was een week later, 20 maart 1859.

Ds. De With ontvangt een attest van de 'dubbele classicale vergadering van Utrecht en Amersfoort'. Het is opgesteld door ds. Bavinck.[12] In dit attest wordt verklaard dat Th. E. de With 'rechtzinnig is in de leer; doch ten aanzien van zijnen wandel getuigt voornoemde vergadering, dat ZijnEerwaarde zich schuldig gemaakt heeft... (aan een bepaalde zonde)... en dat ZijnEerwaarde in het eerst die onder aanroeping van Gods naam, en onder zware verwenschingen heeft ontkend, en daarenboven de censuur onregtvaardig heeft begeerd, en toegepast op een lidmaat der Gemeente Utrecht...'. Ongetwijfeld geen kleinigheid zulk een attest te moeten neerleggen op de tafel van een classicale vergadering bij het verkrijgen van een beroep!

De classis Gorinchem meent evenwel 'dat de bevestiging kan geschieden'.

Twee jaar later - 15 mei 1861 - krijgt deze classis echter een brief te behandelen van de provincie Gelderland, met de vraag 'of de attesten, afgegeven van de gemeente Utrecht en classis aan ds. Th. de With onveranderd op onze classicale vergadering zijn overgelegd?' De vergadering antwoordt, dat er destijds geen vermoeden heeft bestaan, dat de attesten waren veranderd. We zullen de procedure die één en ander tengevolge heeft gehad hier niet opnieuw beschrijven. Uit de stukken krijgen we de indruk, dat ds. De With inderdaad in één van zijn attesten enige woorden heeft doorgehaald. Hij wordt 14 januari 1864 finaal afgezet.[13]

Omstreeks 1 maart 1859 wordt ds. R. Goris te Kockengen beroepen. Hij aanvaardt het beroep en wordt 15 mei 1859 te Utrecht bevestigd.

Begin 1863 is de samenstelling van de kerkeraad als volgt: ds. R. Goris; ouderlingen W. Horst, W.J. Eilenbos, J.A. van Asch; diakenen K. Kamphuis, H. de Leur, C.J. Stulting, H.W.H. van Andel.[14]

Ds. Goris neemt op 10 september 1865 afscheid; hij vertrekt naar Nieuw-Vennep.

3. De jaren 1865-1869

Bij de pogingen, na het vertrek van ds. Goris gedaan, tot het verkrijgen van een predikant wordt zevenmaal een beroep uitgebracht. De gemeente is vacant van september 1865 tot 18 november 1866, als ds. A.G. de Waal, gekomen van Oud-Loosdrecht, wordt bevestigd. De vergaderingen van

11 'Honderd veertig jaar' etc. a.w., 161.
12 NCVU, 10 febr. 1859.
13 Breder hierover: EERSTE DEEL, 391, 392.
14 Het is niet onmogelijk, dat een enkele naam ontbreekt of dat één der genoemden in het bedoelde tijdvak reeds was afgetreden; preciese gegevens ontbreken.

manslidmaten, waarin gesproken wordt over het beroepingswerk, worden door circa 35 personen bezocht.

Tijdens de vacature - midden 1866 - lezen we dat er plannen bestaan de Theologische school gevestigd te Kampen te verplaatsen. De kerkeraad hoort althans dat deze zaak in de vergadering van curatoren aan de orde is geweest. Hij richt zich tot de synode die in 1866 te Amsterdam werd gehouden en verklaart de School graag in Utrecht te zien geplaatst. Daartoe stelt de kerkeraad beschikbaar - door verkoop - 'het kerkgebouw, de pastorie met tuin, de gebouwen met stalling belendende de kerk enz....'. Er komt een 'synodale commissie' om deze zaken te bespreken, maar verder lezen we niets aangaande de plannen.[15]

In juli 1866 is de samenstelling van de kerkeraad: W. Horst, J.A. van Asch, ouderlingen; K. Kamphuis, P. van der Linden, H. van Trigt, J. van Voorst, diakenen.

Ds. A.G. de Waal staat nog geen twee jaar in Utrecht; op 1 juni 1868 vertrekt hij naar Velp (Gld.).

Driemaal wordt een beroep uitgebracht op ds. J. Bavinck te Almkerk-Nieuwendijk, maar steeds tevergeefs.

Ds. J.R. Kreulen te Hallum, neemt het op hem gedane beroep wel aan. Hij staat te Utrecht van 20 december 1868 tot 3 maart 1872.

Het laatste dat wij overnemen uit de notulen van de gemeente te Utrecht, die ons zo lang bezighield, is het bericht gedateerd 20 augustus 1869:

> Op 11 augustus 1869 is overleden de ouderling W. Horst Jr., oud 65 jaar.
>
> De gemeente verliest in hem veel, dewijl hij steeds veel voor de goede zaak des Heeren over had. Hij stierf in de hope des Eeuwigen Levens, zijn stof ruste in vrede. De gedachtenis des regtvaardigen zal in zegening blijven.

De geschiedenis van de Christelijke Afgescheiden (Gereformeerde) kerk - na 1869 Christelijke Gereformeerde kerk geheten - te Utrecht, is wel zeer bewogen geweest. Velen kwamen, velen gingen, sommigen voor goed, als zij braken met de gemeente van Christus. Het is - en het wordt bevestigd door het bovenstaande bericht over de getrouwe diaken, later ouderling W. Horst - zoals Gerardus van Klaveren, aan wie dit boek is opgedragen, in zijn manuscript schreef: 'Overdenkt men de in deze bladzijden geschetste verdrukkingen en vervolgingen van buiten... en bovenal de door tekortkomingen, gebreken en ondeugden van haar eigen leden ontstane moeilijkheden, die de Utrechtse gemeente heeft moeten overwinnen, dan moet men zich er over verwonderen, dat de geschiedbladen haar ondergang niet vermelden. Maar die verwondering moet overgaan in de erkenning, dat het alleen Gods werk is geweest, dat haar levensstroom verder kon vloeien...'.[16]

15 Notulen kerkeraad, 12 en 19 juni 1866.

16 Men zie voor de Doleantie te Utrecht: H. Hoekstra, De kerkelijke beweging te Utrecht in het jaar 1887; gedachtenisrede uitgesproken 28 maart 1912 in de Oosterkerk aldaar. Arnhem, de Arnhemsche Drukkerij 1912, 60 bladzijden. Een exemplaar is aanwezig in het Gemeentearchief van Utrecht.

Hoofdstuk 18
Westbroek en Achttienhoven

De leden van de gemeente Westbroek c.a.[1] woonden tot aan de Doleantietijd op een omvangrijk grondgebied: Westbroek, Achttienhoven, Maartensdijk, Tienhoven en Maarseveen.

In haar omgeving waren de andere Afgescheiden gemeenten betrekkelijk ver verwijderd: Zeist, Utrecht, Kockengen, Oud-Loosdrecht, 's-Graveland en Hilversum. Eerst na 1886 krijgt zij ‘genabuurde gemeenten’: Maartensdijk (1889) en Tienhoven (1887).

Maar ook wat haar geestelijke ligging betreft, neemt zij, zoals we zullen zien, een eigen plaats in.

De gemeente is, zoals de statistiek van bijlage I laat zien, steeds klein geweest. In het tijdvak 1836-1861 telt zij hoogstens 75 zielen, van 1862 tot 1869 circa 100, in 1877 een kleine 150.

Eerst na het tijdvak dat wij behandelen krijgt zij haar eerste predikant: ds. M. Bruininks, voormalige Kruisdominee, komt in 1875 uit Amersfoort tot haar over en dan breidt zij geleidelijk iets uit.

De dorpen Westbroek, Achttienhoven en Maartensdijk tellen in 1836 respectievelijk ongeveer 600, 300 en 1200 inwoners. Dezen leven van landbouw, veeteelt en ‘veenderij’. Wat het godsdienstige betreft: er wonen Hervormden en in totaal 400 Rooms-Katholieken. De Hervormden van Maartensdijk bezitten twee kerkgebouwen, waarvan één in Blauwkapel. In Achttienhoven staat geen bedehuis, in Westbroek wèl. Maartensdijk grenst aan de stad Utrecht: Blauwkapel en de ‘Biltstraat’ zijn de grensgebieden. Westbroek en Achttienhoven worden gevormd door polders; één daarvan draagt de naam ‘Polder het huis ter Hart’.

Wat de Afgescheidenen te Maartensdijk betreft: enigen van dezen hebben behoord tot de gemeente te Utrecht. Door gebrek aan gegevens is ons de ligging van de ‘kerkelijke grens’ tussen Utrecht en Westbroek c.a. niet duidelijk. Het zal wel zo geweest zijn, dat wie onder de rook van Utrecht woonde, aldaar kerkte en dat wie te Maartensdijk nabij de grens met Acht-

1 In kerkelijke stukken wordt aanvankelijk gesproken van de gemeente te Westbroek en Achttienhoven. In de eerste jaren na 1836 kerkte men in laatstgenoemd dorp. Gemakshalve zullen wij spreken van ‘Westbroek’ of van ‘Westbroek c.a.’.

tienhoven was gevestigd, lid werd te Westbroek. In dit hoofdstuk zullen wij enige voorvallen behandelen, die op Maartensdijk betrekking hebben.

1. Voorgeschiedenis; de eerste Afgescheidenen te Westbroek c.a.

Van het archief van de Afgescheiden gemeente te Westbroek is een belangrijk deel verloren gegaan. Zo beginnen de notulen eerst met 1862, terwijl de instituëring reeds viel op 1 december 1836. Hetgeen wij kunnen mededelen zal derhalve een enigszins fragmentarisch karakter dragen. Toch is het anderzijds gelukt, belangrijke gegevens te achterhalen in classicale en provinciale notulen alsmede in rechterlijke en aanverwante archieven.

De voorgeschiedenis van deze gemeente gaat tamelijk ver terug. Onzes inziens is het ontstaan en het karakter van de Afscheiding te Westbroek onlosmakelijk verbonden aan het optreden van Jan van Barneveld, van beroep smid, die aldaar circa 1750 woonde. Zijn kleinzoon, Jan van Barneveld Jr. werd geboren in 1781 en huwde in 1807 Jannigje Lam. Deze was gedurende de eerste twintig jaren de ziel van het gemeentelijke leven.

Jan van Barneveld Sr. begon, hoewel lid van de Hervormde (Gereformeerde) kerk ter plaatse, ongeveer in 1750 zelf te preken. Hij trachtte de mensen ‘onder het gehoor van (de Hervormde predikant Jacob) Cornelius af te houden. Zijn gronden waren dat Cornelius geen licht had en dat hij zelf geroepen was te prediken...’.[2] Van Barneveld werd liefderijk vermaand door de predikant, de ouderlingen, de schoolmeester en ‘allerhande’ mensen. Maar hij ging halsstarrig door met ‘oefenen’ en zo werd hij ‘ten leste’ onder censuur geplaatst. Hij werd onwaardig geoordeeld des Heeren heilig avondmaal te gebruiken totdat hij zich zou hebben gebeterd van ‘sijnen boosen weg’. Zijn activiteit heeft zich uitgestrekt tot buiten Westbroek. In de notulen van de Hervormde gemeente te De Bilt vinden wij, dat Van Barneveld in 1750 ook aldaar heeft geoefend. Aangezien hij bij één van zijn bezoeken vergezeld is van enige personen uit Utrecht en Hilversum, kan het niet anders of hij moet een zekere vermaardheid hebben genoten.[3]

Gedaagd voor de classicale vergadering te Amersfoort in 1754, belooft Van Barneveld zich van oefenen te zullen onthouden, trouw ter kerk te komen en een ‘voorbeeldige wandel’ te zullen vertonen. In 1766 wordt een Jan van Barneveld tot diaken gekozen.[4] Hoewel het niet zeker is, dat deze dezelfde is als de oefenaar, is het wel zó, dat we van openlijke oefeningen te Westbroek in die tijd niet meer horen. Maar wij vermoeden, dat

2 Wij ontlenen deze bijzonderheden alsmede enige volgende aan G. Masmeijer, Uit het grijze verleden naar het heden, uitgave in samenwerking met de Ned. Herv. Kerk te Westbroek (U.), 1958. De citaten inzake J. van Barneveld zijn genomen van bladzijde 287.
3 Vergelijk paragraaf 1 van hoofdstuk 13 (Zeist).
4 Masmeijer, a.w., 287.

de invloed van Van Barneveld is gebleven. De Afgescheidenen te Westbroek in de jaren 1836-1862 weten heel goed, wat een bekeringsweg is en welke elementen zij moet bevatten. Kerkmensen kunnen 'zigtbaar van geestelijk leven ontbloot zijn' en daarin zal ook de kerkeraad moeten berusten, zo meent men - zoals we nog zullen zien - in 1839...

De eerste Afgescheidenen te Westbroek[5] moeten wij in twee groepen verdelen. Om te beginnen de personen, die zich in 1836 afscheidden en in de tweede plaats degenen, van wie geen jaar van afscheiding bekend is, maar van wie we weten, dat zij vóór 1861 braken met de Hervormde kerk. De 'werkers van het eerste uur' waren:

Wessel Barneveld A[6]
zijn vrouw Maria Verkerk
en hun zoon Wessel
Jan van Barneveld A
zijn vrouw Jannigje Lam
en hun kinderen Beatrix, Cornelia, Jacob
Pieter van Barneveld W
en zijn kinderen Dirkje en Goris
Teunis van Barneveld W
Willem van Ee A
Gijsbertus Ettikhoven M
zijn vrouw Cath.a Marg.a Dalman
en hun kinderen Betje, Evertje, Hendrik, Herman
Hendrik Houthuizen M
Lambertus Houthuizen M
en zijn vrouw Evertje Prosper
Teunis Spelt W
en zijn vrouw Elizabeth van Barneveld

Later scheidden zich af:[7]

C. van Barneveld
R. van Barneveld r
Brunis van den Berg r
W. van den Berg r
J.H. de Bree r
Piet Duiker
Albert van Dijk r
A. Grootendorst
Cornelis Grootendorst r
Teeuwis Hensbergen

5 Men zie voor de namen: Masmeijer, a.w., 86-88; Ds. W. Schouten (Pastor loci), Kracht en zwakheid; Rede, uitgesproken den len Dec. 1936, ter gelegenheid van het plaatselijk herdenken van de Afscheiding te Westbroek en Achttienhoven (z.j. - Drukkerij van Kralingen, Leerdam), 5, 6, 8; èn een drietal nog te noemen requesten.

6 A = Achttienhoven, W = Westbroek, M = Maartensdijk.

7 Een r achter een naam betekent: tekent het nog te noemen request aan de koning van 10 maart 1857; het vermelden van (het jaar) 1847 betekent zekerheid aangaande afscheiding in dat jaar.

Jan van Hoegee
Gijs Hol

Bernardus van Noort r 1847
J. van Oostveen r 1847
Jac. K. Oudhof r
G. de Rooij r
R. de Rooij r
H. Roozendaal
H. van Trigt r
Hannes Verkerk
Huib Verkerk
Jan Verkerk
Otto Verkerk
J. van Voorst

2. Instituëring

We kennen de namen van enige eerste Afgescheidenen te Westbroek, doordat deze voorkomen in een request 13 juli 1836 ingediend door de gemeente te Utrecht[8] en als ondertekenaars van een verzoekschrift van 25 juli 1836, gericht aan de burgemeester van Achttienhoven.[9] Op grond van het koninklijk besluit van 5 juli 1836 - waarover wij in dit boek reeds één en andermaal spraken - vragen Jan van Barneveld en anderen vrijheid van godsdienstoefening. Van Barneveld verklaart zijn wonings des zondags en 'bij bijzondere gelegenheid in de week' daartoe beschikbaar te stellen. Het verzoekschrift wordt afgewezen, omdat het niet in overeenstemming is met genoemd besluit. Het leert ons, dat de eerste samenkomsten werden gehouden ten huize van Jan van Barneveld. Na diens overlijden kwam men bijeen in het huis 'Ter Hart' te Westbroek, waar zijn zoon Teunis van Barneveld woonde.[10]

Ds. H.J. Budding en Jan van Barneveld worden 27 september 1836 door de rechtbank te Utrecht ieder voor *f* 8,- beboet wegens het houden van een 'ongeoorloofde godsdienstoefening' ten huize van laatstgenoemde op 25 juli 1836.[11]

Budding zal wel de eerste Afgescheiden predikant zijn geweest die te Westbroek c.a. heeft gepreekt.

Donderdag 1 december 1836 is Budding opnieuw in Achttienhoven. Hij heeft op deze dag de doop bediend en ook de eerste kerkeraad bevestigd. Zodat wij deze datum moeten beschouwen als die van de instituëring der gemeente.[12]

Wat de samenstelling van de eerste kerkeraad betreft: de enige bron hier-

8 Men zie aldaar, bladzijde 208 en 209.
9 Schouten, a.w., 6.
10 Op de plaats waar destijds de boerderij van J. van Barneveld stond, woont thans een familie Van Oostrom: Dr. Welfferweg 39. Het huis ''t Hart' te Westbroek is circa 1930 afgebroken. De boerderij die nu op dezelfde plek staat, is de tweede na de Gereformeerde kerk, gerekend vanuit Maartensdijk.
11 Rechtb. Utr, vonnissen 1836.
12 Schouten, a.w., 8; Bos IV, 107, 108.

voor is de presentie van de provinciale vergaderingen in het tijdvak 1836-1840.[13] Op grond daarvan komen we tot de conclusie, dat Pieter en Jan van Barneveld de eerste ouderlingen waren.

Over de periode 1840-1857 is ons niets anders bekend - aangaande de kerkeraad - dan dat Jan van Barneveld de gemeente tot 1856 vertegenwoordigt op de meerdere vergaderingen; vanaf eind 1856 komt Jan van Oostveen voor hem in de plaats; en in 1849 is Teunis Spelt, diaken, aanwezig op een classicale vergadering.

3. De rapporten van de vrederechter F.C. Muijsken[14]; vonnis

Uit de rapporten van Muijsken, gericht aan de minister van justitie mr. C.F. van Maanen, waarvan we er in deze paragraaf enige zullen noemen, komen we verscheidene interessante bijzonderheden omtrent de Afgescheidenen te Maartensdijk en Achttienhoven aan de weet. Zij het ook: feiten gezien door de bril van een notoire tegenstander. Wij krijgen niet de indruk, dat Muijsken een hoogstaand persoon is geweest. De toon in zijn brieven met inlichtingen is beslist kruiperig. Daarbij komt de vrees dat iets van zijn 'spionnage'[15] zal uitlekken. Zo schrijft hij 21 september 1836: 'Aangenaam was het mij, uit U excellenties schrijven van 10 dezer te verneemen dat men aan U exel. Bureau onbekend blijft met de berigten die ik de eer heb U exel. te doen toekomen.'[16]

Gedateerd 14 juni 1836 schrijft Muijsken, dat de Afscheiding zich in zijn omgeving uitbreidt. In Westbroek hebben zich drie gezinnen afgescheiden; zij behoren tot 'de best gezetene landlieden dier plaats'.

In januari is er een bijeenkomst gehouden ten huize van de landbouwer W. Schimmel te Maartensdijk[17], maar door 'gepaste vriendelijkheid' heeft Muijsken tot nu toe herhaling weten te beletten. Groter is het gevaar, dat dreigt door het optreden van Lambertus Jan van Voorst (35), eveneens landbouwer. Deze heeft een gezin opgenomen uit Eemnes 'dat de Heer Huydekoper van Maarseveen van zijn plaats... heeft doen vertrekken, om hun Godsdienstig onrustig gedrag'. Van Voorst zou in zijn huis 'ruimte willen maken tot grote Godsd.bijeenkomsten - ook moet men over gelden

13 HO, provincie Utrecht.

14 Foris Coenraad Muijsken (Muysken), geboren te Amsterdam in 1776, Luthers, sedert 1819 vrederechter in het kanton Maarssen. Men zie voor hem en zijn brieven ook hoofdstuk 15, paragraaf 4. Muijsken woonde tussen 1830 en 1840 met vrouw en twee kinderen in het huis 'Noordheide' te Maartensdijk. Dit stond aan de Achterweteringsweg; het lag, zoals hij ook zelf schrijft, ongeveer op gelijke afstand van de kom van Maartensdijk en die van Achttienhoven.

15 De brieven die Muijsken schreef waren geen ambtelijke rapporten. Zij waren niet gericht aan het ministerie, maar aan Van Maanen privé.

16 Het Nederlands van Muijsken is verre van onberispelijk.

17 Wij vinden W. Schimmel niet onder de Afgescheidenen; men zie voor hem ook hoofdstuk 13, paragraaf 3.

kunnen disponeren, en aanhang zoeken. In de Maartensdijk zijn er al die weekgeld trekken en aan anderen is het aangeboden zo zij zig hij hun voegen; zo ook geschenken voor het bij hun, en niet in de kerk doopen van kinderen'.

Het lijkt ons, dat Muijsken in deze wel zeer overdrijft! Hij vreest ook relletjes, daar er te Maartensdijk velen zijn 'van woest gedrag, die gaarne onrust zouden maken'.

Zondag 3 juli werd er een grote samenkomst onder leiding van ds. Scholte te Maartensdijk verwacht, maar reeds te zeven uur in de morgen waren 'de meeste afgescheidene(n) naar Utrecht gegaan, om daar eene vergadering bij te wonen.'[18]

Een week later - 10 juli - gaat Muijsken naar Achttienhoven. Hij zendt tevoren een gerechtsdienaar naar Maartensdijk, om waar te nemen of er ook 'onrustigen' onder de bevolking zouden zijn die zich naar Achttienhoven zouden begeven. Het blijkt dat er op deze zondagmorgen een godsdienstoefening wordt gehouden in het achterhuis van Jan van Barneveld. Aan alle zijden staan de deuren open. Men heeft Muijsken blijkbaar zien aankomen, want 'op de werf' lopen verscheidene mannen en vrouwen. Door deze tactiek kan Muijsken niet anders doen dan constateren dat er 19 personen aanwezig zijn, de bewoners van het huis niet meegerekend. Hem wordt een stoel aangeboden en hij woont een deel van de dienst bij. Er wordt gelezen 'uit een oud Predicatie boek, dat welgepast zoude hebben in een Kabinet van oudheden'. Vanwege verveling en de tocht tengevolge van de openstaande deuren, vertrekt Muijsken voordat de dienst is beëindigd. Enige boerderijen verder wordt hij aangesproken door een landman. Deze is kennelijk geweest onder degenen die 'buiten de deur waren'. De landman zegt, dat als Muijsken de vergadering had doen uiteengaan, de spreker hem zou hebben bewezen dat 'geen der Predikanten meer gereformeerd was' en dat hij verwachtte dat een meerderheid zich van de Hervormde kerk zou losmaken. De Afgescheidenen zouden dan recht hebben op de kerkelijke goederen.

Muijsken ziet het donker in...

In een volgend stuk - van 20 juli 1836 - meldt Muijsken na enige berichten te hebben gegeven over Hilversum[19], in een uiterst gebrekkig Nederlands, dat de bejaarde, achtenswaardige Hervormde predikant van Westbroek[20] hem heeft bezocht. Wij geven zijn vertoog in deze onveranderd door.[21]

> Schoon een mensch die waarlijk hoogachting verdiend, om Zijne niet groote talenten als Leeraar op die plaats zijn leeven zal moeten slijten. Die goede man was zeer ontmoedigt, ondergaat veele onaangenaamheden. Zijn

18 De indruk wordt gevestigd dat er een betrekkelijk groot aantal Afgescheidenen te Maartensdijk was. Maar alle andere bronnen gewagen van enige gezinnen.

19 Bos III, 252 en 253.

20 Johan Frederik Ruppel stond te Westbroek van 1820 tot 1845.

21 Voor de leesbaarheid hebben we enige hoofdletters en leestekens geplaatst.

> Eerw. deet mij enige brieven zien waarin men van afscheiding kennis gaf; en dat men zo veel mogelijke onwellevende en tegen zijn persooon hatelijke uitdrukkingen zo van zijne onrechtzinnigheid, als of hij het Hooft van een bende boosdoeners was; veelal was 't als de vroegere petitiën; onder andere ene uit naam van den schrijver zijner vrouw en die van zijn zoon; die zoon was maar enige maanden oud.
> De goede man wil volstrekt geen vervolging in regten, maar verlangt ik hun het onbetamelijke gedrag onder 't oog brenge en van terzijde doe gevoelen, het voor hun onaangenaame gevolgen zoude kunnen hebben. Gaarne zal ik aan dit verzoek voldoen, maar die menschen zijn verhard en missen al het zacht gevoel van den Godsdienst.

Gedateerd 21 september 1836 schrijft Muijsken, dat zondag 11 september 'veele Landlieden van Westbroek en Achttienhoven' door de politie te Utrecht niet zijn toegelaten bij de godsdienstoefening aldaar. Verder meent hij dat er een grote toeloop zal komen naar Westbroek, nu het zowel te Utrecht, als te Oud-Loosdrecht en Hilversum onmogelijk wordt gemaakt met meer dan twintig personen bijeen te komen. Maar hij heeft de Afgescheidenen in zijn omgeving gewaarschuwd, dat de overheid 'willens en machtig' genoeg was om haar besluiten te doen eerbiedigen. En verder opgemerkt 'dat ik hun herhaald zeggen het zal nog bloed kosten, er zullen booze tijden komen niet begreep; dat zij moesten toezien niet verleid te worden'.[22]

En dan komt de grote dag voor Muijsken: zondag 25 september 1836.[23]

Zoals we in hoofdstuk 15 zagen, preekt ds. A. Brummelkamp op deze dag in de morgen te Utrecht. De samenkomst wordt door de politie ontbonden. Brummelkamp begeeft zich dan naar Maartensdijk, alwaar 's middags een godsdienstoefening wordt gehouden in de boerderij van de reeds genoemde L.J. van Voorst. Volgens het proces-verbaal moeten er 50 à 60 personen bijeen zijn geweest 'meest uit Utrecht en andere plaatsen'. Op 9 november wordt Van Voorst door de rechtbank te Utrecht met *f* 8,- beboet, terwijl Brummelkamp (mede voor de samenkomst te Utrecht) *f* 25,- boete krijgt. In appel bij de rechtbank te Amsterdam volgt vrijspraak.[24]

Muijsken schrijft 26 september aan Van Maanen onder andere het volgende over deze bijeenkomst.

Circa 4 uur kwam hij bij de boerderij van Van Voorst aan; op de weg stond 'een grote hoop volk... van het onrustige (type)' waarover hij reeds eerder heeft geschreven. Muijsken kalmeerde de toeschouwers, van wie sommigen meer met de drank dan met de godsdienst 'op hadden', door

22 Merkwaardig is, dat Muijsken in dit stuk Van Maanen in krasse bewoordingen waarschuwt voor een proponent Crayenbelt. Deze zou zich 'liberaal' voordoen, maar zelf openlijk zeggen, dat dit bedrog is. Hij zou twee jaar geleden in Maartensdijk goed zijn bevallen bij degenen die zich nu 'afzonderen'. In Huizen maakt hij kans te worden beroepen. Vermoedelijk is bedoeld de latere ds. W. Kraijenbelt - J.C. Rullmann, De strijd voor kerkherstel, Kampen 1928, register.

23 Bos III, 396-401.

24 Rechtb. Utr, vonnissen 1836; Rechtb Amst, vonnissen 1837, inv. no. 217, 5 jan. 1837.

te zeggen dat hij zal trachten ‘de vergadering te doen eindigen’.

Bij Van Voorst binnengaande vond hij een vertrek ‘geheel opgepropt’ met mensen. Brummelkamp was juist aan het spreken of bidden. Zijn bevel, uiteen te gaan, wordt niet opgevolgd. Een vrouw, die dicht bij Muijsken stond, zei tegen hem: ‘Al blijf jij nog zolang, uit elkaar gaan wij niet’. Zij voegde er aan toe, de vrouw van Van Voorst te zijn.

Zich vervoegende bij de burgemeester, vindt Muijsken deze niet bereid de hulp van militairen uit Utrecht in te roepen. Muijsken neemt dan zodanige maatregelen, dat er toch door een ijlbode militaire bijstand wordt gevraagd. De vergadering bij Van Voorst gaat echter spoedig daarna uiteen - volgens Muijsken voortijdig. Men zou bevreesd zijn geworden voor de ‘aangroeijende volkshoop, waarvan egter veele weggegaan waaren, zeggende hunne messen te gaan slijpen en oude klederen aan te trekken’.

De kerkgangers krijgen stenen nagesmeten; een paard wordt daarbij gewond; het rijtuig van de grutter W. Horst uit Utrecht, waarin Brummelkamp zich bevond, wordt getroffen, en geraakt bijna op hol. ‘Brummelkamp en anderen trokken hunne jassen tot boven hun hooft.’ Evenwel: de militairen komen niet. Eerst 's avonds te 10 uur komt de ‘ijlbode’ terug en verhaalt dat de gouverneur pas te 7 uur van een wandeling was thuis gekomen (!) en had gemeend, dat het wel wat laat was om militairen - lanciers - te zenden. Ook de bevelvoerende generaal zegt dit en ziet geen kans binnen anderhalf uur ‘manschappen te paard te hebben’. Muijsken is over deze gang van zaken zeer beledigd. Hij meent voor spot te staan tegenover de toeschouwers, aan wie hij heeft gezegd, militaire bijstand te hebben ingeroepen. ‘Konde de Generaal verantwoorde, als vernieling en dootslag had plaatsgehad?’ - zo schrijft hij. Maar deze gedane zaken nemen geen keer. Muijsken krijgt slechts de toezegging, dat, als hij in de toekomst tijdig militaire assistentie vraagt, zij hem zal worden gegeven.

Zijn ‘grote dag’ eindigt maar slecht. Hij besluit zijn brief op een bittere toon: ‘...dat ik... op deze wijze nutloos word en het voorwerp van bespotting. Een troepje afgescheidene van Westbroek is mijn plaats[25] voorbijgegaan, lachende en schreeuwende: Hij kan ons niets doen; laat hem maar doen wat hij wil, wij geeven er niet om.’

4. Westbroek op de provinciale vergaderingen 1836-1840

In de notulen van de vergaderingen van de Afgescheiden gemeenten in de provincie Utrecht over genoemd tijdvak[26] lezen we - zoals reeds gemeld - dat Pieter en Jan van Barneveld de eerste ouderlingen zijn. Verder vinden we in deze notulen de volgende merkwaardige bijzonderheden.[27]

Vergadering van 7 maart 1839. De ouderlingen geven te kennen ‘dat hunne

25 Plaats = huis.

26 HO; met deze gemeenten vergaderden ook: Bodegraven, Gouda, Leiden, Noordwijk en Woerden.

27 De gegevens zijn fragmentarisch.

bezwaren nog bestaan, die zij op de Classicale vergadering hebben opgegeven, en dat zij ook niet vereenigd zijn met het onderzoek, door de opzieners van Utrecht gedaan, welke daartoe in commissie op de Classis benoemd waren'.[28]

In het vervolg van de notulen wordt enigszins duidelijk van welke aard de moeilijkheden te Westbroek zijn. We lezen:

> Art. 13.... De opzieners van Utrecht geven verslag van hunne handelingen. Zij hadden namelijk 4 personen aangetroffen, die alle uitwendige bewijzen gaven van ongeloof, geesteloosheid en onwetendheid, en dat zij deze, volgende hunne eigene belijdenis, geenszins als lidmaten der Gemeente van Christus konden aanmerken. In de overige hadden zij aangetroffen: 1e kennis en gevoel van hunne zonde; 2e eene begeerte en toevlugtnemen naar de borggeregtigheid van Christus, en 3e eenen lust en eene keuze om naar Gods geboden te leven. Dat zij dezen, hoewel velen zwak in het geloof waren, evenwel als lidmaten van Christus ligchaam moesten erkennen, dewijl er geene bewijzen waren, om aan hunne opregtheid te twijfelen. Art. 14. Hieruit vloeit voort een gesprek met onderscheidene leden der vergadering. De ouderlingen van Westbroek oordeelen, dat men tot de zigtbare Kerk als lidmaten mag aannemen ook zoodanige menschen, die zigtbaar van geestelijk leven ontbloot zijn, doch die uiterlijk zedig en onopsprakelijk leven, en toestemmen dat onze belijdenis de waarheid is. Hun wordt duidelijk aangetoond dat dit in strijd staat met onze geloofsbelijdenis, Art. 27-29, dewijl aldaar de merkteekenen dergenen, die van de Kerk zijn, worden gezegd te zijn geloof en bekeering. Hetzelfde wordt hun uit Gods Woord aangetoond. Zij verklaren echter met het gevoelen der vergadering niet te kunnen instemmen, doch dat zij geene scheuring wilden maken. De President[29] stelt voor om deze broeders alsnog te dragen, of het den Heere mogte behagen hun klaarder inzien te geven in de geopenbaarde waarheid en in de daaruit voortvloeijende leer der Kerk, en inmiddels voorttegaan, om, naar gelegenheid des tijds, met hen te handelen. Dit voorstel wordt algemeen goedgekeurd.

Wij zullen er niet veel commentaar op geven, maar ons beperken tot de opmerking, dat het bovenstaande - als het de discussie goed weergeeft - een bewijs te meer is, hoe zwak en gebrekkig het inzicht in de Heilige Schrift was bij vele Afgescheidenen van het eerste uur. Het is niet te gewaagd te veronderstellen, dat in het 'kerkbegrip' van de broeders te Westbroek de zuurdesem is geweest van het conventikel van Jan van Barneveld Sr. in het midden van de 18e eeuw.

Anderzijds waren er bij de president Scholte labadistische gedachten. Hoe dit ook zij, te Westbroek voelde men zich weinig tot Scholte aangetrokken. Dit kwam in sterke mate tot uitdrukking op de volgende provinciale vergadering, gehouden op 22 en 23 augustus 1839.

We vinden in de notulen het onderstaande.

28 De classis omvat dan Utrecht, Westbroek en Zeist. De notulen van de bedoelde classicale vergadering zijn - zoals reeds eerder vermeld - niet gevonden.

29 Ds. H.P. Scholte.

Art. 28. Westbroek heeft niets voor te stellen, dewijl de zaken nog even zoo (zijn) gesteld als vroeger, en er derhalve geene vereeniging bestaat met Ds. Scholte en de andere broeders. De President geeft uit de vorige classicale en provinciale handelingen nogmaals verslag van de stand van zaken te Westbroek, waaruit blijkt,

dat de Ouderlingen... bepaaldelijk bezwaar hebben in deze stellingen:

1°. Dat alle vroeg gestorvene kinderen der godzaligen zalig zijn.
2°. Dat de kinderen der ongeloovigen niet mogen gedoopt worden.
3°. Dat alleen zoodanige volwassenen als lidmaten der gemeente aangenomen kunnen worden, die belijdenis van hun geloof afleggen.

Het gevoelen der ouderlingen van Westbroek is dat men een ieder als lidmaat der gemeente moet erkennen, die belijdenis doet van eene beschouwende kennis der leerstukken van de waarheid, zonder het wezen van het zaligmakende geloof in Christus; doch dat men niet alle lidmaten der gemeente als broeders in Christus moet erkennen en behandelen, maar alleen zoodanigen, van wier genadestaat men bewijzen heeft.[30] Volgens het oordeel dier ouderlingen bestaat het grootste gedeelte hunner gemeente uit onbegenadigden, die het geloof des harten missen.
Art. 29. Na veel woordenwisseling over die zaken, doet de President aan den Ouderling van Westbroek[31] den voorslag, dat hij zijne Gemeente zou oproepen, om eene bepaalde keuze te doen van eenen Leeraar, ten einde hen te bedienen, en dat de Gemeente alsdan Ds. Van Velzen kon kiezen, die, volgens hunne veronderstelling, met hen eenstemmig dacht, gelijk de Gemeente van Bunschoten hen hierin was voorgegaan.
Art. 30. De ouderling van Westbroek zegt zeer verblijd te zijn, dien voorslag uit den mond van den President te hooren, dewijl hij hetzelfde reeds in zijn hart had gehad, en reeds aan Ds. Van Velzen had willen vragen of deze hen wilde bedienen, dewijl hij uit vroegere handeling van dezen Leeraar oordeelde, dat hij met hen vereenigd was.

Het is al met al een vreemde historie! Het lijkt wel, of Scholte de gemeente Westbroek 'kwijt' wil. Verder: onmogelijk had één van de partijen of hadden beide partijen kunnen waar maken, dat ds. Van Velzen zo dacht als hier aangaande Westbroek wordt voorgesteld.

Ondanks de verwarring die er, als we de notulen van de provinciale vergaderingen lezen, te Westbroek moet hebben geheerst inzake bepaalde gedeelten van de gereformeerde belijdenis, kiest deze gemeente bij de scheur die zich in 1840/1841 in de Afgescheiden Kerken voltrekt, vóór het kerkverband. Reeds op de eerste

30 Wij moeten hierbij opmerken dat de Gereformeerden nooit zó over de kerk hebben gesproken. Anderzijds was men in de eerste decennia na 1834 zeer voorzichtig, daar men wist te moeten strijden tegen een taaie traditie. Een voorbeeld hiervan gaf de synode 1846, bij het beantwoorden van verschillende vragen gesteld door de provincie Zuid-Holland. Men zie: Handelingen en besluiten der Synodale vergadering van de Chr. Afgesch.e Gereformeerde Kerk in Nederland... 1846... te Groningen, Amsterdam 1854. De synode maakt onderscheid tussen 'genade te bezitten' en 'te weten dat men genade bezit' (8). En ook: 'Sommige Leeraars hebben niemand als lid willen aannemen, dan die van zich zelve geloofden en daarvan getuigenis aflegden, begenadigden te zijn. De Vergadering oordeelt: Dat een iegelijk moet worden opgenomen tot Lidmaat der Kerk en toegelaten tot het Heilig Avondmaal, die het ware voorwerp des geloofs regt belijdt en naar de ware godzaligheid zoekt te wandelen...' (8).

31 Alleen ouderling J. van Barneveld was aanwezig.

vergadering van de provincies Noord-Holland en Utrecht, gehouden te Amsterdam 29 mei 1840[32], is naast Amsterdam, Bunschoten en Hilversum, Westbroek aanwezig. In totaal slechts vier gemeenten!

32 NNH.

Maar de eigen geestelijke structuur van deze kleine gemeente blijft nog lang bestaan. Uit een eerste lidmatenregister blijkt dat er onder degenen die belijdenis doen in het jaar 1856, meerderen reeds de middelbare leeftijd hebben bereikt.

5. Kerkelijk leven in het tijdvak 1857-1869

Hoewel de notulen eerst met 1862 aanvangen kunnen we vaststellen, dat er met ingang van 1856-1857 meer bloei komt in het gemeentelijk leven.

'Westbroek' wil dan als rechtspersoon worden erkend en zij richt zich daartoe tot de Koning met een request gedateerd 10 maart 1857.[33]

Aan dit verzoekschrift ontlenen wij de volgende bijzonderheden. Allereerst delen de requestranten mede, dat zij uitmaken een getal van 82 zielen, waaronder ruim 30 ledematen. Zij verlangen 'eene gemeente op te rigten (!) onder den naam van de Christelijke afgescheiden gereformeerde gemeente van Westbroek en Achttienhoven'. Verder: tot nu toe kwamen zij samen in de huizen der leden, maar zij zijn thans door de aankoop eigenaars geworden van een gebouw 'hetwelk zij met eenige geringe veranderingen zullen kunnen inrigten tot een kerkgebouw'.

De kerkeraad heeft de volgende samenstelling: Jan van Oostveen, ouderling; Jacobus Oudhof en Teunis van Barneveld, diakenen.

Het request is behalve door de drie laatstgenoemden slechts getekend door 13 manslidmaten, namelijk: W. Barneveld, P. van Barneveld, R. van Barneveld, W. van den Berg, B. van den Berg, J.H. de Bree, A. van Dijk, C. Grootendorst, B. van Noort, G. de Rooij, R. de Rooij, T. Spelt, H. van Trigt. We constateren, dat de overige manslidmaten van de 'ruim 30', derhalve minstens 14, bij de ondertekening om de één of andere reden verstek hebben laten gaan.

Reeds op 21 mei 1857 wordt de gemeente erkend.[34] De weg is dan vrij het 'kerkgebouw' - althans de plaats van samenkomst - op naam der gemeente te stellen. In een notariële acte van 7 oktober 1857 lezen we, dat Bernardus van Noort, landbouwer te Westbroek, aan de kerkeraad (waarvan de samenstelling hierboven is genoemd) verkoopt:

> 'Een Heerenoptrek, gebouwd voor aan de hofstede van den verkooper, genaamd Middeldorp, genummerd 35...'. Het verkochte loopt tot aan 'den middelmuur der scheiding tusschen het boerenhuis en dit verkochte... zijnde mede de kelder van den verkooper, die onder dit verkochte schiet, van dezen verkoop uitgezonderd, bedragende alzoo het verkochte (dat wil zeggen de opstal en de terreinen) eene oppervlakte van ongeveer 12 roeden vijftig ellen.'[35] De verkoopsom bedraagt *f* 2000,-.

33 Herv. Ered., 19 mei 1857, no. 18.
34 Herv. Ered., 29 mei 1857, no. 5.
35 Het verkochte staat kadastraal als volgt bekend: sectie A no. 840 en een gedeelte van de no.s 837, 838 en 839. Archief Kadaster Utrecht, deel 188, acte no. 88.

In 1860 rijst er een onenigheid in de boezem der gemeente. Inmiddels is Cornelis Grootendorst diaken geworden en bij een volgende verkiezing wordt de slechts een enkele maal genoemde P. van den Berg, eveneens tot dit ambt geroepen. Echter: dit gebeurt met 4 van de 12 stemmen.[36] In de classicale vergadering verklaart Grootendorst zich tegen zijn gekozen ambtsbroeder. De gang van zaken wordt uit de stukken niet geheel duidelijk, maar in 1861 vinden we Van den Berg niet bij de kerkeraadsleden en lezen we dat C. Grootendorst zich aan de gemeente heeft onttrokken.[37]

Volgens het eerste notulenboek van de gereformeerde kerk van Westbroek bestaat de kerkeraad in 1862 uit de ouderlingen J. van Oostveen, Brunis van den Berg en de diakenen Jan Verkerk, Teeuwis Hensbergen. Laatstgenoemde wordt in 1863 vervangen door Gijs Hol. Maar kort daarvóór moet de consulent ds. J. Schuurman te Kockengen, op de classicale vergadering[38] melden, dat er te Westbroek onenigheden zijn. Beide partijen, zo meent hij, moeten zich met bidden en vasten voor God verootmoedigen. Een half jaar later[39] is de situatie echter niet veel verbeterd. Er is twist ontstaan naar aanleiding van de verkiezing van een ouderling en een diaken. De bezwaarden achten de verkiezing onwettig omdat de consulent er niet bij aanwezig is geweest! Er zal een commissie naar Westbroek gaan, maar de classicale vergadering geeft ook het advies met de bevestiging voort te varen. Reeds na ruim een maand[40] rapporteert de commissie. Er is een vergadering geweest met enige manslidmaten. Er bleken allerlei klachten te zijn, die weinig te betekenen hadden. Bijvoorbeeld, dat ouderling J. van Oostveen op de kansel stond bij het lezen van een preek, en niet op de plaats van de voorlezer. De commissie adviseert aan de kerkeraad van Westbroek, de manslidmaten bij elkaar te roepen, de censuur van enige leden op te heffen en over en weer schuld te belijden. De zaken komen echter niet zo maar in het reine. Na ruim een jaar verklaart de kerkeraad voort te gaan met het vermanen van ‘afgedwaalde leden’.[41] Weer een jaar later wordt geklaagd over ‘weinig leden’; het is haast niet mogelijk ambtsdragers te kiezen.[42]

De kerkeraad wordt dan - 1864, 1865 - gevormd door slechts twee leden: J. van Oostveen, ouderling en J. Verkerk, diaken.

Vanwaar deze inzinking? Wat hield dit afgedwaald-zijn in?

Het zijn vragen, die ds. W. Schouten stelt in zijn genoemde herdenkingsrede van het jaar 1936. Hij noemt verschillende factoren. Er zijn ‘critische geesten, die zich bijna schijnen te vermaken in het stoken van onrust’. Maar daarnaast: het ‘kloeke Afscheidingsbeginsel’ zo krachtig vooropgesteld in

36 NCVU, 29 maart 1860.
37 Idem, 12 juli 1860, 11 april en 10 sept. 1861.
38 NCVU, 7 aug. 1862.
39 Idem, 5 febr. 1863.
40 Idem, 12 maart 1863.
41 Idem, 16 aug. 1864.
42 Idem, 2 nov. 1865.

de aanvang, blijkt min of meer te doven. ‘Wij krijgen de indruk dat er onder degenen die later overkwamen in de genoemde periode 1836-1860 verschillenden waren, die dit niet deden uit zuiver reformatorische gevoelens...’. (9) Het gevolg hiervan was, dat toen in Westbroek met de komst van ds. Boxman in de Hervormde kerk, weer een meer orthodoxe prediking weerklonk, velen er de voorkeur aan gaven daarnaar te gaan luisteren, in plaats van zich te scharen onder het mogelijk gebrekkig voorlezen van een preek door een eenvoudige ouderling.

‘Bleek ons dat (het) inzicht gezond was bij de aanvang, 30 jaren later is het uitermate verzwakt. En vele tientallen jaren heeft dat geheerscht.’ Zo waren er vele gezinnen, waarvan de leden wel tot de Afgescheiden gemeente behoorden, maar die toch regelmatig naar de Hervormde kerk gingen. ‘Later keerden zij grootendeels weer terug.’ (9)

We moeten de behandeling van de geschiedenis van de gemeente Westbroek en Achttienhoven gaan beëindigen. Ds. W. Schouten geeft in zijn rede de historie tot het jaar 1936.

De gemeente is de eerste vijftig jaren van haar bestaan zeer klein geweest. Maar we hebben wel gezien, dat er in het lage land van Westbroek en omgeving in de vorige eeuw een grote geestelijke strijd is gevoerd.

Hoofdstuk 19
Linschoten

Het zou niet juist zijn, in het kader van een behandeling van de Afscheiding in de provincie Utrecht, aan het dorp Linschoten voorbij te gaan. Immers, hoewel hier slechts korte tijd een zelfstandige Afgescheiden gemeente heeft bestaan, is Linschoten bekend geworden doordat in het jaar 1844 aldaar de eerste synode van 'De Gereformeerde Kerk in Nederland' (de Kruisgemeenten) is gehouden.[1]

Hoewel er ook in andere dorpen en stadjes gelegen in de zuid-westhoek van de provincie Utrecht enige Afgescheidenen[2] zijn geweest, is het aldaar vóór 1871 niet gekomen tot instituëring van gemeenten die het kerkverband van de Afgescheidenen zochten. De Gereformeerde kerk van Lopik dateert van 1871; daarvoor trok men naar Schoonhoven of naar Langerak aan de overzijde van de Lek.[3]

Er moeten in deze streek echter wel volgelingen van ds. L.G.C. Ledeboer zijn geweest. Zo is er in de 'kennisgeving' van het bestaan van de Ledeboeriaanse kerkengroep, gericht aan de Koning, opgesteld te Bruinisse, 5 en 6 oktober 1853, sprake van een gemeente te IJsselstein, waar de bekende onderwijzer Johannes van Noort[4], wonende te Honswijk, ouderling is en Cornelis de Haan, diaken; alsmede van een gemeente te Oudewater (W. de Groot, ouderling). In het volgende hoofdstuk (Kockengen) zullen we vinden, dat een aantal leden van Kockengen zich 'aansluit bij Ds. Lede-

1 Notulen van de Algemeene kerkelijke vergadering 1844 te Linschoten door de Opzieners uit onderscheidene Gemeenten der Oud-Gereformeerde Kerk in Nederland, Zwolle 1844. De notulen van alle 'Algemene vergaderingen' van de Kruisgezinden worden in afschrift bewaard in de bibliotheek van de Theologische Hogeschool, Broederweg 15, Kampen.

2 Bos III, 160 en 168, vermeldt: te IJsselstein 2 Afgescheidenen, Lopikerkapel 3, Benschop 8, Lopik 1, Oudewater 2 etc.

3 Men zie TWEEDE DEEL, hoofdstuk 4 (Vervolging en vonnissen), hoofdstuk 26 (Langerak c.a.) en hoofdstuk 28 (Schoonhoven).

4 Men zie voor hem, behalve de literatuur over de schoolstrijd, Brieven van wijlen Johannes van Noort, zijn ontslag te Honswijk (Prov. Utrecht), betreffende het gebruik des Bijbels op de school, 's-Gravenhage 1860. Het merendeel der brieven is gericht aan ds. Ledeboer. H. Natzijl, in zijn Verzamelde Geschriften van Ds. L.G.C. Ledeboer, deel 2, Utrecht 1977, vermeldt op pag. 220, dat J. van Noort 1 maart 1853 voor zes weken als onderwijzer werd geschorst en 1 november 1855 als zodanig werd afgezet. Hij ging daarna wonen te Benthuizen en overleed aldaar 13 aug. 1859.

boer'. Het is niet duidelijk, bij wélke gemeente - wellicht bij die te Oudewater.

Linschoten is gelegen ongeveer 4 kilometer ten zuid-oosten van Woerden en circa 6 kilometer ten noorden van Oudewater, in het grensgebied van de provincies Utrecht en Zuid-Holand. In 1835 wonen er 532 Hervormden en 297 Roomsen; in 1836: 511 Hervormden, 305 Roomsen en 35 Afgescheidenen, totaal 851 zielen. De middelen van bestaan zijn landbouw, veeteelt en het maken van klompen. 'Men heeft er hooge koorn- en schoone weilanden, alsmede groote boerenhoeven.' (Van der Aa.) Een voor die tijd welvarend dorp.

Wat wij weten omtrent de Afgescheidenen te Linschoten en omgeving is voornamelijk hetgeen is bewaard gebleven in het archief van de burgerlijke gemeente, het Algemeen Rijksarchief en enige rechterlijke stukken.

Notulen van de Afgescheiden gemeente zijn tot heden niet gevonden en wellicht nooit gemaakt. Een enkel gegeven vinden we in de provinciale notulen 1836-1840[5] en in de archiefstukken van de Kruisgemeenten.[6]

1. Rapporten en processen-verbaal[7]

In een schrijven van 29 augustus 1835 vraagt de gouverneur van de provincie Utrecht aan de burgemeester van Linschoten, Gerard van Dam, of het hem bekend is, dat ds. H.P. Scholte in zijn gemeente heeft gepreekt. De burgemeester antwoordt, dat het voornemen wel heeft bestaan, maar dat de bijeenkomst niet is doorgegaan.[8] Dit antwoord is in overeenstemming met wat we vinden in de 'Lijst der texten': Scholte heeft nimmer te Linschoten of in het aangrenzende Snelrewaard en Wulverhorst gepreekt. Volgens Van Dam is één van de leiders van de 'secte' namelijk Johannes Gersie een gegoed persoon, van beroep klompenmaker en koopman, 'die alhier vele vaste goederen bezit'. Een andere voorman, Sijmen Niermeijer is 'een groote klompenmakersbaas, werkende met verscheidene knechts en...'.[9]

Burgemeester Van Dam heeft blijkbaar weinig lust gehad de Afgescheide-

5 HO.
6 Vergelijk noot 1 van blz. 309. Men raadplege ook de notulen van de 'Algemene vergaderingen' na 1844; men zie hiervoor: Ds. J. van Raalte, Wat was de Gereformeerde Kerk in Nederland?, Goes 1954, passim.
7 Enige gegevens in deze paragraaf vermeld, ontlenen wij aan de naspeuringen van J.G.M. Boon, archivaris van het archivariaat 'Zuid-West Utrecht'.
8 Gemeentearchief Linschoten, Brievenboek 1 sept. 1836.
9 De rest van de brief van burgemeester Van Dam is helaas verloren gegaan. Johannes Gersie (geb. 1792) werd in 1831 diaken in de Hervormde kerk; Sijmen Niermeijer (geb. 1790 of 1791) werd in 1828 ouderling; de nog te noemen Willem Booy, van beroep schoenmaker, was circa 1830 diaken. Enige van de klompenmakers kwamen uit de Duitse plaats Lengerich gelegen bij Osnabrück.

nen in zijn gemeente, die hij moet hebben gekend als rustige en gezeten burgers, te gaan vervolgen. Hierbij komt dat het verschijnsel ‘gezelschap’ in Linschoten niet in 1834 is ontstaan. Het was blijkbaar nodig, dat de gouverneur hem moest aanmanen zijn plicht te doen ten aanzien van de verboden godsdienstige samenkomsten. Dit blijkt uit een schrijven van 27 mei 1836, waarin de gouverneur vraagt of het waar is, dat er kortgeleden zulk een bijeenkomst is geweest. Per omgaande antwoordt Van Dam, dat er op zondag 8 mei inderdaad een vergadering is gehouden ten huize van Johannes Gersie, en dat ds. H.J. Budding haar heeft geleid. Hij heeft echter in deze zaak niet gehandeld, aangezien naar hem bekend was, Scholte door een rechtbank was vrijgesproken. De burgemeester zal eerlang vanwege deze tegen de bevelen van de regering ingaande houding, een flinke reprimande krijgen, maar reeds daarvóór wordt het hem duidelijk, dat hij proces-verbaal moet opmaken, als er in zijn gemeente een ongeoorloofde samenkomst, dat wil zeggen één van meer dan twintig personen, wordt gehouden. Op 29 mei 1836 preekt Budding opnieuw te Linschoten ten huize van Gersie, hij doopt kinderen en bevestigt een huwelijk. De burgemeester zendt zijn proces-verbaal aan de vrederechter te Maarssen en Budding wordt op 27 september 1836 veroordeeld tot een boete van *f* 25,-.[10] Toen Budding preekte, was de eerste kerkeraad reeds bevestigd. We weten niet wanneer dit is gebeurd, maar reeds op de provinciale vergadering gehouden te Utrecht op 26 februari 1836[11] is Sijmen Niermeijer als ouderling aanwezig; in 1837 lezen we ook van de afgevaardigde diaken J. Gersie.

Burgemeester Van Dam heeft op de zondagen na 29 mei eveneens procesverbaal opgemaakt vanwege het houden van ongeoorloofde samenkomsten: 5 juni (samenkomsten te 9 uur, 1.30 uur en 5.30 uur aanvangende), 12 juni, 19 juni, 3 juli en 10 juli 1836. Naar aanleiding daarvan zijn zowel J. Gersie, die steeds zijn woning beschikbaar stelde als S. Niermeijer door de rechtbank te Utrecht beboet, maar in appel te Amsterdam vrijgesproken.[12]

Wij noemen nu eerst de namen van degenen die volgens deze processenverbaal van de burgemeester in één of meer van de genoemde samenkomsten aanwezig waren. Daarna zullen we enige bijzonderheden uit de bedoelde stukken vermelden.

Een R achter een naam betekent: tekende het request aan de Koning van 1836 (hoofdstuk 3) of een verzoekschrift van 1837.[13] In beide requesten vroeg, zoals we reeds zagen, de gemeente vrijheid van godsdienstoefening. We weten dan zeker, dat de in de vergadering aanwezige persoon lid was van de Afgescheiden gemeente. De anderen waren wellicht belangstellenden.[14]

10 Rechtb Utr, vonnissen 1836.
11 HO, provincie Utrecht.
12 Rechtb Amst, inv. no. 556.
13 Herv. Ered., 5 okt. 1837, no. 14.
14 Tenzij anders vermeld, woonde de betreffende persoon te Linschoten.

Pieter Bergshoef, arbeider R
...Bergshoef, echtgenote van Huibert Veenendaal
Willem Booy, schoenmaker R
Arie Bruininks, klompenmaker
Mijntje Doesburg, ongehuwd, naaister R
Catharina van Gent, huisvrouw van Gerrit Krieger, Snelrewaard
Jacob Gersie, klompenmaker
Johannes Gersie, klompenmaker R
Maarten van Grieken, klompenmaker
Helena de Groot, weduwe van Hermanus Gersie R
G. 't Hart, huisvrouw van Gijs van Kempen
Niesje van Harten, huisvrouw van Pieter Bergshoef
Gerrit de Heer, bouwman, Willescop
Johanna Catharina Heymans, weduwe Kok R
Gerritje Kasteleijn, dienstbode
Bastiaan Johannes Kok, klompenmaker R
Christina Kok, naaister R
Johannes Bastiaan Kok, klompenmaker
Aart van Kooten, klompenmaker
Aagje Krieger, naaister
Anna Catharina Krieger, ongehuwd, Snelrewaard R
Cornelis Krieger, klompenmaker, Snelrewaard
Evert Krieger, klompenmaker, idem
Evert Jurrien Krieger, klompenmaker, idem
Gerrit Krieger, klompenmaker, idem R
Jan Krieger, klompenmaker, idem
Adriaan Maat, huisvrouw van E.J. Krieger, idem
Gerard Minderop, klompenmaker, idem
Evert Niermeijer, klompenmaker
Jan Niermeijer, klompenmaker
Simon Niermeijer Jr., klompenmaker
Sijmen Niermeijer, klompenmaker R
Roelof Otten, klompenmakersknecht
Cornelia Schinkel, weduwe van Leendert Booy
Gerrit Smit, bouwman, Snelrewaard
Dirk Stam, boerenwerker
Harmen Takke, klompenmakersknecht
Huibert Veenendaal, arbeider
Klaas Verdel, watermolenaar, Wulverhorst R
huisvrouw Dirk Verweij
Catharina de Wit, echtgenote Johannes Gersie

Aan het proces-verbaal van de burgemeester van Linschoten van 5 juni 1836 ontlenen we het volgende. Te negen uur werd er een bijeenkomst gehouden ten huize van Johannes Gersie. In één der ‘achtervertrekken’ van het huis waren ruim dertig personen aanwezig. Zij hielden zich bezig met onder meer het zingen van psalmen. Op de vraag ‘wat de redenen waren dezer bijeenkomst’ werd door Gersie geantwoord

‘dat zij aldaar vereenigd waren tot het dienen en verheerlijken van God, en het houden eener godsdienstige vereeniging’. Aan de aanmaning van de burgemeester uiteen te gaan, wordt geen gevolg gegeven. Sijmen Niermeijer riep de verzamelde menigte toe: ‘Blijft maar, alles wat er van komt, is voor mij.’ Laatstgenoemde vervolgde daarop de godsdienstoefening ‘door het geven van uitleggingen omtrent eenige Bijbeltexten, het opgeven en doen zingen van psalmen...’. De

bijeenkomst werd circa half twaalf gesloten met een gebed door Joh. Gersie. Deze verzorgt tevens een collecte, als de kerkgangers vertrekken. Op dezelfde dag worden nog twee samenkomsten gehouden, die elk ongeveer twee uur duren.

Van de ochtendbijeenkomsten op 12 en 19 juni, respectievelijk gehouden ten huize van Gersie en Niermeijer, zijn eveneens processen-verbaal bewaard gebleven. Op 3 juli verschafte Niermeijer zowel 's morgens als 's middags onderdak aan de Afgescheidenen. Gersie had op deze dag de leiding van beide samenkomsten; de middagdienst bestond uit 'het overhooren der Catechismus en het doen van een gebed enz.'

De gewapende macht is, wonder boven wonder, niet opgetreden in Linschoten. Op grond van de omstandigheden - het bij herhaling weigeren uiteen te gaan na door de burgemeester daartoe gegeven bevel - mocht dit optreden wel worden verwacht. Echter: op 19 september 1836 kan de burgemeester aan de gouverneur schrijven, dat de Afgescheidenen te Linschoten waren overgegaan 'des Zondags in tweeën beneden het getal van 20 personen te vergaderen ter voorkoming van alle onaangenaamheden'.

2. Vonnis van 20 december 1838[15]

Toch is aan het uitsluitend beneden de twintig personen tezamenkomen niet steeds de hand gehouden. Het zal met name niet uitvoerbaar zijn geweest, als een oefenaar van buiten de gemeente optrad.

Zo op 23 september 1838. De gemeente te Linschoten heeft dan reeds contact met de Kruisgezinden, elders in het land. Uit verklaringen van de burgemeester en de veldwachter Dijkgraaf blijkt, dat er op deze dag een 'oefening' is gehouden ten huize van Johannes Gersie, waar de later zo bekende Kruisdominee Wolter Wagter Smitt[16] de leiding heeft gehad. Bijeen waren 40 à 50 personen. De burgemeester zegt tegen Gersie, dat men bijeen is strijdig met de wet. Deze verklaart dit niet te weten. Daarop verlaat een aantal personen de vergadering, zodat er niet meer dan twintig overblijven, de inwonenden niet meegerekend. Op de vraag van de burgemeester 'wat die Vergadering ten oogmerk had', krijgt hij ten antwoord 'om den Heere te dienen'. Aanwezig waren onder anderen: Dirk van Baren (29), landbouwer te Snelrewaard; Gerrit de Heer (38), bouwman te Willescop - hij woont op 1 uur gaans van de vergaderplaats; Marrigje Verhoef (37), huisvrouw van Klaas Verdel, wonende op de watermolen onder Wulverhorst, een half uur gaans van Linschoten - zij verklaart voor de rechtbank iedere zondag bij Gersie te komen - 'deze leest dan uit Gods Woord, bidt en dankt'; tenslotte de 'beklaagde' Gersie - deze zegt desgevraagd tegen de rechter van instructie dat iedere zondag in zijn woning godsdienstige bijeenkomsten worden gehouden. De rechtbank legt hem *f* 8,- boete op. En daarmee is - voor zover we weten - de vervolging te Linschoten tot een einde.

15 Arr.rechtb Utr, vonnis van 20 dec. 1838 met bijgevoegd proces-verbaal 23 sept. 1838.

16 Het proces-verbaal spreekt van 'zekere heer Smitt uit Zwolle'. Men zie voor hem: F.L. Bos, Kruisdominees, Kampen 1953, register.

3. Provinciale notulen 1836-1840

Op 16 maart 1837 wordt Linschoten ingedeeld bij de classis Woerden, die behalve haar, Kockengen en Woerden omvat.

Ook aan deze gemeente is de onderlinge verdeeldheid niet bespaard gebleven. In 1837 vraagt ouderling Sijmen Niermeijer op de provinciale vergadering of het de watermolenaar - Klaas Verdel - geoorloofd is ‘te malen op den dag des Heeren, 't welk de bezitters der molens eischen’. De vergadering oordeelt dat dit niet geoorloofd is. Ook vraagt ‘Linschoten’ of men afgesnedenen uit de vergadering mag weren. Het antwoord luidt: ‘Indien de personen geene dadelijke wanorde in de vergadering verwekken, houdt men (het aanwezig-zijn) voor geoorloofd.’

Eind 1837 en begin 1838 horen we voor het eerst van de personen die de voormannen van de Kruisgezinden zullen worden - in Zuid-Holland onder anderen Cors Noorduyn te Noordwijk en Abraham F[l]ier te Woerden. Woerden laat in april 1838 aan de provinciale vergadering van Utrecht (en een gedeelte van Zuid-Holland) schriftelijk weten, van het kerkverband ‘te zijn gesepareerd’.

Op dezelfde vergadering wordt medegedeeld, dat er een brief is ingekomen van de gemeente Linschoten en Oudewater[17], waarin wordt verklaard, dat men zich afscheidt van het kerkverband, daar men zich niet kan verenigen met de besluiten van de synode gehouden te Utrecht van 28 september tot 11 oktober 1837. Ouderling Sijmen Niermeijer, ter vergadering aanwezig, zegt zich van het besluit van zijn gemeente te distanciëren.[18] Hij deelt zowel mondeling als schriftelijk mede ‘dat hij geheel op zichzelven stond, hetwelk bevestigd werd uit een brief, door de opzieners dier gemeente aan Niermeijer ingezonden, waarbij zij de gemeenschap der Kerk opzeggen, op grond dat de Gemeente[19] van de oude paden zou zijn afgeweken’.

In artikel 9 van de notulen van bedoelde provinciale vergadering (19 april 1838) lezen we

> Is gehandeld over de plaats gehad hebbende geschillen in de Gemeente Linschoten, en Woerden, welke gemeenten bezwaren hadden tegen de voorbereidende Artikelen der Utrechtsche Synode.[20] Dezelve zijn in de vergadering gelezen, in rondvrage gebragt of de onderscheidene broeders er ook eenig bezwaar tegen mogten hebben, en zijn goedgekeurd. Door Broeder Niermeijer is voorgesteld om een uiterst middel te beproeven met eene Commissie te benoemen, die gezegde Gemeente zal vermanen, om tot de gemeenschap der Kerk weder te keeren; bij weigering in deze naar den Woorde Gods te handelen in het uitoefenen der Chris-

17 Dit is één van de weinige gegevens, waaruit blijkt, dat ook enige personen uit Oudewater lid waren te Linschoten.

18 S. Niermeijer ontvangt een jaar later kerkelijk onderdak te Kockengen (hoofdstuk 20). Hij was afgevaardigde voor de provincie Utrecht op de synode van 1837. Zijn vrouw: Elizabeth Hulscher. Bij Kockengen vinden we, dat hij zich na 1840 ‘aansluit bij Ds. Ledeboer’. Het echtpaar Niermeijer woonde ‘onder Schagen en den Engh’.

19 Bedoeld zijn de gezamenlijke Afgescheiden gemeenten.

20 De artikelen 1 tot en met 5 waarmee de in 1837 opgestelde (synodale) kerkenorde begint. Men zie hiervoor: Kerkeördening ten dienste van de Gemeente Jesu Christi in Nederland, Amsterdam/'s-Gravenhage 1837, 7 en 8.

telijke tucht. De Broeders tot deze Commissie benoemd zijn Ds. Scholte, (Klaas) van Wijk (Bodegraven) en (Filippus H.) Reijmerink (Oud-Loosdrecht).

Het heeft niet mogen baten. In de vergadering van 7 maart 1839 doet ds. Scholte verslag van de handelingen der commissie. Woerden wilde haar in het geheel niet ontvangen en had dit schriftelijk laten weten. Kockengen heeft 'het opzigt opgenomen op de overblijvenden en terugkeerenden'.[21] 'Te Linschoten was een dergelijke brief als te Woerden afgezonden, doch te laat om de Commissie te verijdelen. De Commissie had den geheelen Kerkeraad van Linschoten aangetroffen[22], doch de vooroordeelen waren zoo groot, dat alle gesprek geheel vruchteloos bleef, en hoewel men zeide niet in alles met (A.) Flier in te stemmen, was de overhelling naar scheuring zoo zigtbaar, dat verdere onderhandeling geheel vruchteloos is geoordeeld.'

Zoals reeds gemeld, onttrekt ouderling S. Niermeijer zich aan de 'scheuring'. Van deze tijd worden de gemeenten te Woerden en Linschoten gerekend buiten het kerkverband te staan.

4. Kruisgemeente

Van 1839 tot midden 1844 is er aangaande Linschoten nagenoeg niets bekend. Maar op 4 en 5 juni van laatstgenoemd jaar ontvangt zij in haar midden de eerste 'Algemeene (kerkelijke) vergadering van de (Oud-) Gereformeerde Kerk in Nederland'.[23] Volgens kadastrale gegevens[24] - men zie het hier afgedrukte kaartje - woonde Johannes Gersie tussen 1817 en 1839 in één van de huizen op de percelen 398 en 399. En vanaf 1839 in het huis op perceel 386. In dit huis - dat thans nog bestaat - zal de eerste synode van de Kruisgezinden zijn gehouden. Er was voldoende ruimte voor het wekelijks ontvangen van 30 à 40 kerkgangers, zodat ook de circa 20 leden van de synode er hun arbeid wel hebben kunnen verrichten.[25]

Aanwezig zijn opzieners en afgevaardigden van 11 gemeenten, die allen met name worden genoemd. We vermelden: Wolter Wagter Smitt, predikant te Zalk; ds. Bastiaan Sterkenburg, Giessendam; ds. Cors Noorduyn, Noordwijk aan Zee; ds. Willem Coenraad Wüst, Den Helder. Van Linschoten zijn aanwezig: Johannes Gersie, ouderling; Willem Booy en Gerrit de Heer, diakenen. Aangezien de vergadering te Linschoten werd gehouden, mogen we wel aannemen dat de drie laatstgenoemden de kerkeraad vormden.

De volgende algemene vergaderingen - zij werden jaarlijks gehouden - geven

21 Inderdaad vinden we in 1839 en volgende jaren, dat enige personen uit Woerden lid zijn te Kockengen.
22 17 mei 1838.
23 Vgl. noot 1 blz. 309.
24 Archief Kadaster Utrecht, deel 2 acte no. 49 (1839) en deel 82, acte no. 33 (1846).
25 In Van der Aa, lezen we onder 'Linschoten' (1846): 'Ook bestaat hier eene kerk van niet erkende Afgescheidenen, als wederom andere gevoelens dan de erkende aanklevende.' Wij menen dat hier met 'kerk' de organisatie wordt aangeduid en niet een kerkgebouw.

Het huis waar Johannes Gersie woonde. Foto Nederlands Dagblad, Tj. S. de Vries.

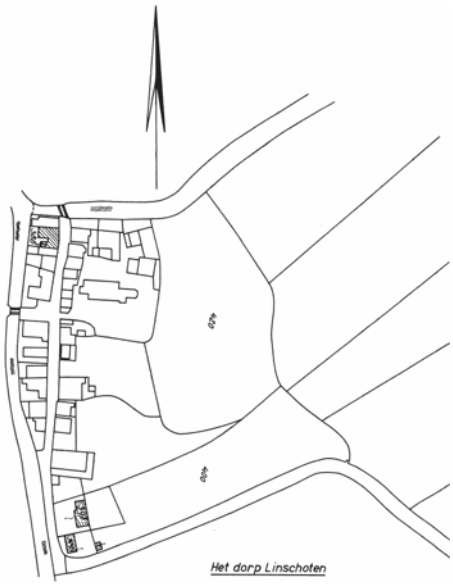

‘Het dorp Linschoten’ omstreeks 1832. Kadastrale kaart. Joh. Gersie woonde eerst in één van de huizen op de percelen 398 en 399. In 1839 verhuisde hij naar de woning op perceel 386. Opnieuw getekend door mej. I. Slager.

ons bijna geen bijzonderheden over Linschoten. In 1847, te Rotterdam, is Willem Booy als ouderling aanwezig; in 1851, te Apeldoorn, eveneens.

Maar geleidelijk aan voltrekt zich een verandering. Wordt in 1848 Linschoten nog genoemd als een afzonderlijke gemeente, in 1849 is voor het eerst sprake van die te Woerden en Linschoten. Kennelijk is toen een combinatie of samensmelting tot stand gekomen. Wij lezen van de gecombineerde gemeente eveneens in de handelingen en lastbrieven over de jaren 1850 tot 1856. Vanaf 1857 tot 1869 vinden we: de gemeente te Woerden.[26] Vermoedelijk is in het tijdvak 1849-1856 de gemeente te Linschoten geheel in die te Woerden opgegaan. In 1869 verenigt de Kruisgemeente in laatstgenoemde plaats zich met het verband van de overige Afgescheiden kerken. Na de vereniging van 1892 maakt Woerden zich los van de Gereformeerde kerken in Nederland en zet zij haar bestaan voort onder de naam Christelijke Gereformeerde kerk. De Gereformeerde kerk aldaar staat bekend als een Doleantie-gemeente; als datum van haar instituëring vermeldt zij 27 december 1887.

26 In de credentiebrief 1856 wordt gesproken van de ‘Kerkeraad van Woerden en Linschoten’; Willem Booy is ook dan ouderling. De credentiebrieven van de Kruisgemeenten worden bewaard in het Gemeentearchief van Rotterdam (arch. Gereformeerde kerken in Nederland).

Hoofdstuk 20
Kockengen

1. Inleiding

Het verwondert niet, dat het verleden van Kockengen enige geschiedvorsers heeft geïnspireerd over deze zeer oude plaats te schrijven.[1] Zeer oud... Immers in het jaar 866 wordt reeds van Kockengen gewag gemaakt.

In 1385 is de Heycop gegraven, in 1413 de Bijleveld - het moerasgebied werd ontsloten - en tussen deze beide afwateringskanalen heeft zich het lief en leed van dit dorp voltrokken. Nóg ligt het als te dromen over zijn verleden, over zijn naam die niemand begrijpt...

Kockengen - in 1835 wonen in de burgerlijke gemeente 602 personen, die de volgende godsdienstige samenstelling vertonen: 416 Hervormden, 177 Roomsen, 3 Luthersen, 5 Israëlieten en 1 Remonstrant.[2] De bevolking leeft voornamelijk van landbouw en kaashandel.

Wat de Afscheiding van 1834 betreft: er zijn veel plaatsen geweest, waar de golven van de geestelijke strijd in de eerste jaren zeer hoog zijn gegaan en de onderlinge verdeeldheid niet gering is geweest. We zullen zien dat Kockengen onder deze plaatsen als één der eerste mag worden genoemd. Daarbij komt, dat - hoewel de moeilijkheden bij het beschrijven van dit stuk kerkgeschiedenis voor andere steden of dorpen eveneens niet gering zijn - bij Kockengen mag worden gesproken van het oplossen van raadsels, van het in elkaar passen van stukjes, van het ontbinden van knopen. Om hier slechts één ding te noemen: de notulen van deze in 1836 geïnstitueerde gemeente beginnen eerst in 1855! Op de oorzaak hiervan komen we terug.

Het schema van de in dit hoofdstuk te behandelen historie van de gemeente te Kockengen is als volgt.

1836	Instituëring.
1839	H.G. Klijn, ouderling te Utrecht, wordt haar eerste predikant (tot 1845).

1 Wij noemen: J.C. Jongeneel (overleden 1974, gedurende een kleine veertig jaren gemeentesecretaris van Kockengen) schreef: Grepen uit de geschiedenis van de gemeente Kockengen, Alphen aan den Rijn 1959. Van dezelfde (samen met anderen): Gedenkschrift bij gelegenheid van de ingebruikneming van de gerestaureerde Nederlands Hervormde kerk en toren te Kockengen op 12 aug. 1958, Kockengen 1958.

2 R.A. Utrecht, Copieën uitgaande stukken gemeente Kockengen, 15 jan. 1835.

1841	De gemeente kiest zeer beslist voor de eind 1840 geschorste ds. H.P. Scholte.
1841-1851	Kockengen staat buiten het kerkverband van de hoofdstroom der Afgescheidenen.
1849-1851	De gemeente is aangesloten bij de classis Arnhem.
1848-1849	A. Everts is haar tweede predikant.
1850-1852	Chr. Steketee Azn is haar derde predikant. Deze en een deel der gemeente zoeken in 1851 contact met de classis Utrecht. Innerlijke verdeeldheid der gemeente.
1850-1853	Een deel der gemeente bezoekt de classicale en provinciale vergaderingen van de 'Geldersen' te Arnhem.
1852-1869	Grote verdeeldheid. Deze eindigt, als enige families - voortrekkers uit de eerste jaren - de gemeente de rug toekeren. Sommigen worden Hervormd, anderen 'voegen zich bij ds. L.G.C. Ledeboer'.

Naast het bovenstaande moeten we niet verzuimen te letten op de omstandigheid, dat Kockengen gedurende vele jaren een streekgemeente is geweest. We mogen wel zeggen dat haar leden woonden in een cirkel - de zuidoostelijke sector ervan uitgezonderd - met het dorp Kockengen als middelpunt en een straal van meer dan tien kilometer: Kockengen (met Spengen), Laag Nieuwkoop, Gerverskop, Kamerik (met Mijzijde), Linschoten, Woerden (!), Harmelen, Wilnis, Vinkeveen, Loenersloot (met Oukoop en Ter Aa), Breukelen, Portengen.

Tenslotte: merkwaardig is ook, dat Kockengen de plaats is, waar de denkbeelden van Scholte wel het langst hebben geleefd - althans nog nà 1860 worden zijn gedachten aangaande de kerkregering door opposanten naar voren geschoven.

Behalve aangaande de eerste jaren - de tijd van vervolging en offers - valt er over het door ons te behandelen tijdvak niet zo veel moois te vertellen over deze gemeente. Toch is de doorgaande lijn deze, dat ook in Kockengen is geworsteld om het zuiverhouden van de kerk. Het is, evenals van Utrecht is gezegd, een wonder dat deze gemeente is blijven bestaan.

Kockengen is vóór 1834 een plaats geweest van veel strijd tussen regionale machthebbers.

De vréde, ook in de kerk, is voor een groot deel verborgen in de toekomst. Een toekomst waarvan een glas-in-loodraam in de gerestaureerde Hervormde kerk te Kockengen spreekt:[3] de rivier van het water des levens, klaar als kristal, voortkomende uit de troon van God en van het Lam; de boom des levens, die twaalf maanden

3 Gemaakt door mejuffrouw Gunhild Kristensen te Oosterbeek, Gedenkschrift, a.w., 37.

vruchten draagt, en de bladeren van de boom zijn tot genezing der volkeren (Openbaring 22 vers 1 en 2).

2. De eerste Afgescheidenen te Kockengen c.a.

In deze paragraaf geven we de namen van de ‘eerste’ leden van de Afgescheiden gemeente te Kockengen (ook wel Kockengen en Laag Nieuwkoop). Het begrip ‘eerste’ kan niet geheel worden afgegrensd, aangezien niet steeds de jaren van aansluiting zijn vermeld. Bij het onderstaande baseren wij ons op gegevens in het archief van de Hervormde gemeente van Kockengen en De Haar,[4] het eerste lidmatenregister van de gemeente en op enige requesten aan de Koning.[5] Een jaartal vóór de naam geeft het geboortejaar aan, indien dit door ons kon worden gevonden. Indien geen plaats is vermeld, woonde de betreffende persoon in Kockengen of is zijn woonplaats in onze bronnen niet aangegeven. Een A achter de naam betekent: geëmigreerd naar de U.S.A. (merendeels in 1847). Van Kockengen en omgeving is een betrekkelijk grote groep naar de Nieuwe wereld gegaan.

1797	Jan van Barneveld, Gerverskop, en
	zijn vrouw Maria Klijn
1770	Lodewijk Benschop en
	zijn vrouw Aagje de Jong
	Dirk van den Berg en
1818	zijn vrouw Johanna Maassen
1824	Arie Bogaard - A
1798	Harmen Bogaard en
	zijn vrouw Hendrikje de Jong met 7 kinderen
1805	Frederik Bol, Woerden, en
	zijn vrouw Antje Hartog met 7 kinderen
	Hendrik van den Bos, ‘naar Ds. Ledeboer’,[6] en
	zijn vrouw Elizabeth Klein met... kinderen
	Adrianus Bouwman, Woerden, - A -[7] en

4 ‘Ledematenboek van (circa) 1800-1875’ en ‘Contra-lijst der Lidmaten der Hervormde Gemeente van Kockengen en De Haar 1839-...’. Wij zijn dr. G.F.W. Herngreen te Kockengen erkentelijk voor zijn analyse van deze beide boeken.

5 Namelijk van 21 aug. 1837 (Herv. Ered. 5 okt. 1837, no. 14) en van 22 sept. 1840 (Herv. Ered. 18 nov. 1840, no. 5).

6 Het is niet duidelijk, bij welke Ledeboeriaanse gemeente deze en de andere hier genoemde personen zich aansloten; vermoedelijk die te Oudewater. Men zie ook het door ons vermelde in hoofdstuk 19 (Linschoten).

7 In zo'n geval betekent ‘A’: emigratie met vrouw en kinderen.

	zijn vrouw Geertrui Eijdman met... kinderen
	Jacob Bouwman
1801	Hendrik Brom en
	zijn vrouw Antje Zwiering
1802	Jan van Dam, Kamerik, - A - en
	zijn vrouw Geertje Hoogendoorn met 3 kinderen
	Maria Fokker, Spengen, huisvrouw van Cornelis Pijnse van der Aa
	Gerrit Griffioen Wzn en
	zijn vrouw E. Pijnse van der Aa met 2 kinderen
	Hendrik Griffioen Wzn en
	zijn vrouw Aagje Kruiswijk met 3 kinderen
1815	Jan Griffioen en
	zijn vrouw Mijntje Stam
1813	Marretje Griffioen
1817	Simon Griffioen
1818	Willem Griffioen Jr
1782	Willem Griffioen Sr, Spengen, en
	zijn vrouw Marretje de Haan met... kinderen

1819	Bastiaan Grundmann
1799	Margaretha Hartenos
1807	Aalbertje Hofstede
	Willem Hol en
	zijn vrouw Metje Heesik
1786	Ernst de Hoog met 4 kinderen
	Dirk Hoogendoorn
	Gerrit Hoogendoorn, Spengen
	Huib Hoogendoorn en
	zijn vrouw Aaltje Versteeg
	Jan Hoogendoorn en
	zijn vrouw Aagje Vermeulen
	Jan Immink
	Cornelia Elisabeth Janssen
	Geertje Janssen, vrouw van Johannes Tas
1802	Willemijntje Janssen
	Aagje de Jong, afgesneden 1841
1803	Jan de Jong en
	zijn vrouw Annetje Hoogendoorn
1777	Klaas Jongeneel
	Barend Karsemeijer, Loenersloot, en
	zijn vrouw Hilletje Langendijk
1760	...Kas-Tuninga (weduwe)
1793	Hendrik George Klijn - A - en
	zijn vrouw Cornelia Verbrugh met 3 kinderen
1805	Jacoba Knaap
	Christina Knobel
	Matthijs Knobel
1800	Jan de Koning
	Aart van Kooten, Linschoten, afgesneden 1843
1768	Hendrikje H. Korver-Paling (weduwe)

1805	Pieternella het Lam
1803	Teunis de Lange en
	zijn vrouw Marretje Erkel
1783	Catharina Maria van der Lingen, Harmelen - A
	Arie Luit
1757	Teuntje van Maurik
1816	Karel Meychelsen - A
1811	Nicolaas Meijer
1819	Arie van der Neut en
	zijn vrouw Margje Splinter
	Hendrik van der Neut
1801	Gerrit Niermeijer en
	zijn vrouw Kaatje Kloot
1813	Gerrit Teunis Niermeijer, ‘Bij Ds. Ledeboer aangesloten’ en
	zijn vrouw Klaasje Boot
	Jan Niermeijer met... kinderen - A
1800	Sijmen Niermeijer, Linschoten, ‘Bij Ds. Ledeboer aangesloten’
1763	Sijmen Niermeijer ‘den Ouden’, overleden 1843
1794	Cornelis Noordhoven, Gerverskop, en
	zijn vrouw Klaasje de Wit
1817	Jacoba Oetlaat
1819	Jan Oetlaat
1797	huisvrouw van Adolf Otto, Harmelen
	Dirkje Oudenes
1812	Hendrika van der Paardt
1807	Arie Peet, Loenersloot, en
	zijn vrouw Marretje de Haan

	Elizabeth Plomp, vrouw van D. Nieuwendorp
	Emmetje Pijnse van der Aa
	Jan Pijnse van der Aa (afgescheiden nà 1842)
	Cornelis van Rheenen - A
1821	Geertje van Rheenen
	Klaas van Rheenen - A
1785	Maria van Rheenen
	Gerrit de Ru, afgesneden 1843, en
1799	zijn vrouw Maria Boef met 3 kinderen
1813	Arie Rijkenberg
	Cornelis van Schaick en
1813	zijn vrouw Claartje Barneveld
1811	Gijsbert Scherpenzeel en
	zijn vrouw Willemijntje Griffioen
	Leendert Schippers, afgesneden 1843
1798	Gerrit Schreuder, Gerverskop, en
	zijn vrouw Neeltje Meijers
1797	Johan Reinhart Seelberger, ‘Naar Ds. Ledeboer’, en
	zijn vrouw Suzanna Joh.a Eliz. Steenhouwer
1804	Bernardus Sliker
1810	Maarten Splinter, ‘afgesneden met zijn kinderen’
1814	Cornelia Stam
1816	Dirk Stam, afgesneden 1842
1822	Geerlof Stam
1820	Gerrit Stam en
	zijn vrouw Cornelia de Jong
1823	Hendrik Stam Jr, afgesneden 1843
1784	Hendrik Stam Sr, Laag Nieuwkoop, en
	zijn vrouw Fijtje de Jong

1819	Jan Stam en
	zijn vrouw Marretje Noordhoven
1813	Samuël Stam Hzn en
	zijn vrouw Marretje Karsemeijer
	Willemijntje Stam
	Jan van Steenwijk, Woerden - A - en
	zijn vrouw Maria Justina van Oostrum met 12 kinderen
1798	Dirk Streefland
	Johannes Leonardus van Torenburg
1769	Antonie van Veen, Harmelen, en
	zijn vrouw Marretje Noppen
	Jaantje van der Velde
	G. Verburg en
	zijn vrouw Johanna Meijer
1771	Cornelis Vermeulen en
	zijn vrouw Trijntje van Dijk
	Aart Verrips, Woerden, afgesneden 1842
1795	Arie Verwey, Harmelen, afgesneden 1845, en
	zijn vrouw Johanna van Eck
1812	Hendrik van Vliet, - A - en
	zijn vrouw Willemina Hameling met 4 kinderen
1807	Jacob van Vliet, Portengen, - A - en
	zijn vrouw Neeltje Scherpenzeel met 6 kinderen
1784	Aalbert van der Vliet, Loenersloot, en
	zijn vrouw Mensje Vermeulen
1810	Cornelis van Wieringen, Gerverskop, - A
1818	Gerrit van der Wilt Jr en
	zijn vrouw Ariaantje Hoogendoorn
1758	Gerrit van der Wilt ‘den Ouden’, overleden 1842

1795	Gerrit van der Wilt Sr, Laag Nieuwkoop, - A - en
	zijn vrouw Sophia Spruijt met 6 kinderen
	Maartje Zuidam

3. Instituëring; vervolging

De datum van de instituëring van de gemeente ligt in het duister. Deze moet worden gesteld vóór 30 november 1836, want reeds op 26 februari, 26 juli en 16 september 1836 is er in de provinciale notulen[8] sprake van een ouderling van Kockengen. Wij komen niet verder dan de vermelding in kerkelijke jaarboekjes: instituëring in 1836.

Eerst op 30 november 1836 krijgt de plaatselijke overheid vat op de 'ongeoorloofde bijeenkomsten van de Separatisten'. Dit is niet zo vreemd, aangezien de Afscheiding te Kockengen begin van dit jaar op gang kwam. Ten aanzien van de gebeurtenissen op genoemde dag - woensdag 30 november 1836 - weet de burgemeester aan de gouverneur der provincie te melden, dat er een godsdienstige samenkomst is gehouden ten huize van de bouwman Willem Griffioen, in de buurtschap Spengen. Men is begonnen om 8 uur 's avonds en geëindigd 1 uur 's nachts. Ds. H.J. Budding[9] heeft het woord gevoerd voor ongeveer 50 mensen, hij heeft het avondmaal bediend en er hebben 5 jonge mensen belijdenis des geloofs afgelegd. Er is geen proces-verbaal opgemaakt, want de burgemeester was afwezig...[10]

Meer weten we van de bijeenkomst gehouden zondag 18 juni 1837, des namiddags 6 uur, ten huize van Harmen Bogaard.[11] Als de burgemeester, O.W. van Geijtenbeek[12], zich naar de boerderij van Bogaard begeeft, is hij vergezeld van de tweede assessor en een gemeenteraadslid. De eerste assessor, Hermanus Sas de Bruijn - we zullen nog meer van hem horen - had pertinent geweigerd mee te gaan 'als verklarende zich hier mede niet te willen bemoeijen maar zich naar zijn eigen kerk te begeven...'.

Het blijkt dat er ongeveer 60 personen aanwezig zijn in het achterhuis van de boerderij. Het woord wordt gevoerd door Pieter van Veen, scheepstimmerman te Muiden.[13] Aan de vermaning uiteen te gaan, wordt geen gevolg gegeven. Tijdens deze bijeenkomst komt tot uiting - hetgeen door andere gegevens wordt bevestigd - dat de kerkeraad de volgende samenstelling heeft:

8 HO, provincie Utrecht.
9 De volgende dag - 1 december - is, zoals we zagen, Budding te Westbroek en Achttienhoven.
10 Arch. Gemeente Kockengen, uitgaande stukken 13 dec. 1836.
11 De boerderij van Bogaard 'Zeldenrust' geheten, stond aan de Spengensche Dijk te Kockengen. Volgens Jongeneel, a.w. (1959) 35: thans Wagendijk, eigenaar G. Smit.
12 Arch. Gem. Kockengen, uitgaande stukken 18/19 juni 1837; Rechtb Amst, inv. no. 556, proces-verbaal 18 juni 1837.
13 Wij weten weinig van hem. Hij moet een niet-onvermaard oefenaar zijn geweest, die heeft behoord tot de Kruisgemeente te Naarden en Muiden.

ouderlingen: Willem Griffioen Sr, Gerrit van der Wilt Sr;
diakenen: Jan Barneveld, Hendrik Stam Sr.

Wat de aanwezigen betreft: de meesten zijn reeds vermeld in de lijst van paragraaf 2. Van buiten Kockengen zijn aanwezig: Jan Bouthoorn en huisvrouw te Nigtevecht; H. van Heusden en ene Kooy, wonende te Abcoude.

De vier kerkeraadsleden, Harmen Bogaard en Pieter van Veen worden op 14 augustus 1837 door de rechtbank te Utrecht ieder veroordeeld tot *ƒ* 8,- boete[14], maar in appèl door die te Amsterdam vrijgesproken.[15]

Op 8 oktober 1837 is er een godsdienstoefening gehouden ten huize van de ouderling Gerrit van der Wilt, 42 jaar, landbouwer te Laag Nieuwkoop. Aanwezig waren ruim 150 personen. Het woord is gevoerd door ds. Hendrik de Cock te Groningen; deze heeft - aldus het proces-verbaal[16] - ook doop en avondmaal bediend. Gedoopt is het kind van Hendrik Griffioen en Aagje Kruiswijk. Behalve ons uit paragraaf 2 bekende personen uit Kockengen en directe omgeving, lezen we dat aanwezig waren: uit Harmelen Anthonie van Veen en zijn vrouw Marretje Noppen, Maria Cath.a van der Lingen, Arie Verweij en zijn vrouw, de vrouw van Adolf Otto; uit Linschoten: Johannes Gersie, Sijmen Niermeijer en zijn vrouw; uit Woerden: Maurits Blonk; uit Baambrugge: mevrouw J.J. Zeelt.

Ds. H. de Cock en drie kerkeraadsleden - Willem Griffioen Sr was niet aanwezig - worden op 16 januari 1838 te Utrecht veroordeeld ieder tot *ƒ* 8,- boete[17], maar opnieuw in appèl te Amsterdam vrijgesproken.[18]

Over de jaren 1838 en 1839 is zeer weinig bekend van de gemeente te Kockengen. Zoals gezegd: notulen van de kerkeraad over dit tijdvak zijn niet gevonden; ook het 'Brievenboek' van de burgemeester ontbreekt over een gedeelte van 1837 tot eind 1839. Vonnissen van 1838 en 1839 vonden we niet. Vermoedelijk zijn de Afgescheidenen op meer dan één plaats en in verschillende burgerlijke gemeenten tezamen gekomen.

Uit de notulen van de Utrechtse gemeente als ook uit de handelingen van de provinciale vergaderingen weten we echter, dat Kockengen in augustus 1839 een beroep uitbracht op de Utrechtse ouderling H.G. Klijn.[19] Na enige strubbelingen en bezwaren van de zijde van Utrecht - ouderling Takken zegt bijvoorbeeid dat Klijn moeilijk kan worden gemist - wordt laatstgenoemde op zondag 24 november 1839 te Utrecht geordend tot herder en leraar van Kockengen.[20]

14 Rechtb Utr, vonnissen 1837.
15 Rechb Amst, vonnis 16 nov. 1837 (inv. no. 217).
16 Idem, inv. no. 551.
17 Rechb Utr, vonnissen 1838.
18 Rechb Amst, vonnis 15 febr. 1838 (inv. no. 219).
19 Vergelijk hiervoor hoofdstuk 15, paragraaf 16.
20 Honderd veertig jaar gemeenten en predikanten, Goes 1974, vermeldt ten onrechte 24 **dec.** 1839. Het gezin Klijn verhuist eerst 17 maart 1840 naar Kockengen.

De Utrechtse gemeente is dan reeds een maand of negen erkend, maar die te Kockengen heeft nog geen antwoord ontvangen op haar request aan de Koning van 16 maart 1839 (men zie hierna).

Als H.G. Klijn predikant is geworden en men in een eigen kerkgebouw wil gaan vergaderen, meent men door aansluiting bij de gemeente te Utrecht vrijheid van godsdienstoefening te zullen verkrijgen. Deze gedachtengang kunnen we wel als naïef kenschetsen; immers door de landsoverheid was slechts 'toegelaten' een Christelijke Afgescheiden gemeente 'binnen Utrecht'. Deze ontving niet het recht in een andere gemeente diensten te beleggen. Door de Utrechtse kerkeraad en gemeente wordt de aansluiting aanvaard op 12 december 1839. Per brief wordt van dit besluit kennis gegeven aan de burgemeester van Kockengen.[21] Het mag niet baten.

Een andere zaak van het gemeentelijk leven is eveneens reeds eerder aan de orde gekomen, namelijk in het vorige hoofdstuk. Als begin 1839 komt vast te staan, dat de gemeente te Linschoten en Oudewater alsmede die te Woerden zich aan het kerkverband onttrekken, gaat de kerkeraad te Kockengen het opzicht uitoefenen over de 'overblijvenden en terugkeerenden' in de genoemde plaatsen.[22]

Begin 1840 worden de Afgescheidenen te Kockengen voor nieuwe moeilijkheden geplaatst. Hun groeiende activiteit - nu een eigen predikant in hun midden is - ontgaat de burgemeester O.W. van Geijtenbeek en zijn aanhang niet. Gedateerd 17 maart 1840 schrijft de burgemeester aan de gouverneur der provincie[23] dat de 'voormalige kamerbehanger' H.G. Klijn geen moeite te groot acht 'alle ongeoorloofde middelen' aan te wenden om de eenvoudigen tot afscheiding te bewegen, hetwelk hem hoe langer hoe meer schijnt te gelukken.

Op zondag 8 maart heeft hij, daar hem de laatste tijd geruchten bereiken dat de vergaderingen der Afgescheidenen 'in talrijkheid toenemen', zich te Kockengen opgehouden. Hij woonde namelijk te Harmelen. Men heeft toen besloten, althans 's morgens in een naburige gemeente bijeen te komen; er moeten daarbij 60 à 70 personen zijn vergaderd geweest. Doch 's avonds, nadat de burgemeester was vertrokken, is er een godsdienstoefening gehouden bij Harmen Bogaard. De gemeentebode heeft gemeld dat er circa 70 personen bijeen waren.

De volgende zondag - 15 maart 1840 - is er driemaal een samenkomst gehouden, en wel ten huize van Willem Griffioen. Door ziekte kon de burgemeester niet zelf optreden. Zijn vervanger, de eerste assessor Hermanus Sas de Bruyn - wij noemden hem reeds eerder in deze paragraaf - verklaarde er niet voor te gevoelen proces-verbaal op te maken 'als willende met alle menschen gaarne goede vrienden blijven'. H.G. Klijn 'heeft zijn woonplaats binnen de gemeente op heden overgebracht' en men zal waar-

21 GKU, notulen kerkeraad.
22 HO, provincie Utrecht, 7 maart 1839.
23 Arch. Gem. Kockengen, Brievenboek 1840-1845.

schijnlijk morgen - dat wil zeggen woensdag 18 maart - het kerkgebouw 'inwijden'. Dit alles zal veel onaangenaamheden meebrengen voor de Hervormde predikant[24], 'daar deze niet zelden ondervindt dat door de hatelijke lagen welke hem door genoemden Klijn en aanhangers worden gelegd, zijne beste pogingen mislukken en edelste bedoelingen met afkeer worden verguisd'.

Teneinde deze gang van zaken, welke burgerlijke wanorde sticht en - Van Geijtenbeek ziet het donker in - 'de gevestigde Hervormde Kerk te dezer plaatse met eenen geheelen ondergang bedreigt, te doen ophouden' vraagt de burgemeester een sterk detachement militairen, hetwelk bij de Afgescheidenen zal moeten worden ingekwartierd.

Reeds te zes uur in de morgen van 18 maart[25] verschijnen de militairen voor de woning van de burgemeester te Harmelen. Het zijn lanciers - ruiters gewapend met een lans: 1 officier, 1 wachtmeester, 2 brigadiers, 1 trompetter en 16 manschappen. Daar de burgemeester echter (nog) ziek is, kan hij niet anders doen dan schriftelijk enige bevelen geven, alvorens het detachement 'van Harmelen te doen oprukken'. De 'inkwartierings-billetten' worden door hem ingevuld en getekend en de eerste assessor H.S. de Bruijn ontvangt de opdracht voor de goede orde te zorgen. Voor alle zekerheid wordt tevens een brief je geschreven aan de gemeentebode - hij zal moeten zorgen 'voor de geregelde afloop der zaak' in het geval zowel De Bruijn als de tweede assessor D. van Soest mochten weigeren de maatregelen van inkwartiering uit te voeren. Wanneer de kleine ruiterstoet - 21 man - het dorp Kockengen binnenrijdt, wordt hij door Afgescheidenen noch door Hervormden met enthousiasme begroet. Als de lastgeving van de burgemeester door de bode aan De Bruijn wordt overhandigd is zijn reactie: 'Ik heb het te druk met de boeren, mijn kantoor is te vol, en ik wil er mij ook niet mede bemoeijen'. Vervolgens gaat hij naar het huis van zijn broer Martinus de Bruijn, slaat met zijn vuist op tafel en voegt de commandant van de ruiters toe: 'Waarom heeft hij ze niet gelegd bij de afgescheidenen, dan zou ik er nog niets van zeggen.' Na nog meer krasse uitspraken ten aanhoren van enig publiek, zenden beide assessoren de gemeentebode naar de burgemeester met de mededeling 'dat zij liever heden dan morgen hunne post nederlegden'. De burgemeester verzoekt enige dagen later aan de gouverneur de handelwijze van beide assessoren niet ongestraft te laten en aan hun verzoek om ontslag zo spoedig mogelijk gevolg te geven. In zijn rapport vermeldt hij nog dat assessor De Bruijn op 17 maart zijn rijtuig heeft beschikbaar gesteld 'teneinde den Kamerbehanger (thans Predikant) H.G. Klijn[26] van Utrecht herwaarts over te halen'.

24 J. Appel, uit Haarlem te Kockengen gekomen in 1839; vertrokken naar Noordeloos in 1859.
25 Arch. Gem. Kockengen, Brievenboek, 18 maart 1840.
26 Waarschijnlijk met zijn vrouw en zijn drie kinderen. Zoals wij zagen verhuisde het gezin op deze dag naar Kockengen.

De volgende dag - 19 maart - kan de burgemeester melden[27], dat het maar al te zeer het voornemen van de Afgescheidenen is geweest ‘het wederregtelijke gestichte kerkgebouw’ - waarover hierna - ‘in te wijden, waartoe dan ook reeds afgescheidenen uit naburige Gemeenten naar herwaarts zijn overgekomen, doch dat men thans door de aankomst van het Detachement alle bijeenkomst in de Gemeente heeft geschorst, zijnde volgens aan mij gedane informatiëen op gister avond vergadering binnen de Gemeente Gerverskop gehouden’. Een deel van de lanciers vertrekt op 19 maart. Achter blijven: een wachtmeester, een brigadier, een trompetter en tien manschappen. Zelfs zijn de adressen van de inkwartiering ons bewaard gebleven.[28]

De wachtmeester - commandant der ruiters - wordt ondergebracht bij de ambachtsheer Dirk van Schaardenburg.

Drie manschappen en drie paarden bij Harmen Bogaard, ten wiens huize godsdienstoefeningen worden gehouden.

De trompetter bij Willem Berghoef, niet tot de Afgescheidenen behorende, wonende naast het gestichte kerkgebouw (aan de Nieuwstraat).

Een brigadier en twee manschappen benevens drie paarden bij Willem Griffioen, ouderling.

Twee manschappen en twee paarden bij Hendrik Griffioen Willemzoon en een gelijk aantal bij Gerrit Griffioen Wzn, tot de Afgescheidenen behorende. Een man en een paard bij Gerrit Hoogendoorn ‘niet werkelijk tot de afgescheidenen behoorende’.[29]

De burgemeester kan op dezelfde dag nog rapporteren, dat de Afgescheidenen het voornemen hebben, in groepen van 19 personen te gaan vergaderen in het ‘wederrechtelijk’ gestichte kerkgebouw. Hoe dit alles verder is gegaan, is niet bekend. In ambtelijke stukken lezen we na maart 1840 niets meer over de lanciers. Vermoedelijk zijn zij na korte tijd teruggetrokken en hebben de Afgescheidenen tot hun erkenning op 15 januari 1841 in verschillende huizen en boederijen in het dorp Kockengen en in de omliggende gemeenten met minder dan 20 personen vergaderd.

Evenwel moesten de lanciers op zondag 22 maart 1840, volgens hun instructie, nog optreden.[30] 's Middags is men weer vergaderd ten huize van Harmen Bogaard. Als de tijdelijke assessor Pieter Theodorus Fischer er heen gaat met een gedeelte van de nog aanwezige militairen, constateert hij dat er meer dan 20 personen bijeen zijn. Op de eerste aanmaning uiteen te gaan, wordt in die zin voldaan, dat slechts 19 personen blijven. Verdere gevolgen heeft deze gebeurtenis niet.

27 Brievenboek, 19 maart 1840.
28 Idem, 19 maart 1840.
29 Gerrit Hoogendoorn scheidde zich in 1841 af.
30 Brievenboek, proces-verbaal 23 maart 1840.

Aangaande het gedrag van de assessoren De Bruijn en Van Soest en enige andere personen in maart 1840 naar aanleiding van de inkwartiering, is ons een enkele, nog niet-vermelde bijzonderheid bewaard gebleven.[31]

De vrouw van Willem Berghoef, Beligje de Haan, zoals vermeld wonende naast de kerk aan de Nieuwstraat, maakt zich zo kwaad, dat zij tegen de wachtmeester zegt: 'De Burgemeester is een smeerlap en kwade jongen...'. Haar man zegt 'dat hij voor de manschappen of paarden geen plaats had, maar wel voor diegeenen waaronder hij zijn brood won'. Kennelijk sloeg dit laatste op de Afgescheidenen van Kockengen. De dochter van het echtpaar Berghoef, Pietertje geheten, wordt ook aangestoken en roept: 'De Burgemeester is een snotneus en een malle jongen.'

Assessor De Bruijn zou verscheidene mensen hebben geraden, de militairen niet 'in te nemen'. Frans Jansen, de timmerman, roept uit: 'Wat hebben we toch een goede, beste Burgemeester, die het dorp zoo rustig houdt.' Assessor Van Soest schreeuwt uit zijn huis tegen de zoon van de ambachtsheer: 'Dat is oproer maken.'

Enfin, het inroepen van de militaire bijstand te Kockengen is geen succes geworden. De pogingen van de burgemeester de twee assessoren te doen afzetten en strafrechtelijk te laten vervolgen vinden geen steun van de autoriteiten in Utrecht. De officier van justitie bij de rechtbank meent, dat het gedrag van beiden wel laakbaar is, maar geen genoegzame grond tot vervolging oplevert. De gouverneur maakt de burgemeester duidelijk, dat de assessoren weer zitting kunnen nemen.[32] Blijkbaar vreesde men - als de rel niet werd gesust - eindeloze moeilijkheden en veten.

4. De moeizame weg naar de erkenning

Zoals reeds vermeld zond de gemeente te Kockengen - nadat Utrecht begin 1839 was erkend - een request aan de Koning, gedateerd 26 maart 1839[33], waarin 'toelating en erkenning' in de burgerlijke maatschappij werd gevraagd. Bij dit verzoekschrift was het Utrechtse reglement gevoegd. Het werd afgewezen bij koninklijk besluit van 25 augustus 1840. De gemeente heeft dus wel lang gewacht op dit negatieve antwoord.

Het tijdschrift De Reformatie (Scholte)[34] sprak onzes inziens terecht van tegenwerking van de zijde van de Hervormde predikant ds. J. Appel, de burgemeester en de ambachtsheer Dirk van Schaardenburg.

In een advies betreffende het request[35] werpt de burgemeester een tweetal bezwaren op. Volgens hem is het kerkgebouw aan de Nieuwstraat dat reeds in gereedheid werd gebracht, veel te dicht gelegen bij de Hervormde kerk. Hij verwacht stoornis en wanorde. Dan: de leden der gemeente

31 Idem.
32 Idem, 24 maart, 15 sept. en 24 sept. 1840.
33 Idem, 7 april 1840.
34 Achtste deel, 1840, 220.
35 Brievenboek, 7 april 1840.

Kockengen en Laag Nieuwkoop - de burgemeester beperkt zich tot dezen - zijn volgens hem te weinig gegoed om voor de 'behoeften' van hunne Eerediensten en hunne Armen' te kunnen zorgen. Willem Griffioen te Kockengen bezit een hoeve welke voor het grootste gedeelte is bezwaard. Harmen Bogaard heeft een niet-bezwaarde boerderij, maar hij heeft acht kinderen en een schuld van *ƒ* 3000,-. De zonen van Willem Griffioen, Gerrit en Hendrik, huren een hofstede. De overige gezinshoofden te Kockengen zijn: Dirk Stam, arbeider, niet ongunstige financiële omstandigheden; Ernst de Hoog, timmermansknecht, behoeftig; Gerrit de Ru, daggelder, behoeftig. Verder zijn er twee dienstboden en kinderen; totaal 38 personen. In Laag Nieuwkoop is de situatie als volgt: Gerrit van der Wilt (geb. 1758) bezit een daghuurderswoning met de daarbij behorende grond in eigendom; zijn zoon Gerrit van der Wilt (geb. 1795) is eigenaar van een hofstede, zijn financiële toestand is zeer ongunstig - hij heeft elf kinderen; Hendrik Stam huurt een hofstede - hij heeft tien kinderen; Hendrik van Vliet moet als behoeftig worden beschouwd. In totaal wonen er in Laag Nieuwkoop 29 Afgescheidenen, de kinderen meegerekend. Samengevat: in de beide gemeenten wonen 67 Afgescheidenen - 5 landbouwers, 3 dagloners, 1 timmermansknecht, 2 dienstboden, 8 vrouwen, 1 hoogbejaarde zonder beroep en 47 kinderen 'van welke volgens de gedane opgave niet eene als gegoed kan worden aangemerkt'. Dan zijn kort geleden in de gemeente Kockengen komen wonen: H.G. Klijn, zijn vrouw en drie kinderen. Klijn zal, aldus de burgemeester, 'geene kosten bijdragen, maar integendeel als... voorganger.. moeten worden bezoldigd'.[36]

Gedateerd 24 september 1840 richt de gemeente zich opnieuw tot de Koning.[37] De inhoud van het betreffende request is niet-onbelangrijk. Allereerst merken de requestranten[38] op, dat er 80 leden te Kockengen en Laag Nieuwkoop wonen. In de omringende plaatsen wonen 71 zielen die bij de gemeente zijn aangesloten. Verder lezen we:

> Wat betreft de plaatsing van het gebouw. Daar de Ambachtsheer, de Burgemeester benevens de Hervormde Predikant een request aan Uwe Majesteit hebben ingediend om de gevraagde erkenning tegen te werken, zoo kunnen de gegevene informatieen zeker niet onpartijdig geoordeeld worden. De ondergetekenden verzoeken derhalven vriendelijk dat daarnaar een nader onpartijdig onderzoek moge gedaan worden. Indien echter onverhoopt dit het eenige struikelblok der erkenning en toelating in de burgerlijke maatschappij mocht blijken, zijn zij bereid om het kerkgebouw te verplaatsen op een stuk land toebehorende aan H. Bogaard gelegen een half kwartier uur buiten het dorp, van ouds genaamd Molenwaard.

36 Op 5 januari 1841 schrijft ds. Scholte aan de Koning, dat de gemeente te Kockengen en Laag Nieuwkoop bestaat uit 80 zielen; in de omliggende plaatsen zijn nog 77 zielen die tot haar behoren. Er wordt één gezin, een vrouw met vier kinderen, te Harmelen, bedeeld. Vergelijk DERDE DEEL, 206, 207, 220.

37 Herv. Ered., 18 nov. 1840, no. 5.

38 Als kerkeraadsleden worden opgegeven: H.G. Klijn; W. Griffioen, G. van der Wilt, ouderlingen; H. Stam, diaken. Jan Barneveld wordt niet genoemd, wellicht daar deze te Gerverskop woonde. Vgl. de bladzijden 321 en 325.

> Wat betreft de hoofdzaak der weigering, de vrees namelijk dat zij niet zouden kunnen voldoen aan hunne belofte om zelf voor alles te zullen zorgen. Ook in dit opzigt moeten de ondergetekenden zich beklagen over het partijdig berigt. Zij verzoeken vriendelijk dat ook dit nader mooge onderzocht worden, doch indien niettegenstaande de deugelijkheid van hun gemeenschappelijk persooneel, nog die zelfde vreeze mocht overblijven, zoo zijn zij bereid om eene hypoteek ten behoeve en op naam der gemeente te vestigen, groot zesduizend a agtduizend guldens tegen vijf percent in het jaar, op de onbelaste hofstede van H. Bogaard, die daartoe bereid is. Deze hofstede groot veertig morgen land heeft thans eene waarde van zestien duizend guldens. Dan kan er tenminste geene vrees meer gekoesterd worden. Want onze arme bedeling is nog geen jaar boven de hondert guldens gestegen.[39]... De ondergetekenden zullen de onverdraagzame handeling der Hervormde Predikant, Ouderlingen en Diakenen niet vergelden met bittere aanmerkingen, maar zij vertrouwen dat Uwe Majesteit toch wel overtuigd zal zijn dat zoodanige maatregelen als genoomen zijn in het adresseren aan Uwe Majesteit gene zeer gunstige indruk in de gemoederen maken kan. De ondergetekenden hopen te toonen, dat zij door eenen anderen geest gedreven gerustelijk de kracht tot overtuiging der gewetens aan de Waarheid durven over te laten, zonder ooit bij de Burgerlijke Overheid tegenstand van andersdenkenden te verzoeken.

Al heel gauw na het verzenden van dit request vraagt de gouverneur aan de burgemeester van Kockengen zijn consideratiën en advies te geven. De reactie van laatstgenoemde, gedateerd 9 oktober 1840[40], is geheel anders dan de vorige maal. De burgemeester heeft blijkbaar - terecht - aangevoeld, dat er in het land een andere wind gaat waaien. Op 7 oktober 1840 treedt Koning Willem I af, en zijn opvolger Koning Willem II zal de vervolging van de Afgescheidenen niet alleen goeddeels doen ophouden, maar ook de voorwaarden voor de erkenning van gemeenten aanzienlijk verruimen en verzachten.

Wat de financiële draagkracht betreft: de burgemeester verklaart dat, als de Afgescheidenen zekerheid kunnen stellen inzake het verzorgen van hun eredienst en het bedelen van eventuele armen, er een bezwaar tegen de erkenning is vervallen. En: ‘Dat aangezien het verre van ons is, om dan wanneer genoemde afgescheidenen voldoend bewijs leveren dat de burgerlijke Gemeente niet bij vervolg van tijd bezwaar en moeyelijkheden van hun te wachten heeft, dezelve tegen te werken, of aanzienlijke uitgaven te berokkenen, wij de vrijheid nemen, Uwer Excellentie ten consideratie te geven, om aan hun toe te staan, het Kerkgebouw door hen daargesteld, ter plaatse waar hetzelve zich thans bevindt te doen verblijven... Dat wij op grond, dat de bezwaren welke hun in den weg stonden, om... als een erkend Kerkgenootschap te worden toegelaten, door hun... zijn opgeheven, niet anders vermogen te adviseren, dan dat het Zijner Majesteit behage om aan de Requestranten verzoek een voor hun

39 De bedoeling was - hoewel dit niet geheel duidelijk in het stuk tot uitdrukking komt - dat de *f* 6000,- à *f* 8000,-, als zekerheid, onder de berusting van de overheid zou komen, bijvoorbeeld van het gemeentebestuur van Kockengen.

40 Arch. Gem. Kockengen, Brievenboek 1840-1845.

gunstig gevolg te geven.' De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 15 januari 1841.[41]

41 Herv. Ered., 19 jan. 1841, no. 5.

5. Kerkgebouw[42]

Wij willen de geschiedenis van het verkrijgen en ontstaan van het eerste en tweede kerkgebouw van de Afgescheidenen te Kockengen puntsgewijs en in het kort hieronder beschrijven.

1. Op 19 juni 1839 verkopen de reeds genoemden Hermanus Sas de Bruijn (assessor) en zijn broer Martinus de Bruijn aan Willem Griffioen, bouwman, onder Spengen, een huis en erf gemerkt no. 54, staande aan de noordzijde van de Nieuwstraat. De koopsom bedraagt *ƒ* 600,-.[43] In bedoeld huis waren het eerste kerkgebouwtje en de eerste pastorie gevestigd. Thans staat op dezelfde plaats de pastorie van de Gereformeerde kerk. Doordat de gemeente niet was erkend, konden kerk en pastorie in 1839 niet op haar naam worden gesteld.

2. Enige jaren na de erkenning der gemeente - en wel 22 februari 1844 - verkoopt Willem Griffioen, ouderling, aan de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente bovengenoemd onroerend goed, dan omschreven als ‘de huizinge zijnde pastorij, benevens kerkgebouw en erf’.[44] Als overige kerkeraadsleden worden genoemd: H.G. Klijn, predikant; Gerrit van der Wilt, ouderling, landbouwer te Laag Nieuwkoop; Barend Karsemeijer, diaken, landbouwer wonende te Oukoop gemeente Loenersloot; Hendrik Stam, diaken, landbouwer te Laag Nieuwkoop; Jacob van Vliet, diaken, landbouwer te Portengen.[45]

3. Als in het jaar 1879 wordt besloten een nieuw en groter bedehuis te stichten, worden enige stukken grond gekocht ten oosten van het eerste kerkgebouwtje. Het direct aangrenzende terrein wordt verkocht door Frans Jansen, meester timmerman (men zie voor hem ook paragraaf 3), Jan Pijnse van der Aa, veehouder te Spengen, Aalbert Oussoren, veehouder, voorheen te Vinkeveen, thans te Amstelveen en Jacob van der Bijl, veehouder te Portengen gem. Ruwiel, die dit stuk grond reeds sedert 1868 in eigendom hebben.[46] De koop wordt door de Christelijke Gereformeerde gemeente - de naam van de Afgescheiden gemeente nà 1869 - aangenomen door Jan Hoogendoorn Gzn en Antonie van der Neut, veehouders wonende onder Spengen.

Het daarnaast - oostwaarts - liggende onroerende goed, een smalle strook grond met kleine woning, wordt eind 1879 gekocht.[47] Op beide laatstgenoemde stukken grond verrijst het nieuwe kerkgebouw.[48]

42 De geschiedenis van het kerkgebouw en de daarbij behorende grond is tamelijk ingewikkeld. Wij beperken ons tot de hoofdzaken, waarvoor we de gegevens vonden in het archief van de Gereformeerde kerk te Kockengen en in dat van het Kadaster te Utrecht.

43 Kadastraal B 152 en 153.

44 Dan: kadastraal B 700; arch. Kad. Utrecht, deel 54, acte no. 64.

45 We vinden hier de samenstelling van de kerkeraad in 1844; dit is van belang daar de notulen, zoals vermeld, eerst met 1855 beginnen.

46 Kadastraal B 150 en 151, groot 8 roeden en 73 ellen.

47 Kadastraal B 149 (later B 749), groot 45 ellen.

48 Wij gaan voorbij aan de moeilijkheden die er zijn geweest ten aanzien van het wel zeer nabij gelegen Rooms-Katholieke kerkgebouw. Deze moeilijkheden duurden van 1853 tot 1876. De zaak van de plaats etc. van bedoeld kerkgebouw werd één en andermaal in de Tweede Kamer aan de orde gesteld. Het ‘regende schotschriften’ en er verscheen een brochure ‘Wet en willekeur’. Men zie Jongeneel (1959), a.w., 25-28.

6. Het tijdvak 1845 tot 29 april 1855

We zagen in de vorige paragraaf hoe de samenstelling van de kerkeraad begin 1844 was.

De gemeente staat dan reeds buiten het kerkverband, omdat zij, onder leiding van haar predikant, heeft gekozen voor de eind 1840 geschorste ds. H.P. Scholte. Dit kerkverband komt tezamen met enige Noordhollandse gemeenten sedert 29 mei 1840 te Amsterdam bijeen; uit Utrecht zijn aanvankelijk slechts de gemeenten Bunschoten en Westbroek c.a. vertegenwoordigd.

Ds. H.G. Klijn vertrekt op 10 april 1845 naar Middelburg. Jacob van Vliet gaat begin 1847 met Scholte naar Iowa.

Voor het tijdvak daarna, ongeveer van midden 1847 tot midden 1851, zijn we aangewezen op - merkwaardig! - de notulen van de classis Arnhem en op de handelingen van de 'Vereenigde Gemeenten in de Provincie Gelderland Boven' (de 'Geldersen' onder leiding van ds. A. Brummelkamp).

Uit bovenbedoelde bronnen[49] krijgen we de indruk, dat eind 1847 de samenstelling van de kerkeraad als volgt is:

> B. Karsemeijer, Hendrik Stam, Aalbert van der Vliet, ouderlingen;
> Hendrik Griffioen, diaken.[50]

In 1848 (mogelijk begin 1849) blijkt dat Adam Everts predikant is. Van hem is weinig bekend. Hij werd geboren in 1819 en stond van 1846 tot december 1848 in Geesteren.[51]

Op 4 juli 1849 bezoekt hij de vergadering van de classis Arnhem en zegt daar dat Kockengen zich bij dit verband wil aansluiten 'omdat de Classis van Utrecht waartoe deze Gemeente vroeger behoorde is verlopen, en deze Gemeente dus op zich zelven staat'. Wij moeten dit goed verstaan! Bedoeld is de classis Utrecht van de groep Scholte. Deze omvatte tot aan de emigratie in 1847, voor zover we weten, slechts de gemeenten Utrecht, Zeist en Kockengen. Inderdaad was déze classis na het vertrek van velen naar Amerika verlopen. De classis Hilversum-Utrecht - het kerkverband -

49 HPVG en NCVArnh.

50 Geheel zeker is deze samenstelling niet; wellicht ook was er nog een diaken.

51 Dr. O.C. Broek Roelofs, vermeldt in: Van strijd en zegen, Herdenkingsrede uitgesproken ter gelegenheid van de Afscheidingsherdenking van de Gereformeerde Kerk van Geesteren en Gelselaar, Kampen 1939, op blz. 17, dat ds. A. Everts (de schrijver gebruikt de spelling Evers) eerst studeerde bij Van Raalte te Ommen en later aan de opleidingsschool te Arnhem. In de acte van overlijden (Gemeentearchief Amsterdam) staat dat hij was geboren te Vriezenveen als zoon van Sweerus Everts en Jannetje Coes; hij was gehuwd met Clazina de Vries.

vergaderde in gereconstrueerde vorm reeds sedert 1840 of 1841.[52] Op genoemde vergadering van de classis Arnhem wordt de gemeente te Kockengen ‘met algemeene goedkeuring aangenomen’.

Vermeldenswaard is, dat ds. A. Everts weinige dagen daarna te Amsterdam is overleden.

In het ‘Verslag’ van de synode gehouden te Amsterdam van 11 tot 18 juli 1849[53], lezen we, dat de synode nauwelijks was begonnen, of ds. Everts te Kockengen, verscheen in haar midden. ‘ZEw. behoorde onder een gedeelte der Afgescheidenen, dat niet kerkelijk vereenigd met ons handelt.’ Reeds 's morgens had de leraar zich enigszins ziek gevoeld ‘en dewijl in zijne woonplaats de cholera hevig woedde, zoude hij gaarne te huis zijn gebleven’. Evenwel was hij gegaan, niet zozeer om de vergadering bij te wonen, maar omdat hij had aangenomen die avond te Ouderkerk te zullen preken. Hij hoopte nu te Amsterdam ‘eenen broeder te zullen vinden, die voor hem de prediking zou willen waarnemen...’. Na enige tijd werd ds. Everts in toenemende mate onwel. Men bracht hem te bed ten huize van ds. S. van Velzen, die een gedeelte van het kerkgebouw bewoonde, waar de vergadering werd gehouden. Een geroepen arts verklaarde dat de ziekte de cholera was, maar dat de zieke ‘welligt des anderen daags naar zijne woonplaats zou kunnen terugkeeren’. Echter, na enige tijd nam de ziekte in hevigheid toe, zodat men geraden vond de echtgenote van de lijder te halen. ‘Hij zelf zeide te gevoelen, dat hij ging sterven, maar gaf zijne hoop te kennen, dat hij spoedig bij Jezus zou zijn, en betuigde, dat zijn geloof alleen steunde op de gerechtigheid van Christus.’ Mevrouw Everts treft haar man nog levend aan, alhoewel reeds ‘worstelend met den dood’. Op 12 juli 1849, 's morgens te vijf uur, overlijdt ds. Everts, in de ouderdom van 30 jaar. Ook in Amsterdam woedde de cholera in hevige mate. De synode besluit daarop met meerderheid van stemmen niet uiteen te gaan. Herinnerd wordt daarbij aan ‘de gedachtenis van onze Nederlandsche Bijbelvertaling... die volbragt is, niettegenstaande de pest hevig woedde ter plaatse, waar zij, aan wien dit werk was opgedragen, vergaderd waren’. Bepaald werd, dat ds. T.F. de Haan, ds. S. van Velzen en ds. J.H. Donner ‘een vriend van de overledene, die ook tegenwoordig was’ de begrafenis zouden bijwonen. ‘Hieraan is ook voldaan en zijn eenige woorden van bemoediging en vermaning bij het graf gesproken.’

Zo is dan de gemeente te Kockengen midden 1849 opnieuw herderloos. We zien daarna enige ambtsdragers uit Kockengen verschijnen in de classicale vergaderingen te Arnhem: H. Stam, B. Karsemeijer en H. Griffioen. In de provinciale vergadering van 10 maart 1850 verzoeken beide eerst-

52 De notulen beginnen - zoals reeds één en andermaal vermeld - eerst met 8 april 1847.
53 Verslag van de Synode der Chr.e Afgesch.e Gereformeerde Kerk in Nederland 1849 etc., Amsterdam 1849, 4-6.

genoemden hun beroepen leraar, de student Christiaan Steketee Azn[54] te willen onderzoeken en toe te laten tot de heilige bediening. Zij spreken van een ‘laakbare verguizing van de examinandus’. Daardoor ontbreekt zowel het gemeentelijke als het classicale attest. De student Steketee wordt onderzocht en slaagt voor zijn examen. Volgens de beschikbare gegevens heeft hij te Kockengen gestaan van 11 april 1850 tot 25 januari 1852.

Reeds na enige maanden moet ds. Steketee tot de overtu[ig]ing zijn gekomen, dat de plaats van de gemeente die hij diende en van hemzelf, moest wezen in het kerkverband van de hoofdstroom der Afgescheidenen en niet bij de ‘Geldersen’ te Arnhem. Maar veel minder gemakkelijk dan ds. P.J. Oggel (te Zeist en Utrecht) krijgt hij daarin zijn gemeente mee.

Volgens de notulen van de classicale vergadering Utrecht/Hilversum van 20 september 1851 was ds. Steketee - alleen - in haar midden. Daarvóór bezocht hij reeds de provinciale synode te Amsterdam.[55] Steketee verklaart ‘persoonlijk te zijn aangesloten’. Te Kockengen zal een gemeentevergadering worden gehouden. Ten aanzien van een ‘vereeniging’ met het kerkverband zijn er te Kockengen vele ‘tegenstanders en twijfelachtigen’. De zaak der vereniging is door de provinciale synode ‘ten laste der classikale vergadering gelegd’. Dat wil zeggen: de classis zal deze aangelegenheid moeten behandelen en tot een besluit moeten komen. En dan lezen we de korte en bondige uitspraak: Kockengen wordt door de classicale vergadering aanvaard, zoals zij is.

Kort daarvoor was B. Karsemeijer, één der twijfelenden, aan de classis Arnhem komen melden, dat ds. Steketee zich ‘met de andere Afgescheidenen wil vereenigen’ en dat hij daarin werd gesteund door ouderling Aalbert van der Vliet en diaken J. Fokker.[56]

In de provinciale vergadering van ‘Gelderland Boven’ van 1 oktober 1851 verschijnen H. Stam en H. Griffioen en verklaren dat zij Steketee niet mogen volgen in zijn stap. We krijgen de indruk dat Barend Karsemeijer zich dan eveneens achter de predikant heeft gesteld. De behandeling van deze zaak op de provinciale vergadering wordt niet duidelijk, maar uit het feit dat de vraag wordt gesteld ‘Wie krijgt de kerk?’, en dat wordt gesproken over ‘ontslag’ voor ds. Steketee, alsmede uit vermeldingen in stukken van latere datum concluderen we, dat er in deze tijd in de gemeente een scheur is ontstaan. Hoe zich deze heeft voltrokken, met name ten aanzien van de kerkelijke goederen en het **gebruik** van het kerkgebouw wordt uit de stukken niet geheel duidelijk.

Vanaf eind 1851 kunnen we inzake Kockengen ook putten uit de notulen van de classicale vergaderingen van Utrecht.

In december 1851 lezen we[57], dat er nog steeds een ‘partij’ is die de

54 Chr. Steketee Azn. (1820-1886) studeerde bij Brummelkamp te Arnhem.
55 Van deze vergadering zijn geen notulen bewaard.
56 NCVArnh, 3 sept. 1851.
57 NCVU, 11 dec. 1851.

aansluiting bij Utrecht etc. niet goedkeurt, ‘terwijl bovendien de Leeraars uit Gelderland zich indringen en den predikstoel bemachtigen, waardoor de rust in de gemeente gestoord, en aan de wereld stof tot lasteren gegeven wordt’. De ‘partij’ wil wel verenigen - men zal dan bij ds. Steketee en de gemeente blijven ‘mits men vrijheid hebbe, als er kinderen te doopen of huwelijken in te zegenen zijn, dat men dan een Leeraar van elders late komen’. Indien niet: deze groep beweert het eigendomsrecht van kerk en pastorie te bezitten, zodat ‘de anderen’ deze bezittingen zouden moeten verlaten. Het oordeel van de classicale vergadering is: niet in zulk een accoord te treden, maar voort te gaan op de ingeslagen weg, getrouw aan de Heere en Zijn Woord. De rechten der gemeente zo nodig te beschermen met behulp van de overheid.

Onder deze omstandigheden heeft ds Steketee het vermoedelijk geraden gevonden heen te gaan. Hij neemt op 25 januari 1852 afscheid van de gemeente en wordt predikant te Meeuwen (N.-Br.).

In maart 1852 is de situatie allerminst verbeterd. De getrouw-gebleven leden van de kerkeraad: B. Karsemeijer, Aalbert van der Vliet, ouderlingen en J. Fokker, diaken, klagen dat ‘de van ons afgekeerde partij één en andermaal heeft ingebroken in de kerk’. Alle sloten zijn veranderd. De zaak zal niet voor de rechter worden gebracht.[58] Vermoedelijk wordt in deze dagen een tweede diaken gekozen en wel Gijsbert Scherpenzeel. Enige maanden later wordt door de groep-Stam - van welke Hendrik Stam (geb. 1794), diens zonen Jan en Samuël Stam, alsmede Hendrik Griffioen de voormannen zijn geweest - een beroep uitgebracht op Cornelis van Proosdij, dan nog studerend te Arnhem bij ds. A. Brummelkamp.[59] De beroeping moet - afgezien van de vraag naar de wettigheid - als ontijdig worden getypeerd.[60] Immers, Van Proosdij was eerst halverwege zijn in 1850 begonnen studie. Als het beroep wordt ingetrokken, ontvangt hij het volgende pas in 1854. Het is goed hier op te merken, dat in deze tijd pogingen worden aangewend, te komen tot vereniging van de ‘Geldersen’ en de andere Afgescheidenen. In dit kader wordt zowel getracht door de provinciale vergadering van Noord-Holland en Utrecht, als door die van Gelderland, in Kockengen vrede te stichten tusen de beide groepen.[61]

En zo gaat 7 januari 1853 een commissie samengesteld uit beide vergaderingen naar laatstgenoemde plaats.

58 Idem, 11 maart 1852.

59 C. van Proosdij Sr. (1815-1879). Men zie voor hem DERDE DEEL, 86 en 87. Van Proosdij was aanvankelijk turfkoper te Amsterdam. In 1846 komt hij in conflict met de raad van de Afgescheiden gemeente aldaar. In 1850 begint hij zijn studie bij ds. Brummelkamp te Arnhem. Van Proosdij wordt in 1854 predikant te Dordrecht, waar hij staat tot aan zijn overlijden (TWEEDE DEEL, register).

60 HPVG, 7 sept. 1852 en 1 maart 1854.

61 In de prov. vergad. gehouden te Arnhem 17 nov. 1852 verschijnt ds. S. van Velzen. Deze ‘ontwerpt’ tijdens de vergadering drie artikelen, welke door ds. A. Brummelkamp c.s., bij vereniging zullen moeten worden ondertekend. Wij kunnen hier op deze zaken niet ingaan, maar geven als onze mening, dat dit optreden van Van Velzen op genoemde vergadering de vereniging (van 1854) naderbij heeft gebracht.

Van de vergadering van Noord-Holland en Utrecht zijn aanwezig: ds. S. van Velzen, ds. T.H. Uitterdijk (Alkmaar), ds. N.H. Dosker (Bunschoten) en ‘als adjunct-lid’ ds. P.J. Oggel (Utrecht).

Van de Gelderse vergadering zien we: ds. A. Brummelkamp en ds. J. Schuurman (Holten).

Van het bewaard-gebleven verslag van de gehouden bespreking[62] geven we de volgende samenvatting.

> Behalve de commissie zijn aanwezig ‘de beide kerkeraden’ (!), alsmede ‘leden van beide zijden’. Alleen aan de leden van beide kerkeraden is het vergund te spreken.
> Van de van het kerkverband ‘afgekeerde partij’ zijn als kerkeraadsleden aanwezig: H. Stam, J. Stam en H. Griffioen.
> Van de wettige kerkeraad: B. Karsemeijer, A. van der Vliet, J. Fokker en G. Scherpenzeel.
> De voorzitter van de commissie, ds. Uitterdijk, vraagt aan de groep Stam, of zij wil ‘vereenigen op den grond van vergeven en vergeten, met erkenning van den (wettigen) Kerkeraad, want te Zwolle is... besloten, dat van de andere zijde de Leeraars dezerzijds worden erkend.’[63]
> Deze vraag wordt bevestigend beantwoord.
> Ook aan de leden van de wettige kerkeraad wordt gevraagd of zij willen verenigen ‘op den grond van vergeven en vergeten’. Broeder B. Karsemeijer kan niet begrijpen, dat de andere broeders, die hem zo hebben beschuldigd van huichelarij etc., hem nu erkennen. ‘Deze broeders wijzen echter op het aangenomen beginsel van vergeven en vergeten’.
> Ds. Oggel constateert dat dit ‘beginsel’ slechts betrekking heeft op **gebeurde zaken** en niet op **aanwezende** omstandigheden. Hierop verklaren Karsemeijer en de andere broeders zich bereid tot vereniging. Dan komen ter sprake het door de groep Stam uitgebrachte beroep op C. van Proosdij, leerling van ds. A. Brummelkamp.
> Ds. Schuurman vraagt aan Karsemeijer, of hij ‘dien beroepene kan erkennen?’ Antwoord: ‘...hem daartoe niet genoegzaam te kennen’.
> A. van der Vliet wil een vrije stemming (op een gemeentevergadering).
> Ds. Uitterdijk vraagt aan de groep-Stam, of zij bereid is, het beroep in te trekken. Deze vraag wordt ontkennend beantwoord. Dezelfde vraagt: ‘Maar als daarom de scheure eens moest blijven bestaan?’ En het antwoord luidt: ‘Zou dit mogelijk zijn?’
> Uiteindelijk verklaart de wettige kerkeraad in de erkenning van het beroep bezwaar te hebben.
> De commissie stelt dan voor de zaak van het beroep aan de classicale vergadering over te laten. Zowel Karsemeijer c.s. als de groep Stam aanvaarden dit voorstel.

62 Archief Gereformeerde kerk te Kockengen.

63 Provinciale vergadering van de gemeenten in Overijssel etc., gehouden te Zwolle 23 en 24 juni 1852 (Gemeentearchief Zwolle, Arch. Prov. synode der Gereformeerde kerken van Overijssel).

‘Eenige gesprekken te dier zake gevoerd zijnde, maakt Do. Brummelkamp de opmerking, dat de billijkheid vordert dat de broeders, die beroepen hebben, aan de anderen tegemoet komen; de **geheele** gemeente moet beroepen. Daar de broeders verklaren niet met (Van) Proosdij te kunnen breken, dien zij eenmaal onder aanroeping van 's Heeren Naam hebben beroepen, wijst Do. Brummelkamp hen op de Christelijkheid van (Van) Proosdij.’[64]

64 Bedoeld zal zijn een appèl te doen op Van Proosdij; als hijzelf van het beroep afziet, kan de vrede worden hersteld.

> ‘Diaken J. Stam zegt dat hetzelfde bezwaar van de andere zijde geldt, omtrent den in den tijd der scheure aangestelden diaken G. Scherpenzeel. Al de broeders, ook de genoemde diaken, verklaren zich bereid, ook deze zaak aan het oordeel der Classis te onderwerpen.’[65]
> Tenslotte wordt een regeling aanvaard aangaande de ‘weerszijden gemaakte schulden’ en de ‘gecollecteerde gelden’. ‘Nog wordt door de broeders verzocht, dat een der Leeraren predike dezen avond. Do. Van Velzen, daartoe aangezocht, neemt dit op zich.’ ‘Alzoo is deze vergadering onder bijzondere blijken van liefde en van blijdschap over de hereeniging, geëindigd, nadat gezongen is Ps. 133: 1, 3 en Do. Dosker met gebed en dankzegging gesloten heeft.’

De blijdschap over de hereniging is van korte duur geweest. Op 26 mei 1853 moet de Utrechtse classicale vergadering constateren, dat de vrede te Kockengen nog niet wordt gevonden. Ouderling H. Stam wil de zaken van de hereniging plaatselijk afdoen, zonder dat de classis - zoals was overeengekomen - zich over enige punten uitspreekt. Deze verklaart thans niets meer te kunnen doen.

Het blijkt, dat in de tweede helft van 1853 door Kockengen, of door het grootste gedeelte der gemeente, een nieuwe poging wordt gedaan C. van Proosdij te beroepen. Maar dit streven loopt op niets uit. De gegevens hierover zijn overigens niet geheel duidelijk.[66]

Nog in maart 1854 moet de provinciale vergadering van Gelderland Boven uitspreken: ‘Het beroep van C. van Proosdij te Kockengen worde vernietigd.’

Ook lezen we: Er wordt medegedeeld ‘dat eene Commissie van de Klassis Arnhem onlangs gemeente-vergadering gehouden hebbende, verklaard heeft, dat degenen, die aan hen tegenover staan[67], nog niet bereid zijn, daarin te berusten. De Vergadering heeft dit bericht voor kennisgeving aangenomen’.[68]

De tweedracht te Kockengen vormt, zij het kort, onderwerp van bespreking op de generale synode, gehouden te Zwolle van 8 tot 22 juni 1854. Er zijn twee brieven ingekomen: één van H. Stam, J. Stam en H. Griffioen; één van Samuël Stam Hzn. Maar: ‘Intusschen wordt inlichting gegeven over de gemeente Kockengen, en geoordeeld, dat die zaak als afgedaan moet worden beschouwd; zoodat de komst der (synodale) Commissie aldaar niet noodig is.’[69]

Maar ook deze mededeling betekent niet het einde van de gegevens over de twist.

Twee maanden later moet opnieuw worden gerapporteerd dat er te Kockengen nog tweedracht is. Een commissie bestaande uit W. Karsemeijer te Oud-Loosdrecht[70] en ds. D. Breukelaar te Aalten zal naar de gemeente

65 In het stuk is aangetekend: ‘Deze Broeder is (kort) daarna overleden.’
66 NCVU, 18 aug. 1853.
67 De opposanten van de wettige kerkeraad.
68 NCVU, 9 febr. 1854.
69 Handelingen van de synode der Chr. Afgescheidene Gereformeerde Kerk in Nederland... 1854 te Zwolle, Amsterdam 1854, 73 en 74.
70 Men zie voor hem hoofdstuk 23.

aldaar gaan.[71] Wellicht is een nieuw beroep - uitgebracht op ds. A.G. de Waal - de oorzaak geweest dat het twistvuur weer oplaaide.

7. Gemeentelijk leven 30 april 1855 tot 1865

Als ds. Apolonius Gerardus de Waal (1813-1889)[72] op 29 april 1855 te Kockengen de herdersstaf opneemt, is de gemeente nog allerminst tot rust gekomen.

We lezen in de notulen van de kerkeraad[73], dat dit college dan de volgende samenstelling heeft:

ds. A.G. de Waal;
ouderlingen: Barend Karsemeijer, Jan Fokker, Simon Griffioen;
diakenen: Willem Eikelenboom, Jan Pijnse van der Aa, C. van der Vliet.

Ook lezen we voorin het oudste notulenboek (aanvangende 30 april 1855), dat het vorige boek in handen is gebleven van Hendrik Stam en Jan Stam 'afgetreden Broeders'. Deze verklaren het boek niet te willen overgeven 'meenende dat wij dit niet behoefden en ook met hunne zaken niet van noode hadden'. Besloten wordt de raad in te winnen van de classicale vergadering 'ook opzigtens de andere bescheidens der kerk, koopcontract enz.'.

Op de dag dat de eerste classicale vergadering na de intrede van ds De Waal wordt gehouden - 28 juni 1855 - is deze door ziekte verhinderd aanwezig te zijn. Alleen Jan Fokker is afgevaardigd. Daarvóór - 8 mei - had ds. De Waal de provinciale vergadering te Amsterdam reeds bezocht, niet als afgevaardigde, maar ter kennismaking. Wellicht heeft hij daardoor zijn verbondenheid met het kerkverband duidelijk willen laten uitkomen. Op genoemde classicale vergadering ligt er een brief van hem, waarin wordt medegedeeld, dat door verkiezing 'van een nieuwen kerkeraad' twee oude leden zijn uitgevallen. Vermoedelijk zullen we deze woorden zo moeten interpreteren, dat na de 'vereniging' die in 1854 tot stand is gekomen, de gehele kerkeraad is afgetreden. Bij de daarna gehouden verkiezing zijn sommige broeders herkozen, maar ook enige nieuwe ambtsdragers in de plaats van de niet-herkozenen gekomen. In de clasicale notulen wordt vermeld, dat Jan Stam Hzn en Hendrik Griffioen, respectievelijk oud-ouderling en oud-diaken weigeren het oude notulenboek en andere documenten der kerk 'zelfs na minzame aanvrage' over te geven. Zien wij het goed, dan waren bij deze weigering betrokken Hendrik Stam, zijn beide zonen

71 NPVG, 23 aug. 1854.

72 A.G. de Waal werd te Delft geboren als zoon van Jacobus de Waal en Geertruida Schuurman. Hij huwde Geertruida Verbeek en overleed te Enschede 18 nov. 1889. Ds. De Waal stond onder meer te Winterswijk (1845), Axel, Terneuzen en Zaamslag (1846), Amsterdam (1856), Oud-Loosdrecht (1860), Utrecht (1866).

73 Voor het volgende is onder meer geput uit: Arch. Gereformeerde kerk te Kockengen, Notulenboek (kerkeraad) 30 april 1855 tot 4 maart 1865.

Jan en Samuël Stam, Hendrik Griffioen; terwijl in dit verband ook Jan Schreuder wordt genoemd.

De raad van de classicale vergadering is: '...dewijl de wonde der scheure te Kockengen nog zoo versch was, vooral met de uiterste zachtmoedigheid en lankmoedigheid te werk te gaan.'

Reeds na ongeveer tien maanden neemt ds. De Waal een beroep van de gemeente te Amsterdam aan. Hij neemt op 24 februari 1856 afscheid.

Vlak voor zijn vertrek daagt een nieuwe moeilijkheid op: B. Karsemeijer is bezwaard over niet nader omschreven handelingen van zijn mede-ouderling J. Fokker. Hij legt zijn ambt neer. Kort daarna wordt de zaak tussen beiden vereffend, maar dan is aan de gemeente reeds voorgesteld als nieuwe ouderling... Hendrik Stam. De 'beroepene' bedankt echter.[74]

Toch groeit onderwijl de gemeente: circa 10 februari leggen elf jonge mensen belijdenis van hun geloof af.

Tijdens de dan komende vacature - die eveneens tien maanden duurt - wordt de gemeente voor de zoveelste beproeving geplaatst.[75] Het blijkt dat de oud-ouderling Gerrit van der Wilt (geb. 1795) en zijn vrouw 'dwaalgevoelens aankleven'. Zij verklaren dat de Heere Jezus Christus voor alle mensen voldoening heeft aangebracht; elk mens heeft krachten om in Christus te kunnen geloven. Bij deze moeilijkheid voegt zich een tweede: ouderling Simon Griffioen weigert de 'censuurbrief' te ondertekenen.

Nu lijkt het ons, dat met het bovenstaande het gevoelen van Van der Wilt niet geheel juist is weergegeven - althans later staat hij niet meer voor deze uitspraken, zoals wij zullen zien.

In deze tijd vinden we in de notulen ook de 'rekening' over het jaar 1855.[76] Voor kerk en armen is uitgegeven *ƒ* 1410,42.

Er is ontvangen aan 'armengeld' *ƒ* 473,90, 'kerkgeld' *ƒ* 208,11, weduwenfonds *ƒ* 38,46, 'Schoolfonds' *ƒ* 13,18[77], stoelengeld *ƒ* 136,55, tractement *ƒ* 570,50. Totaal *ƒ* 1440,70.

Het batig slot bedraagt *ƒ* 30,28.

Eind 1856 krijgt de gemeente haar vijfde predikant: ds. R. Goris - Kockengen is zijn eerste gemeente. Hij staat aldaar van 26 december 1856 tot 8 mei 1859.[78] Hij treft bij zijn komst een ontredderde gemeente aan. Verscheidene leden komen niet in de kerk. We krijgen de indruk, dat sommigen van hen zich bij een Kruisgezind of Ledeboeriaans gezelschap voegen. Genoemd worden onder anderen: Jan Stam en zijn vrouw, vrouw Nap te Kamerik, weduwe Otto te Harmelen, Teunis de Lange en Jansje Lodder de vrouw van W. Middag.

74 Notulen kerkeraad 7 jan., 21 jan. en 1 febr. 1856.
75 NCVU, 11 sept. 1856.
76 Notulen kerkeraad, 25 febr. 1856.
77 Dit bedrag zal zijn bestemd voor de Theologische School te Kampen.
78 R. Goris (1824-1898). Na Kockengen staat hij te Utrecht 1859, Nieuw-Vennep 1865, Maassluis 1873. Emeritus 1875. Weesp 1879. Emeritus 1886.

Maar de meest op de voorgrond tredende zaak in deze jaren is toch die van Gerrit van der Wilt. Hij wordt in 1858 van de gemeente afgesneden, maar - zoals we nog zullen zien - in 1860 weer opgenomen. Eind 1858 wordt Samuël Stam Hzn ouderling, na te zijn gekozen uit een tweetal, waarop ook B. Karsemeijer stond. Als ds. Goris eind februari 1859 een beroep ontvangt van de gemeente te Utrecht, begeert de kerkeraad dat hij blijft 'doch in verband met de roeping waarin eene wondere bestiering Gods doorstraalt en in verband met het moeijelijke dezer Gemeente en zijne zwakke gestel, durft hij niet binden noch beslist spreken'.[79] Zoals bovenvermeld neemt ds. Goris op 8 mei 1859 afscheid. De dan volgende vacature zal langer dan twee jaar duren.

In de kerkeraadsvergadering van 25 juni 1859 is aanwezig ds. D. Breukelaar te Aalten. De gemeente heeft in het tijdvak 1845 tot 1872 een uitgesproken voorkeur gehad voor predikanten van de Gelderse richting. Ds. Breukelaar heeft vermoedelijk - na te Kockengen te hebben gepreekt - de vergadering als raadgever bijgewoond. Het afgesneden lid Gerrit van der Wilt vraagt toegang en verzoekt weer te worden opgenomen 'met vergeeting en vergeeving wat achter is. En nooit van het voorige weeder te spreeken'. In eerdere notulen blijkt er geen duidelijkheid te zijn, waarom Van der Wilt is afgesneden. 'Alleen melden ze van dwaling in de leer. Maar niet welke dwaling. De Ouderling (S.) Griffioen (en) ook de Diaken Pijnse van der Aa getuigen niet wel te weeten welke dwaling. De Ouderling (S.) Stam zegt, dat hij Ds. Goris eens heeft hooren zeggen, dat Van der Wilt zoude doortrokken zijn van de algemeene verzoening.' Ds. Breukelaar vraagt dan aan Van der Wilt 'of hij ook woorden heeft geuit, dat er eenige waarde in de mensch is'.

> 'De Wilt getuigde, dat zulks nooit in zijn hart is geweest. Maar heeft betuigd volstrekt te gelooven dat bij een iegelijk, die Christus op de voorstelling van het Evangelie aanneemt voor zijn hart, zulks doet en alleen doen kan door de bijzondere genadewerking van Gods Geest in zijn hart. Verders spreekt hij over de leer der verzoening en komt De Wilt openhartig voor den dag, dat de uitdrukkingen in de Schrift, van weereld, met betrekking dezer zulks hem zeer algemeen voorkoomen. Maar betuigd tevens te gelooven dat wij bijvoorbeeld Joh. 1: 29[80] moeten verstaan in dien zin van zoowel heiden als Jood en alzoo het onderscheid van volken ophoud, zonder daarbij te denken aan elk individu hoofd voor hoofd.'

De vergadering oordeelt, dat deze zaak nader moet worden behandeld.

Eind 1859 en begin 1860 is ds. Winandus Koopmann[81] te Barendrecht, af

79 Not. kerker., 1 maart 1859.

80 Deze tekst luidt: Des anderen daags zag Johannes Jezus tot zich komende en zeide: Zie het Lam Gods, Dat de zonde der wereld wegneemt.

81 Men zie voor hem TWEEDE DEEL, register. Ds. Koopmann was een typisch Gelderse predikant. Tijdens zijn bediening is hij meer dan eens van onrechtzinnigheid beschuldigd, onder meer van het aanhangen van de leer der algemene verzoening.

en toe te midden der gemeente. Zonder dat de notulen[82] bijzonderheden geven, lezen we dat Gerrit van der Wilt tijdens een godsdienstoefening door ds. Koopmann 'op belijdenis des geloofs' is 'teruggekeerd tot de gemeente', terwijl zijn vrouw van de censuur is ontheven. Maar dit geval is hiermee niet tot een einde. Enige leden der gemeente doen de kerkeraad weten dat zij bezwaar hebben tegen de gang van zaken: A. Oussoren, M. Oussoren, C. Lamme, A. van der Vliet, J. van der Bijl en C. Stoof.

Op 14 maart 1860 wordt er een gemeentevergadering gehouden. Vijftien leden menen dat de zaak goed is behandeld. De kerkeraad beschouwt haar als afgedaan, hoewel: '...in de wijze van de vroegere behandeling van zijn persoon' - bedoeld is G. van der Wilt - 'alsook van zijne echtgenoote werden nogal gebreken opgemerkt'.

De bezwaarden wenden zich dan tot de classicale vergadering te Utrecht van 29 maart 1860. Het bezwaar ligt niet zo zeer in het feit van de wederopneming als in de wijze waarop zij is verricht. Van der Wilt is met het formulier van de ban afgesneden door ds. R. Goris; en zonder het daarvoor bestemde formulier alsmede het doen van schuldbelijdenis, door ds. W. Koopmann weer opgenomen. De classis vindt het een moeilijke zaak en verwijst haar alsmede de bezwaarden naar de provinciale synode.

Volgens de kerkeraadsnotulen van 9 april zou ter classicale vergadering, ds. J. Bavinck (Bunschoten) zijn uitgevaren tegen ouderling S. Stam en ds. W. Koopmann 'evenals de Pous in den banvloek tegen Italieen - op onchristelijke wijze'.

De zaak Van der Wilt dient op de eerstvolgende provinciale vergadering van Noord-Holland en Utrecht.[83] In de brief die de bezwaarden aan de vergadering hebben geschreven, wordt nog vermeld dat 'de eerste censure' is verricht door de consulent Th. E. de With met een ouderling 'die welligt wat voorbarig heeft gehandelt en de Classis niet regt toegelicht...'. De provinciale vergadering besluit een commissie naar Kockengen te zenden bestaande uit ds. A.S. Entingh (Amsterdam), ds. D.J. van der Werp (Den Helder) en een ouderling W. van Harten.

Op 29 mei 1860 is de commissie ter plaatse - ook een secundus-lid ds. A. Zweedijk (Uithoorn) is aanwezig.[84] Na in een bespreking hoor en wederhoor te hebben toegepast, kan onder leiding van de commissie het besluit worden genomen, dat aanstaande zondag aan de gemeente zal worden bekendgemaakt, dat de bezwaarde leden in de zaak van G. van der Wilt, wensen te berusten 'dewijl er geene positieve zekerheid genoeg aanwezig was waardoor het bleek, dat de opneming moest worden verijdeld'. En dit betekent dan werkelijk het einde van de zaak Van der Wilt. Andere zaken vragen inmiddels reeds de aandacht. We zouden haast zeggen, dat de zwaar-geplaagde gemeente zich gereed maakt voor de volgende ronde.

82 Not. kerker., 26 dec. 1859.
83 NNH, 3 april 1860.
84 Not. kerker., 29 mei 1860.

Immers, het beroepingswerk is aan de orde. Een deel van de kerkeraad en de gemeente begeert ds. J.F. Bulens te Varsseveld[85] te beroepen. Nu was er over Bulens nog al wat te doen geweest. Onder meer vanwege bepaalde uitspraken door hem gedaan tijdens zijn examen te Arnhem in 1852. In Zuid-Holland bijvoorbeeld was door één en ander de 'suspicie' tegen A. Brummelkamp, de Geldersen en de school te Kampen, waar in 1854 Brummelkamp was benoemd tot docent, niet minder geworden. Bulens kunnen we beschouwen als een exponent van de Gelderse richting.

Het is niet te verwonderen dat binnen de kerkeraad verdeeldheid rijst over zijn persoon. Gesproken wordt[86] van bezwaren 'wegens het Ambtsgewaad en (de) Baard van Ds. Bulens'. Met het eerste is bedoeld, dat hij juist niet het gangbare gewaad van de Afgescheiden predikanten wilde dragen. Ouderling Samuël Stam vreest dat degenen die ds. Bulens niet begeren ook niet verenigd zijn met zijn prediking 'omdat (deze) zooals men dat noemt nog teveel (volgens) de Geldersche richting is'.

Het verdere vertoog van S. Stam is zo merkwaardig en typerend, dat wij niet kunnen nalaten het hier weer te geven. Het bewijst hoe groot de tegenstellingen binnen de Afgescheiden kerken in de jaren 1840 tot 1854 zijn geweest en hoe bepalend voor de toekomst de vereniging van 1854 met de 'Geldersen'.

Ouderling Stam zegt samengevat het volgende.

> Dat, als de broeders uit de lijdelijke richting[87] 'zoo men dat noemt' datgene konden 'leveren' voor de behoeften der gemeente dat tot dusverre onze Gelderse broeders hebben geleverd, hij hen dan ook heel wel wilde aanvaarden.
> 'Maar omdat tot dusverre was gebleken dat zij dat niet willen. En ook niet kunnen. Ja, ook zelfs de kandidaten niet die thans van de School komen. Omdat zij niet bepaald hebben geleerd, waar ja en waar neen te moeten zeggen. Omdat Ds. Brummelkamp en Ds. Van Velzen het niet eens zijn en ook nooit eens zullen worden. Dat ook daarvandaan de School te Kampen nog (n)immer zulke mannen had geleverd als vroeger de Geldersche School. Waarvan een Ds. Koopmann, Ds. Bulens, Ds. Breukelaar en enkele anderen alsook vooral Ds. (J.H.) Donner nog getuigen zijn.'
> Stam betuigt verder, dat het plicht en roeping is van de kerkeraad om het goede deel dat nog in de gemeente is, niet te laten sterven, maar te laten grazen op de groene, liefelijke weiden van het zalige evangelie. En dat hij nooit zal instemmen met de gemeente, een predikant te beroepen die dit niet kan 'maar vooral ook niet wil'. En liever voor(t)gaat zonder predikant, dan 'een man te hebben waar de gemeente bij sterft'. Hij vindt het eveneens beter ééns per maand of eens per kwartaal een predikant te laten optreden die de volle raad Gods verkondigt.

De andere leden van de kerkeraad geven eveneens hun mening. We lezen verder in de notulen:

85 J.F. Bulens (1820-1889), predikant te Varsseveld 1854. Men zie voor hem TWEEDE DEEL, 177 en 181.
86 Not. kerker., 4 nov. 1859.
87 Bedoeld zullen zijn de niet-Geldersen. De Geldersen stonden bekend om hun 'ruim aanbod van genade'.

‘Ook komt eindelijk nog ter sprake van de feestdagen. Dat ds. Bulens die niet

houdt.' Ook dit is voor S. Stam en S. Griffioen geen bezwaar. Jan Fokker, C. van der Vliet en J. Pijnse van der Aa verklaren, mede vanwege het niet-houden van de feestdagen door ds. Bulens een eventuele beroepsbrief niet te kunnen tekenen. Van der Vliet verklaart zich bereid, indien ten aanzien van de feestdagen overeenstemming kan worden bereikt, de beroepsbrief te tekenen. Pijnse van der Aa is van hetzelfde gevoelen. 'Fokker kan ook teekenen als men hem schrijft van de baard af te leggen en een steek te dragen.'
Stam betuigt, dat hij nooit weer een beroepsbrief zal tekenen met zulke bepalingen. Hij stelt voor de zaak van een beroep op ds. Bulens aan de gemeente voor te leggen. En als enige leden het beroep willen ondersteunen 'dan wenscht hij het met God te waagen en door te gaan met de roeping. Al is het maar met zes man'.

Het voorstel van S. Stam - namelijk de zaak van het beroep aan de gemeente voor te leggen - wordt met algemene stemmen aanvaard. Wij vermoeden dat enige kerkeraadsleden er met zorg in hun hart en wellicht in grote toegevendheid, hun stem aan hebben gegeven.

Enige dagen daarna - 9 november 1859 - wordt een beroep op ds. J.F. Bulens uitgebracht, maar hij bedankt.

In deze dagen geven ouderling Jan Fokker en J. Pijnse van der Aa hun voornemen te kennen, eind 1859 af te treden. Er wordt slechts een nieuwe diaken gekozen.

Begin 1860 bestaat de kerkeraad uit de volgende leden.

Ouderlingen: S. Griffioen, S. Stam Hzn;
diakenen: H. Bogaard[88], W. Eikelenboom, Jan Hoogendoorn Gzn, J. van der Vliet.

De kerkeraad in nieuwe samenstelling maakt reeds 14 januari 1860 een drietal van 'Gelderse' predikanten: W. Koopmann (Barendrecht), J. Schuurman (Deventer) en H. Weenink (Holten). Ds. Koopmann wordt beroepen, maar ook hij bedankt.

Tweemaal wordt een beroep uitgebracht op candidaat J. van Andel - de later zo bekend geworden predikant - maar ook deze gaat niet naar Kockengen. Midden 1860 wordt ds. J.J. de Visser te 's-Gravendeel beroepen[89], daarna ds. H. Weenink; beiden bedanken. Het is duidelijk dat de kerkeraad meent slechts beperkte keuze te hebben; men wil en zal een 'Gelderse' predikant hebben.

Begin 1861 wordt Hendrik Stam (geb. 1784) - thans de 'oude Stam' genoemd - weer ouderling. In 1863 zal de vraag rijzen, of het wel juist is, afgezien van de 'ligging' van de betreffenden, dat in een kerkeraad van zeven personen een vader en een zoon ouderling zijn.

Daar het beroepingswerk al geruime tijd zonder vrucht is geweest, wil men het verzoek doen aan de kerkeraad van Barendrecht, ds. W. Koop-

88 De nieuw-gekozene. Het is moeilijk na te gaan, of deze Harmen Bogaard dezelfde is geweest als de in paragraaf 2 genoemde - geb. 1798 - of diens zoon.

89 Voor bijzonderheden en verwikkelingen betreffende deze Gelderse predikant zie men TWEEDE DEEL, register.

mann nu en dan vier weken af te staan aan Kockengen. Van dit voornemen is blijkbaar niets terecht gekomen.

In deze periode vertoont het kerkelijk leven opnieuw een inzinking. Verscheidene leden bezoeken de godsdienstoefeningen niet. Het zullen veelal leesdiensten zijn geweest. In de kerkeraad wordt met het oog hierop de vraag gesteld, waarom ds. A. Zweedijk te Uithoorn, niet eens komt preken.[90] Ouderling S. Stam is er tegen. Ds. Zweedijk - aldus Stam - is niet in staat de gemeente te stichten. Spreekt men van 'richtingen'... 'wie dit op heeden meer in de wereld brengt dan Ds. Zweedijk. Door alle zotternijen, die Zijn Eerwaarde in (het blad) De Stem tegen de Brummeljaanen, zooals Ds. Zweedijk hun noemt, in het midden brengt. Hun uitlokkende ook tegen hem (te willen) schrijven... Om De Stem die in de laatste dagen is, zoo aan het praaten te kunnen houden'.[91] Toch wordt ds. Zweedijk uitgenodigd. Ook lezen we: 'Voor de catechisaties zal worden aangeschaft Borstius[92], het Kort begrip van ds. H.P. Scholte (!) en de Catechismus.'

Daar vele leden, zoals gezegd, in deze tijd ontrouw zijn, wordt in de kerkeraad opgemerkt dat het nodig zal wezen dezen te vermanen. Ouderling S. Stam, die een man moet zijn geweest, die in den regel wel wist te zeggen wat hij bedoelde - ondanks de gebrekkige notulering wordt de zin van zijn woorden ons in het algemeen volkomen duidelijk - laat zich deze maal, in reactie op de juist genoemde opmerking echter tamelijk raadselachtig uit. Hij zegt:[93]

> 'dat de Broeders zoo lang kunnen vermanen als zij willen. Maar dat hij er zich niet langer toe laat gebruiken. Om die leden nog langer te vermanen, die volgens de notulen van het jaar 1842 slegts als ondergeschikte leden aan de Gemeente Kockengen en Laag Nieuwkoop zijn aangesloten. Daar uit al hunne handelingen blijkt, alles te zijn behalve ondergeschikt aan den Kerkeraad van Kockengen en Laag Nieuwkoop.'

In de loop van ons verhaal wordt enigszins duidelijk wat S. Stam met 'ondergeschikte leden' heeft bedoeld. De zin van de rest van zijn woorden blijft duister.

In juni 1861 wordt na een gesprek met prof. A. Brummelkamp - die in Kockengen heeft gepreekt - ds. J. Schuurman[94] beroepen. Bij een kennis-

90 Not. kerker., 8 febr. 1861.
91 Het weekblad De Stem verscheen van 1851 tot 1865. Men zie voor dit orgaan: C. Veenhof, Prediking en uitverkiezing, Kampen, 1959, passim.
92 Jacobus Borstius (1612-1680), Nederlands theoloog. Schreef onder meer Kort begrip der Christelijke leer (1661). In 1867 verscheen van dit boekje de 22e druk.
93 Not. kerker., 8 febr. 1861.
94 J. Schuurman (1819-1887) stond te Deventer tot 11 augustus 1861. Hij was een oomzegger van de deurwaarder J.A. Wormser te Amsterdam.

makingsbezoek vraagt hij: als ik kom, wordt dan de pastorie verbeterd? Hij ontvangt een bevestigend antwoord.[95]

Voor men tot restauratie overgaat, wil men echter eerst het eigendomsbewijs in handen hebben. Dit blijkt met andere stukken nog steeds te berusten bij Jan Stam. Als er een commissie naar hem is gezonden, verklaart hij: 'daar hij er onbetamelijk is uitgezet, zoo lang die zaken zoo blijven, dan de eigendomsbewijzen der Kerk niet afgeeft'.[96]

Daarna vinden we in het notulenboek de volgende aantekening: 'Handelingen des Kerkenraads sedert de komst van Ds. Schuurman in de Chr. Afgescheidene Gemeente te Kockengen den 18 Augustus 1861.'

Ds. J. Schuurman werd bevestigd door ds. A.G. de Waal en heeft te Kockengen gestaan tot 24 februari 1867.

De notulen van 10 februari 1862 vermelden dat er huisbezoek werd gedaan bij de leden te Vinkeveen en Wilnis. Er werd bij de leden aldaar weinig geneigdheid gevonden tot het geven van bijdragen voor de kerk etc. Als bezwaren noemen zij, dat zij worden beschouwd als

> 'toegevoegde leden van Kockengen en Laag Nieuwkoop. Hierover worden breedvoerige gesprekken gevoerd, ontleend aan den tijd, dat hier de Gemeente verdeeld geworden is, dat terwijl Ds. Steketee de zaak toen ter tijd voor het aardsch gerigt gebragt heeft, de regering als toen gelet heeft op de erkenning als Gemeente van Kockengen en Laag Nieuwkoop, en dat derhalve de Kerkenraad hieraan moeijelijk eenen anderen wijziging geven kan, maar dat hij al die leden te Vinkeveen, Wilnis, Breukelen enz. erkent als leden der Gemeente met al de regten die daaraan verbonden zijn.'

Door deze aantekeningen worden ons sommige eerder genoemde zaken enigszins duidelijk. Er is in 1851 of 1852 blijkbaar een proces geweest over de kerkelijke goederen en daarbij zijn als leden der gemeente, als rechthebbenden, slechts personen erkend die in de burgerlijke gemeenten Kockengen en Laag Nieuwkoop woonden.[97]

Eind 1862 ontstaat er opnieuw grote tweedracht in de kerkeraad.[98] Enige broeders willen aftreden; wellicht hebben zij de moed verloren. Ouderling S, Griffioen geeft op als gronden voor zijn begeren af te treden: onbekwaamheid, 'ongezondheid naar het ligchaam'[99] en verder dat het hem

95 Voorin het oudste notulenboek staat, dat voor de restauratie van de pastorie vijf leden in totaal *f* 75,- hebben bijgedragen en mevrouw J.J. Zeelt te Baambrugge *f* 250,-.

96 Notulen kerker., 22 juli 1861.

97 Vergelijk blz. 336. De classis had immers geadviseerd de rechten der gemeente zo nodig met behulp van de overheid te beschermen. Als ouderling S. Stam hierover spreekt en hij noemt het jaartal 1842 - zie hiervoor blz. 336 - is misschien 1851 of 1852 bedoeld.

98 Not. kerker., 9 nov. 1862.

99 Ouderling Simon Griffioen overleed 23 juli 1863.

‘steeds hinderlijk is, dat sommige leden als bijgevoegden worden erkend, althans dat er zoo door de Stams over gesproken wordt, waardoor die leden weigeren om aan de vertimmering van het huis[100] bij te dragen’. Terloops merken we op, dat de restauratie van de pastorie, in 1861 uitgevoerd, eerst in 1864 werd betaald. De totale kosten waren circa *ƒ* 975,-, waarvan in 1864 nog *ƒ* 650,- moest worden geleend.

De woorden van S. Griffioen geven aanleiding ‘over de vroegere gescheurde en weer geheelde toestand der Gemeente te spreken, hetwelk met al zijne kleuren en tinten voor den dag gebragt wordt door den Ouderling S. Stam Hzn’ - aldus de notulist ds. J. Schuurman.

S. Stam verklaart tenslotte dat ‘er geen bewijs van regt aan het huis en de kerk aan zoodanige leden kan worden gegeven, omdat in den troebelen tijd van scheuring alles op naam van zijn broeder Jan Stam is geschreven en overgebragt en dat dit de oorzaak is, dat deze de kerkeraadsboeken met de bewijsstukken niet overgeven wil’.[101]

‘Hierop neemt de Leeraar het woord, en geeft zijne groote verbazing en ontzetting te kennen, dat het zonder dat de Gemeente dit ooit geweten heeft, gebeurd is; dat zoo iets de grootste onregtvaardigheid met gemeentelijke goederen... mag heeten. En dat het hem onverklaarbaar is, hoe S. Stam als Christen en ouderling der gemeente er toe kon komen om, bij de vertimmering geld daartoe van de gemeente op te zamelen.’ Geschokt gaan de broeders uiteen.

Op de volgende kerkeraadsvergadering - 28 december 1862 - komt een ‘verzoening’ tot stand, en wel op onderstaande ‘gronden’.

1. H. Stam en zijn zoon S. Stam (de ‘Stams’ genoemd) zullen bewerken, dat de stukken die in handen zijn van Jan Stam (eveneens Hzn) weer in het bezit van de kerkeraad komen. ‘Zij denken dit gemakkelijk te kunnen bewerken en in alle geval zal daarvoor gezorgd worden.’
2. De ‘Stams’ erkennen verkeerd te hebben gesproken sedert zij (= terwijl zij toch?) ‘met de gescheurde gemeente zich hebben vereenigd en opgelost in de algeheele Vereeniging der Chr. Afg. Geref. Kerk in Nederland’.
3. Met vergeven en vergeten van hetgeen heeft plaatsgevonden zal men gemeenschappelijk werken tot welzijn van de Gemeente. Ook wordt besloten, dat alleen diaken H. Bogaard zal aftreden.

Begin 1863 bestaat de kerkeraad uit de volgende personen.

Ds. J. Schuurman, praeses;
ouderlingen: S. Griffioen, H. Stam, S. Stam Hzn;
diakenen: J. van der Bijl, W. Eikelenboom, Jan Hoogendoorn Gzn.

Reeds op de vergadering van 6 januari 1863 blijkt het, dat de ‘verzoening’ slechts schijn is geweest. S. Stam maakt bezwaar tegen de notulen van 28

100 De pastorie.

101 Het is schrijver dezes, ondanks naspeuringen in kadastrale en rechterlijke archieven, niet gelukt iets te vinden aangaande deze overschrijving op naam van Jan Stam, noch over een civiel proces, hiervóór aangeduid.

december 1862. Hij zegt daarbij dat er van weerszijden schuld is geweest. Ook verklaart hij van de ‘gronden der vereeniging’ op de vorige vergadering gelegd, niet meer te willen weten, omdat hij nu de stukken van zijn broer Jan Stam in handen heeft. Ds. Schuurman zegt bij de ‘gronden’ in de vorige vergadering gelegd, te willen blijven en zich door niets om de tuin te zullen laten leiden. Hierbij komt - aldus de praeses - dat de beide ouderlingen Stam, die reeds vroeger hadden verklaard, dat slechts de ouderlingen met de predikant stem hebben in de kerkeraad, nu met de ‘stukken’ (= eigendomsbewijzen en het notulenboek) ‘zich daaraan te meer klemmen’. Ds. Schuurman verklaart zó niet verder te kunnen.

Drie weken later[102] zijn er bij de kerkeraad enige ‘protesten’ ingekomen tegen ouderling S. Stam. Zij zijn getekend ‘door meest al de leden der Gemeente’. De beroering binnen de kerkeraad was aan de gemeente blijkbaar niet ongemerkt voorbijgegaan; bovendien spreken de notulen ervan dat op de tweede kerstdag en de daarop volgende zondag ‘zoo veel is voorgevallen’.

De ‘protesten’ gewagen van drie dingen: het verkeerde gedrag van ouderling S. Stam ‘zooals hij dit van tijd tot tijd heeft geopenbaard’; vele gemeenteleden keuren het af, dat in de gegeven omstandigheden, waar er slechts drie ouderlingen zijn, een vader en een zoon van dit drietal deel uitmaken; de ‘Stams’ willen een geheel ‘eigen standpunt in de Christelijke Afgescheiden kerk behouden’.

Op deze vergadering (waarin de ‘protesten’ worden behandeld) zijn ook enige gemeenteleden aanwezig, vanwege het behandelen van de financiële jaarstukken. Er ontstaat veel ‘beweging’ van degenen, die S. Stam willen verdedigen, onder wie ‘zijne familie en een lidmaat Verwer, die daartoe behoort, willende met kracht onder vele heftigheden, die protesten vernietigd hebben. De Leeraar verklaart, dat die protesten wel kunnen worden vernietigd, maar daarmede zijn zij nog niet uit het hart van de leden der Gemeente’. Sommige leden willen ook dat de notulen van 28 december laatstleden worden vernietigd. De vergadering gaat in grote verdeeldheid uiteen.

De crisis komt tijdens de vergadering van 10 februari 1863. Ds. Schuurman wil de notulen lezen ‘doch de beide Stammen wilen van alles niets weten, tenzij dat de Leraar schuld belijdt. Dat het derhalve niet zoo is voorgevallen als daar staat opgeteekend’. De leraar en ouderling S. Griffioen verklaren dat er niets ‘ingetrokken’ wordt. S. Stam zegt dan dat de predikant een leugenaar is en valt ook verder ‘op eene vreeselijke wijze tegen ZEerw.’ uit. ‘Waarop de Leeraar hem censureert, terwijl daarop met groote bewegingen die beide Ouderlingen vertrekken.’ Bedoeld zijn, zoals de lezer zal verstaan, Hendrik Stam en zijn zoon Samuël. Of beiden na deze avond een even groot vertrouwen hebben gehad in de mannen van de Gelderse richting als voorheen moet worden betwijfeld...

102 Not. kerker., 27 jan. 1863.

Ouderling S. Stam wordt op grond van de uitspraak van de predikant als geschorst beschouwd. Na het vertrek van de 'Stammen' keuren de overige kerkeraadsleden de laatste notulen goed en besluiten de kerkeraad van Utrecht te hulp te roepen.

De vergadering met de 'genabuurde kerkeraad' wordt reeds 17 februari 1863 gehouden. Ds. R. Goris, oud-predikant van Kockengen, thans te Utrecht, treedt op als praeses.

Na enige besprekingen, het lezen der notulen en het kennisnemen van de 'protesten' van gemeenteleden, komen twee ingezonden brieven aan de orde. Een van de ouderling S. Griffioen, door ziekte verhinderd de vergadering bij te wonen en één van de ouderlingen H. Stam en S. Stam 'houdende bedreigingen tegen Do. Schuurman van censure en schorsing, doch geene argumenten bevattende'. Ook verklaren de 'Stammen' dat zij niet in de vergadering kunnen komen. Maar na twee pogingen komen zij alsnog. S. Stam zegt dat de laatste notulen onvolledig en vals zijn en 'beweert dat het eigendomsrecht betreffende het kerkgebouw etc. berust bij de Gemeente Kockengen, en dat hij als Kerkeraad het regt aan hen, die hij buitenleden noemt, betwist'. H. Stam heeft ook bezwaren tegen de prediking van ds. Schuurman. Beide Stammen spreken van 'schikking en bemiddeling' indien ds. Schuurman schuld belijdt en de notulen en 'protesten' worden vernietigd. Na verdere woordenwisseling blijkt nog nader, dat de Stammen 'in hoogheid drijven, dat de leden der Gemeente buiten wonende niet tot Gemeente en hare regten behooren, en diakenen niet door S. Stam als kerkeraadsleden in kerkenregeering worden erkend'.

Als vader en zoon zijn vertrokken, constateert de vergadering dat S. Stam de Dordtse kerkenorde niet erkent, dat hij heerschappij wil voeren; dat hij eigenmachtig met zijn vader de predikant heeft willen censureren, dat de beginselen die hem drijven 'niet zijn de kennelijke vruchten des Geestes... en dat hij niet wil dat de Gemeente Gods uitbreide, maar veeleer de te Kockengen wonende(n) worden bestendigd...'. Hij wordt geschorst als ouderling en gecensureerd als lidmaat, in afwachting van de eerstkomende classicale vergadering. Betreffende ouderling H. Stam wordt besloten hem niet te schorsen, maar ook zijn zaak op de classis te brengen.

Tijdens de clasicale vergadering, gehouden 12 maart 1863[103], komt een verzoening tot stand, en wel nadat is uitgesproken dat S. Stam rechtmatig is geschorst. H. Stam en S. Stam reiken de broederhand aan ds. Schuurman. S. Stam aanvaardt de Dordtse kerkenorde in plaats van het (huishoudelijk) reglement van ds. H.P. Scholte; hij verklaart niet meer te zullen spreken en handelen alsof er 'tweeërlei leden' zijn en hij erkent de diakenen 'in eene kleine gemeente' in de kerkeraad als stemgerechtigden. Tenslotte belooft hij 'van nu voortaan ten goede (te) willen influënceren op hen, die

103 NCVU, 12 maart 1863.

het anders met hem eens waren'. De classicale vergadering stelt vast, dat de schorsing en de censuur van S. Stam kunnen worden opgeheven.

Als de kerkeraad acht dagen later - 20 maart - is bijeengekomen, constateert de praeses, dat op de classicale vergadering 'vereniging' is teweeg gebracht. Dit is geschied, nadat onder meer S. Stam 'met tranen zijne booze natuur en handelingen beleed en verfoeide'. Ook vader H. Stam herroept zijn afwijkend gevoelen ten aanzien van 'tweeërlei leden' etc. Verder lezen we: 'Ds. Schuurman en de ouderling S. Stam verklaren hier - en geven elkander de hand - om elkanders welzijn, gelijk beloofd wordt voor God, voor de tijd en de eeuwigheid te zoeken.'

Helaas is ook deze vrede van korte duur geweest. In de notulen van 26 maart 1863 lezen we: 'De Gemeente levert protesten in, dat zij niet kan berusten in hetgeen de Klassis gedaan heeft, met de protesten te laten rusten en wil het op de provinciale vergadering hebben... De Broeders (van de kerkeraad) betreuren dat Stam de stukken kan houden mits hij moet vrijheid geven aan een ieder die het begeert om inzage te krijgen. S. Stam zou ze geven, indien hij niet zulke eeden aan Jan Stam gedaan had.[104] De Leeraar heeft daarin bezwaren en protesteert er tegen, omdat het regt der Gemeente er door verkort wordt.'

De provinciale vergadering van Utrecht, gehouden op 9 april 1863, krijgt het protest van de leden van Kockengen te behandelen. Bijna alle leden zijn hierbij betrokken. Ouderling S. Stam is aanwezig, alsmede een vijftal bezwaarden. Laatstgenoemden verklaren dat Stam 's morgens belijdenis deed voor de gemeente en reeds aan de avond van dezelfde dag verklaarde op onwettige wijze door Utrecht en Kockengen te zijn veroordeeld. De vergadering geeft Stam de raad vrijwillig zijn ambt neer te leggen. Als hij dit niet wenst te doen, meent zij dat hij door de kerkeraad moet worden afgezet. Als dit besluit is gevallen vaart Stam uit tegen de provinciale vergadering en zegt zijn zaak op de synode te zullen brengen. Hij verklaart ook nog nooit iets te hebben bemerkt van een christelijke daad of een christelijk woord van ds. Schuurman. Enige dagen later bedankt H. Stam als ouderling en wordt zijn zoon S. Stam als zodanig afgezet. Als nieuwe ouderlingen worden dan gekozen Arie Oussoren en Mattheus Oussoren. Beiden treffen we enige jaren later aan in de kerkeraad van de dan geinstitueerde gemeente te Breukelen.

Maar het relaas aangaande het geslacht Stam is nog niet ten einde. Zekere Wm. Verwey, Gerrit van der Wilt - één van de voortrekkers - alsmede Antonie Stam en Gerrit Stam, broers van Samuël Stam Hzn, voegen zich bij de oppositie. Deze groep bevindt zich in de classicale vergadering te Utrecht,

104 S. Stam had blijkbaar aan zijn broer beloofd, de eigendomsbewijzen etc. niet uit handen te geven.

van 16 juni 1863. Zij worden gehoord, niet over afgehandelde zaken, maar over die welke als nieuw kunnen worden beschouwd. Drie punten komen daarbij aan de orde: of de opponerende leden tot regel stellen het (huishoudelijk) reglement van ds. H.P. Scholte[105] dan wel de Dordtse kerkenorde; de beschuldigingen tegen de predikant; de benoeming en bevestiging van kerkeraadsleden. De oud-ouderling S. Stam verklaart slechts te willen aanvaarden het huishoudelijk regelement van Scholte, waarop de gemeente door de Koning is erkend. 'Zegt tevens, dat hij zich nooit heeft kunnen vereenigen met de vereeniging, die plaats gehad heeft; en ook die vereeniging met Van Velzen c.s. nooit heeft aangenomen.' G. van der Wilt, Gerrit Stam en Antonie Stam zeggen ieder zich te houden aan het huishoudelijk reglement. De praeses vraagt aan Wm. Verwey of hij het huishoudelijk reglement wel eens heeft gelezen. Het antwoord luidt neen. Op de vraag of hij in de Dordtse kerkenorde verkeerde dingen heeft ontdekt, verklaart hij 'dit niet zoo te kunnen zeggen'. Het blijkt dat Verwey 'geen beslissing deed waarmede hij vereenigd was'. Het besluit van de vergadering luidt: de bezwaarden moeten verklaren zich te verenigen met de gehele 'Christelijk Afgescheidene Kerk in Nederland welke geregeerd wordt naar de Kerkorde van Dordrecht'. Zo niet, dan kunnen zij niet langer worden beschouwd als leden.

Tenslotte lezen we, dat toen dit besluit door twee broeders werd medegedeeld, de opposanten opnieuw en 'onverzocht' in de vergadering kwamen en 'zich allesbehalve op eene Christelijke wijze gedroegen'.

In de notulen van de kerkeraad van 15 juli 1863 staat, dat er blijdschap is dat 'er eenmaal een eind komt aan de verkeerdheden hier zoo door de jaren lang gepleegd; hij neemt het besluit zoo zij op de e.k. Klassis zich eens verklaarden, met de Kerk vereenigd te zijn, alsdan eerst nog een proeftijd te nemen om van hunne eerlijkheid goed overtuigd te worden'.

Op 5 augustus wordt het stuk vastgesteld, dat aan de generale synode te houden te Franeker, zal worden gezonden. Immers, de groep Stam gaat zich op deze vergadering beroepen. In het lijvige geschrift - de copie in het notulenboek omvat acht pagina's - wordt de ontwikkeling ten aanzien van de 'Stammen' gedurende de afgelopen jaren geschetst. Na alles wat wij hebben vermeld, bevat het niet zo veel nieuws. Maar we willen toch een enkel ding noemen. Volgens ds. Schuurman - hij tekent het stuk namens de kerkeraad en hij is ongetwijfeld de opsteller ervan geweest - is Samuël Stam Hzn de voornaamste opposant. Deze en ook zijn vader waren destijds zeer verblijd met de komst van ds. Schuurman. Maar al spoedig na de intrede werd laatstgenoemde door de familie Stam verweten, dat hij het evangelie niet ruim genoeg verkondigde. Vooral gebeurde dit als de predikant 'zich had uitgelaten over de verkiezing en de bevinding der heiligen'. Wanneer in een preek het woord verkiezing slechts éénmaal werd genoemd, ge-

105 Men zie voor dit reglement, dat in essentiële punten van de Dordtse kerkenorde verschilde: hoofdstuk 15, paragraaf 14. De tekst van het reglement is afgedrukt in bijlage IV van EERSTE DEEL.

beurde het - meer dan eens - ‘dat er van die familie, leden der Gemeente zijnde, de kerk uitliepen, de deur met groot geweld digt werpende’. Samuël Stam kon de predikant na zo'n gebeurtenis ‘met groote hevigheid’ aanvallen. Ook hij kon met ‘zulk een enge prediking’ niet instemmen. ‘Hij wilde slechts hooren het groote heil, en dat de menschen dat aannemen moeten.’

De synode van Franeker (1863) heeft de kerkeraad van Kockengen in het gelijk gesteld.[106]

In artikel 74 van haar handelingen lezen we dat, naar aanleiding van ingekomen brieven betreffende het geschil te Kockengen ‘inhoudende ontevredenheid van enige leden... en den afgezetten Ouderling S. Stam, tegen de prediking en de gedragingen van den Predikant J. Schuurman...’ de vergadering besluit de handelingen van de provincie Utrecht te moeten goedkeuren.

De ‘Stammen’ blijven zich echter roeren. Eind 1863 wordt getracht ter vermaning een huisbezoek af te leggen bij enige leden der groep.[107] G. van der Wilt antwoordde op de vraag van de predikant, of hij zijn leven wilde verbeteren en weer in de kerk wilde komen: ‘Gij zijt geen pastoor, ik behoef voor u niet te biechten; gij vraagt mij weer een strikvraag. Gij betoont weer uw goddeloosheid en onopregtheid.’ Bij Gerrit Stam was het niet veel beter gegaan; deze sprak van verdraaiing van de Schrift door de predikant. Aan Samuël Stam - hij wil de kerkeraad niet ontvangen - is een briefje geschreven, om hem vriendelijk te verzoeken de ouderlingenplaats die hij sedert twee zondagen tot grote ergernis der gemeente heeft ingenomen, niet weer te bezetten. Maar, zo lezen we ‘aan die vermaning heeft hij geen gehoor gegeven’.

Voor de classicale vergadering te Utrecht van 13 januari 1864 stelt de kerkeraad een ‘Instructie’ op.[108] Hij vraagt van de classis, dat zij niet meer met de Stammen treedt in de zaak van de Dordtse kerkenorde. ‘Wij begeeren ernstig dat aan de heillooze terging van Opzieners en Gemeente een einde wordt gemaakt. De Schrift zegt: Doet het booze uit uw midden weg.’ S. Stam heeft nog steeds de eigendomsbewijzen niet overgegeven. Hij en een andere opposant nemen een ouderling- en een diakenplaats in. Dit kan ‘bij de gisting in de Gemeente tot allerlei wanordelijkheden in de Godsdienstoefening... leiden.’ Bij vermaning in de laatste tijd zijn de ambtsdragers op een vreselijke wijze uitgescholden. De kerkeraad stelt de afsnijding van enige leden voor.

Op de classicale vergadering blijkt, dat de groep Stam zo ver is gegaan, ds. A.G. de Waal (Oud-Loosdrecht) te verzoeken als ‘consulent’ op te

106 Handelingen van de Synode der Chr. Afgesch.e Gereformeerde Kerk gehouden van 12 tot 25 augustus 1863 te Franeker, Amsterdam 1863.
107 Not. kerker., 11 dec. 1863.
108 Idem, 8 jan. 1864.

treden en in die kwaliteit op 1 januari 1864 naar Kockengen te komen, om daar de ‘gekozen’ diakenen Gerrit Stam en Wm. Verwey te bevestigen. Nadat de zaak van de opposanten uitvoerig is behandeld en nadat zij enige vragen hebben kunnen beantwoorden, worden de volgende personen ‘buiten de gemeente gesteld’: S. Stam, G. Stam, G. van der Wilt, Antonie Stam, S.A. Stam Mzn (?) en Joh. Hoogendoorn Gzn.

Met deze fase is het einde van de strijd met de groep Stam bereikt. Vermoedelijk heeft zij nog enige tijd afzonderlijk vergaderd. We lezen tenminste in de kerkeraadsnotulen van 12 oktober 1864, dat zekere Menkhof (Minkhof?), een volgeling van ds. J. de Liefde ‘voor de Stams familie spreekt’. Maar na kortere of langere tijd zijn enige leden van de groep Stam tot de Hervormde kerk teruggekeerd.

We breken hier af met de beschrijving van de geschiedenis van de Afgescheiden gemeente te Kockengen.

In artikel 29 van de Nederlandse geloofsbelijdenis wordt aangaande één der kenmerken van de ware kerk gezegd: ‘zo de kerkelijke tucht gebruikt wordt om de zonden te straffen’. Déze belijdenis is te Kockengen niet een ledige vorm geweest. De geweldige geestelijke worsteling heeft de gemeente aldaar evenwel bijna verwoest. Met recht had de kerkeraad in 1864 kunnen zeggen: ‘En het land rustte van de krijg’ (Jozua 14 vers 15b).

Hoofdstuk 21
Loenersloot, Oukoop en (Nieuwer) Ter Aa[1]

Het mooie riviertje de Angstel - kleinere zuster van de Amstel en de Vecht - verbindt de dorpen Loenersloot, Nieuwer-Ter-Aa en de polder Oukoop (destijds vormende de gemeente Loenersloot) - waarvan we in dit hoofdstuk iets zullen vertellen - alsmede het dorp Baambrugge dat in de volgende hoofdstukken aan de orde komt.

De burgerlijke gemeente Loenersloot c.a. telde circa 1836 ruim 300 inwoners, die meest van de landbouw leefden.

De Hervormden die er woonden, ongeveer 170, behoorden gedeeltelijk tot de kerkelijke gemeente Loenen en gedeeltelijk tot die van Nieuwer-Ter-Aa. Aangezien de gebeurtenissen die wij in dit korte hoofdstuk zullen beschrijven merendeels betrekking hebben op het territoir van laatstgenoemde gemeente, zullen wij die te Loenen buiten beschouwing laten.

Het gebied van de Hervormde gemeente 'Ter Aa' omvatte méér dan een deel van de burgerlijke gemeente Loenersloot. In 1826 vinden we dat deze kerk 270 zielen telt, onder wie 98 'lidmaten'. En wij lezen in de notulen van de kerkeraad[2] dat er huisbezoek is gedaan - behalve in het dorp zelf - te Kortrijk, Oukoop, de omgeving van het adellijke huis 'Ten Bosch' en Portengen.[3]

De Afgescheiden gemeente Loenersloot, Oukoop en Ter Aa, heeft, voor zover we kunnen nagaan, slechts bestaan van 1836 tot 1842. Zij zal niet meer dan ruim dertig zielen hebben omvat. In 1842 sluiten de beide ambtsdragers der gemeente Barend Karsemeijer en Aalbert van der Vliet zich aan bij Kockengen;[4] een enkele te Loenersloot wonende persoon wellicht bij de gemeente te Oud-Loosdrecht.

1. De afscheiding van de Hervormde kerk

Enige van de in dit hoofdstuk te noemen personen, vermeldden we - het is één en andermaal gezegd - ook in het vorige hoofdstuk (Kockengen):

1 Het dorp 'Ter Aa' draagt thans de naam: Nieuwer-Ter-Aa.
2 Arch. Herv. gemeente Nieuwer-Ter-Aa, notulen kerkeraad.
3 Vanwege de vele, voormalige heerlijkheden vormde dit gedeelte van de provincie Utrecht in de vorige eeuw een bestuurlijk-ingewikkeld gebied. De vroegere heerlijkheid Portengen omvatte circa 1836 ruim 30 huizen en 200 inwoners.
4 Vergelijk hoofdstuk 3 (de requesten van eind 1836).

Jan Fokker, Barend Karsemeijer, Arie Peet, Jacob van Vliet en Aalbert van der Vliet.

In het archief van de Hervormde gemeente van Nieuwer Ter Aa[5] vinden we dat Barend Karsemeijer, geboren in 1799 te Maarsseveen en wonende te Oukoop, van beroep veehouder, zich als eerste met zijn vrouw Hilletje Langendijk en vijf kinderen afscheidt. Het echtpaar is in 1831 van Oud-Loosdrecht verhuisd naar een boerderij aan de Oukoopse Dijk, welke loopt langs de Oukooper Wetering.

Barend Karsemeijer is diaken. Op 19 april 1836 verschijnt hij als 'gedaagde' voor de kerkeraad van de Hervormde gemeente. 'Zich niet meer kunnende vereenigen met onze prediking en de bestaande Kerkelijke verordeningen, had hij verzocht ontslagen te worden van zijn ambt. Na gedaan bezoek in zijn woning was bevonden dat hij onverzettelijk was; 14 dagen daarna - 11 April - zond hij zijne brief van afscheiding der gemeente; daarop is hij schriftelijk verzocht om voor de Kerkeraad te verschijnen. Op dit verzoek verscheen hij heden. Na stellige beantwoording dat hij het voor God verantwoorden kon, om zijne afgelegde belofte als diaken dezer gemeente te verbreken, is hem rekening gevraagd zijner gehoudene administratie...'. Karsemeijer[6] wordt op 25 mei 1836 gevolgd door Aalbert van der Vliet, geboren in 1784, eveneens veehouder, wonende onder Portengen of in het naburige Ten Bosch. Hij scheidt zich af met zijn vrouw Mensje Vermeulen en zes kinderen.

Verder vinden we in de 'Lidmatenlijst' nog de volgende aantekeningen aangaande afscheiding - zij staan alle geregistreerd op 21 juli 1836.

Jan Fokker, 31 jaar, veehouder, met drie kinderen[7]
Willem Peereboom, wonende Ten Bosch
Arie Peet, geboren 1809 en zijn vrouw Marrigje de Haan, wonende Ten Bosch
Jan van der Veer (keert terug tot de Hervormde kerk)
Jacob van Vliet en zijn vrouw Neeltje Scherpenzeel, wonende te Portengen.[8]

Verder vinden we nog bij de ondertekenaars van de requesten 1836 en 1837:[9]

5 Notulen kerkeraad, 8 okt. 1837.
6 Ook de spelling Karssemeijer komt voor.
7 Aangaande zijn vrouw Lijsje Vermeulen vinden we geen bericht van afscheiding.
8 Dit gezin dat tamelijk dicht bij Kockengen woonde, namelijk aan de Portengensche Weg, sluit zich bij de gemeente aldaar aan. Zoals in hoofdstuk 20 vermeld: de familie Van Vliet gaat in 1847 naar Pella, Iowa. Het onroerend goed wordt dan verkocht; arch. Kadaster Utrecht, gemeente Ruwiel, deel 84, acte no. 68 (20 maart 1847).
9 Op het request van 1837 (zonder nadere datum), waarin opnieuw vrijheid van godsdienstoefening werd gevraagd, vinden we de volgende aantekening - vermoedelijk van B. Karsemeijer: 'De burge Meester van Loenersloot vermeende het onnodig te wezen om onze handtekening te legaliseren. Dus wijgerachtig.' (Herv. Ered., 5 okt. 1837, no. 14).

Bartje van Dijk
Juditje van Dijk
Janus van Hoorn
P. Peereboom

Wellicht hebben deze personen zich te Loenen afgescheiden. Hun namen worden te Nieuwer-Ter-Aa niet genoemd.

Van deze kleine gemeente, die slechts zes jaar heeft bestaan is verder nagenoeg niets bekend.

In de provinciale notulen 1836 tot 1840[10] wordt vermeld, dat zij en Oud-Loosdrecht een classis vormen. In 1840 lezen we dat de gemeente 'in broederlijke liefde en vereeniging leeft'. A. van der Vliet wordt steeds ouderling genoemd, B. Karsemeijer éénmaal diaken.[11] Misschien is ook Jan Fokker ambtsdrager geweest.

2. De bijeenkomst van zondag 27 november 1836

Wellicht zouden wij de schaarse gegevens over de gemeente te Loenersloot c.a. hier en daar in het vorige hoofdstuk hebben ingevoegd, ware het niet dat er op bovengenoemde datum een 'ongeoorloofde bijeenkomst' is gehouden ten huize van Barend Karsemeijer, waarover enige interessante gegevens zijn bewaard gebleven. Karsemeijer woonde toen, als gezegd, aan de Oukoopsche Dijk.[12]

Op zondag 27 november 1836 preekte ds. H.J. Budding aldaar 'in de koestalling' voor meer dan vijftig personen.[13] Wij zagen hem in die dagen ook in andere plaatsen optreden, zo te Westbroek op donderdag 1 december. De burgemeester J. Sanderson moet op de hoogte zijn geweest van het voornemen de samenkomst te houden. Want als hij zich naar de plaats van het 'misdrijf' begeeft, vergezeld van een assessor en de veldwachter te Loenen, staat er al een detachement lanciers op de Oukoopsche Dijk te wachten. De burgemeester met zijn gevolg alsmede de wachtmeester van de kleine stoet ruiters treden de stal binnen, waar ds. Budding staat met een opengeslagen Bijbel voor zich. Eerstgenoemde gelast beëindiging der vergadering. Deze sommatie wordt tweemaal herhaald, maar zonder gevolg. Dan zegt hij dat de hulp van de gewapende macht zal worden ingeroepen. Eerst na deze waarschuwing gaat het gezelschap uiteen. Geconstateerd wordt dat behalve J. Fokker, B. Karsemeijer en A. van der Vliet aanwezig zijn, onder anderen: W. Karsemeijer (een broer van Barend), Arie Verburg (36), werkman, beiden wonende te Loosdrecht en Jan Molenaar Han-

10 HO, provincie Utrecht.
11 Idem, 23 en 24 april 1840.
12 Thans no. 32. De boerderij, hoewel grotendeels vernieuwd, wordt bewoond door een nazaat van Barend Karsemeijer.
13 Bos IV, 110; Rechb Amst, inv. no. 552.

cock (63), rentenier, wonende te Loenen.[14] H.J. Budding en B. Karsemeijer worden 10 januari 1837 te Utrecht beboet, respectievelijk met *f* 25,- en *f* 8,-, maar in appèl te Amsterdam vrijgesproken.[15] Blijkbaar zijn de lanciers niet lang in Oukoop gebleven. Reeds op zaterdag 3 december 1836 schrijft de burgemeester aan de gouverneur:[16]

> De assessor Korver stemde met mij overeen om dus geen langer verblijf dan tot aanstaande Dingsdag van het detachement aan UHoogEdGestr. voor te dragen, omdat hal(s)starrigheid en ongehoorzaamheid toch bij deze Separatisten blijft standhouden, terwijl de inkwartiering, waarvoor zij ad 35 centen per hoofd gededommageerd[17] worden, voor hen geene straf uitmaakt.

14 J. Molenaar Hancock is ook aanwezig bij een samenkomst te Oud-Loosdrecht en Baambrugge (Postwijk); men zie aldaar.
15 Rechtb Utr, vonnissen 1837; Rechtb Amst, vonnis 2 febr. 1837 (inv. no. 217).
16 Bos IV, 110.
17 Dedommageren = schadeloosstellen.

Hoofdstuk 22
Baambrugge I - Vrouwe J.J. Zeelt en haar kring

Omstreeks 1840 telde de burgerlijke gemeente Baambrugge ongeveer 700 inwoners - zij leefden voornamelijk van veeteelt en van de handel in boter en kaas. Langs het mooie en vriendelijke riviertje de Angstel stonden ongeveer dertig 'fraaie en aanzienlijke buitenplaatsen'.

De Hervormde kerk omvatte 450 zielen.

Wie over de Afscheiding te Baambrugge schrijft, kan de namen 'Postwijk' en 'Vrouwe J.J. Zeelt' niet verzwijgen. Immers, terwijl de Afgescheiden gemeente te Baambrugge eerste 9 juli 1863 werd geïnstitueerd, werden er op de buitenplaats Postwijk, eigendom van mevrouw Johanna Judith Zeelt, gelegen even ten noorden van de kom van het dorp Baambrugge, gedurende de jaren 1835 tot 1863 godsdienstige samenkomsten gehouden van 'gescheidenen en niet-gescheidenen'. Ook in de Franse tijd moeten aldaar bijeenkomsten van een gezelschap zijn geweest, doch daarover is weinig meer bekend dan dat reeds toen de jeugdige Johanna Zeelt er de ziel van was, en als gastvrouw fungeerde.

Aangaande het tijdvak 1835-1863 zijn verscheidene bijzonderheden bewaard gebleven. De kring die te Postwijk bijeenkwam pretendeerde uitdrukkelijk niet een gemeente te zijn, hoewel af en toe doop en avondmaal werden bediend. Het is duidelijk, dat we in dit geval niet zullen kunnen putten uit notulen of dergelijke stukken.

Van het leven en de werkzaamheden van mevrouw Zeelt zouden we graag meer willen weten dan reeds bekend is uit de literatuur en uit hetgeen in dit hoofdstuk aan nieuwe gegevens wordt medegedeeld. Ondanks het feit dat zij een belangrijke plaats heeft ingenomen bij enige ontwikkelingen binnen de Afgescheiden kerken, is haar 'geestelijke nalatenschap' gering geweest. Wij bedoelen hiermee dat wij geen enkele brief vonden door haar **geschreven;** wellicht zijn er maar weinige geweest. Wat wij wèl vonden zijn stukken door haar **ondertekend.** Een uitzondering vormen haar testament en enige nadere beschikkingen van uiterste wil; deze heeft zij wel zèlf geschreven. Wij maken reeds nu de veronderstelling, dat - vanwege haar ontwikkeling - haar kracht wellicht niet heeft gelegen in het schrijven van brieven, in het houden van diepgaande geestelijke gesprekken en in het zelfstandig oordelen over de verdeeldheden die in de eerste twintig jaren na 1834 de Afgescheiden kerken zo zeer hebben geteisterd.

Maar wat zij ook verder moge zijn geweest, de naam 'weldoenster der

Afgescheidenen' in de jaren van berooidheid, bij het betalen van boeten alsmede het verkrijgen van kerkgebouwen en scholen, is voor vrouwe Zeelt volkomen verdiend.

Mevrouw J.J. Zeelt.

1. Johanna Judith Zeelt;[1] de eerste periode van haar leven (1780-1835)

Johanna Judith Zeelt werd 14 december 1780 te Amsterdam, vermoedelijk aan de Keizersgracht tussen de Huiden- en Wolvenstraat, geboren als (enig)

1 Van de literatuur zij hier vermeld:
Brieven van J.A. Wormser, medegedeeld door Mr G. Groen van Prinsterer 1, Amsterdam 1874; II, Amsterdam 1876, passim.
Bos IV, 469-480.
J.C. van der Does, De Afscheiding, Delft 1933, hoofdstuk 10, getiteld Mevrouw Zeelt.
J.C. Rullmann, De Afscheiding, vierde druk, Kampen 1930, register.
G.M. den Hartogh, Het Christelijk Gereformeerde Seminarie te Amsterdam, Delft z.j., 46 en bijlage V.
J. Stellingwerff, Amsterdamse emigranten, Amsterdam 1975, register.
J.A. Wormser (Jr), De vurige oven, tweede druk, Kampen z.j. 'En verhaal uit den tijd der dragonades in Nederland.' Vrouwe Zeelt wordt in dit verhaal mevrouw Karper genoemd.
Elise van Calcar-Schiotling, De Dertiende - Een familieroman, Schoonhoven 1857. Vrouwe Zeelt, die tegelijk met de schrijfster op 23 febr. 1843 werd afgesneden als lid van de Chr. Afgesch. gemeente te Amsterdam (althans niet meer gerekend werd tot de gemeente te behoren), wordt in deze roman als mevrouw Van Zemelen (!) beschreven. Hoewel het een roman is en hier en daar fiolen vol afkeer over de Afgescheidenen worden uitgegoten, menen we dat een enkel verhaal een historische kern kan bevatten. Zo in deel 3, 250 en 251, waar wordt geschetst hoe mevrouw Van Zemelen (vrouwe Zeelt) wordt bedrogen en bij die gelegenheid *f* 300,- 'losgeld' meegeeft aan een tweetal personen die zich voordeden als ouderling en diaken. De *f* 300,- zouden moeten dienen ds. Quintus (ds. H.P. Scholte), gevangen wegens het leiden van een 'ongeoorloofde godsdienstoefening' op staande voet zijn vrijheid te doen hergeven. In genoemde roman wordt ds. S. van Velzen uit niet-verklaarbare oorzaak getekend in de persoon van 'ds. Draaijer'.

kind van Wouter Zeelt,[2] van beroep makelaar, en van Catharina Bongardt.[3] De vader van deze Wouter Zeelt was Willem Zeelt, geboren 1713. In een notarieel stuk van 16 juni 1865 wordt laatstgenoemde beschreven als een ‘broeder van halven bedde’ van Hendrik Zeelt, van wie het nageslacht in 1864 een deel van het bezit van vrouwe Zeelt erft.[4]

2 Het staat onzes inziens wel vast dat déze Wouter Zeelt het fortuin in de familie heeft gebracht. Dit blijkt onder meer uit de gegevens naar voren gebracht door Jhr. Dr. P.J. van Winter in De Westindische Compagnie ter kamer van Stad en Lande, 's-Gravenhage 1978, 219. Wij lezen daar: ‘Wouter Zeelt in Amsterdam... was makelaar in effecten en in de jaren 1786-1789 entrepreneur, die voor wederverkoop op staatsleningen intekende’; en in noot 21 op dezelfde bladzijde: ‘Over W. Zeelt, kohier koffie- en theegeld, Amsterdam fo 86: 2090: Keizersgracht bij de Wolvenstraat, drie dienstboden; Amsterdamsche Courant 13 augustus 1772, makelaar, Cingel bij de Torensluis; Heerenboekje 1770 is Wouter Zeelt makelaar in vaste goederen, obligatiën, beleningen en inboedels; Naamlijst en woonplaatsen van alle de kooplieden, 1790, in effecten, Keizersgracht tussen de Huiden- en Wolve(n)straten. M.G. Buist, At spes non fracta, Hope & Co. 1770-1815 (1974), 499v. noemt hem als entrepreneur bij leningen voor Zweden, Polen en Rusland tot grote bedragen.’
Aangaande zijn politieke en godsdienstige ‘ligging’ wordt in een handschrift in de collectie mr. C.F. van Maanen (1769-1849), A.R.A., Aanwinsten 1900, XXIII, 35, vermoedelijk in het jaar 1808 opgesteld, aangaande Wouter Zeelt (Amsterdam) gezegd: ‘Koopman. Groot Orangist in alle opsigte en voor al uyt godsdienst yver geanimeerd’ (artikel van Hanna Stouten ‘Verdachte eenvoud; een handschrift uit het archief-Van Maanen’, Documentatieblad Werkgroep 18e eeuw, Nijmegen, nr. 37, november 1977, 35.

3 Wouter Zeelt overleed te Amsterdam 23 dec. 1807; hij werd begraven in de Nieuwe kerk, graf B 45. Catharina Bongardt (Bongart, Bongaardt) overleed 12 nov. 1817; haar adres was toen ‘Keizersgracht over de Westermarkt no. 292’. Zij werd in hetzelfde graf als haar man teraardebesteld. Ook Vrouwe Zeelt werd in dit graf begraven. (Gegevens ontleend aan diverse Retro-acta en acten van de Burgerlijke Stand, Gemeentearch. Amsterdam; lidmatenregisters Herv. gemeente te Amsterdam.)

4 R.A. Utrecht, Huisarchief ‘Postwijk’. Wat het geslacht Zeelt betreft: een uitvoerig genealogisch onderzoek lag onzes inziens buiten het bestek van dit boek. Wij merken slechts het volgende op (gegevens ontleend aan diverse Retro-acta Gemeentearchief Amsterdam). De naam Zeelt heeft vóór 1800 ook de vormen Seelt en Zeel gehad. a. De oudste door ons gevonden voorvader van Johanna Judith Zeelt is Willem Zeelt. Hij huwt in 1710 te Amsterdam Lammertje Klaasz. Zijn leeftijd is dan 27 jaar en zijn beroep ‘sijlemaker’. De naam van zijn moeder is Elsie Harmens. De familie woont op Cattenburgh. b. Uit het onder a. genoemde huwelijk wordt geboren Willem Zeelt. Als weduwnaar van Trijntje de Roos hertrouwt deze te Amsterdam in 1745 met Judith Wolters, 32 jaar, geboren te Wapsterveen. c. Uit de laatstgenoemde echtverbintenis wordt 1747 (doop 29 jan. 1747) Wouter Zeelt, de vader van vrouwe Zeelt, geboren. Zijn ouders wonen aanvankelijk op Cattenburgh, later aan de Singel. Wouter Zeelt en Catharina Bongardt gaan te Amsterdam in ondertrouw 9 okt. 1772. Johanna Judith Zeelt is vernoemd naar haar (vermoedelijk gefortuneerde) tante Johanna Bongardt echtgenote van J.M. (de) Vos en naar haar grootmoeder van vaders zijde Judith Wolters.

Het buiten Postwijk te Baambrugge. Foto Nederlands Dagblad, Tj. S. de Vries.

Het buiten, dat in dit hoofdstuk centraal staat, ‘Postwijk’ te Baambrugge (even ten noorden van de kom van het dorp aan de Angstel gelegen), werd door de vader van vrouwe Zeelt in 1784 voor de som van *ƒ* 11.445,- gekocht, nadat het in 1772 voor *ƒ* 15.950,- van eigenaar was verwisseld.[5]

Johanna Zeelt werd 20 december 1780 in de Noorderkerk te Amsterdam gedoopt en deed in april 1800 belijdenis des geloofs in de Hervormde gemeente aldaar. Zij overleed te Baambrugge 22 november 1864. Na het overlijden van haar ouders, en wel 14 maart 1821, op veertigjarige leeftijd, treedt zij in het huwelijk. Zij is dan als enige erfgename van haar ouders, een zeer gefortuneerde vrouw. Het huwelijk wordt kerkelijk voltrokken in de Oude kerk te Amsterdam. Eerst door deze echtverbintenis komt zij in het historisch nieuws.

5 R.A. Utrecht, Huisarchief ‘Postwijk’.

Bruidegom is de 53-jarige Cornelis van IJsseldijk, geboren te Nijmegen,[6] volgens de huwelijksacte dan 'buiten beroep', weduwnaar van de een jaar eerder te Rijswijk overleden Geertruida Adriana Wapperom. Merkwaardig is, dat geen van de vier getuigen behoort tot de familie van de bruid, noch minder tot de aanzienlijken van de stad Amsterdam. We lezen van Arie van IJsseldijk, timmerman, broer van de bruidegom en van... Jan Balke, oud 30 jaar, de tuinman van mevrouw Zeelt, wonende te Baambrugge.

Het huwelijk van vrouwe Zeelt is niet gelukkig geweest.

Wormser schrijft hierover gedateerd 6 december 1850:[7]

> De processen, die zij vroeger met haren echtgenoot gevoerd heeft, spreken van dweepzucht en dergelijke zaken. Haar man had haar gaarne krankzinnig verklaard gezien. Hij heeft ten huwelijk slechts schulden aangebragt. Toen het huwelijk gesloten zou worden, maakte hij haar wijs dat de acte van huwelijksvoorwaarden eerst na het huwelijk kon worden opgemaakt. Toen het huwelijk voltrokken was, zeide hij dat hij zich vergist had. Ik kan daarover niet meer schrijven; zij heeft, als ieder, hare gebreken; maar het zijn gebreken van iemand, die van hare jeugd af eene voorbeeldige Christin was, maar zich meer schaarde bij arme, dan bij aanzienlijke menschen.

In dit verband dient te worden opgemerkt, dat in de literatuur hier en daar het misverstand opduikt, dat mevrouw Zeelt gedurende een deel van haar leven een gescheiden vrouw is geweest.[8] De verbintenis werd echter nimmer ontbonden, maar reeds 2 februari 1832, dus na een huwelijk van bijna elf jaar, overleed Cornelis van IJsseldijk op 64-jarige leeftijd. Uit zijn adres op deze datum 'Keizersgracht bij de Spiegelstraat' moet worden afgeleid dat man en vrouw de laatste jaren niet hebben samengewoond.[9]

Wat de 'processen' betreft, waarover Wormser schrijft, vonden wij het volgende.[10]

Reeds in 1823 werd door Johanna Zeelt een eis tot 'scheiding van bijwoning' (séparation de corps) ingediend bij de rechtbank van eerste aanleg te Amsterdam. Op 24 januari 1824 bepaalde de president van deze rechtbank, dat zij, zolang het proces zou lopen, niet met haar man behoefde samen te wonen. Laatstgenoemde heeft daarbij het beheer over het grote vermogen van mevrouw Zeelt alleen in handen gekregen; evenzo het recht van gebruik van de echtelijke woning. Johanna Zeelt stond op dat tijdstip in letterlijke zin op straat, en dit ondanks het feit, dat Cornelis van IJsseldijk 'ten huwelijk slechts schulden had aangebragt'. Volgens de stukken

6 C. van IJsseldijk werd 16 aug. 1767 te Nijmegen geboren als zoon van Egbert van IJsseldijk en Cornelia Wolsink (Gem. arch. Amsterdam, huwelijksacte 14 maart 1821).
7 Wormser, a.w., I, 160.
8 Bijvoorbeeld J. Stellingwerff, a.w., 152: 'Mevrouw Zeelt, een rijke gescheiden en afgescheiden dame uit Baambrugge...'.
9 Gem. arch. Amsterdam, overlijdensacte 4 febr. 1832.
10 Rechtb Amst, arch. rechtb. van eerste aanleg, eerst kamer, inv. no.'s 740, 741 en 804.

stond de echtelijke woning ‘op de Botermarkt tusschen het Regulierssplein en de Utrechtsche Straat’, dat wil zeggen aan het huidige Rembrandtsplein.

Johanna Zeelt heeft in deze tijd onderdak gekregen bij H.J. Daniels, ontvanger van de registratie, wonende op de Prinsengracht tussen de Leidsestraat en de Spiegelstraat. Al heel gauw heeft zij een eis ingediend tot het ontvangen van haar man van een som van *ƒ* 2000,- per maand ‘in cas van separatie van ligchaam en bijwoning en gedurende hare verwijdering uit dien hoofde uit het gemeenschappelijke huis’. Door haar man wordt als ‘tegenvoorstel’ *ƒ* 500,- per maand aangeboden ‘hangende de procedure’. De rechtbank spreekt uit, dat Van IJsseldijk *ƒ* 1000,- per maand zal moeten uitkeren; dan ‘blijft er voor gedaagde nog het dubbele over’!

Het vonnis van de rechtbank, geveld 20 november 1824, geeft ons enige merkwaardige bijzonderheden. Het college overweegt dat ‘bij de nog vigerende wetgeving tot scheiding van bijwoning (séparation de corps) dezelfde gronden en dezelfde bewijzen gevorderd worden als tot echtscheiding (divorce)’.

> Overwegende derhalve dat de Eisscheresse haren eisch tot scheiding van bijwoning willende funderen op atroce[11] behandelingen en beledigingen van den gedaagde jegens haar, bewijzen moet dat die atroce behandelingen en beledigingen van zulk eenen hevigen aart zijn geweest dat dezelve de voortdurende zamenleving tusschen haar en den gedaagde ondragelijk, zoo niet zelfs gevaarlijk maken.
> Overwegende dat uit de ten deze gehouden Enquête[12] blijkt, dat de gedaagde niet altoos en overal de Eisscheresse met die liefde, achting en genegenheid heeft behandeld, welke elk man verpligt is aan zijne vrouw... te betoonen, en de gedaagde vooral aan de Eisscheresse verschuldigd is, uit aanmerking van het belangrijk vermogen hetwelk de Eisscheresse ten huwelijk heeft aangebracht (!), zonder te dien opzichte eenige Antenuptiale voorwaarden[13] te stipuleren.
> Overwegende dat hoezeer tot deze min heusche en ondankbare handelwijze... ook van de zijde der Eisscheresse somwijlen wel eenige aanleiding mag gegeven zijn; desniettemin... het niet volkomen nakomen van alle de zedelijke verplichtingen, welke het aangegaan huwelijkscontract met de Eisscheresse. zoo wel als de pligt der dankbaarheid, den gedaagde hebben opgelegd, even weinig als het verschil van humeur en zin van partijen, aan de Eisscheresse het regt kan geven om eene scheiding van bijwooning van den gedaagde te vorderen; immers zoo lang door de Eisscheresse niet voldoende bewezen wordt dat daarmede zulke atroce behandelingen en grove beledigingen gepaard gaan dat de voortdurende zamenleving onbestaanbaar is met hare rust en veiligheid en alzoo ondragelijk en zelfs gevaarlijk.

11 Atroce = gruwelijk.
12 Enquete = in dit geval een getuigenverhoor uitgevoerd door één van de leden van de rechtbank. Het proces-verbaal van deze enquete is niet bewaard gebleven.
13 Antenuptiale voorwaarden = voorwaarden voor de bruiloft gemaakt; huwelijksvoorwaarden.

Overwegende dat mitsdien door de Eisscheresse geene gronden ten processe aangevoerd, evenmin bewezen zijn welke voldoende kunnen geacht worden om haar van den gedaagde van bijwooning te scheiden.
Gezien...[14]
Ontzegt aan de Eisscheresse haren eisch met compensatie van kosten.

14 Volgen enige wetsartikelen.

Uit dit vonnis blijkt dat de echtelieden niet zijn gescheiden, zelfs niet ‘van tafel en bed’. Zou de uitspraak anders zijn uitgevallen, dan zou het volgens een door de procureur van mevrouw Zeelt ingediend stuk de bedoeling zijn geweest de ‘schifting, scheiding en verdeeling aan ieder van hun van de helft van de roerende goederen’ te bevorderen. Zoals reeds gezegd hebben man en vrouw in het tijdvak 1824-1832 niet meer samengewoond. Hoe hun financiële verhouding in deze jaren is geweest, is niet bekend. Wellicht heeft Van IJsseldijk genoegen genomen met een jaargeld en aan de echtgenote het beheer over de goederen gelaten.

Wat wel duidelijk is, is de omstandigheid dat laatstgenoemde na het overlijden van haar man steeds tekent als J.J. Zeelt en niet als J.J. van IJsseldijk geboren Zeelt. In officiële stukken wordt zij onveranderlijk J.J. Zeelt, weduwe C. van IJsseldijk genoemd. Zij is als ‘vrouwe J.J. Zeelt’ de geschiedenis ingegaan.

Het is van belang aandacht te besteden aan enige bijzonderheden die in verband staan met het overlijden van Cornelis van IJsseldijk - zoals vermeld 2 februari 1832.

Uit zijn testament, eigenhandig geschreven 22 september 1823 te Baambrugge op de buitenplaats Postwijk,[15] blijkt dat hij heeft benoemd tot erfgenaam zijn enige dochter, uit zijn eerste huwelijk, Cornelia Egberta van IJsseldijk.

In 1832 woont laatstgenoemde te Amsterdam, Keizergracht bij de Spiegelstraat no. 673. Zij is ongehuwd en rentenierster. Haar vader overlijdt op hetzelfde adres. Hieruit zou kunnen worden afgeleid dat vader en dochter in 1832 bij elkaar woonden.[16]

In de betreffende notariële stukken lezen we dat vrouwe J.J. Zeelt in deze tijd woont Keizersgracht over de Westermarkt no. 293. Spoedig nadien verhuist zij naar de hofstede Postwijk, gemeente Baambrugge.

Hoewel het ondoenlijk is hier een brede uiteenzetting te geven van de diverse acten naar aanleiding van de scheiding van de gemeenschappelijke boedel, vermelden wij toch dat Cornelia Egb. van IJsseldijk aanzienlijke bedragen en onderscheidene onroerende goederen erft.[17] Onder meer blijkt dat haar vader voor zijn tweede huwelijk bezat de buitenplaats ‘Haag- en Delftzigt’ te Rijswijk (Z.H.).[18] Volgens de memorie van (aangifte van) successie[19] laat

15 Gem.arch. Amst., Notariële archieven, Repertorium notaris mr. T.M. de Man, 4 febr. 1832.

16 Geheel zeker is dit ook weer niet. Andere documenten gewagen van haar domicilie Keizersgracht no. 104. Bovendien: haar vader had een echtpaar als huisbewaarders in dienst.

17 Als noot 15.

18 Dit gegeven behoeft niet in strijd te staan met de vermelding van J.A. Wormser (blz. 362), namelijk dat Cornelis van IJsseldijk ten huwelijk slechts schulden aanbracht. Toch zetten wij bij deze bewering van Wormser een vraagteken. Volgens de memorie van successie ingediend na het overlijden van Van IJsseldijks eerste vrouw op 26 maart 1820 (A.R.A., Memories van successie, kanton 's-Gravenhage-Rijswijk, G.A. Wapperom, overleden 26 maart 1820) - dus een jaar voor zijn tweede huwelijk - bezat het echtpaar een zestal onroerende goederen. Wij noemden reeds een buitenplaats te Rijswijk (Z.-H.); verder is er sprake van twee grote panden te Nijmegen. Maar daartegenover kunnen hypotheek- en andere schulden hebben gestaan.

19 R.A. Haarlem, Memories van successie Amsterdam, C. van IJsseldijk, overl. 2 febr. 1832.

de overledene na onder andere de helft van de heren- en boerenhofstede Trompenburg te 's-Graveland met circa 19 bunder grond en onroerende goederen onder Hilversum, Vinkeveen, Nijmegen en 's Gravenhage.

De ‘memorie van successie’ na het overlijden van mevrouw Zeelt in 1864 opgesteld ermeldt als totaal vermogen het voor die tijd zeer hoge bedrag van *ƒ* 556.055,36.[20] Niet alleen volgens de overlevering, maar ook volgens hetgeen we nu nog kunnen nagaan, is mevrouw Zeelt zeer mild geweest als het kerkelijke doeleinden betrof, inzonderheid zaken die verband hielden met de Afscheiding. Wij noemen (zoals blijkt uit genoemde ‘memorie’): het lenen van een bedrag van *ƒ* 7500,- aan de Afgescheiden gemeente te Amsterdam tegen 4%, waardoor de aankoop van het eerste kerkgebouw (alsmede een belendend perceel), gelegen aan de Bloemgracht, mogelijk werd. Hierbij was de bepaling gemaakt dat de schuld van *ƒ* 7500,- bij haar overlijden zou komen te vervallen.

Aan de kleine Afgescheiden gemeente te Tiel werd *ƒ* 3000,- geleend voor de aankoop van een pastorie, welke lening later werd omgezet in een gift. Kockengen ontving, zoals we zagen, *ƒ* 250,-.

Dordrecht kreeg een lening van *ƒ* 2000,- tegen een rente van 2½%, voor de stichting van een school.[21] De ‘Gereformeerde gemeente onder het Kruis te Dordrecht’ *ƒ* 7000,- in de vorm van een hypothecaire lening.[22]

Aan de Afgescheiden gemeente te 's-Graveland verhuurt zij nog in 1862, dat is twee jaar voor haar overlijden, het kerkgebouw dat op haar ‘Heeren- en boerenhofstede Groenlust’ aldaar stond, voor de tijd van zeventig jaar en tegen een huur van *ƒ* 50,- per jaar. Daarbij neemt zij het onderhoud van het gebouw en van de haar toebehorende ‘vaste banken’ voor haar rekening.

Aan de Afgescheiden gemeente te Assen leende zij *ƒ* 1500,-, aan die te Utrecht *ƒ* 11.000,- en aan die te Delft circa *ƒ* 3000,-.

De Afgescheiden gemeente te Baambrugge ontving van haar, zoals we nader zullen zien, een stuk grond voor de bouw van een kerk en eventueel een school, alsmede een legaat van *ƒ* 6000,-.

En zo zouden we kunnen doorgaan. Enige van haar giften, legaten etc. zullen wij verder in dit hoofdstuk nog noemen, als wij spreken over haar laatste levensjaren, haar testamenten en haar overlijden. Wij zullen daarbij moeten voorbijgaan aan het betalen van boeten aan Afgescheidenen opgelegd ter oorzake van het houden van ‘ongeoorloofde samenkomsten’ en aan het

20 R.A. Utrecht, Memories van successie, kantoor Loenen, jaar 1864/66.
21 TWEEDE DEEL, 169.
22 Idem, 154.

verlenen van hulp aan menigeen die op de een of andere wijze in financiële moeilijkheden verkeerde. Aan het eerstgenoemde schenken we verder geen aandacht, aangezien details daarvan - het betreft voornamelijk de jaren 1835 tot 1840 - ontbreken; aan het laatstgenoemde evenmin, daar het meeste van de lange opsomming die we zouden kunnen geven buiten het onderwerp van dit boek valt.

Niet onopgemerkt mag blijven, dat vrouwe Zeelt, een rijke, alleenstaande dame, meer dan eens het mikpunt is geweest van personen die trachtten haar, òf door oneerlijke practijken òf door schone schijn, geld afhandig te maken. Als wij haar reeds genoemde 'memorie van successie' bezien, kunnen we niet anders dan concluderen, dat deze categorie meer dan eens successen heeft geboekt. Maar toch is aan het einde van haar leven haar financiële positie ongeschokt. Daarbij moet wel worden geconstateerd, dat zij haar hulp niet in het wilde weg verstrekte, maar veelal in de vorm van een hypothecaire of andere lening. Vergissen wij ons niet, dan is dit wijze beleid voor een deel te danken aan haar eigen voorzichtigheid, maar ook aan de goede inzichten van haar adviseur de Amsterdamse deurwaarder J.A. Wormser. Hierbij kwam dat zij voor zich zelf weinig eisen stelde en dat zij aan het einde van haar leven werd omringd door de beschermende zorgen van mejuffrouw Johanna Margaretha Geelkerken.[23]

2. De samenkomsten op 'Postwijk' omstreeks 1836

Vrouwe Zeelt heeft zich vermoedelijk al spoedig na het overlijden van haar man metterwoon op de 'heeren- en boerenhofstede' Postwijk te Baambrugge gevestigd. Zij heeft zich kort na 1834 afgescheiden.[24] Hoe zij tot deze stap is gekomen, is ons niet bekend. In Baambrugge zijn in de eerste jaren na 1834 weinig Afgescheidenen geweest. Tot de kring van het Réveil heeft zij niet behoord. Wellicht was mevrouw Zeelt in deze tijd reeds bevriend met J.A. Wormser. Het kan ook wezen, dat zij vanwege haar bezittingen enige personen kende, die daarna de voormannen werden van de Afscheiding te Oud-Loosdrecht en 's-Graveland. Het meest aannemelijke is daarbij dat menselijkerwijze haar overgang naar de Afscheiding is tot stand gekomen door de invloed van de familie Reijmerink te 's-Graveland. Enige leden ervan hebben zich feitelijk reeds vóór 1834 afgescheiden.[25] Filippus Reijmerink

23 Voor het eerste in deze zin genoemde zie men de rake typeringen van Wormser Jr., a.w., 52-60. Hoewel de schrijver een 'verhaal' geeft, moeten we aannemen dat hij zo goed mogelijk heeft naverteld wat hij van zijn vader J.A. Wormser heeft gehoord. Men zie ook Van der Does, De Afscheiding, a.w., 235.

24 Zij scheidde zich af te Amsterdam; vgl. Dr. R.B. Evenhuis, Ook dat was Amsterdam, vijfde deel, Baarn 1978, 171 en 172. In het archief van de Herv. gem. te Baambrugge wordt aangaande haar afscheiding niets gevonden. Naar aan schrijver dezes werd medegedeeld, ontbreken de notulen van de kerkeraad over het tijdvak 1820-1900.

25 Men zie voor deze familie: hoofdstuk 25 ('s-Graveland).

en zijn vrouw Aaltje Land, na 1833 wonende te Loosdrecht, werden in de testamenten van vrouwe Zeelt eerst bedacht met een som geld, later met een vaste uitkering. Ook één van haar vertrouwde dienstboden Theodora Berendina Vos,[26] gezegd 'Doortje', kwam als wij het goed zien uit 's-Graveland en was Afgescheiden.

Mevrouw Zeelt heeft zich aanstonds aangesloten bij de Afgescheiden gemeente te Amsterdam. Naar aanleiding van het eerste request door deze gemeente ingediend, schrijft het classicaal bestuur van Amsterdam (Hervormd) op 9 november 1835 aan de minister van eredienst:[27]

> 'Een alleen is er onder dezelve' - namelijk onder de medestanders van de vier ondertekenaars - 'die door haar tijdelijk vermogen in staat is om veel te kunnen doen. Het is de Wed. Van IJsseldijk, geboren Zeelt, eene vrouw van zeer bekrompen kennis en vermogens, die zich door elk die een vroom gelaat toont, laat innemen en door hare ruime tijdelijke middelen vroeger aan de vereenigingen onder Mijdrecht en Zwijndrecht[28] aanmerkelijk heeft uitgereikt.'

Deze laatste bewering zal niet gemakkelijk meer kunnen worden gecontroleerd, maar zij lijkt ons niet onaannemelijk.

Bewaard is gebleven een proces-verbaal opgemaakt door de burgemeester van Abcoude en Baambrugge, gedateerd 12 juni 1836.[29]

Op deze dag heeft ds. H.P. Scholte tweemaal op Postwijk gepreekt. De burgemeester schrijft, dat hij 's morgens aldaar komende 'in den gang van het huis eenige zitbanken vond, waarop ongeveer zes en dertig zoo mannen als vrouwen zaten, en aan het einde dier gang eene gemaakte hoogte waarop een tafeltje met een bijbel geplaatst was; en dezelfde passerende wierd ik in eene kamer gelaten, waar ik gemelde Vrouwe aantrof en onder de aandagt bragt, de verkeerdheid dezer Godsdienstige oefening, als nog strijdig met de wet en ik mij alzoo in de onaangename verpligting bevondt Proces-Verbaal op te maken eener daadzaak als nog niet toegelaten. Waarop haar Ed. mij antwoordde: dat zulks in Utrecht en elders in die Provincie plaats greep, maar (zij) zoude den Domine roepen, die (ik), na een wijl teevens komende, onder het oog bragt, dat zulk eene vergadering boven de twintig personen, uitgezonderd de huisgenoten niet geoorloofd was, waarna hij een onbeduidend repliek gaf en zich voor het voorgeschreven tafeltje plaatste, en eindelijk heb ik de vergadering overluid aangezegd, daar het getal boven de wet zijnde, uiteen te gaan, dat door allen met een stilzwijgen beantwoord wierdt.' In beide diensten waren in totaal 60 à 70 personen aanwezig. Slechts een deel behoorde tot degenen die zich duidelijk van de Hervormde kerk hadden afgescheiden. De burgemeester noemt de volgende aanwezigen

26 In de stukken ook genoemd Th. C. Vos of D.T. Vos.
27 Bos II, 541-543.
28 Bedoeld is de secte van de "Zwijndrechtse Nieuwlichters". Men zie voor deze secte: G.P. Marang, De Zwijndrechtse Nieuwlichters, Academisch proefschrift, Dordrecht 1909.
29 Rechtb Amst, inv. no. 567.

- een gezelschap van gevarieerde samenstelling uit Baambrugge, de naaste omgeving en Amsterdam.

Cors van Harten, pottenschipper
Boudewijn van Harten, schatter van het slachtvee, niet-afgescheiden
Willem Oudshoorn, veehouder
(Deze drie woonden te Vinkeveen)

Jan Molenaar Hancock, rentenier, en zijn vrouw, te Loenen

Jacob van der Ham, koperslager, te Amsterdam
Hendrik Pijlman, aanspreker, idem, Afgescheidene

Hendrik Antonie van Heusden, veehouder, en zijn
vrouw, wonende op een boerderij toebehorende aan mevr. Zeelt; Afgescheidenen
Cornelis van Soest, veehouder, en zijn vrouw
Dirk van Mijdrecht, wagenmaker
Johannes Jacobus Heineke, zadelmaker
Frederik Wilhelm Vogeding, winkelier
Willem Dolman, schoenmaker
Cornelis de Looij, veehouder, en zijn vrouw
Cornelis van Schaik, veehouder, en
zijn schoonmoeder de weduwe Hendrik van 't Hondert, veehouderesse
Teunis Staal, veehouder
Maria Reuring, huisvrouw van Pieter Kroon, veehouder
Dirk Boele en Lammert Kruiswijk, werklieden op Postwijk
Pieter de Bruijne, boereknecht bij H.A. van Heusden
Pieter Welsink, timmerman en
zijn schoonmoeder de weduwe Hendrik Linde
Neeltje Pot, boeremeid bij Teunis Staal
(Deze allen woonden te Baambrugge)

Jan Bouthoorn, veehouder, niet-afgescheiden, en zijn vrouw, Nichtevecht
Jacob de Vries, veehouder, Nigtevecht

Pieter van der Neut, visser en zijn vrouw, Waverveen

Harmen Hogenhout, veehouder en zijn vrouw, Abcoude (Proostdij)
Neeltje van der Vliet, vrouw van Barend Buijs, veehouder, idem

De rechtbank te Utrecht veroordeelt Scholte op 12 oktober 1836 tot *ƒ* 25,- boete en vrouwe Zeelt tot *ƒ* 8,-.[30] In hoger beroep te Amsterdam volgt vrijspraak.[31]

Op 20 augustus 1837 preekt ds. S. van Velzen, dan wonende te Huizum in Friesland, op Postwijk. Zowel hij als mevrouw Zeelt worden door de rechtbank te Utrecht op 10 oktober 1837 vrijgesproken, aangezien niet is bewezen, dat er meer dan twintig

30 Rechtb Utr, vonnissen 1836.
31 Rechtb Amst, vonnis 15 dec. 1836 (inv. no. 217).

personen - de huisgenoten niet meegerekend - aanwezig waren. De burgemeester meent echter[32] dat enige personen zich bij zijn aankomst hebben ‘schuil gemaakt’. Welnu, daarvoor was op Postwijk gelegenheid te over.

32 Arch. Gem. Abcoude c.a., ‘Brievenboek’, 1837, proces-verbaal 20 aug. 1837.

Mevrouw Zeelt bezocht ook godsdienstige samenkomsten in andere plaatsen. Zo werd zij zondag 21 augustus 1836 gesignaleerd - tezamen met ds. Scholte - in Loosdrecht. Vrederechter F.C. Muijsken, wonende op Noordheide te Maartensdijk, schrijft naar aanleiding daarvan aan de minister van justitie:[33]

> De berugte Wed. IJzendijke (!) geb. Zeelt heeft haare buiteplaats te Baambrug, is zints lang door haare wonderlijke leefwijs bekend; zij is ultra regtzinnig, offert haar groot vermogen hieraan op; het is bij haar ene manie geworden; de finantiëele ondersteuning in dezen omtrek komt vermoedelijk meest van haar.

3. Vrouwe Zeelt en haar relatie tot de Afgescheiden gemeente te Amsterdam

Aan de moeilijkheden en verdeeldheden binnen de gemeente te Amsterdam hebben wij een belangrijk gedeelte van het DERDE DEEL gewijd[34] en ook de hoofdstukken 15 en 16 van dít boek spreken er van.

Zonder onnodig in herhaling te vallen, vatten we als volgt samen: Na de eerste ‘Amsterdamsche twist’ in 1837 en 1838 met als inzet een preek van ds. H.P. Scholte, ontwikkelt zich eind 1838 en in 1839 de ‘tweede Amsterdamsche twist’. Daarbij waren de hoofdzaken: een beroep uitgebracht op ds. S. van Velzen in Friesland, de wijze van aannemen van dit beroep en een krasse beschuldiging van de Utrechtse kerkeraad (lees: Scholte) inzake de prediking van Van Velzen; deze zou namelijk in zijn preken slechts ‘een geraamte van leerstellige waarheden’ brengen en niet verkondigen ‘de levende Christus, de levendmakende Geest en het levende en werkzame geloof’. Aangezien vier kerkeraadsleden niet willen verklaren dat de Utrechtse kerkeraad heeft gelasterd - zij zeggen de zaken niet te kunnen beoordelen - worden zij op 3 januari 1840 geschorst. Deze schorsing wordt later door de meerdere vergaderingen bevestigd.[35]

De vier geschorsten D.A. Budde, J.A. Wormser (ouderlingen), H. Höveker en D. Lijsen (diakenen) vormen aanstonds een tegen-kerkeraad en noemen zich **de** Afgescheiden gemeente te Amsterdam. Hun aanhang omvat aanvankelijk circa 70 personen. Höveker keert kort nadien tot de Hervormde kerk terug; Wormser in 1861. De kring van Wormser c.s. pretendeerde al spoedig na 1840 niet een gemeente te zijn; berichten over haar bereiken ons tot 1848. De afgezette predikant P. Zonne bedient evenwel circa 1846 doop en avondmaal; in 1848 preekt ds. C.G. de Moen, dan te Zwolle, in dit gezelschap en bedient de doop aan een kind van de latere ds. Cornelis van Proosdij.[36]

33 Bos IV, 393.
34 Men zie speciaal voor vrouwe Zeelt het register.
35 DERDE DEEL, met name hoofdstuk 6.
36 Breder hierover in: C. Smits, Eerherstel voor ds. Simon van Velzen (1809-1896), in Woord en Wetenschap, Mededelingen van de Stichting voor Gereformeerd Wetenschappelijke Arbeid, 7e jaargang no. 2, 3 en 4, 8e jaarg. no. 1 en 2 - 1975, 1976 (Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage).

Bij deze groep sluit ook mevrouw Zeelt zich aan, na eerst formeel zeer korte tijd lid te zijn geweest van de Afgescheiden gemeente te Utrecht. De facto breekt zij aanstonds met de gemeente te Amsterdam; maar eerst op 23 februari 1843 wordt door de kerkeraad vastgesteld dat zij en andere personen niet langer tot de gemeente behoren. Deze episode uit haar leven ligt enigszins in het duister. Wij moeten aannemen, dat vrouwe Zeelt in de jaren na 1843 - zij heeft dan reeds de leeftijd van 63 jaar bereikt - Baambrugge niet zo vaak heeft verlaten. Ds. Scholte kwam wel eens preken, daarna P. Zonne zoals we nog zullen zien. Wellicht zijn ook anderen voorgegaan; in latere jaren in ieder geval ds. A.G. de Waal, in wie mevrouw Zeelt veel vertrouwen stelde. Maar in de jaren 1840-1847 wordt haar 'geestelijke ligging' geheel beheerst door de invloed van Scholte en (bovenal) door J.A. Wormser.

De moeilijkheden voor de Amsterdamse kerkeraad - ds. S. van Velzen c.s. - bij het ontstaan van de scheur in de gemeente, begin 1840, waren niet gering. In de eerste plaats: ongeveer 70 zielen braken feitelijk met de gemeente en door het optreden van Scholte - die de grootste verantwoordelijkheid draagt voor het uitbreken van het conflict - dreigde het gehele verband van de Afgescheiden gemeenten uiteen te vallen. Maar daarnaast was er veel zorg inzake het kerkgebouw van de sedert enige maanden door de Koning erkende gemeente.

Wat toch was het geval?[37] Begin 1840 stonden het kerkgebouw aan de Bloemgracht en een 'pakhuis en erve' daarnaast gelegen, alsmede 'de gemeene gang' tussen de beide panden nog niet op naam der gemeente, maar op naam van één van de ouderlingen van de kerkeraad Van Velzen c.s., genaamd Nicolaas Obbes Dzn, makelaar. Deze had beide percelen 18 juli 1836 gekocht bij een veiling van onroerende goederen. Door mevrouw Zeelt was het benodigde kapitaal verstrekt voor deze koop 'mitsgaders tot het vertimmeren en bemeubelen van dezelve (perceelen)'. In totaal heeft mevrouw Zeelt gegeven *ƒ* 6000,- (zijnde de prijs betaald voor de gebouwen) en *ƒ* 1500,- voor de overdrachtskosten etc., het verbouwen en het meubilair, tezamen *ƒ* 7500,-.

De bepaling daarbij gemaakt was - zoals reeds vermeld - dat laatstgenoemd bedrag zou worden verstrekt in de vorm van een lening à 4% per jaar, en dat bij overlijden van mevrouw Zeelt de schuld zou komen te vervallen. Blijkbaar heeft laatstgenoemde reeds vóór 1840 geaarzeld, toen de gebouwen op naam van de gemeente konden worden gebracht. Zij heeft vermoedelijk ook toen een behoorlijke acte gevraagd inzake de betaling van de rente van *ƒ* 300,- per jaar.

Maar na de scheur ontvangt de kerkeraad Van Velzen een door vrouwe Zeelt ondertekende brief, gedateerd 17 januari 1840, geschreven door ds.

37 De gegevens van deze alinea zijn ontleend aan Arch. Geref. kerk te Amsterdam (Gem.arch. Amst.) 'Copieboek van Brieven' 1840-1847 (inv. no. 28), no. 286 'Copie van Koopacte'.

Scholte ‘hoewel zijn hand daar eenigszins in veranderd is’, alsmede een ‘insinuatie’ - een gerechtelijke aanzegging - geschreven door de geschorste ouderling J.A. Wormser, maar getekend door een andere deurwaarder. In beide stukken komt tot uitdrukking dat het aan N. Obbes Dzn niet zal worden toegelaten het kerkgebouw en belendend perceel op naam van de gemeente te stellen.[38]

Blijkbaar hebben mevrouw Zeelt alsmede enige van haar bedienden, Jan Balke, zijn huisvrouw en Theodora B. Vos (‘Doortje’), in sterke mate gevaren op het kompas van J.A. Wormser. De vraag kan gesteld, of eerstgenoemde wel voldoende inzicht heeft gehad in de ware aard van het Amsterdamse conflict. Anderzijds moet worden gezegd, dat zij maar weinig kerkelijk besef heeft getoond.

De weigering van mevrouw Zeelt con amore mede te werken aan de overdracht van het kerkgebouw heeft deze transactie tot een slepende zaak gemaakt. Eerst in 1841 lezen we van een verdere ontwikkeling. Gedateerd 13 april 1841 schrijft de kerkeraad Van Velzen een uitvoerige brief aan mevrouw Zeelt.[39] Wormser had namelijk 16 maart bericht dat mevrouw Zeelt een ‘dertien voudige borgtogt (11 kerkeraads- en 2 andere leden) hoogst onaangenaam’ zou vinden. Blijkbaar wilde laatstgenoemde, waar zij juridisch de overdracht niet heeft kunnen tegenhouden, van de kerkeraad een verklaring van een uitgebreide borgtocht ontvangen, en wenste zij geen genoegen te nemen met de toezegging, dat haar ieder jaar een bedrag van *f* 300,- aan rente zou worden uitbetaald. Zij heeft Wormser onder andere laten schrijven dat ‘daar de borgen zich zelve in dezen opdringen (zij) niet geheel en al met zich den spot laat drijven...’, kortom dat zij de voorgestelde borgtocht van de afzonderlijke kerkeraadsleden weigert. Het opstellen en ondertekenen van een gewijzigde acte van borgtocht heeft nog heel wat voeten in de aarde gehad.[40] Als deze zaak bijna rond is, de inhoud van de stukken haar goedkeuring heeft ontvangen en vrouwe Zeelt nog slechts een handtekening moet plaatsen, weigert zij dit laatste, omdat naar haar mening eerst ‘eene geldkist, een klokje, een lamp en een slaapbank’ aan haar moeten worden terug gegeven.

De kerkeraad schrijft dan, 27 oktober 1841:[41]

> ...dat wij steeds van oordeel geweest zijn, dat die goederen aan de Gemeente toebehoorden. Uw ED. toch heeft blijkens aanteekingen die wij nog gevonden hebben alles wat bij de Kerk behoort aan de Gemeente afgestaan. Nu meenen wij dat die geldkist van den beginne af voor de Kerk en diacony gebruikt zijnde, ook bij de Kerk behoort, alsmede dat klokje, hetwelk steeds bij de Godsdienstoefening gebruikt wordt. Wat de lamp aangaat, die is vroeger bij de kerkvergaderingen gebruikt doch staat thans op zolder. Wij rekenen derhalve dat die goederen onder het ameublement gerekend zijn, waarvan de acte van afstand en intrest melding maakt.

38 DERDE DEEL, 145-148.
39 Copieboek (vgl. noot 37), no. 238.
40 Ook in brieven van 11 mei, 14 sept. en 14 okt. 1841 drong de kerkeraad er bij vrouwe Zeelt op aan, de overdracht niet langer tegen te werken (Copieboek, no.'s 240, 256, 262).
41 Idem, no. 263.

Maar, zo verklaart de kerkeraad, indien mevrouw Zeelt de goederen blijft vorderen, dan zullen zij aan haar worden overgedragen. Het klein-menselijke was ook aan deze weldoenster niet vreemd, maar zij zal wel tot bovengenoemde wonderlijke eis door anderen zijn aangezet.

Eindelijk - 8 november 1841- kunnen dan de acten van verbintenis inzake afstand van de hoofdsom van *f* 7500,- bij overlijden van mevrouw Zeelt, de rente en de betaling daarvan, alsmede de borgtocht worden getekend.[41] De gebouwen waren echter reeds 17 maart 1841 getransporteerd.

Wat de 'Acte van Borgtogt' betreft: alle elf kerkeraadsleden tekenen haar! En wel met de formulering 'Goed voor driehonderd guldens' (per jaar). Wij lezen: 'En dewijl de Kerkenraad der Christelijk Afgescheidene gemeente te Amsterdam deze borgtocht wil tekenen, begeerende echter mevrouw Zeelt dat dezelve door de Leden des Kerkenraads niet in hunne qualiteit van kerkelijke personen gedaan zal worden, zoo verklaren de ondergeteekende(n)' - namelijk alle, althans 57 mansledematen der gemeente - 'hiermede te bewilligen, dat ingeval de bedoelde interessen niet zouden worden opgebragt uit de Kerkelijke collecten en dat dus de tegenwoordige leden des Kerkenraads die borgtogt teekenen daarvoor werden aangesproken, in dit geval, een iegelijk onzer aansprakelijk te zijn om met onze particuliere bezittingen de genoemde interessen te voldoen of wel dat het Kerkgebouw zal moeten verkocht worden om de borgen en de schuldeischers schadeloos te stellen.'

Wij danken aan deze 'Verklaring' (die de datum draagt van 10 augustus 1841) een momentopname van de Amsterdamse gemeente; zoals gezegd: een lijst van de 57 manslidmaten inclusief de namen van de 11 leden van de kerkeraad.

Op 7 februari 1843 schrijft de Amsterdamse kerkeraad een brief aan een groot aantal leden van de groep Wormser.[42] Bij het schrijven aan mevrouw J.J. Zeelt, Theodora B. Vos, Jan Bal(c)ke en zijn vrouw H.C. Verheij wordt de aantekening gemaakt: 'die vroeger bij de Christ. Afgesch. gemeente waren aangesloten, maar volgens hunnen brief d.d. Januarij 1840 zich aan den kerkeraad van gezegde gemeente onttrokken hebben.' De brief zelf luidt als volgt.

> Ofschoon Gij U reeds sinds langen tijd aan de Gemeente des Heeren, aan derzelver opzieners en aan onze onderlinge bijeenkomsten onttrokken hebt, nogtans hebben wij met leedwezen tot hiertoe geen het minste blijk van berouw bij U ontdekt. Alle vermaningen zijn bij U zonder uitwerking gebleven, zoodat uwe zonde daardoor en door derzelver langdurigheid nog verzwaard wordt. Door uw gedrag bezondigt Gij U tegen den Heeren, tegen de gemeente en tegen uzelven (zie Hebr. 10 v. 24-27, 38, 39; 13 v. 17). Daardoor overtreedt Gij uwe vroeger afgelegde belijdenis, Catech. Zondag 38, Belijdenis des geloofs art. 28 tot 32. Door uw gedrag verwaarloost Gij het heil van uwe eigene ziel en zijn wij verpligt geworden U van de tafel des Heeren te weeren. Nogmaals bidden wij U echter in uw eigen belang om niet langer tegen den Heere en Zijn Woord te zondigen, maar met schuldbelijdenis tot de gemeente des Heeren, waarin wij als

41 Idem, no. 286, en de twee stukken daarna (zonder nummer).
42 Idem, 336.

> opzieners gesteld zijn terug te keeren. Wij zullen bij zoodanige terugkeer U gaarne aannemen. Indien Gij echter aan deze vermaning geen gehoor geeft dan moeten wij de magt die de Heere ons tot uitoefening der tucht gegeven heeft, gebruiken en maken U hiermede bekend dat wij U in dat geval uit de gemeente uitsluiten. Waarom wij voor onze eerstvolgende kerkeraadsvergadering op Dingsdag den 14den dezer hierop bericht van U verwachten, terwijl wij geen berigt van uwe begeerte om tot ons terug te keeren ontvangende, daaruit zullen opmaken dat Gij onze vermaning verwerpt. Doch dan ook verklaren wij U dat Gij niet langer tot de gemeente getekend wordt, waarbij Gij U vroeger vrijwillig hebt gevoegd maar trouwloos zijt afgegaan: dat Gij geen deel noch lot hebt in eenig voorregt der geopenbaarde gemeente en dat wij zulks ook aan de gemeente zullen bekend maken. Terwijl dit oordeel niet door U veronachtzaamd moet worden, want de Heere getuigt, hetgeen zijne dienaren op aarde binden, in de hemelen te zullen gebonden zijn. Dan echter wanneer Gij nog berouw gevoelt over uwe zonden, maar ook dan eerst zullen wij U op schuldbelijdenis gaarne weder willen opnemen. Hetwelk wij bidden dat de Heere spoedig in U werken wil.

Wij voegen hieraan toe, dat in de vergadering van de kerkeraad van 23 februari 1843 het besluit viel, bovenbedoelde personen ‘niet langer als leden der gemeente te erkennen’, welk besluit op zondag 26 februari 1843 aan de gemeente werd bekendgemaakt.[44]

Zonder van de ernst van dit alles te willen afdoen, constateren we dat het ‘Formulier van de ban of der afsnijding van de gemeente’ niet is gebruikt. Wellicht is deze procedure een voorbode geweest van het besluit van de synode van de Afgescheiden gemeenten, gehouden te Groningen in het jaar 1846. In haar acta lezen we (artikel 90)[45] aangaande leden die zich voegen bij een Ledeboeriaanse of Kruisgezinde gemeente:

> Dat wanneer er overigens op hunne leer en wandel niet te zeggen valt, men met alle voorzigtigheid met hen handele en hun eindelijk schriftelijk te huis zende eene verklaring, dat zij om hunne handelwijze niet meer bij de gemeente erkend worden, zonder het gewoon formulier van afsnijding op hen toe te passen. Doch zoo zij ergerlijk zijn in leer of leven, dat men dan met hen de gewone orde der Kerk volge.

4. Samenkomsten op ‘Postwijk’ in de jaren 1845 en 1846

44 Gem.arch. Amst., Arch. Geref. kerk, Notulen kerkeraad 1842-1844.

45 Handelingen en besluiten der Synodale vergadering van de Chr. Afgesch.e Geref. Kerk in Nederland etc. 1846 te Groningen, Amsterdam 1854.

Vermoedelijk hebben de autoriteiten de samenkomsten van een beperkt aantal mensen op Postwijk in de periode 1840 tot 1844 laten begaan. Maar in 1845 komt hierin verandering.[46]

46 Kort voor de samenkomsten op Postwijk opnieuw worden bemoeilijkt, schrijft de burgemeester van Abcoude en Baambrugge aan mevrouw Zeelt of het waar is dat een gearresteerd persoon haar heeft bedrogen, eens voor *ƒ* 6,- en eens voor *ƒ* 25,- 'eerst aan UED. voorgevende dat zijn vader ziek was en toen dat zijn vader gestorven was en daardoor misbruik had gemaakt van UEDs goedheid'. Mevrouw Zeelt spreekt dit gerucht tegen, maar erg overtuigend klinkt haar antwoord niet (Gemeentearchief Abcoude, Brievenboek, 24 okt. 1845). Deze correspondentie is echter typerend voor het bekend-zijn van haar goedgeefsheid.

Want dan vestigt de afgezette predikant Pieter Zonne[47] zich te Baambrugge. Volgens de adressering van enige brieven, door de burgemeester aan hem gericht, woonde hij te Baambrugge op het kleine buitengoed 'Meerleveld' even ten noorden van Postwijk aan de Angstel gelegen. Hij moet tijdens zijn wonen aldaar - eind 1845 tot begin 1847 - beschermeling en vertrouweling van mevrouw Zeelt zijn geweest.

Begin november 1845 heeft Zonne blijkbaar aan de burgemeester een brief geschreven, waarin hij zijn voornemen te kennen gaf 'om des Zondags om de veertien dagen en des woensdagsavonds geregelde godsdienstoefeningen in deze gemeente te houden'. Het is duidelijk dat Postwijk de plaats van samenkomst zal wezen. De burgemeester raadt Zonne aan 'te vragen om erkenning als afgescheidene gemeente welke indien aan de vereischte(n) wordt voldaan, zal kunnen verkregen worden'. Indien geen erkenning wordt gevraagd zal de burgemeester zich genoodzaakt zien bij bepaalde overtredingen proces-verbaal op te maken.[48]

Merkwaardig is dat de burgemeester letterlijk schrijft aan: 'den WelEerw. Heer P. Zonne, Leeraar der Afgescheidene Gemeente te Amsterdam'. Blijkbaar heeft Zonne zich zo voorgedaan. De feiten waren, dat hij af en toe voorging in het gezelschap van Wormser te Amsterdam en dat hij - althans vermoedelijk - heeft gehoopt aldaar te worden beroepen. Gedateerd 12 november 1845 schrijft de burgemeester opnieuw. Hij richt zich dan zonder meer tot 'P. Zonne te Baambrugge'. De burgemeester verzoekt laatstgenoemde te willen vertonen 'UEd beroepensbrief of mij copie van dezelve te zenden, als leeraar der afgescheiden Christelijke gemeente te Amsterdam'. Vijf dagen later zendt de burgemeester, die blijkbaar de mededelingen van Zonne niet langer heeft vertrouwd, aan deze een rappel. Maar Zonne laat niets van zich horen.[49]

Inmiddels - 9 november - heeft de burgemeester zijn eerste proces-verbaal opgemaakt. Het blijkt dat de bijeenkomsten worden bezocht door 60 à 70 personen.[50]

Dat de autoriteiten - de officier van justitie te Utrecht en de gouverneur der provincie - niet goed kunnen beoordelen hoedanig de aard van het gezelschap te Baambrugge is, moge blijken uit een dringend schrijven van de burgemeester aan P. Zonne, gedateerd 24 november.[51] Gevraagd wordt

47 Pieter Zonne, geboren te Vlaardingen 4 aug. 1807. In 1828 is hij zeilmaker te Delft; daarna eerste ouderling van de Afgescheiden gemeente aldaar; 1842 predikant te Genderen; 1845 als zodanig (na schorsing) afgezet. Hij moet gerekend worden tot de 'Scholtianen'. Zonne vestigde zich in 1845 eerst te Numansdorp, waar hij een kring om zich heen verzamelde; vervolgens ging hij naar Baambrugge. In 1847 emigreerde hij uit laatstgenoemde plaats naar de U.S.A. In de 'Staat van Landverhuizers' (1847, Utrecht, R.A. Utrecht) wordt hij getypeert als 'Bedienaar van Gods Woord bij de afgescheidenen' en als 'welgesteld'. Men zie voor hem ook TWEEDE en DERDE DEEL, register.

48 Brievenboek, 6 nov. 1845.

49 Idem, 12 en 17 nov. 1845.

50 Idem, 17 nov. 1845.

51 Idem, 24 nov. 1845.

uiterlijk de volgende dag te willen melden ‘op welk een wijze UEd. als wettig Leeraar bij eene erkende afgescheidene gemeente zijt benoemd en in hoeverre de afgescheidene gemeente te Baambrugge als vereenigd zou kunnen worden beschouwd met een wettig erkende te Amsterdam’.

Het enigszins wonderlijke optreden van Pieter Zonne te Baambrugge brengt verscheidene ambtelijke pennen in beweging.[52] In januari 1846 schrijft de gouverneur van de provincie Utrecht aan de minister van eredienst, dat ten huize van mevrouw Zeelt ‘alwaar vroeger de heer Scholte(n) zijne godsdienstige bijeenkomsten hield’ door de burgemeester van Abcoude en Baambrugge een aantal processen-verbaal is opgemaakt ter zake van godsdienstoefeningen ‘in getale als bij de wet verboden’. Bij de rechterlijke autoriteiten is echter twijfel gerezen ‘of niet werkelijk de Afgescheidene(n) ter voorgenoemde plaatse met eene erkende zoodanige gemeente te Amsterdam zoude verbonden zijn’. Het komt genoemde autoriteiten min raadzaam voor... om dwangmiddelen tot het doen uiteengaan der onderwerpelijke... godsdienstige vereenigingen te laten aanwenden...’. Verder vraagt de gouverneur in deze zaak nadere instructies.

De minister van eredienst, mr. H. baron van Zuylen van Nyevelt (1781-1853), die de Afgescheidenen niet onwelgezind was, meent dat, waar de regering zich steeds bereidwillig betoont de vestiging van Christelijke afgescheiden gemeenten te erkennen, zij de op de conventikelen toepasselijke verbodsbepalingen streng dient te handhaven, en de overtreding der wet niet oogluikend moet toelaten.

Uit het vervolg blijkt, dat in Nederland begin 1846 het tijdvak van bevoogding door de overheid in godsdienstige zaken nog niet is afgesloten. Want de minister voegt aan deze woorden toe:

> Ook ben ik van gevoelen dat personen, welke zich aan de gemeenschap der Hervormde kerk onttrekken, zonder zich formeel af te scheiden, die kerk meer wezenlijk nadeel toebrengen dan de zoodanige, welke zich tot de Christelijke Afgescheidene gemeenten vormen. Deze laatsten toch nemen op zich, zelve voor de behoeften van hunnen eeredienst en armen te zorgen, en is eenmaal de zucht naar eigen beheer volgens eigen inzichten bevredigd, worden de lasten te zwaar om te dragen en is de eerste ijver bekoeld, dan ontstaat bij velen alligt het verlangen om in den schoot der kerk welke zij verlieten, terug te keeren, zooals daarvan reeds vele voorbeelden worden aangetroffen.[53]

De ministers van eredienst en van justitie zijn het er over eens dat tot vervolging inzake de samenkomsten op Baambrugge moet worden overgegaan. Aan de verschillende processen-verbaal door de burgemeester opgemaakt, ontlenen we enige hieronder te noemen gegevens. Opgemerkt dient te worden dat niet ieder proces-verbaal tot een veroordeling leidde, aangezien niet steeds meer dan twintig personen aanwezig waren; wel-

52 Breder hierover: Bos IV, 469-478.

53 De ontwikkeling van de Christelijke Afgescheiden gemeenten in Nederland heeft de minister niet in het gelijk gesteld.

licht: niet konden worden geteld, daar zij zich bij nadering van de burgemeester in één van de vele vertrekken van Postwijk schuil hielden.

Op 29 maart 1846 zijn onder anderen aanwezig: Gijsbrecht Wagenaar, boerenknecht; Wouter de Haan, werkman; Teunis Staal, veehouder; de huisvrouw van C. van der Lee, veehouder; huisvrouw en dochter van C. van Proosdij, veehouder; de huisvrouw van Pieter Zonne en Gerrit Kersbergen te Nigtevecht. Verder zijn op diverse data aanwezig: Cornelis van Schaik (48), veehouder; Daatje Welsink (41), naaister; Doortje Vos,[54] een dienstbode van mevrouw Zeelt; Teuntje Kruiswijk, dienstbode van Pieter Zonne en twee bij Zonne 'gelogeerde dames' A. Abrams (Abrahamsz?) en M. Stam geb. de Waal, beiden wonende te Amsterdam. Bij een getuigenverhoor blijkt nog dat Zonne voor het houden van de godsdienstoefening een kamer van mevrouw Zeelt húúrt!

De rechtbank te Utrecht velt naar aanleiding van de geconstateerde overtredingen vonnis op 12 maart, 25 mei en 18 juni 1846.[55] De eerste maal kregen zowel mevrouw Zeelt als P. Zonne *ƒ* 25,- boete; de tweede maal Pieter Zonne *ƒ* 100,- en mevrouw Zeelt *ƒ* 25,-; de derde maal kregen beiden *ƒ* 100,- boete.[56]

In haar request aan de Koning, gedateerd 28 maart 1846, naar aanleiding van de eerste veroordeling, deelt vrouwe Zeelt mede,[57] met enige van haar huisgenoten te behoren tot de Afgescheidenen. Maar te ver verwijderd van een gemeente, heeft zij zich steeds verenigd 'met hare huisgenooten en degenen, die erbij tegenwoordig wilden zijn, tot de huiselijke godsdienstoefening... Van tijd tot tijd werd er door een der leeraars van de Afgescheidenen gepredikt en het Heilig Avondmaal bediend, geschiedende zulks meestal door den heer Scholte, predikant te Utrecht. Sedert Uwer Majesteits regering is dit altoos onverhinderd geschied.'[58] Verder verklaart mevrouw Zeelt, dat er niet een voldoend aantal Afgescheidenen te Baambrugge is om een gemeente te stichten. Deze opmerking stemt overeen met hetgeen Wormser in 1850 schrijft, namelijk dat hij zich niet herinnert te Baambrugge 'ooit meer dan vier afgescheiden huisgezinnen te hebben gekend, waarvan dat van mevr. Zeelt er één uitmaakte; en dat de vergade-

54 De reeds in dit hoofdstuk genoemde Theodora B. Vos.

55 Het vonnis van 12 maart betrof de samenkomst op 9, 19 en 23 nov. alsmede op 7 en 17 dec. 1845; dat van 25 mei 1846: 4 maart 1846; 18 juni 1846: 10 mei 1846 (R.A. Utrecht, arch. arr.rechtb Utrecht, vonnissen 1846).

56 De kosten bedroegen bij deze drie vonnissen resp. *ƒ* 23,52^5, *ƒ* 18,58 en *ƒ* 23,28^5. Bij het appèl van het vonnis van 12 maart (5 mei 1846) waren de kosten *ƒ* 4,61. Als we de boeten en de kosten van deze (vier) processen bij elkaar tellen, komen we tot: boeten *ƒ* 375,- en kosten precies *ƒ* 70,-; totaal *ƒ* 445.-. Wij komen dus iets hoger uit dan het bedrag van *ƒ* 397,445 vermeld door J.C. Rullmann, De Afscheiding, Kampen 1930, vierde druk, 225.

57 Bos IV, 475-477.

58 Bedoeld is de regering van Koning Willem II; deze besteeg eind 1840 de troon.

ringen, waarop de boeten betrekking hebben, grootendeels uit Hervormden bestonden...'.[59] Eind april 1846 wordt dit request afgewezen.[60]

In mei daaraanvolgende richt mevrouw Zeelt zich met een tweede verzoekschrift tot de Koning.[61] Wij laten de tekst ervan hieronder in zijn geheel volgen.[62]

Aan Zijne Majesteit den Koning

Sire!

Door de omstandigheden gedrongen neemt de ondergeteekende nogmaals de vrijheid om tot Uwe Majesteit te naderen.

1°. Op mijn vorig request heb ik van Ur. Ms. Ministers van Justitie en Eeredienst eene afwijzende dispositie ontvangen, waarover ik mij bedroefd heb. Ik heb daarin gezien, dat die beide Ministers overwogen hebben mijne **subjectieve behoefte** aan Godsdienstige stichting, en hoe die genoegzaam bevredigd kan worden. Ik neem de vrijheid de opmerking te maken, dat, wanneer ik met mijne huisgenooten eene predikatie aanhoor, en er wordt door andere menschen, hetzij protestanten, hetzij roomschen, gevraagd om er bij tegenwoordig te zijn, ik in mijne godsdienstige stichting onvoldaan ben, wanneer ik zulke menschen aan de deur moet afwijzen. Ik heb behoefte om aan anderen niet te weigeren, hetgeen ik zonder te zondigen tegen God, zelve geniet, en tevens aan anderen verschaffen kan. Was dit het geval niet, dan zou ik in het maatschappelijk leven door verkoop van vaste goederen en landerijen en het plaatsen van het kapitaal in vreemde fondsen, mij aan vele belastingen kunnen onttrekken, terwijl ik dan tevens in staat was om gedurende mijn leven zoodanig met mijne effecten te handelen, dat na mijn overlijden de schatkist er weinig voordeel van zou trekken. Ik draag rijkelijk bij in de veelvuldige lasten van den Staat, en zou gaarne in mijn huis, binnen de besloten wanden mijner woning, vrijheid hebben, om, wanneer ik Gods Woord hoor verkondigen, een ieder toe te laten, die stil wil komen aanhooren. Kunnen Ur. Ms. Ministers mij een middel aan de hand geven om dit te verkrijgen, zonder kwetsing van het geweten, ik verklaar mij ten volle bereid dit middel ter hand te nemen. Ik herhaal dus eerbiedig mijn verzoek, dat het mij vergund worde om in mijn huis met de mijnen godsdienst te oefenen in tegenwoordigheid van allen, die daarbij tegenwoordig willen zijn.

2°. Daar de eisch in de eerste vervolging de som van *f* 500,- bedroeg[63], vermeende ik regt te hebben tot appel. De Regtbank heeft echter dat appel verworpen en dus het eerste vonnis bekrachtigd. De weg is derhalve gesloten voor het vragen van cassatie van het eerste vonnis. Bij de tweede

59 J.A. Wormser, Brieven I 1874, a.w., 120.
60 Bos IV, 478.
61 A.R.A., Arch. Justitie, inv. no. 4845, 13 juni 1846, no. 24.
62 Dit request is kennelijk opgesteld door ds. H.P. Scholte en geschreven door diens secretaris Isaac Overkamp.
63 Bij de eerste veroordeling was de **eis** *f* 500,-. Dit behoeft niet te verbazen, aangezien deze zaak vijf samenkomsten betrof.

vervolging kon ik wegens ongesteldheid niet verschijnen, en niettegenstaande ik een attest van den geneesheer gezonden heb, is er verstek gevraagd.
Daarenboven heb ik vernomen, dat er weder een procesverbaal ter vervolging gereed ligt. Het is mijne opregte begeerte om in stilheid mijne dagen te eindigen en verzoek daarom ernstig, dat U.M. zorge dat de vervolgingen een einde nemen en dat ik ontslagen worde van de betaling der boeten en geregtskosten. Ik ben niet onwillig om aan de Hooge Regering vergunning te vragen, wanneer ik slechts ingelicht mag worden, op welke gronden ik dit doen kan.

> Ik herhaal hetgeen ik in het eerste adres gezegd heb. Het aantal afgescheidenen is naar mijn oordeel te gering om eene afzonderlijke gemeente te vormen. Aanvraag te doen om als bijzondere personen te verzamelen, kan ik niet, 1° dewijl daardoor uitgesloten wordt hetgeen men eeredienst gelieft te noemen, 2° dewijl daardoor toch ook uitgesloten worden de personen, die niet tot zulk een gezelschap behooren, 3° dewijl ik niet weet van te voren op te geven het getal personen, omdat ik geen verbindtenis heb gemaakt om met bepaalde personen te vergaderen. Tenslotte moet ik U.M. nog de opmerking maken, dat in de steden Utrecht en Amsterdam diergelijke bijeenkomsten gehouden worden, zonder dat de goedkeuring der Hooge Regering of de toestemming van het plaatselijk Bestuur gevraagd is. Te Amsterdam houdt b.v. de Heer da Costa geregeld 's Zondags 's avonds godsdienstige bijeenkomsten met meer dan twintig personen, zonder dat de politie of regtbank zich met de vervolging en veroordeling inlaat. Ik vertrouw dat hetgeen in Amsterdam en Utrecht vrijelijk geschiedt, te Baambrug geen misdaad genoemd mag worden.
> Sire!
> De ondergetekende verzoekt om alle deze redenen vrijstelling van boeten en geregtskosten, stuiting der vervolgingen, of aanwijzing van den weg, die zij heeft in te slaan, om in haren toestand vergunning te verkrijgen hare godsdienst te oefenen in tegenwoordigheid van degenen, die daarbij tegenwoordig willen zijn.
>
> 't welk doende met verschuldigden eerbied
> Uwer Majesteits getrouwe onderdaan
> J.J. Zeelt
> Baambrug, Mei 1846.

Dit request werd eveneens van de hand gewezen.[64] Maar ook daarna toonde mevrouw Zeelt zich niet bereid boeten en kosten te betalen. Wij lopen even op het geheel der gebeurtenissen vooruit, als wij vermelden dat de advocaat van mevrouw Zeelt bij de laatste van de drie processen, mr. A.A.T. Visscher te Utrecht een tweetal artikelen schreef naar aanleiding van de vervolging te Baambrugge en dat de heer P. Zonne er een pamflet aan wijdde.[65] Gedateerd 31 augustus 1848 wendde ds. S. van Velzen te Amsterdam zich met een verzoekschrift tot de Koning, waarin hij het volgende schreef.[66]

> Dewijl de Kerkelijke afscheiding, sinds eenige jaren in dit land bestaande, dikwijls ongunstig beoordeeld wordt en zelfs van sommigen, die betuigen in te stemmen met de belijdenisschriften, waarin het geloof der Afgescheidenen is uitgedrukt, daarom voelde ik mij gedrongen de Apologie

64 Herv. Ered., inv. no. 1860, Chr.e Afgescheidenen te Baambrugge.

65 Eerstgenoemde in het Tijdschrift De Reformatie 1845/1846, tweede deel, 111-118, 180, 181, onder de titel Vervolging van godsdienstoefening te Utrecht; P. Zonne, Verslag van de ongeloofelijke handelingen der Arrondissements Regtbank te Utrecht, bij Hoogkamer, Amsterdam 1846.

66 Van Velzen was blijkbaar zijn voormalig gemeentelid niet vergeten!

te schrijven, die ik hiernevens de eer heb aan Uwe Majesteit aan te bieden.

Onder het schrijven gedacht ik opnieuw met blijdschap, dat de Afgescheidene Gemeente(n), sinds de aanvaarding der regering door Uwe Majesteit, in alle plaatsen de vrije uitoefening van Godsdienst bekomen hebben. Ik heb echter vernomen, dat toch nog tegenwoordig wegens de uitoefening der Godsdienst geldboeten gevorderd worden van Mevrouw J.J. Zeelt te Abcoude-Baambrugge, die door de Regtbank te Utrecht daartoe veroordeeld is. Ik neem de vrijheid de opmerkzaamheid van Uwe Majesteit hierop te vestigen, en gelijk Uwe Majesteit

> vroeger, volgens Besluit in dato 2 April 1842, No. 67, aan mijzelven kwijtschelding van eene geldboete heeft verleend, waartoe ik wegens Godsdienst door het Provinciaal Geregtshof in Utrecht was veroordeeld, zoo verzoek ik thans dezelfde gunstige beschikking voor de genoemde persoon, opdat niet gezegd kan worden, dat onder de regering van Uwe Majesteit boete betaald wordt voor de uitoefening der Godsdienst.
> Met de bede dat God Zijnen zegen schenke over Uwer Majesteits persoon en huis... (etc.).[67]

Ook door dit schrijven werd het doel, namelijk kwijtschelding van de boeten en de gerechtskosten, niet bereikt. Wij merken op, dat als Van Velzen zijn brief schrijft, zowel ds. Scholte als P. Zonne reeds zijn geëmigreerd. In 1850 wendt mevrouw Zeelt nogmaals een poging aan; zij vraagt de Koning gratie. Maar deze wordt niet verleend. Daarna betaalt zij wat van haar en Zonne wordt geëist.

Wormser schrijft over dit laatste aan Groen van Prinsterer:[68]

> De boeten en kosten zijn door mevr. Zeelt betaald, toen zij met de inbeslagneming harer goederen werd bedreigd; ik heb haar die betaling aangeraden uit hoofde van hare hooge jaren,[69] en omdat ik vreesde dat een kort tevoren ondervonden aanval van beroerte, zich bij de executie, die ieder oogenblik verwacht werd, mogt herhalen.

We keren nog even terug naar de gebeurtenissen rond de samenkomsten op Postwijk in 1846. In het archief van de gemeente Baambrugge vinden we een tweetal zeer merkwaardige brieven van de burgermeester, één gericht aan Pieter Zonne ‘op Meerleveld te Baambrugge’ en één aan de officier van justitie te Utrecht.[70]

Zonne heeft op 2 juli 1846 blijkbaar aan de burgemeester een brief geschreven, waarin hij vraagt waarom de burgemeester aan mevrouw Zeelt geen assistentie verleent om ‘de personen uit haar huis te weren welke verlangen de godsdienstoefeningen bij te wonen en tegen hare toestemming zich veroorloven haar huis binnen te dringen’. Wij kunnen naar aanleiding van deze zinsnede niet anders dan oordelen, dat de gedachte van ‘personen uit haar huis te weren’ (bij de godsdienstoefeningen) eerst na het schrijven van haar tweede request, wellicht pas na het laatste vonnis - 18 juni 1846 - bij mevrouw Zeelt moet zijn opgekomen. De burgemeester antwoordt dat een verzoek tot assistentie in deze zaak hem vóór 2 juli 1846 nimmer heeft bereikt. Wèl weet de burgemeester dat de heer Zonne op 19 november 1846 hem heeft uitgenodigd van alle te houden godsdienstoefeningen proces-verbaal op te maken ‘dewijl zulks niet alleen aan UE (= Zonne), maar ook aan Mevrouwe Zeelt aangenaam zou zijn’. De burgemeester meldt één en ander aan de officier van justitie en voegt er aan toe:

67 A.R.A., Arch. Justitie, inv. no. 4845, 4 sept. 1848, no. 63.
68 Bos IV, 478.
69 Mevrouw Zeelt was op dat tijdstip bijna 70 jaar oud; zij leefde nadien nog ruim 13 jaar.
70 Brievenboek, 3 en 4 juli 1846.

> Dat ik van Pieter Zonne per geruchten vernomen heb dat hij door zijne gemeente waarover hij als Leeraar was gesteld, zoude zijn aangeklaagd als anderen te hebben belasterd en niet overeenkomstig hunne gevoelens zoude hebben gepredikt en door hun Bestuur daarvoor in zijne bediening zoude zijn geschorst, doch na hieraan geen gehoor gegeven te hebben, door dat Bestuur als hunnen Leeraar zoude zijn afgezet.[71]

Na juni 1846 horen we niet meer van processen inzake samenkomsten boven de twintig personen. Wellicht hebben mevrouw Zeelt en Pieter Zonne er voor gezorgd, dat genoemd aantal niet werd overschreden.

Maar hierbij komt nog iets anders. Begin december 1846 meldt de burgemeester[72] dat Pieter Zonne en zijn gezin gaan emigreren. Het is mogelijk, zo schrijft hij, dat mevrouw Zeelt met hen medegaat. Zoals we weten is Zonne inderdaad naar de Nieuwe wereld gegaan.

Mevrouw Zeelt is tot haar overlijden op Postwijk gebleven. Haar kring is blijven bestaan en is zelfs - zoals we nog zullen zien - aan het einde van haar leven uitgegroeid tot een Afgescheiden gemeente.

Vervolging is er in Baambrugge niet meer geweest. Hoewel eerst in 1855 de beruchte artikelen 291-294 van het wetboek van strafrecht vervallen, worden zij na 1849 niet meer toegepast. Reeds in 1850 verklaart minister mr. J.T.H. Nedermeijer ridder van Rosenthal dat de toepassing van die artikelen op godsdienstige vergaderingen hem ‘steeds bedroefd en menigmaal geërgerd heeft’ en dat er (thans) ‘geene drangredenen bestaan’ om de Afgescheidenen die zich zonder toelating eigenmachtig vestigen ‘te dier zake te bemoeijlijken’.[73]

5. Laatste levensjaren van vrouwe Zeelt; testamenten, overlijden

Reeds in 1851 wordt mevrouw Zeelt in twee nieuwe activiteiten betrokken. De éne zaak is dat zij met mr. G. Groen van Prinsterer en Hermanus Henricus Kemink, doctor in de letteren, wonende te Utrecht, eigenaar wordt van het dagblad De Nederlander (1850-1855), dat voordien het eigendom was van de beide laatstgenoemden. Het orgaan zal met ingang van 1 juli 1851 worden uitgegeven voor rekening van de drie eigenaars ‘ieder voor een derde deel’. Mevrouw Zeelt deelt ook in de reeds geleden verliezen...[74] De tweede zaak is haar betrokken-zijn bij de pogingen te komen tot op-

71 Het is niet onmogelijk dat met ‘anderen te hebben belasterd’ wordt bedoeld dat ook Zonne niet wilde aanvaarden dat over de prediking van ds. S. van Velzen was gelasterd. Men vergelijke bladzijde 369 van dit hoofdstuk. Wij merkten reeds op dat Zonne bekend stond als ‘Scholtiaan’.

72 Brievenboek, 5 dec. 1846.

73 Bos IV, 479 en 480.

74 Dr. J. Zwaan te Amstelveen maakte ons opmerkzaam op het betreffende contract, Collectie Groen van Prinsterer, no. 28, A.R.A. Bij het contract is een tweetal afrekeningen gevoegd. Over het tijdvak 1 juli - 30 sept. 1850 bedroeg het verlies *f* 1000,78^5; van 1 april tot 30 juni 1851: *f* 655,97^5.

richting van ‘Het Christelijk Gereformeerde Seminarium, gevestigd te Amsterdam’. In de ‘Acte van Constitutie’ van 7 januari 1851 lezen we[75] dat het doel van de ‘Vereeniging’ zal zijn: ‘Het oprigten van eene geschikte instelling, waar jongelingen en ook meer gevorderden in jaren onder den zegen des Heeren, door grondig wetenschappelijk onderwijs, kunnen worden opgeleid en gevormd tot de vervulling van de diensten en pligten, tot welke Christelijke godsdienstleeraars en Zendelingen geroepen zijn.’ De ‘Acte’ was ondertekend door ds. A. Brummelkamp, J.J. Zeelt, J.A. Wormser, P.W. Lothes, J.W. Luuring[76] en éne Boom. Dit seminarie waar zowel ‘Gescheidenen als niet-Gescheidenen’ zouden moeten samenwerken, is echter in de vorm als in de acte bedoeld, niet tot stand gekomen. In 1852 kwam een inmiddels aangekocht gebouw te Amsterdam in handen van de Vrije Schotsche kerk en 17 november van genoemd jaar werd het ‘Theologisch Seminarie voor binnen- en buitenlandsche Evangelisatie der Vrije Schotsche kerk’ geopend.

Wij volstaan voor dit onderwerp met deze korte mededeling en verwijzen voor een bredere uiteenzetting naar de literatuur.[77]

Nadat ds. H.P. Scholte in 1847 emigreerde naar Pella, Iowa, is hij mevrouw Zeelt blijkbaar niet vergeten.

In januari 1849 schrijft hij een brief aan J.A. Wormser, waarin onder andere staat, dat hij om verschillende reden - ook de komst van een grote groep nieuwe emigranten uit Nederland - tot aankoop van grote stukken land is overgegaan. Uit de stukken wordt niet geheel duidelijk of mevrouw Zeelt op verzoek van Scholte heeft deelgenomen in de landaankoop of dat zij daartoe geld heeft geleend. In ieder geval is er vermoedelijk een bedrag van ongeveer 8000 dollars mee gemoeid geweest.[78]

Na enige jaren is over deze aangelegenheid ongenoegen gerezen tussen mevrouw Zeelt en Scholte.[79] Dit zou een gevolg zijn geweest van verkeerde berichtgeving, welke via de Utrechtse Afgescheidene Willem Horst zou hebben gelopen. Laurens van Bergeijk schrijft in dit verband van ‘zusterlijke, ja ik mag wel zeggen moederlijke liefde, die zij (= mevrouw Zeelt) weleer voor zijn Eerwaarde had’. Scholte heeft blijkbaar het land van mevrouw Zeelt - of het land dat met haar geld was gekocht - op korte

75 G.M. den Hartog, a.w., 167 en 168.

76 P.W. Lothes en J.W. Luuring waren voormannen in het gezelschap van Wormser. Men zie voor hen DERDE DEEL, register van personen. Opgemerkt dient dat Wormser, met de komst van de Hervormde predikant J.P. Hasebroek te Amsterdam, zijn gezelschap ophief. Hij zag daarbij ook af ‘van de beschikking’ over de plaats van zijn Zondagsche vergaderingen’, Den Hartogh, a.w., 142.

77 Voornamelijk: Den Hartogh, a.w.

78 Stellingwerff a.w., naamregister, speciaal 151, 152, 196-198; L. Oostendorp, H.P. Scholte - Leader of the Secession of 1834 and Founder of Pella, Amsterdam/Franeker 1964, 156.

79 Wij ontlenen enige bijzonderheden aan het ook door L. Oostendorp a.w. genoemde manuscript van Laurens van Bergeijk. Een geschiedenis van vijf en twintig jaren van den WelEerwaarde(n) Leeraar H.P. Scholte, Pella 1855, Scholte Papers, Pella, Iowa.

termijn van de hand moeten doen. Hierdoor kreeg zij haar geld zonder enige rente terug, hetgeen nieuwe aanleiding tot kwaadsprekerij zou hebben gegeven. Van Bergeijk schrijft hierover nog (in een door ons enigszins gefatsoeneerd Nederlands): 'Dwaaslijk, ja zot heeft Mevrouw Zeelt gehandeld! dat zij zich door zulke geveinsde eigenbelang-zoekers heeft laten opruien, om zijn Eerwaardes handelwijs in het bestuur met haar land, dat zulks met kwade trouw door zijn Eerwaarde zoude behandeld zijn. Neen, Mevrouw zal nu ondervinden, dat dat bosch en dat land onder de waarde verkogt wordt. En dat gedeelte wat verkogt is, onder de waarde verkogt is.'

Vijf jaar voor haar overlijden - op 78-jarige leeftijd - gaat mevrouw Zeelt definitief orde op zaken stellen wat betreft haar 'uiterste wil'. Het eerste testament dat wij vonden, is gedateerd 20 april 1850; het laatste is van 1 oktober 1861.[80]

Hieronder geven we de hoofdzaken weer uit het eerste en meest omvangrijke testament. Wij beperken ons grotendeels tot het onderwerp van dit boek. Het stuk is door mevrouw Zeelt zelf geschreven; het is één van de weinige handschriften van haar, die we vonden.

> Dit is mijn Testament[81]
> Ik ondergeteekende Johanna Judith Zeelt weduwe van de Heer Cornelis van IJsseldijk Rentenierster wonende op de Buitenplaats Postwijk nabij Baambrugge bij uiterste wil over mijne na te laten goederen willende beschikken verklaar voor af te herroepen en te vernietigen en alle voorgaande en vroegeren door mij gemaakte of gepasseerde Testamenten hoegenaamd niet willende dat dezelve eenige kracht of waarde zullen hebben en bij deesen nader disponeerende zoo maak en legateer ik aan Johanna Judith Zeelt dochter van Willem Hendrik Zeelt eene somma van *f* 6000 alsmede alle mijne lijfskleder en zoo onder als bovenkleder en gemaakt of ongemaakt[82]
> Aan Do Middel te Doesburgh eene som van vier duizend gulden[83]
> Aan Do A.G. de Waal te Assen eene som van *f* 3000[84]

80 Behalve enige 'beschikkingen' vonden wij zes testamenten, waarvan een volgend soms enige wijziging(en) ten opzichte van een voorgaand bevat. De testamenten opgemaakt door of in bewaring gegeven aan Sandrinus van Kempen, notaris te Baambrugge dragen de data 20.4.1859, 18(19).10.1859, 25.5.1861, 13.7.1861 en 1.10.1861. Het testament in bewaring gegeven aan Jacob Hendrik van Schermbeek, notaris te Utrecht, is gedateerd 6 april 1860. De testamenten worden bewaard in het Rijksarchief (Van Kempen) en in het Gemeentearchief (Van Schermbeek) te Utrecht.

81 Wij brachten geen enkele wijziging aan in spelling, interpunctie of zinsbouw.

82 Willem Hendrik Zeelt was een zoon van Hendrik Zeelt 'broeder van halven bedde' van Willem Zeelt, de grootvader van vrouwe Zeelt. De 'nicht' was dus wel een ververwijderd familielid.

83 Ds. H.H. Middel (1802-1882), één van de eerste ouderlingen van de Afgescheiden gemeente te Amsterdam. Men zie voor hem EERSTE DEEL, register. De bepaling aangaande ds. Middel werd later gewijzigd; hij ontving *f* 1000,-.

84 A.G. de Waal (1812-1889) preekte in de jaren 1860-1866 vaak te Baambrugge. Men zie voor hem elders in dit boek.

Aan Do J. Legrom te Ommeren eene som van *f* 4000[85]
Aan Do J.F. Zeebuith te Leerdam een som van *f* 4000[86]
Aan Do Zweedijk te Uithoorn tot een aandenken eene som van *f* 300[87]
Aan Do (D.) Maaasdijk te Brussel een som van *f* 1000
Aan J.M. Geelkerken dochter van J.G. Geelkerken en P. Pronk te Utrecht eene som van *f* 3000 en Klyne Garderobe en boekekastje benede voorkamer[88]
...
Aan de Heer J.A. Wormser deurwaarder aan de Arrondissements Regtbank te Amsterdam eene som van *f* 4000[89]
...
Aan Philippus Reymerink en J. Land echtelieden te Oud Loosdrecht eene som van *f* 600...[90]
Aan de Wedw van N. Obbes geb. P. Broese[91] te Amsterdam eene som van *f* 2000...
...
Aan de Hooge School te Kampen eene som van *f* 2000,-
Aan de byzondere schoolen te Amsterdam onder bestuur van de Heeren Gildemeester Pierson Willink Teding van Berkhout eenen som van *f* 2000,-
Aan de Havelooze School te Amsterdam een som van *f* 2000,-
Voor de Afschaffing der Slaverny eene som van *f* 2000,-
Aan mijn Tuinbaas Jan Balke gedurende zijn leeven wekelijks eene som van *f* 20,- en heeft het regt om op de Buiteplaats Postwijk te blijven woone gedurende den tijd dat mijn boedel tot liquiditeit zal gebragt zijn zonder betaling van huur
...
Aan mijne vrouwelijke Dienstbode(n) die op mijn overlijden bij mij woonen Hondert gulden voor een souv.(enir) en voor ieder jaar zij bij mij gewoond hebbe gedeelte voor heele gerekend eene somma van *f* 100,-

85 J.W. Legrom (1819-1873). Putten 1856. Ommeren 1858. Alkmaar 1861. Emeritus 1873. Hij werd opgeleid te Arnhem door ds. A. Brummelkamp.
86 J.F. Zeebuijth (1795-1879). Men zie voor hem: Ds. K. Deddens e.a.... Geroepen om vrij te zijn... Gedenkboek Gereformeerde kerk Leerdam 1835-1960, pag. 35-37. In het verhaal De vurige oven, door J.A. Wormser (Jr.), a.w., is hij 'Dominee Waterman'.
87 A. Zweedijk Pzn (1808-1867) stond te Mijdrecht-Uithoorn van 1858-1867.
88 Johannes Gerardus Geelkerken, in 1864 oud-burgemeester van Bunnik, was de executeur-testamentair. Zijn dochter Johanna Margaretha verzorgde mevrouw Zeelt gedurende de laatste vijftien jaar van haar leven. Het bedrag van *f* 3000,- werd bij nadere uiterste wilsbeschikking van 25 mei 1861 verhoogd tot *f* 6000,-.
89 Wormser overleed vóór mevrouw Zeelt. Zijn vrouw of kinderen hebben daardoor niets ontvangen.
90 Men zie voor hen: hoofdstuk 24.
91 N. Obbes Dzn was één van de eerste Amsterdamse ouderlingen.

Aan mijn Koetsier Dirk Boelen bij mij in dienst zijnde eene som van *f* 100,- en gedurende zijn leven weeklijks *f* 3,-[92]
...
Op den last van alle welke legaten, makingen en bepalingen, mitsgaders van schulden en doodschulden, verklaar ik tot mijne eenige en algeheele Erfgenamen te benoemen te weten voor de helft mijner nalatenschap mijne bloedverwanten van vaders zijde zijnde mijn vader genaamd geweest Wouter Zeelt en voor de andere helft mijner nalatenschap mijne bloedverwanten van moeders zijde zijnde mijn moeder genaamd geweest Catharina Bongardt(h) beide zoals die volgens de wet geroepen worden
...
Eindelijk verklaar ik bij dese te benoemen en aan te stellen tot Executeuren van dit mijn testament en uitvoerders mijner nalatenschap de Heeren Johannes Gerardus Geelkerken, oud Burgemeester van Bunnik wonende te Utrecht en de Heer A.J. Wormser Deurwaarder wonende te Amsterdam[93] zoo te zamen als ieder afzonderlijk, met het regt van bezitneming mijner nalatenschap gedurende jaar en dag en voor hunne moeite en werkzaamheden in die betrekking te hebbe verzoek ik ieder van hun te willen aannemen eene som van tweeduizend gulden vrij van alle regten...

...
Eigenhandig geschreeven en onderteekend op den huize Postwijk voornoemd den 12 Maart 1859
J.J. Zeelt

De overige vijf testamenten bevatten aanvullingen en wijzigingen ten opzichte van het in de eerste 'uiterste wil' bepaalde.

Wij doen hieronder volgen het tweede testament, door vrouwe Zeelt eigenhandig geschreven 18 oktober 1859 en de volgende dag gedeponeerd bij notaris S. van Kempen.

Testament
Ik ondergeteekende Johanna Judith Zeelt weduwe van den Heer Cornelis van IJsseldijk rentenierster wonende op de buitenplaats Postwijk nabij Baambrugge eenige nadere uiterste wils beschikkingen willende maken, verklaar bij deze in volle kracht en van waarde te houden mijn eigenhandig geschreven Testament den 20 April 1859 gesloten, bij den Notaris van Kempen te Abcoude in bewaring gesteld,
volgens acte op dien dag daarvan opgemaakt; en als nu bij deezen te maken en te legateeren aan den Heer S. van Kempen Notaris te Abcoude voor bewezen diensten eene som van duizend guldens vrij

92 Volgen enige bepalingen aangaande vier werklieden van 'Postwijk'.
93 J.A. (!) Wormser overleed 1 nov. 1862, dus twee jaar eerder dan mevrouw Zeelt.

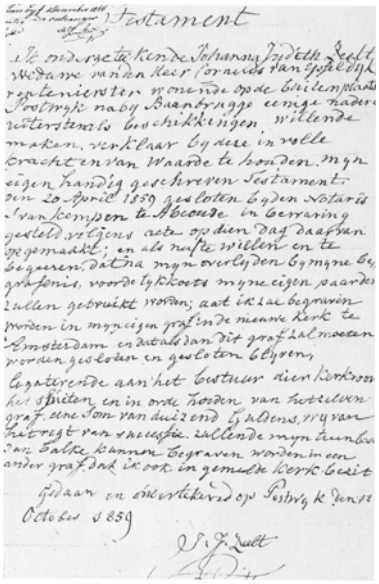

Het eigenhandig geschreven, tweede testament van vrouwe J.J. Zeelt, 18 oktober 1859.

van Successieregten, alsmede te willen en te begeeren, dat na mijn overlijden bij mijne begrafenis, voor de lijkkoets mijne eigen paarden zullen gebruikt worden; dat ik zal begraven worden in mijn eigen graf in de nieuwe kerk te Amsterdam en dat als dan dit graf zal moeten worden gesloten en gesloten blijven, legaterende aan het bestuur dier kerk voor het sluiten en in orde houden van hetzelven graf, eene som van duizend Guldens, vrij van het regt van successie; zullende mijn tuinbaas Jan Balke kunnen begraven worden in een ander graf dat ik ook in gemelde kerk bezit.[94]

Gedaan en ondertekend op Postwijk den 18 October 1859.
J.J. Zeelt

Een derde eigenhandig geschreven testament, 6 april 1860 gedeponeerd bij notaris J.H. van Schermbeek te Utrecht, bevat de bepaling, dat 'als aanhangsel van mijn vroeger gemaakte en niet herroepen dispositiën'... wordt vermaakt... 'vrij van alle regten aan Johanna Margaretha Geelkerken, wonende te Utrecht, Korte Nieuwstraat, mijne Hofstede te 's Graveland genaamd Groenlust met derzelver betimmeringen en landen te 's Graveland en Kortenhoef, zoo als hetzelve door mij thans verhuurd is...'.

Een vierde document, gedateerd 25 mei 1861, behelst enige nadere beschikkingen. Notaris S. van Kempen heeft zich voor het opmaken en doen tekenen van dit document naar Postwijk begeven. Zeer waarschijnlijk heeft in deze tijd de 80-jarige mevrouw Zeelt haar buitenplaats niet meer kunnen verlaten; vermoedelijk was zij reeds toen min of meer bedlegerig.[95]

In dit notariële stuk lezen we: 'Vrouwe Johanna Judith Zeelt... zwak van ligchaam, doch hare verstandelijke vermogens bezittende, zooals aan ons Notaris, en de natenoemen getuigen is gebleken.'

Bepaald wordt onder meer, dat H.A. de Vos (1816-1868), predikant bij de Christelijke Afgescheiden gemeente te Delft, een legaat van *f* 3000,- zal ontvangen. De tuinbaas Jan Bal(c)ke krijgt, boven hetgeen reeds is vastgelegd een som van *f* 3000,-.

Tenslotte verklaart de testatrice, dat uit haar nalatenschap zal moeten worden afgezonderd een bedrag van *f* 6000,- 'ten einde te worden gebezigd tot het doen bouwen van een locaal voor een kerk en school, voor de leden der Christelijke Gemeente, die gewoon waren' - men lette op de formulering - 'ten haren huize Godsdienstig te vergaderen, hetzij die tot de Afgescheiden Gemeente al of niet behooren, op zoodanig eene plaats in de Burgerlijke gemeente harer woonplaats, als gemelde executeuren testamentair in

94 Jan Bal(c)ke moet wel in hoog aanzien hebben gestaan bij mevrouw Zeelt! Overigens: hij is, voor zover wij konden nagaan, niet in de Nieuwe kerk te Amsterdam begraven, daar twee jaar na het overlijden van mevrouw Zeelt het begraven in een kerk bij de wet werd verboden.

95 Stellingwerff, a.w., 301.

overleg met de leden dier Christelijke gemeente daartoe het meest geschikt of doelmatigst zullen achten...'.

In de beide laatste testamenten, gedateerd 13 juli en 1 oktober 1861, wordt in de eerste plaats bepaald dat de *ƒ* 6000,- zullen worden uitgekeerd aan A.G. de Waal, predikant te Oud-Loosdrecht en Gerrit Griffioen, veehouder te Baambrugge. Het geld zal worden gebezigd tot het doen bouwen van een lokaal voor de Christelijk Afgescheiden gemeente; precieser gezegd: '...dat deze Kerk en School het eigendom zij of worde van de eerste Gemeente der Christelijke afgescheidenen die zich te Baambrugge zal vestigen.'

Daarna lezen we dat vrouwe Zeelt 'uit bijzondere toegenegenheid, bij wijze van schenking onder de levenden, in vollen en vrijen eigendom (verklaart) af te staan en over te dragen aan of ten behoeve der Christelijke afgescheiden gemeente welke te Baambrug is of zal gevestigd worden, en die reeds lang en tot heden, hare zamenkomsten ten haren huize gewoon is te houden, Een gedeelte grond zijnde de boomgaard der boerenhofstede genaamd Lindenhof thans Postwijk...'.

Met andere woorden: de als zelfstandige gemeente te stichten organisatie der Afgescheidenen ontvangt reeds bij het leven van mevrouw Zeelt een stuk grond om daarop te zijner tijd een kerk te kunnen bouwen. Na haar overlijden, als - naar moet worden verwacht - 'Postwijk' zal worden verkocht en daardoor niet meer beschikbaar zal zijn voor het houden van godsdienstoefeningen, zal de gemeente een bedrag van *ƒ* 6000,- ontvangen voor het stichten van een bedehuis.

Als vrouwe Johanna Judith Zeelt - door haar intimi Jans genoemd - 22 november 1864 voor goed de ogen sluit, bedraagt haar vermogen, zoals reeds gezegd, *ƒ* 556.055,36[5]. Het is niet van belang ontbloot hier iets te vermelden van de samenstelling van haar bezittingen.

In de eerste plaats: er zijn verscheidene onroerende goederen: Postwijk, de boerenhofstede Lindenhof onder Nigtevecht, een hofstede in het 'Gein' nabij het dorp Abcoude, de boerenhofstede Starrenheim te Nigtevecht, idem genaamd Overberg, idem Leeuwenburg; de hofstede Ruimzigt aan de Amsterdamse Straatweg onder Weesperkarspel alsmede enige andere. Dan: de heren- en boerenhofstede Groenlust onder 's-Graveland, verscheidene kleinere huizen en landerijen, alsmede enige herenhuizen te Amsterdam.

Daarnaast bevat de boedel voor een groot bedrag aan effecten.

Het totaal van de uitgeleende gelden, waaronder vele hypothecaire leningen, bedroeg *ƒ* 164.860,78. Ongetwijfeld een groot gedeelte van het vermogen! Voor 'Memorie' wordt in de aangifte voor de successie opgegeven een bedrag van *ƒ* 60.501,50 aan 'inschulden'. Deze som wordt in de stukken verder niet als vermogensbestanddeel vermeld. De beide laatstgenoemde bedragen zijn een aanwijzing voor het feit - hetwelk ook bij de bestudering in bijzonderheden blijkt - dat mevrouw Zeelt wellicht soms té vrijgevig is geweest.

Dat zij voor zich zelf weinig eisen stelde, moge duidelijk worden uit de

volgende gegevens: het meubilair van Postwijk inbegrepen de rijtuigen, een paard en tuingereedschap worden geschat op *f* 3121,28; de kleren van de overledene op *f* 125,-; het goud- en zilverwerk *f* 919,15 en het tafel- en beddelinnen *f* 414,-.

Het totaal van de legaten etc. bedraagt *f* 101.693,-, De erfgenamen, aangeduid in het eerste testament, ontvangen afgezien van een aantal correcties en verschuldigde successierechten *f* 453,756,60. Ongeveer de helft van dit bedrag wordt geëerfd door Sara Jacoba Maria Bongardt te Zuilen, een verwante van moederzijde; de andere helft komt in handen van vier neven en nichten 'Zeelt' in de vijfde graad of van hun kinderen.[96]

Dr. Van der Does eindigt zijn korte hoofdstuk over mevrouw Zeelt met de woorden:[97]

'Op Dinsdag 22 November 1864 is zij overleden; zij werd 26 November in de Nieuwe Kerk te Amsterdam begraven. Ds. De Waal hield de lijkrede, hij sprak over de woorden:

Een groote in Israël gevallen.'

96 Nadere bijzonderheden vindt men in de reeds genoemde stukken: Huisarchief 'Postwijk' en Memories van Successie, Loenen, jaar 1864/1866, 1 (R.A. Utrecht).

97 J.C. van der Does, De Afscheiding, a.w., 235.

Hoofdstuk 23
Baambrugge II - De Afgescheiden gemeente (1863-1871)

De Afgescheiden gemeente te Baambrugge werd geïnstitueerd 9 juli 1863,[1] in een vergadering gehouden op 'Postwijk', de buitenplaats die in het vorige hoofdstuk zo centraal staat. Met deze instituëring werd een conventikel dat jarenlang tussen de Afgescheidenen, binnen en buiten het kerkverband, zweefde, een wettige gemeente. Als we afzien van de samenkomsten in de Franse tijd op Postwijk gehouden, mogen we zeggen dat het gezelschap circa 27 jaar heeft bestaan.

Het was ruim een jaar voor het overlijden van mevrouw Zeelt dat de gemeente ontstond. Aangezien we weinig weten van de twee laatste levensjaren van laatstgenoemde, zou het kunnen wezen, dat zij dit ontstaan niet meer bewust heeft beleefd. Immers, reeds in 1850 was sprake van een lichte beroerte.

Volgens de statistische gegevens vermeld in bijlage I, telde de gemeente kort na haar begin 79 zielen; van 1867 tot 1871 zijn dit er 118; daarna tot aan de Doleantie-tijd omvatte zij circa 140 zielen. In tegenstelling tot menige andere kleine Afgescheiden gemeente, is zij slechts weinig jaren vacant geweest.

De instituëring werd verricht na een besluit van de classicale vergadering gehouden te Utrecht 18 juni 1863.[2] In de betreffende notulen lezen we dat het aanvankelijk de bedoeling was, Baambrugge te instituëren 14 mei 1863. De predikanten A.G. de Waal te Oud-Loosdrecht en R. Goris te Utrecht waren daarvoor aangewezen. Op een vorige vergadering was reeds gerapporteerd dat vier personen als 'commissie van leden, wonende onder Baambrugge' begeren aldaar een gemeente te stichten. In Baambrugge c.a. wonen 11 manslidmaten en circa 64 zielen. Maar de instituëring was vertraagd door bezwaren gerezen in de kerkeraad van Oud-Loosdrecht. Bij het beroep van ds. De Waal was de toezegging gedaan vanuit Baambrugge bij te dragen voor het tractement van laatstgenoemde. Daartegenover stond dat ds. De Waal regelmatig op Postwijk kwam preken. Aan de genoemde toezegging was blijkbaar niet genoegzaam voldaan. Ook klaagt 'Loosdrecht'

1 Arch. Geref. kerk te Baambrugge, Notulen kerkeraad 1863-1896, eerste bladzijden.
2 NCVU.

dat de collecten door mevrouw Zeelt geschonken ‘zoo langen tijd als zij zoude leven’ waren ‘ingehouden’.

Twee broeders uit Baambrugge Gerrit Hendrik Wattier en Gerrit Griffioen, aanwezig op de classicale vergadering van 18 juni 1863, belijden schuld in deze zaak. Zij zeggen te moeten voldoen ‘aan de eenmaal gedane beloften van bij te dragen tot voorziening in de behoefte van den Leeraar’. Daarna verklaart de classis dat de instituëring kan worden verricht. Behalve de reeds genoemde predikanten zal daartoe ook de Utrechtse ouderling J.A. van Asch naar Baambrugge gaan.

In de vergadering ‘ter oprichting of stichting eener Gemeente des Heeren’ van 9 juli 1863, zijn elf manslidmaten aanwezig. Het blijkt dat deze personen tot nu toe lid waren te Amsterdam, Kockengen en Oud-Loosdrecht. Volgens het request aan de Koning van augustus 1863,[3] waarin erkenning van de gemeente werd gevraagd, woonden de eerste leden te Baambrugge-Abcoude, Weesperkarspel en Duivendrecht. In de notulen van de kerkeraad vinden we de volgende presentielijst.

Gerrit Hendrik Wattier[4]
Jan van der Vliet
(Beiden waren leden van Amsterdam)

Gerrit Griffioen
Gerardus Schreuders
C. van Schaik
Cornelis Stoof
Jacobus Looy
Hendrik van der Neut
Pieter Karsbergen
(Dezen waren lid te Kockengen)

Simon van Proosdij
(Lidmaatschap niet ingevuld)

Klaas Hogerhout
(Lid te Oud-Loosdrecht)

In het request aan de Koning van 1863 worden behalve deze elf manslidmaten onderstaande personen genoemd.

Antje Dekker
Petronella Karsbergen
Meindert Kraak
Christina Pieternella van Proosdij, weduwe Teunis Staal

3 Herv. Ered., 22 sept. 1863, no. 8; inv. no. 1860 onder ‘Baambrugge’.
4 Ook de spelling Watjee komt voor.

De eerste kerkeraadsleden
Gerrit Griffioen, Gerrit Hendrik Wattier, ouderlingen;
Jan van der Vliet, Hendrik van der Neut, diakenen,

worden reeds op zondag 12 juli door ds. A.G. de Waal bevestigd.

Na deze mededeling volgt in het eerste notulenboek een 'extract' aangaande een kerkeraadsvergadering gehouden te Oud-Loosdrecht 23 juli 1863. Zowel de kerkeraad van laatstgenoemde plaats als die van Baambrugge zijn aanwezig. Wij lezen hierin, dat geconstateerd wordt dat ds. De Waal reeds drie jaar te Baambrugge is werkzaam geweest. Broeder Gt. Griffioen zal zijn achterstallige kerkelijke bijdrage, totaal *f* 75,-, over drie jaren, aan Oud-Loosdrecht betalen. Ook de weduwe Teunis Staal, pachtster van de boerenhofstede Lindenhof (aanvankelijk een deel uitmakend van 'Postwijk') zal enig geld geven aan deze gemeente.

Nadat de geldelijke zaken vereffend zijn, kan het besluit vallen dat ds. De Waal voorlopig drie maanden zal blijven arbeiden 'op gelijke voet als vroeger, dat is om de 14 dagen te Baambrugge te prediken'. De kerkeraad van Baambrugge belooft voor deze drie maanden af te staan een som van *f* 30,-... 'Om dan na verloop van drie maanden weder met den kerkeraad van Oud-Loosdrecht te spreken of te accorderen.'

Voorlopig blijft de gemeente op Postwijk samenkomen. We krijgen de indruk, dat ds. De Waal zijn werkzaamheden nog wel enige tijd heeft voortgezet, maar dat hieraan toch in 1864 een einde is gekomen. In maart 1865 is ds. R. Goris te Utrecht consulent.

Al spoedig is in de kleine gemeenschap verdeeldheid ontstaan, want op de gemeentevergadering van 22 maart 1865 stelt ds. Goris als eerste zaak aan de orde 'om tot vereeniging te komen - hetwelk onder behandeling zijnde, verlaat (Simon van) Proosdij de vergadering'. Na enige gesprekken 'is er onderlinge belijdenis en na eenige vermaning en bestraffing is er onderlinge vergeving en verzoening...'.

Inmiddels is mevrouw J.J. Zeelt overleden - 22 november 1864 - maar van dit feit wordt in de notulen met geen woord gerept. Postwijk komt in de loop van 1865 in andere handen en de gemeente besluit tot kerkbouw over te gaan. Van het ontvangen legaat groot *f* 6000,- wordt aanvankelijk *f* 3000,- 'op rente uitgezet'. In oktober 1865 is het nieuwe kerkgebouwtje, op een terrein dat oorspronkelijk tot Postwijk behoorde en aan de noordzijde daarvan gelegen, gereed.

Na tevergeefs enige beroepen te hebben uitgebracht, tezamen met de in 1861 geïnstitueerde gemeente te Weesp, komt 17 december 1865 ds. W.J. Weijenberg[5] naar Baambrugge. Hij staat aldaar tot 19 mei 1867. Als het beroep op hem wordt uitgebracht, zijn er acht manslidmaten aanwezig. Het tractement zal bedragen *f* 600,- per jaar. Ds. Weijenberg heeft het ge-

5 W.J. Weijenberg (1819-1885). Hij kwam van Werkendam en vertrok in 1867 naar Zuid-Beijerland. Men zie voor hem ook TWEEDE DEEL, 217 en 243.

durende de tijd dat hij te Baambrugge stond - nog geen anderhalf jaar - niet gemakkelijk gehad. Reeds begin 1866 blijkt het zeer moeilijk tweetallen te formeren bij de periodieke aftreding van een ouderling en een diaken. Zowel twee ambtsdragers als enige andere candidaten weigeren aan de gemeente te worden voorgesteld. Na veel moeite komt de volgende samenstelling van de kerkeraad tot stand: ds. W.J. Weijenberg; G. Griffioen, H. van der Neut, ouderlingen; J. van der Vliet, C. Stoof, diakenen. Echter: eind 1866 overlijdt Gerrit Griffioen en gaat diaken Stoof over naar de gemeente te Amsterdam 'als voor hem naderbij gelegen'.[6] Bovendien ontstaan er moeilijkheden met ouderling H. van der Neut. In deze tijd wordt namelijk besloten de zondagmiddagdienst te stellen op zondagavond. Van der Neut verklaart 'zoo dat geschiedt, hij zijn ambt niet kan waarnemen, en zoo er zijn vleesch onderkomt, hij zijn ambt zal nederleggen'.[7] Hij onttrekt zich daarna aan enige kerkdiensten. Het oordeel van de kerkeraad te Baambrugge versterkt met die van Kockengen is, dat Van der Neut tijdens een kerkdienst moet belijden onbetamelijk en 'zijns ambts onwaardig' te hebben gehandeld. Er wordt een verklaring opgesteld die als volgt luidt:

> Gemeente! In zake van broeder van der Neut, erkent de Kerkeraad dat hij wenschelijker had kunnen handelen, waardoor veel verkeerdheden welligt waren voorgekomen - en belijdt br. van der Neut daarop onbetamelijk en zijn ambt onwaardig te hebben gehandeld?[8]

Van der Neut zou hierop met 'ja' moeten antwoorden. Hoewel hij dit aanvankelijk wel wil doen, trekt hij deze toezegging na een paar dagen in en verklaart op de bepaalde zondag niet in de kerk te zullen komen.

Hij wordt dan in een vergadering, opnieuw met de broeders uit Kockengen, uit zijn ambt ontzet.[9] Tijdens de besprekingen hierover wordt nog een bezwaar tegen Van der Neut naar voren gebracht, namelijk 'dat hij als gemeentebode het opzigt moest uitoefenen over het begraven van gestorven vee, ook op den dag des Heeren, en zulks tegen Gods Woord en wet, en niet overeenkomstig eenen Christelijke wandel, en tot ergernis van velen in de Gemeente; weshalve de Kerkeraad opnieuw in zijn oordeel over Van der Neut wordt bevestigd'.

Na het vertrek van ds. Weijenberg naar Zuid-Beijerland, tracht Baambrugge samen met Westbroek te beroepen.[10] Het tractement zal bedragen *f* 700,- per jaar; verder vrije woning, moestuin, boomgaard... Maar de enige door de combinatie beroepen predikant, ds. W. Groeneveld te Enkhuizen, bedankt.

6 Not. kerker., 8 aug. 1866.
7 Idem, 3 jan. 1867.
8 Idem, 11 jan. 1867.
9 Idem, 29 jan. 1867.
10 Idem, 30 mei en 5 aug. 1867.

Begin 1868 heeft de kerkeraad als samenstelling: J.H. Ligtvoet (‘hoofdonderwijzer te Loenen’), G.H. Wattier, ouderlingen; J. van der Vliet, W. Brouwer, J. de Kloet, diakenen.

Arie Oussoren en M. Oussoren te Vinkeveen, leden van de gemeente te Kockengen, willen zich in deze tijd aansluiten bij Baambrugge, onder andere daar zij gemakkelijker het kerkgebouw in laatstgenoemde plaats kunnen bereiken.[11] Hun voornemen wordt niet ten uitvoer gebracht, maar er wordt in Breukelen een gemeente geïnstitueerd (tot 1872 gecombineerd met die te Kockengen), waar de beide Oussorens tot de eerste kerkeraadsleden behoren.

Ouderling J.H. Ligtvoet geeft op de eerste kerkeraadsvergadering in 1868 als zijn begeerte te kennen eenmaal des zondags de gemeente te mogen stichten ‘door het houden eener Bijbellezing’. Dit verlangen wordt gebracht op de classicale vergadering van 7 januari 1868. Aldaar wordt geconstateerd dat Ligtvoet ook voorgaat in zijn school te Loenen. Daar, zo meent de classis, kan hij niet ‘werkzaam zijn tot de uitbreiding der gemeente maar veeleer tot afbreuk vanwege het kerkelijk standpunt aldaar’.[12] Voor het houden van Bijbellezingen in de kerk van Baambrugge heeft broeder Ligtvoet volkomen vrijheid, teneinde ‘met de ondersteuning des Heeren de gemeente te stichten, zonder opzettelijk autorisatie daarvoor van de Klassis te ontvangen’. Maar in de loop van het jaar 1868 rijzen er bij Ligtvoet bezwaren tegen waarneming door hem van het ouderlingschap. In december wordt hij ‘ontslagen’, maar hij zal voorlopig de gemeente zondagsmorgens nog blijven stichten.[13]

In maart 1869 begeert de gemeente ds. P.J. de Groot (1817-1892), ‘laatst predikant te Schiedam’, die tweemaal in de gemeente heeft gepreekt, te beroepen.

Over deze predikant, die reeds van 1850 te Schiedam stond, vinden we in de notulen van de provinciale vergaderingen in Zuid-Holland van 3 en 4 juni 1869, het volgende.[14]

Er is een brief ingekomen van 38 leden der gemeente te Schiedam. Deze stellen onder andere dat de prediking van ds. De Groot ‘niet meer tot heil van de gemeente kan verstrekken’. Volgens een classicaal onderzoek begeert het grootste deel der gemeente de ‘ontbinding’ of losmaking van haar predikant. Ds. De Groot heeft eveneens een brief gezonden. Hij gewaagt daarin van moeilijkheden in de gemeente en vraagt eervol ontslag. De provinciale vergadering besluit dat ds. De Groot inderdaad van de gemeente te Schiedam moet worden losgemaakt, maar stelt daarbij als voorwaarde dat hem een jaarwedde dient te worden gegeven van *f* 500,- à *f* 600,- ‘totdat ZEerw. in eene andere gemeente is geïnstalleerd’. Conform dit be-

11 Idem, 4 jan. en 8 febr. 1868.
12 Vermoedelijk bestond het gehoor van Ligtvoet voornamelijk uit Hervormden.
13 Not. kerker., 22 dec. 1868.
14 Gemeentearchief 's-Gravenhage; arch. Geref. kerk 's-Gravenhage.

sluit neemt ds. De Groot 26 juli 1868 afscheid van zijn gemeente.

Op 27 april 1869 wordt de beroepsbrief door Baambrugge aan hem gezonden. Hij neemt het beroep aan en zal van Schiedam nog *ƒ* 200,- per jaar ontvangen, totdat Baambrugge geheel voor haar nieuwe predikant zal kunnen zorgen. Na allerlei moeilijkheden, geharrewar en misverstanden wordt ds. P.J. de Groot 5 september 1869 door de consulent ds. E.S. Postma te Kockengen en Breukelen, bevestigd.[15]

Kort daarna komt de zaak van H. van der Neut tot een einde. Kerkeraad en Van der Neut verklaren dat hetgeen in het verleden is gebeurd, beide partijen leed doet.[16] Begin 1870 wordt laatstgenoemde opnieuw ouderling. De kerkeraad bestaat dan uit: ds. P.J. de Groot; H. van der Neut, A.G. Radix, ouderlingen; W. Brouwer, J. van der Vliet, diakenen.

Toch blijft er onrust in de kleine gemeente. In 1871 onttrekt Van der Neut zich met zijn vrouw aan de gemeente ‘op grond van bezwaren tegen oud-diaken J. van der Vliet’.[17] Maar anderzijds gaat de gemeente groeien. Op 17 maart 1870 leggen zeven jonge broeders en zusters belijdenis van hun geloof af. Hun namen: Aagje -, Hendrik -, Maartje Marinus -, Willem Griffioen, Dirk van Harten en Pieter van der Neut.

15 Hij staat te Baambrugge tot aan zijn overlijden in 1892.
16 Not. kerker., 19 okt. 1869.
17 Idem, 9 jan. 1871.

Hoofdstuk 24
Oud-Loosdrecht

1. Inleiding

Omstreeks 1840 omvatte de burgerlijke gemeente Oud- en Nieuw-Loosdrecht zowel de dorpen met gelijkluidende naam, de heerlijkheid Mijnden, de polders Loenerveen en Mijnden, als gedeelten van de polders Tienhoven en Breukelerveen. Er stonden 340 huizen, bewoond door 550 huisgezinnen en 2800 personen.

De Hervormde kerk omvatte circa 2400 zielen; van dezen woonden sommigen in de burgerlijke gemeente Loenen. De Rooms-Katholieken waren 300 man sterk; zij behoorden tot de ‘statie’ Loenersloot. De Afgescheidenen telden ruim 100 zielen.

Middelen van bestaan zijn voornamelijk veeteelt, landbouw, ‘hooiteelt’, veenderij en visserij. De ‘Loosdrechtse plassen’ brengen - evenals thans - veel schepen in de plaats waarover we nu handelen. Men vindt er ook het ‘scheepsmakershandwerk’.

De Afgescheiden gemeente heeft - met name in de eerste jaren - leden geteld in de naburige gemeenten Loenen, Breukelen en 's-Graveland. Een request aan de Koning van 1838,[1] waarin vrijheid van godsdienstoefening wordt gevraagd, is ondertekend door (of uit naam van) 89 personen - volwassenen en kinderen - die te Oud-Loosdrecht, 12 die te Loenen, 5 die te Breukelen en 11 die te 's-Graveland wonen. Maar in laatstgenoemde plaats is al spoedig, namelijk 1 juni 1839, een zelfstandige gemeente ontstaan.

Ook de gemeente te Loosdrecht heeft een bewogen geschiedenis gehad. Eén der hoofdzaken hierbij is geweest - afgezien van een jarenlange vervolging - dat er geruime tijd, namelijk van 1850 tot 1869, te Loosdrecht twee gemeenten hebben bestaan. Maar ook daarvóór werd deze kleine groep reeds door twisten verscheurd.

De ontwikkeling gedurende de jaren 1835-1869 kan als volgt worden samengevat.

12 juli 1835	De eerste personen scheiden zich af; ‘openbare oefening’.
23 okt. 1835	Instituëring (bevestiging van de kerkeraad) door ds. H.P. Scholte.

1 Vgl. bladzijde 245.

1836-1840	Vervolging, bestaande in veroordelingen tot boeten, inlegering van militairen en uiteendrijving van godsdienstoefeningen.
1839	Begin van de verdeeldheid in de gemeente.
25 aug. 1840	Erkenning door de overheid.
1840-1842	Gemeente staat buiten het kerkverband.
1844-1849	Geen afvaardiging naar de meerdere vergaderingen.
1846	De gemeente ‘is door twist en verwarring uiteengegaan’.
eind 1849	Herinstituëring van de ‘gemeente Ruth Groen’.
20 jan. 1850	Herinstituëring van de ‘gemeente Karsemeijer’ door ds. J.H. Donner Sr. Deze gemeente sluit zich tot 1854 aan bij de provincie Gelderland. Begin van de bewaard gebleven notulen: 20 maart 1850.
1850-1869	Er bestaan te Oud-Loosdrecht twee Afgescheiden gemeenten.
1854	Behalve de ‘gemeente Ruth Groen’ wordt ook de ‘gemeente Karsemeijer’ opgenomen in het classicale kerkverband van Utrecht.
1853-1869	Enige pogingen tot hereniging.
1856	De ‘gemeente Ruth Groen’ raakt in verval; er wordt een geheel nieuwe kerkeraad gekozen. Van 1856 tot 1859 geen vertegenwoordiging op de meerdere vergaderingen.
1869	De ‘gemeente Ruth Groen’ wordt door de classicale vergadering van Utrecht ontbonden; een groot gedeelte der leden verenigt zich met de ‘gemeente Karsemeijer’.

2. De eerste Afgescheidenen, instituëring

Wij menen met de ondertekening van het request aan de Koning (hoofdstuk 3) de lijst van de eerste Afgescheidenen te Loosdrecht wel te hebben gegeven. In het

bestand van de 46 meerderjarigen en de 42 kinderen komt de eerste twee jaren na 1836 niet veel verandering.[2]

Wij zullen dus deze lijst hier niet opnieuw geven, maar vermelden aangaande enige meer op de voorgrond tredende personen nog een enkele bijzonderheid.

In de notulen van de Hervormde gemeente[3] wordt voor het eerst gewag gemaakt van Afgescheidenen op 18 juli 1835. De predikant, W.F. Overhoff, deelt dan mede, dat er zondag 12 juli een openbare oefening is gehouden ten huize van Willem Karsemeijer. Een 'voorgeschiedenis' vinden we in de Hervormde notulen, die in het tijdvak 1829 tot 1851 uiterst beknopt zijn, niet. Toch moet W. Karsemeijer ook vóór genoemde datum als oefenaar hebben bekend gestaan.[4] In dezelfde vergadering wordt medegedeeld dat

2 Ook in 1837 (Herv. Ered., 5 okt. 1837, no. 14) en in 1838 (Herv. Ered., 6 juni 1838, no 12/39) werd een request aan de Koning gezonden.

3 R.A. Utrecht, Arch. Herv. Gem. Oud-Loosdrecht.

4 Men zie voor hem: W. Karsemeijer, Herinneringen aan de daden des Heeren in betrekking tot zijne kerk in ons vaderland (het origineel kon door ons niet worden achterhaald) - geciteerd in J. Verhagen Jr., De geschiedenis der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland, Kampen 1881, 429-447; eveneens: Gods roemrijke daden 23 oktober 1835-23 oktober 1960, Loosdrecht 1960.

er een brief is ingekomen, waarin de volgende personen verklaren zich af te scheiden.

Willem Karsemeijer[5] en zijn vrouw Aagje Vogel met hun vier kinderen
Aaltje Land, echtgenote van F.H. Reijmerink[6]
Nicolaas Pos en zijn vrouw Jantje Land
Brunis van den Berg
Hendrik van Henten

Enige andere op de voorgrond tredende Afgescheidenen van het eerste uur, waren de volgende personen.[7]

Harmen Boom, geboren 1776, visser en zijn vrouw Maria Slagt
Ruth Groen en zijn vrouw Woutertje Baas
Jan (Jans) Karsemeijer (overl. 1885) en zijn vrouw Aaltje Lamme
Evert Lamme (overl. 1876) en zijn vrouw Lammertje van Dooren
Barend Pos, geboren 1758, visser, en zijn vrouw Trijntje Land
Gerrit Pos (in sommige stukken genoemd Post)
Adrianus Tober en zijn vrouw Grietje Meijers
Hendrik Vogel en zijn vrouw Marrietje Fabrie

Behalve door deze en andere personen woonachtig te Loosdrecht, is het reeds genoemde request van 1838 getekend door hieronder te vermelden lidmaten die in twee naburige plaatsen woonden.[8]

Te Loenen:

Maartje Akerboom
Elbert van den Bos
Melis van den Bos
Geertrui Driesen
Abraham Pietersz Haagen
Jacoba Knaap
Matthijs Johannes Knobel
Matje Schipper
Alida Cornelia Schoonewolff, echtgenote van
Jan Molenaar Hancock
Arie Verburg
Cornelia Verburg
Willemijntje Verburg

Te Breukelen:

Gerrit van Balkom
Lammertje van Balkom

5 Willem (Jans) Karsemeijer overleed te Loosdrecht 22 nov. 1883; 24 febr. 1859 was hij voor de tweede maal in het huwelijk getreden, en wel met Christina Bosch.
6 Filippus Hermanus Reijmerink kwam van 's-Graveland; hij had aldaar destijds geen attestatie gevraagd bij zijn verhuizing.
7 Enige bijzonderheden aangaande deze personen ontlenen we ook aan archief Gereformeerde kerk te Oud-Loosdrecht, 'Lidmatenboek 1837-1898'.
8 De namen van de 11 leden die te 's-Graveland woonden (1838) vermelden we hier niet, aangezien zij in het volgende hoofdstuk worden genoemd.

Jacobus Moolenaar
Huybert Stekelenburg
Cornelis Verkerk

De gemeente werd geïnstitueerd 23 oktober 1835 door ds. H.P. Scholte in de woning van Nicolaas Pos.[9] De eerste kerkeraadsleden waren:

Filippus Hermanus Reijmerink, 35 jaar, kleermaker, ouderling;
Willem Karsemeijer, 31 jaar, winkelier, koopman, tapper, diaken;
Nicolaas Pos, 31 jaar, turfschipper, diaken.[10]

Laatstgenoemde die 23 oktober niet thuis was, wordt twee dagen later te Amsterdam bevestigd. Niettegenstaande zijn afwezigheid worden door Scholte twee van zijn kinderen gedoopt.

3. Vervolging

De vervolging te Oud-Loosdrecht is lang en hevig geweest. Niet zozeer door de veelheid en de hoogte der boeten, als wel door haar aard: van 12 september 1836 tot eind 1840 heeft, met enige onderbreking, een aantal Afgescheidenen inkwartiering van militairen gehad.

Wij zwijgen dan nog over de gebeurtenissen van 12 juli 1836 te Hilversum, waarbij ook enige Afgescheidenen van Loosdrecht waren betrokken en tengevolge waarvan W. Karsemeijer veroordeeld werd tot drie dagen gevangenisstraf.[11]

Laatstgenoemde schrijft in zijn ‘Herinneringen’ over de aanwezigheid van de militairen onder andere het volgende - hierna geven wij meer bijzonderheden.

> Daarop kregen wij 25 lanciers, op een Zondag, des morgens om 9 ure[12], dronken en nat van den regen... Zij kwamen in de kerk; (er was nog niemand anders dan ik). Zij reden toen het dorp in, zij hadden billetten voor de Afgescheidenen. De meesten der leden hadden geen stal, en zoo reden zij met hunne paarden maar in huis, bonden die aan den poot van de tafel of aan de lade van het kabinet vast, en dat op een blanken vloer; dit laatste geschiedde bij den vader van mijne vrouw; ook werd zijne dochter, een meisje van 20 jaren uit bed gehaald, hoewel zij aan de pokziekte blind lag... Bij twee andere leden - man en vrouw, van ongeveer 80 jaren[13], smeten zij een pond boter aan den balk; bij mij werden de deuren opengebroken; bij mijne oude moeder moesten zij brood voor de paarden hebben, boter en drank laten halen, anders steken wij, zeiden zij, uw zoon, een jongeling van 13 jaren, dood!

9 Men zie de volgende paragraaf.
10 De drie leeftijden zijn die welke worden vermeld in het vonnis wegens de gehouden samenkomst, geveld 19 jan. 1836 (Rechtb Utr, vonnissen 1836).
11 Meer hierover in hoofdstuk 26.
12 12 september 1836.
13 Vermoedelijk zijn bedoeld de in 1758 geboren Barend Pos en zijn vrouw Trijntje Land.

Genoeg, ik zou een boekdeel kunnen vullen, zoo ik al die jammerende ellende wilde beschrijven, die ons trof. De 25 lanciers bleven ongeveer 14 dagen hier, en nadat zij vertrokken waren kregen wij infanterie, die bij ons tusschen de **vier** en **vijf** jaren bleven, om ons dag en nacht te bewaken; zoodat wij bijna geen 2 voet gronds hadden, om God in gemeenschap te dienen.
Zou ik gewagen van al de huisselijke ellende in die 4 à 5 jaren, waar begonnen, waar geëindigd...

We geven nu een chronologisch overzicht van de vervolging etc. te Loosdrecht en we eindigen daarmee met november 1837. Daarna is de inlegering van militairen te Loosdrecht wel doorgegaan tot midden 1840, zoals we zagen, maar veroordelingen zijn er niet meer geweest. Blijkbaar kwamen de Afgescheidenen te Loosdrecht in het tijdvak van eind 1837 tot begin 1841 (erkenning) slechts met minder dan twintig personen bijeen of ontkwamen zij een enkele maal aan het spiedende oog van de overheid.

Scholte heeft betrekkelijk vaak te Loosdrecht gepreekt, voor het eerst echter 23 oktober 1835. Daarvóór had de burgemeester van deze plaats, J.W. de Wit, reeds tweemaal aan de gouverneur der provincie Utrecht bericht, dat het gerucht liep dat Scholte zou komen en een godsdienstoefening binnenshuis of in de open lucht zou leiden.[14]

Maar als hij komt - 23 oktober 1835 - is dit geheel onverwacht. De gastheer Nicolaas Pos, die naar bekend was geworden begeerde twee kinderen te laten dopen, was niet eens thuis. De burgemeester komt te laat, want zijn woning is een uur gaans van die van Pos verwijderd. Evenwel wordt er proces-verbaal opgemaakt naar aanleiding van de bijeenkomst.[15] Merkwaardig is, dat een betrekkelijk groot percentage der aanwezigen later niet bij de Afgescheidenen wordt gevonden - zij zijn blijkbaar Hervormd gebleven. De rechtbank van eerste aanleg te Utrecht veroordeelt vanwege deze bijeenkomst 19 januari 1836 Scholte tot *f* 25,- boete; F.H. Reijmerink en W. Karsemeijer als ambtsdragers tot *f* 8,-; Nicolaas Pos die zijn woning heeft beschikbaar gesteld eveneens tot *f* 8,-. Barend Pos (77), Harmen Boom (59) en de Amsterdamse ouderling Coenraad Deteleff (69, geboren te Emden) die ook tot de 'verdachten' behoren, worden vrijgesproken.[18]

Na 23 oktober 1835 zijn de Afgescheidenen te Loosdrecht voortgegaan met het houden van hun 'ongeoorloofde samenkomsten'. Een week later zijn zij opnieuw bijeen ten huize van Nicolaas Pos. De burgemeester gaat er heen vergezeld van de Hervormde predikant en vermaant in naam der wet uiteen te gaan, maar hieraan wordt geen gevolg gegeven. Ouderling Reijmerink vervolgt zijn lezen uit Smytegeld...,[17]

Daarna vinden we in het 'Kopieboek' van de burgemeester vermeldingen aangaande samenkomsten ten huize van Karsemeijer en Reijmerink. Zo zou er 22 november een oefenaar Dedelsman uit Amsterdam zijn 'voorgegaan'. Deze zou als catechiseermeester zijn afgezet. De burgemeester verklaart de bijeenkomsten niet te kunnen beletten; hij kan ook niet steeds aanwezig zijn. Toen Dedelsman kwam spreken heeft hij tevergeefs 'de Leden van den Gemeenteraad verzocht... behulpzaam te zijn, in de verijdeling der pogingen,

14 Arch. Gem. Loosdrecht, Kopie- en missiveboek 1832-1848, no. 4 (verder in dit hoofdstuk aan te duiden met 'Kopieboek, a.w.'), 18 en 26 sept. 1835.
15 Kopieboek, a.w., 27 okt., 2 nov. 1835.
18 J. Verhagen Jr., a.w., 429, 430; Rechtb Utr, vonnissen 1836.
17 Kopieboek, a.w., 2 nov. 1835.

van een hoop opgewonden gemeen, op wiens zedelijk gedrag zeer veel is aan te merken'.[18]

Na een tijd van rust en geruchten preekt Scholte 22 mei 1836 ten huize van F.H. Reijmerink. Deze zaak dient tezamen met enige andere voor de rechtbank te Gorinchem, waar door de felle officier van justitie mr. P.L. Begram een hoge boete wordt geëist. Scholte moet *f* 100,- boete betalen, Reijmerink *f* 80,-. Beiden moeten tevens allerlei beledigingen van de zijde van de officier incasseren.[19]

Er is nu geen mogelijkheid van appèl bij de rechtbank te Amsterdam, met grote kans op vrijspraak. Daarom vragen de Afgescheidenen te Loosdrecht kort daarna aan de burgemeester 'vergunning' tot het houden van godsdienstoefeningen (die echter in geen enkel opzicht het karakter mogen dragen van kerkelijke eredienst). Zij doen dit, evenals in andere plaatsen - Leerdam, Utrecht etc. - door het indienen van een lijst van personen. Het verzoek wordt afgewezen.[20]

Juist in deze tijd komt het kerkgebouw gereed. Dit was een verbouwde boerderij 'geteekend no. 176', een deel van de hofstede Oranjelust, vroeger eigendom van mevrouw J.J. Zeelt te Baambrugge, dan bezit van W. Karsemeijer. Het stond op de plaats waar nu het bedehuis van de Gereformeerden is aan de Oud-Loosdrechtsedijk. De samenkomsten krijgen daardoor vanzelfsprekend een meer publiek karakter en we hebben de indruk dat de toeloop in deze maanden toeneemt.

Zondag 14 augustus 1836 spreekt de reeds eerder genoemde Pieter van Veen (41), scheepmaker te Muiden, in het kerkgebouw voor meer dan honderd personen, van wie de meesten uit andere plaatsen zouden zijn gekomen. F.C. Muijsken, vrederechter te Maarssen, meldt dat het kerkgebouw op deze zondag in gebruik is genomen.[21] De burgemeester doet vergeefse pogingen de samenkomst te ontbinden. Hij meldt dit alles aan de gouverneur[22] en deelt tevens mede dat Scholte aanstaande zondag zal komen preken. Daarop ontvangt hij assistentie van zes 'dienaren der justitie'; twee komen uit Amsterdam en vier uit Loenen.

Het is op 21 augustus te Oud-Loosdrecht een heel spektakel geworden - een onwaardige vertoning, die zich daarna in heviger vorm enige malen heeft herhaald.

Te ongeveer half negen in de morgen begeven de burgemeester en zeven 'dienaars der justitie' zich naar het kerkgebouw. Karsemeijer en enige andere personen zijn aanwezig en geleidelijk groeit het gezelschap aan tot meer dan veertig personen. De burgemeester maakt bekend, dat een bijeenkomst van meer dan twintig personen niet zal worden geduld. Na enige tijd gaat de 'vergadering' uiteen. De burgemeester rapporteert over deze zaak,

18 Idem, 27 dec. 1835.
19 EERSTE DEEL, 104, 105; vonnis van 13 juli 1836.
20 Kopieboek, a.w., 20 juli, 5 aug. 1836.
21 Bos III, 390.
22 Kopieboek, a.w., 15 aug. 1836.

dat hij zich ongeveer te 12 uur heeft verwijderd; de ‘dienaren’ gaan bij hun collega's te Loosdrecht uitgebreid eten.[23] Om ongeveer één uur komt hij terug en vindt ‘een aantal van meer dan 100 personen vereenigd, en den afgezetten predikant H.P. Scholte biddende’. De dienaren der justitie wordt gelast de vergadering te ontbinden, maar deze is reeds nagenoeg tot een einde gekomen. Later op de dag wordt er nog een dienst gehouden ten huize van Reijmerink met ongeveer 46 personen, waarna Scholte in gezelschap van mevrouw J.J. Zeelt naar Baambrugge vertrekt. Laat in de avond zou men voor de derde maal in het kerkgebouw zijn samengekomen.

De lezing die W. Karsemeijer van het gebeurde op die dag heeft gegeven luidt enigszins anders.[24] Volgens hem was men 's morgens vroeg, toen de burgemeester het kerkgebouw betrad, reeds met een godsdienstoefening begonnen. Nadat het bevel tot uiteengaan was gegeven, kwam er iemand binnen, die riep dat Scholte was aangekomen - blijkbaar onverwacht - en dat hij bij Reijmerink was afgestapt. De burgemeester verliet toen met vier man de vergadering en ‘wij werden door Gods genade en wonderbare voorzienigheid in vrijheid gesteld, om onze godsdienstoefening onverhinderd voort te zetten. De andere vier dienaars deden niets bij afwezigheid van den burgemeester, integendeel, hoewel Roomsch-Catholiek waren zij diep bewogen, en schreiden als kinderen onder onze godsdienstoefening, inzonderheid onder de gebeden... niet alleen dat wij des morgens zonder hinder waren, maar de Heere verdwaasde den burgemeester, zoodat die om 11 à 12 uur met zijne manschappen naar huis ging om te eten’. Tenslotte vermeldt Karsemeijer, dat Scholte onverhinderd tot twee uur preekte. Scholte schrijft over het gebeurde aan ds. H.J. Budding onder andere: ‘Wij zijn zoo ongeveer van 11 tot 3 uur in de kerk geweest.’[25] Eerstgenoemde wordt vanwege de samenkomst te Loosdrecht alsmede één te Baambrugge op 18 oktober 1836 te Utrecht beboet voor *ƒ* 25,-, Willem Karsemeijer voor *ƒ* 8,-. Nicolaas Pos en F.H. Reijmerink worden vrijgesproken.[26] In hoger beroep te Amsterdam worden alle beklaagden buiten vervolging gesteld.[27]

De burgemeester voelt zich door al deze gebeurtenissen danig in het nauw gebracht. Enige dagen na de 21e augustus verklaren Karsemeijer c.s. niet te zullen gehoorzamen met betrekking tot de samenkomsten. ‘Weshalve’ - zo schrijft hij aan de officier van justitie[28] - ‘ik van oordeel zou zijn, dat alleen de tusschenkomst van de gewapende magt in staat is om hun opzet te verijdelen.’

Zondag 11 september 1836 verschijnen voor het eerst militairen - lanciers -

23 Bos III, 390-393.
24 Verhagen, a.w., 431 en 432.
25 Bos III, 391.
26 Rechtb Utr, vonnissen 1836.
27 Rechtb Amst, vonnis 15 dec. 1836 (inv. no. 217).
28 Kopieboek, a.w., 29 aug. 1836.

in Loosdrecht. Aan het rapport van de burgemeester over deze zaak gedateerd 12 september, gericht tot de gouverneur, ontlenen we het volgende.[29]

> Gisterenmorgen tussen 7 en 8 uur, arriveerde voor het raadhuis een detachement lanciers, bestaande in een luitenant, een wachtmeester, twee korporaals, een trompetter en twintig lanciers. De manschappen heb ik in overleg met de luitenant dadelijk ingekwartierd bij de Separatisten die te Oud-Loosdrecht woonachtig zijn 'na mijne instructien aan den Kommandant te hebben medegedeeld'.
> Nadat het detachement was vertrokken en men bezig was met inkwartieren, begaf ik mij naar Oud-Loosdrecht om de nodige bevelen te geven, indien vooral de inkwartiering van paarden tegenstand vond, hetwelk ik vermoedde, daar er 'weinig stalling te Oud-Loosdrecht te vinden is; dit is echter tamelijk wel geschikt[30] en het oogmerk is in zooverre bereikt geworden dat er geene bijeenkomsten gehouden zijn, hoewel eenige weinigen dit beproefd hebben'. 'Te Oud-Loosdrecht zijnde, werd mij berigt dat de afgezette predikant Scholte met Jufvrouw Zeelt in een rijtuig in aantogt waren, maar op hun door N. Pos toegezonden kennisgeving dat er militairen in de Gemeente waren, aan het begin der Veendijk zijn teruggekeerd.
> Na het hooren van velerlei klachten en beleedigingen van de zijde der Separatisten aan de eene zijde en de goedkeuring van weldenkenden aan de andere zijde, keerde ik des middags 12 uren terug, aangemoedigd door het bewustzijn van mijn pligt zonder haat of nijd jegens iemand betracht te hebben en alle mogelijke middelen te hebben aangewend ter voorkoming van onaangenaamheden.
> ...Ik stel mij voor dat het detachement Lanciers eenigen tijd in de Gemeente blijvende, de vereenigingen zal beletten, terwijl ik de hoop koester dat dergelijke zamenkomsten geheel zullen ophouden indien dezelfde maatregelen te Utrecht en Amsterdam genomen worden, waarop de separatisten alhier zich aanhoudend blijven beroepen en alle genomene maatregelen op mijne rekening schrijven.'

Reeds vijf dagen later meldt de burgemeester,[31] dat zich één maar ook slechts één afgescheiden gezin, bestaande uit man, vrouw en drie kinderen bij hem heeft gemeld, waarvan de vader heeft verklaard dat hij het gedrag van 'de hoofden der afgescheidenen alhier' afkeurt en dat hij zich zal onderwerpen aan de bepalingen van het koninklijk besluit aangaande de godsdienstoefeningen.[32] De twee ingekwartierde lanciers met hun paarden worden

29 Idem, 12 sept. 1836.
30 "Tamelijk wel geschikt". Vergelijk hiervoor het verslag van W. Karsemeijer, eerder in dit hoofdstuk. De inkwartiering in de merendeels kleine woningen moet wel tot onhoudbare toestanden hebben geleid.
31 Kopieboek, a.w., 17 sept. 1836.
32 Dit geval wordt aan de orde gesteld op de provinciale vergadering te Utrecht 16 sept. 1836 (HO, prov. Utrecht). Maar het wordt niet in behandeling genomen, aangezien de kerkeraad de betreffende personen nog niet heeft vermaand.

dadelijk van dit gezin 'teruggenomen'. En, zo schrijft de burgemeester, zij zijn voor mijne rekening in de herberg besteed, ten einde dit voorbeeld anderen zou opwekken tot gehoorzaamheid aan Z.M. besluit, doch vruchteloos.' Inmiddels heeft de luitenant medegedeeld dat sommige Afgescheidenen de bij hen ingekwartierde lanciers uit onvermogen niet behoorlijk kunnen voeden en onderhouden. Deze officier heeft de indruk dat het getal der lanciers wel tot de helft zal kunnen worden verminderd. De burgemeester zelf geeft als zijn oordeel te kennen dat er 10 à 12 lanciers met een wachtmeester voor onbepaalde tijd te Loosdrecht zullen moeten blijven teneinde de ongeoorloofde bijeenkomsten te verhinderen en dat de inkwartieringen op dezelfde voet dienen te worden voortgezet 'zonder dat de weldenkenden daarmede worden belast, dewijl deze maatregel dit voordeel heeft dat aan de ééne zijde Z.M. besluit wordt gehandhaafd en aan de andere kant het maken van proselieten wordt voorgekomen'.

Het is de burgemeester blijkbaar niet gegeven geweest te beseffen dat ook de Afgescheidenen 'weldenkenden' waren; noch minder tegenover de gouverneur en de landsregering de gedachte uit te spreken, of het niet beter ware deze rustige burgers van Loosdrecht niet langer het uitoefenen van hun godsdienst te beletten...

Zondag 18 september 1836 beleggen de Afgescheidenen geen samenkomst waarbij de lanciers behoeven op te treden. De gouverneur beveelt dan dat zij kunnen worden teruggetrokken. De burgemeester ziet het echter donker in. Hij verzoekt bij voorbaat opnieuw hulp, daar hij 'de personen die het werk besturen vermeent te kennen en daarvan niets gunstigs durft te verwagten'. Het siert hem dat hij voor een tweede hulpverlening infanteristen vraagt. De moeilijkheden met het stallen van paarden zullen zich dan niet herhalen.[33] Reeds zondag 25 september houden de Afgescheidenen opnieuw een tweetal diensten. Het rapport hierover van de burgemeester luidt als volgt.[34]

> Tot mijn leedwezen zie ik mij verplicht UHG. te berigten dat de onwettige bijeenkomsten te Oud-Loosdrecht niet ophouden en dat ik van hunne verrigtingen op gisteren een proces verbaal heb opgemaakt en aan den Ofifcier van Justitie verzonden...
> Gisteren morgen ten 8½ uur begaven zich de dienaaren der Justitie C.D. Kaptijn en Arie Keijzer gestationneerd alhier en te Loenen naar de zoogenaamde Kerk der Separatisten te Oud-Loosdrecht nom. 176 ten einde de verrigtingen aldaar gade te slaan en de bijeenkomsten voor te komen of te beletten.
> Aldaar gekomen zijnde beproefde het den persoon van Willem Karsemeijer om de deur van het gebouw te openen en een groot aantal personen te laten binnenkomen niettegenstaande het ongeoorloofde(n) aan alle deze personen bij herhaling was bekend gemaakt. Dat men zelfs voornemens scheen te zijn om met geweld binnen te dringen en daarin zou geslaagd zijn indien niet de persoon van F.H. Reijmerink was aangekomen zeggende: menschen doe in Godsnaam geen tegenstand, wij zullen hen wel vinden (en) nu

33 Kopieboek, a.w., 18 sept. 1836.
34 Idem, 26 sept. 1836.

buitenshuis Godsdienstoefening houden, zoo als dan ook achter op de werf van het huis nom. 176 door een

> aantal van 41 personen is geschied zijnde als toen gelezen uit Jezaja 45, gebeden en drie maal psalmen gezongen terwijl inmiddels door den persoon van Nicolaas Pos met een zakje is gecollecteerd.[35]
> Dat men des namiddags ten twee uur andermaal op gemelde werf is bijeengekomen doch dat op een geroep 'wij gaan naar W. Karsemeijer' de menigte ook derwaarts is heengegaan en de zoogenaamde Kerk is gesloten.
> Dat de voornoemde dienaaren zich vervolgens mede hebben begeven naar de woning van Willem Karsemeijer doch dat bij hunne aankomst de deuren wierden gesloten en gegrendelt weshalve de dienaaren buiten zijn gebleven, den afloop dezer oefening hebben afgewacht en des middags ten vijf uur 55 personen uit gemelde woning hebben zien heengaan.

Naar aanleiding van deze brief verzoekt de gouverneur nadere inlichtingen. De burgemeester schrijft dan, gedateerd 30 september 1836, het volgende.[36]

> ...Dat er eigentlijk op Zondag 25 dezer geen dadelijke geweldpleging van de zijde der Separatisten heeft plaats gehad, maar dat de zaak zich aldus heeft toegedragen.
> Dat de beide dienaars der Justitie behoorlijk gekleed en gewapend, voorzien van schriftelijken en mondelingen last zich hebben begeven naar de zoogenaamde Kerk en W. Karsemeijer hebben aangezegd dat er geen ongeoorloofde bijeenkomsten mogten plaats hebben; dat gemelde Karsemeijer alstoen getracht heeft om binnen te dringen maar door C.D. Kaptijn... is terug gehouden, terwijl den Dienaar A. Keijzer de aankomenden zijnen last aan ieder hunner heeft bekend gemaakt zoo als bij aannadering door de beiden dienaars is herhaald. Dat intusschen gem. Karsemeijer agter het gebouw is omgegaan, eenen anderen deur is binnen gekomen en een derde deur geopend heeft, roepende: ik ben er toch binnen gekomen zonder dat mij een **mensch** heeft teruggehouden, en de voor die deur verzamelde menigte uitgenodigd om binnen te komen zoo als ook aanstalten gemaakt wierden tot dringen, doch dat men het oogmerk niet heeft kunnen bereiken door dien de dienaars in den ingang post vatten, de menigte tegenhielden en zeiden dat zij niet zouden wijken voor dat geweld hun van hunnen post rukte, terwijl inmiddels den persoon van F.H. Reijmerink later aankomende het opzet heeft gedetourneerd door te zeggen: menschen doe in Gods naam geen tegenstand, wij zullen hen wel vinden, en nu buitens huis Godsdienstoeffening houden.

Het wordt de autoriteiten te veel. Zondag 2 oktober 1836, in alle vroegte, rukken vijftien infanteristen Loosdrecht binnen. Zij worden ingekwartierd bij de Afgescheidenen.[37] Die dag worden er geen 'ongeoorloofde bijeenkomsten' gehouden.

De inkwartiering zal deze maal duren tot de troonsbestijging van Koning Willem II, eind 1840.

35 Het Nederlands van burgemeester J.W. de Wit is verre van onberispelijk.
36 Kopieboek, a.w., 30 sept. 1836.
37 Idem, 2 okt. 1836.

Al spoedig rijst er kwestie over de afwikkeling van de financiële zijde van de eerste inkwartiering.[38] De luitenant van de troep van 24 man had bij zijn vertrek uit Loosdrecht, aan de burgemeester betaald een bedrag van *ƒ* 78,80, blijkbaar voor de voedering der paarden en een som van *ƒ* 67,20, berekend naar 8 x 24 = 192 dagen à *ƒ* 0,35 als vergoeding voor de inkwartiering van de manschappen. Tezamen *ƒ* 146,-. De herbergier te Oud-Loosdrecht,

38 Idem, 14 okt. 1836.

zekere F. Lamme, had voor de fourage gevraagd 200 x *ƒ* 0,50 = *ƒ* 100,-, welk bedrag door laatstgenoemde ook met de luitenant was overeengekomen. Resteerde *ƒ* 46,-. De burgemeester besloot nu dit overblijvende bedrag onder de Afgescheidenen te verdelen. Dit betekende, dat zij, inplaats van *ƒ* 0,35 per dag per persoon, slechts *ƒ* 0,24 zouden ontvangen. Enige Afgescheidenen protesteerden en daagden de burgemeester voor de vrederechter te Loenen. De dagvaarding is blijkbaar op de een of andere wijze geseponeerd.

Betreffende deze zaak is de onderstaande brief van de burgemeester, gedateerd 19 september 1836, bewaard gebleven.[39]

> Aan F.H. Reijmerink
> Tengevolge van eene missive van den Heere Staatsraad Gouverneur der provincie Utrecht... is het Detachement Lanciers op heden vertrokken. ZHEg. hoopt dat deze maatregel de gewenschte indruk zal nalaten en de vernieuwing van dezelve aldus niet zal vereischt worden, alzoo men nu weet wat andermaal te wagten is indien men zich aan de stoornis der orde en versmading der bestaande verordeningen mogt willen schuldig maken.
>
> Ik heb gemeend U hiervan te moeten kennisgeven, met ernstig verzoek, deze aan de overige afgescheidenen mede te deelen, en tevens dat op vertoning der billetten van Inkwartiering op dinsdag den 20sten dezer, des namiddags tusschen 3 en 5 uur aan mijn kantoor kan ontvangen worden hetgeen door den Luitenant der Lanciers voor de vergoeding der manschappen aan mij is uitbetaald.

Tengevolge van deze brief - zo schrijft de burgemeester aan de gouverneur -[40]

> zijn op dingsdag agt de(r) afgescheidenen bij mij geweest aan wien ik de voors. rekening heb voorgelegd en aangeboden de resteerende *ƒ* 46 onder hun te verdeelen, waarmede vier hunner genoegen namen, dewelke ook zijn uitbetaald, doch de overigen weigerden minder dan 35 cent per dag aan te nemen, onder bedreiging mij wel te zullen vinden.
> Ik heb mitsdien het overige geld onder mij gehouden en weigerde aangemaand om met den kastelijn F. Lamme te spreken onder aanbod om denzelve niet te zullen uitbetalen, voordat ik berigt zou ontvangen hebben van den uitslag dezer onderhandeling en tot op heden geen berigt ontvangen, zoodat ik de uitbetaling aan gemelde kastelijn heb geeffectueerd.
> En daar gemelde afgescheidenen opgestookt door den genoemde Reijmerink en W. Karsemeijer in hunne overmoed alles naar hunne zin en wil pogen te drijven, en ik vermeen dat er geen onbillijkheid in mijne propositie gelegen is, maar wel daarin dat zij eenige de minste schadevergoeding[41] vermits zelve tegen beter weten aan zich verzetten

39 Idem.
40 Idem.
41 Deze zin loopt niet. Wellicht heeft de burgemeester willen schrijven dat het vreemd is dat de Afgescheidenen schadevergoeding weigeren òf dat zij eigenlijk in het geheel geen vergoeding waard zijn.

tegen Zijner Majesteit Besluit en zich de genomen maatregelen moedwillig op den hals gehaald hebben, zoo neem ik de vrijheid UWEdGestr. hiervan kennis te geven met eerbiedig verzoek mij in dezen te handhaven en mij te magtigen om geene der onwilligen uit te betalen.
Ik zal het antwoord van UWEdGestr. tegemoet zien, en inmiddels de dagvaarding tot zoo lang trachten te verschuiven.[42]

42 Gedateerd 20 okt. 1836 schrijft de gouverneur aan de minister van justitie, naar aanleiding van de bedreiging met een rechterlijke actie: ‘Ik zal echter hierin trachten te voorzien’. Bos III, 403.

Na enige zondagen waarop de Afgescheidenen noodgedwongen hebben moeten afzien van het houden van samenkomsten van enige omvang, is er zondag 4 december 1836 opnieuw een incident. Dit blijkt uit onderstaand rapport van 5 december, door de burgemeester gezonden aan de gouverneur.[43]

> ...Zaturdag den 3en dezer ontving ik des avonds 10 uren een briefje, waarin kopij hiernevens gaat; ten gevolge van hetzelve heb ik dadelijk de gegeven instructien aan den Sergeant, het Detachement Infanterie Kommandeerende, schriftelijk herhaald en speciaal om H.J. Budding te beletten godsdienstoeffening te houden en te doopen.[44]
> Hedenmorgen ontving ik het volgende berigt:
> den 4den dezer 's morgens 9 uren begaf zich H.J. Budding met F.H. Reijmerink naar de woning van Nicolaas Pos alwaar 14 persoonen bijeen waren en begon kort na zijne aankomst in den Bijbel te lezen, zooals hij zeide op verzoek der Gemeente, doch hetwelk hem door den Sergeant en twee Corporaals wierdt belet[45]; waarna de Sergeant zich begeven heeft naar de woningen van andere afgescheidenen, een Corporaal en een man achterlatende.
> Dat gemelde Budding voormiddags ongeveer 11½ uren is begonnen te bidden en het noodig is geweest dat de Corporaal hem Budding tot driemaal toe, te waarschuwen en hem eindelijk bij den mouw te nemen, met dat gevolg dat hij is vertrokken met de aanwezigen.
> Des namiddags twee uren waren ten huize van Wm Karsemeijer aanwezig 19 persoonen, waaronder zekere Pieter van Veen, scheepmaker te Muiden, welke de vergadering met een gebed wilde openen, doch daarin is belet door den Sergeant, zonder dat er verder iets is voorgevallen; hebbende een aantal afgescheidenen zich des namiddags te 5½ uur begeven naar de Gemeente Kortenhoef, met oogmerk om aldaar oeffening te houden doch is hun dit belet door den predikant en ouderlingen aldaar[46], zoo dat zijl. onverrigterzake laat in den avond zijn terug gekeerd en alles tot heden rustig is gebleven.
> Het heeft mij leed gedaan in mijne instructien niet te kunnen vinden om de genoemde onruststokers H.J. Budding die in het costuum van predikant rondgaat en de oeffeninghouder P. van Veen te kunnen arresteeren en in verzekerde bewaring te nemen.

43 Kopieboek, a.w., 5 dec. 1836.
44 In het briefje zal hebben gestaan dat ds. H.J. Budding in Loosdrecht was gearriveerd en dat hij de volgende dag godsdienstoefening begeerde te houden.
45 Dit gebeurde ondanks het feit dat er nog geen twintig personen bijeen waren.
46 Bos IV, 113-115. Budding en zijn gezelschap begaven zich in Kortenhoef naar de woning van het echtpaar Willem Hagen en Marretje Schipper. Men was voornemens het heilig avondmaal te vieren. In een betreffend rapport lezen we, dat de Afgescheidenen, nu zij te Loosdrecht geen conventikelen kunnen houden vanwege de militaire macht, trachten ‘op een afgelegen' streek in de gemeente van Kortenhoef zamen te komen’.

> Hierdoor zouden deze vreemdelingen afgeschrikt en de orde bewaard blijven; indien echter hiertoe termen mogten aanwezig zijn, zoude ik dezelve gaarne toepassen bij de aantaande komst van C. de Cock.[47]

In de weken na 4 december 1836 is het blijkbaar rustig geweest te Oud-Loosdrecht, althans naar de mening van de autoriteiten. Maar na een half jaar, als enige kinderen reeds geruime tijd ongedoopt zijn gebleven, komt

47 Bedoeld is ds. Hendrik de Cock. Wij hebben niet kunnen vinden dat deze werkelijk te Loosdrecht is gekomen.

ds. H.P. Scholte. Scholte zelf[48] en ook Karsemeijer[49] hebben geschreven over de gebeurtenissen op zondag 11 juni 1837. Wij lezen in hun relaas dat eerstgenoemde reeds vrijdag 9 juni aankwam. Zodra dit bekend was geworden, werden de militairen dag en nacht in de wapenen gehouden. Op zaterdagmorgen, toen Scholte de woning waar hij verblijf hield, verliet, werd hij gevolgd door twee soldaten. Hij werd niet in de gelegenheid gesteld in de huizen met de doopouders rustig te spreken, nog minder de doop te bedienen. Maar Scholte was er de man niet naar onverrichterzake naar huis te gaan...

Men besloot, op zondagmorgen, op het water bijeen te komen. Diaken Nicolaas Pos stelde zijn schip beschikbaar en 's morgens vroeg gingen de doopouders met hun zuigelingen aan boord. Te acht uur stak het scheepje van wal, en hoewel de soldaten op het land het vaartuig volgden zo ver zij konden; hoewel zij en mensen uit Loosdrecht enigen die van elders kwamen mishandelden - toen ds. Scholte en nog een paar gemeenteleden het scheepje betraden, stak er een wind op, die het naar ruimer water dreef, en aan de soldaten verhinderde het verder te volgen. Die dag werd tweemaal het Woord verkondigd en een drietal kinderen gedoopt.

Naar aanleiding van deze gebeurtenissen zendt de burgemeester een procesverbaal aan de officier van justitie te Utrecht[50] en een brief aan de gouverneur. Aan laatstgenoemd stuk, van 12 juni, ontlenen we het volgende.

Ik heb het nodig geacht, zo schrijft de burgemeester,[51] ‘mij niet persoonlijk aan den oproermaker H.P. Scholte te vertonen, te meer daar ik het gevoelen van de meeste ingezetenen van Oud-Loosdrecht kennende, door mijne tegenwoordigheid de hartstochten en ook de mijne (!) niet raadzaam oordeelde op te wekken en ook, daar de gevolgen onberekenbaar waren, welke zouden hebben kunnen ontstaan bij eene gesarde militaire magt, ingeval de afgescheidenen op het water waren vervolgd. Ik heb mij dus alleenlijk bepaald met de feiten te doen constateeren, in de hoop dat de regtbanken Z.M. Beveelen meer afdoende zullen doen gehoorzamen of dat van Gouvernementswege, zoodanige maatregelen zullen genomen worden als het belang der zaak vordert...’.

De voor Afgescheidenen altijd gematigde rechtbank te Utrecht veroordeelt 11 augustus 1837 Scholte voor de diensten te Loosdrecht en voor één te Willige Langerak tot *f* 8,- boete, Nicolaas Pos die immers zijn schip had afgestaan eveneens tot betaling van *f* 8,-.[52] In hoger beroep te Amsterdam volgt vrijspraak.[53]

Ongeveer twee maanden na de eerste samenkomst ‘op het water’ komt ds.

48 In het Tijdschrift De Reformatie 1837, II, 62 en 63.
49 Geciteerd door Verhagen, a.w., 435-437.
50 Dit proces-verbaal is verloren gegaan.
51 Kopieboek, a.w., 12 juni 1837.
52 Rechtb Utr, vonnissen 1837.
53 Rechtb Amst, vonnis 19 okt. 1837 (inv. no. 217).

A. Brummelkamp te Loosdrecht. Hij leidt op zondag 6 augustus 1837 de tweede dienst op het schip van Nicolaas Pos.

Over dit geval is veel te doen geweest.

Het proces-verbaal van de burgemeester werd reeds gepubliceerd.[54]

Daarom zullen wij dit hier niet opnieuw opnemen, maar allereerst de brief reproduceren die door een aantal Afgescheidenen naar aanleiding van het gebeurde op 6 augustus werd gezonden aan de officier van justitie bij de rechtbank te Utrecht. De brief is gesteld en geschreven door ds. Scholte. Aangezien de ondertekenaars wisten dat zij hun verklaringen wellicht onder ede zouden moeten bevestigen, kunnen we de inhoud van het stuk als een betrouwbaar gegeven inzake het verloop der zaken beschouwen.[55]

Oud-Loosdrecht 10 Augustus 1837
WeledelGestrenge Heer!

De ondergetekenden (1) Nicolaas Pos wonende te Oud-Loosdrecht, (2) Evert Lamme wonende te Oud-Loosdrecht, (3) Lammertje van Dooren huisvrouw van Evert Lamme mede wonende aldaar, (4) H. Stekelenburg wonende te Breukelerveen, (5) Alida Schoonewolff huisvrouw van J(an) M(olenaar) Hancock wonende te Loenen, (6) W. Karsemeijer wonende te Oud-Loosdrecht, (7) F.H. Reijmerink wonende te Oud-Loosdrecht, (8) Aaltje Lamme huisvrouw van J. Karsemeijer mede wonende te Oud-Loosdrecht, en (9) Gijsbert Haan wonende te Hilversum, vinden zich verpligt aan UweledelGestr. kennis te geven van de navolgende wederregtelijke handelingen, welke zij op Zondag den 6den Augustus l.l. bij gelegenheid van de openbare uitoefening der Gereformeerde godsdienst te Oud-Loosdrecht hebben ondervonden.

De handelwijze van den Burgemeester van Oud-Loosdrecht met name J.W. de Wit, van den dienaar der justitie C. (D.) Kaptijn aldaar en van de nader te noemen aldaar ingelegerde militairen is daarbij van dien aard geweest, dat de ondergetekenden tot beveiliging van de regten, die hun als burgers van Nederland toebehooren, daarover deze aanklachte meenen te moeten doen, opdat UweledelGestr. die vervolge voor den Regter.

De gescheidene Gereformeerden waren op den 6den Augustus vergaderd in het schip van den eersten ondergetekenden N. Pos met het voornemen om den dienst van God, die hun in het dorp door militairen gewelddadig belet wordt, aldaar zonder militaire belemmeringen uitteoefenen. Daarop naderde eene andere schuit waarin zich de Burgemeester met de militairen bevond onder luid gezang en met jenever aan boord, waarvan braaf gebruikt werd, het schip van Pos.

Op dit naderen verdeelde de op het schip verzamelde gemeente[56] zich op kleinere rondom het schip liggende schuiten in getalen van minder dan

54 Bos IV, 284-286; Kopieboek, a.w., 12 juni 1837.

55 Vanwege een hoger beroep vinden we dit stuk in Rechtb Amst, inv. no. 547.

56 Volgens het proces-verbaal van de burgemeester: meer dan 50 personen.

twintig[57] en op het groote schip bleef alleen de eigenaar met zijne vrouw met nog zestien persoonen.
Bij het schip gekomen zijnde verliet de Burgemeester zijn schuit en ging op het land van Evert Lamme aan wal. Ook deze lag daar aan land met zijne schuit. De sergeant (van) Scharenburg van het depot der 10de afdeling eischte daarop dat de 1ste ondergetekende Pos het volk (een getal van zestien persoonen) van zijn schip zou doen gaan, na vooraf verklaard te hebben dat hij sprak en handelde op last van den aldaar tegenwoordig zijnde Burgemeester. Op de weigering van Pos riep de Burgemeester ‘Sergeant doe uwen pligt’; deze zeide daarop

57 Bedoeld is: op geen der kleinere boten bevonden zich meer dan twintig personen.

'allen moeten er uit'. Daarop kwamen alle de militairen op het schip, verjoegen de menschen met slaan en stooten, staken met de bajonet op order van den korporaal Andries Bleeuwanus naar de menschen op de naast bijliggende schuiten, naar wien zij ook sloegen met de kolven, evenals de korporaal voornoemd met ontblooten sabel deed.
De eerste ondergetekende Nicolaas Pos meent wegens dit voorgevallene den Burgemeester J.W. de Wit te moeten aanklagen 1° van schending zijner bijzondere vrijheid en burgerlijke regten, van eene daad welke tegelijk met de grondwet dezes koninkrijks in strijd is en die alzoo bij art. 314 al. 1 van het strafwetboek met dégradation civique gestraft wordt; 2° van tebuiten gaan zijner magt door het niet ten uitvoer leggen van de bestaande wetten omtrent godsdienstigheid, bij artikel 127, 1° Strafwetboek eveneens met dégradation civique gestraft; 3° van misbruik zijns gezags door zich tegen den wil eens burgers met gewapende militairen in te dringen in een schip, hetwelk de gewoone huizing des eersten ondergetekenden is, hetwelk bij art. 184 Strafwetboek met eene geldboete gestraft wordt.
De eerste ondergetekende laat het overigens aan UweledelG. over te beoordelen, of het misdadig gedrag des Burgemeesters niet nog verzwaard wordt door het door hem gegeven bevel om het schip los te maken, de plank op te halen, het schip te laten drijven, na vooraf den eigenaar en zijne vrouw daarvan te hebben afgedreven. De veldwachter C. (D.) Kaptijn (een weinig later in een afzonderlijk schuitje aangekomen) had zich midderwijl met den korporaal Bleeuwanus begeven in de schuit van den tweeden ondergetekenden Evert Lamme en was begonnen slagen toe te brengen aan den derden ondergetekenden Lammertje van Dooren[58] huisvrouw van Evert Lamme voornoemd.
De korporaal voornoemd zijnen sabel ontblootende dreigde daarop er op in te zullen hakken indien men de schuit niet verliet, waardoor aan de andere zijde van de schuit geene gelegenheid was als door het water.[59] Evert Lamme vatte daarop den hand van den veldwachter of dienaar C. (D.) Kaptijn zeggende: 'Kerel wat doet gij, slaat gij mijne vrouw in mijn eigen vaartuig', waarop de veldwachter schreeuwde 'Gij slaat mij' en daarop den ondergetekenden Evert Lamme eigenaar van de schuit duchtig begon te slaan met zijn stok, waarvan nog de volgende dag op 's mans schouder de merkteekenen door de natemeldene getuigen gezien zijn. Vervolgens werd Evert Lamme in arrest genomen, en ook daarna hoewel hij geen tegenstand bood door den veldwachter C. (D.) Kaptijn nog geslagen, terwijl de Burgemeester daarbij stond, zich opzettelijk omkeerende om dit niet te kunnen zien. Lamme werd daarop met geweld en met gevaar van verdrinken van het vaartuig gehaald en dadelijk op hetzelfde oogenblik door den Burgemeester op vrije voeten gesteld. De

58 Deze vrouw verkeerde 'in hoogst gezegende omstandigheden'.
59 In een 'N.B.' staat in de marge: 'Die bedreiging was onder anderen gericht tegen den achtsten ondergetekenden Aaltje Lamme huisvrouw van J. Karsemeijer, die niet dan met moeite door haren man van doodsgevaar gered is.'

vierde ondergetekenden H. Stekelenburg die daarbij met zijn schuit lag, werd door den veldwachter onder toevoeging van de woorden ‘Nu sla ik u’ met de stok geslagen, even als ook aan de laatst ondergetekende G. Haan op de schuit van E. Lamme door den veldwachter C. (D.) Kaptijn slagen zijn toegebracht. Aan diegenen welke zich onder dat alles tot den Burgemeester wend(d)en, werd door dezen slechts geantwoord ‘Ik heb geen praats voor je’.
De ondergeteekenden Evert Lamme, Lammertje van Dooren huisvrouw van Evert Lamme, H. Stekelenburg, Gijsbert Haan en Aaltje Lamme... laten het aan het oordeel van UweledelGestr. over of ook op deze handelingen des Burgemeesters de hierbovenaangehaalde strafbepalingen niet van toepassing zijn, maar klagen bij dezen den veldwachter C. Kaptijn[60] wel expresselijk aan 1° van onwettige

60 Vermoedelijk was het de bedoeling hieraan toe te voegen ‘en den korporaal Bleeuwanus’ - anders klopt ook het meervoud in de rest van deze zin niet.

arrestatie wat den ondergetekenden Evert Lamme betreft; 2° van zonder oorzaak geweld te hebben gebruikt, niet in hunne functien, maar bij gelegenheid dat zij die functien uitoefenden; 3° van het toebrengen van slagen...

De ondergetekende Evert Lamme voornoemd, de zesde ondergetekende W. Karsemeijer en de zevende ondergetekende F.H. Reijmerink klagen ook den veldwachter C. Kaptijn en den korporaal Bleeuwanus... aan, wegens violatie van hun domicilie, daar zij herhaaldelijk zonder den burgemeester en dus wederregtelijk, gewelddadig en tegen hunnen zin, in hunne wooning zijn ingedrongen. Deze gewelddadige perquisitien[61] gingen vergezeld van het gewelddadig uit hunne wooningen drijven van al die persoonen, welke hoe goed ook bekend te Oud-Loosdrecht, niet aldaar maar op eenen korten afstand woonachtig waren.

Daarom klaagt de vijfde ondergetekende Alida Schoonewolff huisvrouw van J.M. Hancock den veldwachter C. Kaptijn aan deswegens dat hij haar met geweld en stooten uit het huis en van de werf van W. Karsemeijer gedreven heeft, eene daad waarbij hare burgerlijke vrijheid geschonden is, strafbaar volgens... het strafwetboek.

Krachtens dezelfde wet wordt C. Kaptijn door den laatsten ondergetekenden Gijsbert Haan aangeklaagd, maar tevens wegens het toebrengen van slagen op grond van art. 311, daar hij met slagen en stooten buiten tegenwoordigheid des Burgemeesters uit het huis van F.H. Reijmerink verdreven is. De vijfde en negende ondergetekende zijn daarenboven tot buiten de grenzen van het dorp gebracht en zij vragen UweledelG. of ook dit niet eene onwettige arrestatie is strafbaar krachtens art. 341. Ook de sergeant (van) Scharenburg en de korporaal Bleeuwanus zijn aan die arrestatie schuldig geweest, door de genoemde ondergetekenden aan hunne onderhorigen ter verder transport buiten het dorp over te geven.

De militairen Willem Lieshout en Coos van As worden door den zesden ondergetekende W. Karsemeijer beschuldigd dat zij zich met geveld geweer hebben geposteerd voor den achterdeur van deszelfs woning, terwijl de militair Lagewaard met het geweer in den arm daarbij stond; dat zij genoemden W. Karsemeijer, die zijn eigene deur wilde uitgaan, hebben toegevoegd, dat hij de deur niet uit mocht; dat hij daarop aandringende, door genoemde militairen met de wapenen gedreigd is. Nadat Karsemeijer daarop door een raam zijne woning uitgeklommen was, werd hij door den militair Willem Lieshout met geveld geweer achtervolgd, met eene woede en op eene wijze, dat deze zich alleen door de vlucht konde redden, zijne toevlucht nemende in de woning van Schoenmaker lid van het gemeentebestuur, na ongeveer vijftig roeden door dien soldaat vervolgd, uit zijnen adem te hebben moeten lopen.

Over de voornemens van dien soldaat zullen de getuigen verdere verklaring kunnen doen. De ondergetekende W. Karsemeijer klaagt de militairen Willem Lieshout en Coos van As, den eersten krachtens art. 2 en art. 304 van het Strafwetboek en beiden krachtens de... artikelen 114 en 186 van

61 Perquisitie = gerechtelijk onderzoek.

het Strafwetboek aan...[62] Wegens alle deze gebeurde zaken heeft genoemde Burgemeester geen proces-verbaal willen opmaken, en des wegens door de vrouw van W. Karsemeijer aangemaand, geantwoord: Ik zal proces-verbaal **tegen** u opmaken.
...Getuigen van het voorgevallene op en nabij het schip van N. Pos en de schuit van E. Lamme zijn: 1. D. Karsemeijer, 2. Louw Fos, 3. Gerrit Vogel, 4. Gijsbert Vogel, 5. P. Vogel, 6. H. Meijers Az., 7. J. Karsemeijer, 8. Martinus van Wettem, 9. Jan Jacob Pos, wonende te Loosdrecht, 10. J.M. Hancock te Loenen, 11. A. Brummelkamp wonende te Hattem, 12. Symen Homburg te Vianen[63], 13. H.G. Klijn Jr te Utrecht, 14. Folkert van Kampen te Hilversum,

62 Volgt een passage over een geit van W. Karsemeijer, door de burgemeester dezelfde dag meegenomen door het dier aan zijn rijtuig te doen vastbinden.
63 Vermoedelijk is bedoeld Serphaas Homburg (53), schipper, één der weinige Afgescheidenen te Vianen.

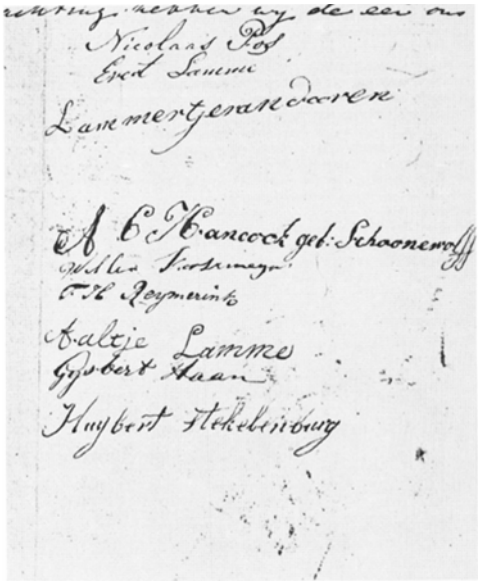

De negen handtekeningen onder het stuk van 6 augustus 1837 aan de officier van justitie te Utrecht.

15. Jan Donker te Hilversum, 16. Lammertje van Balkom van Breukelerveen, 17. Hendrik Reijmerink van 's Graveland en (18.) Jacob Reijmerink van 's Graveland.
Van het voorgevallene bij het huis en op de straat bij de huizen van F.H. Reijmerink en W. Karsemeijer zijn behalven de genoemden nog getuigen: 1. Antje Voogt geboren van Henten te Loosdrecht, 2. Hendrik Vogel, 3. Geertje van Balkom, 4. Geertje Fos geb. Voogd[64], 6. Jan van Henten Pietersz, 7. Ruth van Henten Pietersz, allen wonende te Oud-Loosdrecht, 8. Jan Lagewaard militair, ingelegerd te Oud-Loosdrecht, 9. Barend van den Bergh en huisvrouw te Oud-Loosdrecht, 10. Gerrit Pos te Oud-Loosdrecht en 11. de huisvrouw van W. Karsemeijer, Aagje Vogel.

Met hoogachting hebben wij de eer ons te noemen...[65]

Ook ds. A. Brummelkamp te Hattem richt zich, gedateerd 22 augustus 1837, tot de rechtbank te Utrecht.[66] Aangezien de inhoud van dit stuk zakelijk geheel overeenstemt met een aantal passages van het vorige, zullen wij het niet in zijn geheel weergeven. Alleen het volgende.

Brummelkamp begint met de opmerking, dat hij niet - na dagvaarding - voor de rechtbank te Utrecht kan verschijnen omdat ‘mijne veelvuldige bezigheden mij niet toelaten voor alle regters en regtbanken waar ik gedaagd worde te verschijnen’. We zien hieruit hoe hoog de nood door de vervolging was geklommen en ook wat een werk de vele rechtzaken aan de vaders der Afscheiding bezorgden.

Vervolgens: Zondagmorgen 6 augustus begaf Brummelkamp zich met een schuitje naar het schip van Nicolaas Pos met het voornemen het Woord Gods te prediken en het heilig avondmaal te bedienen. Hij heeft de aanwezigen niet geteld; het was hem genoeg te weten ‘dat niemand zoude worden geweerd, daar wij geen geheim genootschap oprigten, maar alléén God dienen naar de wijze der Gereformeerden’.

Ook Brummelkamp moet, op last van de soldaten, het schip van Pos verlaten. Hij gaat dan aan land. Als hij het vechten van de soldaten en de veldwachter ziet bij het scheepje van Evert Lamme, wendt hij zich tot de burgemeester en vraagt hem of ‘hij wel wist of bedacht dat hij eenmaal voor den rechterstoel van Christus zou moeten verschijnen’. Maar de burgemeester hield zich of hij deze woorden niet hoorde.

In het huis van Reijmerink gekomen - Brummelkamp logeerde daar - werd er met een paar mensen gelezen, gebeden en werden er psalmen gezongen. Daarna dronk men koffie en rookten de mannen een pijp.[67] De veldwachter en enige militairen komen dan binnen en eisen dat allen die van buiten het dorp ware, zouden vertrekken. Bijzonder, aldus Brummelkamp ‘trok het mijne aandacht dat er door den veldwachter geroepen en gezocht werd naar den Heer Hancock[68] op eene wijze waarop men een' bekenden schurk zoude zoeken’.

64 No. 5 ontbreekt.
65 Volgt de ondertekening van de negen personen in het begin van het schrijven genoemd.
66 Rechtb Amst, inv. no. 547.
67 Deze bijzonderheid vinden we vaker in dergelijke stukken. Men bedoelt dan te accentueren dat er geen sprake is van een godsdienstoefening.
68 Van de heer J. Molenaar Hancock wordt in de stukken verder weinig gerept, wel van zijn vrouw. Vermoedelijk was hij eerder vertrokken.

Die dag blijft Brummelkamp verder in het huis van Reijmerink. Bij herhaling komen de burgemeester en de militairen kijken, of er niet meer dan twintig personen aanwezig zijn. ‘Waar ik mij den volgenden dag ophield of wendde had ik, zag ik, voor de deur of mij volgende een wacht bestaande uit een Corporaal en 4 man. Deze vergezelde mij ook toen ik den volgenden dag naar 's-Graveland vertrok tot aan het dorp en dat onder gemeen luidruchtig zingen.’

Tijdens de verhoren door de rechtbank te Utrecht komen, vergeleken met het reeds vermelde, weinig nieuwe feiten naar voren.

Gedaagd zijn: Antonie Brummelkamp, Evert Lamme, Willem Karsemeijer en Cornelis Dirk Kaptijn. Merkwaardig is dat Nicolaas Pos niet tot de beklaagden behoort. De oorzaak zal wel wezen, dat hij zich niet heeft verzet tegen de ontruiming van zijn scheepje. Evert Lamme en Willem Karsemeijer worden beschuldigd van verzet en het toebrengen van stoten of slagen aan een agent der openbare macht. C.D. Kaptijn, de veldwachter is beklaagde ‘wegens het toebrengen van slagen zonder noodzakelijkheid tijdens de uitoefening van zijne bediening’.

De eis luidt als volgt: ds. A. Brummelkamp *ƒ* 100,- boete, Lamme en Karsemeijer een maand gevangenisstraf. De uitspraak: Brummelkamp *ƒ* 25,- boete, en vrijspraak voor Lamme, Karsemeijer en Kaptijn.[69] In hoger beroep te Amsterdam wordt ook Brummelkamp vrijgesproken.[70]

Nog tweemaal nadien zijn er vrij krasse staaltjes geweest van de vervolging te Loosdrecht.

Zondag 29 oktober 1837 werd er een samenkomst gehouden in de - zoals de burgemeester opnieuw smalend schrijft - ‘zoogenaamde kerk der Afgescheidenen’.[71] Voorganger is Ruth Groen, timmermansknecht. De vergadering wordt ook dan door de militairen ‘uiteengedreven’.

Het tweede geval betreft de gebeurtenissen van zondag 17 juni 1838.[72] De burgemeester van Loosdrecht heeft naar aanleiding daarvan en van de klachten van Scholte c.s. over deze zaken een zeer uitvoerig rapport aan de gouverneur gezonden.

Scholte, onopgemerkt van 's-Graveland gekomen, heeft op genoemde datum in de kerk gepreekt en twee kinderen gedoopt. De soldaten die eerst tijdens de dienst bemerkten wat er gaande was, vonden deuren en vensters gesloten. Er werd echter pas opengedaan toen de dienst was afgelopen en de kerkgangers wilden vertrekken. Dit werd hun echter door de sergeant belet. Deze wilde dat de burgemeester het aantal aanwezigen zou vaststellen. Een deel van de vergaderden begaf zich daarop ‘door eene binnedeur, die gemeenschap heeft met de kerk, naar het voorhuis of de woning van

69 Rechtb Utr, vonnissen 1837 (22 nov.).
70 Rechtb Amst, vonnis 15 febr. 1838 (inv. no. 219).
71 Kopieboek, a.w., 30 okt. 1837.
72 Bos IV, 290-296; Tijdschrift De Reformatie IV (1838), 59-64.

Gerrit Pos'. De burgemeester vond daar bij zijn aankomst meer dan twintig personen vergaderd. Volgens Scholte waren 15 volwassenen, 4 kinderen en 2 zuigelingen aanwezig. Aan het bevel uiteen te gaan, wordt slechts door enigen gevolg gegeven. Scholte schrijft dat er toen nog negen personen 'gezellig' bijeen waren. Als er door laatstgenoemde een psalm wordt opgegeven en een gedeelte uit de Bijbel gelezen, gelast de burgemeester dat alle nog aanwezigen moeten vertrekken. Scholte zou daarbij hebben geroepen: 'Ik ga niet, men moet mij dan maar wegslepen'; en toen dit door de militairen ook werd gedaan, moet hij hebben gezegd: 'Ik heb toch gepreekt en gedoopt'.

Een neef van Scholte, J.F.C. Brandt uit het vorstendom Lippe, die na drie jaren in Amsterdam te hebben gewoond, huiswaarts keerde, werd eveneens uit het huis gesleurd en daarna gearresteerd. Hij werd na een gevangenschap van drie dagen, te Utrecht vrijgelaten.

Scholte, Gerrit Pos en Reijmerink zenden naar aanleiding van het voorgevallene op 17 juni 1838 een aanklacht tegen de burgemeester aan de rechtbank te Utrecht, de Koning en de procureur-generaal. Deze daad heeft tot gevolg dat de burgemeester een terechtwijzing ontvangt 'om dezen voor het vervolg tegen al te grooten dienstijver op zijne hoede te doen zijn...'.[73]

Na midden 1838 zijn, voor zover bekend, geen samenkomsten gewelddadig verstoord. Vermoedelijk hebben de Afgescheidenen in het tijdvak midden 1838 tot eind 1840, op een enkele uitzondering na, vergaderd met minder dan twintig personen.

Afgezien van al deze diepingrijpende gebeurtenissen, duurde zoals reeds gezegd de inkwartiering voort tot eind 1840. Wij menen niet te overdrijven als wij beweren, dat het leed dat tengevolge van de vervolging is geleden in de jaren 1834 tot 1840, in Loosdrecht wel een toppunt voor ons gehele land, zo niet het hoogste punt heeft bereikt. Velen hebben dit alles overgehad voor het belijden van hun geloof. Maar daarnaast mag wel worden gezegd dat de vissers, schippers en verveners van dit plassengebied zijn bezield geweest door een goednederlandse zin voor vrijheid en onafhankelijkheid.

4. Gemeentelijk leven 1835-1840; erkenning

Helaas is nog tijdens de vervolging grote onenigheid in de gemeente uitgebroken.

Aangezien de bewaard-gebleven notulen, zoals gezegd, eerst beginnen met maart 1850, vinden we aangaande dit conflict slechts schaarse mededelingen, en wel in het archief van de Afgescheiden gemeente te Utrecht en in de provinciale notulen.

73 Bos IV, 298, 299.

In tegenstelling tot verwikkelingen in andere gemeenten, krijgen we sterk de indruk dat de onenigheid in de gemeente te Loosdrecht niet is veroorzaakt geworden door een verschil in de leer, maar door twist tussen personen.

Begin 1839 beschuldigt diaken W. Karsemeijer ouderling F.H. Reijmerink ontrouw te hebben gehandeld ten aanzien van censuur op diens broer toegepast; deze woonde te 's-Graveland maar was, zoals we weten, aanvankelijk aangesloten te Oud-Loosdrecht. De provinciale vergadering[74] stelt Karsemeijer niet in het gelijk, maar vermoedelijk ligt in deze zaak het begin van onenigheid in de kleine kerkeraad. Op 19 maart 1839 wordt door de kerkeraad te Utrecht een brief geschreven aan de gemeente te Loosdrecht,[75] waarin staat dat hij het opzicht over haar zal gaan uitoefenen, wegens het bedanken van (de enige) ouderling Reijmerink. Laatstgenoemde heeft weliswaar het voornemen te kennen gegeven zijn ambt weer op zich te nemen, maar hij heeft reeds meermalen 'gebruik gemaakt van het neerleggen van zijne bediening wanneer er iets voorvalt, dat tegen zijn gevoel strijdig is'. Midden 1839 rijzen er opnieuw bezwaren, thans bij W. Karsemeijer. Deze betroffen vermoedelijk de vernietiging van de verkiezing van een ouderling door de classicale vergadering.[76] Welke de betreffende persoon is geweest wordt niet duidelijk. Mogelijk Ruth Groen of Nicolaas Pos.

In juni worden Cornelius van der Meulen, voor opleiding bij Scholte vertoevende te Utrecht, en enige anderen, naar Loosdrecht gezonden om zo mogelijk 'vereeniging' te bewerken, maar hun zending blijft zonder resultaat.[77] Begin juli moet worden geconstateerd dat ouderling Reijmerink die kort tevoren tot inkeer was gekomen, opnieuw zijn ambt heeft neergelegd. 'Utrecht' schrijft dat de ouderlingen aldaar de dienst zullen waarnemen. Reijmerink wordt door Utrecht geschorst.[78] Reeds twee maanden later moet worden gemeld, dat Reijmerink zich niet alleen onttrekt aan de bijeenkomsten der gemeente, maar ook 'eenige leden achter zich heeft afgetrokken'. Hij houdt nu aparte samenkomsten in zijn eigen woning.[79] De breuk die dan ontstaat, zal de eerste jaren niet worden geheeld.

Als na de scheur ontstaan door het optreden van Scholte, Wormser c.s. het kerkverband in de provincies Noord-Holland en Utrecht wordt gereconstrueerd, verklaart ouderling Gijsbert Haan te Hilversum op de provinciale vergadering van 15 november 1840 het volgende.[80]

> ...dat de Loosdrechtsche Gemeente door de eigenmagtige handelingen van Ds. Scholte verwoest is en dat de ouderling (F.H.) Reijmerink aldaar zonder wettige Classicale Vergadering van zijne bediening ontzet is.

74 HO, provincie Utrecht, 9 maart 1839.
75 GKU, Brievenboek 1838-1848.
76 Idem notulen kerkeraad, 4 juni 1839.
77 Idem, 8 juli 1839.
78 Idem.
79 Idem, 10 sept. 1839.
80 NNH, 15 nov. 1840.

We lezen verder:

> De ouderling G. Haan stelt voor om de goeden uit genoemde gemeente te Loosdrecht bij de Gemeente te Hilversum aan te nemen. Hierop oordeelt de Vergadering om alle voorzichtigheid in deze zaak te gebruiken en te wachten tot den afloop der Synode alvorens uit Loosdrecht iemand te Hilversum aan te nemen, opdat liever de Gemeente te Loosdrecht zelve nog in eenen goeden weg vereenigd mogt worden.

Bij de schaarste aan gegevens kunnen wij niet beoordelen of het verwijt van G. Haan, dat de gemeente te Loosdrecht 'door de eigenmagtige handelingen van Ds. Scholte verwoest is' wel terecht is gemaakt. De oorsprong van de onenigheid te Loosdrecht was in elk geval niet te vinden bij laatstgenoemde, maar lag zoals we reeds schreven in de persoonlijke sfeer. We komen op deze zaak terug, maar vermelden in deze paragraaf nog slechts, dat door de scheur in de gemeente haar erkenning enigszins in gevaar kwam. Bij koninklijk besluit van 15 augustus 1840[81] was het request van de gemeente, waarin erkenning werd gevraagd afgewezen. Reeds daarvoor had de burgemeester verklaard, dat de Afgescheidenen niet in staat zouden zijn voor hun armen te zorgen.[82]

Daarna zenden W. Karsemeijer en anderen een nieuw request, waarin zij vragen het eerdere verzoekschrift dat ook door Reijmerink was getekend, alsnog te willen honoreren.[83] Vermoedelijk heeft laatstgenoemde geweigerd zich met het nieuwe verzoekschrift in te laten.

De gemeente wordt dan 21 januari 1841 door de Koning erkend.[84] Zij zal haar openbare eredienst uitoefenen in 'het gebouw geteekend No. 176, staande op de door de adressanten aangekochte hofstede Oranjelust te Oud-Loosdrecht'.

5. De jaren 1840 tot 1850

Over het tijdvak 1840 tot 1844 is nagenoeg niets bekend van de gemeente te Oud-Loosdrecht. Het enige wat wij weten ontlenen we aan de notulen van de provinciale vergaderingen. Er zijn geen handelingen van de kerkeraad bewaard en de classicale notulen beginnen, als eerder vermeld, eerst met april 1847.[85]

De gemeente staat van 1840 tot eind 1842 geheel buiten het kerkverband. Van november 1842 tot midden 1843 lezen we dat ook Loosdrecht afgevaardigd is op de provinciale vergaderingen.[86] Ouderling F.H. Reijmerink

81 Vermeld in Kon. Besl. van erkenning, Herv. Ered., 30 jan. 1841, no. 41.
82 Kopieboek, a.w., 13 april 1839.
83 Herv. Ered., 22 okt. 1840, no. 3.
84 Vgl. noot 81.
85 Over Oud-Loosdrecht wordt in deze notulen gehandeld vanaf eind 1849.
86 NNH.

is tweemaal aanwezig. Behalve hem waren in die tijd leden van de kerkeraad: Ruth Groen, ouderling; W. Karsemeijer en Nicolaas Pos, diakenen.[87] Maar dat is dan ook alles wat wij weten. Daarna is er tot eind 1849 geen afvaardiging van Loosdrecht naar de meerdere vergaderingen.

In oktober 1844 verhaalt J. van Barneveld uit het naburige Westbroek, dat er te Oud-Loosdrecht verschil is tussen de ouderlingen.[88] Dit vloeit daaruit voort dat de 'jongste ouderling' - Ruth Groen - te veel gehoor geeft aan Nicolaas Pos 'die vroeger diaken geweest is, maar is afgekeerd'. Deze zou thans willen dat 'de vroegere verschillen zullen opgehaald worden en door alle de voormalige kerkeraadsleden belijdenis van verkeerdheid gedaan zal worden om vervolgens weer met de afgekeerden te vereenigen'. Ook merkt Van Barneveld op dat de andere ouderling (Reijmerink) zwak schijnt te zijn en spoedig moedeloos wordt en dat deze met de afgekeerden niet kan verenigen. 'Deze zaak zal echter classicaal behandeld worden.'[89]

Onder 1846 lezen we in de provinciale notulen dat de gemeente 'door twist en verwarring (is) uiteengegaan zoodat aldaar geen Kerkbestuur aanwezig is'.[90]

Hetzelfde komt naar voren in een schrijven dat de provinciale vergadering ontving van twee bejaarde broeders Gerrit van Balkom en Jakobus Moolenaar, wonende te Breukelen, maar aangesloten te Loosdrecht.[91] Zij klagen dat 'zij arm en oud zijnde van niemand onderstand ontvangen, dewijl de Gemeente... door de verdeeldheden aldaar, is verstrooid of uiteen gegaan'. Zij zullen nu ondersteuning via de classis, zo nodig van de provincie, ontvangen. In 1847 lezen we hetzelfde aangaande Arie Verburg wonende te Loenen.[92]

Uit al deze gegevens blijkt wel overduidelijk dat de gemeente metterdaad 'verstrooid' is; in de jaren rond 1845 is er geen kerkeraad geweest.

6. Herinstituëring van twee gemeenten

De in de vorige paragraaf genoemde diaconale zaken geven de classis Utrecht in 1849 aanleiding een commissie naar Loosdrecht te zenden. Dit heeft weer tot gevolg dat Ruth Groen en Nicolaas Pos aangeduid als 'vroeger ouderling en diaken van een gemeente aldaar' verschijnen in de classicale vergadering van 5 september 1849. De gemeente, zo zeggen zij, 'is door scheuring ontbonden geworden'. Maar nu willen zij 'en meer met hun aldaar' vereniging met de classis, hetzij dat te Oud-Loosdrecht weer

87 Wellicht was laatstgenoemde al eerder afgetreden of had zich de facto aan de gemeente onttrokken - nauwkeurige gegevens hierover ontbreken.
88 NNH, 31 okt. 1844.
89 Zoals reeds vermeld: de classicale notulen van vóór 1847 zijn tot heden niet gevonden.
90 NNH, preambule in boek no. 2 (Handelingen 1846-1851).
91 NNH, 7 mei 1846.
92 NNH, 6 mei 1847.

een gemeente wordt gevestigd, hetzij door aansluiting bij een naburige gemeente.[93]

Circa 1 december 1849 gaan ds. T.H. Uitterdijk te Amersfoort en ouderling G. Meijer te Hilversum naar Loosdrecht, teneinde in opdracht van de classis 'de gemeente... te bevestigen, te prediken en ouderlingen en diakenen in hun dienstwerk kerkelijk in te zegenen'.[94]

De nieuw-gekozen kerkeraad heeft de volgende samenstelling:
Ruth Groen, F.H. Reijmerink, ouderlingen;
Hendrik Ortel, Nicolaas Pos, diakenen.

Merkwaardig is dat wij vinden dat ds. Uitterdijk omstreeks juli 1850 opnieuw preekt te Loosdrecht, en dat er dan wordt vermeld 'voor de eerste maal in hun nieuw kerkgebouw'.[95]

Aangezien de 'gemeente Ruth Groen' zoals zij wel werd aangeduid niet heeft kunnen beschikken over het kerkgebouw Oranjelust, moet er dus nóg een Afgescheiden kerkje te Loosdrecht zijn geweest, vermoedelijk een enigszins verbouwde woning.[96]

De herinstituëring vindt haar neerslag in de provincale notulen van 2 mei 1850 met de volgende woorden.[97]

> De Praeses geeft aan de Vergadering kennis dat in Oud-Loosdrecht opnieuw eene Gemeente geordend is. Aldaar was in het jaar 1845 de Gemeente die met ons vereenigd was uiteengegaan. Vroeger was er reeds scheuring, doordien de voormalige diaken Karsemeijer zich met eenige leden had onttrokken en afzonderlijk zich met de Kerkelijke partij, die thans door Ds. Brummelkamp bestuurd wordt, vereenigd had. In het genoemde jaar hadden ook de kerkeraadsleden die op het Gereformeerde standpunt gebleven waren niet langer zich

93 NCVU, 14 maart.
94 Notulen kerkeraad Amersfoort 7 nov. 1849.
95 Idem, 19 juli 1850.
96 In een acte opgemaakt door notaris E. van Beusekom Ezn. te Loenen, vonden we dat op 16 sept. 1874 F.H. Reijmerink, oud 76 jaar, buiten beroep, verkoopt aan Adrianus Lamme een (zijn) huis annex schuurtje en tuin staande en gelegen te Oud-Loosdrecht 'strekkende van het perceel waarop vroeger eene afgescheidene kerk heeft gestaan toebehorende aan Willem Pos tot achter aan het water...', kadastraal B 544 en 1078 (Arch. Kad. Utrecht, deel 341, acte no. 27). We concluderen hieruit dat de kerk van de gemeente Ruth Groen stond naast of voor het huis van Reijmerink. Volgens de overlevering stond dit (houten) gebouwtje in de richting van de weg, op de plaats waar thans de jachthaven Interboat is, Oude Loosdrechtsedijk 185, 187. De kerkgangers werden 'Houten Klazen' genoemd, vermoedelijk vanwege hun bezoeken van het houten kerkje en vanwege de voorman Klaas Pos. Wij merken nog op, dat Reijmerink de notariële acte niet kan tekenen, daar hij verlamd is aan zijn rechterhand. Hij verkoopt ook zijn gehele inboedel aan A. Lamme 'uitgezonderd alleen de kleederen en lijfstoebehooren... en zijne boeken'. Lamme behoeft niets te betalen, maar verplicht zich voor Reijmerink te zorgen gedurende de rest van diens leven. Laatstgenoemde overlijdt echter reeds na ruim twee weken, op 3 oktober 1874.
97 NNH.

> kunnen vereenigen. Uit verschillende beweegredenen of oorzaken waren zij van de gemeenschap der Kerk afgegaan, terwijl zij en de leden der Gemeente slechts Godsdienstige bijeenkomsten zonder Kerkelijke verbindtenis hadden gehouden. Eenigen tijd geleden hebben echter sommige voormalige kerkeraadsleden zich tot de Classis gewend, betuigende te verlangen dat de Gemeente aldaar opnieuw geördend en in verbindtenis met de Classis gebragt worde om vereenigd volgens de Kerkeördening van Dordrecht met de Kerk te leven... Dientengevolge zijn degenen die in het begin van het jaar 1845 met ons vereenigd waren, weer als eene gemeente geördend, maar Karsemeijer heeft zich nog afgezonderd gehouden...

Een leerrijke passage! Het wordt onder andere duidelijk, dat W. Karsemeijer en zijn volgelingen zich bij de partij Brummelkamp, beter gezegd bij de 'Geldersen' hebben aangesloten.

Wat het tijdstip van deze aansluiting betreft, merken we op, dat ondanks het woord 'vroeger' het contact met de Geldersen niet veel eerder dan in 1845 kan zijn aangevangen.

Als de groep Karsemeijer ziet dat de rest van de Afgescheidenen opnieuw is geïnstitueerd, begeert ook zij een gemeente te vormen.

We lezen in het oudste notulenboek van Oud-Loosdrecht dat 20 januari 1850 de datum is waarop 'de Gemeente op nu tot stand gekomen is en de Kerck Raad bevestigd is door den Wel Eerwaarden Heer Ds. Donner'.[98] Bedoeld is ds. J.H. Donner Sr., predikant te Ommeren en Tiel.[99] Deze ds. Donner moet worden getypeerd als een ras-echte Gelderse en het feit van de instituëring op het 'gebied' van de classis Utrecht, waar bovendien juist een gemeente opnieuw was gevormd die tot het kerkverband van Utrecht/Noord-Holland behoorde, mag als een bewijs worden gezien dat de Brummelkamp-ianen wel wat aandurfden.

De door ds. Donner bevestigde kerkeraadsleden waren:

Willem Karsemeijer, ouderling;

Dirk van Henten, Evert Lamme, diakenen.

Van het contact met de Geldersen bemerken we niet zo veel. Behalve een enkele opmerking in de notulen van de kerkeraad, vinden we enige aantekeningen in de acta van de 'Provincie Gelderland Boven' en in die van de classis Arnhem. Meer dan een vermelding van de presentie van Loosdrecht is niet genotuleerd.

Provinciale notulen.[100] Uit Loosdrecht aanwezig:

10 maart 1850	W. Karsemeijer, ouderling; E. Lamme, diaken.

98 Arch. Geref. kerk te Oud-Loosdrecht, Notulenboek over de jaren 1850-1865 (verder aan te halen als 'Notulenboek, a.w.').

99 J.H. Donner Sr. Geboren 1824. Opleiding bij Brummelkamp te Arnhem. Ommeren en Tiel 1848. Leiden 1851. Zendingsleraar 1877. Overleden 1903.

100 NPVG.

7 september 1852 W. Karsemeijer, ouderling.

22 oktober 1852 Idem.

Notulen classis Arnhem.[101] Uit Loosdrecht aanwezig:

4 november 1853 E. Lamme, diaken.

Na de vereniging tussen de 'Geldersen' en de overige Afgescheidenen, bevestigd op de synode gehouden te Zwolle van 8 tot 22 juni 1854, voegt ook de 'gemeente Karsemeijer' zich in het verband van de kerken van de provincie Utrecht. Zij is voor het eerst aanwezig op de classicale vergadering van 24 augustus 1854.

De verwikkelingen zijn nadien nog vele geweest, zoals we zullen zien. Beide gemeenten zijn jarenlang vertegenwoordigd op de classicale vergaderingen. Allerlei pogingen de twee partijen te bewegen zich te verenigen, stuiten af op wantrouwen en onwil.

De 'gemeente Ruth Groen' maakt opnieuw een crisis door. Eerst in 1869 komt de samensmelting tot stand, beter gezegd: de 'gemeente Ruth Groen' gaat in de 'gemeente Karsemeijer' op.

7. De gemeente Ruth Groen in het tijdvak 1853-1854; poging tot vereniging van de beide gemeenten

Van de gemeente Karsemeijer is aangaande de eerste jaren na haar instituëring niet veel te vertellen. De notulen vermelden dat in maart 1853 ds. H.A. de Vos, dan te Tiel, aanwezig is op de kerkeraad; een klein jaar later lezen we: ds. G.W. van Houte (Arnhem) 'was in ons midden'.[102]

De kleine groep Ruth Groen ontvangt 4 april 1853 candidaat A.S. Entingh als haar eerste en enige predikant.[103] Reeds 10 september 1854 preekt hij afscheid en vertrekt naar Niezijl, provincie Groningen.[104]

Kort voor de intrede van candidaat Entingh wordt er een poging gedaan door een commissie van 'de Provinciale Kerkvergadering van Noord-Holland en Utrecht, en van die van Gelderland en Overijssel' beide gemeenten

101 NCVArnh.

102 Notulenboek, a.w., 14 maart 1852, 1 febr. 1853.

103 NCVU, 24 febr. 1853.

104 Adolf Schuur Entingh werd 8 maart 1820 te Groningen geboren. Werd aanvankelijk opgeleid tot meubelmaker. Tijdens de Belgische opstand heeft hij vrijwillig dienst genomen; bereikte de rang van onderofficier. In Zeeuwsch-Vlaanderen woonde hij de vergaderingen van 'de gescheidenen' bij. Na de militaire dienst werkte Entingh nog enige tijd te Groningen als meubelmaker, maar al spoedig ging hij studeren voor predikant bij ds. T.F. de Haan aldaar. De classicale notulen (Utrecht) van 24 febr. 1853 vermelden dat hij zal worden geëxamineerd op de eerstkomende provinciale vergadering (Utrecht en Noord-Holland). De notulen van deze samenkomst ontbreken echter. Ds. Entingh stond na Loosdrecht te Niezijl, te Harlingen 1856, Amsterdam 1858, Rotterdam 1867. Emeritus 1894. Hij overleed 1898. Men zie voor hem: (ds.) H. Bouma, Des Heren roemrijke daden, De geschiedenis van de Geref. Kerk te Niezijl 1850-1925, Niezijl 1977, 53-56.

te Oud-Loosdrecht te verenigen. Het instellen en optreden van genoemde commissie - welke ook, naar we zagen te Kockengen vredespogingen aanwendde - kan worden beschouwd als een voorbode van de landelijke hereniging van de Afgescheidenen, waarover we hierboven spraken.

Op 6 januari 1853 gaan naar Loosdrecht de predikanten S. van Velzen, T.H. Uitterdijk, N.H. Dosker (Bunschoten), P.J. Oggel, alsmede A. Brummelkamp en J. Schuurman (Holten).[105]

De commissie komt eerst samen ten huize van diaken Nicolaas Pos en stelt daar zonder bijzijn van anderen haar gedragslijn vast. Het karakter van de samensprekingen met de twee partijen zal zijn dat van een 'broederlijke bijeenkomst' en niet van een 'kerkelijke vergadering die beslissend werk verricht'. De commissie neemt zich voor, teneinde 'de hereeniging van het gescheurde' te bevorderen

> 'dat men aan elken kerkenraad afzonderlijk vragen zal, of hij bereid is met den aan hem tegenoverstaanden te hereenigen, en zóó op den gelegden grondslag (vergeven en vergeten van hetgeen achter is) weder samen (te) leven: zoo neen, dan wordt onderzocht naar de redenen en daarna oordeele de Commissie'.

Nadat dit is vastgesteld, wordt de kerkeraad van de gemeente Ruth Groen binnengeroepen. Behalve laatstgenoemde verschijnen F.H. Reijmerink, Nicolaas Pos en Hendrik Groen (diaken).[106] Deze broeders verklaren dat zij niet ongenegen zouden zijn 'zoo het heil der gemeente daardoor werd bevorderd, om hunne bediening neder te leggen, doch dat zij door thans zulks te doen, de gemeente zouden prijs geven'. De zin van deze woorden is niet geheel duidelijk; wel echter van hetgeen zij verder zeggen, namelijk dat zij onmogelijk W. Karsemeijer als ouderling kunnen erkennen 'zoo lang hij niet tot verootmoediging komt'. Dit laatste 'ziet niet op bepaalde zonden, maar op geheel zijn kerkelijk leven gedurende zoovele jaren openbaar geworden; zijn karakter etc.'. Zij kunnen, mogen en durven niet met Karsemeijer verenigen; zij zouden ook niet met hem kunnen samenwerken. Tenslotte verklaren zij de kerkeraad Karsemeijer niet te mogen erkennen 'als hebbende geen wettige roeping en zending'.

Daarna gaat de commissie naar het huis van W. Karsemeijer. Het blijkt dat behalve de kerkeraadsleden ook enige andere manslidmaten aanwezig zijn. Ds. Brummelkamp verzoekt laatstgenoemden te vertrekken, maar hieraan wordt niet voldaan. De commissie berust in deze omstandigheid 'hoewel niet zonder bezwaar'. Op de vraag of de gemeente Karsemeijer met de anderen wil verenigen, wordt kort en goed ontkennend geantwoord. De mensen van de gemeente Ruth Groen zouden 'in leer en leven betoonen niet aan God verbonden te zijn'. Ds. Van Velzen merkt op dat 'particuliere gevallen' de vereniging niet in de weg behoeven te staan;

105 Het verslag van de commissie wordt bewaard als een afzonderlijk stuk in het archief van de Geref. kerk te Kockengen (!).

106 Deze was blijkbaar inmiddels diaken geworden. Van diaken H. Ortel wordt niet gerept.

deze kunnen worden behandeld op de kerkelijke vergaderingen. Eén van de speciale bezwaren van W. Karsemeijer is dat Ruth Groen c.s. een beroep hebben uitgebracht. Verder meent hij dat de classicale vergadering van Utrecht enige zaken verkeerd heeft behandeld.[107] Een lidmaat B. van den Berg zegt 'dat die menschen' - de groep Groen - 'de gezonde leer niet hebben en brengt daartoe bij hunne ingenomenheid met Smytegeld en dat zij niet vereenigd zijn met het doopformulier'. Gerrit Voorberg zegt, in tegenstelling met Van den Berg, dat 'die partij' de gemeente niet uitmaakt.

Karsemeijer tenslotte verklaart: 'Wij kunnen, wij mogen niet vereenigen, wij willen ook niet.' Als 'voornaamste reden' geeft hij op dat er slechts één lid is bij de gemeente Groen die onberispelijk is, namelijk Hendrik Groen. De overigen 'Van den Berg, Reijmerink, A. Vogel, N. Pos, Oude Pos, R. Groen, C. de Cloux, W. Oranjeboom (en anders zijn er geen leden, althans hier in Loosdrecht) moeten allen behandeld worden...'. Hij en de zijnen maken de gemeente uit - aldus Karsemeijer - hetwelk aanleiding geeft tot een discussie aangaande de geschiedenis van de gemeente 'waarbij de spanning zoo hevig wordt, dat de leden der Commissie... noodig oordeelden de gesprekken te staken, als zijnde zij verder nutteloos'.

De commissie verlaat Loosdrecht zonder haar doel, de beide groepen te verenigen, te hebben bereikt.

Tijdens het korte predikantschap van ds. A.S. Entingh bij de gemeente Ruth Groen heeft zich nog een incident voorgedaan.[108] F.H. Reijmerink en Nicolaas Pos traden eind 1853 af, respectievelijk als ouderling en diaken. De verkiezing van twee nieuwe broeders A. Verburg tot ouderling en W. Oranjeboom tot diaken wordt gehouden 'in de kerkeraadsvergadering'. Enige leden protesteren tegen deze gang van zaken en als dit niet helpt, brengen zij hun bezwaren in de vergadering van de classis Utrecht. Zij menen dat de 'vrije keuze' aan de gemeente ontnomen is en hebben ook bezwaren tegen de gekozenen. De classis adviseert niet tot bevestiging over te gaan. Zij acht één ouderling voldoende voor de kleine gemeente, waaraan een predikant is verbonden. De Loosdrechtse broeders aanvaarden dit ad-

107 Letterlijk staat er: 'Voorts oordeelt hij, dat de Classis van Utrecht Art. 2 van de bepalingen te Arnhem gemaakt, heeft overtreden.' Het is niet duidelijk op welke handelingen van 'Utrecht' dit slaat. Hoewel buiten het bestek van dit boek vallend, vermelden we hier, dat op de provinciale vergadering, gehouden te Arnhem 17 en 18 nov. 1852, ook ds. S. van Velzen aanwezig was. Deze heeft toen een voorstel gedaan dat de vereniging van de 'Geldersen' en de overige Afgescheidenen in belangrijke mate heeft bevorderd. Zijn 'ontwerp' omvat drie artikelen. In het eerste staat dat Brummelkamp c.s. zich met de andere Afgescheidenen wensen te verenigen. Het tweede (door Karsemeijer bedoelde) artikel luidt: 'Terwijl wij wenschen te waken tegen verloochening van het bestuur door de Hervormde Kerk gesteld, verlangen wij dat degenen onder ons op wie eenig wettig Kerkbestuur de tucht heeft tegepast, ook weder door het bevoegde bestuur van de tucht worde ontheven.' Het derde artikel gaat over noodzakelijke regelingen als de vereniging tot stand komt.

108 NCVU, 9 febr. 1854.

vies. Als ds. Entingh 10 september 1854 afscheid heeft genomen bestaat de kerkeraad uit: Ruth Groen, ouderling; Hendrik Groen en Hendrik Ortel, diakenen.

Tot 1869 zien we bijna uitsluitend Ruth Groen de classicale vergaderingen bezoeken; een enkele maal is diaken Frederik Schipper afgevaardigde; vele malen is de gemeente in het geheel niet vertegenwoordigd.

8. De situatie te Oud-Loosdrecht gedurende de jaren 1854-1869

Nadat in juni 1854 op de synode te Zwolle de vereniging tot stand is gekomen tussen de Geldersen en de andere Afgescheidenen - uitgezonderd de Kruisgezinden - verschijnen, met ingang van 24 augustus, beide gemeenten te Oud-Loosdrecht in de vergaderingen van de classis Utrecht. Deze situatie zal voortduren tot 1869.

De leden van de commissie (Van Velzen, Dosker, Oggel) uit de provincie Utrecht en Noord-Holland, die 6 januari 1853 Loosdrecht bezochten, rapporteren dat tegen vereniging onoverkomelijke bezwaren aanwezig waren. De twee gemeenten zullen voorlopig op zich zelve blijven bestaan 'beide alsdan behorende onder het klassikaal ressort Utrecht, en dat de hereeniging langzamerhand zal plaats hebben'.[109]

Zoals bijlage I laat zien, tellen in het bovengenoemde tijdvak de gemeenten Karsemeijer en Groen aanvankelijk ongeveer evenveel zielen, namelijk ruim honderd. De laatste jaren voor de hereniging zijn de aantallen respectievelijk 216 en 60, terwijl in 1870 de verenigde gemeente 250 leden omvat.

In de jaren na 1854 doet het kerkverband bij herhaling een poging de beide gemeenten tot elkaar te brengen. De eerste maal is de aanleiding daartoe een klacht van W. Karsemeijer, geuit in de classicale vergadering van 29 maart 1855. Volgens hem heersen er allerlei wantoestanden in de gemeente Ruth Groen. Er gaat een commissie naar Loosdrecht bestaande uit de ouderlingen G.T. Meerdink te Zeist en G. Meijer te Hilversum. Maar reeds op de volgende vergadering moeten deze broeders rapporteren dat zij niets hebben bereikt. De klachten van Karsemeijer zijn echter niet geheel ongegrond bevonden.[110] Onderwijl wordt duidelijk dat enige leden zich aan de gemeente Ruth Groen onttrekken.[111] Al gauw daarna moet worden gerapporteerd dat deze gemeenschap zich 'in treurige toestand' bevindt. Eén der leden die wel eens 'voorgaat' zou zich bij herhaling in staat van dronkenschap bevinden.[112] De zaken lopen nu zo hoog dat de provinciale vergadering zich er mee gaat bemoeien.[113] De diaken H. Ortel verklaart zijn ambt te hebben neergelegd. Er wordt dan een commissie van onder-

109 Idem, 24 aug. 1854.
110 Idem, 28 juni 1855.
111 NNH, 8 mei 1855.
112 NCVU, 22 nov. 1855.
113 NNH, 10 juni 1856.

zoek benoemd, bestaande uit de predikanten J. Nentjes, Th. E. de With en een tweetal ouderlingen.[114]

Als deze broeders te Oud-Loosdrecht komen en in een vergadering van de kerkeraad Ruth Groen enige personen horen, komen zij aanstonds tot de conclusie dat de enige oplossing is 'de kerkeraad geheel te ontbinden'[115] en dan 'bij allen te werken - zij moesten vergeten en vergeven - dat alles wat verleden heette'. Dit voorstel wordt aanvaard. Daarop vraagt de commissie 'of men getrouw wilde zijn aan de belijdenis?' Als deze vraag door de aanwezigen met ja wordt beantwoord, wordt overgegaan tot verkiezing. Enige leden kunnen zich met deze gang van zaken niet verenigen; zij menen dat andere dingen aan de orde zijn.[116] Gekozen worden:

tot ouderling R. Groen en F.H. Reijmerink;
tot diaken H. Groen en F. Schipper.

De gekozenen moeten binnen acht dagen aan ds. De With berichten of zij hun benoeming al dan niet aannemen. De ontwikkeling direct na deze gebeurtenis ligt enigszins in het duister. Vaststaat dat door de arbeid der commissie de censuur van een aantal leden werd beëindigd. Het is niet duidelijk of de vier gekozenen schriftelijk hebben gemeld dat zij hun benoeming aanvaardden.

De provinciale vergadering van 4 november 1856 constateert dat, aangezien de benoemden niet aan de voorwaarde(n) hebben voldaan, zij niet kunnen worden bevestigd - de benoeming dient te worden 'vernietigd'. Er zal een nieuwe commissie naar Loosdrecht gaan, bestaande uit ds. Th. E. de With, ds. A.G. de Waal en twee ouderlingen. In september 1857 moeten deze broeders rapporteren[117] dat hun verrichtingen 'tot geen gunstig noch bepaald resultaat (hebben) geleid'. De vergadering oordeelt 'dat men alle pogingen moet aanwenden, om de twee aldaar bestaande Gemeenten te vereenigen, doch dewijl er bij de eene Gemeente verdenking bestaat dat de ouderling W. Karsemeijer niet in alle leerstukken zoude instemmen met de Gereformeerde leer, zal men door onderzoek dat beletsel... trachten wegtenemen, alsmede andere beschuldigingen tegen R. Groen grondig behandelen'.

Voor de uitvoering wordt opnieuw een commissie benoemd: de predikanten Th. E. de With, J. Bavinck, J. Nentjes, D.J. van der Werp (Broek op Langendijk) alsmede twee ouderlingen. Het aantal leden - zes - geeft een duidelijk bewijs dat de provinciale vergadering alles wil doen om de moeilijkheden in Loosdrecht te doen verdwijnen.[118]

114 Verslag commissie: NNH, 4 nov. 1856.
115 Deze bestond zoals we zagen uit: R. Groen, ouderling; H. Groen en H. Ortel, diakenen. Maar H. Ortel had reeds verklaard zijn ambt neer te leggen.
116 Genoemd worden A. Kapteijn en W. Oranjeboom. De laatste sluit zich daarna aan bij de gemeente Karsemeijer.
117 NNH, 29, 30 sept. 1857.
118 Als de commissie 15 juni 1858 moet verklaren haar taak door omstandigheden nog niet te hebben uitgevoerd, wordt een 'nieuwe' commissie ingesteld: de predikanten Th. E. de With, J. Nentjes, J. Bavinck en twee ouderlingen.

De provinciale commissie verschijnt 3 september 1858 te Loosdrecht[119] en ‘bepaalt zich (daar) om met alle mogelijke krachtsinspanning te werken op eene hereeniging der twee partijen’. Doch - zo lezen we - ‘indien zij onmogelijk mogt zijn, als dan te beproeven om aan de zijde van Reijmerink een kerkeraad te verkrijgen, daar er bereids aan die zijde een benoeming heeft plaats gevonden’. Vermeld worden dan de namen van de vier hierboven genoemde verkoren ouderlingen en diakenen.

In het rapport van ds. J. Bavinck vinden we verder onder andere het volgende.

> De Commissie begeeft zich naar het Kerkgebouw van Reijemerink c.s.[120] en vindt de uitgenoodigde personen vergaderd.
> Zij spreekt met hen over hereeniging, maar het blijkt ras uit de discussiën dat zij van die zijde onmogelijk is.
> Zij vraagt nu of zij, wanneer het besluit door haar zoodanig mogt worden gemaakt, zich de keuze tot hunne respective ambten kunnen laten welgevallen. Allen, behalve Br Reijmerink die eenige bezwaren oppert, beantwoorden deze vraag bevestigend.
> Hierop gaat de Commissie naar het huis van Br. Lamme en vindt daar den Kerkeraad van Karsemeijers zijde; ook hier spreekt zij over hereeniging, en de Brs dachten even zoo over dit punt als die andere n.l. dat zij menschelijker wijze beschouwd tot de onmogelijkheden behoort. Terwijl er alzoo geene hereeniging is tot stand te brengen wordt er gesproken over het verkrijgen van een Kerkeraad aan de zijde van Reijmerink, onder de bepaling, dat van beide Gemeente(n) de afgevaardigden op de Klassis zitting zouden erlangen, maar geene stem uit te brengen, wanneer over zaken van een hunner Gemeenten moest worden besloten.[121]
> Hiermede konden zich de Brs, nu ja, vereenigen, ofschoon zij daarvan geen heil verwachtten.
> Nu weer gaat de Commissie naar het kerkgebouw van Reijmerink c.s., vindt daar eenige mansleden, spreekt met hen over de aanhangige zaken, en besluit tot installering van de verkozene Ouderlingen en Diakenen, dewijl ook Reijmerink onder opzien tot den Heere zijn ambt wenscht op te nemen.
> De installering wordt aan Do. de With opgedragen.

Dezelfde provinciale notulen vervolgen dan met de woorden:

> Na deze mededeeling komt een protest in van den Kerkeraad aan Karsemeijers zijde, omdat de handeling der Commissie in strijd staat met het Synodaal besluit van Zwolle 1854[122], en verzoekt tevens de geheele ontbinding dier Gemeente, daar zij reeds ontbonden was; maar door de Commissie weer is hersteld; en wanneer de vergadering hieraan niet kon voldoen protesteert hij tot de e.k. Synode.

119 Verslag van ds. J. Bavinck; NNH, 6 april 1859.
120 Ook dit is een bewijs voor het feit dat de gemeente Ruth Groen in de jaren 1850-1869 heeft beschikt over een eigen kerkgebouw.
121 De gemeente Ruth Groen was van midden 1856 tot begin 1859 niet vertegenwoordigd op de classicale vergaderingen.
122 Vermoedelijk is bedoeld de synode van 1857, gehouden te Leiden.

...De vergadering oordeelt hierop, dat de Commissie niet heeft gehandeld tegen de Synodale besluiten. Br Karsemeijer[123] brengt in 't midden tegen Reijmerink, dat hij zijn lidmaatschap Klassicaal heeft opgezegd; omdat hij, zich onttrekkende aan de openbare Godsdienstoefening en op Zondag ging wandelen, volgens besluit der Klassis zou moeten gecensureerd worden.

123 W. Karsemeijer was als afgevaardigde aanwezig op deze provinciale vergadering.

> ...Eindelijk heeft de vergadering met 9 tegen 5 stemmen besloten: dat Reijmerinks benoeming en bevestiging voor wettig moet gehouden worden, dewijl de Gemeente hem heeft verkozen en daarin zijn lidmaatschap bevestigd is.
> Omtrent R. Groen wordt ingebragt: dat hij niet kerkelijk in 't huwelijk is ingezegend[124] - hierop wordt geantwoord: zulks is wel door hem begeerd en verzocht, maar Ds. de With heeft geweigerd het te doen.
> Nog proponeert Br Karsemeijer dat vroegere tegen R. Groen ingebragte beschuldigingen niet zijn behandeld, n.l.: dat hij om den broode het lid... in zijne zedelooze feiten de hand boven het hoofd houdt en zijn eigen huis niet wel regeert...
> Wordt geantwoordt: dat hij over het eerste punt belijdenis heeft gedaan, en omtrent het tweede punt wordt met 9 tegen 5 stemmen besloten over die zaak geen verder onderzoek in te stellen.
> Br Karsemeijer protesteert tegen dit een en ander tot op de Synode.

Na deze zaken komt een tijd van betrekkelijke stabilisatie. Wel blijkt dat de gemeente Ruth Groen achteruitgaat. In 1861 moet worden geconstateerd dat in geen jaren avondmaal is gevierd.[125]

Inmiddels heeft dan de gemeente Karsemeijer voor het eerst een predikant gekregen: ds. A.G. de Waal staat te Oud-Loosdrecht van 3 juni 1860 tot 11 november 1866. In deze tijd heeft de kerkeraad de samenstelling:

W. Karsemeijer, J. Karsemeijer, ouderlingen;
E. Lamme, H. van Henten, A. Tober, diakenen.

In de notulen van de kerkeraad van de zo juist genoemde gemeente - 2 oktober 1866 - lezen we, dat ds. De Waal heeft geweigerd bij ‘Reijmerink’ te preken. Dit vindt zijn oorzaak in een besluit van de synode 1857 gehouden te Leiden - artikel 32 - waar de commissie die destijds Oud-Loosdrecht bezocht, verslag van haar handeling heeft gedaan. Bedoeld is de commissie S. van Velzen, N.H. Dosker, P.J. Oggel en anderen. Vermeld wordt in genoemd artikel, dat ‘de beide gemeenten als op zich zelve staande gemeenten onder de classis Utrecht zullen ressorteren...’.[126]

De kerkeraad Karsemeijer, ds. A.G. de Waal inbegrepen, meent dat ‘vergeten is bij te voegen’:

> Zij zouden beiden als Gemeente onder de Classe Utrecht ressorteren. Maar indien het mogt gebeuren, dat eene der Gemeenten geheel ontbonden zoude worden, dat dan die Gemeente niet meer als Gemeente mogt worden hersteld.
> Waaraan niet is beantwoord geworden, naardien de Gemeente aan de zijde van Reijmerink eenmaal een tijdvak beleefd heeft, dat zij geheel ontbonden was.

124 Tweede huwelijk met Geertje Hendrik Pos.
125 NCVU, 10 sept. 1861.
126 Notulenboek, a.w., 2 okt. 1866; men zie ook: Handelingen van de synode der Christelijk afgescheidene Gereformeerde kerk in Nederland, 1857 te Leijden, Kampen 1857.

...Dat door Br. W. Karsemeijer (deze zaak) op de Classe, van de Classe op de provintie, en van de provintie op de Synode van 1860

te Hoogeveen is gebragt, waar die zaak niet in het reine werd behandeld volgens de bestaande besluiten van 1854 en 1857.

De synode van Hoogeveen (1860) heeft de hereniging in Loosdrecht door haar uitspraak niet kunnen bewerkstelligen. We lezen in artikel 153 van haar acta,[127] dat er een protest is ingekomen van W. Karsemeijer tegen de handelingen van de 'Commissie van de Provincie Utrecht, doordien zij eene Gemeente te Loosdrecht niet als ontbonden heeft beschouwd, maar de verkiezing van ouderlingen en diakenen heeft toegelaten'. De synode oordeelt en besluit 'in het doen dier Provinciale Commissie te moeten berusten'.

Inmiddels gaat het kerkelijke leven in de gemeente Karsemeijer verder. Ds. P.J. van Smeden te Sexbierum wordt beroepen en 13 oktober 1867 door ds. A.G. de Waal, dan te Utrecht, bevestigd. In 1871 wordt hij volgens de notulen 'door eene gevaarlijke krankheid bezocht'.[128] Hij overlijdt 5 juni op 45-jarige leeftijd en wordt te Loosdrecht begraven.

De wagen van de hereniging komt eerst begin 1869 weer op gang. Op de classicale vergadering te Utrecht van 30 maart wordt er een verslag gegeven van de geschiedenis der twee gemeenten. Van beide groepen zijn afgevaardigden aanwezig. Er zullen opnieuw pogingen worden gedaan vereniging te bewerkstelligen. Daarbij wordt onder meer uitgesproken dat 'Reijmerink tegenover de bestaande gemeente een andere heeft opgericht'. (!) De synodale commissie van 1853 had duidelijk uitgesproken, dat wanneer één der beide gemeenten zich 'oploste', de andere 'alleen regt van bestaan' zou hebben. Hieraan heeft men zich niet gehouden. Toen de gemeente Reijmerink (ook gemeente Ruth Groen genoemd) 'door onderlinge verdeeldheid uiteenspatte en zich ontbond, is er door Ds. de With toch weer een nieuwe kerkeraad bevestigd'. Dit betekende een grote smaad voor de wereld. Er is nimmer prediking 'in de geordende weg', nooit bediening der sacramenten, er wordt geen tucht geoefend. Aan de provinciale vergadering zal machtiging worden gevraagd de gemeente Reijmerink te ontbinden. Na korte tijd wordt deze 'machtiging' verleend.

Op de classicale vergadering van 3 juni 1869 moet worden gerapporteerd, dat er een commissie te Oud-Loosdrecht is geweest, maar dat de kerkeraad Reijmerink meende haar niet te kunnen ontvangen. Wellicht, zo had men verklaard, 'moesten er eerst eenigen weggenomen worden'. Evenwel verklaren de afgevaardigden van beide gemeenten ter vergadering de vereniging 'te wenschen en te zien bevorderen'. Maar naast de kerkeraden zullen nu de beide gemeenten moeten worden opgewekt tot hetzelfde gevoelen, zo meent de classis.

127 Handelingen van de synode der Christelijke afgescheidene Gereformeerde kerk in Nederland, gehouden van den 6den tot den 19den junij 1860 te Hoogeveen, Te Kampen, bij S. van Velzen Jr. 1860.

128 Idem, a.w., 1 juni 1871.

Zonder commissie komen de kerkeraden van beide gemeenten samen op 6 juli 1869.[129] Beter gezegd, de kerkeraad Van Smeden/Karsemeijer ontvangt op die dag in zijn midden de kerkeraad van de ‘andere zijde’: Ruth Groen, Hendrik Groen en Frederik Schipper.

Ruth Groen zegt mede namens zijn beide ambtsbroeders, dat ‘indien het in 's Heeren weg kon zijn, zij zich met ons (= gemeente Karsemeijer) wenschen te vereenigen...’.

‘Dit gehoord hebbende verzoek de Praeses om, eer men tot onderhandeling in deze kwam, vooraf te zamen te zingen Psalm 119: 83 en dan gezamenlijk 's Heeren aangezigt te zoeken en Zijn leiding hierover af te smeeken waarop de Praeses in het gebed voorging.’

Daarna vraagt ds. Van Smeden aan de ‘gasten’ waarom hun mede-ouderling F.H. Reijmerink niet aanwezig is. Ruth Groen geeft als antwoord, aangaande het gehouden-worden van de vergadering te hebben kennis gegeven aan deze broeder ‘doch dat we allen zeer goed met dien broeder bekend waren onverzettelijk te zijn, en dus gezegd had, er voor zijn persoon er geen deel in nam’.[130]

Vervolgens vraagt de praeses aan de kerkeraad Ruth Groen naar de voorwaarden hunnerzijds voor de vereniging. Ruth Groen zegt slechts twee ‘voorstellen’ te hebben.

In de eerste plaats: ‘Wenschte hij gaarne als oud-ouderling bij Karsemeijer in de ouderlingsbank te mogen zitten.’ Is het niet ontroerend! Twee en dertig jaar geleden ging Ruth Groen reeds voor in de Afgescheiden gemeente tijdens godsdienstoefeningen die vele malen werden verstoord door soldatenvolk of waar die verstoring altijd als een dreiging boven het hoofd der aanwezigen hing. Na twee en dertig jaar moet hij vragen om de eer van althans oud-ouderling te mogen wezen. Zijn verzoek wordt ‘hartelijk ingewilligd’.

Het tweede ‘voorstel’ van de zijde van de kerkeraad Ruth Groen is ‘dat één hunner diacenen Hendrik Groen of Frederik Schipper als derde diacen tot onze collegie werd toegevoegd’. Dit tweede verzoek durft de kerkeraad Van Smeden niet in te willigen ‘om de vrede in de gemeente niet op het spel te zetten, maar stelde voor dat ook één dier broeders... als oud-diacen in de diacen-bank kon zitten. Dit voorstel werd hunnerzijds ingewilligd en door hun daartoe bestemd Hendrik Groen als de oudste’.

Het is wel duidelijk dat deze stappen de ontbinding van de gemeente Ruth Groen betekenen. Laatstgenoemde groep gaat op in de gemeente Karsemeijer.

Volgens het lidmatenregister[181] komen aanstonds circa 25 belijdende leden over.

Een breuk van 28 jaren is geheeld.

129 Idem, 6 juli 1869.

130 Vermoedelijk hebben F.H. Reijmerink en enige van zijn volgelingen nog een aantal jaren na 1869 gezelschap gehouden.

181 Arch. Geref. kerk te Oud-Loosdrecht, Lidmatenregister 1837-1898.

Hoofdstuk 25
's-Graveland

Het karakter van het dorp 's-Graveland werd in de 17e en 18e eeuw in sterke mate bepaald door de omstandigheid dat inwoners van Amsterdam - voornamelijk kooplieden - aldaar kleinere of grotere buitenplaatsen stichtten. In deze tijd was er een betrekkelijk goede en eenvoudige verbinding met Amsterdam: met de trekschuit via Weesp naar Muiden en vandaar verder per schip of per diligence.

In 1840 staan er 145 huizen bewoond door 254 huisgezinnen; er zijn 1200 inwoners - van deze zijn 860 Nederlands Hervormd en 50 à 60 Afgescheiden. In genoemd jaar telt het dorp 13 buitenplaatsen, bewoond door aanzienlijke families. Middelen van bestaan zijn ‘kleerenbleekerijen’ en werkzaamheden op de buitenplaatsen.

Van de Afgescheiden gemeente te 's-Graveland is, behalve aangaande de eerste jaren, weinig bekend. Zij werd 1 juni 1839 geïnstitueerd, zoals we nog nader zullen zien. Van 1850 tot 1892 blijft zij zeer klein - er zijn circa 80 leden, van wie enigen in de omliggende dorpen hebben gewoond. Van het archief van deze gemeente van vóór 1900 is nagenoeg niets bewaard gebleven.

De gegevens die in 's-Graveland zelf kunnen worden gevonden beperken zich tot materiaal bewaard in het archief van de Hervormde gemeente, één stuk in het gemeentearchief, een kleine dertig bladzijden notulen over de jaren 1839 en 1840, alsmede enige stukken betreffende de erkenning en het eerste kerkgebouwtje. Begin 1862[1] verlaat 's-Graveland het kerkverband van de classis Utrecht en gaat deel uitmaken van de classis Amsterdam.

1. De voorgeschiedenis; eerste leden

Reeds in de notulen van de Hervormde gemeente van 26 augustus 1834 lezen we van een voorval dat als een voorbode van de Afscheiding te 's-Graveland kan worden beschouwd.

Door de predikant R. Bruins wordt medegedeeld, dat hij 15 augustus bezoek heeft gehad van Frederik Reijmerink Jr. en dat deze hem het verzoek heeft gedaan zijn kind te dopen. Ds. Bruins verklaarde dit voor mogelijk, maar had Reijmerink wel vermaand, daar deze ‘zich sedert een

1 We zullen met de behandeling van 's-Graveland niet verder gaan dan dit jaar.

jaar van de gemeente had afgescheiden[2] en dit niet alleen door nalaten van de openbare godsdienst maar ook door het opzeggen van zijne plaats in de kerk betoond had...'.

Echter, de zondagmorgen na de 15e augustus werd een briefje van Reijmerink ontvangen met de volgende inhoud.

> Domine
> bij naderen overweging besloten hebbenden mijn kind van dezen middag den doop niet te laten bedienen.
>
> UEd DW Dien.
> F. Reijmerink Jr.

De predikant zond een briefje terug waarin werd gevraagd hem te bezoeken, maar daarop kwam geen reactie. Op 20 augustus werd de zoon van ds. Bruins door deze naar Reijmerink gezonden met het verzoek aan de avond van dezelfde dag naar de pastorie te komen, maar Reijmerink gaf ten antwoord: 'Uw vader weet waar ik woon; indien uw vader mij verkiest te spreken, kan hij tot mij komen.' Het oordeel van de kerkeraad is algemeen: deze zaak verder te laten rusten; Reijmerink onthoudt zelf de doop aan zijn kind.

En hiermee eindigt dit stuk ambtelijke arbeid...

Een klein jaar later wordt in de vergadering van de kerkeraad gerapporteerd dat 10 juli 1835 'alzoo voor de bediening van het avondmaal' onderstaand schrijven is ontvangen.

> Wij ondergeteekenden lidmaten en aanhangers der waare gereformeerde christelijke Kerk in Nederland verklaren bij dezen aan de Kerkenraad der zoogenaamde Hervormde secte te 's-Graveland, dat wij volgens artikel 28 (en) 29 onzer op Gods Woord gegronde geloofsbelijdenis, ons vrijwillig afscheiden van het sedert 1816 bestaande Hervormde Kerkgenootschap en ons vereenigen met alle ware Gereformeerde(n) waar de Heere die ook geliefd te vergaderen en houden het na deze verklaring er voor dat onzen namen als afgescheiden van uw genootschap volgens art. 2 van het algemeen reglement van uwe secte van ulieder doop en lidmatenboek zal uitgeschrapt worden.
>
> (was geteekend)[3]
> Fs. Hs. Reijmerink
> Jacob Reijmerink
> Fred.k Reijmerink Jr.
> Geesje Smink

2 Deze 'afscheiding' was de facto, nog niet de jure.

3 De vier ondertekenaars deden belijdenis van hun geloof in resp. de jaren 1819, 1824, 1821 en 1821. De naam van Geesje Smink, echtgenote van Fred. Reijmerink Jr. wordt ook als Smeenk gespeld.

Aangaande dit schrijven wordt in de notulen vermeld dat de eerstonder-getekende reeds sedert jaren uit de gemeente is vertrokken en te Oud-Loosdrecht woont ‘zonder zijn attestatie ooit geligt te hebben’. Hij is geen andere dan Filippus Hermanus Reijmerink, de eerste ouderling in de zo juist genoemde plaats. Hij behoort de facto niet meer onder de gemeente, zodat hij ‘nimmer meer eene volkomene attestatie kan erlangen’.

De tweede ondergetekende - zijn broer! - gelijk de derde met zijn vrouw, Geesje Smink ‘hebben zich reeds meer dan twee jaar afgescheiden en aan geen openbare godsdienst alhier deelgenomen’. Het advies van het classicaal bestuur luidt: ‘De zaak niet verder voort te zetten’ en de namen uit het lidmatenboek te schrappen. ‘Wij bevelen ze Gode en Zijne genade, als alleen magtig deze dwalenden teregt te brengen.’

Tenslotte lezen we in dezelfde notulen dat er een gelijke missive (als hierboven genoemd) is ontvangen van

Doortje Vos.[4]

In de notulen van 2 juli 1836 wordt melding gemaakt van de afscheiding van:

Johanna Margreta Deppe
Hendrik Reijmerink
Jan Hafkamp (dooplid)

Volgens het request van 1836[5] hebben zich in laatstgenoemd jaar eveneens afgescheiden:

Melis van den Bosch
Hermanus Reijmerink
Johanna van der Velden

Deze eerste Afgescheidenen sloten zich aanvankelijk aan bij Oud-Loosdrecht. Pas in 1839 komt er enige uitbreiding. Zowel in de Hervormde notulen[6] als in enige nog te noemen requesten vinden we onderstaande namen van personen die zich hebben afgescheiden.

Gerritje Bakker
Antje Bloemendaal
Jacobus Bree en zijn vrouw Jantje van Altena met 5 kinderen
Weduwe P. Cors
Coenraad van Dijk
Cors van Harten
Jantje van de Koppel, weduwe Gerbert Vos met 3 kinderen
Jantje Kruithoed
Frederik Reijmerink
Gijsbert Smallenburg
A.B. Vos

4 In het lidmatenregister van de Gereformeerde kerk te Amsterdam (Gem.arch. Amst.) wordt zij genoemd Theodora Berendina (Bernadina) Vos; zij is later de vertrouwde dienstbode van vrouwe J.J. Zeelt te Baambrugge. Vergelijk hoofdstuk 22, blz. 367.
5 Men zie hiervoor hoofdstuk 3.
6 13 april 1839 en 10 juli 1839.

H.B. Vos en zijn vrouw A. de Vries met 2 kinderen
Marretje Vos
Cornelis Wolzak en zijn vrouw Hendrika de Man met 3 kinderen
Hermanus Wolzak en zijn vrouw Antje Snel

2. De samenkomst van 17 juni 1838

Zoals de ‘lijst der teksten’ (hoofdstuk 4) ons leert, heeft ds. H.P. Scholte op bovengenoemde datum te 's-Graveland tweemaal gepreekt. 's Morgens werden vier kinderen gedoopt.[7]

Door een proces-verbaal zijn ons enige bijzonderheden aangaande één van deze diensten bewaard gebleven.[8]

Zondag 17 juni 1838 te circa half twaalf begeeft burgemeester H.P. Schimmel van 's-Graveland zich naar de woning van Jacob Reijmerink ‘kleerebleeker woonagtig aan het Zuidelijke gedeelte binnen deze Gemeente’, daar hem ter kennis is gebracht dat aldaar een groot aantal personen bijeen is tot het houden van een godsdienstoefening. Als de burgemeester ‘het agterhuis of de wasscherij’ binnentreedt, staat ds. Scholte achter een lessenaar en spreekt de aanwezigen toe. De eerste vraagt de namen en de woonplaatsen van de toehoorders ‘welke door voornoemde Scholte zijn opgeschreven’! Daardoor kan de burgemeester een lijst van 77 namen in zijn proces-verbaal verwerken. Wij vinden onder deze vele door ons reeds genoemde van Oud-Loosdrecht, 's-Graveland, Breukelen en Loenen. Uit Hilversum c.a. zijn 29 personen aanwezig; wij zullen deze alle noemen in het volgende hoofdstuk. Tenslotte zijn er enige toehoorders die wonen in Amsterdam, Baambrugge, Utrecht en Veenendaal. Na het schrijfwerk, dat ongetwijfeld wel enige tijd zal hebben geduurd, verzoekt de burgemeester aan de vergadering uiteen te gaan en geen verdere samenkomsten te houden daar deze strijdig zouden zijn met het koninklijk besluit van 5 juli 1836. Hierop wordt door Scholte geantwoord. zo schrijft de burgemeester ‘dat hunnen bijeenkomst bij mijn inkomen juist was afgelopen’.

Van een veroordeling naar aanleiding van deze samenkomst hebben wij niets gevonden.

3. Instituëring; de strijd om de erkenning

Aangaande de instituëring van de gemeente vinden we gegevens in de van 5 tot 30 genummerde bladzijden die zijn overgebleven van het eerste notulen-

7 Scholte ging na afloop van beide diensten per vaartuig naar Oud-Loosdrecht, alwaar hij in alle stilte aankwam. Zie voor het gebeuren op 17 juni 1838 aldaar, hoofdstuk 24, pag. 413-414.

8 Archief Gemeente 's-Graveland, Brievenboek, 17 juni 1838; Herv. Ered., 3 juli 1838, no 1 geheim.

boek: ‘Handelingen van den Kerkeraad der Christelijke Afgescheidene Gemeente te 's-Graveland. 1839.’[9]

In genoemd fragment lezen we:

> 1 juni 1839. Nadat de lidmaten te 's-Graveland die vroeger aan de Christelijke Afgescheidene Gemeente van Loosdrecht aangesloten waren, hunne begeerte bij de toeneming van hun getal hadden te kennen gegeven, om tot eene Gemeente op zich zelven gevestigd te worden, en deze hunne begeerte met de daarbij opgegevene gronden door den WelEerw. Ds. H.P. Scholte, tot wien zij zich daartoe gewend hadden, was goed gekeurd[10], zoo zijn de Lidmaten, na voorafgaand vasten en bidden, onder opzien tot den Heere, overgegaan tot het verkiezen van Ouderlingen en Diakenen, en zijn bij meerderheid van stemmen verkoren tot Ouderlingen Jacob Reijmerink en Gijsbert Smallenburg en tot Diakenen Frederik Reijmerink en Coenraad van Dijk en na eene langdurige beproeving zijn de genoemde Broeders in hunne bedieningen bevestigd geworden op den 1sten Junij 1839 door den WelEerw. Ds. H.P. Scholte, die te gelijker tijd alhier ten plaatse het Evangelie verkondigd en den H. Doop aan de kinderen der gemeente toegediend heeft.

Met de erkenning van de gemeente is het niet zo voorspoedig gegaan als met haar instituëring.

Alvorens daarover te spreken, willen we vermelden dat volgens de zo juist genoemde ‘Handelingen’ ds. H.P. Scholte, wonende te Utrecht, 6 augustus 1839 werd beroepen.[11] We moeten dit beroep slechts ten dele zien in het kader van een ‘enquete’ door Scholte circa juli 1839 gehouden, waarbij aan een aantal gemeenten in Zuid-Holland, Utrecht en ‘Beneden-Gelderland’ onder andere de vraag werd gesteld, of de betreffende kerk nog langer van zijn diensten gebruik wilde maken.[12] Het verschil met andere plaatsen is namelijk dat Scholte het beroep van 's-Graveland ‘aanneemt’, dat wil zeggen dat hij toezegt Utrecht en 's-Graveland ‘beurtelings te verzorgen’. In april 1840 schrijft hij aan de Koning - wij komen hierop nog terug: ‘Ik heb op hun algemeen verzoek mij gewillig belast met het Herders- en Leeraarswerk in vereeniging met Utrecht, totdat één van beide plaatsen van eenen geschikten eigen Leeraar voorzien kan worden.’ In de practijk is hiervan uiteraard niet zo veel terechtgekomen, zoals moge blijken uit een schrijven van de manslidmaten van 's-Graveland aan Scholte gedateerd 2 september 1839, waarin staat: ‘Wij hopen dat UWelEw. binnenkort uwen gemeenten de woorden des levens eens zal komen verkondigen na UEd. laatsten belofte.’[13] Maar tegenover de overheid heeft men zich op de diensten van ds. Scholte beroepen.

In oktober 1839 zenden de Afgescheidenen te 's-Graveland hun eerste re-

9 Merkwaardig is dat deze bladzijden zijn geschreven door Isaac Overkamp, de secretaris van Scholte. Niet onmogelijk is het dat één van de kerkeraadsleden te 's-Graveland eerst een ‘klad’ heeft gemaakt. Geen der notulen is getekend.

10 Aan zulk een beslissing kwam het kerkverband blijkbaar niet te pas!

11 Uitvoeriger hierover: DERDE DEEL, 36, 37 en 41.

12 DERDE DEEL, 38.

13 DERDE DEEL, 41.

quest - ná dat van 1836 en van 1837 (in combinatie met Loosdrecht c.a.)[14] - teneinde als gemeente te worden erkend en toegelaten.[15] Het wordt afgewezen bij koninklijk besluit van 29 februari 1840.[16] Als gronden worden daarbij aangevoerd: het aantal zielen is zeer klein, er is geen zekerheid dat de gemeente eredienst en armen zal kunnen verzorgen.

Begin april 1840 wordt een nieuw request ingediend.[17] Ds. Scholte als 'predikant', althans op z'n minst als consulent van de gemeente, brengt daarbij zwaar geschut in stelling. Niet minder dan vier bijlagen zijn bij het op zich reeds zeer uitgebreide verzoekschrift gevoegd.

In één van deze stukken verklaart de burgemeester van 's-Graveland, H.P. Schimmel, dat de Afgescheidenen woonachtig in zijn gemeente 'allen van een zedelijk en onbesproken gedrag zijn, behoorende eenigen ten getale van negen personen tot de tweede klasse[18] in hunne eigendom woonachtig, terwijl de overigen tot de derde en vierde klasse behooren en alleen in hunne dagelijksche behoeften kunnen voorzien'.

Van de andere stukken willen we hieronder de hoofdzaak weergeven.[19]

Daar is in de eerste plaats een verklaring van de raad van de Christelijke Afgescheiden gemeente te Utrecht - getekend H.P. Scholte, I. Overkamp - waarin wordt gezegd, dat de Afgescheidenen te 's-Graveland 'behooren tot dezelfde Godsdienstige gezindheid als de reeds erkende Gemeente te Utrecht'.

Dan een schrijven van Scholte, dat hij zich heeft belast 'ter hunner kerkelijke verzorging als Herder en Leeraar, in vereeniging met de Gemeente te Utrecht, nadat hij zich overtuigd heeft, dat zij in belijdenis en wandel en kerkelijke ordening opregtelijk vereenigd zijn met de gronden, waarop de Gemeente te Utrecht als zoodanig in de burgerlijke maatschappij is erkend en toegelaten'.

Vervolgens een uitvoerig stuk van Scholte aan de Koning, waaruit we het volgende citeren.

> ...Hierbij kan ik U.M. tevens melden dat de Afgescheidenen te 's-Graveland mij nog heden berigt hebben, met verzoek dit bij de opzending van het adres te willen vermelden, dat zij na de teekening van het adres zich nog hebben aangeschaft tot eene pastorie de nevens het kerkgebouw gelegene rentegevende hofstede Groenlust.[20] Ik heb op hun algemeen verzoek mij gewillig belast met het Herders- en Leeraarswerk in vereeniging met Utrecht, totdat een van beide plaatsen van eenen geschikten eigen Leeraar voorzien kan worden. Het is mijn voornemen om mijne zorg voornamelijk tot die twee plaatsen te bepalen.

14 Herv. Ered., 5 okt. 1837, no. 14.
15 Idem, 18 okt. 1839, no. 1.
16 Datum en nummer staan in het hieronder te noemen request van april 1840.
17 Herv. Ered., 20 okt. 1840, no. 4.
18 Indeling op grond van al dan niet betalen van belastingen. Men zie hierna (request).
19 Het request met drie der bijlagen - uiteraard niet de verklaring van de burgemeester - zijn van de hand van Isaac Overkamp.
20 Het kerkgebouw - een verbouwde woning of boerderij - was eigendom van vrouwe J.J. Zeelt te Baambrugge. Men zie hierna. Met 'rentegevend' wordt bedoeld dat men de hofstede zou kunnen verhuren, zolang de gemeente geen predikant bezat.

> Door de ondervinding geleerd dat op vele plaatsen de Afgescheidenen niet beantwoorden aan hunne zoo dikwijls afgelegde verklaring om zich aan Gods Woord in alles te onderwerpen, ben ik stellig bepaald om mij voortaan niet meer in te laten met de zoodanigen, die alleen eene uiterlijke vertooning maken, ten einde daardoor hunne eigene bedoelingen te bereiken.[21]
> Al te zeer overtuigd dat dikwijls de Godsdienst misbruikt is tot bedekking van verkeerde oogmerken, en ziende dat dit onder verschillende kleuren en benamingen tegenwoordig weder in zwang komt en tevens overtuigd dat zoodanige practijk verderfelijk is zoowel voor de godsdienst als voor den Staat, zoo is het mijn wensch als Christenleraar, als hartelijk aanklever van het Huis van Oranje en als beminnaar van mijn Vaderland, mij zoodanig te openbaren, dat zij, die naar verandering staan, geen voedsel uit mijne handelingen kunnen trekken. Wenschelijk zou ik het achten dat de vervolgingen ter oorzake van godsdienstoefeningen geheel ophielden, en dat er integendeel naauwkeurig werd toegezien, dat de Godsdienst niet vermengd werd met de burgerlijke aangelegenheden; waartoe door vervolging zooveel voedsel wordt gegeven; dewijl in dagen als die wij beleven, door hen, die naar verandering staan, gretig alles wordt aangegrepen, om het Gouvernement bij de menigte in een verkeerd daglicht te plaatsen.
> Uwe Majesteit is niet onbewust met alle de pogingen, die door publieke dagbladen in het werk worden gesteld om de menigte op te winden en in beweging te brengen, en hoe soms ook daarin de vervolging der Godsdienstoefeningen gemengd wordt.
> Nu is het zeker dat Uwer Majesteits Gouvernement het allerminst te vreezen heeft van hen, die als grondregel in de godsdienst erkennen en aannemen om alle magt onderdanig te zijn, omdat die van God gesteld is; en de ondervinding heeft tot hiertoe ook wel bewezen, vooral in de zuidelijke provinciën van Noord-Nederland, dat zulke betuigingen geene ijdele klanken waren. Tot hiertoe zijn de Afgescheidenen U.M. nog niet anders lastig gevallen, dan om vrijelijk hunne gemeenschappelijke godsdienstoefeningen te kunnen houden.
> ...Daar voor ons het gemeenschappelijk gebruik maken der H. Sacramenten eene gewetenszaak is, en het zeker niet zeer stichtelijk kan gerekend worden om de Afgescheidenen voortdurend daartoe van onderscheidene verafgelegene plaatsen te Utrecht te doen zamenkomen... zoo voeg ik als Herder en Leeraar mijn ernstig verzoek bij het hunne...

Tot zover het begeleidend schrijven van Scholte. Tenslotte het request zelf. Ook dit is kennelijk opgesteld door laatstgenoemde. Het is ongetwijfeld een meesterlijk pleidooi de gemeente te erkennen. Daarnaast getuigt het van grondige studie inzake de betrekkelijke materie. Vanwege de schildering van enige omstandigheden die ver

21 Krasse taal die weinig verband houdt met het onderwerp van het verzoekschrift! Met deze en enige volgende opmerkingen komt het conflict van Scholte met de hoofdstroom van de Afgescheidenen, dat in april 1840 reeds naar zijn hoogtepunt gaat - schorsing van Scholte eind 1840 - wel zeer duidelijk naar voren. Op het ministerie van eredienst zette men dikke strepen bij de betreffende passages.

uitgaan boven de kennis van de historie van de gemeente te 's-Graveland, zullen we opnieuw enigszins uitvoerig citeren.

> Aan Zijne Majesteit den Koning
>
> De ondergeteekenden, inwoners der burgerlijke Gemeente 's-Graveland... ontvangen hebbende een afschrift van Ur. Ms. besluit, dato 29 Februarij 1840, No. 127, in antwoord op een door hen ingediend adres ter toelating en erkenning in de burgerlijke maatschappij als eene Christelijke Afgescheidene Gemeente,

nemen de vrijheid, met den verschuldigden eerbied daarop terug te komen.
De redenen van het niet voldoen aan hun verzoek zijn: 1°. Het te geringe getal om eene kerkelijke Gemeente uit te maken.
Hun getal bedroeg bij de inlevering van hun adres 21 volwassene personen, lidmaten, die ten H. Avondmaal worden toegelaten en 22 kinderen. Het getal der volwassenen is nu vermeerderd met 5 volwassenen.
De maatstaf, die wij ons ter indiening van een adres gesteld hebben, konden wij niet anders vinden dan in het getal, hetwelk door de vervolging der bijeen - komsten, op grond van Art. 291-294 van het strafwetboek is aangewezen. Te vergeefs hebben wij elders naar eene maatstaf gezocht, wat het getal betreft ten onzen opzigte. Wij weten wel dat er een Koninklijk besluit bestaat van 16 April 1814, waarin van een getal zielen gesproken wordt; doch ook in dat besluit wordt niet gesproken van het bestaan als Gemeente, maar van het bezit van eenen afzonderlijken leeraar; en dan nog heeft dit besluit alleen betrekking op die gemeenten, welke geheel of gedeeltelijk van den Lande bezoldigd worden. Bovendien wordt het uit dat besluit duidelijk, dat het gouvernement een getal van 50 zielen genoegzaam geacht heeft in die streken, waar de groote meerderheid der ingezetenen eene andere godsdienst is toegedaan, niet alleen om als afzonderlijke Gemeente te bestaan, maar om zelf een' eigen' door 's lands kas bezoldigden predikant te hebben. In het geval echter dat geen landstractement wordt gegeven, bestaat er geene wettelijke bepaling van het getal zielen om eene kerkelijke Gemeente te kunnen uitmaken. Er bestaan dan ook in ons vaderland Protestantsche Gemeenten buiten en in het Hervormde Kerkgenootschap van minder dan 50 zielen: zooals te Aardenburg, eene Doopsgezinde Gemeente van 40 zielen; te Over- en Neder-Asselt, eene Hervormde van 40 zielen, waarvan slechts 24 lidmaten; te Berkel, eene Remonstrantsche van 20 zielen, genietende nog *ƒ* 300 landstractement; te Beverwijk, eene Doopsgezinde van 40 zielen; te Dieden, eene Hervormde van 13 zielen; te Etten en Netterden, een Hervormde van 30 zielen; te Goes, eene Doopsgezinde van 22 zielen; te Millingen, eene Hervormde van 43 zielen; te Moordrecht, eene Remonstrantsche van 42 zielen; te Nieuwpoort, eene Remonstrantsche van 15 zielen met *ƒ* 300 landstractement; te Nijkerk, eene Luthersche van 20 zielen; te Ooy en Perzingen, eene Hervormde van 45 zielen; te Valkenswaard c.a., eene Hervormde van 44 zielen met *ƒ* 850 landstractement; te Veldhoven c.a. eene Hervormde van 35 zielen met *ƒ* 900 landstractement; te Vlissingen, eene Doopsgezinde van 30 zielen; te Wageningen, eene Lutherse van 25 zielen; te Zevenhuizen, eene Remonstrantsche van 46 zielen met *ƒ* 300 landstractement; te Zoetermeer en Zegwaard, eene Remonstrantsche van 30 zielen met *ƒ* 550 landstractement; te Zwammerdam, eene Remonstrantsche van 20 zielen met *ƒ* 550 landstractement.
Uit alle deze voorbeelden blijkt duidelijk dat er geene wettelijke beperking van het getal zielen eener kerkelijke gemeente bestaat, en dus met de ondergeteekenden een uitzonderingsmaatregel gebruikt wordt. Bovendien blijkt uit de bovenstaande opgave dat er zelfs tegen den inhoud aan van

Ur. Ms. besluit van 16 April 1814 landstractement betaald wordt, zooals b.v. te Valkenswaard. Wij hopen dan ook dat U.M. in dit opzigt niet verder bij ons zal aandringen. 2°. De tweede rede van weigering is: dat ook, volgens de gegevene informatiën, hunnen personen en omstandigheden van dien aard zijn, dat het thans reeds met genoegzame zekerheid is vooruit te zien, dat zij niet in staat zullen wezen tot de nakoming hunner belofte om zelve te zorgen voor de kosten hunner Eeredienst en armen, waarbij de burgerlijke Gemeenten zooveel belang hebben; en er wordt gevorderd: dat zij ten genoege der regering moeten doen blijken, dat zij daartoe werkelijk in staat zijn. Wij hadden gewenscht te weten, op welke wijze wij dit moesten doen blijken, als ook van welke zijde tegenovergestelde informatiën gekomen zijn. Wij hebben onder ons geenen enkelen arme, en behoeven derhalve nog niemand te onderhouden. Wij behooren meest allen tot den gezeten burgerstand, die behoorlijk bijdragen in de landsbelastingen.
Ten bewijze daarvan strekke de navolgende opgave: F. Reijmerink, *ƒ* 49,95; G. Smallenburg *ƒ* 38,63; J. Reijmerink *ƒ* 24,13; H.B. Vos *ƒ* 21,10; de Weduwe

P. Cors *f* 20,70; de Weduwe Vos *f* 19,38; C. van Dijk *f* 15,67; J. Bree *f* 14,13; J. Hafkamp *f* 11,91; M. Wolzak *f* 6,67; C. Wolzak *f* 4,60.
Uit vergelijking met andere ingezetenen is het dus duidelijk dat zij niet tot de behoeftigen behooren; bijv. twee leden van het plaatselijk bestuur betalen als volgt: J. Roozendaal *f* 57,26½; J. van Stijgeren *f* 36,16½. Wij hebben een gebouw op onze kosten in gereedheid gebragt en aangewezen, geheel nieuw gebouwd, en ingerigt ter godsdienstoefening.
...(Volgen enige minder belangrijke gedeelten. Onder andere de reeds vermelde samenstelling van de kerkeraad. Vanzelfsprekend loopt het vertoog uit op een verzoek te worden erkend als 'Christelijke Afgescheidene Gemeente'. Het reglement is dat van de gemeente te Utrecht.)

Het verzoekschrift is ondertekend door 24, zowel mannelijke als vrouwelijke belijdende leden, van wie de namen alle in paragraaf 1 reeds zijn genoemd.

De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 19 november 1840.[22] Zij had daardoor alle reden tot dankbaarheid. Menige gemeente heeft de erkenning eerst in de jaren 1841, 1842 of nog later verkregen.

4. Het adres van 18 juni 1841[23]

Het klinkt niet onwaarschijnlijk als wij mededelen dat de invloed van ds. H.P. Scholte te 's-Graveland ook na zijn schorsing, eind 1840, de eerste jaren is gebleven. In navolging van de Utrechtse gemeente richt de gemeente te 's-Graveland zich in juni 1841 tot de Koning met een adres, waarin de scheur die zich in hetzelfde jaar in het kerkverband der Afgescheidenen gaat voltrekken, duidelijk aan het licht treedt en haar schaduw vooruitwerpt.[24] Het stuk van 's-Graveland luidt als volgt.

Aan Zijne Majesteit den Koning

Sire!

De ondergeteekende Kerkeraad der Christelijke Afgescheidene Gemeente te 's-Graveland, Provincie Noord-Holland, vindt zich gedrongen aan U.M. de volgende verklaring te doen toekomen.
Volgens een gedrukt verslag van eene vergadering, gehouden te Amsterdam in het laatst van het vorige jaar door eenige opzieners uit eenige Afgescheidene Gemeenten, onder den titel van **Synode der Afgescheiden Gereformeerde Gemeenten in Nederland,** heeft de bovengenoemde Kerkeraad opgemerkt, dat in het begin van December des vorigen jaars vier Leeraars uit de Afgescheidenen zich bij U.M. vervoegd hebben[25], en

22 Herv. Ered., 25 nov. 1840, no. 2.
23 Herv. Ered., 26 juli 1841, no. 5.
24 Men zie voor het adres van Utrecht (gedateerd 22 juni 1841): Bos IV, 441 en 442.
25 De predikanten A. Brummelkamp, H. de Cock, S. van Velzen en P.M. Dijksterhuis.

zich hebben voorgedaan als vertegenwoordigenden zij alle de afgescheidene Gemeenten, ook die der Provincie Noord-Holland.
Bovengenoemde Kerkeraad is verpligt U.M. bij dezen kennis te geven, dat dit ten hunnen opzigte onwaarheid is. Verder heeft bovengenoemde Kerkeraad opgemerkt, dat die Leeraars mede voor alle Gemeenten verzocht hebben om den titel te mogen aannemen van Afgescheidene Gereformeerde Gemeente, met ver-

bindtenis aan onderscheidene oude kerkordeningen, en bijzonder aan die van Dordrecht Ao. 1619.
Bovengenoemde Kerkeraad is verpligt U.M. kennis te geven, dat dit verzoek buiten deszelfs weten en wil geschied is; en dat dezelve daartegen, wat de Gemeente van 's-Graveland betreft, ten ernstigste protesteert. Tevens verzoekt de Kerkeraad dat U.M., als beschermer van wettig verkregene regten, de Gemeente van 's-Graveland blijve beschouwen en erkennen onder den naam van Christelijke Afgescheidene Gemeente, verbonden in de regeling der kerkelijke zaken aan het Reglement, waarmede de Gemeente als zedelijk ligchaam in de maatschappij erkend is geworden[26], zonder te dulden of toe te laten dat iemand, buiten derzelver weten en wil, haar de uit dien naam en dat reglement voortvloeijende regten op eene heimelijke wijze ontroove. De Kerkeraad heeft geoordeeld deze verklaring te moeten afleggen, dewijl U.M. welligt, steunende op de goede trouw der voor U.M. verschenen commissie, in het denkbeeld zou kunnen komen, dat zoodanige verklaringen en verzoeken wezenlijk uit aller naam gedaan werden, en dezelve ten gevolge daarvan tot een punt van overweging en beslissing zouden kunnen gemaakt worden.
Na hartelijke toebidding van den zegen des Allerhoogsten over Ur.Ms. Persoon en Huis, blijven zij
Uwer Majesteits getrouwe onderdanen
De Kerkeraad der Christ. Afgescheidene Gemeente te 's-Graveland.
H.P. Scholte, V.D.M. President
J. Reijmerink, Ouderling Secretaris
's-Graveland, 18 Junij 1841.

5. Gemeentelijk leven 1841 tot 1862[27]

Het is wel duidelijk dat een gemeente die een brief schrijft als in de vorige paragraaf opgenomen, zich buiten het kerkverband stelt.

's-Graveland is ds. Scholte - na diens schorsing eind 1840 - inderdaad op een zodanige weg gevolgd, dat zij van 1841 tot 1847 nagenoeg alleen heeft gestaan.

In de notulen van de provinciale vergaderingen van 6 mei 1847 lezen we, dat 's-Graveland een gemeente is, die ‘vroeger’ onder opzicht van ds. Scholte stond ‘terwijl deze reeds in de bediening was geschorst’. Maar sedert twee jaar heeft zij deze verbintenis laten varen en zich kortgeleden[28] aangesloten bij de classis Hilversum (-Utrecht). De gemeente is verenigd met leer, tucht en dienst der Gereformeerde kerken.

26 Het Utrechtse (huishoudelijk) reglement. Men zie voor de tekst EERSTE DEEL, 405-411.
27 Wij geven enige schaarse gegevens die we vonden in classicale (NCVU) en provinciale notulen (NNH) etc. Zoals reeds gezegd: de notulen van de kerkeraad over dit tijdvak ontbreken.
28 NCVU, 2 april 1847.

In 1848 richt - zo lezen we - de uit Amersfoort naar een woning van mevrouw J.J. Zeelt (Baambrugge), staande te 's-Graveland, uitgeweken ds. S.M. Flesch aldaar scheuring aan.[29] De moeilijkheden duren gelukkig niet lang. Reeds het volgende jaar kan worden gerapporteerd dat de vrede is hersteld en dat ouderling G. Smallenburg die enigszins de zijde van Flesch had gekozen, met schuldbelijdenis tot de kerk is teruggekeerd. Eerstge-

29 Vergelijk hoofdstuk 5 (Amersfoort), paragraaf 4.

noemde overlijdt in 1851; hij is ‘in den ouderdom van 71 jaren in den Heere ontslapen’.[30] Wij weten niet meer dan dat na zijn overlijden Jacob Reijmerink de enige ouderling was; Frederik Reijmerink en C. van Dijk waren de diakenen.

Reeds in 1850 wil de zeer kleine gemeente beroepen, maar het zal nog tot 1880 duren voor zij haar eerste predikant ontvangt.

Uit het jaar 1861 is bewaard gebleven het huurcontract tussen mevrouw J.J. Zeelt en het ‘kerkbestuur der Christelijk afgescheiden gemeente van 's-Graveland’, waarbij eerstgenoemde verhuurt het kerkgebouw, bij genoemde gemeente reeds jaren in gebruik, gelegen op Groenlust.[31]

De huur en verhuur worden aangegaan voor de tijd van zeventig jaren,[32] de jaarlijkse huurprijs zal bedragen *ƒ* 50,- en de reparatiën aan gebouw, hekwerk en brug zullen zijn voor rekening van de verhuurster. Het ‘behoorlijk onderhoud’ zal zich tevens uitstrekken ‘tot de vaste banken in het kerkgebouw aanwezig, welke het eigendom van de verhuurster zijn; terwijl de stoelen, lampen en boeken, het eigendom der gemeente, steeds door dezelve gemeente zullen worden onderhouden’.[33]

6. Besluit

Wij vermeldden reeds dat de gemeente te 's-Graveland zich in 1862 aansluit bij de classis Amsterdam. Zij ligt immers op het grondgebied van de provincie Noord-Holland en het kon niet worden verwacht dat zij kerkelijk steeds tot Utrecht zou blijven behoren.

Van 31 oktober 1880 tot 29 augustus 1882 staat de bekende Pieter Meindert Dijksterhuis in deze gemeente. Hij is haar eerste predikant; voor Dijksterhuis is het zijn achtste gemeente. Na zijn overlijden augustus 1882 vertrekt zijn weduwe Anna Catharina van Velzen, zuster van ds. Simon van Velzen, naar haar geboorteplaats Amsterdam.[34]

Tenslotte noemen we nog het feit, dat eerst in 1898 de (dan geheten) Gereformeerde kerk te 's-Graveland het kerkgebouw koopt voor de som van *ƒ* 600,- van de erven Johanna Margaretha Geelkerken. Laatstgenoemde had het volgens testamentaire beschikking bij het overlijden van mevrouw Zeelt, in 1864, ontvangen.[35] Volgens de notariële acte[36] had de kerkeraad in 1898 de samenstelling: Nicolaas Bijdemast[37]; Frederik Reijmerink, bleker, Hermanus Wolzak, zonder beroep - ouderlingen; Bruin Grootendorst, bleker, Lambertus Reijmerink, zonder beroep - diakenen.

30 NCVU, 1 april 1851.
31 Arch. Geref. kerk te 's-Graveland.
32 Hiermee wilde mevrouw Zeelt voorkomen dat na haar overlijden de huur zou worden beëindigd.
33 Voor het ‘kerkbestuur’ wordt getekend door C. van Dijk en F. Reijmerink Jr.
34 Wij droegen het TWEEDE DEEL op aan de nagedachtenis van ds. P.M. Dijksterhuis. Men zie dit werk (register).
35 Arch. Geref. kerk 's-Graveland; men vergelijke hoofdstuk 22, paragraaf 5.
36 Opgemaakt 30 mei 1898 door mr. C.W. van der Pot, notaris te Utrecht.
37 Oefenaar te 's-Graveland 1894-1899.

Hoofdstuk 26
Hilversum

In 1840 is Hilversum een plaats van bescheiden omvang. Er staan 560 huizen bewoond door 5600 personen. De godsdienstige samenstelling van de bevolking is ongeveer als volgt: 1600 Hervormden, 2900 Rooms-Katholieken, 480 Oud-Katholieken, 140 Israëlieten en 80 Afgescheidenen. We zien dat een belangrijk gedeelte van de inwoners Rooms-Katholiek is.

Wat de middelen van bestaan betreft, weten we dat er waren ‘fabrieken van katoenenbaai of Hilversummerstreep’, evenzo voor tapijten, vloerkleden en paardendekken; tevens waren er ‘ververijen’, er was ontginning en landbouw. Ook onder de eerste Afgescheidenen treffen we verscheidene wevers aan.[1]

Economisch gezien kan worden gezegd dat Hilversum toentertijd een armoedig dorp was. Eerst met de aanleg van de spoorweg Amsterdam-Amersfoort in 1874 begint de ontplooiing en komt er welvaart. In de eerste plaats doordat vele goed-gesitueerde Amsterdammers aldaar villa's gaan bouwen. In 1874 zijn er 6000 inwoners, in 1900 is hun aantal 20.000, in 1958 - 100.000 en in 1965 - 95.000.

De Afgescheiden gemeente, geïnstitueerd 4 april 1836, is steeds zeer klein geweest. In het door ons te behandelen tijdvak, 1834 tot 1869, komt zij niet boven de 80 zielen. Pas na de Doleantie begint de groei, maar dan wordt haar naam al spoedig Gereformeerde kerk te Hilversum.

1. De voorgeschiedenis

De inhoud van deze paragraaf ontlenen we aan enige artikelen in de ‘Hilversumsche Kerkbode - Officieel Orgaan van de Gereformeerde Kerk te Hilversum’ van de hand van ds. H. van den Elskamp.[2]

In de jaren rond 1800 was - aldus ds. Van den Elskamp - de Hervormde kerk van Hilversum, toen nog Gereformeerde kerk geheten, uiterst zwak. Wat het financiële betreft was zij in draagkracht de geringste van de omgeving. Erger was dat de meeste protestantse burgers nog wel naar de kerk gingen, maar dat er weinig blijken waren van waarachtige belang-

1 Men zie de ondertekening van het request van Hilversum in het jaar 1836, hoofdstuk 3.
2 De Afscheiding in Hilversum en omgeving, no. 5, 26 mei 1934 en no. 6, 2 juni 1934 (bibliotheek Theologische Hogeschool. Oudestraat 6, Kampen).

stelling. De arbeidende stand kwam al minder in de kerk, tenzij de diaconie hen tot kerkgang noopte. In 1812 verzocht de kerkeraad aan de fabrikanten hun personeel op te wekken tot trouwer kerkgaan.

De nieuwe bestuursorganisatie door Koning Willem I in 1816 aan de Hervormde kerk opgelegd bracht ook te Hilversum alleen maar verslechtering. Toen in 1823 de gemeente vacant werd, beriep de kerkeraad Wouterus Gijsbertus van den Broek, predikant te Barneveld. Deze deed 27 juni 1823 zijn intrede en vertrok in 1829 naar Hattem. Ds. Van den Broek was goed gereformeerd. Tijdens zijn ambtsperiode van ruim zes jaar heeft hij met zegen gearbeid en veel bijgedragen tot opwekking van het geestelijk leven. Zijn vertrek bedroefde velen en dat ds. Van den Broek de band aan Hilversum bleef gevoelen, bleek wel hieruit, dat hij zijn laatste levensjaren in deze plaats doorbracht en aldaar ook is begraven.

De opvolger van ds. Van den Broek was een geheel ander man. Ds. Reinier Hellendoorn, gekomen van Lexmond, werd 12 april 1830 bevestigd. Bijna 14 jaar heeft hij in Hilversum gearbeid. Hij overleed 24 december 1843. Een zijner tijdgenoten schreef bij de mededeling van zijn overlijden ‘welke heer meer vijanden als vrienden had in de gemeente’.[3] Naar het schijnt is ds. Hellendoorn een onbelijnd prediker geweest. Zij, die door Van den Broek waren gevormd, vonden bij hem geen bevrediging. Zij gingen weinig of in het geheel niet meer ter kerke, maar zochten in gezelschappen onderlinge stichting. Het aantal conventikels nam in de jaren van ds. Hellendoorn zeer toe.

Tot zover ds. Van den Elskamp. De gezelschappen brachten echter op zich zelf de reformatie der kerk niet. Daarvoor was - evenals in andere plaatsen - de prediking nodig van mannen als de predikanten De Cock, Budding en Scholte. Zien wij het goed, dan zijn het de beide laatsten geweest, die in Hilversum de stoot tot de Afscheiding hebben gegeven.

2. De eerste Afgescheidenen; instituëring; request 1837

In de notulen van de Hervormde gemeente vinden we weinig aangaande de Afscheiding ter plaatse. Uitsluitend in die van 15 december 1835 vinden we de lijst van de eerste Afgescheidenen. Er is sprake van 28 volwassenen en 25 kinderen, in totaal 53 zielen. Maar daarna komt er ook een stilstand. Afgezien van enige personen uit andere plaatsen, voornamelijk uit Baarn, breidt de gemeente zich eerst in 1839 enigszins uit met personen die dan uit de Hervormde kerk overkomen.

In aansluiting op het genoemde aangaande Hilversum in hoofdstuk 3 (request 1836) geven we hieronder de namen van de eerste Afgescheidenen met vermelding van een enkele bijzonderheid.[4]

3 Het kan zonder meer duidelijk zijn dat dit getuigenis van één anonymus niet afdoende is.
4 Gegevens ontleend aan de requesten aan de Koning en aan eerste lidmatenregister Gereformeerde kerk te Hilversum.

W. van Amerongen (36)[5] met zijn vrouw Aaltje van Deijs en 3 kinderen, wonende te Baarn
Pieter van Beusekom (in 1839: 34) met zijn vrouw Eibertje Post en 3 kinderen
Lourens Boel (19), schaapherder
Maria Bos (30), dienstbaar
Jan van den Bosch
Hendrik Dankelstein (44), winkelier, met zijn vrouw Anna Geertruij van Keulen ‘gekomen 1820 van Eemnes binnen Dijk’
Jan Donker (48), wever met zijn vrouw Aaltje Vlashof en 1 kind
Lourens Donker Janz. (20), wever
Catriena Dorland (in 1839: 22)
Casparus Theodorus Feddes (26)[6], wever, met zijn vrouw Marretje Boshuizen
Hendrik Grootveld Tz. (25) met zijn vrouw Grietje van Pelgrim en 3 kinderen, wonende te Baarn
Teunis Grootveld Tz. (23) met zijn vrouw Aaltje Dijkhof en 1 kind, wonende te Baarn
Tijmen Grootveld (58) met zijn vrouw Trijntje Houthuizen en 5 kinderen, wonende te Baarn
Cornelis Haan (28) en 1 kind
Gijsbert Haan (35), veehouder, met zijn vrouw Marretje Gijsbertje Pos en 7 kinderen
Gerbrand Hogenbirk (29), overleden 1836, met zijn vrouw Angenieta van Reenen en 4 kinderen
Cornelis van Kampen en 3 kinderen
Jan van Kampen (18), wever
Leendert van Kampen (30), wever, met zijn vrouw Catharina Suzanna Perreijn en 4 kinderen
Simon van Kampen (50), wever, met zijn vrouw Marretje (Metje) van Ingen en 5 kinderen
Trijntje van Kampen (21)
Volkert van Kampen (26), wever, met zijn vrouw Maria Hogenbirk en 1 kind
Rijk Kruidhoed (34), daghuurder, met zijn vrouw Marretje Hennipman
Catriena Liscaljet (in 1839: 58)
Gerrit Meijer (22), wever
Hendrik Oudendorp (23) en 2 kinderen
Nicolaas Peet (24), schaapherder, en 1 kind
Philippus Lammert Peet (55), kleermaker
Hendrik (van) Pelgrim (33), wonende te Baarn
Cornelis ten Pirik (34), schoenmaker, ‘gehuwd met een Roomsche’, en 1 kind
Evertje Vlaanderen geb. Pos (29)
Teunis Vlashof (aangesloten 1839)

5 In deze lijst geeft een getal tussen haakjes achter een persoonsnaam de leeftijd in het jaar **1836.**
6 Ook de volgende spellingen komen voor: Feddis, Vedder.

De gemeente werd geïnstitueerd 23 mei 1836 door ds. H.P. Scholte. Deze bevestigde op genoemde datum - tweede Pinksterdag - te Loosdrecht de eerste kerkeraad, bestaande uit de volgende personen:

Gijsbert Haan, Tijmen Grootveld, ouderlingen;
Gerrit Meijer, Jan Donker, diakenen.[7]

7 In de reeds genoemde Hilversumsche Kerkbode, van 14 juli 1837, wordt gesproken van instituëring op 4 april 1836, tweede Paasdag. Deze datum staat ten onrechte ook genoemd in kerkelijke hand- en jaarboekjes. Evenzo in 'Gedenkboek Hilversum 1424-1924', Hilversum 1924. In dit werk vinden we een artikel getiteld De Gereformeerde kerk (pag. 215-225) van de hand van Frederik Kuijper Dzn, aan welk opstel wij in dit hoofdstuk enige bijzonderheden ontlenen. Volgens de lijst der teksten van ds. Scholte (vergelijk hoofdstuk 4) preekte deze 4 april 1836 niet te Oud-Loosdrecht, maar aldaar wèl eerste en tweede Pinksterdag (22 en 23 mei 1836). Bij 23 mei wordt de bevestiging van de Hilversumse kerkeraad genoemd. F. Kuijper a.w. vermeldt in een noot (pag. 225): 'De oude gegevens zeggen alleen 2e Paaschdag.' Blijkbaar is door mondelinge overlevering 'Pasen' in de plaats gekomen van 'Pinksteren'. Instituëring op 23 mei 1836 en niet op 4 april wordt bevestigd door de notulen van de provincale vergaderingen van Utrecht c.a. (HO). Op 22 april 1836 wordt nog gesproken van 'Gijsbert Haan, afgevaardigde'. Eerst 16 september van 'ouderling'.

In augustus 1837 wendde Hilversum zich evenals enige andere Afgescheiden gemeenten[8] tot de Koning met het verzoek niet langer te worden 'gestoord of belemmerd in de openbare uitoefening onzer Godsdienst'.[9] Deze requesten werden door de regering, zoals wij reeds eerder schreven, terzijde gelegd. De burgemeester van Hilversum wilde - zoals de ondertekening duidelijk laat zien; de aanvankelijk geplaatste handtekeningen zijn doorgehaald - blijkbaar niet dat de vrouwelijke echtgenoten zelf tekenden.

Het verzoekschrift is door of namens 20 volwassenen en 24 kinderen uit Hilversum getekend; evenzo door 9 volwassenen en 13 kinderen uit Baarn. Laatstgenoemde groep - onder wie ouderling Tijmen Grootveld, geboren 1778 of 1779 - zal vermoedelijk aan de Hilversumse zijde van Baarn hebben gewoond. Indien dit laatste niet het geval ware geweest, zou men zich ongetwijfeld bij het dan veel dichterbij-gelegen Amersfoort hebben gevoegd. Ook woonden er enige leden te Eemnes.

3. De gebeurtenissen van 12 juni 1836 en hun nasleep

Aanstonds na hun afscheiding, circa 15 december 1835, hielden de Hilversumse broeders en zusters hun eerste godsdienstoefening, nu niet langer als conventikel maar als gemeente in wording.

Toen vernomen werd dat 10 januari 1836 een samenkomst was gehouden ontbood de burgemeester Gijsbert Haan, om hem hierover te ondervragen. Deze antwoordde onder meer dat er in de bedoelde vergadering slechts 15 personen waren geweest, en dat, teneinde niet tegen de wettelijke bepalingen in te gaan, in het algemeen in kleine gezelschappen godsdienstoefening werd gehouden. De burgemeester rapporteerde 16 januari aan de gouverneur van Noord-Holland:

> Ik heb dezen persoon (Gijsbert Haan) als een der meest invloedhebbenden op de anderen, vermaand ook niet op de door hem opgegeven wijs tegen Zijner Majesteits bedoelingen te handelen, doch ik heb echter reden te vreezen, dat zij zich alleen zullen wachten voor hetgeen zij weten, dat van dadelijk gevolg in regten zoude zijn. Tegen zoodanige grootere bijeenkomsten zal ik blijven waken, doch ik heb gemeend, hoezeer in de gegeven omstandigheden geen verdere

8 Zoals we in voorgaande hoofdstukken zagen: Amersfoort, Utrecht, Linschoten, Kockengen, Loenersloot c.a. en Oud-Loosdrecht.

9 Herv. Ered., 5 okt. 1837, no. 14.

maatregelen genomen kunnen worden, U HoogEd. Gestr. met het voorgevallene te moeten bekend maken.

Drie weken na de instituëring kwam ds. H.J. Budding naar Hilversum en het zijn de diensten die op deze dag door de kerkeraad en hem belegd zijn geweest, die tot grote opschudding, ja zelfs tot mishandeling van enige Afgescheidenen hebben aanleiding gegeven, en een aanzienlijke nasleep hebben gehad.

Aangezien over deze gebeurtenissen betrekkelijk veel is gepubliceerd,[10] zullen wij hier niet de officiële stukken opnieuw reproduceren, maar liever de hoofdzaken noemen en daarbij enig commentaar geven.

Het was burgemeester B. Andriessen ter ore gekomen dat zondagmorgen 12 juni 1836 een godsdienstoefening zou worden gehouden in het huis van Gijsbert Haan - veehouder volgens het request van 1836, wever volgens het proces-verbaal van die dag - gelegen aan de Groest.

F.C. Muijsken, vrederechter wonende te Noordheide (Maartensdijk) schrijft op 14 juni aan minister Van Maanen: '...bij een welgezete landman, wonende op de landhoeve genaamd de Kroost...'. Uit andere gegevens blijkt dat Haan niet zo 'welgezete' was. De opstal stond op de hoek van de Groest en de Heerenstraat, van beide een tiental meters verwijderd. Het erf van het langgerekte gebouw - een voormalige boerderij - was verdeeld in een westelijk en een oostelijk gedeelte. De rapporten spreken van een voor- en een achterhuis. 's Morgens waren er circa 300 personen vergaderd.

De burgemeester begeeft zich vergezeld van de secretaris der gemeente, Albertus Perk, alsmede van de dienaren van justitie en politie Pieter de Nooij, Barend Mol en Jacob van Wielik naar gemelde woning. Aan een bevel de inmiddels aangevangen dienst te beëindigen en uiteen te gaan, wordt niet voldaan. Aanwezig zijn personen uit Hilversum, Huizen, Eemnes, 's-Graveland, Baarn, Loosdrecht en Ter Aa. Als de burgemeester en de secretaris zijn vertrokken en de drie dienaren achterblijven, wordt door een baldadige menigte met steentjes gegooid, waarbij enige ruiten sneuvelen en op het erf van Haan enige vernielingen worden aangericht. Muijsken schrijft aangaande de agenten van politie '...die baldadig volk ingeroepen of ten minste niet geweerd (hebben)'.

's Middags te kwart voor twee begeeft de burgemeester zich met de drie zelfde dienaren opnieuw naar de woning van Haan. Het laat zich verstaan dat de kleine stoet veel nieuwsgierigen naar de Groest lokt. Er zou opnieuw een dienst worden gehouden onder leiding van Budding, en er zouden enige kinderen worden gedoopt. Een grote menigte - aldus de burgemeester - had zich om het huis verzameld; deze gaf zich af en toe aan ongeregeldheden over. Budding en Gijsbert Haan worden vermaand de vergadering te doen uiteengaan, tenminste tot beneden de twintig personen,

10 Bos III, 246-257; J. Verhagen, a.w., 419-429; H.T. Colenbrander, Gedenkstukken der Alg. Geschiedenis van Nederland van 1795-1840, 10e deel, 5e stuk, 616 en 617.

maar hieraan wordt ook deze maal geen gevolg gegeven. Tenslotte wordt de vergadering gelast de woning te verlaten, maar als niet wordt gehoorzaamd, beveelt de burgemeester aan de drie dienaren het huis te ontruimen. Willem Karsemeijer uit Oud-Loosdrecht wordt het huis uitgesleept, waarbij zijn vrouw die zich aan hem vastklemde, flauw valt. Karsemeijer zou hierbij Pieter de Nooij 'een geweldige slag' hebben toegebracht en ook de burgemeester een klap hebben gegeven. Hendrik Dankelstein bloedde uit verscheidene hoofdwonden; ook Jacob Reijmerink uit 's-Graveland raakte gewond. De niet meer zo jonge Aalbert van der Vliet uit Nieuwer Ter Aa ontving enige slagen. Op het gerucht - aldus het proces-verbaal - 'door wien verspreidt is mij onbekend, want er was geen gevaar en ik had er, ofschoon in gedrang, geene gedachtens toe - dat de Burgemeester in gevaar was en hulp behoefde, drong plotseling een aantal ten huize in en dreef, niettegenstaande mijne vermaning tot rust, in een oogenblik met geweld de rest der vergadering uiteen.'

In dit laatste ligt het kardinale punt voor een beoordeling der gebeurtenissen. In de eerste plaats - Muijsken schrijft in zijn reeds genoemd verslag: 'De bevolking van Hilversum bestaat veel uit R.K.; de burgemeester anders een vrij geschikt man behoort tot die gezindte, ook de vrederegter. 't Schijnt de agenten van politie gelegenheid zoo geen aanmoediging tot baldadigheden gegeeven hebben. In 1830 was de houding der R.K. bevolking aldaar ook vrij dreigende...'.

Gedateerd 20 juli 1836 meldt Muijsken echter in een nader rapport:[11]

> Dat later in de namiddag de vergadering bijeen komende de Burgemeester de bijeenkomst schijnt te hebben willen beletten er ook volk van buiten binnen is gekomen en veel vernield heeft, ook eenige stoelen enz. Dat het eene vechtpartij moet geworden zijn, waarbij de Burgemeester zelve ook mishandelt is en beide partijen elkaar geklopt hebben.[12]
> Een (van de leden) der vergadering is met een bebloed hooft door het Dorp geloopen, uitschreeuwende Hij om de goede zaak mishandelt was, doch 't zig getrooste wijl zijn Heer veel meer geleden had enz.
> ...De Burgemeester is een anders welgezien en geschikt Man, maar heeft zo mij voorkomt niet menschkundig gehandelt. Waarom niet 't begin der baldadigheden gekeert. De schutterij was hiertoe des nodig wel gezind. Twee officieren, weet ik, kleedden zig al in uniform.
> En het C.P.[13] bepaald wel boeten voor (het) houden van vergadering maar geen militaire inlegering.[14] Nu zal het gevolg procedures zijn en bij enige condemnatie[15] van de Burgemeester worden de Separatisten nog meerder versterkt.

Het voornaamste wat de burgemeester, ethisch gezien, in deze zaak ten laste kan worden gelegd, is uiteraard niet dat hij bevelen van hogerhand uit-

11 Bos III, 252 en 253.
12 Het Nederlands van Muijsken is, als steeds, erbarmelijk. Wij brachten voor de duidelijkheid enige verbeteringen aan.
13 Code Pénal, het Franse wetboek van strafrecht.
14 13 juni 1836 werden gedurende acht dagen 1 wachtmeester, 1 korporaal en 10 kurassiers te Hilversum bij Afgescheidenen ingekwartierd.
15 Muijsken hield op grond van de feiten dus aanstonds met zulk een veroordeling rekening.

voerde, maar dat hij een situatie schiep die wel tot grote wanordelijkheden móést leiden. Zijn tweemaal met helpers door het dorp gaan naar de woning van Haan bracht vanzelfsprekend een baldadige menigte op de been. Maar deze gevaarlijke ontwikkeling zou nog kunnen zijn gestuit, als hij - wat Muijsken goed heeft gezien - tijdig de schutterij zou hebben opgeroepen. Met de assistentie van slechts twee of drie dienaren der politie moest de gang van zaken wel uit de hand lopen.

Wat het directe gevolg betreft: W. Karsemeijer en F.H. Reijmerink te Oud-Loosdrecht werden enige dagen later gearresteerd en geboeid naar de gevangenis te Loenen gebracht. De volgende dag werden zij getransporteerd naar het huis van bewaring aan de Heiligenweg te Amsterdam. Zij zijn daarbij enige dagen behandeld op een wijze die ons met afschuw vervult. Zo krijgen zij in 24 uur geen eten en eerst na ongeveer 10 uur een vat met water. En dit gebeurde midden in de zomer en ondanks het transport per voet van Loenen naar Amsterdam.

'Wat mijn persoon aangaat' - zo schrijft Karsemeijer later[16] - 'nooit heb ik den Heere Jezus van meer nabij leeren aanschouwen in het geloof, nooit meer van zijne zalige zondaarsliefde gesmaakt, dan in dien tijd van kruis en druk en vervolging.'

Verder: 'Des namiddags' (namelijk van de derde dag van gevangenschap) 'om 2 of 3 ure kwamen wij voor den rechter van instructie, en na ons gehoord te hebben, liet hij ons los tot nadere oproeping.'

Het proces dat op de gebeurtenissen te Hilversum volgde, werd in eerste instantie gevoerd voor de correctionele rechtbank te Amsterdam.

Hierbij dient te worden opgemerkt dat de burgemeester als getuige werd gedagvaard. Vanwege de onheuse behandeling hem daarbij aangedaan - hem werd onder meer de raad gegeven, onder ede staande, geen valse verklaringen af te leggen - beklaagt burgemeester Andriessen zich bij de minister van justitie. Na onderzoek ontvangt de fungerend president van de rechtbank een mondelinge berisping van de zojuist genoemde minister.[17] Verder: de politieagent Barend Mol komt als beklaagde voor de rechtbank. Hij wordt vrijgesproken.

Behalve opgelegde geldboeten, voor onder anderen ds. H.J. Budding en Gijsbert Haan, werden de beklaagden F.H. Reijmerink en W. Karsemeijer wegens verzet en het toebrengen van slagen veroordeeld tot respectievelijk twee maanden en één maand gevangenisstraf.

Door de veroordeelde Afgescheidenen werd tegen het vonnis van de rechtbank te Amsterdam beroep aangetekend bij het hooggerechtshof te 's-Gravenhage.

16 Geciteerd bij Verhagen, a.w., 428.

17 Bos III, 253-257. Aldaar worden ook de vindplaatsen genoemd van de stukken betreffende de gehele procedure: archief justitie (geheim) 21 maart, 5 mei en 17 mei 1837.

In dit appèl werd F.H. Reijmerink geheel vrijgesproken en werd W. Karsemeijer veroordeeld tot drie dagen gevangenisstraf.[18] Bewaard zijn gebleven de hoofdpunten van de verdediging van Karsemeijer c.s. voor het gerechtshof gevoerd door mr. Anne Maurits Cornelis van Hall.[19] Wij geven het voornaamste van bedoelde pleitrede hieronder puntsgewijs weer.

De dienaren van politie zouden tegen W. Karsemeijer hebben gezegd: 'Wij zullen je wel zaligheid leeren'. - Dit volgens de 19e getuige Evert Lamme, wonende te Oud-Loosdrecht.

Het zou - ook volgens de burgemeester - in de woning van Haan te duister zijn geweest Karsemeijer te herkennen. Reeds daarom zou het onmogelijk zijn te bewijzen dat Karsemeijer heeft geslagen. Karsemeijer verklaart 'tot stikkens toe in zijn das (te zijn) geknepen'. Als hij zich verweerd heeft, is dit slechts geweest om zich los te rukken. Karsemeijer is 'eindelijk aan den volkshoop overgeleverd met de opmerking, slaat hem maar dood'. Het inwendige van het huis van Gijsbert Haan is verwoest. Dit is gebeurd in het bijzijn van honderden mensen 'bij het uitgaan der Catholieke kerk'. Dáárvoor is geen enkele persoon aangeklaagd.

De verdediger acht het waarschijnlijk dat 'Burgemeester en geregtsdienaars in het duister van hunne eigene satellieten van het Hilversumsche gemeen slaag hebben gekregen'. De schuld van Karsemeijer en Reijmerink kan niet worden bewezen.

De burgemeester heeft het 'graauw' te hulp geroepen. Zoiets schept een gevaarlijk precedent.

Mr. Van Hall zegt te pleiten op grond van de inhoud van de verhoren van de getuigen Hoogeveen, Evert Lamme, Corn. Vlaanderen, Willem Oranjeboom en Nicolaas Pos.

Willem Karsemeijer heeft zijn straf van drie dagen uitgezeten te Utrecht. In de gevangenis heeft hij een door een ander geschreven, maar door hem ondertekend, briefje gezonden aan de gouverneur van de provincie Utrecht van de volgende inhoud.[20]

> Utrecht 19 April 1837
>
> Met verschuldigde eerbied geeft te kennen Willem Karsemeijer, thans gedetineerde in het Vereenigd Arrest- en Provoosthuis te Utrecht.
> Dat hij veroordeeld zijnde tot drie dagen gevangenis wegens het houden van Godsdienstige bijeenkomsten, gaarne wenschte, dien tijd niet gelijk gesteld te worden met andere gevangenen van eenen anderen aard, waarom hij te rade is geworden zich tot Uwe Excellentie

18 A.R.A., Rechterlijke archieven 1811-1838, Hooggerechtshof, inv. no. 295, vonnis 5 april 1837.
19 Scholte Papers, Central College, Pella, Iowa, U.S.A.
20 R.A. Utrecht, Arch. gouverneur prov. Utrecht, mei 1837.

te wenden, beleefdelijk verzoekende hem de pistole of vrije kamer[21] wel te willen gunnen.
Hetwelk doende
W. Karsemeijer[22]

Om terug te keren tot Hilversum: ds. Budding was er de man niet naar zich door de gebeurtenissen van 12 juni te laten afschrikken, noch de kinderen die op genoemde datum zouden worden gedoopt, ongedoopt te laten. Veertien dagen later - 26 juni 1836 - is hij terug en zonder dat het grote publiek er iets van gewaar wordt, doopt hij twee kinderen van de families Grootveld, één van Cornelis Haan, alsmede Grietje en Lijsje, twee dochtertjes van Leendert van Kampen.[23] Op 24 augustus preekt hij opnieuw in Hilversum[23] en doopt dan Gerbrand Hogenbirk, zoon van wijlen (!) Gerbrand Hogenbirk en weduwe A. van Reenen.[24]

4. Gemeentelijk leven 1837-1869

Gedurende de eerste jaren is de bediening des Woords en der sacramenten te Hilversum schaars geweest. Toch lezen wij van bedieningen van de doop in 1837 en 1839 door ds. Scholte; in 1837, 1838 en 1840 door ds. H. de Cock: in 1840 tweemaal door ds. S. van Velzen.[25]

Wat de huisvesting betreft: circa 1840 verhuisde Gijbert Haan naar Laanstraat no. 12. De plaats van samenkomst werd toen ook verlegd van de woning aan de Groest naar laatstgenoemd pand. Na de emigratie van Haan in 1847 - waarover in paragraaf 5 - kwam de kleine gemeente tezamen ten huize van Gerrit Meijer aan de Ruitersweg no. 19.

'Des Zondags las men een preek. Bij de Avondmaalsbediening was het getal communicanten soms niet groter dan zes. Voor het Avondmaal werden tinnen borden en bekers uit het particulier bezit van een Hervormde geleend.'[26]

Na de Ruitersweg werd de plaats van samenkomst Havenstraat 25. Eén der gemeenteleden, een vermogend man, had dit huis gekocht van me-

21 Pistole = vertrek waar men tegen betaling een betere verzorging genoot dan de andere gevangenen.
22 Niet kon worden nagegaan of dit briefje het gewenste resultaat heeft opgeleverd. Gezien de korte termijn waarop dit mogelijk zou zijn geweest, lijkt het ons niet waarschijnlijk.
23 Arch. Geref. kerk Hilversum, eerste doopboek.
23 Arch. Geref. kerk Hilversum, eerste doopboek.
24 Fr. Kuijper, a.w., 225. In enige noten lezen we, dat naar de mening van Pieter de Nooij, gerechtsdienaar, overgrootvader van de schrijver, het initiatief tot de handelingen van de burgemeester en zijn helpers uitging van de gemeentesecretaris Albertus Perk. Dezelfde De Nooij zou door Jan Borten Hartog uit Bunschoten (men zie voor hem hoofdstuk 6), een ijzersterke reus, in het huis van Gijsbert Haan zijn opgetild en ondersteboven in een hoek gezet.
25 Eerste doopboek.
26 Fr. Kuijper, a.w., 217.

vrouw J.J. Zeelt te Baambrugge, onder voorwaarde dat een gedeelte van het pand, een tamelijk grote boerderij, tegen een geringe huur, voor de Afgescheiden gemeente zou worden bestemd.[27]

Pas in 1877 werd het eerste kerkgebouw in gebruik genomen. Het stond eveneens aan de Havenstraat, thans Boaz-huis.

De erkenning van de gemeente door de overheid, is onder de wetgeving van vóór 1854, nimmer tot stand gekomen.

Een request in 1839 ingediend werd afgewezen bij koninklijk besluit van 5 augustus 1839. Het werd getekend door 32 personen. De afwijzing geschiedde op grond van de volgende overwegingen: de gemeente is te klein, de gemeente is financieel te zwak eventuele behoeftigen te onderhouden, en zij is niet in het bezit van een voor de eredienst bestemd gebouw, of particulier huis dat daarvoor kan worden ingericht.

Zij zal niet worden erkend 'zoolang zij niet ten genoege der Regering (heeft) doen blijken tot het onderhoud (harer) armen en het dragen van de kosten van (hare) eeredienst, welke zij verklaard heeft op zich te nemen, werkelijk in staat te zijn'.[28] Eerst gedateerd 27 mei 1869 wenden P. van Beusekom c.s. zich opnieuw tot de landsoverheid, maar het is dan niet een vragen om erkenning, doch een zich aanmelden, teneinde als rechtspersoon te kunnen handelen. Op 26 september 1869 wordt het 'adres' door de overheid voor kennisgeving aangenomen. De naam van de gemeente is dan Christelijke Gereformeerde kerk.[29]

Wat verder de eerste jaren betreft het volgende. Al heel gauw moet de gemeente financieel een zeer moeilijke tijd hebben beleefd. We lezen in de notulen van de zustergemeente te Utrecht[30] van 16 januari 1838: 'Is gesproken van de hoogst kommervolle toestand der Gemeente te Hilversum, en besloten om op den aanstaanden rustdag des avonds te collecteren voor die Gemeente.' Een week later wordt als opbrengst van de collecte genoemd *ƒ* 22,67[5].

In het tijdvak 1836-1839 bezoeken Gijsbert Haan en Tijmen Grootveld de provinciale vergaderingen; bijzonderheden aangaande Hilversum worden niet vermeld.[31]

Reeds eind 1839 tekent zich de breuk tussen Hilversum en de groep Scholte af. In de kerkeraadsnotulen van 28 november 1839[32] vinden we dat de vergadering de ordening van H.G. Klijn en C. van der Meulen door

27 Nog is aan het achterste gedeelte van dit pand - thans aan de voorzijde een modern winkelgebouw (Van der Horst) - te zien dat het oorspronkelijk een boerderij is geweest.
28 Bos IV, 361-371. In dit gedeelte wordt uitvoerig gehandeld over de aanvraag tot erkenning en de adviezen van de ministers en de Raad van State.
29 Herv. Ered., inv. no. 1869, onder 'Hilversum'.
30 GKU, Notulen kerkeraad 1835-1840.
31 HO, provincie Utrecht.
32 Arch. Geref. kerk Hilversum, Notulen kerkeraad beginnende met 30 maart 1837.

de gemeente te Utrecht verwerpt. En in die van 7 juni 1840 staat, dat de kerkeraad de aanneming van de Dordtse kerkenorde door de te houden synode toejuicht. Om 'een einde te maken aan alle die twistingen en verdeeldheden'. Zoals bekend was het Gijsbert Haan, die als lid van de synode gehouden te Amsterdam van 17 november tot 3 december 1840, ds. H. de Cock vergezelde bij diens bezoek aan Scholte te Utrecht, waarbij laatstgenoemde eindelijk zijn schorsing wordt aangezegd.

Al op de eerste vergadering van het gereconstrueerde kerkverband in Utrecht en Noord-Holland, 29 mei 1840, is Hilversum vertegenwoordigd door haar beide ouderlingen Grootveld en Haan.[33] Toch brengt de scheur door Scholte veroorzaakt ook in Hilversum nog enige beroering. Sommige leden, onder wie vermoedelijk de diaken Jan Donker, blijven gebruikmaken van de prediking en de uitdeling der sacramenten door ds. H.P. Scholte; dit 'met verzuim der openbaren Godsdienst alhier'. Op 30 september 1841 besluit de kerkeraad advies te vragen aan de classicale vergadering[34] in zake het doen van een bekendmaking aan de gemeente. De voornaamste punten daarbij waren de volgende. De kerkeraad verklaart de Dordtse kerkenorde te hebben aangenomen.

Op de synode 17 november 1840 en volgende dagen te Amsterdam gehouden is besloten, volgens artikel 80 der kerkenorde, één der leraren - ds. Scholte - te schorsen 'totdat ZEW. door belijdenis en bekeering, afstand zijner zonden komt te beloven en te bewijzen'. Deze leraar blijft echter voortgaan in zijn wegen.

De kerkeraad vermaant de leden der gemeente de dienst van deze leraar te vermijden, als onbevoegd tot de predikdienst en de uitdeling der sacramenten. Het betaamt de gemeenteleden niet, met verzuim van eigen godsdienstoefening de dienst van zulk een leraar bij te wonen. Doch waar men kan hem en zijn aanhang te vermanen tot belijdenis en bekering, opdat zij van hun verkeerdheid mogen worden teruggebracht.

De kerkeraad wekt op aan deze vermaning gehoor te geven en 'in eenigheid met de Kerke te leeven, zich van de door haar veroordeelde te onthouden'. De kerkeraad zal in het tegengestelde geval verplicht zijn, de kerkelijke wetten op de afwijkenden toe te passen.

De verklaring eindigt met een oproep tot onderwerping op grond van Romeinen 13.

Wij constateren dat de afdwaling van ds. Scholte in dit stuk niet wordt omschreven. Mogelijk had de kerkeraad dit reeds eerder voor de gemeente gedaan. In de notulen draagt het 'concept' merkwaardigerwijze als ondertekening: J. van Barneveld, H. Niezen, T. Grootveld, G. Haan.

33 NNH.

34 Ook dit gegeven is een bewijs voor het feit dat van 1837 tot 1847 classicale vergaderingen zijn gehouden in het ressort Hilversum. De notulen zijn tot heden onvindbaar. Niet onmogelijk is dat zij door Gijsbert Haan bij zijn emigratie zijn meegenomen.

Het is duidelijk dat de kerkeraad, alvorens het stuk af te kondigen, begeert dat het als het ware van de classicale vergadering zou uitgaan. Deze vergadering omvatte op genoemd tijdstip: Bunschoten, Westbroek c.a. en Hilversum.

We weten niet hoe het verder is gegaan met dit stuk, maar één ding is wel duidelijk, dat Haan en Grootveld niets moeten hebben van de richting Scholte.

Geheel anders diaken Jan Donker en zijn vrouw Aaltje Vlashof. Zij blijven de 'openbare godsdienst' verzuimen. Zij zijn aanhangers van Scholte, maar hebben ook als grief 'dat er verkeerd gehandelt was, in de afstemming en stemming der Diakenen'. We kunnen niet nagaan wat dit bezwaar precies inhield, maar - voor zover bekend - is Jan Donker in 1841 afgetreden of afgezet als diaken.[35]

De kerkeraad telt dan - eveneens voor zover we weten - drie leden: de ouderlingen G. Haan en T. Grootveld, alsmede de diaken G. Meijer.

In de notulen van de kerkeraad komt dan een hiaat over de jaren 1841-1860! Wat we willen weten van dit tijdvak moeten we grotendeels putten uit classicale en provinciale notulen.[36]

In die van de provincie van 31 oktober 1844 vinden we dat de vraag rijst of het huwelijk van een lid met iemand buiten de gemeente kerkelijk mag worden bevestigd. Na een uitvoerige discussie wordt over deze zaak gestemd. Elf leden beantwoorden de vraag ontkennend; vijf leden zijn van gevoelen 'dat ook het huwelijk van een lid met een ander die geen lid is op de gewone wijze met het formulier bevestigd mag worden'; drie leden hebben geoordeeld dat het huwelijk in zulk een geval wel kerkelijk mag worden bevestigd 'maar met verandering van sommige uitdrukkingen in het formulier'.

Wij kunnen niet nagaan hoe sterk afgevaardigde Gijsbert Haan bij deze zaak was betrokken - in zijn familie of in zijn gemeente - maar na de uitslag van de stemming te hebben vernomen, betuigt hij 'dat hij zich niet meer rekent bij ons te behooren en wil geen stem meer uitbrengen. Nadat hij hierover vermaand is verlaat hij de vergadering ofschoon hem dit is afgeraden'. De gevolgen van deze stap in de gemeente Hilversum zijn ons niet bekend. Maar na tweemaal afwezig te zijn geweest, verschijnt Haan tot aan zijn emigratie nog driemaal, zonder onderbreking, in de provinciale vergaderingen. Een zekere impulsiviteit, die Gijsbert Haan ook in zijn Amerikaanse periode moet zijn eigen geweest, heeft hem vermoedelijk ook in deze zaak parten gespeeld.

Op 6 mei 1847 ontvangt Gijsbert Haan van de provinciale vergadering een attestatie wegens vertrek, met vrouw en kinderen, naar Noord-Amerika. Wij lezen dat de praeses - ds. S. van Velzen - '...reeds meerdere malen den

35 Notulen kerkeraad, 14 en 21 okt. 1841.
36 NCVU, NNH.

ouderling G. Haan heeft afgeraden om van hier naar Noord-Amerika te vertrekken'.

Al in de volgende notulen - 4 november 1847 - vinden we als naschrift dat Tijmen Grootveld, ouderling te Hilversum 17 januari 1848, op de leeftijd van 60 jaar is overleden.[37]

In deze tijd heeft de gemeente Hilversum geen enkele ouderling. De provinciale notulen van 2 november 1848 melden aangaande Gijsbert Haan, dat hij niet in een kolonie van vertrokkenen - kolonie van Van Raalte of Scholte - is terecht gekomen, maar toch 'in de stad'. Hij heeft daar gevonden 'eene Gereformeerde en Afgescheidene gemeente... afkomstig van Hollanders, die in de zeventiende eeuw derwaarts vertrokken zijn en bij welke hij zich heeft aangesloten'.[38]

Een jaar later - 1 november 1849 - vinden we in de provinciale notulen, dat Gijsbert Haan in een brief aan de kerkeraad te Hilversum 'zeer sterk klaagt over zijn tegenwoordige toestand'. Hij begeert naar Nederland terug te keren. Maar de broeders afgevaardigden verklaren geen middel van bestaan voor hem en de zijnen te kunnen vinden.

In 1848 wordt Gerrit Meijer ouderling en Nicolaas Peet diaken.

Eerstgenoemde zal de gemeente nog jarenlang in het ambt dienen.

Daarna wordt ook Pieter van Beusekom ouderling (1860); in 1866 evenzo Nicolaas Peet. Lourens Donker wordt in laatstgenoemd jaar diaken.

De gemeente is en blijft in deze jaren klein en zwak.

Zij komt nauwelijks het stadium van conventikel te boven. Want in 1861 wordt op de classicale vergadering geklaagd, dat in lange tijd geen avondmaal is gevierd.

Na 1869 gaat het enigszins bergopwaarts, maar het duurt tot 19 juni 1881 voor zij in P. Wagenmaker (1824-1906) haar eerste predikant mag ontvangen.[39]

5. Gijsbert Haan (1801-1874)

In deze laatste paragraaf willen we nog enige bijzonderheden vermelden uit het leven van de in 1847 naar de Verenigde Staten geëmigeerde Gijsbert Haan. Zijn levensloop mag merkwaardig worden genoemd.

Wij maken bij de beschrijving van één en ander geen aanspraak op volledigheid. Zouden wij dit wel willen doen, dan zou dit betekenen een diep-indringen in een bepaald onderdeel van de Amerikaanse kerkgeschiedenis, namelijk in het ontstaan van de Christian Reformed Church (1857). In enige publicaties wordt Haan genoemd de stichter of althans één van de stichters van genoemde kerkgemeenschap.[40] Verder kan de zwaarte van

37 Bedoeld is 70 jaar; Tijmen Grootveld werd geboren 1778 of 1779.
38 Men zie hiervoor de volgende paragraaf.
39 Men zie voor hem TWEEDE DEEL, register van personen.
40 Prof. J.G. Vanden Bosch, The Reformed Journal, november 1962; H. Algra, Het wonder van de negentiende eeuw, vierde druk, Franeker 1976, 198 en 200.

de taak die wij dán op ons zouden nemen gemakkelijk worden aangetoond door te vermelden dat ook de laatste jaren nog meer dan één publicatie over Gijsbert Haan is verschenen; zijn invloed wordt veelal als aanzienlijk gekenschetst. Wij tekenen daarbij aan dat het gegeven beeld over het algemeen wordt bepaald door het kerkelijke standpunt dat door de schrijvers wordt ingenomen.[41]

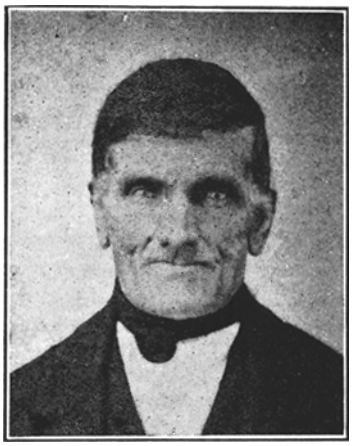

Gijsbert Haan.

Gijsbert Haan werd 7 januari 1801 te Hilversum geboren als zoon van Petrus Gijsbertz Haan en diens tweede vrouw Tijmentje Rijks Das. Voorouders van Gijsbert Haan worden in Hilversum reeds in 1566 genoemd. Zij

41 Van de oudere literatuur noemen we: B. de Beij en A. Zwemer, Stemmen uit de Hollandsch-Gereformeerde Kerk in de Vereenigde Staten van Amerika, Groningen 1871; Rev. N.H. Dosker, De Hollandsche Gereformeerde Kerk in Amerika, Nijmegen 1888; Ds. Henry Beets e.a., Gedenkboek van het Vijftigjarig Jubileum der Christelijk Gereformeerde Kerk (1857-1907), Grand Rapids, Michigan, 1907; Henry Beets, De Christelijke Gereformeerde Kerk in Noord Amerika, zestig jaren van strijd en zegen, Grand Rapids, Michigan 1918. Van de nieuwere literatuur vermelden we: Classis Holland Minutes 1848-1858 - Translated by a Joint Committee of the Christian Reformed Church and the Reformed Church in America, Grand Rapids, Michigan, 1950; Peter Plug, Gysbert Haan and the Secession of 1857, A student paper, Calvin College, Grand Rapids 1969; R. John Hager, Gysbert Haan, A Study in Alienation, The Reformed Journal, nov. en dec. 1963, jan. 1964 - De redaktie van dit tijdschrift maakt de opmerking dat zij '...does not share all of Dr Hager's opinions and judgments...'. Inderdaad zijn de conclusies van R.J. Hager, die van beroep tandarts is, hier en daar faliekant en getuigen zij van een niet al te grote deskundigheid van de schrijver; Robert P. Swierenga, The Impact of Reformed Dutch Immigrants on the American Reformed Churches in the Nineteenth Century, Knox College, Toronto, Canada, 1975.

behoorden tot de Protestanten, en waren van beroep aanvankelijk boeren, maar nadat Hilversum circa 1650 een 'weversdorp' was geworden, zijn er onder hen ook wevers en fabrikeurs.[42] De vader Petrus G. Haan wordt in 1808 in de lijst van aangeslagenen voor de heffing van drie millioen gulden als fabrikeur vermeld; hij was in dit jaar niet gefortuneerd.

Gijsbert Haan huwt te Hilversum 12 september 1819, dus op jeugdige leeftijd, Marretje Pos, gedoopt Oud-Loosdrecht 2 oktober 1800, als dochter van Gijsbert Klasen Pos en Magteltje Land. Voor zover we konden nagaan was zij een zuster van Nicolaas (Klaas) Pos, schipper, die bij de vervolging te Oud-Loosdrecht (hoofdstuk 24) door ons zo vaak werd genoemd.

Uit bovengenoemd huwelijk zijn van 1820 tot 1846 niet minder dan veertien kinderen geboren. Vijf overleden vóór de emigratie naar de Verenigde Staten in 1847, negen gaan er mee naar de Nieuwe wereld.[43]

Kleinzoon Rev. Gilbert G. Haan, zoon van de oudste zoon van Gijsbert (deze was eveneens Gijsbert genaamd en geboren te Hilversum 1824),[44] heeft de volgende beschrijving van hem gegeven.

'...een man, zes voet lang, slank en gespierd, glad geschoren, met vroeg witte haren, een scherpen en vasten blik in het oog, rijp in kerkelijke ervaring, begaafd met kennis en helderheid van inzicht, en daarenboven wel ter tale, niet zenuwachtig, onverschrokken, vastberaden, met sterke overtuiging en een ijzeren wilskracht.'[45]

Gijsbert Haan is na zijn aankomst in de Verenigde Staten - met vrouw en negen kinderen - niet aanstonds naar de staat Michigan gegaan.

Hij geeft enige bijzonderheden aangaande de eerste jaren in een apologie[46] uitgegeven in 1871 te Grand Rapids, Mi., onder de titel 'Stem van een Belasterden'.[47]

In dit werkje, geschreven in redelijk goed Nederlands, van 17 bladzijden, met kleine letter gedrukt, vertelt Haan, dat hij aanvankelijk in de stad New York ging wonen, en dat hij daar Amerikanen van Hollandse afkomst ontmoette. Sommigen van hen behoorden tot de Reformed Dutch Church (de kerken waarmee die van de classis Holland, Michigan, zich in 1850 zouden verenigen), anderen tot de daarvan in 1822 afgescheiden gemeenten. Volgens hem was er veel wat afkeuring verdiende in de Reformed Dutch Church (R.D.C.). Onder meer noemt hij het gebruiken van een bundel van

42 Fabrikeurs waren, in dit geval, zelfstandig werkende ondernemers (wevers), in tegenstelling tot arbeiders.
43 Wij ontvingen deze gegevens van dr. P.W. de Lange te Hilversum.
44 Deze Gijsbert Haan Jr. werd in de Verenigde Staten predikant; hij werd opgeleid door Rev. Douwe J. van der Werp, te Graafschap, Michigan.
45 Ds. Henry Beets e.a., Gedenkboek, a.w., 249 en 250.
46 Gericht tegen De Beij en Zwemer, Stemmen, a.w.
47 Aan te halen als 'Stem'. De brochure is vertaald door Rev. William K. Reinsma onder de titel 'Voice of One Slandered' (Grand Rapids, z.j.; niet in de handel).

800 gezangen, waardoor de Psalmen worden verdrongen, zang door een koor tijdens de kerkdiensten, geen catechismus-prediking, geen catechisatie. ‘Te New York werd ik er ook mede bekend, dat een groot deel der leeraren en leden der Reformed Dutch Church behoorden tot de verfoeilijke orders van geheime genootschappen, en dit zich niet schaamden...’[48]

Na enige tijd vertrekt hij van New York naar de omgeving van Paterson in de staat New Jersey. Zijn godsdienstige ervaringen zijn van dezelfde aard als die te New York. Vervolgens vestigt hij zich te Troy, dichtbij Albany, in de staat New York gelegen. Deze drie woonplaatsen hebben de familie Haan gehuisvest in de jaren 1847 tot 1849. Het is wel duidelijk dat het gezin het in menig opzicht in de eerste tijd niet kan vinden in de Verenigde Staten en dat Gijsbert Haan eigenlijk wel terug wil naar Nederland. Wij vonden dit laatste reeds in de vorige paragraaf.

In Albany ontmoet hij de predikant dr. Isaac M. Wyckoff van de R.D.C., degene die in 1850 ds. A.C. van Raalte en diens volgelingen er toe brengt, zich bij zijn kerkengroep aan te sluiten. Ook door deze wordt Haan er niet van overtuigd dat de R.D.C. de ware kerk vormt. In 1849 zetten Haan en de zijnen koers naar Michigan. Zij vestigen zich in Vriesland en verhuizen vandaar in 1851 naar Grand Rapids. Wij krijgen de indruk dat Gijsbert Haan daar zijn oude beroep van wever weer heeft opgevat. Hij schrijft: ‘...om het vak, waarin ik gekweekt was geworden ter hand te nemen.’[49] Al spoedig wordt hij in Grand Rapids tot ouderling van de emigrantengemeente gekozen. Hij bemerkt dat er in de gemeenten van de classis Holland veel onrust is over de aansluiting aan de kerken van ‘het Oosten’ en hij kan op grond van zijn eigen ervaringen niet anders doen dan de bestaande ongerustheid delen. De roep ‘Ds Van Raalte heeft ons verkocht’ klinkt in meer dan één plaats.

Een lidmaat H. Brink te Grand Rapids beschuldigt een mede-ouderling van Haan, G.B. Dalman, afkomstig uit Assen, de leer van de algemene verzoening voor te staan. In dezelfde tijd wordt op een classicale vergadering de vraag gesteld ‘Of het geoorloofd was, dezulken, die bekend stonden tot de orde der vrijmetselaren te behooren, als leden in de Kerk op te nemen?’. Dit gebeuren is voor Haan aanleiding de kerken van de classis op te wekken, te breken met de Reformed Dutch Church en correspondentie te zoeken met de Afgescheidenen in Nederland.

De vraag inzake de vrijmetselaars wordt door alle leden van de classicale vergadering (26 september 1853) ontkennend beantwoord, maar tevens blijkt uit de gang van zaken dat de R.D.C. zodanigen onder haar leden telt. Wat de zaak van de correspondentie met Nederland betreft: deze kwam gedurende de eerstvolgende jaren niet tot stand. Eveneens in 1853 - en daarna - ontstaat er deining, daar de predikanten de verspreiding van Baxter's ‘Call to the Unconverted’ zo niet stimuleren, dan toch niet

48 Stem, 3.
49 Stem, 7.

tegenstaan. In het boek komen duidelijk ongereformeerde leringen voor.[50] In 1856 maakt Haan bezwaar tegen de herkiezing van Dalman als ouderling. De classicale vergadering stelt hem in het ongelijk. De volgende dag - 3 april 1856 - stelt Haan opnieuw vragen over toelating tot het avondmaal van niet-leden door de kerken in het oosten. Door verscheidene leden wordt Haan dan aangevallen met de woorden dat hij verwarring en verdeeldheid zaait in de gemeenten tegen de classis, de predikanten en de Reformed Dutch Church. In 'Stem' schrijft hij, dat één van de predikanten - volgens de notulen van de classis zou dit de ons uit de hoofdstukken over Utrecht zo bekende H.G. Klijn van Grand Rapids zijn geweest - uitriep: 'Broeders! Ik verzoek dat er een Bededag wordt gehouden tegen dezen geest van twijfeling aan de Reformed Dutch Church; deze geest is des duivels!'[51]

Kort daarop scheiden Haan en enige anderen te Grand Rapids zich van de gemeente aldaar af. Opmerkelijk is dat na enige tijd ds. H.G. Klijn zich bij het afgescheiden groepje voegt.[52]

Op 19 maart 1857 werd de 'moedergemeente' der Christian Reformed Church, te Grand Rapids georganiseerd met ds. H.G. Klijn als voorganger; Gijsbert Haan, Jan Gelock en Johannes Gezon als ouderlingen; B. de Graaf, H. Moerman en A. Pleune waren de eerste diakenen.[53]

Op de vergadering van de classis Holland van 8 april 1857 was de acte van afscheiding van ds. H.G. Klijn ter tafel. Ook die van ds. Koene van den Bosch van Noordeloos, Michigan; deze schrijft dat hij niet langer kerkelijke gemeenschap met de classis kan onderhouden.[54]

Tevens scheidde zich een deel van de gemeente Graafschap af. In de brief geschreven uit naam van (een deel van) de kerkeraad aldaar, lezen we, dat men de kerkelijke gemeenschap verbreekt vanwege het aanvaarden van de 800 gezangen in strijd met de kerkenorde, het toelaten tot het avondmaal van personen van verschillende belijdenis, het achterwege laten van een regelmatig preken uit de Heidelbergse catechismus. En verder onder meer - 'Graafschap' schrijft dat dit het meest heeft bedroefd - dat er leden zijn in de kerken van de classis, die verklaren dat de Afscheiding in Nederland niet noodzakelijk was en op z'n minst ontijdig.

De vierde brief van afscheiding, aan dezelfde classicale vergadering gezonden, was die van een deel der gemeente te Polkton. De broeders aldaar

50 Men zie voor de Engelse theoloog Richard Baxter (1615-1691) Christelijke Encyclopaedie I, Kampen 1956, 492; Vergilius Ferm, An Encyclopedia of Religion, New York 1945, 60; alsmede de in deze beide werken genoemde literatuur. Baxter aanvaardde wel de leer der verkiezing, niet die van de verwerping. De 'Call to the Unconverted' werd in de vorige eeuw opnieuw uitgegeven, onder meer in de 'Practical Works' van Baxter, twee edities, 23 volumes (London 1830); 4 volumes (London 1868).

51 Stem, 13

52 Na enige maanden keerde H.G. Klijn terug.

53 Beets, Gedenkboek, a.w., 31 en 32.

54 Men zie voor ds. Koene van den Bosch, die met een deel van zijn gemeente Noordeloos (Z.-H.) in 1856 naar Noord-Amerika emigreerde: TWEEDE DEEL, 363.

schrijven dat de kerken van de classis zich verbinden met dezulken die afwijken van de leer van onze vaderen.[55]

Volgens dr. Beets is 8 april 1857 de geboortedag van de Christian Reformed Church in de Verenigde Staten.[56] Zoals bekend was haar naam aanvankelijk 'Ware Hollandsche Gereformeerde Kerk' of 'True Dutch Reformed Church'.

In 1861 ontstaat er een conflict tussen Gijsbert Haan en de kerkeraad van zijn (afgescheiden) gemeente. Haan die steeds had aangespoord tot het handhaven van de Dordtse kerkenorde, gaat in deze tijd zèlf tegen haar in. Hij weigert zich aan een herkiezing als ouderling te onderwerpen, maar wil zonder meer in zijn bediening voortgaan. Er ontstaat een sterke oppositie door deze eigenmachtige handeling. Tengevolge daarvan sluit Haan zich weer aan bij de Reformed Dutch Church. In 1869 heeft er een verzoening plaats van de kerkeraad en Haan. Beide partijen belijden schuld. Tot aan zijn overlijden in 1874 blijft hij dan lid van de Christian Reformed Church.

Wij menen met zijn kleinzoon dat Gijsbert Haan in kennis en inzicht ver boven vele van zijn mede-kerkleden uitstak. Op grond van de ons ten dienste staande gegevens, wijzen we de gedachte van R.J. Hager[57] af, dat hij voortdurend ontevreden was, daar hij niet als anderen - Klijn, H.H. Middel, Van den Bosch - tot het ambt van predikant, naar artikel 8 van de kerkenorde, werd geroepen. In Nederland hebben wij hem op geen enkele wijze pogingen zien doen, predikant te worden. Als trouwe volgeling en vriend van ds. S. van Velzen, zou hij daartoe wellicht mogelijkheden hebben gehad. Hij heeft dit kennelijk niet als zijn roeping gezien.

De zwakheden die wij ook bij Gijsbert Haan opmerken, zijn er evenals zo vele gebeurtenissen in dit boek, het bewijs van dat niet in menselijke standvastigheid het voortbestaan van de kerk rust, maar uitsluitend in het feit dat de Koning der kerk, haar Heere Jezus Christus, alle ding, ook in Zijn gemeente, leidt en regeert.

55 Classis Holland Minutes, a.w., 240-243.

56 Gedenkboek, a.w., 33. In genoemd boek geeft dr. Beets een brede verdediging van het 'wettig, plichtmatig en gerechtvaardigd' karakter van het ontstaan van de Christian Reformed Church, 35-48.

57 Vergelijk noot 41 van dit hoofdstuk.

[Bijlagen]

Bijlage I
Statistiek betreffende het aantal zielen over het tijdvak 1851-1900 (Gegevens ontleend aan het tijdschrift De Stem, 6 augustus 1851 en aan de kerkelijke Jaarboekjes sedert 1856.)

Classis Amersfoort

	1851	1856	1857	1858
Amersfoort	248	180	180	180
Bunschoten	487	550	550	550
Nijkerk[1]	31	100	100	100
Scherpenzeel	36	40	40	40
Renswoude[4]	-	-	-	-
Veenendaal[4]	-	34	34	34
Zeist	100	110	110	110

Classis Amersfoort

	1859	1860	1861	1863
Amersfoort	180	180	220	220
Bunschoten	550	600	600	600
Nijkerk[1]	100	100	100	100
Scherpenzeel	40	40	40	40
Renswoude[4]	-	40	43	43
Veenendaal[4]	34	34	45	45
Zeist	110	110	110	110

Classis Utrecht

	1851	1856	1857	1858

1 Te Nijkerk bestond een Afgescheiden gemeente van 1837 tot 1840 of 1841; eveneens van 1850 tot 1882 - in laatstgenoemd jaar wordt de gemeente ontbonden.
4 Classis Arnhem; eerst in Doleantie-tijd bij Amersfoort.
4 Classis Arnhem; eerst in Doleantie-tijd bij Amersfoort.
1 Te Nijkerk bestond een Afgescheiden gemeente van 1837 tot 1840 of 1841; eveneens van 1850 tot 1882 - in laatstgenoemd jaar wordt de gemeente ontbonden.
4 Classis Arnhem; eerst in Doleantie-tijd bij Amersfoort.
4 Classis Arnhem; eerst in Doleantie-tijd bij Amersfoort.

Utrecht	-	180	180	180
Westbroek c.a.	75	65	65	65
Kockengen	-	230	230	230
Baambrugge				
Oud-Loosdrecht[9]	-	100	106	216
Oud-Loosdrecht[9]	87	110	110	
's-Graveland	-	80	80	80
Hilversum	-	80	80	80

Classis Utrecht

	1859	**1860**	**1861**	**1863**
Utrecht	180	180	180	153
Westbroek c.a.	65	65	65	100
Kockengen	230	230	223	223
Baambrugge				
Oud-Loosdrecht[9]	216	216	216	216
Oud-Loosdrecht[9]				
's-Graveland	80	80	80	80[11]
Hilversum	80	80	80	80

9 'In Oud-Loosdrecht bevinden zich twee Gemeenten, die beide onder dezelfde classis ressorteren'; de tweede - indien afzonderlijk vermeld - is de 'gemeente Ruth Groen'.
9 'In Oud-Loosdrecht bevinden zich twee Gemeenten, die beide onder dezelfde classis ressorteren'; de tweede - indien afzonderlijk vermeld - is de 'gemeente Ruth Groen'.
9 'In Oud-Loosdrecht bevinden zich twee Gemeenten, die beide onder dezelfde classis ressorteren'; de tweede - indien afzonderlijk vermeld - is de 'gemeente Ruth Groen'.
9 'In Oud-Loosdrecht bevinden zich twee Gemeenten, die beide onder dezelfde classis ressorteren'; de tweede - indien afzonderlijk vermeld - is de 'gemeente Ruth Groen'.
11 Vanaf 1862 classis Amsterdam.

1865	**1867**	**1868**	**1869**	**1870**
220	300	300	325	325
600	780	780	850	850
100	100	86	86	86
40	40	40	40	125[3]
43	43	43	43	43
62	62	62	62	62
110	110	110	110	110

1865	**1871**	**1877**	**1892**	**1900**
220	326	370	337	915
600	850	1003	1445	2474
100	86	40	[2]	2600[2]
40	40	40	91	200
43	43	43	44	45
62	62	60	55	1000
110	80	82	66	560[5]

1865	**1867**	**1868**	**1869**	**1870**
153	153	194	194	227
100	100	100	100	108
223	223	223	159[7]	159
79	118	118	118	118
216	216	216	216	250
	60	60	60	
80	80	80	80	80

3 Vermoedelijk onjuiste vermelding.
2 In 1887 ontstaat een Doleantie-gemeente; deze gaat behoren tot de classis Harderwijk.
2 In 1887 ontstaat een Doleantie-gemeente; deze gaat behoren tot de classis Harderwijk.
5 Classis Utrecht.
7 Met ingang van 1869 wordt Breukelen afzonderlijk genoemd als dochter-gemeente van Kockengen; in 1869 met 75 zielen.

80	80	80	80	80
1865	**1871**	**1877**	**1892**	**1900**
153	290	324	700	7500
100	108	146	236	290[6]
223	159	175	160	180[8]
79	118	137	140	275[8]
216	250	250	223	223[10]
80	80	80	75	180
80	80	130	284	450[12]

6 Classis Amersfoort.
8 Classis Breukelen.
8 Classis Breukelen.
10 Classis Amersfoort.
12 Classis Amsterdam; alleen de 'A'-gemeente is genoemd - niet de 'Doleantie- of 'B'-gemeente.

Bijlage II
Lidmatenregister van de Christelijke Afgescheiden gemeente te Utrecht over de jaren 1835-1849

Bij het bewerken is gekozen voor een lexicografische volgorde en niet voor een chronologische.

Het jaar van aansluiting is achter de naam vermeld.

De samenstelling van de gezinnen is niet aangegeven, maar kan meestal worden afgeleid. Sommige ‘afgesnedenen’ etc. worden in of na 1849 - bij de hereniging van de ‘rest’ van de gemeente ds. H.P. Scholte en de gemeente E. Takken c.s. in het lidmatenregister aangelegd augustus 1849, opnieuw vermeld (aangegeven met x).

Voor het belang van deze bijlage zie men ook bladzijde 199.

Voor verdere bijzonderheden, die met het oog op de omvang van de bijlage niet kunnen worden vermeld, zie men het origineel, bewaard in het gemeentearchief van Utrecht.

Tekens

geb.	=	geboren in het jaar
-	=	gegeven is niet ingevuld; of, in de tweede kolom: herhaling van een naam.
i	=	inschrijving bij aansluiting of doop in het jaar
s, +	=	heeft zich bij de scheur in de gemeente in het jaar 1841 gevoegd bij de kerkeraad E. Takken c.s. Dit al dan niet door middel van de daad van de (een) ouder(s).
A	=	vertrokken naar de U.S.A. (voor zover bekend).
x	=	vermeld in lidmatenregister aangelegd augustus 1849. (Eerder ‘afgesneden’ of ‘zich onttrokken’.)

Volgens de ondertekening van het request van 27 december 1838 en bijbehorende stukken, telde de gemeente op dit tijdstip 67 belijdende en 65 doopleden, tezamen 132 personen; van deze datum tot de scheur in 1841 is er enige groei geweest door geboorte en aansluiting.

Uit de gegevens van de registers kan worden afgeleid:

1. Bij de scheur in 1841 breken circa 25 belijdende en 38 doopleden met de gemeente ds. H.P. Scholte; totaal 63 zielen.
2. In 1847 (alsmede in 1849 - enige personen) vertrekken 69 zielen naar de Verenigde Staten; vlak daarvóór moet de gemeente circa 115 leden hebben geteld.
3. In 1850 - na de hereniging - telt de gemeente ongeveer 75 zielen.

geb.	naam en voornaam of voorletters	i	s		bijzonderheden
1810	Alewijn, Johanna	1844			gehuwd met A.A.W. Schuyt
				27. 4.1848	naar Duitsland
1796	Aller, Neeltje van	1843			wed. de Blaauw; huisvrouw van L. Severijn vertrokken n. Veenendaal
1774	Ammers, Hendrik van	1835		7.10.1838	afgesneden
1811	Asch, Jacobus Anthonij van	1835	+	1841	onttrokken met zijn kinderen
1833	-, Jacobus Anthonie van	1835	+		
1837	-, Hendrik van	1837	+		
1840	-, Sara van	1840	+		
1834	-, Wilhelmina van	1835	+		
(1792)	Baay, Gerrit	1840		4. 5.1840	vertrokken naar Leerdam als herder en leraar
1836	Báhler, Henriette W.M.	1840		24. 1.1840	attestatie naar Brussel
1839	-, Louis Henri	1840		24. 1.1840	idem

1807	-, Pierre Benjamin	1840			gehuwd met C.H. Sames
				24. 1.1840	attestatie naar Brussel
-	Berg, Simon van den	1836			gehuwd met A.M. Fijth
				20. 5.1838	afgesneden
1816	Bergeijk, Adriana Maria van	1839			‘verbijsterd in het verstand’
1784	-, Laurens van	1839			gehuwd met J. Koejemans
				1847	A
1821	-, Maria Anna van	1839			gehuwd met J. Blanke
				1847	A
-	Betten				overleden
1813	-, Antonie Jacob	1835			gehuwd met J.H. van der Hagt
				1842	met huisgezin vertr. naar Noordeloos als herder en leraar
1838	-, Jan	1838			
1798	Beugen, Adrianus Marinus van	1835	+		gehuwd met D.J. Schouten
				1841	onttrokken met vrouw en kinderen en dientengevolge als diaken afgezet
1833	-, Adrianus Marinus van	1835	+		
1827	-, Davarina Johanna van	1835	+		

1826	-, Grada Johanna van	1835	+		
1839	-, Hendrikus Philippus van	1839	+		
1836	-, Johanna Maria van	1836	+		
183.	-, Johanna Maria van	183.	+		
1831	-, Johannes Jacobus van	1835	+		
1774	-, Johannes van	1835		1842	gehuwd met G. Veldhoen overleden
1807	Beukers, Evertje	1837	+		geh. met J. Hoedemaker (1837)
				1841	van de gemeente weggegaan
				1851	A

geb.	naam en voornaam of voorletters	i	s		bijzonderheden
1840	Biezen, Cornelis Regardus van der	1840	+		
(1794)	-, Hendrik van der	1840	+	1841	met zijn kinderen aan de gemeente onttrokken
1837	-, Hendrik van der	1840	+		
1834	-, Rijkje van der	1840	+		
1832	-, Teunis van der	1840	+		
1835	-, Teuntje van der	1840	+		
1846	Blanke, Jacoba Maria	1846		1847	overleden op reis naar Amerika (nog in ons land)
1788	-, Jacobus	1843			
1816	-, Johannes	1843			gehuwd met M.A. van Bergeijk
				1847	A
1811	Boom, Theodora Aletta van	1844			
1848	Bosch, Elisabeth Susanna	1849			
1828	Brandenburg, Anna	1839		1847	A
-	-, Gerard	1839		1847	A
1836	-, Gijsbertus	1839		1847	A

1826	-, Jochum Luppes	1839	1847	A
1831	-, Lubertus	1839	1847	A
1806	Brandt, Sara Maria	1837		gehuwd met H.P. Scholte
			23. 1.1844	overleden
1814	Breure, Maria Adriana	1844		gehuwd met J. Maasdam
			(1849)	A
1788	Buskes, Hendrik	1836	5.1847	onttrokken
-	Bijnum, Antonie van	1844	1847	A
1795	Camans (ook: Kamans), Lambertus	1836	3. 9.1838	attestatie naar Herwijnen
1818	Chabot, David	1843		overleden
1764	Cup, Floris	1840		gehuwd met V. Stouté
1826	Dingemans, Hendrik	1839	1841	vertrokken naar Gelderland
-	Dohmeijer, Friedrich	1839	29. 7.1839	attestatie naar Lipsland
1814	Dorssen, Aaltje van	1835		gehuwd met H.G. Klijn Jr.
			1842	met haar man naar elders vertrokken
1805	Dreibholtz, Clara C.	1835	1847	A
1837	Dulst, Cornelia van	1837		
1832	-, Gerrit van	1837		

1810	-, Willem van	1837		
1834	-, Willem van	1837		
1818	Ekeris, Albertus Hendrikus van	1836		feitelijk zich onttrokken
1784	-, Cornelis Johannes van	1836	29. 1.1844	afgesneden
1823	-, Geertrui Cornelia van	1836		feitelijk zich onttrokken
1820	-, Hendrika Geertrui van	1836		idem
-	Evers, Hendrika	1836	5.1847	onttrokken
1844	Eytinger, Johannes Cornelis	1844	1847	A
1809	-, Johannes David	1843	1847	A
1841	-, Maria Wilhelmina	1843	1847	A

geb.	naam en voornaam of voorletters	i	s		bijzonderheden
1805	Frederiks, Everardus	1840		14. 7.1840	attestatie naar Delft
-	Fijth, Anna Maria	1836		6. 9.1839	overleden
1819	Gardenier, Wijnand	1839		1841	‘Vertrokken naar Schiedam met getuigschrift.’ (in sept. 1842 pred. te Wolphaartsdijk)
-	Geest, Peter de			(1847	A De Bilt)
1810	Gentenaar, Johanna Jacoba	1838			huisvrouw van Joh. Markus
-	Girr, Louiza Eliz.	1841			vertrokken
1810	Glinderman, Hendrik	1837		5.1841	naar Vianen zonder att.
1796	Gorcum, Isaac van	1847			
1816	-, Maria Eleonore D.	1846			gehuwd met H. de Leur
				5.1848	naar Duitsland
1819	Goudsmit, Samuel	1846			geh. met E. van de Wall (1846)
				1847	A
1840	Grashuis, Jakob Thammo	1840			woonachtig te Maarssen
1797	-, Jan Michiel	1840			idem

1793	Grijff, Antonie	1847			
1810	Haak, Willem van den	1837			overleden
1810	Hagt, Jacoba H. van der	1835			gehuwd met A.J. Betten
1808	-, Willem van der	1835		13. 8.1837	afgesneden
1838	Hall, Floris Adriaan van	1838		7.1844	naar Amsterdam[1]
1837	-, Johanna Justina van	1838		7.1844	idem[1]
1836	-, Maurits Cornelis van	1838		7.1844	idem[1]
1786	Ham, Aartje van den	1836			wed. Stekelenburg
				1847	A
-	Hardenbol, Jacobus	-	+	1841	onttrokken
1792	Harmsen, Gerarda	1837			gehuwd met J. Miché
				25. 5.1841	overleden
1816	Heetveld, Arres Johannes	1846		1847	A
1841	-, Arres Johannes	1846		1847	A
1838	-, Cornelia	1846		1847	A
1843	-, Jacoba Elis.	1846		1847	A
1836	-, Maria Elisabeth	1846		1847	A
1839	Hein, Cornelis	1839	+		

1 Deze kinderen van mr. A.M.C. van Hall en H.S. van Schermbeek zijn na het overlijden van hun ouders, door de familie aan de Afgescheiden gemeente onttrokken.

1 Deze kinderen van mr. A.M.C. van Hall en H.S. van Schermbeek zijn na het overlijden van hun ouders, door de familie aan de Afgescheiden gemeente onttrokken.
1 Deze kinderen van mr. A.M.C. van Hall en H.S. van Schermbeek zijn na het overlijden van hun ouders, door de familie aan de Afgescheiden gemeente onttrokken.

1804	-, Hendrik		+		gehuwd met W. Pop
				1842	onttrokken met vrouw en kinderen
1831	-, Hendrijet	1839	+		
1835	-, Jan	1839	+		
1837	-, Lowisa	1839	+		
1796	Hellinks (Hellings), Christina	1836			naar Veenendaal
1803	Hendriks, Gijsbert	1835		25. 3.1847	afgesneden
					gehuwd met J.E. Kramp
1805	Hermelink, Hendrik M.	1835		16.10.1838	vertrokken naar De Bilt

geb.	naam en voornaam of voorletters	i	s		bijzonderheden
1816	Hettinga, Anke van	1847		‘5.1848	Vertrokken naar Duitschland.’
					(Dit is doorgehaald.)
				5.1849	‘Daarna vertrokken naar Amerika.’
-	Hilten, Marie van	1839		1837	gehuwd met E. Beukers
1811	Hoedemaker, Johannes	1836	+	1841	onttrokken met vrouw en kinderen
				1851	A
1838	-, Johannes	1838	+		
1839	-, Philippus Jacobus	1839	+	1851	A
1814	Hoogland, Elizabeth	1840		1840	gehuwd met W.J. Dingemans vertrokken zonder attestatie
1828	Horst, Adriana	1836			
1838	-, Hendrika	1836			
1829	-, Leentje	1836			
1818	-, Pieter	1838		14. 7.1840	att. naar Dordrecht
1832	-, Sebilla	1836	+		heeft zich onttrokken x
1808	-, Sybilla	1835	+		gehuwd met E. Takken x
1803	-, Willem Jr.	1836			

1809	Hulstein, Andries	1836		naar Dordrecht
1782	Jong, Jan de	1835	7.10.1838	afgesneden
	Kamans (zie: Camans)			
-	Kamphuis, Klaas	1846		
1829	Keja, Antje	1837		
1837	-, Clasina	1837		
1826	-, Janna Geertrui	1837		
1824	-, Kaatje	1837		
1823	-, Marytje	1837		
1793	Keja-van den Heuvel, Mensina	1837		huisvrouw van Jan Keja
			1840	heeft zich met haar kinderen onttrokken
1816	Klausce (?), Hendrika	1843	1844	vertrokken zonder att.
			20. 5.1847	A
1839	Klijn, Cornelia	1839		
1822	-, Elizabeth M.M.	1835		
1793	-, Hendrik George	1835		gehuwd met Corn. Verbruch
			1839	als herder en leraar vertr.
				naar Kockengen met vrouw en 3 kinderen
1816	-, Hendrik George Jr.[2]	1835		geh. met Helena van

2 Zoon van H.G. Klijn (Sr) en van Wilhelmina Henrietta Kleine; hij huwt te Utrecht 26 nov. 1834.

					Zutphen; ten tweeden male
					geh. met A. van Dorssen; vertrokken
1835	-, Hendrik George	1835		24. 4.1835	(?) overleden

geb.	naam en voornaam of voorletters	i	s		bijzonderheden
1837	Klijn, Johannes C.	1837			
1805	Knobel, Matthijs Joh.	1835			vertrokken met att.
1786	Koejemans, Jobje	1839			geh. met L. van Bergeijk
				1847	A
1808	Kramp, Johanna Eliz.	1836		1838	geh. met H.M. Hermelink
				16.10.1838	met att. naar De Bilt
1833	Kranius, Bernardus	1836		5. 5.1840	vertrokken met att.
1798	-, Bernardus H.	1836			gehuwd met Ch. Sonnius
				5. 5.1840	vertrokken met att.
1838	-, Carel	1838		5. 5.1840	vertrokken met att.
1830	-, Charlotta	1836		5. 5.1840	idem
1828	-, Jan Hendrik	1836		5. 5.1840	idem
1835	-, Margaretha G.	1836		5. 5.1840	idem
1816	Krantz, Jan Willem David	1845		2. 3.1847	afgesneden
1820	-, Maria Henriette	1845			geh. met H.P. Scholte
	Elizabeth			1847	A
1815	Kuik, Hendrika	1838	+	1841	onttrokken

-	Kuilenburg, Antonia	1838	+	1841	onttrokken
-	-, Ida Hermina	1836			wed. Noordijk
				18. 7.1838	att. naar Amsterdam
1832	Kuiper, Christina M.	1836	+		
1796	-, Dirk Bernardus	1836	+		geh. met Chr. van Schaik
				1841	heeft zich met zijn kinderen onttrokken
1795	-, Hendrika Maria	1836	+		geh. met A. van Vlaanderen
1759	-, Johannes	1836		1839	overleden
1824	-, Johannes	1836	+		
1826	-, Johannes Nicol.	1836	+		
1834	-, Maria	1836	+		
1784	Kukuffsky, Johan Jacob	1836		5.1848	onttrokken x
1796	Laats, Johanna P.	1843			wed. Van Cleeff; onttrokken
-	Lagemaat, Helmert	1845		22. 2.1847	vertrokken met att.
-	Lakeman, Pieter	1839		29. 7.1839	met att. naar Hoorn
1815	Lekkerkerk, Trijntje	1839		10.11.1840	met att. naar Schiedam
1779	Lent, Maria van	1844			
1820	Leur, Hendrik de	1846			geh. met M.E.D. van Gorcum
				5.1848	vertr. naar Duitsland

1823	Lindeman, Johan Jacob Karel	1845			geh. met J.M. Rantzen
1797	Lokhorst, Cornelia	1836	+	1841	onttrokken
1821	-, Hendrik	1839		1840	vertrokken zonder att.
1821	-, H. van	1838		11. 7.1839	met att. naar Amsterdam
1800	Lothes, Pieter Wilhelm	1837			geh. met S.M. van der Wal
				1. 1.1839	met att. naar Amsterdam; heeft sedert 20.4.1838 het ouderlingschap bediend
1812	Luuring, Jan Willem	1837			geh. met J. Vroon
					met att. naar Amsterdam
1845	Maasdam, Elisabeth A.	1845		(1849)	A

geb.	naam en voornaam of voorletters	i	s		bijzonderheden
1813	Maasdam, Jacob	1845			geh. met M.A. Breure
				(1849)	A
1847	-, Jacob Gerrit	1847		(1849)	A
1842	-, Leendert	1844		(1849)	A
1823	Markus, Christina	1838			
1828	-, Johanna	1838			
1830	-, Johanna	1838		1847	A
1821	-, Johannes Hendrikus	1838		1847	A
1835	-, Maria	1838			
1826	-, Martinus	1838		1845	overleden
-	Meengs, Hendrik	1846		1847	A
1836	Mendelaar, Johan Hendrik	1839		1847	A
1834	-, Johanna Eliz.	1839		1847	A
1800	Meulen, Corneli(u)s van der	1838			geh. met Eliz. G. van de Roovaart
				1840	met att. als herder en leraar naar Middelharnis
1835	-, Elizabeth van der	1838			
1834	-, Jacob van der	1838			
1838	-, Johannes van der	1838			

1827	Miché, Anna Maria	1837	1847	A
1824	-, Benjamina Willemina	1837	1847	A
1829	-, Gerarda Johanna	1837	1847	A
1825	-, Jan Bernardus	1837	1847	A
1799	-, Jean (Baptiste)	1837		geh. met G. Harmsen
			1847	A
1832	-, Sara Gerda	1837	1847	A
1808	Nieuwkasteel, Joh. Leonardus Jacobus van			geh. met Hendrika Stulting
		1835	7.10.1838	afgesneden x
-	Noordijk, Abraham	1836		
-	-, Bastiaan	1836		
-	-, Helena A.Z.	1836		
1797	Nus, Cornelia Maria Gijsberta van	1847		(vertrokken naar de U.S.A.; jaartal niet vermeld)
1815	Nus, Johannes Simon Marinus Corn. van	1846		‘Vroeger geteekend van Nues’.
			1847	A
-	Oostveen, Marrigje	1836		geh. met H. van der Plaats
			1847	A
1769	Os, Johanna van der	1836		wed. C. van den Dorpe
			8. 5.1842	overleden

1816	Overeem, Willem	1838	1843	met att. naar Vuren
-	Overheem, Jacob Gerrit	1836	23. 8.1836	met att. naar Amsterdam
1810	Overkamp, Isaac	1839	1847	A
1783	Pater, Neeltje (van) de	1836	5.1847	onttrokken
1809	Pinto, Jacob Benjamin de	1843		‘Israeliet geboren zijnde, als Christen onder de Hervormden gedoopt.’
			1845	onttrokken

geb.	naam en voornaam of voorletters	i	s		bijzonderheden
1804	Plaats, Herman van der	1847			geh. met Marretje Oost(t)-veen
				1847	? A
1802	Pop, Wilhelmina	1839	+		geh. met H. Hein
				1841	onttrokken
1807	Putkamer, Aaltje	1836			
1810	-, Cornelia	1838		1842	zonder att. naar Alphen
1802	-, Pieter	1825			vertrokken naar Amsterdam
1838	Raad, Evert de	1838	+		
1837	-, Helena de	1837	+		
1807	-, Markus de	1836	+		geh. met Jannetje Takken
				1841	? ‘Heeft verklaard geen gelovig lidmaat te zijn.’ x
1842	-, Rijk de	1842	+		onttrokken
1827	Rantzen, Jannetje M.	1844			geh. met J.J.K. Lindeman
1804	Ravussin, Jeanne Louise	1844		5.1844	naar Duitsland
1810	Rekum, Christiaan van	1837	+	1842	onttrokken

1815	-, Jan van	1835		2.1836	overleden
1821	Ridder, Bartholina Eleonora	1844		5.1848	vertrokken naar Duitsland
1805	Roovaart, Elizabeth Geertrui van de	1838			geh. met C. van der Meulen
1799	Rover, Jannetje de	1836	+	1841	onttrokken
1840	Rysdam, Adriana J.M.	1846		1847	A
1837	-, Egidius Johannes	1846		1847	A
1844	-, Geertruida Joh. E.	1846		1847	A
1806	-, Gerrit	1846			geh. met M.C. van Velzen
				1847	A
1842	-, Magdalena Cath.	1846		1847	A
1835	-, Neeltje	1846		1847	A
1839	-, Wynanda Girarda Elizabeth	1846		1847	A
1803	Sames, Charlotte Henriette	1840			geh. met P.B. Báhler
				24. 1.1840	met att. naar Brussel
1799	Schaik, Christina van	1836			geh. met D.B. Kuiper
				1840	overleden
-	Scherf, Jacoba	1841			‘huisvr. (Dirk) Slot’
				25. 6.1842	naar Amsterdam

1816	Schermbeek, Helena Suzanna van	1838		wed. mr. A.M.C. van Hall
			27. 1.1844	overleden
1805	Scholte, Hendrik Peter	1837		geh. met S.M. Brandt tweede huwelijk met M.H.E. Krantz
			1847	A
1833	-, Sara Johanna	1837	1847	A
1842	-, Sara Johanna Suzanna	1842	1847	A
1837	-, Sara Maria	1837	16 2.1838	overleden
1839	-, Sara Maria	1839	1847	A

geb.	naam en voornaam of voorletters	i	s		bijzonderheden
1799	Schouten, Davarina Johanna	1836	+		geh. met A.M. van Beugen
1799	Schuyt, Albertus Anne Willem	1847			geh. met J. Alewijn
				5.1848	vertrokken naar Duitsland
1843	-, Fréderique Leonie Marie Olga Elisa	1844		5.1848	idem
-	Severijn, Louis	1844			geh. met N. van Aller naar Veenendaal
1830	Slot, Dirk	1841		25. 6.1842	naar Amsterdam
-	Sonnius, Catharina	1836		21.10.1838	onttrokken
1802	-, Charlotta	1836			geh. met B.H. Kranius
				5. 5.1840	vertrokken met att.
1811	-, Margaretha	1836	+	1841	onttrokken
-	Steenhof, Jan	1839		22. 3.1840	att. naar Lent bij Nijmegen
(1819)	Steketee, Christiaan	1840		(1842)	naar Nieuwdorp (Z.) als

					herder en leraar
1823	Stoop, Hendrik (Hermanus) van der	1847			
1848	-, Hendrik van der	1848			
1767	Storing, Dorothea van	1835		28.10.1838	overleden
1776	Stouté, Vrouwtje	1840			geh. met F. Cup
-	Straten, Johan Bartho	1839		29. 7.1839	met att. naar Lipsland
1829	Stulting, Arnoldus	1835			
1825	-, Christiaan	1835			(vader afgesneden) x
1790	-, Cornelis Johannes	1835		7.10.1838	A afgesneden
1824	-, Cornelis J.	1835			(vader afgesneden) x
1812	-, Hendrika	1835			geh. met J.L.J. van Nieuwkasteel ‘Heeft zich met haar man geheel van de gemeente afgezonderd.’ x
1816	-, Hermanus	1835			(vader afgesneden) x
1821	-, Nicolaas	1835			
1797	Takken, Evert	1835	+		geh. met Sybilla Horst heeft

					zich met vrouw en kinderen onttrokken, en is dien tengevolge als ouderling afgezet x
1837	-, Evert	1837		20.10.1838	overleden
1836	-, Hendrik	1836		14. 2.1838	overleden
1832	-, Hendrika	1835		28. 9.1835	overleden
1801	-, Jannetje	1836	+		geh. met M. de Raad
				1841	onttrokken x
1834	-, Rijk	1835			
1849	-, Willem	1849			
1790	Tesselhoff, Anna Cath.	1835			att. naar Almkerk
1797	-, Hendrina	1835			vertrokken zonder att.
1781	Ubingh, Adriana	1836			wed. W. Horst
1800	Ulrich, Gerarda Joh.	1836			geh. met G. van Werkhoven
				1847	A

geb.	naam en voornaam of voorletters	i	s		bijzonderheden
1769	Veldhoen, Gerritje	1836			geh. met J. van Beugen
				11.12.1838	overleden
1797	Veldhuizen, Jan	1835	+	1841	als diaken afgezet, na onttrekking
1810	Velzen, Magdalena Catharina van	1846		1847	A
1797	Verbruch, Cornelia	1835			geh. met H.G. Klijn
1781	Vermeulen, Jan	1835		20. 5.1838	afgesneden
-	Versteeg, Jacoba	1839			vertrokken zonder att.
1799	Vlaanderen, Albertus van	1836	+		geh. met H.M. Kuiper
				1841	onttrokken x
1826	-, Albertus Hendrikus van	1836	+		
1833	-, Anna Hendrika van	1836	+		
1825	-, Anna Maria van	1836	+		
-	Vroon, Johanna	1837			geh. met J.W. Luuring
					met att. naar Amsterdam
1810	Waal, Elizabeth Maria	1839			geh. met A. Mendelaar

				1847	A
1799	-, Jacobus Coenraad	1836	+	1841	onttrokken met zijn kinderen x
1833	-, Johan Coenraad	1836	+		
1827	-, Johanna Eliz.	1836	+		
1836	-, Johannes Gerardus	1836	+		
1829	-, Sophia Gerarda	1836	+		
-	Wagtendonk, G. van	1841			vertrokken met att.
1792	Wal, Susanna Margreta van der	1837			geh. met P.W. Lothes
				1. 1.1839	met att. naar Amsterdam
-	Wall, Elizabeth van de	1846		1846	geh. met S. Goudsmid
				1847	A
1837	Werkhoven, Anton van	1837		1847	A
1828	-, Cornelis van	1836		1847	A
1840	-, Geertje van	1840		1847	A
1831	-, Gerarda Johanna van	1836		1847	A
1794	-, Gerrit van	1836			geh. met G.J. Ulrich
				1847	A
1826	-, Gerrit van	1836		1847	A
1839	-, Hendricus Jacobus van	1839		1847	A
1833	-, Hermanus van	1836		1847	A

1824	-, Sophia van	1836		22. 2.1845	overleden
1836	-, Willem van	1836			overleden
1842	-, Willem van	1842		1847	A
-	Winter, Antonie Pieter de	1839		4. 5.1841	att. naar Gorinchem
-	Woert, Regina van der	1841			wed. Steenhoff
-	IJzerman-van Lent, wed. J.F.	1836		6. 3.1837	overleden
-	Zuidhoek, Antje	1843		1844	vertrokken naar Zeist
1813	Zutphen, Helena van	1835			geh. met H.G. Klijn Jr.
				16. 9.1838	overleden
-	Zwart, Arie Cornelis de	1839	+		
-	-, Maas de	1839	+	1842	met zijn kind onttrokken
1810	Zweserijn, Sara	1838		29.7.1839	met att. naar Rhenen

Literatuur

Niet alle kleinere werkjes, terloops genoemde boeken en tijdschrift-artikelen die in de tekst van dit deel werden vermeld, zijn hieronder opnieuw genoemd.

A. Algemene werken betreffende de Afscheiding

F.L. Bos, Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834, deel I-IV, Kampen 1939-1946.
J. Bosch, Om waarheid en recht - Eenige Strijdschriften, Smeekschriften en Smaadschriften uit de dagen der Afscheiding, Kampen 1933.
J.C. van der Does, De Afscheiding in haar wording en beginperiode, Delft 1933.
J.P. van Dooren e.a., De archieven van de Nederlandse Hervormde kerk, Leiden, deel I, 1960; deel II, 1974.
Gedenkboek uitgegeven bij de herdenking van het eeuwjaar der Afscheiding in opdracht van de Generale synode der Christelijke Gereformeerde kerk in Nederland, Dordrecht 1934.
Handelingen van de Synoden van de Christelijk Afgescheiden (Gereformeerde) gemeenten 1836-1869.
Handelingen van de Synoden van de Christelijke Gereformeerde kerk (1872-1892).
Honderd veertig jaar gemeenten en predikanten. Uitgave van het algemeen bureau van de Gereformeerde kerken in Nederland, Utrecht 1964.
Jaarboekje voor de Christelijke Afgescheiden Gereformeerde kerk etc. - vanaf 1856.
G. Keizer, De Afscheiding van 1834, Kampen 1934.
Officiëele stukken betreffende den uitgang uit het Nederl. Herv. kerkgenootschap van de leeraren H.P. Scholte, A. Brummelkamp, S. v. Velzen, G.F. Gezelle Meerburg en Dr. A.C. van Raalte, Kampen 1863.
L. Oostendorp, H.P. Scholte - Leader of the Secession of 1834 and Founder of Pella, academisch proefschrift V.U., Amsterdam; Franeker 1964.
De Reformatie, tijdschrift uitgegeven en hoofdzakelijk geschreven door H.P. Scholte, serie I, 8 delen 1837-1840; serie II, 8 delen 1841-1845; serie III, 3 delen 1846-1847.
J.C. Rullmann, De Afscheiding in de Nederlandsch Hervormde kerk der XIXe eeuw, Kampen 1930.
Van 's Heeren wegen. De Afscheiding van 1834 op 10, 11 en 12 October 1934 te Utrecht herdacht, Kampen 1934.
S. van Velzen, Huishoudelijke reglementen der Chr.e Afgesch.e Gemeenten, met andere stukken, die daarop betrekking hebben, Kampen 1864.
J. Verhagen Jr., De geschiedenis der Christelijke Gereformeerde kerk in Nederland, Kampen 1881.
J. Wesseling, De Afscheiding in 1834 in Groningerland, deel 1-3, 1972-1977.
I. de Wolff, De strijd om de kerk in de 19e eeuw, Enschede 1954.

J.A. Wormser / J.C. Rullmann, Een schat in aarden vaten
I. Albertus Christiaan van Raalte, Nijverdal 1915.
II. Hendrik Peter Scholte, idem
III. Hendrik de Cock, idem
IV. Simon van Velzen, Nijverdal 1916
V. George Frans Gezelle Meerburg, Baarn 1919.

B. Plaatselijke en regionale kerkgeschiedenis

Jacobus Beukers, Gedenkschrift van het ontstaan der Christ. Geref. Gemeente te Bunschoten, met een voorwoord van zijn broeder W. Beukers, Kampen 1883.
A. Blokhuis, Uit de oude doos - Wat een eeuw geleden in Bunschoten en Spakenburg is geschied. De Afscheiding, 26 juni 1836-26 juni 1936, Spakenburg z.j. (1936).
J.G.M. Boon e.a., Gereformeerde kerk van Lopik - Honderd jaren (1871-1971), Lopik/Woerden 1971.
K. Deddens e.a., Om 't heilig huis, gedenkboek Afscheiding en Doleantie te Amersfoort, 1837-1887-1962, Amersfoort 1962.
Kerkhistorische Kroniek, redactie **H.M. Stoppelenburg,** 's Heer Arendskerke (Zld.), jaargang 1 t.m. 9 (1964-1973).

C. De Kruisgezinden

F.L. Bos, Kruisdominees - Figuren uit de Gereformeerde kerk onder 't kruis, Kampen 1953.
J.C. van der Does, Kruisgezinden en separatisten, 2e druk, Franeker z.j.
H.A. Hofman, Ledeboerianen en Kruisgezinden, Utrecht 1977.
Notulen van de Algemeene kerkelijke vergadering van de opzieners uit onderscheidene gemeenten der Gereformeerde kerk (onder het kruis) in Nederland; 1844-1869.
J. van Raalte, Wat was de Gereformeerde kerk in Nederland? De geschiedenis van de ‘Kruisgezinden’, Goes 1954.

D. Speciale onderwerpen

H. Algra, Het wonder van de negentiende eeuw, vierde druk, Franeker 1976.

H. Bouma, Een vergeten hoofdstuk - Een bladzijde uit de worsteling van de sedert 1834 wedergekeerde kerken voor gereformeerd schoolonderwijs, Enschede 1959.
H. Bouwman, De crisis der jeugd, Kampen 1914. Heruitgave, met een 'Woord ter inleiding' door **dr. C. Smits,** Kampen 1976.
Elise van Calcar-Schiotling, De Dertiende - Een familieroman, Schoonhoven 1857.
J.H. Gunning, H.J. Budding - Leven en arbeid, Rhenen 1909.
G.M. den Hartogh, Het Christelijk Gereformeerd Seminarie te Amsterdam, (1850-1852), Delft z.j.
H. Hoekstra, De kerkelijke beweging te Utrecht in het jaar 1887; gedachtenisrede uitgesproken 28 Maart 1912 etc., Arnhem 1912.
D. Kalmijn, Abraham Capadose (dissertatie), 's-Gravenhage 1955.
M. Elisabeth Kluit, Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865, Amsterdam 1970.
M. Elisabeth Kluit, Nader over hte Réveil, Kampen (1947).
Gera Kraan-van den Burg, Brandende harten (roman), Kampen 1961.

J. van Lonkhuijzen, Hermann Friedrich Kohlbrügge, Wageningen 1905.
G.P. Marang, De Zwijndrechtsche Nieuwlichters, Dordrecht 1909.
H. Natzijl, Verzamelde geschriften van Ds. L.G.C. Ledeboer, deel I-III, Utrecht 1977, 1978.
D. Nauta, Opera minora, Kampen 1961 (speciaal de hoofdstukken 'Gerard Kuypers' en 'Een uitloper van de Methodistische opwekkingsbeweging in Nederland omstreeks het midden der achttiende eeuw').
Jac. Overeem, De landbouwer van Driebergen - Het levensverhaal van Wulfert Floor, tweede druk, Utrecht 1961.
J.C. Rullmann, De Doleantie in de Nederlandsch Hervormde Kerk der negentiende eeuw, Amsterdam 1916.
J.C. Rullmann, De strijd voor kerkherstel, derde druk, Kampen 1928.
K. Schilder, De dogmatische beteekenis der 'Afscheiding', Kampen 1934.
H.P. Scholte, J.A. Wormser, Aanmerkingen betreffende een geschrift, getiteld: Verslag van de synode der Afgescheidene Gereformeerde gemeente in Nederland - 1840 - Amsterdam; Amsterdam 1841.
H.M. Stoppelenburg, A.M. Wessels, Een merkwaardig vijftal, Vianen 1969.
C. Veenhof, Prediking en uitverkiezing, Kampen 1959.
J.A. Wormser (Jr.), De vurige oven - Een verhaal uit den tijd der dragonades in Nederland, tweede druk, Kampen z.j.

E. Emigratie naar en emigranten-gemeenten in de Verenigde Staten

Henry Beets, De Chr. Geref. Kerk - Zestig jaren van strijd en zegen, Grand Rapids, Michigan, U.S.A. 1918.
Elton J. Bruins, The Americanization of a Congregation, Grand Rapids, Michigan, U.S.A., 1970.
Classis Holland, Minutes 1848-1858, Grand Rapids, Michigan 1950.
Rev. N.H. Dosker, De Hollandsche Gereformeerde Kerk in Amerika, Nijmegen 1888.
Souvenir History of Pella, Iowa; 1847-1922, Pella, Iowa 1922.
Gordon J. Spykman, Pioneer Preacher (Albertus Christiaan van Raalte), Grand Rapids, Michigan, U.S.A. 1976.
J. Stellingwerff, Amsterdamse emigranten - onbekende brieven uit de prairie van Iowa 1846-1873, Amsterdam 1975.
P.R.D. Stokvis, De Nederlandse trek naar Amerika 1846-1847 (dissertatie), Leiden 1977.

Register van personen

De namen van bijlage II ‘Lidmatenregister van de Christelijke Afgescheiden gemeente te Utrecht over de jaren 1835-1849’ (460-469) zijn hieronder niet overgenomen, aangezien deze lijst reeds lexicografisch is gerangschikt.

Niet **alle** personen die terloops éénmaal worden genoemd, bijvoorbeeld de ouders van een predikant, zijn in dit register vermeld.

Voornamen zijn in de regel slechts vermeld, indien anders verwarring zou kunnen ontstaan, bijvoorbeeld: Karsemeijer, Jaantje; -, Jan; -, Jannetje.

Abrams (Abrahamsz?), A., 376
Adriaanse, L. 178
Akerboom, M., 397
Algra, H., 452
Aller, N. van, 151
Aller, W. van, 111, 112
Aller-Thijs(s)en, Chr. van, 106, 112
Altena, J. van, 431
Amerongen, W. van, 442
Ammers, H. van, 196, 220, 259
Amorie van der Hoeven, A. des, 183, 185
Anbeek, A., 147
Ancona, J.S. d', 291
Andel, A. van, 163
Andel, H.W.H. van, 294
Andel, J. van, 344
Andriessen, B., 444, 446
Apeldoorn, A. van, 130
Apeldoorn, M. van, 21, 52, 53
Apeldoorn, W. van, 147
Appel, J., 327, 329
Appeltere, A.W. van, 248
Ariesse, G. 157
Arkel, G. van, 191
As, C. van, 410
Asch, J.A. van, 32, 234, 294, 295, 390
Asch van Wijk, H.M.A.J. van, 227
Asperen,.. van, 149
Assen, D. van, 209

Baalen, H.W.J. van, 178
Baas, F., 60
Baas, Jacobus, 59-61, 68, 80, 81, 85, 86
Baas, Jan, 60, 62, 69, 70, 72, 79-82, 84, 85
Baas, Jannetje, 60, 62
Baas, Woutje, 31, 397
Baay, G., 254, 255, 267, 275
Bakker, Daniël (Daan), 143, 153, 165

Bakker, Gerbertje, 31
Bakker, Gerritje, 431
Bakker, R., 60
Bal(c)ke, J., 362, 372, 383, 386
Balkom, Geertje van, 412
Balkom, Gerrit van, 397, 417
Balkom, L. van, 397, 412
Baltzer, J., 109
Bannier, W.A.F., 206
Baren, D. van, 313
Barendregt, H., 255
Barneveld, C., 323
Barneveld, J. (van), 30, 321, 325, 330
Barneveld (Barreveld?), Wessel, 210, 298, 306
Barneveld, Wessel Jr., 298
Barneveld, B. van, 298
Barneveld, C. van, 298
Barneveld, Cornelia van, 298
Barneveld, D. van, 298
Barneveld, E. van, 298
Barneveld, G. van, 298
Barneveld, H. van, 157
Barneveld, Jacob van, 298
Barneveld, Jan van Jr., 21, 297, 298, 300, 301, 303, 305, 417, 450
Barneveld, Jan van Sr., 166, 297, 299, 304
Barneveld, P. van, 210, 298, 300, 303, 306
Barneveld, R. van, 298, 306
Barneveld, T. van, 298, 299, 306
Barnevelt, G. van, 143, 144
Basoski, H.N., 152
Bavinck, H., 99
Bavinck, J., 99, 294, 295, 342, 424, 425
Baxter, Richard, 456
Beek, D. van, 111
Beek, E. van, 106
Beek, J. van, 111, 112
Beek, L. van, 38
Beek, A. van de, 135
Beekhof, A., 145, 147
Beets, Henry, 453, 456, 457
Bemmel, S. van, 120

Benschop, L., 321
Berendse, A., 130
Berg, A. van den, 32
Berg, B. van den, 31, 298, 306, 307, 397, 422
Berg, C. van den, 17, 30, 167, 169-173
Berg, D. van den, 321
Berg, G. van den, 31
Berg, H. van den, 128, 129
Berg, J. van den, 102, 103
Berg, M, van den, 53
Berg, P. van den (Westbroek c.a.), 307
Berg, Pieter van den (Oud-Loosdrecht), 31
Berg, S. van den, 191, 210, 220, 258, 259
Berg, Teunis van den, 168
Berg, Teuntje van den, 168
Berg, W. van den (Westbroek c.a.), 298, 306
Berg, Willem van den (Voorthuizen), 115, 116
Bergeijk, A.M. van, 278
Bergeijk, L. van, 273, 278, 381, 382
Bergh, A. van den, 31
Bergh, B. van den, 31, 412
Bergh, H. van den, 31
Bergh, J. van den, 31
Bergh, N. van den, 31
Bergh, P. van den, 31
Berghoef, P., 329
Berghoef, W., 328, 329
Bergshoef, P., 31, 312
Bern, F.C. van, 171
Betten, A.J., 32, 35, 199, 216, 226, 227, 233, 255, 256, 273, 274
Betten-van der Hagt, J.H., 32, 199
Beugen, A.M. van, 32, 181, 199, 205, 208, 210, 226, 254, 267, 271-276, 288
Beugen, J. van, 32, 199, 274
Beugen-Schouten, D.J. van, 32
Beugen-Velthoen, G. van, 32
Beukers, E., 199, 261
Beukers, Jacobus, hoofdstuk 6 passim, 109, 148, 261
Beukers, P.J., 57, 65, 79
Beukers, R., 91
Beukers, W., 56, 79
Beusekom, P. van, 21, 442, 449
Bey, B. de, 453, 454
Biezen, G. van der, 145, 147
Biezen, H. van der, 18, 26, 120, 142-146, 148, 155-157, 277
Bilderdijk, W., 117
Blanke, J., 285
Blankesteijn, Cs., 158, 162

Blauw, H.C., 163
Bleeuwanus, A., 409, 410
Bloemendaal, A., 431
Blokhuis, A., 33, 38, 56, 60, 62, 64-66, 69, 71-75, 77, 82, 83, 91, 97, 109
Blokhuis, C., 60
Blokhuis, W., 87, 91
Blonk, M., 325
Bodendijk, H.B., 154
Boef, M., 323
Boel, L., 30, 442
Boele(n), D., 368, 384
Bogaard, A., 321
Bogaard, Harmen, 321, 324-326, 328, 330, 331
Bogaard (Jr.?), H., 344, 347
Bokkel, J.W. ten, 175
Bol, Fred., 321
Bongardt, C., 360, 361, 384
Bongardt, S.J.M., 388
Boo, B. de, 271
Boom, A., 32
Boom, E., 31
Boom, H., 31, 202, 397, 399
Boom, J., 31
Boom, R., 135
Boom, W., 31
Boom, .., 31
Booms, H., 158
Boon, J.G.M., 22, 310
Boone, L., 153
Boonzaaijer, G., 145
Boot, K., 322
Booij, W., 31, 310, 312, 315, 318
Bor, J., 191
Bor, T. van de, 111, 112
Bos, A., 60
Bos, F.L., 34, 42-44, 142, 161, 245
Bos, G., 147, 148
Bos, M., 30, 442
Bos, A. van den (Amersfoort), 37
Bos, Aaltje van den (Bunschoten), 60, 64
Bos, E. van den, 397
Bos, H. van den, 321
Bos, J. van den, 91
Bos, M. van den, 397
Bos, R. van den, 60
Bosch, Chr., 397
Bosch, (militair).., 81
Bosch, A. van den, 110
Bosch, Jan van den, 442

Bosch, Johannes van den, 141
Bosch, Koene van den, 456, 457
Bosch, M. van den, 30, 431
Bosch, S.M. van den, 37, 41, 53
Bosch Kemper, J. de, 240
Boshuizen, A., 52
Boshuizen, M., 30, 442
Bottenburg, M. van, 37
Bouma, H., 14, 18, 420
Bouman, J.J., 42
Bouthoorn, J., 325, 368
Bouwman, A., 321

Bouwman, H., 96
Bouwman, J., 321
Bouwman, R., 147
Bovenkamp, G. van de, 147
Bovenkamp, J. van de, 147, 151
Bovenkamp, W. van de, 145, 147
Brandenburg, G., 274
Brandt, J.F.C., 414
Bredée, J.M., 57, 58
Bree, J., 431, 437
Bree, A. de, 31
Bree, J.H. de, 298, 306
Breukelaar, D., 175, 338, 341, 343
Brilman, J., 151
Brink, A., 143
Brink, H., 455
Brink, P. van den, 155
Broek, A. van den, 135
Broek, Hk. van den, 127
Broek, W.G. van den, 441
Broek, weduwe Hk. van den, 127
Broekhuizen, O., 53
Broekman, A., 196
Broek Roelofs, O.C., 333
Brom, H., 321
Brouwer, W., 393, 394
Bruggen, Hk. van, 126
Bruggen, W. van, 98
Bruin, A(a)lbert de, 106, 107, 110, 112, 113
Bruin, B. de, 106, 110, 112
Bruin, J. de, 110, 112-114
Bruin, N. de, 104
Bruin, P. de, 110, 112, 113
Bruin-de Graaf, D. de, 115
Bruin, familie de, 111, 112, 114
Bruinesse, W. van, 109
Bruininks, A., 312
Bruininks, M., 54, 296
Bruins, R., 429
Brummelkamp, A., 14, 41, 43, 63, 64, 68, 79, 84, 94-96, 109, 123, 125, 126, 132, 133, 147, 149, 173, 175-177, 206, 211, 222, 252, 255, 271, 275, 280, 286, 302, 303, 333, 336, 337, 343, 345, 381, 383, 408, 410, 412, 413, 418, 419, 421, 422, 437
Brummelkamp, J., 152
Bruijn, H. Sas de, 324, 326, 327, 329, 332
Bruijn, M. de, 327, 332
Bruyne Jzn., A. de, 175

Bruijne, P. de, 368
Buck, Pearl S., 292
Budde, D.A., 264, 266, 369
Budding, H.J., 26, 59, 62, 84, 140, 154-159, 161, 206-208, 253, 261, 285, 299, 311, 324, 356, 357, 401, 406, 441, 444, 446
Budding, W. (Veenendaal), 145, 148
Budding, Willem (Rhenen), 155
Buenk, C., 60, 67
Buitink, J., 114
Bulens, J.F., 175, 343, 344
Burg, D. van den, 127-129
Burg, G. van den, 52, 53
Buskes, H., 32, 210, 268, 274, 290
Butselaar, G. van, 135
Butselaar, J. van, 135
Buijs, B., 368
Buijtendijk, S.H., 182, 183, 193
Bijdemast, N., 439
Bijl, J. van der, 332, 342, 347

Calcar-Schiotling, E. van, 262, 263, 360
Callenbach, C.C., 106, 123, 144
Capadose, Abraham, 117-125
Capadose, E., 118
Capadose, H.C., 118
Capadose, I., 118
Chevallier, M.J., 118
Cirkel, R., 147
Cirkel, S., 147
Cloux, C. de, 422
Cock, H. de, 14, 38, 39, 64, 77, 78, 93, 107, 132, 133, 194, 242, 252, 264, 272, 273, 325, 406, 437, 441, 448, 450
Colenbrander, H.T., 207, 444
Cornelius, J., 297
Cors, weduwe P., 431, 436, 437
Costa, Isaäc da, 117, 118, 121, 143, 378
Costerus, F., 119
Couprie, J. (C.), 76
Coursel, F. van, 104-106
Cruyff, H., 37
Cuilenburg, Z. van, 188
Cup, F., 274

Daalen, F.H. van, 164
Daalen, Joh. van, 154-156, 159, 160
Dalman, C.M., 298
Dalman, G.B., 455, 456
Dam, Gerard van, 310, 311
Dam, Gerrit van, 168

Dam, J. van, 321
Dankelstein, H., 31, 442, 445
Dasselaar, W. van, 115
Davelaar, G. van, 147
Deddens, K., 37, 39-42, 51, 383
Dedelsman,.., 399
Dee, F.W. van, 140, 157, 159
Dekker, A., 390
Dekker, W., 147
Dekkers, G., 87
Deppe, J.M., 30, 431
Deteleff, C., 202, 399

Deventer, H.H. van, 156
Deijs, A. van, 442
Dibbits, L., 182
Diesman, J., 32
Dikkenberg, A. van, 143
Dingemans, H., 274
Dingemans, W., 274
Dinkelman, (luitenant).., 68, 81
Dirksen, Dirk, 115
Dirksen, Dirkje, 154
Does, C.M. van der, 78
Does, J.C. van der, 359, 366, 388
Doesburg, W., 31, 312
Dolman, W., 368
Donker, J., 30, 412, 442, 450, 451
Donker, L., 442, 452
Donker Curtius, H.H., 103
Donkersteeg, J., 60
Donner, J.H., 134, 175, 293, 334, 343, 396, 419
Dooren, L. van, 31, 397, 408, 409
Doorn, J. van, 158
Doornenbal, J., 260
Doornenbal, P., 168
Doornenbal, Willem, 123, 209
Doornenbal, Willemijntje, 168
Doornik, Gerrit van, 37, 53
Doornik, Gijsbert van, 37-41, 50
Doornik, H. van, 37, 39
Doornik, V. van, 150, 151
Doornik, W. van, 37, 38
Dorland, C., 442
Dorpe, weduwe C. van den, 32
Dorssen, A. van, 32, 199
Dosker, H.E., 98, 99
Dosker, N.H., 21, 98, 337, 421, 423, 426, 453
Draaijer, J.W., 157
Draaijer, juffrouw.., 155
Dreibholtz, C.C., 32, 199, 210
Drieling, F.H.C., 281
Drieling, H., 78
Driesen, G., 397
Drosselaar, H. van, 158
Duiker, P., 298
Duinen, H. van, 114, 115
Duist Lz., J., 91
Duist Jz., W., 91
Dulst, W. van, 199

Duijst, L., 58-61
Dijk, A. van, 298, 306
Dijk, B. van, 31, 356
Dijk, C. van (Veenendaal), 151
Dijk, Coenraad van ('s-Graveland), 431, 433, 437, 439
Dijk, H. van, 147
Dijk, J. van, 31, 356
Dijk, T. van, 323
Dijkgraaf, (veldwachter).., 313
Dijkhof, A., 442
Dijkhuizen, G.J. van, 106
Dijkhuizen-Abrahams, G. van, 106
Dijkman, D.H., 38
Dijksterhuis, P.M., 437, 439
Dijkstra, T., 115

Eck, J. van, 323
Ee, W. van, 210, 298
Egeling, L., 118
Eikelenboom, W., 339, 344
Eilenbos, W.J., 294
Ekeris, C.J. van, 32, 210, 274
Elskamp, H. van de, 440, 441
Elst, F. van, 18, 124-128, 147
Elst, H.W. van der, 37
Elst, J. van der, 37
Engeltjes, J., 38, 50, 52, 53
Entingh, A.S., 342, 420, 422, 423
Erkel, M., 322
Eskes, P.H., 50, 98
Essen, C. van, 136
Essen, Heiltje van, 151
Essen, Heintje van, 136
Essen, Hendrik van, 136
Essen, M. van, 151
Esser, A., 127
Ettikhoven, B., 298
Ettikhoven, E., 298
Ettikhoven, G., 298
Ettikhoven, Hendrik, 298
Ettikhoven, Herman, 298
Evenhuis, R.B., 366
Evers, B., 136
Evers, H., 32
Evers, J., 136
Evers, R., 136, 137
Everts, A., 320, 333, 334
Eijdman, G., 321
Eijkelkamp, J., 135, 137, 138

Eylenbosch, W.J., 191

Fabree, A., 31
Fabrie, M., 32, 397
Feddes, C.T., 30, 442
Fischer, P.Th., 328
Flesch, J., 44
Flesch, M., 44
Flesch, S.M., 42-50, 97, 110, 138, 438
Flier, Abraham, 314, 315
Floor, Wulfert, 129, 260
Fokker, Elizabeth, 31
Fokker, Evertje, 31
Fokker, J., 31, 335-337, 339, 340, 344, 355, 356
Fokker, M., 321
Foort, Geertje van 't, 135

Foort, Gerrit van 't, 135, 137
Fos, L., 410
Fos-Voogd, G., 412
Francken, A., 182, 184
Fruchte, H., 152
Fijnebuik, B., 144
Fijth, A.M., 220

Gann, Dun, H., 144
Garde, G. van der, 153
Gardenier, W., 255
Geelhoed, J., 175
Geelkerken, J.G., 383, 384
Geelkerken, J.M., 366, 383, 386, 439
Geest, G. de, 167
Geest, P. de, 167
Geest, A. van de, 87
Geest, B. van de, 60
Gelock, J., 456
Gent, C. van, 312
Gentenaar, J.J., 199
Gerdessen, A.L., 256
Gerremans, C., 115
Gerritse, H., 50, 52
Gersie, H., 312
Gersie, Jacob, 312
Gersie, Johannes, 31, 310-317, 325
Gert, H., 33
Geytenbeek, Hendrik, 127
Geytenbeek, Herman, 127
Geytenbeek, Sofya, 124, 127
Geytenbeek, T., 124
Geytenbeek, O.W. van, 324, 326, 327
Gezelle Meerburg, G.F., 14, 106, 144, 210, 233, 255
Gezon, J., 456
Ginkel, A. van, 128
Ginkel, E. van, 135
Glinderman, H., 199, 235, 281, 291
Goede, C. de, 86
Goen, M.S. van der, 42
Goris, R., 294, 340-342, 349, 389, 391
Gorkum, I. van, 191, 285
Graaf, B. de, 456
Graaf, D. de, 112
Graaf, G. de, 60
Graaf, H. de (Nijkerk), 112
Graaf, Hein de (Bunschoten), 57

Grashuis, J.M., 274
Grieken, M. van, 312
Griffioen, A., 394
Griffioen, Gerrit (Baambrugge), 387, 390-392
Griffioen Wzn., Gerrit (Kockengen), 321, 328, 330
Griffioen, Hendrik (Baambrugge), 394
Griffioen Wzn., Hendrik (Kockengen), 321, 325, 328, 330, 333-335, 337-340
Griffioen, J., 321
Griffioen, Maartje, 394
Griffioen, Marinus, 394
Griffioen, Marretje, 321
Griffioen, Simon, 321, 339-341, 344, 346-349
Griffioen, Willem (Baambrugge), 394
Griffioen Jr., Willem (Kockengen), 321
Griffioen Sr., Willem (Kockengen), 321, 324-326, 328, 330, 332
Griffioen, Willemijntje, 323
Grift, G. van de, 111, 112
Grimbergen, J.G., 50
Groe, Th. van der, 170
Groen, Aaltje, 31
Groen, Andries, 31
Groen, Dirkje, 31
Groen, E., 31
Groen, F., 31
Groen, H., 31, 421-424, 428
Groen, R., 31, 396, 397, 413, 415-418, 420-428
Groen van Prinsterer, G., 119, 359, 379, 380
Groeneveld, W., 392
Groep, J. van de, 60
Groot, H. de, 31, 312
Groot, P.J. de, 393, 394
Groot, W. de, 309
Grootendorst, A., 298
Grootendorst, B., 439
Grootendorst, C., 298, 306, 307
Grootveld, H., 442
Grootveld, Teunis, 442
Grootveld, Tijmen, 442, 443, 448-452
Grundmann, B., 322
Grijff, A., 191
Gunning, J.H., 62, 154, 158
Gijbels,.., 188, 189
Gijsbers, H., 112

Haagen, A. Pietersz, 397
Haak, W. van den, 199
Haan, C., 442, 448
Haan, Gijsbert, 17, 30, 272, 408-410, 415, 416, hoofdstuk 26 passim
Haan Jr., Gijsbert, 454

Haan, Gilbert G., 454
Haan Gzn., P., 453, 454
Haan, B. de, 329
Haan, C. de, 309
Haan, Marretje de, 321
Haan, Marrigje de, 321, 355
Haan, T.F. de, 51, 71, 98, 334, 420
Haan, W. de, 376
Haar, H. van der, 145, 147
Haas, J. de, 155, 157, 158
Haas, W. de, 74

Hafkamp, J., 30, 431, 437
Hageman,.., 292
Hagen, W., 406
Hager, R.J., 453, 457
Hagt, W. van der, 32, 210, 211, 256
Halberstad, A., 82
Hall, A.M.C. van, 9, 79, 241, 447
Hall, M.C. van, 292
Hall-van Schermbeek, H.S. van, 263, 278
Halteren, E. van, 60
Halteren, Z. van, 91
Ham, J. van der, 368
Hameling, W., 323
Hardeman, J., 147
Hardenbol, J., 32, 292
Hardeveld, J., 135
Harmelink, H.M., 167, 170
Harmsen, G., 199
Harn, W. van, 147
Hart, G. 't, 312
Harten, B. van, 368
Harten, C. van, 33, 368, 431
Harten, D. van, 394
Harten, N. van, 312
Harten, W. van, 94, 342
Hartenos, M., 322
Hartog, A., 321
Hartog, B., 60, 62, 91
Hartog, E., 60
Hartog, Francijntje, 60
Hartog, Francijntje, 61
Hartog, Frank, 61
Hartog, J., 61
Hartog, Jan Borten, 47, 59, 60, 62, 64, 79, 84, 85, 87, 88, 91, 96, 97, 109, 448
Hartog, L., 61
Hartog, Maria, 61
Hartog, Marretje, 61
Hartog, Marretje B., 61
Hartog, Petertje, 60
Hartog, Petertje, 61
Hartog, P.O.J., 91
Hartog, S. Jansz., 61, 62
Hartog, Willem, 61, 62, 73, 78, 80-86
Hartog, Willempje, 60
Hartog, Willemijntje, 61
Hartog, Wouterus, 60
Hartog, K. den, 155

Hartog, R. den, 157
Hartogh, G.M. den, 132, 359
Hasebroek, J.P., 381
Haselen, A. van, 114
Haselen, H. van, 38, 40-42, 44, 50
Haselen, W. van, 53
Haselen, weduwe H. van, 53
Hasselman, H., 94
Hasselman, J., 255
Hazevoet, A., 152
Heeck, A., 38
Heek, K., 61
Heer, G. de, 312, 313, 315
Hees van Berkel, J.J. van, 35, 240
Heesik, M., 322
Heetveld, D., 154
Heetveld, M., 18, 154-156, 159, 160
Heine, P., 189
Heineke, J.J., 368
Heister, H., 191
Hellenbroek, Abraham, 143
Hellendoorn, R., 441
Hellings, C., 32
Hendriks, G., 32, 195, 274
Hendriks, G.J., 131, 134-139
Hendriksen, W., 147
Hengst, W. den, 141
Hennipman, M., 30, 442
Hensbergen, T., 298, 307
Henten, D. van, 31, 419
Henten, E. van, 31
Henten, H. van, 31, 397, 426
Henten Pzn., J. van, 412
Henten, K. van, 31
Henten, Ruth van, 31
Henten, Pzn., Ruth van, 412
Henten, W. van, 31
Herder, J. de, 61
Heringa Ezn., J., 183, 184
Herngreen, G.F.W., 321
Heusden, H. van, 325
Heusden, H.A. van, 368
Heuvel, A. van den, 147
Heuvel, E. van den, 106
Heuvel, G. van den, 167
Heuveling, H., 61, 87
Heuveling, J., 82
Heijnen, A., 60, 61
Heijnen, B., 61

Heijnen, E., 59, 61, 87, 88, 109
Heijnen, Geertje, 61
Heijnen, Gijsbert, 61
Heijnen, Hendrik, 60
Heijnen, Hendrik, 61
Heijnen, Hendrikje, 61
Heijnen, J., 158
Heijnen, Willem, 61
Heijnen, Willempje, 61
Hoedemaker, J., 32, 261-263, 268, 269, 273, 274, 288, 290
Hoedemaker, Ph. J., 261
Hoegee, J. van, 298
Hoekstra, H., 295
Hoenderdaal, J. van 't, 167
Hoenderdaal, W.F. van 't, 173
Hoest, S.J. de, 106, 130

Hoff, Jan (Janssen) van 't, 107, 108, 110, 112, 113
Hoffman, J.G.H., 191, 192
Hofstede, A., 322
Hogenbirk Jr., Gerbrand, 448
Hogenbirk Jr., Sr., Gerbrand, 442, 448
Hogendorp, Dirk van, 117
Hogenhout, H., 368
Hogerhout, K., 390
Hol, G., 298, 307
Hol, W., 322
Holland, M. van, 145
Homburg, Ph., 256
Homburg, Servaas, 209
Homburg, Symen, 410
Homoet, C., 127
Homoet, M., 127, 130
Hondert, weduwe Hendrik van 't, 368
Hoog, E. de, 322
Hoogendoorn, Annetje, 322
Hoogendoorn, Ariaantje, 323
Hoogendoorn, D. (Utrecht), 255, 274
Hoogendoorn, Dirk (Kockengen), 322
Hoogendoorn, Geertje, 321
Hoogendoorn, Gerrit, 322, 328
Hoogendoorn, H., 322
Hoogendoorn Gzn., Jan, 322, 332, 344, 353
Hoogeveen,.., 447
Hoolwerf, G., 73, 83
Hoolwerf, Z., 58, 72, 78, 79, 81
Hoorn, J. van, 31, 356
Hoorn, H. van den, 135
Hop, E., 108
Hop, Rijckert, 108
Hop, familie, 108
Hop-Vedder, M., 108, 109
Hopman, G., 61
Horst, J., 167, 173
Horst, P., 32
Horst, W., 32, 191, 212, 214-216, 232, 233, 235, 259, 273-275, 277, 280, 285, 290, 292, 294, 295, 303
Horst-Ubingh, 32, 212, 232
Houte, G.W. van, 134, 175, 420
Houthuizen, H., 298
Houthuizen, L., 210, 298
Houthuizen, T., 442
Houtzagers, J.H., 115
Houven, A. van der, 118

Höveker, H., 264, 266, 369
Hoven, J.H. van den, 50, 53
Hovestad, Jan, 158
Hovestad, Joh., 147, 154, 157, 160
Hubregtse, L., 153
Hulscher, E., 314
Hulstein, A., 32, 274
Huydekoper van Maarseveen,.., 300
Huygen, A., 61, 91
Huygen, B., 73, 97
Huygen, G., 61, 79, 87
Huygen, H., 61
Huygen Gzn., H., 91
Huygen, Jacob, 87
Huygen, Jannetje, 61
Huygen, Jannetje Gerritsen, 61
Huygen, L., 61
Huygen, S., 61

Immink, J., 322
Ingen, M. van, 31, 442

Jager, D., 158
Jansen, A., 38, 39
Jansen, F., 329
Jansen, G., 147
Janssen, C.E., 322
Janssen, G., 322
Janssen, H.J., 163
Janssen, J.D., 103, 248
Janssen, W., 322
Jong, A. de, 321, 322
Jong, Carel de, 154
Jong, Coenraad de, 255
Jong, Cornelia de, 323
Jong, F. de, 323
Jong, H. de, 321
Jong, Jan de, 322
Jong, Johannes de, 32, 188, 191, 192, 202, 256, 257, 259
Jong, P. de, 61
Jongeneel, J.C., 319, 324, 333
Jongeneel, K., 322
Jongh, S.I. de, 42
Jonkers, M., 154
Jorissen, S.G., 190
Jorissen Wzn., W.J., 182

Kaajan, H., 261
Kaate, J. ten, 114, 115

Kaate, T. ten, 115
Kalkeren, weduwe J. van, 155
Kalmijn, D., 117-121
Kamp, G. van de, 111, 112
Kamans, L., 199
Kampen, C. van, 442
Kampen, G. van (Utrecht), 32
Kampen, Grietje van (Hilversum), 448
Kampen, J. van, 30, 442
Kampen, Leendert van, 30, 442, 448
Kampen, Lijsje van, 448
Kampen, S. van, 31, 442
Kampen, T. van, 30, 442
Kampen, V. (F.), 30, 140, 442
Kampen-Hogenbirk, M. van, 30, 442

Kamper, K. de, 147
Kamphuis, K., 292, 294, 295
Kampveld, A., 106
Kapteijn, A., 424
Kapteyn, W., 21, 112
Kaptijn, C.D., 403, 404, 408-410, 413
Karsbergen, Petronella, 390
Karsbergen, Pieter, 390
Karsemeijer, A., 31
Karsemeijer, B., 31, 322, 332-337, 339-341, 354-357
Karsemeijer, D., 410
Karsemeijer, H., 31
Karsemeijer, Jaantje, 31
Karsemeijer, Jan (Loenersloot), 31
Karsemeijer Jr., Jan, 31
Karsemeijer, Jan Jans (Oud-Loosdrecht), 31, 397, 408-410, 426
Karsemeijer, Jannetje, 31
Karsemeijer, Marretje (Kockengen), 323
Karsemeijer, Marretje (Oud-Loosdrecht), 31
Karsemeijer, Matje (Loenersloot), 31
Karsemeijer, Matje (Oud-Loosdrecht), 31
Karsemeijer, Metje, 31
Karsemeijer, N., 31
Karsemeijer, W., 31, 302, 338, 356, hoofdstuk 24 passim, 445-448
Kas-Tuninga, weduwe.., 322
Kasteleijn, G., 312
Keizer, G., 14, 132, 140, 142, 143, 152, 155, 157, 165
Keja, Joh., 186-190, 258
Kelderman, D., 136
Kemink, H.H., 380
Kemp, W. van de, 120
Kempen, G. van, 312
Kempen, S. van, 382, 384, 386
Kennedy, Hugh, 71, 101
Kersbergen, G., 376
Keulen, A.G. van, 31, 442
Keijzer, A., 403, 404
Keyzer, D., 154, 155
Klaassen, J., 136
Klaveren, G. van, 7, 8, 295
Klein, E., 321
Kleinendorst, K., 99
Kloet, J. de, 393
Kloot, K., 322
Kloppenburg, C., 292
Kluit, M.E., 285
Klijn, E.M.M., 196

Klijn, H.G., 17, 32, 68, 168, 186-190, 192, hoofdstuk 15 passim, 319, 322, 325-327, 330, 332, 333, 449, 456, 457
Klijn Jr., H.G., 32, 196, 210, 216, 224-227, 229, 233, 274, 410
Klijn, M., 30, 321
Klijn-Verbrugh, C., 32
Klijn-van Zutphen, H., 32
Knaap, Jacoba, 332, 397
Knobel, C., 322
Knobel, M., 322
Knobel, M.J., 32, 196, 397
Knock, J., 94
Knoppers, B., 53
Knoppers, B.A., 115
Knoppers, H., 114, 115
Knoppers, N.H., 115
Koejemans, J., 278
Koelewijn, A., 61
Koelewijn, A.W., 61, 79, 83, 86
Koelewijn, D., 65, 66, 81, 85
Koelewijn, D.J., 61
Koelewijn, G.J., 61
Koelewijn, H., 81, 82, 85, 87
Koelewijn, J., 61
Koelewijn Dzn., J., 55, 56, 99
Koelewijn, M., 87
Koelewijn, P., 91
Koelewijn, S., 61
Koelewijn, Willem, 70, 83, 91
Koelewijn, Willempje, 61
Kof, W. de, 191
Kohlbrügge, H.F., 119, 186, 187, 191-194, 200
Kok, B. Js., 312
Kok, C., 31, 312
Kok, D., 154
Kok, J.B., 312
Kok, W.A., 43, 98, 99, 288
Kok-Heymans, weduwe J.C., 312
Kolk, A. van der, 158
Kolk, J. van der, 61
Kolk, W. van der, 21, 61, 78, 80, 85, 86, 91, 109
Kolk, Z., van der, 61
Koning, J. de, 322
Koningsberger, V., 206
Koopman, M., 32
Koopmann, W., 175, 341-345
Kooten, Aart van, 322
Kooten, Arie van, 312
Kooten, E. van, 158
Kooij, E., 76

Kooij, I., 76
Kooy,.., 325
Koppel-Vos, weduwe J. van de, 431, 437
Korlaar Azn., E. van, 106, 113
Korver-Paling, H.H., 322
Koten, T. van, 143
Kraak, M., 390
Kraan, C., 167
Kraan-van den Burg, G., 278
Kramp, J.E., 167, 199
Kranius, B.H., 32

Kranius-Sonnius, C.G., 32
Krantz, J.W.D., 278, 280, 281
Krantz, M.H.E., 278, 280
Kraijenbelt, W., 302
Kreikamp, A., 115
Kreulen, J.R., 295
Krieger, A., 312
Krieger, A.C., 31
Krieger, C., 312
Krieger, E., 312
Krieger, E.J., 312
Krieger, G., 31, 312
Krieger, J., 312
Krieken, F.W. van, 190
Kristensen, Gunhild, 320
Kroon, P., 368
Kruidhoed, R., 30, 442
Kruiswijk, A., 321, 325
Kruiswijk, L., 368
Kruiswijk, T., 376
Kruithoed, J., 431
Kruijff, B., 52
Kruijff, K., 52
Kuiper, J., 32
Kukuffsky, J.J., 32, 274, 292
Kuyper, Abraham, 261
Kuyper, D.B., 32
Kuiper Dzn., Fred., 442, 443, 448
Kuyper-van Schaik, C., 32
Kuypers, G., 100-102
Kuypers (Kuiper?), (J.?), C., 135
Kuijt, J., 112
Kwint, A., 37, 46, 47, 50, 53

Laar, J. van, 162
Lagerwey, A. (Scherpenzeel), 128
Lagerwey, Aart (Lunteren), 136, 137
Lagerwey, H., 135
Lagerweij, J., 151
Lagerweij, V., 151
Lagerwey, familie, 125, 126, 130
Lagewaard, J., 412
Lam, J., 297, 298
Lam, P. het, 322
Lamers,.., 58
Lamme, A(a)lbert, 32
Lamme, Aaltje, 31, 397, 408, 409

Lamme, Adrianus, 418
Lamme, C., 342
Lamme, E., 31, 397, 408-410, 412, 413, 419, 420, 425, 426, 447
Lamme, F., 405
Lamme, G., 31
Lamme, M., 31
Land, A., 31, 367, 383 (niet J.), 397
Land, J., 31, 397
Land, T., 31, 397, 398
Lange, P.W. de, 454
Lange, T. de, 322, 340
Langendijk, H., 31, 322, 355
Lee, C. van der, 376
Ledeboer, L.G.C., 132, 142, 163, 165, 261, 272, 274, 309, 314, 320
Leeuwen, W. van, 133
Leeuwen,.., van, 133
Legrom, J.W., 175, 383
Letter, T., 60, 61, 73, 75
Leur, H. de, 285, 294
Leuven, I. van, 39
Leijds Sr., Joh., 144
Liefde, J. de, 353
Lieshout, W., 410
Ligtvoet, J.H., 392
Linde, weduwe Hendrik, 368
Lindeman, J.J.K., 285, 290
Linden, A. van der 94
Linden, J. van der, 189
Linden, P. van der, 295
Lingen, C.M. van der, 322, 325
Liscaljet, C., 442
Lodder, D., 142-144, 155
Lodder, J., 340
Loendersloot, P.J., 81
Loenen, K., 31
Logeman, familie, 263
Lokhorst, J., 162
Lokhorst, C. van, 32
Lonkhuijzen, J. van, 191
Loosdrecht, P. van de, 145, 147
Loosdrecht, W. van de, 147
Looy, J., 390
Looij, C. de, 368
Los, O., 130
Los, S.O., 94, 95
Los Jr., S.O., 130
Lothes, P.W., 67, 199, 245, 246, 254, 259, 260, 262, 381
Ludwig, J.D., 184-192, 200, 203, 258
Luit, A., 322

Lummel, C. van, 38
Lunteren, H. van, 162
Luuring, J.W., 381
Luyster Jr., H. van de, 175
Lijnsvelt, J., 109
Lijsen, D., 264, 266, 369

Maanen, C.F. van, 207, 211, 300, 302, 360, 444
Maas, J.P. van der, 113
Maasdam, J., 255, 281, 285
Maasdijk, D., 383
Maassen, J., 321
Maat, A., 312
Maatjes, J.H., 55, 56, 99

Malestein, H., 83, 86
Malestein, M., 81-83, 86
Malestein, L. van, 108
Man, H. de, 432
Manen, H. van, 135, 136
Marang, G.P., 367
Mareschal, H.J., 205
Mark, J., 151
Markus, Joh., 199
Masmeijer, G., 297, 298
Maurik, T. van, 322
Mazurel, P., 151
Meerdink, G., 178
Meerdink, G.T., 21, 173, 176, 177, 423
Meertens, P.J., 92
Meester, A., 64, 87
Meester, G., 38
Meester, H., 38
Menkhof (Minkhof?),.., 353
Merens, L., 182, 183
Messink, H., 159
Meulen, C. van der, 254, 255, 264, 275, 415, 449
Meurs, C., 191
Meychelsen, K., 322
Meijden, O. van der, 155
Meijer, G., 30, 418, 423, 442, 448, 451, 452
Meijer, J., 323
Meijer, N., 322
Meijers, Hendrik, 167, 177
Meijers Azn., H., 410
Meijers, N., 323
Miché, J.B., 199, 254, 273, 275, 277, 281
Middag, W., 340
Middel, H.H., 382, 457
Middel, I., 137, 138
Middelkoop, A., 116
Minderop, G., 312
Minderop, H.M.J., 135
Moen, C.G. de, 132, 369
Moerman, H., 456
Mol, B., 444, 446
Mol, J.H., 154, 155, 159
Molenaar, A.E., 151
Molenaar Hancock, J., 356, 357, 368, 397, 408, 410, 412
Moll, G., 206
Moolenaar, J., 398, 417
Moorrees, B., 102, 104

Mooij, J., 61
Mozes, J., 191
Mulder, M., 98
Mulhof, L.H., 203, 205
Muller,.., 129
Muys, J., 61
Muijsken, F.C., 207, 214, 300-303, 369, 400, 444, 445
Mijdrecht, D. van, 368

Naamen, P.J. van, 117, 118, 120, 123
Naamen-Hooft, M.S. van, 117, 123
Nagel, C., 61
Nagel, E., 61
Nagel, G., 61, 66, 80
Nagel, Hendrikje, 61
Nagel, Herremijntje, 61
Nagel, K.R., 61
Nahuijs, jhr. P.H.G., 117, 120, 121
Nap, vrouw.., 340
Nas, jufrfouw.. van, 158
Natzijl, H., 163, 309
Nauta, D., 71, 100-102
Navest, D., 151
Nedermeijer ridder van Rosenthal, J.T.H., 380
Neeling, E. de, 18, 37, 40
Nentjes, J., 50, 98, 424
Neut, Antonie van der, 332
Neut, Arie van der, 322
Neut, H. van der, 321, 390-392, 394
Neut Jr., P. van der, 394
Neut Sr., P. van der, 368
Nieburg, H., 147
Niekerk, J., 30, 167
Niermeijer, E., 312
Niermeijer, G., 322
Niermeijer, G.T., 322
Niermeijer, J., 312, 322
Niermeijer, Simon, 312
Niermeijer, Sijmen, 17, 31, 310-315, 322, 325
Niermeijer, Sijmen ‘den Ouden’, 322
Nieuwendorp, D., 323
Nieuwkasteel, J.L.J. van, 196, 202, 256, 258, 259, 262, 287, 290, 292
Niezen, E., 61, 79
Niezen, G., 62, 79, 85
Niezen, Harmen, 61, 62, 83
Niezen, Hendrikus, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 70, 78, 79, 84, 87, 88, 109, 450
Niezen Jr., H., 91
Niezen, M., 62, 79, 86, 91
Niezen, P., 45, 69-72, 74

Nimwegen,.. van, 291
Noordhoven, C., 30, 322
Noordhoven, M., 323
Noorduyn, Cors, 314, 315
Noordijk-Kuilenburg, I.H., 32, 212, 230
Noort, B. van, 299, 306
Noort, J. van, 164, 309
Nooij, P. de, 444, 445, 448
Nooij,.. de, 135
Noppen, M., 323, 325
Norden, E. van, 112

Norden, W. van, 106, 109
Nijburg, G., 111, 112

Obbes Dzn., N., 370, 371
Obbes-Broese, P., 383
Oetlaat, Jacoba, 322
Oetlaat, Jan, 322
Oever, C. van den, 44, 135
Oggel, P., 175
Oggel, P.J., 21, 173, 175-177, 181, 232, 285, 289-293, 335, 337, 421, 423, 426
Oltmans, A., 145, 147
Ommen, A. van, 87
Ommeren, J. van, 157
Ommeren, R. van, 154, 159
Oostendorp, L., 381
Oostrum, M.J. van, 323
Oostveen, J. van, 299, 306, 307
Oostveen, M. van, 32
Oranjeboom, C., 32
Oranjeboom, G., 32
Oranjeboom, W., 32, 422, 424, 447
Oranjeboom-Meijers, G., 32
Ortel, H., 418, 423, 424
Os, J. van der, 32
Otten, R., 312
Otto, vrouw van Adolf, 322, 325, 340
Oudendorp, H., 442
Oudenes, D., 322
Oudhof, Jac. K., 299, 306
Oudshoorn, W., 368
Oudsten, A., 62
Oussoren, Aalbert, 332, 342
Oussoren, Arie, 350, 393
Oussoren, M., 342, 350, 393
Overduin, J., 152
Overeem, G.J., 167
Overeem, Jac., 260
Overeem, W., 274
Overhoff, W.F., 396
Overkamp, I., 274, 277, 280-282, 377, 433, 434

Paardt, H. van der, 322
Pallandt van Keppel, F.W.F.T., van, 253
Paré, J., 103
Pas, A. van der, 145
Pater, H., 135
Pater, N. de, 32

Patist, E., 196
Peereboom, P., 356
Peereboom, W., 31, 355
Peet, A., 31, 322, 355
Peet, Nicolaas (K.), 442, 452
Peet, Ph. (L.), 30, 31, 442
Pelgrim, G. van, 442
Pelgrim, H. van, 442
Pellens, C., 151
Perik (Pirik), C. ten, 30, 442
Perk, A., 444, 448
Perreyn, C.S., 30
Pinto, J.B. de, 280
Plaats, A. van der, 191
Plaggenhoef, W. van, 111, 112, 115
Pleune, A., 456
Plomp, E., 323
Plug, P., 453
Pol, G., 134, 135, 137, 139
Pol, J., 134, 135
Pol, J. van de, 135
Pol, J. van der, 113
Poll, vrienden van de, 118, 121
Poort, F.J., 56, 57, 62
Poort, J., 56-58, 62, 72-74, 79, 97
Poort, P., 60, 62
Poort, R., 62, 73, 78-80, 85, 86
Poort, W., 72, 87
Poort, Willempje, 62
Poort, (luitenant).. van der, 65, 77, 84
Pos, A., 31
Pos, B., 31, 202, 397-399, 422
Pos, Geertje, 32, 426
Pos, Gerrit, 32, 397, 412, 414
Pos, H., 31
Pos, Jacob, 31
Pos, Jannetje, 32
Pos, J.J., 410
Pos, Klaas, 31, 34
Pos, Klaas Klaasz, 32
Pos, Marretje, 30, 442, 454
Pos, Marye, 31
Pos, Nicolaas, 32, 202, 397-399, 401, 402, 404, 405, 407-410, 412, 413, 415, 417, 418, 421, 422, 447, 454
Pos, W., 32, 18
Post, E., 442
Postma, D., 98
Postma, E.S., 394
Pot, N., 368

Pothoven, H., 260
Pree, A.M. de, 175
Priem, J., 38
Prins, B., 124
Pronker, J., 78
Proosdij, C. van, 175, 336-338, 369
Proosdij Sr., C. van, 376
Proosdij, S. van, 390, 391
Prosper, E., 210, 298
Pruis, E., 73
Putkamer, A., 32
Putkamer, P. 32, 196, 233
Pijlman, H., 368
Pijnse van der Aa, C., 321
Pijnse van der Aa, E., 321

Pijnse van der Aa, Emmetje, 323
Pijnse van der Aa, J., 323, 332, 339, 341, 344
Pijpekamp, G. van de, 37
Pijpekamp, J. van de, 38

Raad, M. de, 32, 212, 226, 274, 290
Raad-Takken, J. de, 32
Raalte, A.C. van, 42, 94-96, 132, 175, 177, 222, 232, 252, 253, 255, 265, 286, 333, 455
Raalte, J. van, 252, 310
Radix, A.G., 394
Ravenhorst, A., 129
Ravenhorst, J. van, 135
Ravenswaaij, J. (van), 145, 149
Ravesloot, J., 124, 146, 147, 149, 150
Ravesloot, E. van, 135
Rebel, W., 58
Reenen, A. van, 30, 442, 448
Reinsen, A., 112, 113
Reinsma, William K., 454
Rekum, Chr. van, 199
Remmerden, H. van, 157
Renes, G.C., 21, 120, 125-128, 130
Renes, J., 119, 120
Reuring, M., 368
Reijmerink, Frederik, 30, 431, 433
Reijmerink Jr., Frederik, 30, 429, 430, 436, 439
Reijmerink, Frederik (1898), 439
Reijmerink, F.H., 17, 21, 27, 31, 202, 315, 366, 383, hoofdstuk 24 passim, 430, 431, 446, 447
Reijmerink, Hendrik, 30, 412, 431
Reijmerink, Hermanus, 30, 431
Reijmerink, J., 21, 30, 46, 412, 430-433, 436, 438, 439, 445
Reijmerink, L., 439
Rheenen, C. van, 323
Rheenen, G. van, 323
Rheenen, K. van, 323
Rheenen, M. van, 323
Riezen, H. van, 167
Riezen, J. van, 173
Ring, H., 191
Rodenburg Mentz, R., 181, 182
Rodenrijs,.., 94
Roelofsen,.., 129
Roest, N., 154
Rombach, H.G., 190
Rombach, J.G.C., 190

Ronden, W.G. de, 98
Roodbeen, J., 163
Roos-Spelt, J. de, 167
Rootselaar, M. van, 147
Rootselaar, O. van, 145-148, 156
Rooij, G. de, 299, 306
Rooij, Gijsbert de, 110, 112, 113, 115
Rooij, R. de, 299, 306
Rooij, Willemijntje de, 115
Rooij, Wouter de, 115
Rooij-van Steeg, G. de, 115
Roozendaal, Hendrik (Amersfoort), 38, 41, 42, 46, 50
Roozendaal, H. (Westbroek c.a.), 299
Rouvoet, H., 115
Rouvoet, Hendrik, 111-115
Rouvoet, J., 115
Rouw,.., 152
Ru, G. de, 323, 330
Ruben, M., 153
Ruig, J. de, 99
Rullmann, J.C., 63, 106, 116, 132, 173, 192, 194, 284, 302, 359, 376
Ruppel, J.F., 301
Rutgers, Chr., 191
Ruijs, H., 167
Rijkenburg, A., 323

Sandbrink, W., 38
Sanderson, J., 356
Schaafsma, A.O., 178
Schaap, A., 72
Schaap, H., 58, 59, 62, 91
Schaap, J., 91
Schaap, Jannetje, 62
Schaap, M., 62
Schaap, P., 91, 93
Schaap, W., 52, 123, 178, 209
Schaardenburg, D. van, 328, 329
Schadee, L.J., 189, 190, 192
Schaik, C. van, 323, 368, 376, 390
Schaik, G. van, 157
Schaik, P.M. van, 191
Scharenburg, (sergeant).. van, 408, 410
Schermbeek, J.H. van, 382, 386
Scherpenzeel, G., 323, 336-338
Scherpenzeel, N., 323, 355
Schilt, A., 57
Schimmel, A., 210
Schimmel, E., 168
Schimmel, H.P., 432, 434

Schimmel, W., 300
Schinkel, C., 312
Schipper, F., 423, 424, 428
Schipper, G., 31
Schipper, H.H., 124, 125, 127, 129, 130
Schipper, Marretje, 406
Schipper, Matje, 397
Schippers, L., 323
Schluiter, H.G., 65
Schoeiman, (soldaat).., 82
Scholte, Hendrik Peter, passim
Scholte, S.J., 174
Scholte-Brandt, S.M., 277

Schoonderbeek, J., 102
Schoonewolff, A.C., 397, 408, 410
Schotel, J., 130
Schouten, W., 298, 299, 307, 308
Schreuder, G., 30, 323
Schreuder, J., 340
Schreuders, G., 390
Schuileman, E.R., 37
Schut, A., 62
Schuurman, J., 307, 337, 344-352, 421
Schuyt, A.A.W., 280, 282, 285
Schuyt, familie, 277, 279
Schwartz, C., 173
Seelberger, J.R., 323
Septer, E.W., 146
Severijn, C., 151
Siemons, S.C., 45, 74
Sikemeijer, J., 262, 263
Sipkes, M., 138
Slager, I., 215, 231, 236, 317
Slagt, M., 31, 397
Sliker, B., 323
Sloten, H. van, 38
Sluiter, E., 32
Smallenburg, G., 431, 433, 436, 438
Smeden, P.J. van, 427, 428
Smink, G., 30, 430, 431
Smit, G., 312
Smit, J., 167
Smits, C., 96, 369
Smitt, W.W., 313
Smytegeld, B., 170, 399, 422
Snel, A., 432
Soest, C. van, 368
Soest, D. van (Kockengen), 327, 329
Soest, Dirkje van (Renswoude), 136
Soest, E. van, 136
Soest, Gardina van, 135
Soest, Gerritje van, 136
Sonnius, C., 32
Sonnius, M., 32
Speelman, Reijer, 194
Spelt, J., 167
Spelt, T., 298, 300, 306
Spilt, Cs., 52
Spilt, D., 52
Spilt, G., 52

Splint, W., 115
Splinter, Maarten, 323
Splinter, Margje, 322
Spruijt, S., 324
Staal, T., 368, 376, 390
Staal-van Proosdij, C.P., 390, 391
Stam, A., 350, 351, 353
Stam, C., 323
Stam, Dirk (Kockengen), 323, 330
Stam, Dirk (Linschoten), 312
Stam, Geerlof, 323
Stam, Gerrit, 323, 350-352, 353
Stam Jr., Hendrik 323
Stam Sr., Hendrik, 323, 325, 330, 332-335, 337, 338, 340, 344, 347-351, 352
Stam, J., 323, 336-338, 340, 346-348
Stam, M., 321
Stam, S., 323, 336, 338, 340-353
Stam Mzn.(?), S.A., 353
Stam, W., 323
Stam-de Waal, M., 376
Steeg, A. van, 112
Steeg, G. van, 112
Steeg, H. van, 110, 112
Steeg, W. van, 21
Steeg, W.J. van, 106, 109, 110, 112
Steeklenburg-van den Ham, A., 32
Steenbeek, C., 135
Steenbeek, D., 124
Steenbeek, G., 125-127
Steenbergen, (luitenant).., 82
Steenhouwer, S.J.E., 323
Steenwijk, J. van, 323
Stekelenburg, H., 398, 408, 409
Stekelenburg, J., 30, 167
Steketee, C., 175, 255, 273, 274
Steketee Azn., Chr., 175, 320, 335, 336, 346
Stellingwerff, J., 359, 362, 381, 386
Sterkenburg, B., 22, 161, 315
Stoof, C., 342, 390, 392
Stoop, H.H. van der, 285, 292
Stoppelenburg, H.M., 42, 154, 163
Storm, H., 115
Stout, G., 282
Stoutenburg, J. van, 154-156, 158
Streefland, D., 323
Streng, J.A., 30, 167, 169, 210
Stulting, A., 196
Stulting, Chr., 196
Stulting Jr., Corn. Joh., 196

Stulting Sr., Corn. Joh., 196, 256, 259, 292, 294
Stulting, Hendrika, 196, 202
Stulting, Hermanus, 196
Stulting, N., 196
Sturing (Storing), D. van, 32, 196
Sukkel, H., 143
Swierenga, Robert P., 453

Takke, H., 312
Takken, E., 17, 32, 34, 35, 148, 176, 181, 187, 190, hoofdstuk 15 passim, 277, 286-290, 292, 325
Takken-Horst, S., 32, 196, 198, 232
Tas, J., 322
Teeuwen, Chr. W.J., 52
Tegseling (Tijsseling?), S., 123, 209
Tesselhoff, A.C., 32

Tien-Kuilenburg, A. van der, 32, 191
Tober Jr., A., 31
Tober Sr., A., 397, 426
Tober, B., 31
Tober, T., 31
Tober-Meijers, G., 31, 397
Tongeren, Elbertje van, 113, 114
Tongeren, Evert van, 106, 107, 112, 113
Torenburg, J.L. van, 323
Toulon, L. van, 15, 195
Trigt, H. van (Utrecht), 295
Trigt, H. van (Westbroek c.a.), 299, 306
Tris, A.C., 175
Troost, H., 111, 112
Twillert, H. van, 62, 91

Ubingh, A., 199
Uitterdijk, T.H., 43, 49-53, 176, 337, 418, 421
Unen, G. van, 82
Uyl, A.M. den, 127, 147
Uyl, F. den, 126-129

Vanden Bosch, J.G., 452
Varenkamp, J., 62
Vastenhouw, G., 38, 41, 50
Vedder, G., 107
Vedder, P.A., 85
Vedder, W., 62
Veen, A. van, 323, 325
Veen, P. van, 28, 76, 324, 325, 400, 406
Veenendaal, G., 30, 167
Veenendaal, Harmen (M.), 30, 167, 168
Veenendaal, Hermanus, 30, 167, 169
Veenendaal, Huibert, 312
Veenendaal, J.L., 167
Veenendaal, M.C., 167
Veenendaal, R.A., 167
Veenendaal, W., 30, 167
Veenendaal-Bergshoef,.., 312
Veenendaal-van der Velde, A. van, 199
Veenhof, C., 132, 345
Veer, J. van der, 31, 355
Veere(n), W., 80, 85
Veld, H. Uit 't, 116
Veld, T. van 't, 116
Velde, A. van der, 30, 167
Velde, E.A. van der, 191

Velde, J. van der, 323
Velden, A. van der, 210
Velden, H.Th. van der, 210, 256
Velden, J. van der, 30, 431
Veldhuizen, H., 136
Veldhuizen, J., 32, 41, 47, 176, 181, 191, hoofdstuk 15 passim, 287-289, 292
Veldhuizen, W., 147
Veldhuizen-Klomp, J.J., 32, 199, 289
Velzen, A.C. van, 439
Velzen, G. van, 129, 130, 152
Velzen, Simon van, 14, 18, 43, 45, 47-50, 64, 69, 71, 73, 74, 83, 84, 93-95, 97, 98, 109, 111, 133, 177, 229, 243, 252, 264-267, 275, 277, 287, 288, 305, 334, 336-338, 343, 360, 368-371, 378, 421-423, 426, 437, 439, 448, 451, 457
Verbeek, G., 339
Verbruch, C., 196, 197, 322
Verburg, A., 32, 356, 397, 417, 422
Verburg, C., 32, 397
Verburg, G., 323
Verburg, J., 151
Verburg, W., 397
Verdel, K., 31, 312-314
Verhagen Jr., J., 222, 397, 399, 401, 444, 446
Verheij, H.C., 372
Verhoef, M., 313
Verkerk, C., 398
Verkerk, Hannes, 299
Verkerk, Huib, 299
Verkerk, J., 299, 307
Verkerk, M., 210, 298
Verkerk, O., 299
Vermeer, W. (Vianen), 129
Vermeer, Willem (Renswoude), 135, 138
Vermeulen, A., 322
Vermeulen, C., 323
Vermeulen, J., 32, 191, 256, 258
Vermeulen, L., 355
Vermeulen, M., 31, 323, 355
Verrips, A., 323
Versteeg, A. (Nijkerk), 112
Versteeg, Aaltje (Kockengen), 322
Versteeg, C., 158
Versteeg, H. (D.), 158, 162
Vervat, P., 99
Verweij, A., 323, 325
Verweij, J., 151
Verweij, T., 147, 149-151
Verweij, huisvrouw Dirk, 312
Verwey, Wm., 350, 351, 353
Verzeveld (Varsseveld?), R., 152

Viegen, C. van, 162
Viegen, H. van, 158, 162
Vink, P., 157
Visscher, A., 62
Visscher, A.A.T., 378
Visser, J.J. de, 130, 175, 344
Vlaanderen, C., 447
Vlaanderen, E., 442
Vlaanderen, A. van, 32, 290
Vlaanderen-Kuiper, H.M. van, 32
Vlashof, A., 30, 442, 451
Vlashof, T., 442

Vles, M.H., 42
Vliet, H. van, 323, 330
Vliet, J. van, 323, 332, 333, 355
Vliet, A(a)lbert van der, 17, 31, 323, 333, 335-337, 342, 354-356, 445
Vliet Jr., Aalbert van der, 31
Vliet, Aaltje van der, 31
Vliet, C. van der, 339, 344
Vliet Jr., Cornelis van der, 31
Vliet, J. van der (Kockengen), 344
Vliet, Jan van der (Baambrugge), 390-394
Vliet Jr., Jan van der (Loenersloot c.a.), 31
Vliet, K. van der, 31
Vliet, M. van der, 31
Vliet, N. van der, 368
Vlug, G., 115
Vogeding, F.W., 368
Vogel, Aagje, 31, 397, 412
Vogel, Aart (A.), 422
Vogel, Gerrit, 410
Vogel, Gijsbert, 410
Vogel, H., 32, 397, 412
Vogel, J., 31
Vogel, P., 410
Vogel, R., 32
Volger, W., 14
Vonk, Johannes (Renswoude), 135
Vonk, Johannes (Scherpenzeel), 128
Voogt-van Henten, A., 412
Voorst, J. van, 168, 295, 299
Voorst, L.J. van, 211, 238, 300, 302, 303
Voorst, W. van der, 155
Voort, D. van der, 135
Vos, A.B., 431
Vos, C., 87
Vos, D., 52
Vos, G., 431
Vos, H.B., 432, 436
Vos, M., 432
Vos, Th. B. (ook: Th. C. en D.T.), 367, 371, 372, 376, 431
Vos, H.A. de, 386, 420
Voskuilen, G., 136
Vries, A. de, 432
Vries, C. de, 333
Vries, J. de, 368
Vries, Tj. S. de, 239, 279, 316, 361
Vulpen, H. van, 162
Vijgeboom, J.W., 91-96, 104

Waal, J.C., 32, 261, 288, 289, 292
Waal, A.G. de, 21, 175, 293-295, 339, 340, 346, 352, 370, 382, 387-389, 391, 424, 426, 427
Waal, J. de, 145
Waal, W. van de, 157
Waals, J. van der, 116
Wadman, G.F., 50
Wagenaar, G., 376
Wagenmaker, P., 452
Wal, S.M. van der, 199
Wapperom, G.A., 362, 364
Warnaer, A., 31
Wattier, G.H., 390, 391, 393
Waveren, H. van, 154, 155
Weenink, H., 344
Weerdt, H.E. van, 151
Weert, A. de, 158
Welsink, D., 376
Welsink, P., 368
Werkhoven, G. van, 32, 210, 212, 274
Werkhoven-Ulerich, G.J. van, 32
Werp, D.J. van der, 342, 424, 454
Wesseling, J., 92, 99
Wessels, H.C., 53
Westreenen, vrouw van Jan, 157
Wettum, M. van, 410
Weijenberg, W.J., 293, 391, 392
Wielik, J. van, 444
Wieller, N., 53, 123, 209
Wieringen, C. van, 323
Wiersma, J.H., 53
Wigny, P.F.A., 271
Wildeboer, K., 175
Wildeman, E., 62
Wildeman, M., 62
Wildenbeest, I., 175
Wilt Jr., Gerrit van der, 323
Wilt Sr., Gerrit van der, 17, 324, 325, 330, 332, 340-342, 350-353
Wilt, Gerrit van der (‘den Ouden’), 323, 330
Winter, P.J. van, 360
Wisman, H., 162
Wissink, G., 175
Wit, C. de, 312
Wit, J.W. de, 399, 404, 408, 409
Wit, K. de, 30, 322
Wit, P.R. de, 175
With, Th. E. de, 293, 294, 342, 424-427
Woerd, G. van der, 135, 137, 138

Woerd, J. van der, 135
Wolfswinkel, T., 147
Wolfswinkel, W., 120
Wolterbeek, O.C., 183, 190
Wolzak, C., 432, 437
Wolzak, Hermanus (M.?), 432, 437, 439
Worm, (luitenant),.., 81, 85
Wormser, J.A., 48, 264, 266, 359, 362, 364, 366, 369-371, 374, 377, 379, 381, 383, 384
Wormser Jr., J.A., 359, 366, 383
Wurf, J.L. van der, 203, 205
Wüst, W.C., 315

Wyckoff, Isaac M., 455
Wijk, K. van, 315
Wijk, L. van, 162-165
Wijnands, G., 38

IJserman-van Lent, J.F., 32
IJsseldijk, C. van, 362-365, 382, 384
IJsseldijk, C.E. van, 364

Zanten, H. van, 124, 125, 136, 150-152
Zeebuijth, J.F., 383
Zeelt, H., 360
Zeelt, Johanna Judith (nicht), 382
Zeelt, Johanna Judith (vrouwe), 33, 43, 46, 195, 263, 292, 325, 346, hoofdstuk 22 passim, 389-391, 400-402, 431, 434, 438, 439, 449
Zeelt, Willem, 360
Zeelt, Wouter, 360, 361
Zeelt, W.H., 382
Zeeman, F., 97
Zeggelaar, J. van, 136
Zirkzee, S., 167
Zoest, W. van, 256
Zonne, P., 369, 374-376, 378-380
Zonnenberg, E., 30, 167
Zuidam, M., 324
Zutphen, H. van, 196
Zuylen van Nyevelt, H. baron van, 375
Zwaan, J., 380
Zweedijk Pzn., A., 22, 342, 345, 383
Zwemer, A., 453, 454
Zwiep, A., 177
Zwiering, A., 321
Zwieten, P. van, 210
Zwol, T. van, 53

Beperkt plaatsnamen-register

Dit register omvat - op een enkele uitzondering na - de vermelding van de bladzijden, waar bijzonderheden worden genoemd aangaande **één van de in dit boek behandelde Afgescheiden gemeenten, een plaats waar enige verspreide Afgescheidenen woonden** of **een gemeente,** zoals te Amsterdam, **waar speciale contacten hebben bestaan met één van de kerken in het Utrechtse.**

Abcoude, 25, 325, 367, 368, 373, 384, 390
Achterberg, 153, 154, 165
Amerongen, 22, 142, 143, 153, 157, 158, 161, 162
Amersfoort, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 37-54, 110, 111, 123, 208, 210, 242, 287, 296, 418, 443, 458
Amsterdam, 18-20, 29, 34, 42, 45, 47, 48, 69, 72, 73, 242, 256, 263-268, 287, 305, 367-376, 378, 381, 383, 384, 388, 390, 392, 398, 399, 431, 432
Andijk, 42
Arnhem, 420

Baambrugge, 23, 25, 33, 43, 45, 195, 263, 292, 325, 357-394, 400, 401, 432, 438, 449, 458
Baarn, 24, 37, 52, 99, 242, 442-444
Barneveld, 64, 100, 107
Benschop, 25
Bilt, De, 17, 18, 24, 30, 166-172, 210
Bodegraven, 17, 315
Bosch (U.), Ten, 354, 355
Breukelen, 22, 34, 320, 350, 393, 395, 397, 417, 432, 459
Breukelerveen, 408
Broek op Langendijk, 42
Bunschoten, 17, 19-21, 23, 24, 33, 38, 39, 41, 42, 47, 55-100, 104, 107, 109, 110, 148, 208, 262, 305, 333, 421, 451, 458
Bussum, 99

Culemborg, 123

Dodewaard, 158
Doorn, 22
Driebergen, 129, 260
Duivendrecht, 390

Ede, 121, 142, 145, 147
Ederveen, 146, 149, 442
Eemnes, 24, 300, 444
Elst (U.), 26, 142, 143, 153-156, 158, 161, 162
Enkhuizen, 42

Gerverskop, 29, 30, 320-323, 328, 330
Gouda, 17

's-Graveland, 18, 20-23, 27, 30, 33, 43, 46, 48, 55, 97, 254, 296, 366, 367, 386, 387, 395, 397, 413, 429-439, 444, 445, 458

Haar (U.), De, 321
Harmelen, 25, 320, 322, 323, 325, 327, 341
Hilversum, 17, 19-23, 27, 28, 30, 31, 34, 41, 42, 52, 55, 76, 208, 242, 272, 287, 296, 301, 302, 305, 398, 408, 410, 415, 416, 418, 423, 432, 440-458
Honswijk, 164, 309
Hoorn, 19
Huizen, 28, 38, 52, 76, 80, 99, 302, 444

Ingen, 142, 155, 157

Jaarsveld, 25

Kamerik, 320, 341
Kesteren, 155, 158
Kockengen, 17, 18, 20, 21, 23, 25, 29, 31, 34, 176, 208, 242, 255, 263, 294, 296, 307, 309, 314, 319-353, 390, 392, 393, 422, 443, 458
Kootwijk, 115
Kortenhoef, 28, 406
Kortrijk (U.), 354

Laag Nieuwkoop, 320, 323-325, 330, 332, 345, 346
Lage Vuursche, 24, 99
Leersum, 22, 23, 26, 127, 128, 142, 161-165
Leiden, 17
Lienden, 142, 155, 157
Linschoten, 17, 22, 23, 25, 29, 31, 34, 208, 242, 309-318, 320, 322, 325, 326, 443

Loenen, 34, 354, 356, 357, 368, 393, 395, 397, 408, 410, 417
Loenersloot, Oukoop en (Nieuwer) Ter Aa, 17, 23, 29, 31, 34, 242, 320, 322, 323, 332, 354-357, 395, 443-335
Lopik, 22, 25, 309
Lopiker-Kapel, 25
Lunteren, 129, 135, 136

Maarsen, 25
Maartensdijk, 168, 210, 211, 238, 296, 298, 300, 301
Muiden, 28, 76, 324, 400

Naarden, 99, 324
Neerlangbroek, 26, 52, 53, 122, 123, 178, 209
Nigtevecht, 325, 368, 376
Noordwijk, 17, 34, 314, 315
Nijkerk, 20-23, 37, 38, 42, 44, 52, 55, 64, 71, 100-116, 123, 458

Ommen, 132, 133
Ommeren, 134, 140, 142, 143, 157, 159, 163, 165, 419
Opheusden, 157
Oudewater, 314, 326
Oud-Loosdrecht, 17-24, 31, 32, 34, 80, 176, 202, 205, 208, 287, 294, 296, 302, 315, 338, 352, 356, 357, 366, 367, 369, 387, 389-391, 395-428, 431-434, 442-447, 454, 458, 459

Portengen, 320, 323, 332, 354, 355
Putten, 22, 38, 42, 64, 100, 107-110, 134

Remmerden, 157
Renswoude, 23, 27, 125, 131-139, 147, 150, 458
Rhenen, 17, 18, 22, 23, 26, 140, 142, 143, 145, 147, 148, 153-162, 164, 208

Scherpenzeel, 17, 18, 20-23, 27, 107, 108, 117-131, 136, 142, 147, 152, 158, 458
Snelrewaard, 313

Tiel, 152, 365, 419, 420
Tienhoven, 24, 296

Uithoorn-Mijdrecht, 22, 25, 342, 345, 383
Urk, 19, 42
Utrecht, 17, 18, 20-23, 25, 32, 34-36, 41, 42, 55, 67, 144, 148, 161, 170, 175-177, 180-296, 298, 302-304, 325-327, 329, 335, 349, 350, 365, 370, 383, 384, 386, 389-391, 400, 410, 414, 415, 432-434, 437, 443, 450, 458, 460-469

Veenendaal, 17, 18, 22, 23, 26, 27, 36, 120, 124, 131, 134, 136, 137, 140-153, 155-158, 160, 161, 208, 277, 432, 458

Vianen, 129, 209, 256, 281, 292, 410
Vinkeveen, 25, 34, 320, 332, 368, 393
Vleuten, 210, 256
Voorthuizen, 38, 64, 100, 107-110, 115, 116

Waverveen, 368
Weesp, 28, 391
Weesperkarspel, 390
Westbroek en Achttienhoven, 17, 19-21, 23, 36, 41, 42, 166, 210, 267, 287, 296-308, 324, 333, 392, 451, 458
Willescop, 313
Wilnis en Oudhuizen, 25, 320
Woerden, 17, 34, 314, 315, 318, 320, 321, 323, 325, 326
Woudenberg, 24, 124, 125, 127, 171

IJsselstein, 25, 209, 309

Zaandam, 19, 42
Zeist, 18, 20, 21, 23, 36, 52, 97, 118, 121, 123, 127, 166-179, 181, 210, 285, 286, 290-292, 296, 297, 335, 423, 458